

A HOSSZÚ 19. SZÁZAD RÖVID TÖRTÉNETE

Szerkesztette

BEBESI GYÖRGY

Pécs, 2022

A kötet a PTE BTK Történettudományi Intézetének Újkortörténeti és Modernkori Történeti Tanszékei, valamint Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoportja közreműködésével, az LDSZ Kft. támogatásával készült

Szerkesztette: *Bebesi György*
Társszerkesztő: *Vitári Zsolt*

Technikai szerkesztő: *Lengyel Gábor, Bárdonicsek Dominika*

Címlapterv: *Lippai Attila*

A kötet szerzői betűrendben:

*Bank Barbara, Bebesi György, Hahner Péter, Harsányi Iván,
Hornnyák Árpád, Miszler Tamás, Pilkhoffer Mónika, Gerhard Seewann,
Szabó Loránd, Vitári Zsolt*

LDSZ Kft.

ISBN: 978-963-429-943-1

© *Bebesi György, szerzők*

Kiadja a PTE BTK Történettudományi Intézete

Negyedik kiadás

Nyomdai munkálatok: Kontraszt Plusz Kft.

Pécs, 2022

TARTALOM

ELŐSZÓ	4
I. A 19. SZÁZAD NAGY FOLYAMATAI	5
1. <i>A klasszikus ipari forradalom és társadalmi hatása (Bebesi György)</i>	5
2. <i>A második ipari forradalom és társadalmi hatása (Bebesi György)</i>	20
3. <i>Nemzetközi kapcsolatok a 19. század első felében. A bécsi kongresszustól a krími háborúig (1814–1856) (Bebesi György)</i>	36
4. <i>Nemzetközi kapcsolatok a 19. század második felében. A krími háborútól az I. világháborúig (1856–1914) (Bebesi György)</i>	59
5. <i>A 19. századi gyarmatosítás története (Szabó Loránd)</i>	79
6. <i>Kisebbségpolitika a 19. században (Gerhard Seewann)</i>	101
7. <i>Filozófia, kultúra és művészetek a 19. században (Pilkhoffer Mónika)</i>	113
8. <i>A 19. század politikai eszméi (Hahner Péter)</i>	134
II. A VEZETŐ HATALMAK TÖRTÉNETE A 19. SZÁZADBAN	148
9. <i>Nagy-Britannia 1815–1850 (Hahner Péter)</i>	148
10. <i>Nagy-Britannia 1850–1914 (Hahner Péter)</i>	153
11. <i>Franciaország 1815–1870 (Hahner Péter)</i>	160
12. <i>Franciaország 1870–1914 (Hahner Péter)</i>	169
13. <i>Birodalomból birodalom. „Németország” 1815–1871 (Vitári Zsolt)</i>	176
14. <i>A Német Császárság 1871–1914 (Vitári Zsolt)</i>	195
15. <i>Oroszország története a 19. század első felében (1801–1856) (Bebesi György)</i>	215
16. <i>Oroszország története a 19. század második felében és a 20. század elején (1856–1914) (Bebesi György)</i>	235
17. <i>Az Amerikai Egyesült Államok a 19. században a polgárháború előtt (Hahner Péter)</i>	254
18. <i>Az Amerikai Egyesült Államok 1861 és 1914 között (Hahner Péter)</i>	262
III. EURÓPA RÉGIÓI A 19. SZÁZADBAN	270
19. <i>A skandináv államok története (Bank Barbara, Miszler Tamás)</i>	270
20. <i>Közép-Európa története (Vitári Zsolt)</i>	288
21. <i>A Balkán története (Hornýák Árpád)</i>	319
22. <i>A mediterrán térség története (Harsányi Iván)</i>	337
23. <i>Németalföld története 1815–1914 (Szabó Loránd)</i>	369
<i>A kötet szerzői</i>	389

ELŐSZÓ

A hosszú 19. század rövid története című kötet először 2005-ben jelent meg, bevallottan azzal a céllal, hogy elsősorban egyetemi hallgatóknak, érettségire készülő középiskolásoknak, gyakorló történelemtanároknak nyújtson összeszedett, tematikusan feldolgozott, áttekinthető és tanulható ismereteket a tárgyalt kor egyetemes történelméről. Mivel azonban – köszönhetően a szerzőknek és az olvasmányos stílusnak – nem klasszikus tankönyv, hanem könnyen olvasható, haszonnal forgatható, kézikönyvszerűen használható kötet született, A hosszú 19. század rövid története a könyvesbolti forgalomban, a szélesebb történelem iránt érdeklődő olvasóközönség körében is sikert aratott, ugyanakkor felkerült több hazai, sőt határon túli magyar egyetem ajánlott, illetve kötelező szakirodalmi listájára is.

Ez a siker inspirálta a kötet szerkesztőit és szerzői gárdáját, akik többségükben a PTE BTK Történettudományi Intézete Új-, illetve Modernkori Történeti Tanszékeinek oktatói, hogy az első megjelenés után 5 évvel új kiadásra vállalkozzanak. A történettudomány is más diszciplínához hasonlóan folyamatosan fejlődő terület, így a szerzők áttekintették az elmúlt időszak újabb eredményeit, és felfrissítették, több téma esetében kisebb vagy nagyobb mértékben átdolgozták korábbi anyagaikat. Bár a munka alapvető szerkezeti felépítését megőriztük – a kor nagy folyamatai, a kor vezetői hatalmainak története, Európa régiói – új témák is bekerültek a kötetbe, hiszen a politikai gondolkodás története a 19. században, a kisebbségi kérdés Közép-Kelet-Európában, vagy éppen a Benelux régió történeti áttekintése több visszajelzés szerint is nagyon hiányzott a kötetből, így ezen anyagok kidolgozásával és beillesztésével is igyekeztünk az új kiadást teljessé tenni. Míg ez előző verzióban az egyes országok története egy, más országoké pedig két fejezetben került kidolgozásra, az új kiadásban minden esetben két részre tagoltuk a kor hatalmainak áttekintését, a könnyebb áttekinthetőség, tanulhatóság, illetve a kötet szerkezeti logikai egysége miatt. A 2010-es kiadás sikerét követte egy 2013-as utánnomás, majd napjainkban újból igény merült fel megjelentetésére, jelen kiadás a legutóbbi, közel egy évtizeddel ezelőtti kötetre épül új borítóval és apróbb, az anyagban történő tájékozódást megkönnyítő, de a munka lényegét nem érintő változtatásokkal.

Reméljük, hogy az új küllemet kapott könyv, megőrizve eredeti címét és régi értékeit, továbbra is hasznos munkatársa lesz a diákoknak és kollégáknak, és kellemes, praktikus olvasmánya a hazai, történelem iránt örömdetesen széles körben érdeklődő olvasóközönségnek.

Bebesi György
Szerkesztő

Pécs, 2022.

I. A 19. SZÁZAD NAGY FOLYAMATAI

1. A KLASSZIKUS IPARI FORRADALOM ÉS TÁRSADALMI HATÁSA

AZ IPARI FORRADALOM ELMÉLETE ÉS SZAKASZAI

Az *ipari forradalom* kifejezést először francia szakírók használták az 1820-as években, amikor a normandiai pamutipar gépesítésének jelentőségét a francia forradaloméhoz kívánták hasonlítani, de közismertté *Arnold Toynbee* 1884-ben megjelent munkája, az *Előadások az angol ipari forradalomról* című dolgozata tette, s bár helyességét kezdetül sokan vitatták, használata a téma kapcsán tradicionálissá vált.

A kritika jogos alapja az volt, hogy maga az ipari forradalom kifejezés nem egy társadalmi kataklizmára, robbanásra utal, ami a forradalmak immanens jellemzője, hanem sokkalta inkább egy *evolúciós folyamatra*, amely a 18. század közepe táján indult meg, s lényegét tekintve napjainkban is tart. Másrésztől magának az ipari jelzőnek a használata is vitatható, hiszen a kiinduló változások a mezőgazdaságban játszódtak le, valamint társadalmi–demográfiai növekedés készítette elő azokat, és nemcsak az ipart alakította át alapjaiban, hanem a gazdasági és társadalmi élet számos alapvető szegmensét, beleértve az életmódot és a hétköznapiakat is. Mai tudásunk szerint egy *nagy jelentőségű, tartós hatású gazdasági innovációról* beszélhetünk, a megszokás kapcsán ugyanakkor megengedett a Toynbee révén elterjedt és rögzült kifejezés használata is.

Az ipari forradalom lényegét tekintve egy olyan gazdasági–technikai jelenség, illetve folyamat, amely a 18. század közepének Angliájából indult el, és elterjedt a későbbiek során az európai kontinensen, az Amerikai Egyesült Államokban, és a civilizált világ más részein is. *A folyamat alapjaiban alakította át a gazdaság különböző szektorait, és a társadalom struktúráját, megváltoztatta a településszerkezetet, illetve kiépítette az egyes országok közlekedési és kommunikációs hálózatát, ezzel párhuzamosan a tudományok fejlődésére építve megteremtette a modern egészség- és oktatásügy alapjait, és a változások közben új társadalmi rétegeket hozott létre.*

A folyamat négy nagyobb lépésben alakította át a fejlett országok gazdaságát, életmódját, közlekedését és általában véve hétköznapijait. *Az első a találmányok kora, vagy klasszikus ipari forradalom*, első jelei az 1730-as évektől észlelhetők, majd a század közepétől erősödik, gyorsul fel a folyamat, és nagyjából a 19. század közepéig tart. *A második*, jelen jegyzetünkben külön fejezetben kidolgozott *korszak a 19. század derekától nagyjából a második világháború végéig tart*, ebben dinamikus módon folytatódnak, illetve új elemekkel bővülnek az első nagy innováció által indukált változások. *A harmadik rész a 2. világháború végétől* bontakozik ki, amikor a nukleáris technológia megszületésével, a műholdakkal és az űrkutatás megjelenésével, a sugárhajtású repülőgépekkel, a televíziózás elterjedésével stb. a folyamat minőségileg új szakaszba lép, s a *tudomány és technika* legfrissebb eredményei innoválják alakulását. *A negyedik szakasz* a 80-as évektől bontakozik ki, aminek a kommunikáció robbanásszerű változásai, ennek keretében a számítástechnika, a chippek forradalma, az információs sztráda kiépülése adják az alapvető karakterét, ennek a folyamatnak napjainkban mi is élő részesei vagyunk. A mobiltelefonnal, a műholdas televíziózással, bankkártyával és a személyi számítógépekkel élvezhetjük a változások valamennyi előnyét, miközben szinte évente születnek alapvetően új dolgok. (walkman, digitális fényképezőgép, pen-drive, okostelefon stb.). Jelen jegyzet saját korszakhatárainak megfelelően az első, illetve a második ipari forradalom vázlatát mutatja be egy-egy anyagban.

ANGLIA, AZ IPARI FORRADALOM HAZÁJA

Nem véletlen, hogy a nagyszabású gazdasági innováció éppen **Angliában** jött létre, és onnan indult hódító útjára. Az 1700-as évek *békés belpolitikai viszonyai*, a háborúkat törvényszerűen követő *járványok elmaradása*, a *sorozatosan jó termésű évek demográfiai növekedést* eredményeztek, Anglia lakossága a 17. század vége és a 18. század vége közötti időszakban megkétszereződött. *Nőtt a népsűrűség*, ami mindenféle további gazdasági fejlődésnek az alapja. Másrészt folyamatosan *csökkent a mezőgazdaságból élő népesség aránya*, amelynek ily módon kettős kihívásnak kellett megfelelnie: egyre növekvő lélekszámról kellett gondoskodnia, s egyre kevesebb embernek kellett egyre többet eltartania. Míg Anglia lakosságának a 18. század végén 60%-a élt mezőgazdaságból, addig a 19. század elejére már csak 36, a század közepére pedig már csak 22%-a. Ezt a problémát az 1500-as évektől az 1700-as évekig csak *importtal*, a kelet-európai országokkal kiépített *komparatív gazdasági rendszerrel* sikerült áthidalni, illetve később a *gyarmati behozatal* enyhített a gondokon.

A 18. században azonban a **mezőgazdasági technika** és technológia reagált a kihívásokra, s fokozatosan egyre újabb és újabb *újításokat* alkalmazott, amelyek egyrésztől növelték a termés-átlagokat, másrésztől biztonságosabbá, iparszerűbbé tették a termelést. Ilyen újítások voltak a vetésforgó, a „norfolki négyes” amely megszüntette az ugar használatát, az istállózó állattartás, ezen kívül a trágyázás, a fajtanemesítés, illetve az állattenyésztésben a nagy hozamú, ellenálló fajták kitenyésztése, például a merinói juhé, valamint új kultúrnövények – cukornád, burgonya, kisebb mértékben a kukorica elterjedése is – egyaránt a mezőgazdaság alapvető új eredményei közé tartoztak.

Nemcsak a technika, hanem a **tulajdon- és jogviszonyok** is alkalmazkodtak a termelés modernizációjához. Már a 16. században megindult a *bekerítések* folyamata, melynek során a vállalkozó nemesség juhtenyésztés céljára elkerítette a közös földeket, majd újratagosította a birtokot, s ennek során hatalmas legelőket alakított ki, a parasztcsaládoknak pedig felmondta a bérleti szerződéseit (freeholderek, copyholderek), vagy máshol jelölt ki telket a számukra. A 18. századra a *szabad polgári tulajdon* uralkodóvá vált a mezőgazdaságban, a földek egy része tartós bérlet, kisebb része paraszti magántulajdon, jelentősebb része pedig tőkés vállalkozók-bérlők, illetve az újnemesség kezén volt, akik föld nélküli bérmunkásokat alkalmaztak birtokaik művelésére, s különösen fogékonyak voltak a bekezdés elején ismertetett újításokra.

A másik alapvető megoldandó kérdés az egyre növekvő számú népesség ruházattal, **textilipari termékekkel** történő ellátása volt. A falusi háziipar Angliában már nem működött, a céhek a manufaktúrákkal folytatott versenyben szép csendesen elhaltak, így a manufaktúrák tulajdonosai igyekeztek a korabeli *divat* miatt is megnövekedett igényeket és a jelentkező *fonaléhséget* kielégíteni. Elsősorban a *gyapjúfeldolgozásban*, a *pamutiparban*, illetve a *harisnyagyártásban* rejtettek óriási lehetőségek, illetve mutatkozott kiéhezett felvevőpiac.

Anglia más szempontból is alkalmas volt arra, hogy a *találmányok hazájává* váljék, s azokat tömegesen ipari méretekben alkalmazza. A 17. században lejátszódó, elhúzódozó polgárháború lezárulása, a „dicsőséges forradalom” lezajlása *stabil belpolitikai körülményeket*, a *parlamenti váltógazdaság* a későbbiekben Európa-szerte utánzott *alkotmányos rendszerét* hozta létre. A szigetország *közlekedése fejlett volt*, nagy kikötőkkel, folyami és csatornahajózási hálózattal rendelkezett, flottája a világtengereken elsőnek számított. Az *Angol Bank* már 1694-től működött, stabil pénzügyi hátteret állítva a vállalkozások mögé, de mivel hatásköre eleinte csak Londonra korlátozódott, vidéken ügyvédek, vállalkozók, kereskedők láttak el banki feladatokat. A szakirodalom 1810-ben már 800 vidéki bankot tart számon. A jogszabályi környezet is alkalmas volt a változások befogadására: 1624-től *szabadalmi törvény* védte a találmányokat, a feltalálók

14 évre szóló védettséget kaptak, ez alatt kizárólagos joguk volt találmányuk értékesítésére. A *társadalom* szövete rugalmas volt, az egyes rétegek a mezőgazdaság szerződéses bérleti viszonyra történő átalakítása és a gyarmatosítás miatt is rendkívül *mobilitás* voltak. Mind a kereskedőkből, hajósokból, bérlőkből (*yeomanek*), manufaktúratulajdonosokból kialakuló polgári réteg, mind a nemesség jelentős része (*gentry*) rendkívül vállalkozó szellemű volt, s fogékony az újításokra.

TALÁLMÁNYOK, ÚJÍTÁSOK A TEXTIL- ÉS A NEHÉZIPARBAN

Már magának az országos méretű innovációs folyamatnak a beindulása előtt is számos találmány és újítás látott napvilágot, illetve került bevezetésre: *Darby* már 1735-ben tökéletesítette a *vasolvasztás technikáját*. A hagyományos faszenes égetést felváltotta a kőszénből készült koksz, ez javította az öntöttvas minőségét, és megnövelte a szénbányák jelentőségét. Másrészt *modellek*, „*automaták*” előzték meg a valódi nagyipari fejlesztéseket: egy 18. század közepén gyártott miniatűr eszköz a maga 33 mozgó figurájával és 3222 fogaskerekével egy komplett gyapjúmanufaktúra működését modellezte, *Vaucanson híres automata kacskája* pedig mindent tudott, amit egy valódi, egy beépített őrlőszerkezet segítségével elő lehetett állítani, még székletet is produkált.

A nagyipari alkalmazásra először a *textiliparban* került sor, ahol a feltalálók arra törekedtek, hogy a két alapműveletet, közülük is először a *fonást* gépesítsék. Az *első szabadalmaztatott fonógépet*, *Wyatt és Lewis* alkotását 1738-ban jegyezték be, de ez még nem terjedt el széles körben. Az első igazán áttörést hozó találmány **Hargreaves fonó jennyje** (*spinning jenny*) volt, amely egy kézzel hajtott kerék segítségével 8 orsót tudott meghajtani egyszerre, így megnyolcszorosozta a termelést. Egy időben elterjedt, hogy a feltaláló a szerkezetet lányáról nevezte el, ám számos lánya között nem volt Jenny nevű, a legvalószínűbb, hogy az *engine* (gép) angol kifejezés becézett formájáról van szó, magyarul gépecskét jelent. *Arkwright 1769-ben* a fonás másik eszközét a *rokkát* gépesítette, ezt *water frame*-nek, *vízi keréknek* nevezte el. *Crompton 1779-ben* egyesítette a két találmányt, és *megalkotta az öszvért*, (angolul: *mule*), amit leggyakrabban *mule jenny*ként emlegettek. Az alapvető fonógépek tehát 1764 és 1779 között kialakultak, az utolsó jelentős fejlesztés *Roberts* nevéhez fűződik 1830-ból, aki továbbfejlesztette az öszvért.

A fonás fejlesztésével párhuzamosan zajlott a *szövés* modernizációja is. *Kay a gyorsvetélt* már 1733-ban elkészítette, ezért néhány szerző ezt a dátumot tartja az ipari forradalom kezdetének. *Kay* szerkezete azonban csak az 1770-es évektől terjedt el, amikor a többi találmány is hódítani kezdett. *Cartwright 1785-ben* gépesítette *Kay* „repülő orsóját”, majd *Jacquard 1805-ben* megalkotta *lyukkártyás vezérlésű szövőgépet*, ami a *kibernetika* megalapozásához járult hozzá. Végül 1825-ben *Roberts* készítette el azt a szövőgépváltozatot, amely széles körben elterjedt.

A textilipar fejlesztésével nagyjából egyidőben zajlott a *vas- és szénbányászat, valamint a fémfeldolgozás és a kohászat* felfutása is. Az igényeket elsősorban a *hadiipar* szükségletei, másodsorban a *textilipar fejlődése* indokolta, a fából épült és gyúlékony fonalakkal dolgozó textilüzemek gyakran leégtek, időnként pedig a munkások gyújtották fel őket, ezért *Arkwright* tőketársa, *Strutt* az 1770-es években kiadta a „csináljunk mindent vasból” jelszót, ami kétségtelenül jelentős lökést adott az érintett iparágak fejlődésének. *Darby* már említett találmányát követőleg a francia *Réaumur* fejtette meg az *acélgvártás titkát*, és közölte 1722-ben *megjelent publikációjában*. Ő tett egyértelmű, tudományosan leírt különbséget az öntöttvas, a kovácsoltvas és az acél között. A találmány *nagyüzemi alkalmazására* *Sheffieldben* került sor, ahol *Cort*nak

sikerült a tüzteret és az olvasztóteret elválasztania egymástól, így a vas nem érintkezett a koksszal, ugyanakkor forró levegőt vezetett az égésterbe, hosszú rudakkal kavarta az izzó vasat, majd a még fehéren izzó vastömböket kalapálással megtisztították a salaktól és hengerelték. Az *1784-ben szabadalmat kapott találmánnyal* gyakorlatilag létrejött a *modern kohászat*, amelynek alapelemeit ma is alkalmazzák.

A GŐZ, AZ ÚJ UNIVERZÁLIS ENERGIAFORRÁS

A nehéz és könnyűipar fejlődését teljesen új megvilágításba helyezte az 1700-as évektől terjedő új, pontosabban újrafelfedezett energiaforrás, a *gőz*. A gőz mozgatóerejét már az ókor is ismerte, *Hérón* „maguktól működő”, fából gyártott *gyermekjátékokat* készített, a középkorban *Leonardo* feljegyzései között szerepel egy *gőzágyú* terve, *Branca* egy *gőzkerék*, *Huygens* pedig egy *lőporgép* tervét készítette el jóval az ipari forradalom megkezdődése előtt. A nagy változások közvetlen előzményei közé sorolhatjuk *Papint*, aki a *dugattyús gőzgép* elvét dolgozta ki, *Savery* készítette el az első működő gőzszivattyút, majd az a gőzgép, amely már Anglia-szerte elterjedt, *Newcomen* „tűzgépe” volt, melyet 1711–1712-ben konstruált, és elsősorban *bányaszivattyúnak* használták. A hatásfoka azonban még nagyon alacsony volt, a kortársak azt tartották róla, hogy jó dolog, „de egy szénbánya kell a megépítéséhez és egy vasbánya az üzembentartásához”. A glasgow-i egyetem mechanikusa, **James Watt** megismerkedett *Newcomen* találmányával, és több lépésben *tökéletesítette* azt. Először megoldotta a gőzlecsapódás műveletét, a *kondenzálást*, majd egy szellemes megoldással a gőzt hol az egyik, hol a másik oldalról vezette a dugattyúhoz, ezzel megalkotta a *kettősműködtetésű gőzgépet*. Végül *1784-ben jutott el az univerzális*, tehát szinte minden területen alkalmazható gőzgép megkonstruálásáig, amelyben már sikerült a dugattyú fel-le történő mozgását egyenletes körmozgássá alakítania. Így a későbbiekben a *textilipar és a közlekedés* nyilvánvalóan óriási jelentőségű – bár a középkor mai szemmel nézve rendkívül tiszta víz- és szélenergiájához képest igen környezetszennyező – *új technológiát kapott*.

A FOLYAMI GŐZHAJÓZÁS KIALAKULÁSA

A közlekedésben először a *folyami hajózás* alkalmazta az *új energiaforrást*, mert itt mutatkozott rá a legnagyobb szükség. A 18. század végére kibontakozó dinamikus szabadverseny korában nagy mennyiségű áru, nyersanyag és félkész termék cserélt gazdát, ezek jelentős részét a belső folyami, illetve csatornahálózaton szállították, s különösen a visszaút, a folyó sodrásával ellentétes irányú hajózás jelentett gondot. Amerikában például a fakitermelők tutajokat építettek, s lehajóztak a folyókon, leúsztatták a fát, majd visszafelé a kitermelési helyig vagy a folyó felső forrásvidékéig szárazföldön tették meg az utat. Oroszországban Szibéria gyarmatosítói kiemelték a hajókat a folyókból, s görgőkön vonszolták át egy következő hajózható folyóra vagy tóra, a folyásiránnyal szemben pedig a parton haladva felvontatták járműveiket. A hajóvontatás a 18. század orosz parasztjainak egyik jellemző, kötelező munkajáradékává vált.

A kohászathoz, vagy a textiliparhoz hasonlóan a „gőzbárka” sem egyetlen ember találmánya. Az első működő, „tüzerővel hajtott” vízeszközt az amerikai *Jonathan Fitch* alkotta meg *1787-ben*, ezen még 12 oldalevező volt, ezeket gőzgép hajtotta meg, s a próbaútra a Delaware folyón került sor. Második, „Experiment” (kísérlet) nevű, nagyobb méretű hajóját már gőzcsavar mozgatta. Angliában *Jonathan Hull* volt az első, aki a 18. század közepén gőzbarkára kapott szabadalmat: hajójára lapátkereket szerelt, és a *Newcomen* féle tűzgéppel kísérlete meg hajtani, az azonban erre a célra gyengének bizonyult. *Symington* már Watt korszerűsített, erősebb és nagyobb hatásfokú univerzális gőzgépet építette *1788-ban* hajójába, s több kisebb kudarc után *1802 márciusában* hajtott végre sikeres próbautat. Hajója két, egyenként 70 tonna súlyú

teherbarkát vontatott, és 6 óra alatt 36 km-t tett meg. Hogy ebből mégsem bontakozott ki sikertörténet, az a kortársak, illetve a csatornarészvényesek hozzáállásában keresendő, akik azért nem adtak megrendeléseket a feltalálónak, mert attól tartottak, hogy a lapátkerekek által felvert hullámok tönkreteszik a part menti töltést. Az áttörés az ír származású, amerikai **Robert Fulton** nevéhez fűződik, aki már 1789-ben, Párizsban tengeralattjárókat, sőt torpedónaszádokat tervezett (modelljét Nautilusnak hívta, az elnevezés Jules Verne Nemo kapitány című regényéből lett közismert), s ezeket felajánlotta I. Napóleonnak az angol hajóhad ellen. A visszautasítás után kezdett foglalkozni a gőzhajózás problémájával. *1807 tavaszára* készült el hosszúnevű, a kortársak által csak „*Clermont*”-nak nevezett hajójával, amellyel a *Hudsonon* felfelé tette meg első útját. Barkáját egy 20 lóerős Watt-gőzgép hajtotta, s a mintegy 40,5 méter hosszú és 5,5 méter széles, füstöt okádó bádogszörny a 240 km-es távolságot áramlás és szél ellenében mindössze 32 óra alatt tette meg. Hamarosan a hajóba erősebb motor került, Fulton pedig megszerezte az amerikai kormánytól a gőzhajózás monopóliumát valamennyi folyón, sőt hamarosan még az orosz kormánnyal is sikerült koncessziós szerződést kötnie. Fulton halála évében (1815) indultak el az első folyami gőzhajók Oroszországban, Németországban és Franciaországban, sőt már készültek a tengerjárók tervei is.

A GŐZKOCSI ÉS A VASPARIPA

A gőz szárazföldön történő mozgáscélú felhasználásának kezdetei 1769-re nyúlnak vissza, a francia hadmérnök *Cugnot* kísérletére, aki azt a feladatot kapta a hadügyminisztériumtól, hogy próbálja az ágyúvontató lovakat gőzvontatással kiváltani. A 4 km/h sebességgel haladó, hatalmas rézüsttel hajtott, Párizs utcáin pöfögő kocsiját negyedóránként meg kellett rakni szénrel és feltölteni vízzel, így kísérletének legmaradandóbb eredménye a sofőr szó megszületése volt (*chauffeur*, franciául fűtő). A lovak nélküli kocsi problematikája már régóta mozgatta az emberi képzelőerőt. A középkorban a fogaskerek és a bütyköstengely feltalálása után születtek emberi izomerővel hajtott, taposással vagy kézzel működtetett, illetve felhúzott rugóval vagy szélvitorlával működő járművek. Utódaik ma népszerű gyermekjátékok, illetve sporteszközök, legismertebb közülük a holland *Stevens vitorlaskocsija* volt a 16. század végén. Nemcsak Európában, hanem Amerikában is feljegyeztek korai kísérleteket: *Evans* már *1786-ban* szabadalmat kért *utcai gőzmobilok* építésére, de gúnyos elutasítás lett az osztályrésze. Ennek ellenére *1803-ban, Philadelphiában* sok ezer néző jelenlétében egy különleges gőzszerűtetet mutatott be, egy kerekeken guruló, lapátkerekekkel felszerelt, gőzzel hajtott csónakot. A technikatörténet szerint az volt az emberiség *első kételtű járműve*, de elterjedése éppúgy közönybe ütközött, mint a korábbi tervek.

Az áttörés Angliában *Murdock* nevéhez fűződik, aki Watt munkatársaként állt elő azzal a javaslattal, hogy a gőzgépet tegyék kerekekre, de a nagy feltaláló részéről ötlete határozott elutasítást kapott, Watt stacionárius (rögzített, álló) *gépben* gondolkodott. Ennek ellenére *Murdock* megépítette a maga gőzkocsiját, ami leginkább faluja lakóinak rémisztgetésére szolgált. Segédje, *Trevithick* maga is megalkotta a saját gőzmobilját, a már fogaskerekekkel hajtott, 3 kerekű, 6-8 személy szállítására alkalmas, a kortársak által „sárkánynak” vagy „puffogónak” becézett járművet. A próbaútra *1801 karácsonyán Camborne-ban* került sor, s a ló nélküli szörnyeteg mély benyomást tett a történelmi pillanatra nézőire. Szélesebb körű elterjedését akadályozta, hogy a rossz minőségű utakon állandóan tönkrement benne valami, s szinte folyamatosan javítani kellett.

A további fejlődést, mind a lóvontatású, mind a kísérleti gőzjárművek szempontjából látványosan segítette elő a skót **McAdam mérnök, útépitőmester** tevékenysége. Angliában is, miként bárhol Európában, a római hadiút maradványaitól eltekintve földutak voltak, amelyek kényelmetlenné, az év bizonyos szakában pedig lehetetlenné tették a közlekedést. A kortársai által varázslónak becézett skót szakember zúzott kővel feltöltötte a sáros utakat, erre kavicságyást helyezett, majd ezt hengerrel tömörítették, a városokban faragott kövekkel borították, egyúttal az útperem enyhe lejtésével és peremárkok ásásával megoldották a vízvezetés problémáját. A szilárd burkolatú, nálunk „macskakövesnek” nevezett utak egész évben folyamatos, s a korábbiakhoz képes jóval gyorsabb közlekedést tettek lehetővé, az ún. *makadámutak* a 19. század első harmadában már összekötötték Anglia legfontosabb központjait.

Az 1820-as évek végére úgy tűnt, hogy a gőzautó egyre tökéletesedő példányai, kihasználva az úthálózat fejlesztését, lassan megtalálják helyüket a közlekedés új rendszerében. *Gurney és Hancock* tökéletesítették a járművet a gőzkazántól a meghajtórendszerig, s ennek eredményeképpen *1830-ban, Londonban már 26 gőzkocsi futott*, ezek az elővárosokat kötötték össze a Cityvel (belvárossal). Hancock 1827-ben olyan *gőzomnibuszt* épített, amelyen már 30 fő számára volt hely, és képes volt akár 30 km/h sebességgel haladni a felborulás veszélye nélkül. Ez a jármű, amely Birmingham és London között közlekedett, komoly kihívást jelentett a hagyományos lóvontatású omnibuszoknak. A gőzkocsik fejlődését egy *1865-ös törvény* vetette vissza, mely arra hivatkozott, hogy ezek a járművek sok balesetet okoznak. Sebességüket négy mérföldben korlátozták, és elrendelték, hogy 55 m-rel előttük egy kiabáló piros zászlós ember figyelmeztessen a közeledtükre. Az 1865-ben elfogadott „*piros zászlós törvény*” – amely mögött a csatornahajózási és a frissen kibontakozó vasúti lobbis állt – értelmetlenné tette a további fejlesztést, és egészen 1896-ig érvényben maradt.

A mobilizáció áttörése és egyúttal a gőzgép vontatás-szállítás céljára történő alkalmazása nem a közúton, hanem a *kötőpályás, a vasúti vontatásban* következett be. A sínek mint talpfákra fektetett közlekedési pályák már régóta ismertek voltak; *fasíneket* használtak például a középkori német bányákban is, hogy a süllyedő, ingoványos talajon szilárd felületet biztosítsanak az eleinte fából, majd vasból készült kis kerekes szénzállító kocsik, a csillék számára. A fásinpályák a 18. század végére már széles körben elterjedtek, általában mocsaras talajon alkalmazták előszeretettel, s a *lóvasút* mint közlekedési-szállítási eszköz a 19. század elejére Anglia-szerte ismert volt, bár elsősorban bányákban és iparvidékeken alkalmazták továbbra is. Az első *öntöttvasból készült sín* 1804-ben a dél-walesi iparvidéken készült, és egy vasművet kötött Cardiff-fal össze 15 km hosszúságban; tulajdonosa azért építtette, mert ez nagyobb súlyú kocsik nyomatként is képes volt elviselni. *Az első ismert mozdonykísérlet Trevithick* nevéhez fűződik, aki fogadott az említett vállalkozóval, hogy gőzkocsija a vaspályán nagyobb szállítmányt képes vontatni, mint a lovak. *1804-ben*, a történelem első, „*tram wagon*”-nek nevezett mozdonya öt, egyenként 10 tonna vassal megrakott kocsit vontatott 15 kilométeren keresztül, valamint a kocsikban tartózkodó 70 utast, akik „hitelesítették” a kísérletet, igaz, hogy mindössze 4 km/h sebességgel. Bár a feltaláló a fogadáson nyert 500 fontot, és 10 évvel megelőzte *Stephensont*, találmánya mégsem terjedt el, csupán cirkuszi látványosságként működött. A kor technikusai a meghajtást még a sínek mellé kiépített kapaszkodókkal képelték el, kidolgozva ezzel a *fogaskerekű vasút* ösét, de így az alacsony sebesség miatt nem mutatkozott igény a találmányukra.

Ahogy több eredménytelen próbálkozás, illetve részsiker után Watt fejlesztései tették széles körben alkalmazhatóvá a gőzgépet, úgy a gőzvontatású vasút forradalmi áttörése **George Stephenson** nevéhez kötődik. A feltaláló-vállalkozó bányászcsaládban született, kora gyermekkorától a tárnákban dolgozott, és esti iskolában, majd autodidakta módon képezte magát. A

killingtoni bánya gépmestereként 1812-ben kezdett el kísérletezni egy szénzállító lokomotív (vontató) megépítésével, ez lett a *Blücher*, amelyet két évvel később tudott gőz alá helyezni. Bár a mozdony 30 tonna súlyt 6 km/h sebességgel tudott szállítani, még nem volt érett a sorozatgyártásra. Egy bányabiztonságilámpa-pályázaton nyert 100 fonttal tovább folytatta kísérleteit, öntöttvas helyett kovácsoltvasból kezdte el készíteni a kerekeket, alakított a sínávolságon és a profilon is, a meghajtást pedig a Trevithick-féle fűjtatócsővel fejlesztette tovább. 1822-ig kb. egy tucat lokomotívet épített, amelyek a környék ipari üzemeinek szállítási feladatait oldották meg megbízhatóan. Még ebben az évben fiával, Roberttel megalapította a világ első *mozdonygyárát*: első megbízása a *Stockton–Darlington vasútvonal* megépítése, majd a vontatáshoz szükséges lokomotívek elkészítése volt. A vonal ünnepélyes megnyitásán az addig elkészült 3 mozdony közül a *Locomotion* (haladás) 34 kocsi húzott 90 tonna összsúllyal, és 65 perc alatt tette meg a 15 km hosszú utat, ami 25 km/h sebességnek felel meg, ez volt az első „csatlórudas” mozdony, ami később minden vontató alapelvévé vált, és innen származik a mozdonyok lokomotív elnevezése is. A következő lépésben a két Stephenson a sínek távolságát 1435 milliméterben állította meg, mert így a postakocsik is igénybevehették, s ezáltal az elkészült sínpálya használata ló- és gőzvontatású vasút számára egyaránt lehetségessé vált.

A *tömeges elterjedés* első lépése a *Manchester–Liverpool* közötti 50 km-es vasútvonal megépítése lett volna, ami a gyapotfeldolgozás legfontosabb angliai központját és kikötőjét kötötte volna össze. Az áttörésnek két akadálya volt, egyrésztől Stephensonéknak el kellett fogadtatniuk, hogy a tervezett pályaszakaszon nem stabil (stacionárius) gőzmotorokat alkalmaznak, amelyek csőrökkel mozgatják a vonatokat (korábban ezt a technikát használták emelkedők leküzdésére), másrésztől le kellett győzni a *folyam- és csatornahajózási lobb*i részvényeseinek ellenállását, akik saját, szállításban kivívott pozícióikat féltették – akárcsak a gőzkocsi esetében – az újonnan jelentkező konkurenciától. A *földbirtokosok* nagyobbik része a hajósok mellé állt, ők a termőterület csökkenésével és a vadállomány veszélyeztettségével érveltek. Végül a bánya- és gyapotipari lobb győzött, és a parlament alsóháza másodszeri maghallgatásra megadta az építési engedélyt. Ennek a vasútvonalnak az építése során már szinte az összes olyan műszaki problémát meg kellett oldani, ami a vasúti pályaeépítés történetében felmerülhetett: 63 hídát és viaduktot építettek hozzá, 3 km-nyi része bevágásokban vezetett, 2 km hosszan alagútban haladt, és 6 km hosszú mocsárt szelt át. Annak érdekében, hogy a pálya üzemeltetőjét nyílt versenyben válasszák ki, a *rainhilli 3,2 km-es körpályán* szigorú paraméterek szerint *mozdonyversenyt* hirdettek, s a kiírás szerint ennek győztese kapta a megbízást. 1829. október elején 5 mozdonyt neveztek a versenyre, volt közöttük olyan, amelyet azért kellett diszkvalifikálni, mert a mozdonyburok mögött lovakat fogtak be. Valamennyi mozdony meghibásodott, vagy nem tudta teljesíteni az előírt szigorú követelményeket, kivéve a Stephenson féle *Rocketet* (rakétát), amelynek elnevezése a *Quarterly Review* egy vitriolos hangú újságcikkére adott frappáns válaszként született meg („Előbb fogunk rakétán ülni, mint Stephenson vonatán...”). A *Rocket* húszt kört tett meg fennakadás nélkül 20 tonnás súllyal a körpályán, 35 km/h átlagsebességet ment, és az utolsó körben elérte – a lelkes nézők ovációja közepette – az 56 km/h sebességet, bizonyítva ezzel, hogy a lokomotívek nemcsak nagyobb terhet képesek szállítani, mint a lóvasutak, hanem a postakocsik sebességének dupláját is képesek elérni.

Az *áttörés megtörtént*, a *Manchester–Liverpool* vasútvonalat alig egy évvel később, 1830. szeptember 15-én adta át maga az *angol miniszterelnök, Wellington hercege*. E napon 8 szerelvény haladt végig a pályatesten 600 díszvendéggel a kocsikban, s a két város közötti utazási idő a felére csökkent. A vonatjegy ára a postakocsijegynek csak fele volt, s alig egy évvel a megnyitás után a vasút részvényesei már 60 000 font tiszta nyereséget kasszírozhattak. A fejlődés robbanásszerű volt, az új közlekedési eszköz átütő sikert aratott, és megállíthatatlanul fejlődött.

Tíz évvel az első vasútvonal megnyitása után Angliában és Írországból 1350 km vasútvonal épült, újabb tíz év elteltével pedig a pályatest hossza meghaladta a 10 000 km-t. *Az európai kontinensen Belgium után Németországban* indult meg elsőként 1835-től a rendszeres vasúti közlekedés Nürnberg és Fürth között, a szerelvény *Sas* becenevet viselő mozdonya Angliából érkezett, és természetesen Stephensonék gyárában készült. Nemcsak az utazási idők és a szállítási tarifák csökkentek a vasút rohamos elterjedésével, hanem összezsugorodott a tér, átalakult az életforma és a közlekedési szokások, felgyorsult a belső piacok egységesülésnek folyamata, és új hajtóerőt kaptak képletesen és ténylegesen is az egységesülő nemzetállamok.

A KOMMUNIKÁCIÓ FORRADALMA

Az emberiségnek ősi igénye volt, hogy az információt minél gyorsabban juttassa el a megfelelő helyre, a riasztás, a biztonság, avagy a szükséges döntések mielőbbi meghozatala végett. A Perzsa Birodalom kitűnő szilárd burkolatú úthálózatával és postaszolgálatával az egyik legelső és legjobban szervezett információs hálózat volt az emberi társadalmak történetében, de a görög futárok és a római útrenyszer is méltán említhető ebben a sorban. Ugyanakkor a *szállított, közvetített információ* mellett már nagyon korán felmerült az igény *a nagy tereken átívelő, közvetlen kommunikációra* is, nemcsak a jól szervezett ókori birodalmak, hanem már a törzsi-nemzetségi szinten élő népek körében is. Az afrikai törzsek dobszóval hidalták át a távolságot, az észak-amerikai indiánok füstjelekkel érintkeztek, a római légiók villogó ezüsttükrökkel üzentek egymásnak, de ebbe a körbe tartozik a középkorban Európa szerte elterjedt galambposta is.

Az ipari forradalom során jelentősen nőtt az egyes nemzetgazdaságok teljesítőképessége, a közlekedés forradalmával nőtt a szállított áruk mennyisége és csökkent a szállítás ideje, a pezsgő gazdasági és pénzügyi élet információk tömegét is áramoltatta, s mivel a befektetések és az üzleti döntések gyors, pontos tájékozottságot kívántak, így egyre erőteljesebben felmerült az igény az *azonnali közvetlen kommunikáció* iránt. Ennek az egyre sürgetőbb igénynek a kielégítéséhez járult hozzá az *elektromosság felfedezése* (részletesen lásd a második ipari forradalom témában), amelynek első gyakorlati alkalmazása a *távíró* volt.

A korszerű elektromos távíró közvetlen elődje a francia *Claude Chappe* és bátyja, *Ignace* által a forradalom időszakában feltalált *optikai-mechanikai távíró* (szemafor) volt, amelyet a franciák „*légi távírónak*” neveztek, s amely Napóleon hadjáratai révén Európa-szerte elterjedt. 5–12 km távolságra lévő állomásházak vagy más magas, jól látható építmények tetejére 3 rudas, kereszt- és szárnyrudakkal ellátott, kb. 5 méter magas oszlopokat szereltek, amelyeket zsinórok húzogatásával számos alakzatba lehetett rendezni, ezek az alakzatok betűket és számjegyeket egyaránt jelenthettek. Megfelelő személyzettel öt perc alatt átlagosan 100 km távolságra tudták eljuttatni az információt, ugyanakkor gyengéjeként tartották számon, hogy rossz időben és éjszaka használhatatlan volt, illetve hogy a közvetített üzeneteket bárki leolvashatta. Ennek ellenére *Poroszország* 1832-ben úgy döntött, hogy *81 állomásos* távíróhálózatot állít fel *Berlin* és Rajna tartomány fővárosa, *Koblenz* között: ez a *600 km-es*, az akkori világ leghosszabbikának számító optikai távíróvonal egészen 1853-ig működött.

Az első *elektrokémiai* elven működő távíró, *Thomas Sömmering* müncheni fiziológus készítette; fémhuzalokból és a vevő oldalon gázbuborékokból álló készülékével 1809-ben 12-métert, majd 1812-ben már 3 km-t tudott áthidalni, de a bonyolult és drága eszköz tömeghasználatra alkalmatlan volt. Nagy lökést adott a jelátvitel fejlődésnek a dán *Hans Christian Oersted* találmánya, aki felfedezte és tudományosan leírta a villamos áram mágneses mezőjét. Az első *elektromágnes alapú* távíróval *Von Constatt* báró orosz diplomata kísérletezett, akit müncheni követként közvetlenül megihlettek Sömmering eredményei, de már építhetett Oersted fel-

fedezésére is. *Hat mágnesűs távírója* zárt áramkör volt, ahol a kapcsoló jeladóként, az elektromágnes pedig vevőként szerepelt. *Gauss* és *Weber* olyan egyszerű, *kettős rézvezeték*ből álló távírókat szerkesztettek, ahol az elektromos impulzus a mágnesűt hol jobbra, hol balra térítette ki, így adódtak a megegyezéses ábécé betűi. Bár találmányukat felajánlották a Lipcse–Drezda vasúttársaságnak, de elutasították őket, mondván, hogy a vezetéket földben kell vezetni, ez azonban lehetetlen volt, hiszen a szigetelés technikája nem volt még megoldott. Az első *író-távíró*t a müncheni fizikaprofesszor, *August Steinheil* szerkesztette, aki két forgó mágnesűt használt, amelyek egy festékezőszerkezet segítségével egy óraművel forgatott papírlapra rögzítették a két-soros pontírást. Ráadásul felfedezte az ún. *nullavezetést* is, ennek segítségével a vasúti kommunikáció megoldható lett volna egyetlen huzal segítségével. Bár találmánya már gyakorlatilag mindent készen tartalmazott, a német széttagoltság–kisállamiság keretei között sem postai, sem vasúti vállalkozás nem szánta rá magát a bevezetésére. A német tudósok, feltalálók példája jól bizonyítja, hogy az intuitív-kreatív gondolkodás mellett az egyes találmányok hasznosításához fogadókész társadalmi-gazdasági környezet is szükséges.

Az áttörés *Samuel Finlay Breese Morse* amerikai festő nevéhez fűződik, aki egy európai tanulmányútról hazatérőben egy postagőzös fedélzetén ismerkedett meg az elektromágnesesség jelenségével. Két év szívós önképzés után mechanikában jártas barátai segítségével olyan, eleinte ormóttan távíró barkácsolt, amelyben *a mágnesű szerepét egy elektromágnes vette át*, a jeladó egy kétkarú emelő volt, ennek lenyomásakor zárult az áramkör, ez lett később a „*Morse-billentyű*”. A vett jeleket a másik oldalon cikcakkos vonalban rögzítette, amelyek sorrendje és kitérései az áramimpulzusoknak feleltek meg. Első sikeres kísérletére *1837. szeptember 4-én* került sor, találmányát még ebben az esztendőben szabadalomra jelentette be. *1844-ben* a licenc megszerzése után a *Washington–Baltimore* vasútvonal 61 km-es távolságát hidalta át távíróval, amelyet időközben jelentősen tökéletesített: a fogadó oldalon pont-vonásos rögzítéstechnikára állította át a rendszert, ez lett a napjainkig használatos „*Morse-ábécé*” alapja. Egy év múlva már 1455 km hosszan működtek távíróvonalak, majd a vasút nyugat felé építésével párhuzamosan, egyidejűleg építették ki a távíróvezetékét is.

Az áttörés után *Angliában* viszont más irányban haladt a fejlődés, megpróbálták kiküszöbölni, hogy a távíró használatához kódoláshoz érthető szakszemélyzetre legyen szükség. *Cooke* és *Wheatstone* *1837-ben* egy forgómozgást lehetővé tevő elektromágneses vasmag segítségével olyan *villamos „mutató” távíró*t szerkesztettek, amelyben egy forgó szerkezet az ábécé betűire mutatott, és ahány elektromos impulzust kapott, annyiadik betűre ugrott. Ez jelentősen egyszerűsítette és gyorsította a távíratforgalmat. Az Amerikába kivándorolt *Edward Hughes* feltalálta az író távíró tökéletesítése során a *gyorsnyomtatót*, egy betűkerékre vésett számok és jelek az impulzusoknak megfelelően nyomódtak neki a papírlapnak, így a szöveg azonnal nyomtatásban megjelent, és már *1854-ben*, szabadalmaztatásakor 90–125 jel percenkénti átvitelére volt alkalmas.

A következő nagy lépés a *tenger alatti kábelek* lefektetésének megoldása volt, amiben a német **Siemensnek** voltak nagy érdemei: neki sikerült megoldani egy kaucsukhoz hasonló anyaggal (guttaperchával) a kábelek szigetelésének problémáját, amelyek így földben és víz alatt is hosszú távon vezethetőek voltak. *1847-ben* alapított *távíróépítő cégének* legjobb megrendelése (minden feltaláló egyúttal vállalkozó is!) az orosz kormány *1854-ben* tett ajánlata volt, mely szerint távíróvonalat kellett építenie Varsó–Szentpétervár, Moszkva–Odessza és Moszkva–Szevasztopol között, de az ő cége építette meg a London–Teherán–Calcutta távíróvonalat is, amely 18 000 km hosszú volt, *1870-re* készült el, és *1931-ig* üzemelt.

A kommunikáció robbanásszerű fejlődése átalakította a társadalmat: alapvetővé vált az információ napi közlése és nyomon követése, ami különösen a **sajtó** erőteljes fejlődését jelen-

tette. Az analfabetizmus felszámolása és a gyors hírközlés létrehozta a *napilapokat*, amelyek külön üzleti rovatokban közölték a legfrissebb aktuális információkat, a tőzsdei árfolyamokat. Kihasználva a hírek gyors továbbításának és leírásának a lehetőségét, létrejöttek az *első hírügynökségek*, amelyek táviróhálózatokon keresztül begyűjtötték az információkat a világ minden tájáról, majd eladták őket a lapoknak. Az *első hírügynökség* 1835-ben a *párizsi „Havas”* volt, a leghíresebbé talán az *1851-ben alapított londoni „Reuter’s”* vált. A fejlődéshez hozzájárultak a *papíripar és a nyomdatechnológia* vívmányai is: Hughes találmányára építve „*gyorsnyomdák*” jöttek létre, amelyek felhasználták a korábbi felfedezéseket is, például a *hengeres nyomtatógépet* (1810) amelyet a kortársak „*gyorssajtónak*” neveztek, a *szedőgépet* (1815), illetve a fa alapú, *faköszörületből nyert olcsó papírt*. Amerikában a század közepén már széles körben használták a végtelenített papírtekercsre nyomtató *rotációs gépet*, amely a fényszedési technika megjelenésig vezető technológia lett a modern nyomdászatban. A *litográfia* (könyomat) és a *fotográfia* (fénykép) elterjedése a képek sokszorosításának költségeit csökkentette. Az *egységes postai díjszabás* bevezetése, és a küldemények előzetes *bérmentesítése* (bélyeggel történő ellátása) csökkentette a költségeket és növelte a forgalmat.

A közlekedés és a kommunikáció-hírközlés rohamos fejlődése nagy iramban bontotta le a földön a tér- és időbeli korlátokat, és nemcsak az egyes nemzetállamok létrejöttéhez, hanem a globális komplex egységként történő kezeléséhez, értelmezéséhez is hozzájárult.

A GÉPGYÁRTÁS GÉPESÍTÉSE, A MODERN GYÁRIPAR KIALAKULÁSA

A találmányok korában gombamód születtek az új gyárak, hiszen a feltalálók egyúttal tőkés vállalkozók is voltak, akik az elnyert szabadság birtokában maguk próbálták meg szellemi termékük gyártási feltételeit kialakítani, azt piacon értékesíthető áruvá tenni. A tömeges gyártás elterjedésnek sokáig akadálya volt az a céhes-manufaktúrális tradíció, hogy mind az erőgépek, mind a különböző gyártógépek, sőt nagyon sokáig még a lövegek is *fából készültek*. A gőzgép elterjedése nagyobb terhelhetőséget is kibíró anyagokat kívánt, a sorozatgyártást pedig az alkatrészek *csereszabotosságának* hiánya gátolta, ráadásul a textilmanufaktúrákban, ahol nagyon sok éghető anyaggal dolgoztak, az üzemek rendszeresen leégték, alkalmanként pedig a munkások gyújtották fel őket.

Az első problémára a megoldást az *öntöttvas* gépgyártás célú elterjedése jelentette. Még Watt is arra kényszerült, hogy első gőzgépeinek hengereit kovácsolással készítse, s reszeléssel igazítsa be, azonban John *Wilkinsonnak* sikerült az 1770-es években olyan fűrőgépet konstruálnia, amely alkalmas volt a lövegesövek kifűrésére és a gőzhengerek elkészítésére. A siker hamarosan Anglia legnagyobb vasgyárosává tette, barshami gyára óriási megrendeléseket kapott hajólövegekre, folyami és tengeri vasbárkákra, gépalkatrészekre, sőt templomi szószékek és koporsók is készültek ezidőtájt öntöttvasból. A 18. század végére az egyre bonyolultabb erő- és munkagépek kifejlesztése kikényszerítette, hogy a hagyományos faszervezetek helyett áttérjenek a gépek vasból történő építésére. Ezeknek kisebb volt a helyigényük, kevesebbszer romlottak el, és jobban terhelhetők voltak. A fejlődés olyan új gyártási technológiákat és gyártóberendezéseket szült, amelyekkel már szinte mindent meg lehetett munkálni, az apró csavaroktól a több tonnás vastömbökig.

A *sorozatgyártás* elterjedésének azonban alapvető akadálya volt, hogy a kötőelemek és az egyes alkatrészek egyedi méretre készültek. A tulajdonosok a tervezők adatai alapján különböző gyártóktól megrendelték a szükséges alkatrészeket, amelyeket aztán szerelőcsarnokokban építettek össze. Így új szakma született, az *összeszerelés*, amelyet nehezített a rengeteg egyedi alkatrész és a számos különböző gyártó. A 18. század végéig, ha egy gyárban oldható kötést akartak alkalmazni,

akkor faéket alkalmaztak, ha fixet, akkor szegecset. A korszak végére elterjedtek a *vasból készült kötőelemek*, megjelent a *csavar* is, a lakatosok és a kovácsok a 17. század végétől már széles körben ismerték és alkalmazták a „menetvágás” technikáját, és rendelkeztek ehhez szükséges eszközzel, a „menetmetszővel”, ám mindegyik csavarorsó és csavaranya egyedi méretű volt, ami különösen a pótlásnál vagy javításnál okozott nagyon nagy gondot.

Az áttörést Henry *Maudslay* találmánya jelentette, aki 1797-ben szabadalmaztatta „vezér- és vonóorsós esztergapadját”, amely alkalmas volt arra, hogy bevezessék az első hüvelyrendszeren alapuló csavarmenetszabványt. Találmánya nem volt előzmények nélküli, de több más feltaláléhoz hasonlóan ő volt az, aki összeépítette és egységes használható rendszerré tette az elődök találmányait. Gépe teljes egészében vasból készült, működtetéséről pedig egy hajtószíjas gőzgép gondoskodott. Fontos kiegészítő része volt a találmánynak az egyes elkészült munkadarabok méretpontosságának ellenőrzésére szolgáló mikrométer, amelynek jelentőségét sokan magához az alaptalálmányéhoz hasonlították. A feltaláló megalapította a Maudslay és Fields szerszámgyárat, amely a 19. század elejétől nagy tömegű és jó minőségű gyártóberendezésekkel látta el a gombamód szaporodó angliai gépgyárakat, hasonlóan ahhoz, ahogy Watt cége, a Boulton és Watt a gőzgépekkel az erőforrásokat biztosította számukra. Maudslay találmányát tanítványai tovább tökéletesítették, Clément dolgozta ki a csavarmenetek hüvelyrendszeren alapuló szabványosítását, tökéletesítette a menetvágó szerszámokat, és az ő esztergái már alkalmasak voltak nagy méretű munkadarabok megmunkálására is. A már korábban említett Roberts találta fel „az önműködő fonógépet” mely a gőzgép és a fonógép összeházasításából született, de az ő nevéhez fűződik a hosszanti gyalugép, s még körülbelül 30 szabadalmat jegyeztetett be. Nasmyth találmánya a jelentősebbek közül az állítható magasságú gőzkalapács, a gyorsgyalugép, és a cölöpverő. A teljes szabványosításhoz, a cserélhető gépelemek rendszerének teljessé tételéhez *Whitworth* találmánya járult hozzá, aki automatizálta az esztergagépen a csavarok gyártásakor a keresztirányú eltolás rendszerét, és ezt összekötötte a hosszanti irányú eltolással, így minden akadálya elhárult a tömeges szabvány szerinti gyártásnak.

A csereszabatoság a fentiekén túl még különösen a fegyvergyártás területén volt fontos. Már a 18. század elején kísérleteztek Svédországban, Oroszországban és Franciaországban, hogy elsősorban a zárszerkezetek tekintetében tegyék javíthatóvá, cserélhetővé a kézi tűzfegyvereket. Az áttörés az amerikai *Eli Whitney* nevéhez fűződik, aki már a századelőn feltalálta a gyapotelválasztó gépet, a „Cotton Gin” ugyanakkor még nem hozott áttörést, sőt találmánya ellopása miatt adósságai keletkeztek, így fogott a fegyvergyártásba. Miután sikerült az amerikai kormánytól egy 120 000 fegyverre szóló megrendelést szereznie, ezt csak úgy tudta teljesíteni, ha puskaművesek tömege helyett különleges eszközöket készít, s kis létszámú betanított munkaerővel felbontja és gépesíti a termelési folyamatot. Ennek keretében speciális célszerszámokat fejlesztett ki, marógépet alkalmazott stb. A leszállított áruval annyira elégedett volt a megrendelő, hogy a csereszabatoságot más gyártóknak is figyelmébe ajánlotta. A tökéletesítés a szintén amerikai **Samuel Colt** nevéhez fűződik, akinek emlékét leginkább a róla elnevezett forgótáras pisztoly őrzi. Colt hartfordi gyárában, 1857-ben 1500 szerszámgép dolgozott. A „régii” találmányok mellett ő alkalmazta először a revolveresztergát és a revolvermarógépet (forgószánnal működő esztergagép), cégét a már a rohamtempóban fejlődő amerikai gyárrendszer mintautemeként emlegették.

A vázolt folyamat eredményeképpen jött létre a szerszámgyépgyártás, amely lehetővé tette a nagyipari gépgyártást, s az általa gyártott gépekkel működő gyárak tömeges elterjedésével felgyorsította az iparosítás társadalom kialakulásának folyamatát.

AZ IPARI FORRADALOM TÁRSADALMI HATÁSA

Demográfiai változások és urbanizáció

Láttuk, hogy már az ipari forradalomnak elnevezett folyamat beindulása előtt is jelentős demográfiai változások zajlottak le Angliában és Európában, ezek a tendenciák a 19. század során tovább erősödtek. A további növekedés sem elsősorban a születések számából fakadt, hanem a csecsemőhalandóság csökkenésére, az átlagéletkor kitolódására vezethető vissza. Már 1798-tól alkalmazták Edward Jenner találmányát, a **himlő elleni védőoltást**, ami az egyik legpusztítóbb járványfajtának vetett véget. A **pestist**, a másik „gyilkost” hordozó fekete patkányfajtát egy ártalmatlan barna fajta váltotta fel az európai városokban, az állatpopuláció módosulásának oka ismeretlen, de ezzel egy újabb járványveszély küszöbölődött ki az európai lakosság életéből. Az agrárkultúra fejlődése, az *élelmiszerkínálat bővülése* javította, egészségesebbé tette a táplálkozást, ellenállóbbá tette az emberi immunrendszert. A közlekedés fejlődése lehetővé tette, hogy gyorsan élelmiszert szállítsanak az éhező területekre, így az *éhség* mint halálok a 19. században kikerült az emberiség fejlettebb részének „rizikófaktorai” közül. Jelentősen fejlődtek a **testi higiénés szokások** is, amit jól mutat, hogy a 18. század második felében megkétszereződött a *szappantermelés*. A könnyű, jól tisztítható *pamutöltözetek* elterjedése is a testi tisztaság fejlődésének irányába mutatott. Mindezek következtében Európa 1750-ben 157 millió főt kitevő lakossága (Oroszországgal együtt) 1830-ra 230 millióra, 1880-ra pedig 320 millióra nőtt.

A megnövekedett népesség egészen más területi, *településszerkezeti* struktúrában helyezkedett el, mint a nagy innovációs folyamatok beindulása előtt. Elsősorban *kivándorlás* és *migráció* következtében az „öreg kontinens” népességfeleslege Észak-Amerika, majd a század utolsó harmadában Ausztrália felé áramlott, az egyes országokon belül pedig jelentős belső vándorlás zajlott le, oly módon, hogy a mezőgazdaságban feleslegessé vált népesség az „**új városokba**” az új ipari központokba áramlott. Míg 1770-ben a lakosság 20%-a lakott városokban, addig 1850-ben már 50%-a. Néhány jelentősebb európai központot vizsgálva *Londonnak* 1800-ban 959 ezer lakosa volt, 1850-re már 2 millió 363 ezer, *Moszkvának* ugyanezen időpontokban 250 ezer, illetve 365 ezer, *Berlinnek* 172 ezer, illetve 412 ezer. A nagy ipari központok népességének aránya még ennél is gyorsabb ütemben nőtt. *Manchesteré*, az angliai pamutipar központjáé a vizsgált időszakban megtízszereződött, 70 ezerről 719 ezerre emelkedett, *Essen*, a Krupp család fellegvára 4 ezerről 295 ezerre növelte a 19. században lakosai számát, de még ennél is dinamikusabb a legjelentősebb orosz fekete-tengeri kikötő, *Odessza* növekedése, amelynek lakosság száma 6 ezerről 500 ezerre változott a század folyamán. A társadalmi-településszerkezeti átrendeződés során a század közepére Angliában az iparban foglalkoztatottak aránya már felülmúlta a mezőgazdaságban dolgozókéét, és a tendencia a század második felére a kontinensen is uralkodóvá vált.

A vázolt folyamat során **új társadalmi rétegek** jöttek létre, illetve a korábbiak pozíciója jelentős mértékben módosult, valamint megváltozott a városok képe és szerkezete is. A „kettős (gazdasági és társadalmi) forradalom korában” alulról felfelé haladva egyre csökkenő számú *parasztságot* találunk tradicionális életformával, pauperizálódó vagy vállalkozóvá felemelkedő marginális rétegekkel. Az agrárnépesség ambíciói elsősorban a földszerzésre irányulnak, ezért a kor nagy politikai mozgalmában nem vesznek részt, megélni képtelen részük kivándorol, vagy az új városokba költözik, sikeres részük maga is vállalkozóvá válik. A *földtulajdonos* osztály pozíciói alapvetően megmaradnak, de már nem annyira születési előjogok, hanem a gazdasági hatalom okán, ezt a pozíciót a század folyamán jelentős támadások érik a feltörekvő *középosztály* részéről. Tartósan csak a vállalkozásra átváltó, rangon aluli házasságokat kötő, illetve innoválódó birtokok tudnak fennmaradni az egyre élesebb szabadpiaci versenyben. A korszak sikerembere a *tőkés*

vállalkozó, aki a kereskedelemben, az iparban, és sok esetben a mezőgazdaságban is merész vállalkozásokkal és ötletekkel a profitszerzésre törekszik, ennek sikeres volta esetén a társadalom tehetős rétegei közé emelkedik, nyereségének döntő részét visszaforgatja vállalkozásába, munkalehetőséget ad másoknak, de a tönkremenetel, a földönfutóvá válás kockázatával végig számolnia kell. A kíméletlen piaci verseny szociálisan érzéketlenné teszi őket, a szegénységet nem együttérzéssel, hanem fölényes megvetéssel kezelik, azt a tehetetlenség egyfajta megnyilvánulásnak tekintik, hiszen ahogy számukra, úgy mások számára is nyitva áll az út a vállalkozás, a meggazdagodás felé. Az új osztály, amelyet a nagyipari koncentráció termel ki magából, a *munkások és az alkalmazottak* széles köre, amelynek erősen tagolt a szerkezete. Általában véve a szakképzett vagy keresztet szakmákban dolgozók (ács, kőműves, gépszerelő) helyzete jobb volt, az alacsonyabb képzettségű vagy leértékelt területeken dolgozók helyzete lényegesen nehezebb, de legsúlyosabb az iparban foglalkoztatott nők és gyermekeké volt.

A 19. század közepére már a lakosság átlagosan felének otthont adó *városok* radikálisan átalakultak. A középkori városfalakat a legtöbb helyen elbontották, és a történelmi városközpontokhoz új külső negyedeket építettek. Az egykori városmag *cityvé*, belvárossá alakult át, ahová az üzleti és a hivatali élet központja került, és éjszaka általában kihalt volt. Egyes városrészek üzleti *negyede*ké fejlődtek, a külvárosokban helyezkedtek el az *ipari negyede*k, ahol eleinte elképesztő körülmények között, óriási tömegű munkavállaló élt. A lakóhelynek és a munkahelynek ezekben a negyedekben közel kellett lenniük egymáshoz, városban belüli közlekedésről ugyanis eleinte szó sem lehetett. Az ütött-kopott bérkaszárnnyákban, amelyek füstös, egészségtelen környezetükkel lehangoló látványt nyújtottak, rengeteg munkást zsúfoltak össze. Az új, jómódú városi elit a belvároshoz közel vagy a városok zöldövezeti részében a vidéki nemesi kúriákhoz hasonló villákat épített magának, és a többi városrésztől elkülönítve lakott. A sokat emlegetett városi modernizáció, a *csatornázás* és a *közvilágítás*, a *makadám utak építése*, a *vezetési ivóvízhálózat létrehozása* ezekben a részekben indult meg először. A *városban belüli közlekedés* (omnibusz, lóvasút) is eleinte a jómódú negyedeket kötötte össze a cityvel. A városok növekedése és üzemeltetése megszülte az állami, illetve városi *közalkalmazotti réteget* (kalauzok, házmesterek, hivatalnokok, rendőrök). Az ehhez a szektorhoz tartozók közfeladatokat láttak el, és a köz adójából fizették őket, tagjait így alacsony jövedelem, de erős hatalomtudat jellemezte, határozott felemelkedési ambícióikkal rendelkeztek, összességükben a kispolgársághoz szoktuk sorolni őket.

A munkásság betagolódásának kérdése

Az ipari forradalom társadalmi hatásai közül vitán felül a legfontosabb az új, nagytömegű, korábban ebben a formában nem létező társadalmi rétegnek, az *ipari nagyüzemek* koncentrációja által kialakult *városi munkásságnak* a kérdése volt. A vidékről a városokba kerülő emberek napi 14–16 órás munkaideje, a zajos, koszos, forró levegőjű gyárak, az ipari munka fegyelme, a szigorú büntetések, az alacsony fizetések, a női és gyermekmunka elterjedt alkalmazása s még a férfiakénál is alacsonyabb bérezése, a zsúfolt külvárosi bérkaszárnnyák súlyos feszültségeket szültek ezen a területen. *Dickens* leírása szerint a 19. század első felének Londonját gyakran teljesen elborította a füst, gyakran hópehely nagyságú koromréteg takarta be a várost, s ezek az állapotok a legtöbb angliai iparvárosra jellemzőek voltak. A lancashire-i pamutiparban 50 ezer férfi mellett 53 ezer nőt, 54 ezer 13–18 év közötti fiatalok, és 24 ezer 13 év alatti gyermeket foglalkoztattak. A városokba kerülő munkavállalóknak korábban falun is lényegében napkeltétől napnyugtáig dolgozniuk kellett, de ott a szabadban, jó levegőn teheték ezt meg, munkaidejük beosztásáról bizonyos keretek között maguk dönthettek, saját házukban éltek, az idénymunkák

elmúltával szabadidővel is rendelkezettek. Ezért az ipari munka fegyelmét és körülményeit rendkívül nehezen szokták meg, ha bármit szóvá tettek, azonnal megbüntették őket, vagy az utcán találhatták magukat, s bármilyen rossz munkánál csak egyetlen rosszabb volt, a *munkanélküliség*. Mivel a tőkés gazdaság működésének *ciklikus* jellege hamar nyilvánvalóvá vált, elbocsátásokra rendszeres időközönként s jelentős tömegben került sor, ilyenkor a volt munkások az utcára kerültek, és önmagukon kívül senkire sem számíthattak. Társadalombiztosítás nem volt, csak a kegyetlenségükről hírhedtté vált dologházakra, a szegényházakra és alkalmi segélyekre vagy jobb időben összekuporgatott megtakarításaikra tudtak támaszkodni, esetleg kivándoroltak, vagy visszamentek falura.

A munkásság szerveződésai

Mivel a városi nagyüzemi munkásság a 19. századot megelőzően lényegében nem létezett, ezért törvények sem foglalkoztak vele, és értelemszerűen a szűk körű angol választójogi rendszer sem számolt velük. A magát kiszolgáltatottnak érző munkásság szerveződése két irányban indult el: az egyik jellemzően nem a rossz munkakörülmények, hanem a mégoly rossz munka elvesztése miatt lázadt; a gyakori elbocsátások miatt felháborodott munkások összetörték a gépeket, vagy felgyújtották a gyárakat, úgy gondolván, hogy a gépek veszik el előlük a munkalehetőséget. A mozgalom a **luddizmus** nevet kapta, tagjai a *ludditák*. Az elnevezés az 1811–1812. évi nottinghami géprombolás vezetőjének, Ned Luddnak a nevéből származik, aki egyfajta legendás munkásmegváltóvá vált. Az 1810–1820 közötti időszakban a kormányzat nagyon határozottan lépett fel a közrend megbontóival szemben, 1813-ban Yorkban például 13 munkást felakasztottak géprombolásért. A másik szerveződési kezdeményezés már jóval ígéretesebb volt; a munkások *önsegélyező pénztárakat* hoztak létre, hogy baleset, betegség, öregség vagy elbocsátás esetén maradjon némi életesélyük. Megteremtették így a maguk számára az ekkor még országosan nem létező munkásbiztosítást, mely a későbbi átfogó társadalombiztosítás előzményévé vált. Az egyesületek fokozatosan szakmai szervezetekké, szakmai egyesületekké váltak, amelyek a század közepére ágazati elv szerint szerveződve már átszőtték Angliát. A kormány eleinte ezeknek a „*trade unionoknak*” a szervezését is nehezen tolerálta, 1834-ben a dorseti agrármunkások szakszervezet-alapítási kísérletére válaszul a 6 főszervezőt Ausztráliába deportálták, annak ellenére, hogy egy *1824–25-ben született jogszabály* elsőként Európában már korlátozott szervezkedési szabadságot biztosított a munkásoknak.

Az első, már politikai célokat is megfogalmazó mozgalom az 1830-as évek elején szerveződő **chartizmus** volt, amelynek alapítói abból a nagyon fontos feltevésből indultak ki, hogy a munkásság életkörülményein törvényekkel lehet változtatni, s mivel a törvények meghozatalára a parlament jogosult, ezért az angol törvényhozást kell rávenni a munkásvédő törvények meghozatalára, illetve olyan választójogi törvények elfogadására, melyek lehetővé teszik, hogy a munkásság képviselői is bejussanak a parlamentbe. Követeléseiket egy jogbiztosító alkotmányban – *Charterben* – foglalták össze, innen származik elnevezésük. Ebben általános választójogot követeltek, titkos szavazást, választhatóságot mindenki számára, a parlament tagjai számára fizetést, hogy az alsóbb osztályok tagjai is lehessenek képviselők, valamint egyenlő lélekszámú, igazságos beosztású választójogi körzeteket. Elveiknek megfelelően aláírásokat gyűjtöttek, és ezeket *petíciók* formájában nyújtották be a parlamentnek, újságjuk, az Észak Csillaga már országos terjesztésű volt. Három ízben, 1842-ben, 1844-ben és 47-ben, együttesen kb. 10 millió aláírással támasztották alá elképzeléseiket, amelyeket ugyan minden alkalommal visszautasítottak, ám nyilvánvaló szerepük volt a későbbi választójogi liberalizációban, és a munkásvédő törvények 1848 utáni fokozatos meghozatalában. A mozgalom másik fontos tanulsága,

hogy Angliában a munkásság nem a fennálló hatalmi-társadalmi rend megdöntésére, (marxizmus) vagy az államhatalom képviselőinek likvidálására (anarchizmus) szerveződött, hanem be kívánt illeszkedni a fennálló társadalmi gazdasági viszonyok közé, maga is része kívánt lenni a rendszernek. 1848 után a munkásság érdekképviselőjének középpontjába a gazdasági és életkörülményeket javító kérdések kerültek, amelyeket az országos szervezetszerű trade-unionok hatékonyan képviseltek, s jelentős szerepük volt a választójogi törvény 1867-es liberalizálásában. 1906-ra a munkásság politikai értelemben is felnőtté vált, s politikai szervezete, a **Munkáspárt** (*Labour Party*) a whigekeket kiszorítva betagozódott az angol parlamenti váltógazdaság rendszerébe, s a huszadik század során több ízben is hatalomra került.

OKTATÁS, ÍRÁSBELISÉG

A modern államok 19. századi kialakulása, és az ipari forradalom előrehaladása szoros összefüggést mutat az oktatás és az írásbeliség fejlődésével, ami számos további változásnak vált alapjává (sajtó, könyvek rohamos elterjedése stb.). A felvilágosult abszolútizmus korában már voltak kísérletek a tömegoktatás, az általános elemi iskolai népoktatás bevezetésére, de ezek kevés sikert hoztak. Már I. Frigyes Vilmos porosz király elrendelte, hogy minden szülő küldje gyerekeit elemi iskolába. Az osztrák II. József 1874-ben általános népoktatási rendszert vezetett be, Nagy Katalin pedig azzal próbálkozott, hogy 1782-ben bentlakásos iskolákat hozott létre az arisztokrácia számára. Ám még a legfejlettebb államok sem tartották feladatuknak az állami oktatás bevezetését és finanszírozását, sőt az alsóbb néprétegek számára a tudás megszerzését gyakran kifejezetten károsnak tartották, s a felvilágosodás korában is csak a *hasznossági elv* (az utilitarizmus) motiválta a reformokat, azaz minden társadalmi rétegnek a számára szükséges műveltség megszerzését írta elő. A gazdag családok házitánítókkal oktatták gyermekeiket, az egyházi szemináriumok főként a saját utánpótlás biztosítását tartották fő feladatuknak, a klasszikus gimnáziumok és középiskolák kevés fő számára nyújtottak drága és többnyire human jellegű műveltséget. A nagy középkori tradíciójú egyetemek tananyaga is jórészt elavult, s az antik tudományok mellett legfeljebb jogász-, orvos-, illetve teológusképzéssel foglalkoztak színvonalasan, működésük elsősorban a hivatalnok-utánpótlás biztosítását szolgálta, a katonai iskolák a nemesség tisztii felkészítésében játszottak kétségtelenül fontos szerepet.

A *közpénzekből fenntartott állami oktatás* eszméje először a francia forradalomban jelent meg, s innen terjedt el Európában, de az 1840-es évekig számottevő változást nem hozott magával. Megjelentek ugyanakkor a specializált, már elsősorban technikai-természettudományi tudást nyújtó reálgimnáziumok és felsőiskolák, megindult és elterjedőben volt a mérnökképzés, fejlődésnek indult a nemzetgazdaságtan (közgazdaságtan), egyetemi stúdiumokká szerveződtek az agrártudományok, modernizálódott az orvostudomány. Az alapfokú kötelező és általános oktatás eszméje már jelen volt szinte az összes európai országban, sőt ennek biztosítását a munkáltatóknak a legtöbb helyütt törvény is előírta. Ennek ellenére az analfabetizmus felszámolása, az oktatás és az írásbeliség általánossá válása csak a 19. század második felére, a klasszikus ipari forradalom lezárulásának időpontjára tehető.

2. A MÁSODIK IPARI FORRADALOM ÉS TÁRSADALMI HATÁSA

A gazdaság fejlődése és az azt kísérő technikai, technológiai változások, az általuk indukált társadalmi átalakulás egy szorosan összetartozó folyamatot alkotnak, mégis a tradíciók és a minőségi különbségek okán két ipari forradalomról szoktunk beszélni. A kötetben már ismertetett első után a második az 1860-as évektől bontakozik ki, és a 20. század első évtizedeiben, nagyjából az első világháború végén zárul, hogy aztán egy minőségileg megint csak újabb szakasznak adja át a helyét. Az első periódus inkább a technika forradalmát jelentette, amelyben ügyes mesteremberek az új szükségletek által megkívánt változásokat hajtották végre találmányaik révén az iparban, amely innoválta az ipari technológiát, és erre gazdasági vállalkozásokat építettek. A második szakaszban már sokkal jelentősebb szerepet játszik a tudomány, itt az egyes változásokat már komoly *tudományos* felfedezések előzik meg, amelyek sok esetben világméretű hatással bírnak, például az elektromosság esetében. A fejlődés két pályán halad. Egyrészt folytatódnak az első forradalom fejlesztései, magasabb minőségi szinten és új ötletekkel, másrészt olyan új területek kapcsolódnak be a hatalmas méretű innovációs folyamatba, mint a kémia, az elektromosság, a szénhidrogének és a kőolajszármazékok feldolgozása és felhasználása, az orvostudomány fejlődése, a gáz szerepének felismerése és sokoldalú használata, a fotózás és a filmezés feltalálása révén az adatrögzítés alapvetően új módjainak elterjedése stb. Korábban elképzelhetetlennek gondolt területek is bekerülnek a fejlesztések vérkeringésébe, hiszen az ember a közlekedés kapcsán mindig csak a földi közlekedésre gondolt, s ez dinamikusan fejlődött is; ugyanakkor a repülőgéppel és a léghajóval megkezdődik a levegő meghódítása, mint ahogy a tengeralattjárók lehetővé teszik a tengerek, óceánok mélyének megismerését, de egy újfajta hadviselést is. Végül a változások hatnak a *hadüparra* is, a korábbi, egyedi jellegű fegyvereket olyan sorozatlövő és robbanófegyverek kezdik a 19–20. század fordulóján felváltani, amelyek már előrevetítik a XX. század pusztító tömegháborúinak képét (géppuska, géppisztoly, kézigránát, harci gáz stb.).

Ahogy az első szakasz is mélyreható gazdasági és társadalmi változásokat indukált, úgy a második szakasz sem volt ezzel másképp. A szabadversenyes kapitalizmus fokozatosan átadja helyét a *monopolkapitalizmusnak*, amely a tőkés gazdaság, sőt a globálissá bővülő világ gazdaság egészét átalakítja, és alapvetően új értelmet ad a gyarmatosításnak. Átalakul a társadalom, s a fejlődés hozadékából a munkavállalók is részesülnek, javulnak az életkörülmények, ha csökkenő tempóban is, de folytatódik a demográfiai növekedés, tömegessé válik az oktatás, és elérhetővé a korszerűsödő egészségügy. A fejlett nyugati országok megtanulják kezelni az új rétegek, elsősorban a munkásság problémáit, s megkezdik fokozatos integrálásukat a társadalomba – ugyanerre a fejletlen autoriter kelet-európai államok esetében nincs lehetőség, itt a társadalmi viszonyok radikalizálódnak, előrevetül a későbbi forradalmak víziója.

Átalakulnak a *hétköznapok* is, megváltozik a városok képe, modernizálódnak a lakásviszonyok, a megnövekvő szabadidő eltöltésének új módjai jönnek létre, tömegek számára válnak elérhetővé a szórakozás új formái, fejlődnek a közegészségügyi és higiénés szokások, tömegessé válik a *turisztika* és a sport, megindul a nők egyenjogúsítása, a közlekedés és az új energiaforrások alapjaiban alakítják át az infrastruktúrát, egyszóval *kialakulnak a modern élet ma is jól ismert keretei*.

A TUDOMÁNY FORRADALMA

A 19. század második felében szorosabbá válik a tudomány és a technológia kapcsolata. *Tudományon* itt a megfigyelések, kísérletek révén feltárt természeti, vagy fizikai jelenségek rendszerezett ismeretét értjük, a *technológia* pedig ebben a korban az ipari és gépi eljárások módszeres fejlesztésére irányuló elemzéseket jelenti. A 19. századi tudomány fejlődése négy fő területre koncentrálódott: a *hő- és energiatanra*, az *elektromosság és mágnesség*, a *kémia és a biológia területére*. Jellemző a fejlődésre, hogy már létező, működő találmányok tudományos magyarázatát utólag alkották meg. Így volt ez a **hő- és energiatan**nál a gőzgép esetében is, ahol először egy *Carnot* nevű fiatal francia tudós adott kielégítő magyarázatot a szerkezet működésére, akkor, amikor ilyen gépek már a 18. század közepe óta működtek. (Newcomen „tűzgépe”) Megállapította, hogy egy gép által végzett munka közvetlen kapcsolatban van a különböző hőmérsékletek közötti hőátvitellel, és a magas nyomású gépek hatékonyabbak az alacsony nyomásúaknál. Carnot ötletét felhasználva 1843-ban két angol, *Joule* és *Mayer* egymástól függetlenül fedezték fel az *energiamegmaradás törvényét*. Joule egy 1847-es nyilvános előadáson így mutatta be felismerését: „általános szabály, hogy ha a mozgási (kinetikus) energia valamely ok – ütközés, súrlódás, vagy hasonló – miatt látszólag megsemmisül, pontosan annak megfelelő mennyiségű hő keletkezik. Ennek a fordítottja is igaz, nem tudunk anélkül hőt termelni, hogy egyúttal mozgási energiát is ne termelnénk vele”. A hő- és mechanikai energia egyenlőségének felismerése, bár a gőzgép hatékonyságán nem sokat javított, újabb felfedezések előtt nyitotta meg az utat, így a *gőzturbina*, a *belsőégésű motor és a hűtőgép* felfedezése és gazdasági hasznosítása már az 1900-as évek végére megtörtént. *Kelvin* és *Helmholtz* az energiamegmaradás törvényét szilárd matematikai alapokra helyezték, és alkalmazták a mechanika egyéb területire is.

Mint az első ipari forradalom tételben a kommunikáció fejlődése kapcsán utaltunk rá, az **elektromosság** jelenségét az ember már régről ismerte, pontosabb természetének megértésére azonban csak a 18. század második felétől került sor. Ekkor az *amerikai Franklin*, a *francia Coulomb*, valamint két olasz, Galvani és Volta felismerései segítettek a villamosság lényegének leírását, ami lehetővé tette későbbi széleskörű hasznosítását is. Franklin ismerte fel, hogy az elektromosság pozitív és negatív töltések közötti kapcsolatot jelent, Coulomb, miközben a tengerészek iránytűjét próbálta meg pontosabbá tenni, rájött, hogy az ugyanazon törvényeknek engedelmeskedik, mint a gravitáció, így felismeréseiket Newton elméletével összhangba tudták hozni. Galvani híres békakísérletével, amikor elektromos szikrával ugrasztotta össze az állat lábait, tulajdonképpen az elektromos áramot fedezte fel, Volta pedig kimutatta, hogy az elektromosság előállításához nincs szükség állatra, elég hozzá két különböző fém darab és egy közéjük helyezett nedves textília, így született meg a villamos elem. A dán *Oersted* 1820-ban véletlenül észrevette, hogy az elektromos áram a mágneses iránytűt kimozdítja, így rájött, hogy a mágneses erő az elektromosság egyik formája. Az áttörés az 1830-as években az angol *Faraday* munkássága révén következett be, aki felfedezte az elektromágneses indukció elvét. Kísérletei során rájött arra, s ezt az 1840-es években közölte is, hogy a mágnes igazi energiája nem magában a vasdarabban, hanem az azt körülvevő térben van. *Maxwell* 1864-ben már matematikai formában is ki tudta fejezni Faraday elméletét, sőt a fizikában is áttörést hozott azzal, hogy kimutatta, hogy az elektromágneses hatás hullámokon keresztül terjed a térben, a fény sebességével. Az elmélet fejlődésének első látványos gyakorlati hasznosítása a *dinamó* megjelenése volt, amely már megmutatta, hogy az elektromos áramot energiaforrásként fel lehet használni. A dinamó nagyteljesítményűvé tétele és tökéletesítése Siemens és Wilde nevéhez fűződik 1867-ben, majd a század utolsó harmadában Oroszországban *Lodigin*, Angliában *Swan*, Amerikában pedig **Edison** megbízható elektromos és világítási rendszereket fejlesztettek ki,

amelyek elfogadható áron szolgáltattak a korábbiaknál tisztább és biztonságosabb energiaforrást üzemi és háztartási használatra egyaránt.

A kémia tudománya – leszámítva előzményei közül a középkori alkímiát – az égés tanulmányozásából alakult ki. A tudományterület fejlődését sokáig akadályozta, hogy feltételezték, hogy az égés egy flogiszton nevű anyag következménye, ami jól ég, abban sok van, ami rosszul, abban kevesebb. A svéd *Scheele* és az angol *Priestley* 1770 körül el tudták különíteni az oxigént, és kimutatták, az anyagok oxigénben jobban égnek, mint levegőn. A francia **Lavoisier** hasznosította a két tudós elméletét, és kimutatta, hogy az égésért egyedül az oxigén felelős, s ezzel a felismerésével a modern kémia megalapítójává vált. 1789-ben kiadott *Vegyteni alapismeretek* című munkájában leírta, hogy a világ összes anyaga elemek kombinációjából áll, és ezen kombinációk módja szerint osztályozhatók, illetve e szerint el is lehet nevezni őket. A kémia elemek hasznosítására és a vegyületek arányainak mérésére egész Európában nagyarányú kutatások indultak, 1774-ben sikerült elkülöníteni a klórt, amelyet már a gyakorlatban is hasznosítottak mind Angliában, mind Franciaországban, a fehérnemű-, illetve a textiliparban. *Dalton* 1808-ban kiadott *A kémiai filozófia új rendszere* című művében kidolgozta a maga atomelméletét, és kimutatta, hogy kémiai anyagok vegyülésének módja az atomoktól függ, ahhoz, hogy a különböző elemek atomjai vegyületeket képezzenek, egyszerűen számszerű formában kötődniük kell egymáshoz. Dalton elmélete és az elektrolízis segítségével a kutatók a 19. század első felében képessé váltak a föld szinte minden elemének, a földfelszín ásványi rétegeinek azonosítására. Ezzel a szerves kémia problémái nagyrészt megoldódtak, és a felismerések jól hasznosíthatóak voltak a bányászatban és a fémiparban.

A szerves kémia áttörését *Dumas* és *Leibig* 1837-es, a Francia Tudományos Akadémián tartott előadása jelentette, amelyben azt állították, hogy minden élő szervezet kémiája szénen, hidrogéneken, oxigéneken és nitrogéneken alapul. A század közepén Pasteur s mások arra is rájöttek, hogy nem elég egy szerves vegyületről annyit tudni, hogy egy bizonyos számú atom bizonyos arányban kapcsolódik össze, hanem kapcsolódásuk alakja is fontos, azaz 3 dimenzióban, térben kell gondolkodni. (Ez volt „az atomok tánca” felismerés.) A századvég szerves kémiával foglalkozó tudósai már nemcsak elemezni tudták a vegyületeket, hanem szintetikus úton képesek voltak elő is állítani azokat. Ezt a felismerést már technológiaként lehetett alkalmazni a gyakorlatban: 1856-ban egy angol kémikus, *Perkin* felfedezte a magentát, az első mesterséges anilinfestéket, de felfedezése Németországban hasznosult, ahol a késve, de rohamtempóban kibontakozó ipari forradalom valósággal magába szívta a találmányokat és a tudományos felismeréseket. Az 1900-as évek végére Németország vegyipara már az első helyen állt Európában, óriási fejlődésen ment keresztül textilipara is. A század végére közismertté váló vegyipari termékek közül kiemelkedő jelentőségre tett szert a műtrágya, amely a mezőgazdasági hozamok növeléséhez és a talajjavításhoz tudott látványos módon hozzájárulni, illetve a hadiiparban vált fontossá a salétromsav, amelynek felfedezése nélkül az első világháború robbanóanyagait nem lehetett volna előállítani.

A biológia a kibontakozó természettudományok egyik viszonylag későn kifejlődő ága volt. Két területen ért el nagy áttörést, az egyik **Darwin** evolúciós elmélete, a másik pedig a betegségek bakteriális eredetének felismerése. A 18. század a növény- és állatgyűjtők fénykora, a tudósok megkísérelték összegyűjteni és leírni, rendszerezni a Föld flórájának és faunájának elemeit, amelyek a gyarmatosítással, a fehér foltok eltüntetésével folyamatosan bővültek. Legkiválóbbnak közülük a svéd *Linné* számított. Mások, mint *Buffon* és *Lamarck* Franciaországban, azon gondolkodtak, hogy mi lehet az oka a növény és állatvilágban fellelhető hasonlóságoknak. Lamarck szerint napjaink különböző állatfajai egy közös ősrre vezethetők vissza, és a közöttük lévő különbségek hosszú alkalmazkodási folyamat eredményei, így a zsiráf hosszú nyaka a levelek utáni szüntelen

nyújtózkodás eredménye. Egyelőre csak spekulatív állításainak a geológia adott új lendületet, *Hutton* és *Lyell* ásatásai során rég kihalt állatfajok megkövesedett maradványaira bukkantak, és a kőzetek rétegződése során arra is rájöttek, hogy a földkéreg hosszú, lassú fejlődési folyamat, nem pedig valamely katasztrófásorozat eredményeképpen alakult ki, mint azt régebben gondolták. Eredményeikre építve Charles Darwin, Erasmus Darwin unokája, 1859-ben jelentette meg **A fajok eredete** című, óriási vihart kavart könyvét. Elmélete két részből állt, az első annak bizonyítása, hogy az élet különböző formái több millió éves fejlődési folyamat eredményeként ugyanattól az őstől erednek, a másik pedig az evolúciós folyamat kifejtése. Szerinte a ma is létező fajok a természetes kiválasztódás keretében alakultak ki a létért folyó küzdelem során, ami a dolgok természetes rendjéhez tartozik. Azok a ragadozók maradnak fenn, amelyek a legjobb vadászok, és azok a növényevők, amelyek a leggyorsabb futók stb. 1871-ben jelent meg *Az ember származása* című munkája, amelyben már az embert is beillesztette az evolúció rendszerébe. Eszerint az emberi faj nyilvánvalóan sok közös vonást mutat az emberszabású majmokkal, és azonos a leszármazási águk is, a különbség a létért való sok millió éves küzdelem adaptációs folyamatának következménye. Az elmélet a természettudósok többsége körében elfogadásra talált, de a keresztény egyházak éles kritikával illették a művet. (A mai tudósok alapvetően helyesnek, de kissé leegyszerűsítőnek tartják az elméletet.)

A másik jelentős fejlődés a betegségek okainak felderítésében volt, a kémikusként már nevet szerzett **Pasteur** dolgozta ki a sör és az ecet erjedését, illetve a selyemhernyó megbetegedéseket vizsgálva a csíraelméletet, amely szerint a különböző betegségek okai apró, szabad szemmel nem látható élőlények. Tőle függetlenül más orvosok és biológusok is erre a felismerésre jutottak, a német *Koch* mutatta ki először a lépfene (anthrax), aztán a tüdőbaj, majd a kolera baktériumát. Az optikai mikroszkópok fejlődésével és elterjedésével a baktériumok láthatókká is váltak. A skóciai *Lister* csíraelméleten alapuló fertőtlenítési módszert dolgozta ki 1865-ben, felismerve, hogy a karbolsav már egészen kis mennyiségben elpusztítja a kórokozókat. Felfedezését a kórházi sebészeti fertőtlenítésén keresztül a szennyvízcsatornák vizének megtisztításig széleskörűen felhasználták. A magyar **Semmelweis Ignác** „az édesanyák megmentője” szintén a kórházi fertőtlenítés területén jutott alapvető eredményre, felismerte a gyermekágyi láz kórokozóját, és megakadályozásának módját a klórmeszes fertőtlenítésben találta meg, jóval korábbi felfedezését 1861-ben publikálta.

ÚJ ENERGIAFORRÁSOK ÉS HASZNOSÍTÁSUK

Az első ipari forradalom új univerzális, tehát mindenütt hasznosítható energiaforrása a gőz volt, amelyet szénből állítottak elő. A 19. századtól sorra bukkannak fel az új energiahordozók és energiafajták, amelyek sok szempontból – hatékonyság, tisztaság, költségek – már felülmúlják az első szakasz erőforrását. Az egyik ilyen új energiaforrás a **gáz** lett, amelyet eleinte szintén szénből állítottak elő. Az 1700-as évek végén *Murdock* ismerte fel Angliában, hogy a kőszén száraz desztillációjával gáz állítható elő, és az világítási célra hasznosítható. Saját lakása után már a 18. század végén gázlámpával világította be a Boulton és Watt cég műhelyeit, így lehetőség lett a műszakok számának megduplázására, a munkaidő kiterjesztésére. Mivel a gázt szénből állította elő, találmányának a bányatulajdonosok is örültek. *Murdockkal* egyidejűleg Franciaországban *Lebon D'Humbersin fából* próbálkozott a gáz előállításával, és fűtés, világítás, energiaforrás céljára történő hasznosításával. Németországban *Lampadius* (nomen est omen) 1810 táján kifejlesztett *kőszéntermolámpája* a fűtést is biztosította, és egy utcai lámpát is megvilágított, ez volt *Európa első gázlámpája*. Londonban 1813-ban, Párizsban 1815-ben gyulladt ki az első gázlámpa, de a „mesterséges angol napfény” előállításában és értékesítésében a britek

maradt a vezető szerep, 1824-re 52 angol városban volt gázvilágítás. A német *Blochmann* 1868-ban már 530 német városban működtetett gázfejlesztő és gáztisztító berendezéseket, amelyek 152 millió m³ gáz előállítására voltak képesek, ennek kb. a felét fordították a városok közvilágítására. Technikai újításai, mint az izzótestek bevezetése és ez által a fényerő megnövelése hozzájárult a további tömeges elterjedéséhez, és a háztartásokban fűtő-, főző-, világítóeszközként való egyre szélesebb körű alkalmazásához. Vidéken, ahová nem érte meg gázműveket építeni, egyre inkább a *petróleumlámpa* váltotta fel a korábban használt *repceolajlámpát*, bár ennek igazán átütő formája csak a villanyvilágítás feltalálása után született, az ún. „Auer-harisnya” 100 gyertya fényével volt képes tartósan világítani, de ez már csak átmeneti előnyt jelentett az elektromossággal szemben.

Szinte magától értetődő volt, hogy a *gázt is megkísérlik erőgépek meghajtására felhasználni*. Az első kísérletek a húszas években még nem jártak sikerrel, az első már használható gázmotort a francia *Lenoir* építette, amely a gőzgépekhez hasonlóan működött, de hatásfoka 30%-kal magasabb volt. Az 1867-es párizsi világkiállításon a zsűri aranyérmét mégis egy korábban ismeretlen német feltalálópáros, *Otto és Langen* motorja kapta, amely azonos teljesítmény mellett csak harmadannyi gázt fogyasztott. Ottó találta fel az *atmoszférikus gázmotort*, amelyben dugattyút alkalmazott. Ennek szabadalma 1874-ben lejárt, és ez is csak egynegyed és 3 lóerő közötti teljesítmény előállítására volt képes. Az új motor, amely tulajdonképpen *Otto-motorként* ismert a mai napig az autóbárátok körében, 1876-ra készült el, és ebben egy *négvütemű stacionárius erőgép* vette át a korábbi atmoszférikus motor szerepét. Gyakorlatilag bármekkora lehetett belőle gyártani, és bárhová beépíthető volt, a korabeli sajtó úgy jellemezte, hogy az erőgépek szektorában a legnagyobb találmány Watt óta, a feltalálót több egyetem díszdoktorrá avatta, noha semmilyen felsőiskolai végzettsége nem volt. 1895-ig 8321 motor készült, és a történeti hűség kedvéért meg kell jegyezni, hogy egyetlen egyet sem építettek járműbe.

Az *elektromosság* megismeréséről már szoltunk a Tudomány forradalma című részben. Am Faradaytól még távol állt, hogy közvetlenül hasznosítsa felfedezését. A szakembereket már a 19. század első felében foglalkoztatta, hogy hogyan lehetne a villamosságot felhasználva jól működő motorokat építeni, ám megoldani még nem tudták, csak a teljesítményt voltak képesek valamelyest az acélmágnesek elektromágnesekre történő felcserélésével növelni. Faraday elve alapján az első működő dinamót a francia Hyppolyte Pixii készítette 1832-ben. Vele párhuzamosan kísérletezett a magyar *Jedlik Ányos* is, majd az ötvenes években készített prototípusokat, és legalább 6 évvel Werner von Siemens és Wheatstone 1867-es, egy időben történt elméleti bejelentése előtt megfogalmazta a dinamó elvét, amely szerint az állandó mágnes helyett két elektromágnezt állított szembe egymással, hogy mágneses mezőt keltsenek a rotor körül. Mindkét találmány azonos problémával küzdött, ugyanis az áram keletkezése szakaszos volt. Egy olasz tudós, Antonio Pacetti oldotta meg a problémát a pörgő tekercs toroid alakúval való helyettesítésével. Az újítást felhasználva a belga *Zénobe Gramme* volt az, aki iparilag is hasznosítható találmánnyá érlelte az 1870-es évek párizsi áramfejlesztő telepein, s ez maradt a későbbi villany-motorok alapja is.

Az elektromosság másik látványos felhasználási területe a világítástechnika volt. A párizsi Operában, a moszkvai Kremlben, Le Havre kikötőjében, Londonban a Temze partján bizonyos alkalmakkor „csodavilágításokat” alkalmaztak. Ezek ívfénylámpák voltak, amelyekben szénelektrodák világítottak, és amelyeket galvánelemek vagy elektromágneses gépek láttak el árammal. Az USA-ban a német származású Goebelnek sikerült zárt térben izzószálas világítást létrehoznia, ő bambuszszálakat használt vezetőként. Az orosz Lodigin 1873-ban Szentpétervárott már bekapcsolta az első elektromos utcai közvilágítást, mégis az áttörést 1879-ben Thomas Alva **Edison** szénszálas izzólámpája hozta, amely már 45 óráig képes volt világítani. Hamarosan ő is

visszatért a bambuszrostokhoz, amellyel égői élettartamát 1200 órára tudta növelni. Ezután gőzhajók bevilágításával kísérletezett, de a döntő lépésre 1882. szeptember 4-én került sor a New York-i Manhattanben, ahol saját erőművel lakásokban, üzletekben, hivatalokban, 400 *Edison-lámpát* indított be. A rendszer üzemeltetésének a lelke két gőzzel hajtott, egyenként 100 wattos egyenáramú generátor volt, és működtetéséhez számos további találmány kellett, amelyek ma már mindenki előtt közismertek: az izzólámpák csavaros foglalata, az olvadóbiztosíték az áramkörben stb.

Szintén új energiaforrás volt, bár egészen másképp fejtette ki hatását a robbanóanyagok új nemzedékének feltalálása. A fekete lőpor 500 éven keresztül uralta az európai tüzérségi technikát, mígnem 1788-ban egy párizsi lőporraktár katasztrófája meg nem mutatta, hogy sokkal nagyobb hatású anyagok is léteznek. Berthollet francia kémikus, a klór fehéritő hatásának felismerője véletlenül salétromot kevert a készülő lőpornál a kálium-klorát helyére, s a robbanás néhány másodpercen belül bekövetkezett. A lögyapotot Schönbein találta fel 1847-ben, a nitroglicerint az olasz Sobrero nevéhez fűződik. Ezzel az egyik legérzékenyebb robbanóanyag született meg, amely már ütődésre és nyomásra is öngyulladás következtében felrobbanhat. Érdekesség, hogy a nitroglicerint eleinte a gyógyászat hasznosította, sőt napjainkig használja, mert Sobrero rájött, hogy híg alkoholos oldata alkalmas fejfájás és szívpanaszok megszüntetésére. Az eredeti anyaggal **Alfred Nobel** svéd mérnök kísérletezett tovább, aki 1863-ban felfedezte a robbanóolajat, és gyutacsok, valamint durranóhigany alkalmazásával elkészítette a gyújtószerkezetet, találmányát *dinamitnak* (erőtéljesnek) nevezte el, s már így ismerte meg a világ is. Szándékai szerint a szén- és ércbányászatot lett volna hivatott segíteni, illetve a közúti és vasúti alagutak építését megkönnyíteni. Találmánya iránt természetesen nagy érdeklődést mutatott a hadiipar, bár a feltaláló elfogadta az ajánlatukat, bízott abban, hogy az új fegyver elrettentő ereje önmagában képes lesz megakadályozni egy új háború kirobbanását. Végrendeletében díjat alapított, amelyet alapelvei szerint a fizika, a kémia, az orvostudomány, és az irodalom területén végzett kiemelkedő teljesítményért, illetve a leszerelés, a népek közötti megértés és a béke megszilárdítása terén végzett tevékenységért kell kiosztani. A díjalapításra vagyona egy részét szánta, és azt az emberiség jobb jövőjébe vetett hite és a jelenlegi rendszer megreformálásának szükségessége miatt hozta létre. Bár úgy rendelkezett, hogy ötévente osszák ki a díjat, összesen hat alkalommal, „mert a rendszert addig kell megreformálni, különben visszaesünk a barbarizmusba”, hátrahagyott vagyonának mérete – 30 millió svéd korona, illetve ennek kamatai – lehetővé tette, hogy a díjat évente osszák ki. Először 1901-ben, alapítója halálának 5. évfordulóján osztottak Nobel-díjat, a fizikait a német Röntgen kapta a róla elnevezett röntgensugárzás felfedezéséért, a kémiait a holland Van't Hoff, a sztereokémia atyja: az általa feltárt terület a molekulák térbeli alakjának tanulmányozásával, valamint a vegyi reakciók lefolyásának térbeli megfigyelésével foglalkozik. Az orvostudományit Behring német orvosnak ítélték oda a *diftéria és a tetanusz elleni védőoltás feltalálásáért*. Az első Nobel-békedíjas a svájci *Henri Dunant*, a Vöröskereszt megalapítója lett.

A KÖZLEKEDÉS ÚJ ESZKÖZEI ÉS MÓDJAI

A vasúti közlekedés látványos 19. századi fejlődése után a század utolsó harmadában ismét a *közutak* felé fordult az érdeklődés. Az annak idején ígéretesnek tűnő gőzkocsi program Angliában, a 60-as években a korlátozó rendelkezések miatt leállt, de a makadámutakat kiépítették, az infrastrukturális lehetőség a fejlesztéshez elvileg adott volt. Az első jármű, mely a hintó után képes volt tömegesen elterjedni az 1867-es 2. párizsi világkiállításon bemutatott *kerékpár* volt, amelyet latin neve után „*velocipédnek*”, „gyorslábnak” neveztek el. Rövid időn belül

negyedmillió gördült le a gyártószalagokról, első változatai még nagykerékű, fémvázás, tömörgumis, drótküllös gépek voltak, amelyek a mechanikai emberi erőt remekül tudták hasznosítani, ám alkalmatlanok voltak arra, hogy motort, gépi erőforrást szereljenek rájuk. Némi átalakítás után, a „futókerék” alkalmazásával erre az első sikeres kísérletet erre **Daimler** tette, ezt még felborulás ellen két oldalsó támasztókerék védte, és leginkább egy guruló farönkhöz hasonlított, a maga vasveretes tölgyszerűvel. A *motorkerékpár* őse 12 km/h sebességet volt képes elérni, és feltalálója 1885-ben kapott rá szabadalmat. Ettől kezdve a közlekedési eszköz önálló járműkategóriaként fejlődött. A *motoros kocsi* első megalkotása **Karl Benz** nevéhez fűződik, aki, hogy Ottó szabadalmát megkerülje, először a kétütemű motorral kísérletezett, majd a szabadalom megsemmisítése után maga is áttért a négyütemű motorokra. Alkotását egy háromkerékű jármű farába építette be, ez volt az első „Benzine”, ahogy a feltaláló a járművét tréfásan elnevezte. A próbaútra 1885-ben Mannheimben került sor, és a lelkes korabeli sajtó kiemelte, hogy az új eszköz nemcsak teherszállításra alkalmas, hanem képes emelkedőket is legyűrni, az *első működő gépkocsi szabadalmi bejegyzésére 1886-ban került sor*. Az autó másik jelentős fejlesztője a már említett Daimler lett, aki megépítette a *benzinhintó*: első alkotása gyakorlatilag egy lovak nélküli, motorral hajtott hintó volt. A két német feltaláló eltérő irányban kísérletezett: míg Benz ragaszkodott a három kerékhez, addig Daimler továbbfejlesztette a felépítményt, és négy acélkerékre épített új formájú kocsit alkotott, ami ma leginkább egy rakéta és egy versenyautó keverékére emlékeztet. *1894-ben rendezték a világ első autóversenyét*, Párizs és Rouen között, itt 21–22 km/h csússsebességet voltak képesek a résztvevő járművek elérni, a tudósítók még velocipéden haladva követhették nyomon az eseményeket. Időközben egy új tehetséges feltaláló kapcsolódott be a járművekhez szükséges motorfejlesztési folyamatba, **Rudolf Diesel**, aki nem a meglévő gépek tökéletesítésében, hanem új tudományos alapokon kifejlesztett erőgépben gondolkodott. Első motorját, amelyet a nagynyomású levegővel történő befecskendezés elvével működtetett, egy percig tudta üzemben tartani, a gép ez alatt 13,2 lóerő teljesítményt adott le. A szabadalom bejegyztetése és a szerkezet tökéletesítése után az első folyamatosan működő gépet 1896 végére tudta elkészíteni, ebben már gyakorlatilag minden benne volt, amit ma a dízelmotorok nevezett szerkezeten értünk. Eleinte az új felfedezésre csak mint ipari motorra gondoltak, hiszen a piacon nagy erővel zajlott a benzin- és gázmotorok versenye, amelyhez csatlakozott a villanyagregát is. Az már csak a 20. században derült ki, hogy a gázolajjal működő motor könnyebb változata alkalmas lehet haszon- és személygépjárművek meghajtására is. A személygépkocsi tömeges elterjedése Amerikában a 20. század elején *Henry Ford T-modelljéhez* köthető, mely futószalagon készült, s a szériagyártás lehetővé tette az autó árának leszorítását, így elérhetővé vált szélesebb rétegek számára is. Főkonstruktöre *Galamb József, porlasztójának* (karburátorának) megalkotója pedig *Csonka János* volt, aki *Bánki Donáttal* közösen találta fel a motorok üzemanyagellátását bepermetezéssel hatékonyabbá tevő eszközt, és védette le még 1893-ban.

A vasút fejlesztése az imponáló hosszúságú pályatestek kiépítése után a vontatás tökéletesítése, jobb hatásfokú erőgépek alkalmazása felé fordult. Már az 1870-es évektől vizsgálni kezdték, hogy az új erőforrások hogyan hasznosíthatók a mozdonyok esetében. A gázbenzinüzemű hasznosítás nem tudott utat törni magának a vasúti vontatásban, dízelmotorok ilyen célú felhasználása pedig csak a 20. század közepétől vált általánossá, bár az első dízelmozdony próbaútjára Németországban már 1912-ben sor került. *Siemens 1879-ben* mutatta be a berlini ipari kiállításon a történelem első *villanymozaonyát*, amely a vásár területén három személykocsi vontatására volt alkalmas. Az első villamosvasút Berlin és Lichterfelde között indult el 1881-ben, hivatalosan engedélyezett csússsebessége 20 km/h volt, az áramot ekkor még a sínből szedték. Az áram nagy távolságra történő szállításához, így a villamos felső vezetékek kiépítéséhez három

magyar mérnök, *Bláthy Ottó, Déry Miksa* és *Zipernowsky Károly* közös találmányára volt szükség, vagyis a *transzformátorra*, egy váltakozó áramú energiaelosztó rendszerre. Az első felsővezetékhez kötött háromfázisú villanymozdony a magyar *Kandó Kálmán* találmánya, 1898-ban a Genfi-tó partján Európa első üzemszerű vasúti villamosítását az ő tervei alapján végezték el. *A városokban* az 1830-as évektől kezdtek el kiépülni az egyes települések belső közlekedésének megoldásra szolgáló vasutak, ezek eleinte ló- majd gőzvontatásúak voltak. Siemens 1879-es villanymozdony bemutatója után 4 évvel Berlinben és Párizsban nyitlak meg az első elektromos üzemű városi vonalszakaszok, a *villamosok*. Budapesten 1887-ben indult útjára az első villamos (városi könnyűvasút) a Nyugati pályaudvar és a Király utca között, Közép-Európa első földalatti (kéreg)vasútját pedig a Millennium tiszteletére adták át Budapesten 1896-ban. Mindezek ellenére a villanymotorok hasznosítását ekkoriban még inkább a szerszámiparban, és a világítástechnikában képzelték el.

A hajózásban teret nyert a nagytestű hajók építése, mind a személy-, mind a teherszállításban. Egyrésztől korszerűsített, ún. *duplacsavaros gőzhajók* szeltek a tengereket s az óceánokat, másrésztől megjelentek az új energiaforrások is, a gáz illetve dízelmotorok a meghajtók palettáján. A teherszállítás új eszközei lettek a nagyméretű tartályhajók, az utasszállítókat pedig úgy építették meg, hogy valóságos úszó luxusszállodák lettek. Egy-egy *hatalmas vitorlás hajó* vízre bocsátása jelezte, hogy a hagyományos technikának is vannak hívei: 1902-ben 5 és 7 árbocos óriásvitorlásokat bocsátottak tengerre, a Preussent és a Lawson-t. Nem csak a hajózás, hanem a hajók kiszolgálása is fejlődött, a 20. század elején *új rendszerű dokkok* épültek, például Cardiffban, amelyben már egy 200 tonnás szénszállítót 24 órán belül kirakodtak és újratöltöttek. Itt már hidraulikus emelők és daruk működtek, amelyek hatalmas terheket tudtak nagy sebességgel és biztonsággal mozgatni. A hajók között állandó *sebességverseny* folyt, legvonzóbb trófea a *kék szalag* volt, amelyet az Atlanti-óceánon történő leggyorsabb áthaladással lehetett megnyerni. A századfordulón már rendre a német hajók voltak a legfürgébbek: 1900-ban a Hapag hajózási társaság hajója, a Deutschland 23 csomót meghaladó átlagsebességgel jutott el Amerikába, illetve vissza. Ennek az áldatlan versengésnek lett a világszenzációt keltő áldozata *1912-ben a Titanic*, egy 46 329 bruttóregiszertonna vízkiszorítású, az addigi legimpozánsabbra épített és elsüllyeszthetetlennek tartott angol hajó. Április 14–15-re virradtól Új-Fundlandtól délre jéghegynek ütközött és elsüllyedt, a 2100 ember közül, akik a fedélzeten tartózkodtak, több mint 1500-an lettek a hullámsírban halálukat. Bár a tragédiát emberi mulasztás és becsvágy okozta, a katasztrófa hatására fejlesztették ki még abban az évben rádiótechnikusok a *visszhangos mélységmérőt*, amely a hullám-visszaverődés elvén működött, s amellyel mind a tengeri akadályok, mind pedig a tenger mélysége meghatározhatóvá váltak.

A levegő meghódítása a könnyű gázok alkalmazásával kezdődött a 19. század végén, két eszközzel is próbálkoztak, a *hőléggelballonnal*, és a hidrogéngázzal töltött *léggömbbel*. Előbbiben hevíteni kellett a levegőt, hogy az könnyebbé váljon a hideg levegőnél, a másik esetben a hidrogéngáz könnyűsége adta az alapötletet. Ezek az eszközök még kevés ideig tudtak levegőben maradni, és mivel nem voltak kormányozhatóak, rendkívül kockázatos volt a felemelkedés velük, de az áttörés, az ember elszakadása a földtől, az ősi álom megvalósulása megtörtént. A német **Zepplin** *1900-ban alkotta meg léghajóját*, amely már kormányozható és merevtestű (alumíniumváz) volt, és hosszabb időt volt képes a levegőben tölteni, így alkalmasnak tűnt akár utasszállításra is. *1903-ban az amerikai Wright fivéreknek* sikerült fából és vászonból olyan repülőgépet építeniük, amelyet motor emelt a levegőbe, ezzel a repülés fejlesztésének teljesen új korszaka kezdődött el. Az első pionírok próbálkozásai közül még sok végződött tragédiával, mert ha a motor a levegőben leállt, akkor bekövetkezett a katasztrófa, de nagyon sokszor már maga a felszállás sem sikerült. 1908-tól tudtak a korábbiaknál könnyebb és erősebb motorokat elállítani,

amelyekkel már biztonságosabbá vált a repülés, bár az első pilótáknak még mindössze magasság-, sebesség- és fordulatszám-mérő műszerek álltak a rendelkezésükre, s a levegőben kellett navigálniuk, vagy szabad szemmel tájékozódniuk. A föld felülről történő – korábban elképzelhetetlen – szemügyre vétele, s szárazföldön megközelíthetetlen területek elérése megindította a *légitérképészet* fejlődését, és az új találmány természetesen felkeltette a hadiipar érdeklődését is. Az első világháborúban még csak néhány repülőgép vívott egymással a fedélzetére szerelt géppuskával párbajt a levegőben, de a repülőből kihajított gránáttal megszületett a bomba fogalma is. A rendszeres utasszállítás, a vízi- és légikikötők építése csak a két világháború között fog majd megindulni.

A HÍRKÖZLÉS ÚJ PERSPEKTÍVÁI

A hírközlés új minősége Morse távírója, illetve annak továbbfejlesztett változatai után a távolból történő hallgatást lehetővé tévő készülék volt, feltalálója a „*telephone*” vagyis távbeszélő elnevezést adta neki. Ez a készülék volt a megoldás arra a nagyon régi problémára, hogy a nagy tereken átívelő közvetlen kommunikációt nem csak jelek, kódok formájában, hanem az emberi beszéd akusztikáját közvetlenül tudja továbbítani – adott esetben villamos energia felhasználásával. Feltalálója, a német Philipp Reis *1861-ben* alkotott első készüléke még 100 méter távolságról volt képes működni, az első távbeszélő első mondata a legenda szerint ez volt: „*a lovak nem esznek uborkasalátát*”. Találmányát csak játékszernek gondolták, annak tökéletesítése **Graham Bell** nevéhez fűződik, aki Reis ötletét továbbfejlesztve az *1876-os első amerikai világgiallítás*on egy olyan készüléket mutatott be, amely adóként és vevőként egyaránt szolgált, attól függően, hogy használója a száj vagy a fül elé tartotta. A készülékre a német posta csapott le, és ekkor kapta a *távbeszélő* nevet is. A Siemens cég *1877-től kezdte meg a házi telefonok beszerelését*, 1881-től pedig megnyílt az első nyilvános telefonszolgálat. Az ebben az évben megjelent berlini telefonkönyv 200 példányban készült és 94 előfizető nevét tartalmazta. A *telefonközpont* a magyar **Puskás Tivadar** találmánya, aki Amerikából hazatérve Párizsban építette az elsőt, s a budapesti csak a negyedik volt a sorban. Alapötletét, a multiplex kapcsolószekrényt minden európai ország megvásárolta. Másik sikeres ötlete a *telefonhírmondó*, amely a rádió vezeték nélküli előfutárának tekinthető: a Budapesten 1893-ban üzembe helyezett híres műsorközlő berendezésnek három évvel később már 6000 előfizetője volt. A telefon addig tudott működni, ameddig vezeték volt. A vezeték nélküli kommunikáció az olasz **Marconi** érdeme, aki találmányához azokat az elektromágneses hullámokat használta fel, amelyek létezését Maxwell elméletileg felvázolta, *Hertz* pedig tényleg felfedezte őket. 1899-ban először táviratozott drót nélkül a La Manche-on, majd 1901-ben *rádióhullámaival* az Atlanti-óceánt is át tudta ívelni, így született meg a *rádió*. Találmányáért 1909-ben Ferdinand Braunnal közösen megkapta a fizikai Nobel-díjat. Nagyjából vele egyidőben és tőle függetlenül az orosz *Popov* is hasonló eredményre jutott az elektromágneses hullámok terjedésével kapcsolatban, felfedezése azonban nem kapott akkora publicitást, mint olasz feltalálótársáé. Felismerésük a kommunikáció egészen új formáját, a *rádiózás* megjelenését indította el, amely forradalmi változásokat hozott a 20. században a hírközlés rendszerében és televízió megjelenéséig (1930-as évek vége Amerikában) a film mellett a leghatékonyabb médiává vált.

A század utolsó évtizedében szintén a kommunikáció, illetve a hírközlés és információ-rögzítés tárgyköréhez tartozó találmányok váltak ismertté, a *fotózás* és az abból kinövő *mozgóképek*, a *film*. A fotózás Louis Jacques Mandé *Daguerre* találmánya, aki ezüstlemezre jódgőzt csapott ki, s az így nyert lemezek nagyon fényállónak bizonyultak. A találmány bejelentése után valóságos „*dagerrotípiá-láz*” tört ki a világban, szinte mindenki szerette volna látni a saját

portróját. Az eljárás gyors magyarországi elterjedésének köszönhető Petőfi Sándor egyetlen hiteles képmása. Daguerre-rel egyidőben, tőle függetlenül Angliában *Talbot* is feltalálta a fotózást, ő fényérzékeny ezüstvegyületre lyukkamerával fényképezett, és sóoldattal sikerült a képeket rögzítenie, először negatívot készített, majd erről napfény segítségével kontaktmásolatot állított elő, ami a közvetlen pozitívot létrehozó Daguerre-féle módszerrel lehetetlen volt, ráadásul valószínű, és nem tükrösen felcserélt képek jelentek meg a végeredményen, ami a „talbotípiát” hamarosan népszerűbbé tette a francia találmánynál. 1871-ben *Maddox* brit fogorvos fejleszti tovább a fotózást, kidolgozza a szárazelemes eljárást, fényérzékeny anyagként bróm-zselatin vegyületet használ, ez rövidebb exponálási időt igényel, nem kell rögtön előhívni, és sötétkamrában később is jó másolatokat lehet róla készíteni. *A képek 1880-ban „mozdulnak meg”*, amikor az angol *Muybridge*, aki az első sorozatfotográfiákat készítette, kifejlesztett egy eljárást, amelynek segítségével a gyors egymásutánban levetített képek a folyamatos mozgás illúzióját keltik. A tapasztalatok megmutatták, hogy ha egy másodperc alatt legalább 12 kép villan fel, akkor azt az emberi szem már látszólagos mozgásként érzékeli. 1884-től, az amerikai *Eastman* találmányától megjelenik a tekeresfilm és a hozzá tartozó filmkazetta, ami a legtöbb forgalomban lévő fényképezőgéphez felhasználható. A pillanatfelvételeket készítő gép *Kodak 1.* néven került forgalomba, és lehetővé tette a fényképezés hobbiszintű tömeges elterjedését. 1891-ben *Thomas Alva Edison* már feltalálta a *kinetográfot*, amely 35 mm-es celluloid szalagot futtatott, tulajdonképpen egy nézőszekrényke volt, amelyben 46 kép/secundum sebességgel futó mozgóképeket csak egy ember nézhetett. A **Lumière fivérek** tovább léptek, az ő filmvetítő gépük már olyan berendezés volt, amely nagy tekeresekről vetítette le a képeket, és már többen nyilvánosan nézheték. A Párizsban 1895. december 28-án tartott premiert követően, ahol felavatták az első filmszínházat, napi bevételük három héten belül elérte a 2500 frankot. A filmezés egyszerre indult el a játék- és dokumentumfilm irányába, s megszületett a 20. század egyik legfontosabb médiája.

A **hadiipar** természetesen élénken érdeklődött az új találmányok után, hiszen ezekkel modernizálni lehetett a haditechnikát is, korszerűbbé – azaz pusztítóbbá – tenni a hadviselést. Már az ipari forradalom első szakaszában *Colt revolvere* 1835-ben megteremtette a maroklófegyverek új kategóriáját, hátultöltős forgódobos pisztolyával lehetővé vált a kézi ismétlőlövés. Egy évvel később *Dreyse* német gyáros piacra dobta az első *hátultöltős puskát*, amelyben az általa feltalált gyújtószerkezet a lövedéket egy egységesített hüvelyből lötte ki. E találmányok a kor hadseregeiben használt fegyverzet teljes átalakulásához vezettek, nőtt a lövedékek ereje és hatótávolsága. 1850-ben *Bauer* német mérnök feltalálta és megépítette a *tengeralattjárót*, amely majd az első világháború idején válik igazán széles körben ismertté, amikor a német búvárhajók a tengeri hadviselés új minőségét jelenítették meg. 1866-ban *Whitehead* kifejlesztette a *torpedót*, az „újfajta rakétát”, amely hamarosan része lett a mind a tengeri, mind a szárazföldi hadviselésnek. *Nobel* eredetileg békés célra megalkotott *dinamitjáról* már szoltunk, az 1867-ben levédett szabadalom a haditechnikában is a *robbanófegyverek új nemzedékének* kifejlesztéséhez vezetett. 1883-ban *Maxim* angol mérnök feltalálja a *géppuskát*, az addigi leghatékonyabb sorozatlövő fegyvert. 1911-ben *Burstyn* osztrák katonatiszt kifejlesztette a *tipróláncos* (láncalpas) *páncélozott járművet*, a tanknak az elődjét. Az új eszközök közül többet – elsősorban a kézfegyvereket – az USA-ban próbálták ki a (vad)nyugat meghódítása során. A sorozatfegyvereket és a gránátokat a búr háborúban avatták fel, de igazi tömeges bevetésükre csak az első világháború idején került sor.

A GAZDASÁG ÁTALAKULÁSA, A MONOPOLKAPITALIZMUS KORA

Az első ipari forradalom időszaka még a *szabadversenyes kapitalizmus* kora volt, amikor a kibontakozó liberális gazdasági gondolkodás következtében az egyes államok hagyták, hogy a piacot saját törvényei, a *kereslet és a kínálat* irányítsák. Ebben az időszakban az állam csak a verseny törvényi felügyeletét látta el, ügyelt a „tisztta” eszközök használatára, afféle éjjeliőr szerepet töltött be. Hogy ki mennyire érvényesült az éles versenyben, az függött az üzleti tervétől, a terméke minőségétől, a helyesen megállapított ártól, a marketingmunkától és még számos más tényezőtől, valamint attól, hogy az új találmányokat hogyan hasznosította, építette be a termelési folyamatba, azaz milyen volt cégének az innovációja. Láttuk, hogy szinte minden feltaláló egyben gazdasági vállalkozó is volt, aki legtöbb esetben céget alapított a saját termékében rejlő gazdasági előnyök kiaknázására. A 19. század első fele a nagy meggazdagodások és a nagy bukások története. A sikeres cégek a piacon megkezdték a kisebb, vagy tönkrement vállalkozások felvásárlását, dinamikusabban foglaltak el újabb és újabb pozíciókat, azaz megindult a *tőke koncentrációja*, egyre kevesebb számú és egyre nagyobb méretű vállalatok jelentek meg a piaci versenyben. A másik út a *tőkecentralizáció* volt, amikor kisebb cégek maguk döntöttek úgy, hogy együttműködnek, vagy összeolvadnak, és erőforrásaikkal, kapacitásukkal, tőkéjükkel a siker érdekében együtt jelennek meg a piacon. A felvázolt folyamat eredményeképpen a század második felére megjelennek a **monopóliumok**, amelyek már a kapitalizmusnak egy új minőségét, új szakaszát jelentik. Az *elsőgenerációs monopóliumoknak* két fajtája van, az együttműködésen alapuló, amelyekben az egyes cégek még megőrzik önállóságukat, de különböző együttműködési megállapodásokat kötnek, és a *részvénytársaságok*, ahol a cégek már részvények formájában nevesítik vagyonukat, és azt *apportként* az új cégbe bevive összeolvadnak egy közös igazgatóság vezetése alatt. A legelső monopolforma a **kartell** volt (a francia írott megegyezés jelentésű szóból) amelyben a cégek még csak bizonyos megállapodásokat kötöttek egymással, elsősorban az értékesítési ár vagy a piac tekintetében, szokás ez esetben árkartellekről beszélni. A másodikként létrejött társasági együttműködési forma a **szindikátus** (a görög ügy mellett álló/gondoskodó kifejezésből), amelyben az egyes cégek már költségeik csökkentése érdekében közös irodát hoztak létre az értékesítésre, közös telephelyeket, szállítókapacitást vagy őrzést üzemeltetnek, de jogi értelemben vett önállóságuk még megmaradt. A **tröszt** már részvénytársasági forma, vagy az azonos iparágban (horizontális tröszt) vagy a közös végtermék előállításában érdekelt cégek (vertikális tröszt: Ford autógyár) olvadtak össze egy közös részvénytársasági igazgatóságban, az elért eredményből pedig a bevitt részvénytárcsák arányában részesültek. A legfejlettebb első generációs forma a **konzern** (az angol kapcsolat szóból) amelyben a cégek jogi értelemben önállóak, és a legkülönbözőbb területhez tartozó vállalatok kötöttek szövetséget egymással, így iparvállalatok, kereskedelmi cégek, bankok és biztosítók. A konzernnek már nemcsak egy-egy iparág monopolizálására, hanem a gazdaság egyes szektorainak, vagy a piac egyes régióinak az ellenőrzésére jöttek létre. Az egyes államokra jellemző volt, hogy milyen monopolformák terjedtek el benne. A később kifejlődő, gazdaságilag elmaradottabb országokban a monopóliumoknak is csak az alapformái jöttek létre, így az Osztrák–Magyar Monarchiában a tégl- és cukorkartellek, Németországban a szindikátusok, a robbanásszerűen fejlődő Amerikában viszont a trösztök, a szintén rohamtempóban felzárkózó Japán pedig a konzernnek hazájává vált. A századforduló után kezdtek kialakulni a *második generációs monopóliumok*, ahol a terjeszkedés és a gazdasági racionalitás érdekében az együttműködésnek egészen új módjai valósultak meg. Ezek az új formák voltak a **nemzetközi kooperációk** és a **holdingok**. Előbbi esetében egyes sikeres nagyvállalkozások széttelepítették termelésüket, hogy a gyártás ott történjen, ahol ahhoz a legkedvezőbb feltételeket (elsősorban olcsó munkaerőt)

kínálnak, illetve minél közelebb az értékesítési piacokhoz. (Ilyen feltételekkel ekkoriban főleg a gyarmatok rendelkeztek.) Az alacsony önköltséggel előállított termék versenyképes tudott maradni az ádáz értékesítési küzdelem körülményei között is. A holdingok *vagyonkezelő társaságok*, beszélhetünk *ipari, pénzügyi és kereskedelmi holdingokról*. Ennél a formánál a közreműködők rábízzák vagyonukat egy profi vagyonkezelő társaságra, annak érdekében, hogy az, hatékony működtetéssel a legtöbbet hozza ki belőle. Például a pénzügyi holdingok esetében a kisbefektetők pénzének összegyűjtésével nagy tömegű pénzt lehet megmozgatni a piacon, amivel sokkal jobb befektetésekre nyílik lehetőség, sokkal jobb eredményeket lehet elérni, mint ha valaki önállóan, szakismeret nélkül, relative kis összeggel próbálkozik.

Megváltozott a *bankok szerepe* is a folyamatban, hitelnyújtó gazdaságfinanszírozó szervezetekből egyre inkább *nagybefektetőkké váltak*, ebben a minőségükben viszont betekintést kívántak az egyes cégek belső életébe, hogy a kihelyezett tőke sorsát nyomon tudják követni, s megtérülésében biztosak lehessenek. Fordítva is, sikeres nagyvállalkozások alapítottak bankokat, amelyeken keresztül finanszírozási tevékenységet folytattak, s az így kialakuló rendszerhez csatlakoztak a biztosítók is. Kialakult az ipari és a banktőke összefonódása, *Hilferding* német közgazdász kifejezésével a *fináncstőke*, és az új felső tízezer, a **fináncoligarchia**, amely már nem a születési előjogok, hanem a vagyon alapján gyakorolta hatalmát, amely gazdasági jellegű volt ugyan, de a politikai pártok finanszírozása révén alapvetően képes volt a kül- és belpolitika hatalmi szálait is mozgatni.

A fent vázolt folyamatok erőteljes *kolonizációt* indítottak be, ugyanis a nagy társaságok vagyona egy idő után már csak nemzetközi méretekben volt hasznosítható. A nagyarányú tőkebefektetésekhez jelentős tőkeakkumulációra, kiterjedt és *működő nemzetközi gazdasági rendszerre*, valamint a fogadó országban *megfelelő intézményi keretekre* volt szükség. A *tőkekihelyezéseknek* két formája terjedt el, a hosszulejárátú állam- és *bank kölcsönök*, valamint a rövid távú áruforgalommal kapcsolatos kereskedelmi hitelek, valamint az ún. *működőtőkebefektetések*, amikor konkrét gyáralapításokkal, illetve termelési beruházásokkal kapcsolódott be a befektető az adott ország gazdasági folyamataiba. A legnagyobb vállalatok, a General Electric, a Royal Dutch Shell, a Siemens, a Standard Oil globalizálták tevékenységüket, lényegében megkezdődött a világ gazdasági felosztása. Ezt elősegítette, hogy a lezajlott két ipari forradalom fejlesztéseinek eredményeképpen létrejöttek a közlekedés, a hírközlés és a postaszolgálat nemzetközi szervezetei, általánossá és elfogadottá vált több mint 200 nemzetközi szervezetben az angolnak és a franciának mint közvetítő világnyelveknek a használata, intézményesült a védjegyek és a kiadói jogok nemzetközi elismerése (1883, illetve 1886), egységes mértékrendszer terjedt el: a méterrendszert 1875-től a világkereskedelemben résztvevő államok többsége elfogadta. A nemzetközi szabad kereskedelem fejlődését segítette elő a *konvertibilis pénzrendszerek* kialakulása, az Angliából kiinduló kezdeményezés nyomán Kína kivételével a 19. század végére valamennyi nemzetközi szempontból fontos ország aranyalapra helyezte a valutáját. Ugyanakkor a szabad kereskedelemmel szemben terjedt egy másféle gazdaságpolitikai magatartás is, egyes államok *nemzeti védővamos*, az ipart államilag támogató, protekcionista politikát folytattak, amely elsősorban az amerikai és német gazdaságot jellemezte addig, amíg nem sikerült bekerülniük a legfejlettebb országok klubjába, követőik viszont a később kifejlődő kisebb államok lettek. A monopoltőkés gazdasági világrendszert időnként, átlagosan tízévente, súlyos gazdasági – elsősorban *túltermelési – válságok* rázták meg (a legsúlyosabb 1873-ban), ezekből azonban mindig kilábalta, a 20. század elejének negatív tendenciát viszont a háborús készülődés és a fegyvergyártásra történő átállás fedte el.

A MÁSODIK IPARI FORRADALOM TÁRSADALMI HATÁSA

Az ipari és gazdasági fejlődés növekvő béreket, a kiépülő infrastruktúra és a városiasodás jobb életkörülményeket tett lehetővé, mindez az egészségügy fejlődésével, a védőoltások elterjedésével a halálozás csökkenéséhez, és további demográfiai növekedéshez vezetett. Széles körben hozzáférhetővé és tömegessé vált az oktatás, emelkedett a tömegek általános műveltségi színvonala, a század végére lényegében felszámolódtott az analfabetizmus, ez kiegészülve a hírközlés és a nyomdatechnika fejlődése nyomán indukált változásokkal, új szokások, mint a könyv- és újságolvasás kialakulásához vezettek, ez informálttá, tájékozottá tette a társadalmat. A mezőgazdaság gépesítése, a korszerű új erőforrások elterjedése révén egyre kevesebb ember egyre nagyobb biztonsággal tudta előállítani a többiek élelmiszerét, a „mezőgazdaság iparosodott”, a falvak többsége elnéptelenedett, az urbanizációs folyamat felgyorsult, új világvárosok jöttek létre. Maguk a cityk is átalakultak, a belső közlekedés és az infrastruktúra kiépülése, az építészeti technológia fejlődése, a beton és az acél összekapcsolása felhőkarcolókat, villamosközlekedést, földalatti vasutat építést jelentette. Számos új szakma is megjelent a fejlődéssel, ami alapvetően alakította át a társadalom szerkezetét és életformáját. A munkában már nem feltétlenül fizikai erőre, hanem egyre inkább a gépek kezelni tudására, kvalifikációra, szakképzettségre volt szükség. A társadalom legbefolyásosabb rétegét az ún. *felső tízezer* jelentette, ide a monopoltőkés társaságok tulajdonosai tartoztak, akik általában már nem vettek személyesen részt cégeik irányításban, hanem azt feltörekvő, egyetemest végzett, tehetséges, fiatal, jól megfizetett *menedzserekre* bízta, akik számára ez vezető beosztást és felemelkedési lehetőséget jelentett, a ők lettek az alkalmazotti réteg legjobban fizetett tagjai. A *középosztály* az önálló kieszántsztenciákból, vendéglősökből, műhelytulajdonosokból, vagy köztisztviselőkből, valamint a munkásság kvalifikált, egyre jobban megfizetett rétegéből alakult ki. A sorozatos választójogi reformok révén egyre szélesebb rétegek tudtak beleszólni a politikába. A nők kevesebb időt töltöttek otthon gyermekneveléssel és háztartásvezetéssel, sokan munkába álltak, kialakultak bizonyos speciális női munkakörök. A *szűfrazsettekkkel* kibontakozó női egyenjogúsági mozgalom komoly eredményeket hozott: nők is járhattak egyetemre, lehetek tudósok és sportolók, de a politikai jogokat – a társadalom többségével együtt – csak az első világháború végén terjesztették ki rájuk.

A legszélesebb társadalmi réteg, a *munkásság* érdekeit részben parlamenti pártokon, részben pedig szakszervezeti szervezkedéseken keresztül kívánta érvényesíteni. Az angliai trade unionokból kibontakozó kezdeményezés önálló pénztárakkal, segélyezési alappal, adminisztrációval rendelkezett, a századvégre már országos szövetségeket hoztak létre. 1900-tól már nemzetközi konferenciákat is szerveztek, 1913-ban pedig Amszterdamban létrejött a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség. A munkásmozgalom az első Internacionálé 1876-os megszűnését követően mélyponton volt, aztán 1889-től a II. Internacionálé keretében újjászerveződött. Addigra már uralkodó irányzattá vált a munkásság széles rétegei körében a *marxizmus*, amely a tökéss társadalmak proletárforradalommal történő megdöntését hirdette, amelyet a munkások egy kicsiny élcsapatának kell vezetnie, s a megszerzett hatalom birtokában proletárdiktatúrát szükséges kiépítenie. A század utolsó harmadában lezajlott változások azonban meghaladták a radikális ideológiát, hiszen nyilvánvalónak tűnt, hogy a gazdaság fejlődése, az életminőség javulása, a politikai jogok kiterjesztése integrálja a munkásságot, értelmetlen célként a fennálló társadalmi rend megdöntését kitűzni. Ezt a felfogás-szemléletbeli változást már a II. Internacionálé is jól tükrözte. *Eduard Bernstein* felülvizsgálta Marx nézeteit, és azt hirdette, hogy a politikai jogok bővülésével egyre több képviselőt lehet a törvényhozó hatalom szerveibe, a parlamentbe juttatni, és így ott békés eszközökkel elérhető, hogy a munkásság számára

megfelelő szociális törvényeket fogadjanak el, ily módon a *kapitalizmus* – értékeit megtartva – mintegy *békésen belenő egy szociálisan érzékenyebb rendszerbe*, ha úgy tetszik, szocializmusba. Más irányzatok, így a szakszervezeti mozgalomra támaszkodó *szindikalizmus* a gazdasági küzdelemben, tömeges sztrájkokban és bérharcokban látták a munkásság érdekérvényesítésének útját. Az *anarchizmus*, amely Oroszországból terjedt el Európa sok országában, az egyéni fellépésben, az állam és gazdasági élet prominens vezetőinek erőszakos eltávolításában, meggyengítésében látta a tőkés állam megváltoztatásának lehetőségét. A *centrista* irányzat egyensúlyozott a különböző más platformok között, és a szociáldemokrata mozgalom egyben-tartását tűzte ki maga elé legfőbb feladatául. A munkásmozgalom irányzatai országonként is erőteljesen különböznek egymástól. A fejlettebb nyugat régiókban, ahol érvényesültek a fejezet elején felvázolt folyamatok, a munkásság mint új társadalmi réteg teljes körű integrációja, ha zökkenőkkel is, de előrehaladt, a leszakadó kelet-európai perifériális régiókban viszont – elsősorban *Oroszországra* gondolunk – a politikai játéktér hiánya és az elképesztően rossz körülmények miatt a radikális irányzat, az ún. forradalmi marxizmus hódított teret. *Angliában* elsősorban a szakszervezetek politizálása jellemző, a szociáldemokraták inkább a liberálisokat támogatják, ám 1906-ban létrejött az önálló munkáspárt, a Labour Party, amely a 20. század során több ízben is kormányra kerülve alakította Anglia sorsát. *Németországban* szociáldemokrata tömegpárt működött nem csekély sikerrel, de erőteljes volt a marxizmus befolyása is (Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg). *Franciaországban* a szindikalizmus hódított, *Olaszországban* pedig az erőteljes katolikus befolyás kihatott a munkásmozgalomra is.

Az állam hatékony eszközt talált a munkásság kézbe tartására, fokozatosan kezdte felvállalni azokat a feladatokat, amelyeket korábban a munkás önszervező pénztárak láttak el, így a dolgozók baleset, betegségi és öregségi biztosítását. A *kötelező biztosítási rendszer* keretében Németországban 1882-től bevezették a kötelező betegség- és balesetbiztosítást, 1889-től pedig bevezették a nyugdíjat. A biztosítás fedezetét a munkaadók és az alkalmazottak fizették be, és azt kiegészítették állami támogatással. Németországban 1885 és 1890 között 50 millióan fizettek egyéni biztosítást, átszámolva mintegy 200 millió dollár értékben. A kötelező biztosítást – ami minden kritika ellenére sikeres és népszerű intézkedés volt mindenütt – Ausztria az 1880-as, Belgium, Dánia és Svájc az 1890-es évektől, Anglia pedig 1911-től vezette be. Az állam „kormányzati forradalma” során egyrésztől megnőtt az államok hivatali apparátusa, ennek eltartására és a rendszer finanszírozására Anglia után - Franciaország kivételével - valamennyi európai állam bevezette a jövedelemadó és az örökösödési adót. Ezek az adónemek progresszíven emelkedtek, viszont többet tudtak juttatni belőlük a szegényebb rétegeknek is. Ebből a rendszerből fejlődött ki a két világháború között a napjainkban is használatos modern társadalombiztosítás.

A HÉTKÖZNAPOK, AZ ÉLETMÓD ÉS A SZABADIDŐ ÁTALAKULÁSA

Az ipari forradalom indukálta technikai vívmányok és a gazdasági fejlődés hatására, a növekvő szabadidő és javuló életszínvonal velejárójaként átalakultak a mindennapok, megváltozott az életmód, új szórakozási és a szabadidő-eltöltési formák nyertek teret a kor emberének életében. *Megváltozott a városkép*, az elővárosokat egyre inkább helyi vasutak, majd villamosok kötötték össze a centrumokkal. Az egykori történelmi belvárosok elegáns központokká, citykké alakultak, ahol már többnyire csak irodák és üzleti, hivatali épületek voltak.

A **lakáviszonyokban** fennmaradtak az óriási különbségek mind vidéken, mind falun, s természetesen óriási volt a differencia az egyes országok között is. Az egyik végletet, az angol vagy akár a kontinentális arisztokrácia parkkal övezett palotái jelentik, a másikat az ír vagy orosz

parasztk lakóháznak alig nevezhető kalyibái. Egy 1841-es ír népszámlálás 4 kategóriába sorolja a vidéki parasztságot, és megállapítja, hogy több mint a fele a legalsó rétegbe tartozik, akik egyszobás vályogépületekben laknak. Oroszországban a telet csak úgy lehetett kihúzni, ha a szoba közepére épített kemence téglatetején aludt a család. A városokban a pénzarisztokrácia elegáns villaszerű lakóépületeket emelt, ezek színvonala, infrastruktúrájának modernsége sok esetben felülmúlta a vidéki kúriákéét is. Létrejöhettek az elitnegyedek, elsősorban a folyóparti vagy domboldali ingatlanokon, amelyek csillagászati árakkal kiválasztották azt a társadalmi kört, amely ott építkezni volt képes. Ilyen volt Londonban a West End vagy Budapesten a Rózsadomb. A másik oldalon munkásnegyedek és külvárosi bérlakástömbök alakultak ki, de a századelő bércaszármányai lassan eltűntek. Így a londoni East End a 19. század elején még Európa legrémeesebb nyomornegyedei közé tartozott, Pesten Csepel vagy Angyalföld került hasonló szerepkörbe. Az a középosztály, amely megengedhette magának, hogy megválassza lakóhelyét és építkezzen, országonként is más és más stílust alakított ki. Angliában, Hollandiában, Belgiumban és általában skandináv országokban kis vagy nagyobb méretű családi házak építése volt a jellemző, míg kontinens többi országában inkább nagyméretű bérháztömböket építettek. 1900-ban, Manchesterben 4,8 Párizsban 38, Bécsben 50,7 Berlinben 80 lakó jutott egy házra. Az angolok idegenkedése a többszintes építkezéstől magával hozta a városok gyors terjeszkedési kényszerét, az elővárosok kiépítését, illetve a belvárosok és az elővárosok közötti összeköttetés megteremtésnek igényét. A század vége felé már tendencia, hogy aki tehetett, a zsúfolt városközpontokból igyekezett kiköltözni, így létrejön a naponta ingázók rétege. (Részletesen ld. az építészetéről szóló fejezetben.)

A városokban megjelentek a **közzolgáltatások**, így a gáz-, a villany és a vezetékes ivóvízellátás. A kormányok általában a helyi városi vezetésre bízták ennek kiépítését, Európa nagyvárosainak a polgármesterei és városi tanácsai pedig versengtek egymással, hogy ki tud pompásabb városházát építtetni, illetve jobban rendben tartott várost létrehozni és üzemeltetni. Angliában *Birmingham* számított mintavárosnak, 1873–1875 között *Joseph Chamberlain* volt a polgármestere. Ez idő alatt a várost kikövezték, parkosították, bevezették a villanyt és a gázt. *Birmingham* példáját hamarosan a többi angol város is követte, de Franciaországban, Olaszországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában is létrejöttek impozáns, modernizált világvárosok, mint Párizs, Róma, Bécs, de Budapest is ide sorolható.

Megváltoztak a kor emberének a **táplálkozási szokásai** is, persze, megintcsak országonként rendkívül eltérő módon. Elitkonyhának Európában a francia számított, ahol a kispolgárságtól felfelé bőséges reggelivel kezdték a napot, ekkor terjedt el a villásreggeli szokása, amikor szalonnás rántottát, lekváros pirítóst vagy zabkását fogyasztottak. Ebédre könnyű ételeket, sajtokat, salátákat tálaltak fel, fő étkezésnek az 5 és 7 között elköltendő vacsora számított. Az esti étkezésen legalább 5féle ételnek kellett szerepelnie, de mindenképpen kellett hogy legyen halétel, vadétel, húsetel, baromfi és szarvasgombaragu. A másik véglet talán az orosz paraszt lehet, aki fekete kenyéren és káposztán élt, a hal, az uborka, a fokhagyma már csemegének számított. Az ír parasztk napi táplálékának 90%-át a burgonya alkotta.

Megváltoztak az **öltözködési szokások**, a *divat* is. Míg a század első felében a szegényebb és munkáskerületek lakossága a lehető legegyszerűbben és legcélszerűbben öltözött (pamutruha ingvállal a nőknek, pamutkabát és nadrág a férfiaknak), addig a század második felére a javuló jövedelmi viszonyok következtében utánozni kezdték a középosztály viseletét, vasárnapi ruhában már nem lehetett valaki társadalmi hovatartozását az öltözéke alapján megállapítani. A *divatközpontok* a londoni és párizsi belvárosokban voltak, innen diktálták Európa divatját és szolgálták ki a fizetőképes keresletet. A férfiak a 18. század angol divatját – cylinder, nyakkendő, középen hasított közepes hosszúságú kabát, mellény, térdnadrág, lovaglócsizma – hordták, és a

divatot egész Európa az első világháborúig követte. A franciáknál terjedtek lezserebb, „piperkőcösebb” öltözékek is, szalonkabáttal, szűkebb nadrágokkal. A *női divat* viszont sokszor változott a korszak során, a századelőn még hálóingszerű, hasított derekú, mélyen dekoltált ruhákat hordtak a hölgyek, a 20-as, 30-as évektől szoros derekú, fodros ujjú hosszú ruhákat és kalapokat kezdtek viselni. A viktoriánus kor a szerénység időszaka volt: a hosszú ruhákból még a bokának sem illett kivillannia, kötelező volt a fűző használata. A francia és amerikai divat azonban lezserebb volt, a század közepén – közfelháborodást keltve – megjelent a nadrágkosztüm. A századvég újabb fordulatot hozott, lágyabb szöveteket kezdtek használni, a blúzokon nagy v alakú kivágások jelentek meg (tüdőgyulladás-blúz), pezsgőbbé, feltűnővé váltak a színek.

A tudományok fejlődésének köszönhetően látványos átalakuláson ment keresztül az **egészségügy**. Sikertült számos, korábban pusztító járványt leküzdeni, fejlődött a gyógyítás környezete és eszközei is, terjedtek az új, modern kórházak. A rendszeres patológiai vizsgálatok és a bakteriológia fejlődése lehetővé tették új gyógyszerek, szérumok fejlesztését, megjelentek a védőoltások, csökkent a halálozás. Színvonalasabbá és tömegesebbé vált az orvosképzés is. A közegészségügy fejlődésének része a *szagtalanítás*, a 19. századi ember különböző semlegesítőkkal, illóolajokkal és technikákkal, alkalmazva a vegyipar eredményeit, de mindenekelőtt a testi higiénia fejlődésével leküzdötte a csatornák, mellékhelyiségek bűzét és az immár kellemetlennek tekintett testszagot is. A század végére hatékonyabbá vált a hulladékgyűjtés és -eltakarítás, magasabb elvárások szerint vizsgálták meg az ivóvizet és az italok tisztaságát – mindez segítette a további járványveszélyek kiküszöbölésében.

A **közoktatás** az ipari forradalmak egyik legfontosabb vívmánya. Igazából csak a napóleoni háborúk után kezdett fejlődni, a legjobb oktatás Németországban és Franciaországban alakult ki. A kötelező elemi iskolai oktatás elterjedése, az iskolarendszer bővülése, az egyház mellett új fenntartóként az állam megjelenése, új egyetemi karok és szakok kialakulása, a nők felsőoktatásba kerülése jellemezte az időszakot. Fontosabbá vált a munkások szakképzése, a kvalifikált munkaerőnek megnőtt a becsülete.

Új vonása a korszaknak a **sport** tömeges elterjedése is. Ez szervezett nemzeti és nemzetközi szinten a késő 19. század vívmánya. 1801-től már játszottak Angliában futballmeccseket, amely ekkor még a rögbi jelentette. 1863-tól már egyesületek alakultak, a kontinensen a 70-es évektől kezdtek elterjedni a klubok. Az ökölvívás szabályait és kesztyűvel történő vívását 1867-ben fektették le. De hamarosan elterjedt versenysportággá vált a tenisz, a gyepenisz és a különböző könnyű- és nehézatlétkai ágazatok is. A francia *Coubertin* báró kezdeményezésére *1896-ban Athénban* felújították az olimpiai eszmét, és az ókori görög játékok mintájára *megkezdődtek a modernkori olimpiák*. Az elsőn még csak 13 nemzet sportolói vettek részt, 1912-ben már 18 ország képviseltette magát. Az első négy olimpiát az USA és Anglia főlényje jellemezte, az első világháború után a sportban kiegyenlítődtek az erőviszonyok. Az egyes nemzeti válogatottak összecsapásai heves, időnkénti kifejezetten nacionalista színezetű érzelmi kitöréseknek váltak a fórumaivá.

3. NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. A BÉCSI KONGRESSZUSTÓL A KRÍMI HÁBORÚIG (1814–1856)

A NAPÓLEON UTÁNI EURÓPA RENDJÉNEK KIALAKÍTÁSA

A lipcsei „népek csatáját” követően a *Napóleon* elleni koalíciót alkotó országok vezetőiben megfogalmazódott a háború utáni európai rendezés szükségessége, amelyre 1814. szeptember 14-től **Bécsben** került sor. A *kongresszust* a házigazda *I. Ferenc* császár *Metternich* kancellárral az oldalán október elsején nyitotta meg hivatalosan a schönbrunni kastélyban. A jeles eseményen Törökország kivételével valamennyi európai állam részt vett, összesen 216 diplomatát delegálva az osztrák fővárosba. Tényleges szerepe azonban csak az „ötösfogatnak,” azaz Ausztriának (amely a hat koalícióból ötben történő részvételével érdemelte ki, hogy a rendezvényre Bécsben kerülhessen sor), Poroszországnak, Angliának, Oroszországnak, illetve a *Talleyrand* által képviselt, már Napóleon utáninak tekintett Franciaországnak volt. Az angol diplomáciát *Castlereagh* külügyminiszter, a poroszt *III. Frigyes Vilmos* és *Hardenberg* államkancellár, az oroszot személyesen *I. Sándor* cár képviselte. A többi állam képviselői inkább bálokon és vadászatokon múltatták az időt, hiszen az érdemi döntések meghozatalakor amúgy sem jutottak szóhoz.

A rendezés alapelve a **dinasztikus restauráció**, azaz a Napóleon előtti európai uralkodóházak hatalmának visszaállítása volt, szoros összefüggésben a **legitimitással**, a francia forradalom által megszakított törvényes rend helyreállításával, kiegészítve a további forradalmak megakadályozásának erőteljesen deklarált szándékával. A rendezés természetesen természetesen összekapcsolódott *Európa határainak újrarajzolásával*, a kongresszuson diktáló államok területi igényeinek kielégítésével és a *gyarmatok újraosztásával*. Az egyes elvek a gyakorlati megvalósítás során korlátozottan, illetve csak a győztesek érdekeinek megfelelően érvényesülhettek. Az európai dinasztiák hatalmának helyreállítása kizárólag azokra az uralkodócsaládokra vonatkozott, amelyek kivették részüket a Napóleon elleni háborúból; a vele kollaborálókat büntették, és országaik területéből elégítették ki a győztesek területi ambícióit. Amiben egyetértés mutatkozott, az *Franciaország elszigetelése* volt annak érdekében, hogy a közeljövőben Európa rendjét veszélyeztető háborút ne tudjon indítani. E cél megvalósítására ütközőállamokkal vették körül: a Napóleon mellett kitartó Belgiumot Hollandiához csatolták, és létrehozták az *Egyesült Németalföldi Királyságot*, Poroszország határait jelentősen kiterjesztették a Rajna jobb partján, a *Szárd Királyságot* Nizza és Savoya odaajándékozásával, illetve a Genovai Köztársaság integrálásával erősítették meg. A továbbiakban azonban súlyos ellentétek alakultak ki az Európa térképének újrarajzolásán ügyködő hatalmak között: Oroszország, amely úgy vélte, hogy a *Grande Armée* (Nagy Armádia) 1812-es megsemmisítésével döntő érdemeket szerzett a győzelemben, szerette volna a történelmi Lengyelország teljes területét megkapni, s Poroszországot a Napóleon melletti elkötelezettsége miatt „uralkodóház-nélkülinek” nyilvánított Szászországgal kárpótolta volna az elvesztett lengyel területekért. Ausztria is a német fejedelmek rovására keresett magának kárpótlást Galiciáért, Anglia a szokásos „*balance of power*” (hatalmi egyensúly) mellett mindenekelőtt gyarmati pozícióit szerette volna biztosítani, ezért érinthetetlennek nyilvánította Konstantinápolyt, és saját biztonsága érdekében ugyanezt deklarálta Belgium esetében is. A területi vitáknál is nehezebbnek ígérkezett azonban a tervezett Európa hatalmi egyensúlyának kialakítása, amelyben antagonisztikusnak tünnek az ellentétek. A közvetlen francia fenyegetést érző Ausztria és Poroszország gyenge Franciaországot akart, míg

Oroszország, amelynek csapatai lényegében a Bourbon-restaurációt felügyleték, nem tartott Franciaországtól, sőt kifejezetten erős gall államot kívánt Anglia ellensúlyozására, amelyről világosan látszott, hogy a gyarmatokon lényegében versenytárs nélkül maradt. Anglia viszont Oroszország további európai térnyerését kívánta megakadályozni, így erős Ausztriában és erős Poroszországban volt érdekelt, Franciaország meggyengítése mellett. Miután Poroszországot Szászország ígérete az orosz álláspont hívévé tette, a tapasztalt diplomata Talleyrand, kihasználva Ausztria és Franciaország túlzott porosz megerősödéstől való közös félelmét, *titkos szövetséget* hozott tető alá 1815. január 3-án, amely lényege szerint Anglia, Franciaország és Ausztria koalíciója lett volna Oroszország és Poroszország ellen. A konfliktus elfajulását *Napóleon visszatérése* akadályozta meg, ennek hírére ugyanis a kongresszus résztvevőinek valamennyi korábbi ellentéte elvesztette jelentőségét.

NAPÓLEON VISSZATÉRÉSE ÉS BUKÁSA

A volt francia császár nem töltötte tétlenségben száműzetését Elba szigetén, hírnökei útján nyomon követte az európai eseményeket, így értesült a francia monarchisták népszerűségének gyors hanyatlásáról és a bécsi kongresszus súlyos belső ellentéteiről is. 1815. március 1-jén angol őreit megtevésvetve szállt partra *Cannes* közelében, és alig két hét alatt a Tuilériákban volt. Ez alatt az ellene küldött csapatok átálltak hozzá, az eleinte ellenséges sajtó hangneme pedig nagyon gyorsan megváltozott, és a „korzikai szörnyeteg” visszatérése diadalmenetté vált. Bár Napóleon Franciaországban el tudta fogadtatni újbóli uralkodását, a Bécsben tárgyaló hatalmak minden ellentétet félretéve összes erőtartalékukat mozgósították ellene, és március 25-én aláírták az *újabb négyes szerződést*, a *hetedik koalíciót*, amely 900 000 katonát vont össze Franciaország határai mentén. Miután Napóleon belátta, hogy uralma semmilyen körülmények között sem fogadható el az európai hatalmak számára, s egységüket még a titkos szerződés egy birtokába került példányának diplomáciai felhasználásával sem tudta megbontani, maga támadta meg a koalíciót, mielőtt az erőt összpontosította volna. Először visszaszorította a *Blücher* tábornok vezette porosz sereget, majd régi ellenfele, *Wellington* ellen fordult. *Június 18-án* egy belgiumi kis falunál, *Waterloonál* úgy tűnt, hogy frissen toborzott csapataival az angolok túlerőben lévő seregét is le tudja győzni, ám a poroszok rendezték soraikat, és a döntő pillanatban felbukkanva végleg pontot tettek Napóleon pályafutásának végére. A későbbiekben, az Atlanti-óceánon lévő *Szent Ilona* szigetére száműzték, szigorú angol katonai felügyelet mellett; a sziget 2000 km-es körzetében nem volt lakott település, itt halt meg rákban 1821-ben.

AZ 1815. ÉVI BÉCSI SZERZŐDÉSEK

Az európai hatalmak tárgyalásai a napóleoni 100 nap alatt sem szüneteltek, sőt a veszély megkönnyítette a közös álláspont kialakítását, a korábbi ellentétek félretételét. Az 1815. június 9-én a „hetek” által aláírt 121 cikkelyből álló, francia nyelvű **Acte Final (záródokumentum)** hatálya Törökország kivételével egész Európára kiterjedt, és a négy „nagyhatalom”, (a kifejezés a bécsi kongresszuson születik meg) *Nagy-Britannia*, *Ausztria*, *Poroszország* és *Oroszország* érdekeit tükrözte, ehhez csatlakozott két szövetségesük, *Svédország* és *Portugália*, valamint hetedikként a tárgyalópartnernek elfogadott *Franciaország*. (Az okmánnyal egyet nem értő nyolcadik európai hatalom, *Spanyolország*, majd csak két évvel később csatlakozik az egyezséghez, a többi európai kisállam pedig csak egyenként és szintén utólag írhatta azt alá.)

A záródokumentum *területi rendelkezéseit* tekintve a házigazda *Ausztria* jutott a legtöbb nyereséghez, annak ellenére, hogy Belgiumot nem kapta vissza. Birtokába került viszont ismét a napóleoni háborúk során elvesztett összes terület. Visszakapta Galíciát, Lombardiát, a volt

*Velencei Köztársaság*ot isztriai és dalmáciai birtokaival együtt, megkapta Salzburgot és néhány körülötte lévő kisebb német területet, valamint Krakkóból és környékéből létrehozták az osztrák–porosz–orosz felügyelet alatt álló *Krakkói Köztársaság*ot. Jórészt *Oroszország* területi igényei is teljesültek: megkapta a Varsói Nagyhercegség túlnyomó részét, valamint Besszarábiát és Finnországot. *Poroszországnak* jutott Szászország mintegy kétötöde, Lengyelországból Posen, Thorn és Danzig környéke, Vesztfália és svéd Pomeránia egy része, valamint a rajnai tartományok. *Nagy-Britannia* ambíciói elsősorban gyarmati szerzeményei megerősítésére irányultak, látszólag kevés új területi gyarapodással: így elismerték Málta és Helgoland feletti szupremáciáját, az ázsiai térségben megszerezte a korábbi holland gyarmatot, Ceylon szigetét, valamint elfogadták India, Kanada, Új-Fundland, a Bahama-szigetek, és a dél-afrikai Fokföld feletti gyarmati jogait. Ugyanakkor maximálisan érvényesültek a szigetország szempontjai abban, hogy stabil hídfőállásokat szerzett gyarmatbirodalma immáron konkurencia nélküli továbbépítéséhez, és a kontinensen nagyjából – érdekeinek megfelelően – ismét egyensúlyba kerültek a hatalmi viszonyok.

A többi európai terület tekintetében is markáns változások mentek végbe a napóleoni időkhöz, sok tekintetben pedig az azt megelőző állapotokhoz képest is. *Németország* egyesítése nem merült fel, de nem állították helyre a Napóleon által megszüntetett kis német államocskákat, a szintén a francia császár által negligált „Római Szent Birodalmat” sem, hanem egy 35 monarchiából és négy szabad városból (Majna-Frankfurt, Hamburg, Lübeck, Bréma) álló laza szervezetet, a *Német Szövetséget* hozták létre Ausztria elnökletével. *Itália* Napóleon uralma alatt a Római Birodalom bukása óta először kevésbé széttagolt területet alkotott, most újra több részre bomlott. A *Szárd Királyságban* ismét a Savoyai-ház került hatalomra, területét – ütközőállam volta miatt – a már ismertetett módon megnövelték. A *hercegségek* – a Toscanai, a Pármai és a Modenai a Habsburg-ház birtokába kerültek, *Rómában* ismét helyreállították a pápa világi hatalmát, ezzel egyidejűleg visszakapta korábbi birtokait. A *Nápolyi Királyság* ura a Bourbon-ház lett, ami pedig a mediterráneum nyugati részét illeti, *Spanyolországban* még 1814-ben helyreállították a spanyol Bourbonok 1812-es események által megtépázott monarchiáját. A változások nem hagyták érintetlenül Európa északi részét, így *Skandináviát* sem. *Svédország* 1812-es franciaellenes fordulatát azzal ismerték el, hogy megkapta *Norvégiát*, s ez egyúttal Oroszországgal szembeni megerősítését is szolgálta, annál is inkább, mert a sokáig Svédországhoz tartozó *Finnország* most orosz fennhatóság alá került. *Dániát* Norvégia elvesztésével büntették Napóleon melletti szerepvállalásáért.

Az európai rendezés utolsó felvonása a *francia Bourbon-ház* második, nyári restaurációja után, 1815. november 20-án megkötött **második párizsi béke** volt. A francia fővárosban aláírt szerződésben az országnak vezekelnie kellett Napóleon 100 napjáért: az újabb területvesztés (Saarbrücken, Saarlouis, Savoya maradéka) határait lényegében az 1790 előtti területeire szorította vissza. 700 millió frank hadisarcot kellett fizetnie, 17 tengerparti és szárazföldi erődjét, valamint keleti *département*-jait 150 000 szövetséges katona szállta meg, mandátumuk öt évre, a sarc kifizetéséig szól, s mindezek fejében *XVIII. Lajost* elismerték Franciaország királyának.

A SZENT SZÖVETSÉG ÉS A NÉGYHATALMI RENDSZER

A bécsi kongresszus megállapodásai, valamint a párizsi békeszerződések egy hosszú és véres korszakot zártak le Európában, és egy új, békésebb periódus kereteit kívánták megteremteni, amely a restaurált dinasztiák hatalmára épült, s negligálta a forradalmi Franciaország által végrehajtott változásokat. S bár a szerződések végül, ha kompromisszumos formában is, de valamennyi győztes területi és hatalmi igényeit kielégítették, és véglegesnek tűnő módon visszaszorították

Franciaországot, egyes dinasztiai vezetői, elsősorban az orosz I. Sándor szükségességét érezték annak, hogy a szövetséget vallási-spirituális értelemben is szorosabbra vonják. Ennek értelmében **1815. szeptember 26-án Párizsban I. Sándor orosz cár, I. Ferenc osztrák császár, III. Frigyes Vilmos porosz király** a „vallás, a béke és az igazság” hármas eszméje jegyében aláírták a **Szent Szövetség** alapító okmányát. A bibliai hangvételű és indíttatású szerződés szerint az uralkodóknak „elszakíthatatlan testvéreknek” kell tekinteniük egymást, alattvalóikat a kölcsönös segítség és jóakarattal kell kormányozniuk, és az államok egymás közötti kapcsolataiban is ezen elveket kell érvényesíteniük. A keresztényi szeretetre épülő szerződéshez a pápa, Törökország és Anglia kivételével rövid időn belül valamennyi európai állam csatlakozott. Vélhetőleg a fegyverek után az egyezményvel a francia forradalom ateizmusának, felvilágosult racionalizmusának az európai hatását kívánták ellensúlyozni, de a lelkek feletti hatalom megszerzésének igényébe olyan szubjektív szempontok is belejátszhattak, mint az alapító I. Sándor rajongó vallási fanatizmusa.

Hamarosan világossá vált, hogy spirituális-erkölcsi tartalmú szerződések nem elegendőek a bécsi kongresszus után kialakult status quo fenntartásához, ehhez tényleges erőt felmutató katonai-politikai szövetségi rendszer szükséges. Ennek jegyében a második párizsi békével egy napon, **1815. november 20-án** a három szent szövetségi alapító állam Angliával kiegészülve megkötötte a **négyhatalmi szerződést**, amelyben kölcsönös kötelezettséget vállaltak az európai rendezés fenntartására. Kölcsönös konzultációkban egyeztek meg a felmerülő problémák megvitatására és arra, hogy „közös fontolják meg a nemzetek nyugalomához és felvirágzásához, az európai béke fenntartásához szükséges intézkedéseket”. Kötelezték magukat arra, hogy ha Franciaország részéről bármelyiküket támadás érné, 60–60 ezer fős sereggel sietnek egymás segítségére. A négyes szövetség már valódi katonai erőt állított a Bécsben létrehozott rendszer mögé, és ennek a rendszernek a története határozta meg Európa következő három évtizedét. (A hétköznapi szóhasználatban a két, időben egymáshoz közel eső, és tartalmukban is egymást kiegészítő szerződést összemosták, és a négyhatalmi rendszer működését nevezték szent szövetségi szisztémának.)

A SZENT SZÖVETSÉG MŰKÖDÉSE – FORRADALMAK, KONGRESSZUSOK ÉS INTERVENCIÓK

A létrejött nemzetközi együttműködési és hatalmi rendszernek hamarosan komoly kihívásokkal kellett szembenéznie, s a gyakorlatban bizonyítania működőképességét. A szövetség döntései nem rendszeresen működő kongresszusokon hozták, amelyek összehívását mindig valamely aktuális esemény tette időszerűvé. Az elsőt **1818 októberében Aachenben** került sor, ahol elfogadták *Franciaország* bejelentését arról, hogy államkölcsön igénybevétele mellett kifizeti a Bécsben rárótt jóvátételi összeget. Cserébe a „négy hatalom” a *francia megszállási rendszer megszüntetése* mellett döntött, ennek értelmében 1818 végéig kivonták csapataikat az országból. A szent szövetségi elveket elfogadó *XVIII. Lajos* Franciaországa ettől az évtől egyenjogú, de eleinte nem feltétlenül egyenrangú tagként csatlakozhatott a rend fenntartására szövetkezett nagyhatalmak rendszeréhez. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a restauráció csak a királyság visszaállítását jelentette: érvényben maradtak a forradalom által létrehozott tulajdonviszonyok, a jogi egyenlőség, a modern közigazgatás, a Code Civil, a hatalom alkotmányos korlátozása. (Részletesen lásd a Franciaországról szóló fejezetben.)

A Szent Szövetségnek Franciaország sikeres reintegrációja után rövidesen új kihívásokkal kellett szembenéznie: már 1815-ben, a *Német Szövetség* egyes városaiban – például Jénában és Weimarban – diákegyesületek jöttek létre a nemzeti egység előkészítése céljából. A jénai fiatalok

1818-ban hozzákezdtek egy alkotmány kidolgozásához is, Wartburgban 1817. október 17-én a reformáció kezdetének 300 éves évfordulóján egyetemi oktatók és hallgatók nagyszabású tüntetést rendeztek Németország szabadsága és egyesítése mellett. A konzervatív hatalmak reakcióját mégis csak 1819-ben egy konzervatív, orosz ügynöknek gondolt drámairó, *Kotzebue* meggyilkolása váltotta ki. *Metternich 1819. augusztus 7-én Karlsbadban* összehívta a német államok vezető minisztereit, és szigorú határozatokat fogadtatott el a forradalmi és liberális gondolatok terjesztésének megakadályozására. Betiltották a diákegyesületek többségét, szigorú cenzúrát vezettek be gyakorlatilag minden sajtótermékre, megszüntették az egyetemek autonómiáját, az oktatás ellenőrzésére kurátorokat neveztek ki. A megmaradt sport- és egyéb egyleteket rendőri felügyelet alá helyezték. Az *1819 augusztusában* a német fejedelmek számára összehívott **bécsi konferencián a karlsbadi határozatokat** mindannyiuk számára kötelezővé tették, sőt kilitásba helyezték, hogy be nem tartásuk intervenciót von maga után.

A MEDITERRÁN FORRADALMAK

Ugyanakkor nem sikerült pusztán politikai-diplomáciai fellépéssel úrrá lenni az 1820 körül beéró *mediterrán forradalmakon*. A *spanyol események* gyökere még *VII. Ferdinánd* 1814-es visszatérésére nyúlt vissza. A lakosság által nagy reményekkel várt király eltörölte az 1812-es alkotmányt, szétkergette a kortezt a spanyol törvényhozást, üldözni kezdte a spanyol „szabadságszeretőket”, a *liberálisokat* (Európa innen ismeri meg a kifejezést), helyreállította az inkvizíció működését, uralmát az abszolutizmus híveire, a „*servilisekre*” (szolgalelkűekre), a katolikus klérusra s az udvari kamarillára alapozta. Hatalma ellen már visszatérése évében kirobbant egy felkelés. A Napóleon elleni felszabadító háború kiemelkedő képességű tábornoka, *Espoz y Mina* lázadt fel ellene, majd a következő évben egy másik jeles felszabadító, *Porlier* próbálta elüldözni Ferdinándot, de mindketten kudarcot vallottak, a megmozdulásokat véres megtorlások követték. Sikerral járt azonban az *1820-as, Cadiz* kikötőjében kirobbant felkelés, amelynek során a *Riego* ezredes vezetésével egy a dél-amerikai lázadó gyarmatok ellen behajózásra váró alakulat lázadt fel, és foglyul ejtette magát a királyt is. Miután az ellene küldött csapatok sorra átálltak, az uralkodó megadta magát, és újból életbe léptette az 1812-es alkotmányt. A polgári törvénykezés helyreállításának példáját hamarosan Portugália is követte. A visszaállított kortez több progresszív reformot is elfogadott: megszüntette többek között a céheket, eltörölte a belföldi vámokat, felszámolta az inkvizíciót, elkobozta a kolostori földeket.

A spanyol Bourbonok fennhatósága alatt álló *Nápoly-Szicíliai Királyságban* szintén *1820-ban* érett be egy hosszabb ideje működő forradalmi szervezkedés, a *carbonari* mozgalom (szénégetők). A főként fiatal liberális értelmiségiekből és katonatisztekéből álló illegális szervezet a spanyol liberálisokhoz hasonlóan alkotmányt, polgári szabadságjogokat és sajátos helyi célként Itália egyesítését és a létrejövő olasz állam függetlenségének megvalósítását kívánta. Az üldöztetettek elől a nehezen megközelíthető Abruzzó hegységbe menekültek, s ott a szénégetők között rejtőztek el, innen kapták nevüket is. *1820 júliusában* egy titkos carbonari szabadkőműves páholyhoz tartozó tábornok, *Pepe* robbantott ki felkelést, amelyhez hamarosan a hadsereg többi alakulata is csatlakozott. *I. Ferdinánd* első ijedtségében hozzájárult ahhoz, hogy a spanyol alkotmányhoz hasonló alaptörvényt fogadjanak el a Nápolyi Királyságban is, így vér nélkül győzött a forradalom.

Hamarosan, *1821 márciusában* az északi *Szárd Királyság (Piemont)* is csatlakozott az alkotmányosságot követelő mozgalmak hullámához. A Szardínia szigetéről visszatérő *I. Viktor Emánuel* a francia uralom maradványainak felszámolását összekötötte az abszolutizmus teljes körű helyreállításával, az ország irányítása ismét a nemesi-papi elit kezébe került. A carbonari

mozgalomnak Piemontban is voltak szervezetei, és itt is főként az értelmiség és a tisztikar támogatására számíthattak. A kikényszerített alkotmány itt is az 1820-as spanyol mintát követte, de itt – első ízben a történelemben – kikiáltották az *egységes Olasz Királyságot* is, a forradalom szimbóluma a zöld, fehér, piros nemzeti trikolór lett. A megrettent uralkodó átadta a hatalmat testvérének, *Károly Félixnek*, akinek uralmát a liberálisok favorizálták, azonban a királyi testvér nem merete vállalni a felelősséget és a következményeket, egy hét elteltével elmenekült az országból.

A SZENT SZÖVETSÉG REAKCIÓJA

A spanyol és az olasz események híre aktivizálta az immáron öthatalmivá bővült négyhatalmi rendszert, és a Szövetség második kongresszusát **1820 végén** a sziléziai **Troppauban** hívták össze. Itt az osztrák kancellár javaslatára december 8-án elfogadták azt az elvet, hogy az abszolút uralkodói hatalom ellen fellépő országokban a „törvényes rendet” erőszak igényvétele árán is helyreállítják; ezt később „*Metternich-formula*” néven emlegették. Anglia elsősorban belső alkotmányos berendezkedése miatt, Franciaország pedig az osztrák túlsúly okán nem lelkesedett egy katonai intervenció gondolatáért, de a másik három hatalom akarata keresztülvitte azt. A kongresszus időközben áttette **Laibachba** (ma: Ljubljana, Szlovénia) a székhelyét, hogy közelebb legyen az eseményekhez. Ide megérkezett időközben I. Ferdinánd, aki visszavonta a nápolyi alkotmányra tette esküjét, és személyesen kérte a kongresszus résztvevőit a katonai beavatkozásra. Ilyen módon a katonai fellépés formai–jogi akadályai is elhárult, annak ellenére, hogy Laibachban Anglia és Franciaország már csak megfigyelői szinten képviseltette magát. Az offenzívát mintegy 50 ezer fős osztrák haderő indította meg, s a passzív felkelő sereg asszisztálása mellett, egyetlen kétórás ütközet árán elfoglalta Nápolyt, ami módot adott a spanyol Bourbonok abszolutisztikus hatalmának helyreállítására. *1821. április 8-án* a Habsburg Birodalom fegyveres ereje *Piemontba* is betört, és rövid időn belül felőrölte a forradalomhoz hű ezredek ellenállását, a legitím hatalmat itt is erővel állították helyre.

Az itáliai forradalmak leverése nem oldotta azonban meg a *spanyol kérdést*, a Szövetség résztvevői abban bíztak, hogy a polgárháborús helyzetben előbb-utóbb felülkerekednek az abszolutizmus erői, s külső beavatkozás nélkül is helyreáll a rend. Ez nem következett be, sőt, mint korábban utaltunk rá, a *portugálok* követték a spanyol példát: a reformerök irányítása alá kerülő portugál hadsereg követelte az 1818 óta Brazíliában tartózkodó király hazatérését, majd ennek megtörténte után az 1822-ben összehívott Nemzetgyűlés spanyol mintájú alkotmányt fogadott el. A vezető európai hatalmak helyzetét nehezítette a kibontakozó görög szabadságharc és a „*kolóniák lázadása*”, a latin-amerikai gyarmatok függetlenségi-felszabadító mozgalmi is. A problémát az **1822** októberében **Veronában** összeülő *harmadik kongresszus* tűzte napirendjére. Mivel Franciaországban *Villèle* márkí vezetésével ekkor már ultraroyalista kormány volt hatalmon, XVIII. Lajos immáron vállalkozhatott a csendőrszerepre, amelyetől két évvel korábban még ózdkodott. Bár Anglia ellenezte a francia katonai akciót, mert a gall állam újbóli megerősödésétől tartott, a másik három hatalom támogatásával a francia hadsereg mintegy 100 000 fővel *1823. január 10-én* átlépte a határt, s a spanyol nép, amely egy évtizeddel korábban elkeseredett harcot folytatott a francia megszállás ellen, most felszabadítóként üdvözölte a bevonulókat. Az intervenció hadsereget támogatták a helyi rojalisták és az egyház által szervezett „apostoli hadsereg” is. A franciák gyenge ellenállás mellett már május 10-én *bevonultak Madridba*, novemberre pedig teljes körűen felszámolták a forradalmi erők ellenállását. A visszatérő VII. Ferdinánd felfüggesztette az alkotmányt, felakasztatta a liberális kormány tagjait, s így helyreállt a teljes körű abszolutizmus. A megindult leszámolási hullámban vezető szerepet

a játszott a „*Bosszú Angyala*” nevű royalista szervezet, amely minden bírósági eljárás mellőzésével likvidálta az alkotmányos időszak közszereplőit. Nem sokkal a spanyol restauráció után Portugáliában is helyreállították az abszolutisztikus uralmi viszonyokat.

A GÖRÖG SZABADSÁGHARC, REPEDÉS A SZÖVETSÉGEN

Az egykori Bizánc területe 1453 óta a Török Birodalom fennhatósága alatt állt, s közel 400 éve esélye sem volt állami önállósága helyreállítására. A 18. században a görög területek gazdasági értelemben azonban jelentősen fejlődtek, végbement a jobbágyfelszabadítás, a birodalom megmerevedő központi területei mellett a több szabadsághoz jutó periférikus részek dinamikus növekedésnek indultak, amelyet Napóleon kontinentális zárlata tovább erősített. A virágzó mezőgazdaság, a sertésexport és a kereskedelem a 19. századra kitermelt egy vállalkozó-kereskedő réteget, amely csatlakozva a papi *fanarióta* értelmiséghez, erős nemzeti vezető réteggé vált. (A fanarióták művelt ortodox papok és értelmiségiek voltak, akik a Török Birodalomban különböző vezető pozíciókat töltöttek be, például adószedők voltak. Nevüket Konstantinápoly Fanar negyedéről kapták.) Az új nemzeti elit a gazdasági befolyás megszerzése mellett felvetette a nemzeti önállósulás gondolatát is, amelyet a török állam látványos meggyengülése, széttagolódása és a rendszeres felkelések alátámasztani látszóttak. Országszerte és külföldön titkos *fanarióta társaságok* alakultak a nemzeti függetlenség kivívására, legjelentősebb az *1814-ben, Odesszában* alakult *Philiki Etairia* (vagy *Hetéria*) volt.

Az alkalmas pillanat *1821-ben* jött el, amikor *Moldvában* *Vladimirescu* vezetésével kirobbant egy török- és nagybojárellenes felkelés. Az egyik titkos társaság vezetője, *Alexander Ypsilanti* herceg, az orosz hadsereg egykori ezredese, maga is moldáv herceg, csapataival bevonult Moldvába, és csatlakozott a felkelőkhöz, majd kísérletet tett a szabadságharc görög földre történő kiterjesztésére. Eleinte az események kedvezőtlenül alakultak. A Szent Szövetség elutasítólag reagált, az osztrák álláspont kerekedett felül, amely veszélyesnek tartotta volna a Török Birodalom széttagolását. A felkelők között is ellentétek törtek ki, Ypsilanti hívei kivégezték *Vladimirescut*, az ezredes pedig kénytelen volt a török túlerő elől Ausztria területére menekülni, ahol a törökbarát osztrák álláspontnak megfelelően elfogták és Munkács várába zárták.

A *felkelés* ennek ellenére ez év márciusában *Moreában kitört*, a görög titkos társaságok – érezve a lehetőséget – megmozdultak, s a mozgalom rövidesen áterjedt Görögország egész területére. Helyzetüket megkönnyítette *Ali janinai pasa* lázadása, amely megosztotta a meglepett török hatalom erőit, így év végére a görög területek döntő többsége a felkelők kezére került. **1822 januárjában az epidauroszi nemzeti kongresszus kinyilvánította Görögország függetlenségét, és polgári alkotmányt** fogadott el, az ország *államformája köztársaság* lett. A későbbiek során azonban ismét a felkelők számára hátrányos módon változott a helyzet: az Ali-féle felkelés leverése után a törökök nagyszabású ellentámadást indítottak, amelynek során bosszúból több helyütt, Európa-szerte felháborodással fogadott genocídiumokat is végrehajtottak. (Chios szigetén 100 000 görögből 98 000-et lemészároltak.) A veronai kongresszus az oda megérkező görög küldöttséget nem is fogadta, mert az osztrák álláspontot tette magáévá, amely – természetesen hatalmi érdekből – forradalomnak, a törvényes uralkodó elleni lázadásnak minősítette az eseményeket.

Eközben a felkelők is megosztottá váltak, éppen akkor, amikor a szultán *Mohamed (Muhammad) Ali egyiptomi pasát*, formailag vazallusát, utasította a beavatkozásra, s felszólítását megtámogatta Kréta átadásának ígéretével. Az *1825 februárjában Ibrahimnak*, az egyiptomi kedive fiának parancsoksága alatt megérkező, Moreában (azaz a Peloponnészoszon) partra szálló afrikai csapatok újult erővel folytatták a véres népiirtást. S bár a kis görög nép elkeseredett füg-

getlenségi harca Európa legtöbb országában rokonszenvet váltott ki (filhellénizmus), s önkéntesek ezrei siettek a segítségükre (a legismertebb példa az angol romantikus költő, *Byron* halála a görög szabadságért), az őrhatalmi rendszer egészen az egyiptomi mézszárlásokig nem mozdult. Anglia azonban már 1823-tól megbontotta az egységet, mert hadviselő félnek ismerte el Görögországot, 1825-ben pedig Oroszországban is cárváltás következett be. Az I. Sándor-féle óvatos, csak a konferenciák kezdeményezéséig jutó álláspontot felváltotta I. Miklós határozottabb, az ortodox görögöket egyértelműen támogató magatartása, amelyet természetesen a cárizmus balkáni ambíció is motiváltak. *A létrejövő angol–orosz tengelyhez 1827-ben Franciaország is csatlakozott.* Felszólították a törököket a népirtás befejezésére, csapataik visszavonására, cserében autonómia fejében megtarthatták volna fennhatóságukat a görög területek fölött. A továbbra is a törököket támogató osztrák diplomácia biztatásának hatására a szultán visszautasította a békés megegyezés lehetőségét, ezért *1827. október 20-án egy orosz–angol–francia flotta hajózott be a navarinói öbölbe*, s miután a törökök tüzet nyitottak rájuk, lényegében megsemmisítették a török–egyiptomi hajóhadat.

Az angol és francia diplomácia hajlandó lett volna további tárgyalásokra a törökökkel, s Ausztriával sem szerették volna tovább élezni a viszonyt, Oroszország azonban végleges döntésre kívánta vinni a dolgot, ezért 1828-ban hadat üzent Törökországnak. *Gyibics* tábornok hadserege 1829-ben már Konstantinápoly falainál járt, így a török kénytelen volt *békét* kérni, amelyet *1829. szeptember 14-én Drinápolyban* kötöttek meg. Ennek értelmében Oroszország megkapta a Duna-deltát, az észak-kaukázusi partvidéket, és Törökország örménylakta területeinek jelentős részét, valamint a szultán engedélyezte az orosz kereskedelmi hajók kijutását a Földközi-tengerre. Nemzetközi értelemben a Porta kijelentette, hogy aláveti magát a nagyhatalmak határozatainak, így elismeri Görögország függetlenségét, szavatolja Szerbia önállóságát, megerősíti a román fejedelemségek autonómiáját. *Görögország függetlenségét a nagyhatalmak 1830 februári londoni konferenciája* hivatalosan is elismerte mint önálló királyságét, amelynek élére az eredeti jelöltnek, a szabadságharc legendás, elsősorban a paraszti, népi szárnyat képviselő tábornokának, *Kapodisztriasznak* a meggyilkolása után a *bajor Wittelsbach-házból* származó tízéves herceg, *Ottó* került. A görög függetlenség az első jelentősebb földrengés volt a Bécsi Kongresszus által kialakított szisztémán, de a nagyhatalmak egymás közötti ellentétei ekkor még nem váltak katonai konfliktussá, nem bomlasztották föl a rendszert. S bár Görögország alkotmányos királysággá válhatott, ettől még a mediterrán térség helyzete nem rendeződött. Az is bebizonyosodott, hogy a deklarált stabilitási együttműködésnél az egyes konkrét kérdésekben a résztvevők hatalmi érdekei fontosabbak, s ez előrevetítette a szent-szövetségi viszonyok későbbi megszűnését.

A DEKABRISTA FELKELÉS

Még javában zajlott a görög szabadságharc, amikor a Szent Szövetség alapító tagját, létrehozásának kezdeményezőjét, *Oroszországot* is kisebb belső forradalmi vihar vagy inkább csak egy rosszul szervezett katonatiszti lázadás rázta meg. Az Európát járt fiatal katonatisztek és az I. Sándor féle egyetemi reformok révén kitermelődő új értelmiség a cári birodalom továbbfejlődésnek útját az alkotmányos parlamentáris rendszerben látta, de az is világos volt számára, hogy ennek feltételei csak katonai hatalomátvétellel teremthetők meg. *1816-ban jött létre a Honmentő Szövetség*, amelyből fokozatosan újabb csoportok váltak ki. A két legjelentősebbé az *Odessza-központú Déli Társaság* vált *Pesztyel* vezetésével, illetve a *Szentpétervár-centrumú Északi Társaság* *Muravjov* irányítása alatt. Előbbiek a nyitott, szabadabb légkörű kikötővárosban radikálisabb elveket fogalmaztak meg, elmentek volna egészen a köztársaság és a

jobbágyfelszabadítás gondolatáig, míg a fővárosiak mérsékeltebb reformokban, alkotmányos monarchiában és fokozatos paraszti megváltásban gondolkodtak. I. Sándor váratlan halála (az újabb kutatások szerint eltűnése) jó alkalomnak látszott a hatalomátvételre, annál is inkább, mert a cár halálát mintegy két hetes, örökösödési problémákból fakadó zűrzavar követte. A *december 14-én* (dekabristák = „decemberisták”) a pétervári Szenátus térre kivonuló lázadó alakulatokhoz azonban a helyőrség nem csatlakozott, így estére az új uralkodó, I. Miklós könnyűszerrel szétlövette a rebellis alakulatokat, majd egy hónapon belül felszámolták a vidéki szervezkedéseket is. Az öt főkolompost bírósági eljárás után felakasztották, 31-en szibériai száműzetést, az alacsonyabb rangúak kényszerű katonai szolgálatot vagy kényszermunka-büntetést kaptak. Bár a birodalom belső helyzete egy pillanatra ingatagga vált, az első vérszegény orosz értelmiségi-katonatiszti megmozdulást a hatalom könnyedén fojtotta el, a Szövetség többi hatalma post factum értesült az eseményekről, külső beavatkozásra természetesen nem volt szükség.

A SZENT SZÖVETSÉG FELLAZULÁSA I.

A LEGITIMIZMUS BUKÁSA: AZ 1830. ÉVI JÚLIUSI FRANCIA FORRADALOM

A XVIII. Lajost felváltó X. Károly az egykori Artois grófja, az ultraroyalisták reménységeként került a francia trónra *1824-ben*, s intézkedési reménykedéssel töltötték el a régi rend visszaállításában bizakodókat. Egyik első rendelkezéseként *egymilliárdos kártérítést* szavaztatott meg az *emigránsoknak* elkobzott földjeik után, elfogadtatta a „szentségtörési törvényt,” amely a vallás és az egyház megsértőivel szemben még halálbüntetés kiszabását is lehetővé tette. 1827-ben feloszlatta a nemzetőrséget, majd a számára túl ellenzéki nemzetgyűlést is. Ezzel *felborult az az érzékeny kompromisszum*, amelyet a francia politikai elit és restaurációt végrehajtó Bourbon-uralkodóház kötött, és a belpolitikai helyzet elmergesedett. A görög szabadságharcban vállalt francia szerep, valamint Algéria gyarmatosítása ideig-óráig elterelte a figyelmet a belpolitikai feszültségekről. Amikor azonban az 1830-as választásokon ismét liberális többségű nemzetgyűlést választottak, Károly július 25-én közzétette hírhedtté vált *hat pontját*, amely lényegében az alkotmányosság felszámolását jelentette: eszerint feloszlatta a képviselőházat, új választójogi törvényt vezet be (csökkentve a választók számát), ismételten kiírja a választásokat, ismert ultraroyalistákat nevez ki az államtanácsba, és felfüggeszti a sajtószabadságot.

Ezek az intézkedések heves népmozgalmat provokáltak ki, amely X. Károly kegyencének, *Polignac* kormányfőnek a lemondását, majd hamarosan a Bourbon-dinasztia idősebb ágának távozását követelte. *Július 27-ével kezdődően* a tüntetők és a rendőrség összecsapásai következtében csatatérre vált Párizs, *28-án* már közel tízezren küzdöttek a barrikádokon a Marseillaise-t énekelve, a tömeg július 29-én elfoglalta a Tuiléirakat, estére a forradalmárok kezén volt a főváros, *győzött a háromnapos forradalom*. Az események alakulását látva 30-án lemondott az uralkodó. A történetek azt mutatták, hogy nem a restauráció volt sikertelen, hanem X. Károly volt alkalmatlan az uralkodásra, ezért kellett távoznia. A győztes polgárság *Lajos Fülöpöt*, Orléans hercegét hívta meg a trónra, majd *módosította az 1814. évi alkotmányt*. Ennek keretében korlátozták a királyi hatalmat, kiterjesztették a képviselőház jogosítványait, eltörölték a felsőházi tagság örökölhetőségét, lejjebb szállították a vagyoni cenzust, ezzel 90 000-ről 170 000-re növelték a választók számát. Megszüntették a katolikus vallás államvallás jellegét, eltörölték a cenzúrát, és határozatot hoztak a nemzetőrség országos megszervezéséről. Az uralkodó elfogadta a *Chartát* a nemzetgyűléstől, ezzel az aktuussal jelezte, hogy azt nem ő adományozza a francia népnek, hanem ő kapja annak képviselőitől, így *augusztus 7-én megszületett a „polgárkirályság”, a júliusi monarchia*.

A legitimitás elvére épülő nagyhatalmi szövetségi rendszer tétlen dermedtséggel figyelte, ahogy a rendszer egyik állama felrúgta a szisztéma egyik alapelvét, de a hatalmi viszonyok és a status quo fenntartása érdekében beavatkozásra ezúttal nem is gondolhatott.

A SZENT SZÖVETSÉG FELLAZULÁSA 2.

A STATUS QUO FELADÁSA: A BELGA FELKELÉS

Belgium a Bécsben kialakított európai rend értelmében Napóleon melletti szerepvállalása miatt, büntetésből került Hollandiához, de ez a helyzet a kezdet kezdetétől sok feszültséget hordozott magában. A belgák etnikailag többségükben vallonok, akik hivatali nyelvként és magasabb körökben franciát használtak, katolikusok, és részben az erősödő iparból, valamint mezőgazdasági tevékenységből élők voltak. 1815-ben egy döntően református, virágzó mezőgazdasággal és kereskedelemmel, valamint egykor – a francia annexió előtt – prosperáló bankhálózattal rendelkező, többségében flamandok által lakott állam fennhatósága alá kerültek, amely a hollandot tette hivatalos államnyelvvé, s nem hagyott kétséget a protestáns egyház szupremáciája felől sem, pedig északon jóval kisebb volt a népesség lélekszáma is.

Alig szilárdult meg augusztus 7-én Lajos Fülöp hatalma Franciaországban, a *hollandellenes belga mozgalom augusztus 25-én felkeléssé érett*. A Brüsszelt elfoglaló lázadók *ideiglenes kormányt* alakítottak, deklarálták Belgium elszakadását Hollandiától, a sebtiben összehívott *ideiglenes nemzetgyűlés pedig október 4-én kikiáltotta a független belga államot*. Hollandia nem rendelkezett önmagában elegendő fegyveres erővel egy véres polgárháború-jellegű helyi konfliktus megvívásához, és kérte a nagyhatalmak beavatkozását. A helyzet azonban most már egészen más volt, mint tíz évvel korábban, a mediterrán forradalmak esetében. A frissen hatalomra került *Lajos Fülöp* azonnal világossá tette, hogy a franciákhoz nyelvi-etnikai értelemben és most már alkotmányosság tekintetében is közelálló belgákat támogatja, és Angliának sem volt ellenére az új kisállam függetlensége. *Palmerston* angol miniszterelnök garanciákat kívánt arra, hogy a Schelde torkolatvidéke (Antwerpen) nem kerül francia kézre, így Anglia számára a kontinens legegyszerűbb elérése továbbra is biztosított marad, valamint a belga trónt nem játsszák Lajos Fülöp fiának kezére. Amikor a kért garanciákat megkapta, elismerte Belgium függetlenségét. Miután a két „területileg illetékes” nagyhatalom áldását adta az új államra, az öthatalmi rendszer másik három tagja sem léphetett fel támadólag, ráadásul Oroszországot lekötötte a fennhatósága alá került lengyel területeken kirobbant felkelés. Ilyen előzmények után, az **1830. december 20-i londoni öthatalmi konferencia** elismerte Belgiumot, és *örök időkre semleges államnak nyilvánította*, trónjára *Lipót* Szász–Coburg–Gothai herceget, az angol uralkodócsalád rokonát hívták meg, ezzel beillesztették Belgiumot az európai államok közösségébe.

A francia és belga forradalmakat újabb európai „hullámverés” követte. A *Német Szövetség* államaiban, főként Bajorországban és Hannoverben lendületet kapott az egységmozgalom, megmozdulásokra került sor *Itáliában* is, a Pármai és a Modenai Hercegségekben, valamint a pápa fennhatósága alá tartozó Romagnában. *Angliában* a választójog kibővítését követelő tömegmozgalom erősödött meg, *Oroszországnak* pedig lengyel felkeléssel kellett szembenéznie.

A belga események *megbontották a status quót*, és a korábbinál is világosabbá tették a szembenállást a Szent Szövetség hatalmai között. Az alkotmányos útra lépő *Franciaország Angliához közeledett*, ezért a másik három alapító állam szorosabbra fűzte egymással diplomáciai és katonai kapcsolatait. *1833 során három szerződést* is kötöttek egymással, az elsőt *Münchengrätzben Ausztria és Oroszország*, a másodikat *Berlinben a poroszok és az oroszok*, a harmadikat *ugyancsak Berlinben mindhárom érintett uralkodó részvétele mellett*. Ezek a szerző-

dések kíséreltek meg új életet lehelni a lényegében kimúlt szövettségi együttműködésbe: az első még a Török Birodalommal szembeni magatartást hangolta össze, a másik kettő viszont lehetőséget biztosított arra, hogy szükség szerint katonai segítséget nyújtsanak egymás számára mind a belső forradalmak leverése, mind a külső veszélyek ellen. Ehhez a szerződéses rendszerhez más államok nem csatlakoztak, így ha szűkebb körben is, de még 15 évig életben tartotta a bécsi kongresszus szellemét. A négy-, majd öthatalmi rendszert átmenetileg felváltotta *háromhatalmi szisztéma*. Ausztria 1849-ben a berlini szerződésre hivatkozik majd mint jogi alapra a magyar szabadságharc leveréséhez kért orosz támogatás ügyében.

A SZERZETT TERÜLETEK BEILLESZTÉSÉNEK NEHÉZSÉGEI, A LENGYEL FELKELÉS

A bécsi kongresszuson hozott döntés értelmében az egykori *Varsói Nagyhercegség* területének döntő része Oroszországhoz került. Eleinte a cári birodalom – ellentétben Ausztriával és Poroszországgal – nem gondolt Lengyelország teljes annektálására, hanem mintegy kísérletképpen, az I. Sándor-féle belső reformok teszteléséként *alkotmányos különállást* biztosított a számára, nevét *Lengyel Királyságra* változtatta. Az uralkodó tehetséges kegyence, *Szperanszkij* által fogalmazott alkotmányt Sándor személyesen hirdette ki a szejmben. (a lengyel törvényhozásban). Ennek értelmében lényegében perszonáluniós kapcsolatot hozott létre a két ország között, a lengyelek az uralkodó személye és a külpolitika azonossága mellett saját kétkamarás törvényhozással, saját hadsereggel, saját alkirályal, a parlamentnek felelős kormánnyal, a lengyel nyelv szabad és hivatalos használatával rendelkeztek.

Ez az idillinek mondható állapot azonban csak I. Sándor haláláig tartott, *1825-től, I. Miklós uralkodásától* fokozatosan kezdték visszavonni az előző uralkodó alatt tett kedvezményeket, s *megkezdődött Lengyelország fokozatos eloroszosítása, alkotmányos különállásának felszámolása*. A betagozási kísérletekkel szemben már a 20-as évek végén lengyel nemzeti mozgalom bontakozott ki. Bár a cári rendőrség egyik-másik illegális szervezetet időnként felszámolta, a mozgalom egészének működését nem tudta megakadályozni. A francia és belga felkelések hírére a lengyel ellenállási mozgalom is aktivizálódott, és november 30-án a varsói tisztí iskola diákjai megtámadták a helytartó, *Konsztantyin* nagyherceg palotáját, és feltörték a fegyverraktárakat.

Az orosz helyőrség november 30-án harc nélkül kivonult, december 1-jén megalakult az ideiglenes kormány *Chlopicki* tábornok vezetésével. A tapasztalt katona az alkotmányosság helyreállítását tartotta elerendő célnak, az összehívott radikális többségű nemzetgyűlés azonban 1831. január végén nemzeti felkelésnek minősítette az eseményeket, és kimondta a *Romanov-ház trónfosztását*. A generális ezért lemondott, s a megalakult nemzeti kormány *Czartoryski* vezetésével kiszorította a lengyel területen lévő orosz erőket. Az új lengyel adminisztráció elmulasztotta a jobbágyfelszabadítást, sőt még csekély jellegű engedményekbe sem ment bele, így a nemesség magára maradt, és tömegtámogatás nélkül kellett harcolnia. A kibontakozó orosz el-lentámadással szemben azonban a lengyel hadseregnek egyébként sem volt esélye. Az eleinte a balkáni sikerek kovácsa, *Gyibics*, majd halála után *Paszkievics* herceg által vezetett orosz seregek *1831. május 26-án* döntő vereséget mértek *Osztrolenkánál* a *Józef Bem* által vezetett lengyel erökre, *szeptember 8-án elfoglalták Varsót is*.

A *megtorlás* nem elsősorban az egyes résztvevőket sújtotta, bár több halálos ítélet született, azonban kizárólag olyan személyek ellen, akiknek sikerült külföldre emigrálniuk. Sokkal súlyosabb volt Lengyelország számára *I. Miklós rendelete, amely a Lengyel Királyságot Oroszország elidegeníthetetlen részének nyilvánította*, feloszlatta a lengyel hadsereget, a kormányt és az országgyűlést, és hivatalosan is megindította a russzifikációt. A lengyel küzdelemnek szerepe volt

a nyugati forradalmak sikerében, mert Miklós komolyan készült egy belgiumi beavatkozásra, a porosz uralkodótól már az áthaladási engedélyt is megszerezte. A Lengyel Királyság sorsa jogi értelemben ugyanaz lett, mint a porosz és osztrák fennhatóság alá került lengyel területeké, de egy despotikusabb és gazdasági értelemben fejletlenebb birodalom fennhatóságát kellett elviselnie.

A KELETI KÉRDÉS A 30-AS ÉVEKBEN, EGYIPTOM HELYZETE, AZ ANGOL FRANCIA VISZONY KIÉLEZŐDÉSE

Az első egyiptomi válság

Franciaország az 1830-as években Algéria gyarmatosítása után élénk külpolitikai aktivitást fejtett ki *Egyiptomban*. *Mohamed Alinak*, a felvilágosult zsarnoknak a hadseregét francia tisztek képezték ki, a kiépülő öntözőrendszert francia mérnökök tervezték. Az 1805-től uralkodó egyiptomi alkirály jelentős mértékben modernizálta államát, az alexandriai kikötőben nemzetközi méretekben is számottevő flottával rendelkezett, hadseregének erejét pedig már a görög szabadságharc során megmutatta. Életművét Egyiptom függetlenségének formális elismertetésével szerette volna tetetözni, amit a szultán megtagadott. Az egyiptomi uralkodó hadat üzent, s kiderült, hogy Török Birodalom valóban válságban van: képtelen volt ellenállni az egyiptomi hadseregnek, olyannyira, hogy *1832 decemberében* azok már csak egynapi járőföldre voltak Konstantinápolytól, a szultán kénytelen volt segítséget kérni a nagyhatalmaktól.

A Törökország fenntartásban érdekelt *Anglia* az adott helyzetben – francia csapatok belgiumi jelenléte – csak diplomáciai támogatást nyújtott, *Ausztria* Törökország fenntartásában volt ugyan érdekelt, de tengeri hatalom nem lévén, flotta hiányában érdemi segítséget nem tudott biztosítani, ezért passzív maradt, kivárára játszott, míg a *franciák* Egyiptomot támogatták. *Az Oszmán Birodalmat* meglepő, de nem értelmezhetetlen módon régi ellensége, *a cári birodalom mentette meg*. *1833 januárjában* erős orosz flotta jelent meg a Boszporusznál, és expedíciós hadsereg szállt partra a török főváros védelmére. Mohamed Ali a gyenge Törökország helyett nem kívánta a kor legerősebb szárazföldi hadseregét ellenfélül, s visszavonult. *Nesszelrode* orosz külügyminiszter világos magyarázatot adott a nyugati diplomácia számára: Oroszország egy agonizáló, befolyásolható rivális helyett nem óhajt egy új és erős ellenséget. Az **1833-as unkiáriszkeleszi szerződésben** Oroszország jól időzített lépésével többet ért el, mint korábban több hadjáratban: a szultán a cár katonai védelme alá helyezte országát, s a Dardanellákat és a Boszporuszt elzárta az idegen hadihajók elől; a már említett *1833-as münchengräzi szerződésben* Ausztria és Oroszország együttesen vállalták a Török Birodalom integritásnak fenntartását. *Az első egyiptomi válság* megoldódott.

A második egyiptomi válság

Anglia azonban joggal úgy érezte, hogy kiszorul a gyarmatai szempontjából oly fontos tengerszorosok kérdésének eldöntéséből, s olyan eszközzel próbálta meg Törökországot visszaszerezni, amellyel egyetlen riválisa sem rendelkezett: a gazdaság, a kereskedelem, a vámkedvezmények erejével. A brit textilimport, az egységesen 5%-os minimalizált vámtétel hamar eredményt hozott: az évtized végére már ismét a konstantinápolyi angol követ volt a szultán első számú tanácsadója. 1839-ben a brit–török kereskedelmi egyezmény érvényét Egyiptomra is kiterjesztették, s amikor Ali vonakodott azokat végrehajtani, angol intenciók alapján Törökország hadat üzent neki, és kirobbant – Anglia érdekének megfelelően – *a második egyiptomi válság*. A török hadsereg azonban, csakúgy, mint 6 évvel korábban, látványos vereségeket szenvedett az egyiptomitól, ráadásul a szultán váratlan halála után Ali bejelentette igényét a birodalom régensi

posztjára. A francia–egyiptomi együttműködéssel szemben Anglia megnyerte az oszmán birodalom fenntartásában érdekelt Ausztriát és a pozícióit féltő Oroszországot, s a három állam *1839 júliusában* azonos szövegű jegyzéket nyújtott át a Portának, amelyben kollektív védnökségükről biztosították. Franciaország számára világos volt, hogy Egyiptom megrendszabályozása és Törökország megmentése a gall állam ellen is történik, ezért a *Thiers kormány* azt a külpolitikai irányvonalat képviselte igen éles retorikával, mely szerint fegyverrel is megvédi Egyiptomot, ha szükséges. Amikor azonban *1840 júliusában* a nagyhatalmak jegyzéket nyújtottak át Egyiptomnak, s az angol hadihajók hadműveleteket kezdeményeztek Szíriában és Libanonban, a francia diplomácia nem merete vállalni az Anglia elleni háborút, már csak azért sem, mert a többi hatalmat ezúttal régi riválisa mögött tudta. Thiers lemondott, francia támogatás híján Mohamed Ali rendszere is összeomlott, és 1840 végére ismét alávette magát a szultáni főhatalomnak, aki viszont cserében 1841-ben örökletesnek ismerte el Egyiptom feletti uralmát. **Az 1841. július 13-i londoni öthatalmi szerződés** (Anglia, Franciaország, Oroszország, Törökország és Ausztria) valamennyi nemzet valamennyi hadihajóját kitiltotta békeidőben *a tengerszorosok térségéből*, így a második egyiptomi válság is megoldódott újabb európai háború kirobbanása nélkül.

A „népek tavasza”

Az 1840-es évek végére a korszak újonnan jelentkező, illetve korábbi megoldatlan kérdéseiből felhalmozódó problémák újabb forradalmi hullámmal rázták meg a Szent Szövetség már amúgy sem stabil épületét. Az alkotmányosság hiánya, a polgárság gazdasági fejlődése, a nemzetvé válás folyamatának dinamikus előrehaladása, az egységes nemzetállamok hiánya több mint három évtizede megoldatlan feszültségforrásként léteztek Európában, egyes régiókban a konfliktusok halmozottan tornyosultak egymásra. Mindez az 1845–46-os évek rossz termése, valamint az 1847-es kereskedelmi és ipari válság után a társadalmi robbanás légkörét teremtette meg az öreg kontinens több országában.

A forradalom először az ebben a században már sok konfliktust megért Palermóban robbant ki, majd hamar átterjedt a mindig gyúlékony Franciaországra, s innen lobbantotta lángra Európa legtöbb országát. Dél-Itália forradalmi mozgalmát az átlagosnál lényegesen rosszabb szociális helyzet, az alkotmány hiánya és a nemzeti egység gondolata indította el, a francia eseményekben a politikai szabadság korlátozott volta, a választójog hiánya, a demokratikus intézmények fejletlensége volt a fő motivációs erő. Németországban, ahová szintén hamar átgyűrűzött a forradalom, a dinasztiai abszolutisztikus uralma helyett az alkotmányos királyság gondolata és az egységes német állam megteremtésének igénye érdekében robbant ki a felkelés, úgyszintén a Habsburg Monarchia népei is – csehek, magyarok, horvátok – nagyobb nemzeti önállóságot és alkotmányos különállást szerettek volna elérni a Birodalmon belül. Maguk az osztrák polgárok, fiatalok és értelmiségiek az abszolutizmus uralmi gyakorlatának kívántak véget vetni. A forradalmi hullámverés végigsöpört egész Itálián, eljutott egészen Havasalföldre, s csak I. Miklós Orosz Birodalmának kökemény partjain tört meg. A már alkotmányos államként több mint másfél évszázad óta létező Angliában az események a politikai jogok kiterjesztése érdekében benyújtott petícióra korlátozódtak.

Az 1848-as forradalmakat közös jellemzőik alapján *Kosáry Domokos* négy fejlődési fázisra bontja, azt vizsgálva, hogy milyen okok következtében söpört végig Európa nagy részén lényegében egyidejűleg egy forradalmi hullám, s a folyamatnak vannak-e általánosan jellemző vonásai. A szerző megállapítja, hogy *az első fázisban* a liberális és a radikális erők egységfrontja legyőzi a korábbi abszolutisztikus hatalmat, és alkotmányos engedelményekre kényszeríti. *A második fázisban* a közös front felbomlik, a liberális nagypolgárság általában kiegyezik a

hatalommal, és miután szempontjai érvényesültek, megkísérli lezárni a folyamatot. *A harmadik fázisban* a hoppon maradtak – a radikálisok, a republikánusok, a munkásság korai mozgalmainak képviselői – önállóan kívánják folytatni a forradalmat, de itt már korábbi szövetségeseikkel kerülnek szembe, s kivétel nélkül elbuknak. *A negyedik fázisban* az autokrácia hatalma helyreáll, s most már nincs szüksége a liberális polgárságra sem, bár az események során elfogadott dokumentumok, alkotmányok egy része egyes helyeken, így Piemontban – érvényben marad.

Az olasz forradalmak

Az események az 1848. januári *palermói felkeléssel* kezdődtek, ahol a nemzeti lobogó alatt harcoló népi felkelők kiverték II. Ferdinánd katonáit a városból, ideiglenes kormányt alakítottak, és arra kényszerítették az uralkodót, hogy ismét léptesse életbe az 1820-as alkotmányt. A felkelés átterjedt *Szicília* egészére, majd a *Nápolyi Királyságra* is, az uralkodó előbbiben február 10-én, utóbbiban február 29-én volt kénytelen helyreállítani a kétkamarás képviseletet biztosító alkotmányt, és a reakciós miniszterek eltávolítása után a liberálisokat bevonni a kormányzásba. A nápolyi események viszont Itália középső részeiben gyűrűztek tovább, *Toscanában* február 15-én, a *Szárd Királyságban* március 4-én, március 14-én pedig a *Pápai Államban* voltak kénytelenek bevezetni, illetve helyreállítani az alkotmányt. A dél- és közép-itáliai sikerek osztrákellenes nemzeti mozgalom kirobbanásához vezettek északon: *Velencében* március 17-én, *Lombardiában*, *Milánóban* 18-án indult meg a felkelés, amelynek során kiverték az osztrák helyőrséget a városból. Az ezzel párhuzamosan zajló *pármai* és *modenai felkelések* az osztrákbérenc hercegek elűzéséhez vezettek.

A kezdeti sikerek után *általános osztrákellenes mozgalom* bontakozott ki, *Károly Albert*, a *Szárd–Piemonti Királyság uralkodója* még az Ausztriával való háborút is vállalta, amelyhez Toscana, a Pápai Állam és Velence csapatai is csatlakoztak. Az egység ügye csak Anglia részéről kapott diplomáciai támogatást, amely Észak-Itália önálló államban történő egyesülését támogatta volna, Franciaország tétlen maradt, így az olaszoknak önerőből kellett volna kivívniuk a katonai sikert. Az egyes államok partikuláris érdekei, a széthúzás és lassúság azonban Ausztriának kedvezett, így *Radetzky* marsall koncentrált erőivel *ellentámadásba* ment át, és békekötésre kényszerítette Piemontot, augusztus végére pedig elfoglalta Velencét is.

Miközben északon osztrák katonai sikerek próbálták a Habsburg Monarchiába visszaintegrálni Itáliát, Közép és Dél-Itáliában a helyzet radikalizálódott. Míg Nápolyban helyreállították az abszolutista uralmat, *Szicília* bejelentette elszakadását Nápolytól, és trónfosztottá nyilvánította a nápolyi Bourbonokat, aki erre ostrom alá fogták a lázadók fővárosát, Messénát, s a felkelés itt véres polgárháborúvá vált. *Rómában* a radikális demokraták meggyilkolták a pápa köztársaságellenes miniszterelnökét, és elűzték a szentatyát is, aki Európa katolikus uralkodóitól kért védelmet. Eközben Rómában *ideiglenes kormány* alakult, amely a pápai kiközösítés ellenére *alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat* írt ki, amely alapján 1849. február 5-én össze is ült az új, liberális többségű nemzetgyűlés. Egyik legelső intézkedésével *február 9-én kikiáltotta a köztársaságot*, és megfosztotta a pápát világi hatalmától. Az új kormány, amelynek munkájában radikálisok is részt vettek, számos régóta esedékes *progresszív társadalmi reformot* hajtott végre: elkobozták, és állami tulajdonná nyilvánították az egyházi földeket, eltörölték az inkvizíciót, polgári igazságszolgáltatást vezettek be, lehetővé tették a szabad vallásgyakorlást és az egyetemi oktatást, és a gazdaság fejlesztése érdekében is hoztak intézkedéseket, de az agrárreform elmaradt. Február 18-án *Toscanában* is *köztársaságot* kiáltottak ki, de a két köztársaság egyesítésének gondolata nem merült fel. 1849 tavaszán a fegyverszünet lejártával a Szárd Királyság megkísérelte felújítani az osztrákok elleni hadműveleteket, de újabb vereséget szenvedtek, a

király lemondott, s fia, *II. Viktor Emánuel*, az új uralkodó március 26-án újból fegyverszünetet kötött, de az egyes városok ettől függetlenül még ellenálltak. Hírhedté vált *Brescia* ostroma, amelyet az osztrák *Haynau* (a „bresciai hiéna”) katonái csak tíznapos ostrom után tudtak elfoglalni, utána azonban a tábornok jóváhagyásával vadállati kegyetlenséggel öldököltek a városban.

1849 tavaszán felülkerekedett a belső reakció és a külső katonai túlerő: a már kapitulált Szárd Királyság seregei levertek a *Genovai Köztársaságot*, *Firenzében* monarchista fordulat ment végbe, a *Római Köztársaságot* francia csapatok segítségével pacifikálták. A velencei *Szent Márk Köztársaságnak* sikerült a legtovább tartania magát, áprilistól egészen augusztus 22-ig magukra maradtan védekeztek, s csak amikor minden tartalékukból kifogytak, akkor adták meg magukat, utolsóként Európában.

A nemzeti egység megteremtése nem sikerült, nem ment végbe az agrárreform sem, de a Szárd Királyságban megmaradt az alkotmány, és a forradalmak által felvetett progresszív törekvések sem kerültek le a napirendről, csak a kedvezőbb történelmi feltételeket várták a megvalósításukhoz.

Az 1848–49-es francia forradalom

Franciaországban az 1840-es években egy csendes ipari forradalom ment végbe, nőtt a tőkeberuházások volumene, nőtt a fogyasztás, megindult a vasútépítés, néhány nagyvárosban megjelentek az ipari nagyüzemek. A munkaerő bőségesen és olcsón állt rendelkezésre, dinamikusan fejlődtek a bankok, sikeres volt a gyarmati terjeszkedés, elsősorban Algéria irányában. A polgárkirály rendszerét politikai értelemben egy szűkkeblűen meghatározott törvény előírásainak megfelelő gazdag elit tudta csak kihasználni, amelynek közel egyharmada még mindig egykori – immáron privilégium nélküli – nemesekből állt. Az összes választásra jogosultnak mindössze 13%-a volt csak „valódi” polgár, azért a 40-es évek fő kérdése a *választójog kiterjesztése* lett. A küzdelmet *Ledru-Rollin* vezetésével egy kis létszámú képviselőcsoport folytatta az alsóházban, akik egyenesen az általános választójog bevezetését tartották volna kívánatosnak. A parlamenten kívüli ellenzék körében megjelentek a *szocialisztikus* és *anarchikus* eszmék, gondolatok.

Az 1846-os mezőgazdasági válság aktivizálta az ellenzékot, 1847-ben országos kampány keretében bankettvacsorákon népszerűsítették az általános választójog eszméjét. Az *1848. február 22-re tervezett rendezvényt* a kormány betiltotta, mire tüntetésekre, összecsapásokra került sor, 23-án pedig már barikádok voltak Párizs utcáin. A nemzetörség közvetíteni próbált, Lajos Fülöp pedig a hangulat lecsendesítése érdekében menesztette miniszterelnökét, *Guizot*-t, akit rendszere keménykezű, cinikus szimbólumának tekintettek. Este azonban folytatódtak az összecsapások, így 24-én az uralkodó Angliába menekült.

A még ezen a napon *megalakult kormány* radikális és mérsékelt liberálisokból, valamint szocialistákból állt. Az új adminisztráció *kikiáltotta a köztársaságot*, általános választójogot vezetett be, a gyarmatokon felszámolta a rabszolgaságot, garantálta a teljes sajtószabadságot, bezáratta az adósok börtönét, és *Louis Blanc* elképzeléseinek megfelelően a munkanélküliség felszámolása érdekében felállította a nemzeti műhelyeket. Az új hatalmat a vörös szalaggal átkötött trikolor, illetve a híressé vált frígiai sapkás nőalak szimbolizálta. A kormány általános választójog alapján nemzetgyűlési választásokat írt ki, amelyeket áprilisban tartottak meg. A referendumon a 45%-os pótdadó miatt elégedetlen konzervatív vidéki szavazók voksai döntöttek: *a május 4-én* összeülő új törvényhozás képviselőinek kétharmada monarchista, illetve mérsékelt republikánus volt.

Május 15-én szocialista tüntetők egy petícióval benyomultak a képviselőházba, a poznai lengyel mozgalom támogatását szerették volna elérni. A képviselők többsége az erőszak miatt elhagyta az üléstermet, erre a szocialista vezetők feloszlatottnak nyilvánították az alkotmányozó nemzetgyűlést, ezzel gyakorlatilag szabad kezet biztosítottak az új hatalomnak. A kormány válaszul az agresszív fellépésre bebörtönöztette a mozgalom szocialista vezetőit, majd június 21-én bezáratta a nemzeti műhelyeket is, amelyek értelmes munkát nem tudtak a lakosságnak biztosítani, inkább csak afféle munkanélküli segélyközpontok szerepét játszották. A fővárosi munkásság a műhelyek bezárásnak hírére fellázadt, és Párizsban, immár oly sokadszor, ismét barikádok emelkedtek. Az új kormányhoz hű *Cavaignac* tábornok hadserege a felkelést leverte, a véres utcai harcok során több ezer ember vesztette életét, mintegy 11 000 embert börtönbe zártak.

A konzervatív republikánusok átvették a hatalmat, s intézkedéseik a francia államot egy *prezidenciális rendszer* irányában mozdították el. A végrehajtó hatalmat széles körű jogosítványokkal ruházták fel, az elnököt közvetlenül az általános választójoggal rendelkező férfiak választhatták, hatásköre nagyon kiterjedt volt. Feloszlathatta az egykamarás törvényhozást, törvényeket kezdeményezhetett, ő nevezte ki a megyék prefektusait és az országos főtisztviselőket. A *december 10-i elnökválasztás*, a franciák jelentős része és Európa elképedésére *Lajos Napóleon*, a császár unokaöccse nyerte meg: a győzelmet elsősorban nevének köszönhette; a sorozatos forradalmak után a Napóleon név a rend, az erő, és a dicsőség szimbóluma volt a többség szemében, a háborúkkal járó szenvedések már feledésbe merültek.

Lajos 1849 és 1851 között köztársasági elnökként irányította Franciaországot a monarchista csoportokból álló „*rendpártra*” támaszkodva. A törvényhozó hatalmat az alkotmányozó nemzetgyűlés helyébe lépő törvényhozó gyűlés gyakorolta. 1851-től azonban megromlott az elnök viszonya a képviselőházzal, vidéken megerősödtek a republikánusok, ráadásul a korlátok nélküli költségek miatt az elnöknek jelentős személyi adósságai halmozódtak föl, amelyekért hivatali ideje letelte után felelnie kellett volna.

Mivel az érvényes törvények értelmében az újabb választásokon nem jelölthette magát, államcsinnyel véglegesen megszerezte a hatalmat. 1851. december 2-án a hadsereg megszállta a főváros stratégiai pontjait. A Párizst elárasztó plakátok tudatták a lakossággal, hogy feloszlatta a nemzetgyűlést, helyreállítja az általános választójogot, ostromállapotot hirdetett ki, az általa tervezett reformintézkedésekhez – így az elnöki mandátum 10 éves meghosszabbításához – népszavazáson kéri a lakosság támogatását. A többség tudomásul vette a változásokat, de 27 megyében a republikánusok fellázították a lakosságot, illetve Párizs néhány kerületében is ellenállás bontakozott ki. A barikádok felszámolásának több száz halálos áldozata volt, a vidéki felkelések leverése is ezrek életébe került. Közel 27 ezer embert tartóztattak le, kb. 10 ezret deportáltak közülük a gyarmatokra, 247 embert hadbírótság elé állítottak. Ennek ellenére az 1851. december 21-i népszavazáson Napóleon közel 75%-os támogatást kapott, az 1852 novemberében tartott referandumon pedig 7 800 000 szavazó gondolta úgy 250 ezerrel szemben, hogy helyre kell állítani a *császárság intézményét*, amelyet december 2-án kiáltottak ki. A névválasztásban követték a restaurációt végrehajtó Bourbonok gyakorlatát: Napóleon 1832-ben, Bécsben elhunyt fiát tekintették II. Napóleonnak, így *Lajos a III. Napóleon* nevet vette fel. A forradalomból – akárcsak a nagy francia forradalom idején – egy császárság nőtt ki.

A német forradalmak

A februári párizsi események hírére több német tartományi székhelyen is megmozdulások zajlottak le. A Franciaországgal határos *Baden* tartomány székvárosában, Karlsruheban február 26-án tömegtüntetést rendeztek, amelyen megfogalmazták a „*márciusi követeléseket*”, így többek között össznémet parlament összehívását, esküdtbíróságok bevezetését, sajtószabadságot és a lakosság felfegyverzését. *Lipót nagyherceg*, a tartomány uralkodója első ijedtségében menesztette egy-két reakciós hírében álló miniszterét, és a liberális nagypolgárság néhány képviselőjét bevonta a kormányzásba. Hamarosan Hessen-Darmstadtban, Württembergben és Bajorországban is megmozdulásokra került sor: a hatalom eleinte mindenütt gyors engedelményekre kényszerült. *Poroszországot március 6-án* érték el a zavargások, amelyekre itt is a központban, *Berlinben* került sor, de csak 16-án erősödtek föl, amikor a 13-i bécsi forradalom eseményei ismertté váltak. *IV. Frigyes Vilmos* elfogadta a tömeg követeléseit, és március 18-i rendeletében eltörölte a cenzúrát, és ígéretet tett az alkotmányra, valamint az egyesült rendi gyűlés összehívására. Március 20-án amnesztiát hirdetett, majd a rákövetkező napon közzétette „*Népem, nemzetem*” című kiáltványát, amelyben elkötelezte magát a nemzeti egység ügye mellett. Március 22-én kihirdette, hogy az összeülő Landtag elé a választójogról, a sajtószabadságról, és a nemesi előjogok eltörléséről szóló törvényjavaslatot fog benyújtani. Még e hónap 29-én miniszterelnökké nevezte ki a polgári liberális ellenzék vezetőjét, *Camphausent*, az ipari körök befolyásos vezetőjét, *Hansemann*t pedig pénzügyminiszterré tette. A német események ekkor jutottak el az 1830-as francia szintre – a nemesi privilégiumok megszűnésével egyidejűleg a polgárság legbefolyásosabb csoportja része lett hatalomnak, s ezzel egyidejűleg ki is egyezett a dinasztiaival.

Lojalitásukra először a *poznaui lengyel felkelés* leverésekor volt szükség. Poroszország eleinte támogatta volna az önálló Lengyelország feltámasztására kibontakozó nemzeti mozgalmat, mert azt jó útközállamnak tartotta volna a cári Oroszország felé. Amikor azonban kiderült, hogy Franciaország nem támogatja Lengyelország felszabadítását, Anglia is passzív marad, Oroszország pedig nagyon határozottan el van szánva szerzett területei megvédésére, a porosz külpolitika változtatott álláspontján, és április 14-én megkezdte a korábban porosz segítséggel felfegyverzett lengyel csapatok leszerelését. A lengyelek ellenálltak, de nem egyenlő erők küzdelméről volt szó, a német katonaság május 9-re pacifikálta a területet.

Eközben *április 2-án Berlinben összeült az egységes Landtag*, ahol az első nagy vita a választás módjáról folyt. Az alkotmányozó nemzetgyűlést a konzervatívok a hagyományos kétlépcsős választási szisztémában kívánták létrehozni, míg a liberálisok és radikálisok általános és közvetlen választójog alapján megtartott referendumot szerettek volna, mert politikai súlyuk megjelenítését ily módon látták biztosítottnak. Álláspontjuk alátámasztására *április 20-án* tömegmozdulást kívántak szervezni, amit azonban a hatalom nagyon határozott erődemonstrációja megghiúsított, így a választások a megszokott módon történtek. A kétlépcsős rendszerben választott 400 tagú parlamentből mintegy 150 a konzervatívokhoz tartozott, s elég jelentős volt a kompromisszumkész politikai középhez tartozó képviselők száma is, így az új parlament kiegyezett az uralkodóval. Ez a megalkuvás június 14-én újabb tömegmozgalmat provokált, ám ahogy április 20-án, úgy ekkor sem állt jelentős katonai erő a felkelők mögött, a jól szervezett hadsereg a hatalom oldalán állt. A sikertelen kísérlet után az események jobbra tolódtak, június 20-án *Camphausen* lemondott, és a király bizalmi embere, *Auerswald* került a helyére, bár *Hansemann* pénzügyminiszteri posztjának megtartása jelezte, hogy nem történt végleges szakítás a nagypolgársággal.

A frankfurti parlament

1848. február 26-án a badeni parlamentben merült fel először egy össznémet parlament követelése. *Március 31-re Majna-Frankfurtba* sikerült 585 képviselő részvételével egy *előparlamentet* összehívni, amelynek tagjait többnyire rögtönzött népgyűléseken, a helyi közbizalmat élvező polgárok közül választották meg. A badeni demokraták vezetője, *Struve* javasolta, hogy azonnal kiáltásuk ki a Német Köztársaságot, a többség azonban belátta, hogy ez megalapozatlan és hatáskör nélküli lépés lenne. Helyette határoztak az általános választójog bevezetéséről, amelynek keretében 50 ezer lakos után választanak egy képviselőt, és arról, hogy egy 50 tagú bizottságot hoznak létre a választások lebonyolítására. A badeni radikális demokraták az azonnali felkelés mellett döntöttek, hogy a többi német államot kész tények elé állítsák, azonban mint az várható is volt, az előkészítés nélküli, rögtönzött katonai felkelés gyors vereséget szenvedett. Eközben az 50-es bizottság végezte a dolgát, és bár számos helyi ellenállással kellett megküzdeniük, (a csehek egyáltalán nem kívántak résztvenni az össznémet választásokon) a referendumokat általában a helyi klubokon keresztül lebonyolították, és az össznémet alkotmány kidolgozására hivatott nemzetgyűlés *1848. május 18-án Majna-Frankfurtban összeült*.

A 812 képviselő többsége értelmiségi volt, politikai értelemben a liberális polgárság képviselői, illetve az alkotmányos monarchia hívei voltak többségben. A parlament elnöke a hessen-darmstadti miniszterelnök, *Gagern*, Németország ideiglenes kormányzója *János osztrák főherceg* lett, aki liberálisan gondolkodó ember hírében állt. A vita a leendő össznémet állam megteremtésének módjáról és a létrehozandó ország államformájáról folyt. Négy álláspont körvonalazódott a viták során. A „*kisnémet út*”, porosz vezetéssel, kizárólag *németek által lakott* területekből kívánta létrehozni az új államot, ehhez Ausztria csak akkor tudott volna csatlakozni, ha lemond soknemzetiségű birodalmáról, és elfogadja a porosz szupremáciát. A „*nagynémet út*” az osztrák képviselők javaslata volt, akik a Habsburg-ház vezetésével az összes, *németek által uralt* terület egyesítését szerették volna, ugyanis ez lehetőséget biztosított volna örökös tartományaik megtartására. A fejlett déli tartományok egy része egy harmadik megoldásban, egy svájci mintájú *föderatív államban* gondolkodott, amely előképe lett a második világháború után létrejövő szövetségi államnak. A radikális demokraták kis csoportja utópisztikus célért, egy *egységes demokratikus köztársaság* megteremtéséért küzdött.

Mielőtt azonban bármi eldőlt volna, az össznémet parlament az első komoly próbatételénél, *Schleswig-Holstein kérdésénél* elbukott. A bécsi kongresszus értelmében a Dániával perszonálunióban lévő tartományt a dán kormány 1848 márciusában be akarta kebelezni, mire *Kielben* ideiglenes kormány alakult a tartomány németjeinek részvételével, amely azonnal kimondta elszakadását Dániától. A kieli kormányt támogatta Poroszország, az előparlament pedig felvette a két tartományt a német tagállamok közé. Bár a porosz katonai erők segítséget nyújtottak a dán megszálló csapatok elleni harcban, fellépésüket erőteljes nemzetközi tiltakozás követte. Anglia nem volt érdekelt az északi egyensúly felbomlásában, az orosz cár is rendkívül ellenségesen figyelte a német egységmozgalmat, ezért mindkét országnak vissza kellett vonnia csapatait, és *augusztus 26-án Malmőben fegyverszünetet kötöttek*. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a két tartomány elveszett az egységes Németország számára, s a *frankfurti parlament ezt éles viták után szeptember 16-án jóvá is hagyta*. A jóváhagyó határozat azonban elemi erejű felháborodást váltott ki elsősorban magának Franfurtnak a lakosságában, és a tüntető tömeg szeptember 18-án rátámadt a Szent Pál Székesegyházban üléselő testületre. A sors furcsa fintora, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlést annak a két államnak a hadserege mentette meg – Ausztriáé és Poroszorszáé – amelyek felszámolását éppen az említett gyűlés volt hivatott elvégezni.

Időközben 1848 őszén *jobbratolódás* következett be az európai eseményekben, így a német államokban is. Berlinben az Auswald-kormány átszervezte a nemzetőrséget, új rendőri alakulatokat állított fel, katonai csapatösszevonásokat rendelt el a város körül, és *Wrangel* tábornokot nevezték ki főparancsnokká. A pénzügyminiszter lemondása, szeptember 11. után a kormány már csak konzervatívokból állt, 17-én visszarendelték a gárdaezredek is. November elsején elesett Bécs, ezt a poroszok jelzésnek tekintették az „anarchia elleni harcra”. November 2-án az ultrakonzervatív *Brandenburg gróf* lett a miniszterelnök, kilencedikén bevonult a királyi gárda a fővárosba, és kihirdették az ostromállapotot. A „szuronyok erejével szemben” a képviselők tehetetlennek mutatkoztak, csupán arra futotta erejükből, hogy egy berlini szállodából az adófizetés megtagadására szólítsák fel a lakosságot. A frankfurti parlament megpróbált a felek között közvetíteni, de próbálkozása eleve kudarca volt ítélve. Az uralkodó december 5-én nyilvánosságra hozta az új alkotmányt, egyidejűleg feloszlatta az előzőleg Brandenburgba áttelepített nemzetgyűlést. Az új alkotmány lényegében a korábbi nemzetgyűlési tervzetten alapult, de a királyi hatalmat kiterjesztették, és számos kérdésben vétőjogot biztosítottak a számára. Poroszország alkotmányos monarchia lett a forradalom eredményeképpen, de ez egy korlátozott alkotmányt jelentett csak, ami mégis nagy előrelépés volt a korábbi állapotokhoz és uralkodói gyakorlathoz képest.

Eközben a frankfurti parlament tovább folytatta munkáját, annak ellenére, hogy *Schwarzenberg* osztrák miniszterelnök már 1848 szeptemberében közölte, hogy Ausztria semmilyen körülmények között nem fogja alávetni magát az össznémet parlament határozatainak. Hosszas viták után **az egységes német alkotmány 1849. március 28-ra született meg.** Az új alkotmány a tagállamoknak nagyfokú belső önállóságot biztosított, és számos polgári szabadságjogot tartalmazott, bevezetése közelíthette volna Németországot egy korszerű alkotmányos polgári monarchiához. A dokumentum azonban pusztá papír maradt, mert IV. Frigyes Vilmos visszautasította a neki felajánlott birodalmi koronát, és Ausztria is visszahívta képviselőit a parlamentből. Így bevezetésére annak ellenére nem került sor, hogy 28 kisebb állam elismerte, és magára nézve kötelezőnek fogadta el. A két nagy állam mellett azonban Bajorország, Szászország, Württemberg és Hannover uralkodói is elvetették az alkotmányt; ilyen körülmények között a bevezetése csak egy második forradalommal lett volna lehetséges. Néhány városban ugyan felkelések robbantak ki a birodalmi alkotmány elfogadása érdekében, ezek azonban elszíveteltek maradtak, s maga a frankfurti parlament sem volt képes kapcsolattartásra velük. 1849 májusára egyre kevesebb képviselő maradt a parlamentben, székhelyüket is áttették *Stuttgariba*, Württemberg fővárosába, végül a helyi uralkodó *június 18-án* bezáratta a testületet.

A német egység ügye ekkor még meghiúsult, de számos olyan változás ment végbe, amely előkészítette a későbbi egység tényleges megvalósítását. Rendezték a parasztkérdést, számos demokratikus szabadságjogot bevezettek, és ha korlátozottan is, de több tartományban alkotmányt fogadtak el. Diószegi István szellemes megjegyzése szerint a német forradalom nem volt sikeres, mert a franciával ellentétben nem volt Párizsa, nem volt Koblenze és Itáliával ellentétben nem volt Piemontja sem. Azaz nem volt egy olyan ökonómiai, szellemi és politikai központja, amely a forradalom centrumává tudott volna válni, s kisugárzása magával ragadta volna az országot. A francia polgári összefogást nagymértékben segítette a király és az arisztokrácia áruló magatartása és a külső fenyegetettség. Németországnak ilyen körülményekkel nem kellett szembenéznie, így kohéziója is kisebb volt. Végül nem állt külső elnyomás alatt, mint Szardínia-Piemont, ahol az idegen hatalom katonai jelenléte azonnal egy nemzeti felszabadító karaktert adott volna a mozgalomnak. Poroszország még tett 1849 után egy nem túl erőteljes kísérletet az egységes német állam megteremtésére, ez azonban Oroszország külső és Ausztria belső

ellenállásán meghiúsult. 1851 májusában a Szövetségi Gyűlést 1815-ös állapotában állították helyre.

(Mivel az osztrák forradalom eseményei szorosan összefüggnek a magyar szabadságharc történéseivel, ezért jelen egyetemes jegyzetben eltekintünk a tárgyalásától.)

A FORRADALMI HULLÁMVERÉS PEREME: A ROMÁN FEJEDELEMSÉGEK MEGMOZDULÁSAI

Moldva

1848. március 28-án *Mihail Sturdza* fejedelemhez bojárok, kisbojárok, értelmiségi és polgári elemek egy csoportja *Iasi-ban (Jászvásár,) 35 pontos követeléssel* fordult, amelyek igen mérsékelt igényeket támasztottak a despotikus hatalom korlátozása érdekében. A Szervezeti Szabályzat betartását, a miniszeri felelősség intézményének bevezetését, a helyi ipar és kereskedelem számára kedvezőbb feltételek biztosítását, a rendőri s hivatali önkény megszüntetését, a belföldi vámsorompók eltörlését, nemzetőrség és nemzeti bank felállítását kérte. A jobbágyok helyzetével a petíció csak általánosságban foglakozott, „helyzetük könnyítését” javasolták benne. Bár az uralkodó a követelések nagyobbik részét elfogadta, így a bojárrejteget leszerelte, de a jobbágyfelszabadítás elmaradása miatt több helyütt parasztmozgalom bontakozott ki, gyakran éppen azok ellen a bojárok ellen, akik a petíciót az uralkodóval elfogadtatták. Miután a megmozdulásokkal szemben a fejedelemség fegyveres erői elégtelennek bizonyultak, Sturdza I. Miklós orosz cártól kért segítséget, aki, hogy a mozgalom besszarábiai áttérjedését megakadályozza, egy 12 000 fős alakulatot vezényelt a fejedelemségbe, amely már elegendőnek bizonyult a mozgolódások elfojtására. Az intervenció után a román fejedelem lényegében érintetlen módon helyre tudta állítani hatalmát.

Havasalföld

A moldvainál lényegesen erőteljesebb mozgalom előzményei egy 1843-ban alakult titkos szervezettől, az *Igazság és Testvériségtől* eredeztethetők. Egyik alapítója *Bălcescu* 1848 februárjában Párizsban tartózkodott, s hazatérve kiáltványt szerkesztett, amely a polgári szabadságjogok bevezetésének követelésén túl a jobbágyfelszabadítás gondolatát is tartalmazta. A dokumentumban megfogalmazták a belügyek függetlenségének, a politikai jogegyenlőségnek, a sajtószabadságnak, az általános adózásnak a nemzetőrség felállításának és az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásának szükségességét is. A Teleorman megyei Islaz faluból kiinduló mozgalom hamarosan országos méretűvé vált, *június 11-én aláírták Bibescu György fejedelemmel*, aki két nap múlva lemondott a trónról, és Brassóba menekült. A megalakult ideiglenes kormányban Bălcescu külügyminiszeri tárcát kapott, vezetője *Neofit érsek*, az ortodox egyház vezetője, a bojárok embere lett. A konzervatív többségű kormány a beígért reformok bevezetését egyre halogatta, így a két legfontosabbat, a jobbágyfelszabadítást és az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását is. Június 30-án a kormány konzervatív tagjai államcsínyt szerveztek, és a hadügyminiszter vezetésével letartóztatták a radikális kormánytagokat. Mivel külpolitikai értelemben a függetlenség nem szerepelt a követelések között, csupán az autonómia, egy jó darabig mind a cár, mind pedig a szultán tétlenül figyelte az eseményeket. Végül miután úgy tűnt, hogy a konzervatív ideiglenes kormány nem tud úrrá lenni a jobbágyfelszabadítás elmaradása miatt kibontakozott tömegmozgalmon, maga a cár kérte a törökök beavatkozását. Szeptember 18-án még látványosan elégették a bojárok előjogaira vonatkozó dokumentumokat, a beérkező 20 000 főnyi török sereg ténykedése hamarosan

vérfürdőbe torkollott, ezt már a cár sem nézte tétlenül, csapatokat küldött a fejedelemségbe, ami eltávolította ugyan a törököket, de lezárta a forradalmi kísérletet is.

A DINASZTIKUS POLITIZÁLÁS ÚJJÁSZÜLETÉSE

A szent szövetségi külpolitikai rendszert és elveket a „népek tavasza” után egyre inkább a *dinasztikus szempontok* restaurációja határozta meg. Mint korábban utaltunk rá, a forradalmi hullám elültével a *porosz uralkodó* tett egy kísérletet arra, hogy a frankfurti össznémet keretek helyett az uralkodóházak együttműködésével hozza létre az egységes Németországot. 1849 májusában szerződést írt alá *Szászországgal* és *Hannoverrel*, amelynek lényege szerint a „három király szövetsége” elismerte, hogy a birodalom élére elnöki minőségben a porosz uralkodó kerül, s törekvéseit a többi kisebb német állam zömével is sikerült elfogadtatniuk. Az egyes államok önállóságának megőrzését lehetővé tevő, és Ausztria kiszorítását célzó, Nagy Frigyes-i gondolatokat felmelegítő lépés váratlanul heves ellenállásba ütközött külpolitikailag az európai hatalmak, belpolitikai értelemben az érintett Ausztria részről. Ausztria szempontjai világosak voltak, Franciaország a határait féltette, Anglia Dánia integritását tartotta szem előtt, Oroszország pedig a potenciális ellenfelet figyelte, így az erőteljes fellépés miatt a *három király szövetsége 1850 tavaszán felbomlott*. Poroszország megszállta az Ausztriának lekötelezett Hesseni Hercegséget, de a határozott osztrák fellépéssel szemben a háborút nem merete vállalni. Az *1850-es olmtüzi szerződésben* Poroszország helyreállította a status quót, és Ausztria valamennyi követelését teljesítette. A porosz aktivitás körülbelül egy évtizedre kifulladt.

Ausztria a maga *Közép-Európa-tervét* próbálta keresztülvinni az 50-es évek elején. Schwarzenberg miniszterelnök egy erőteljesen *centralizált Ausztriát* és *föderatív alapon szervezett német államközösséget* képzelt el egyidejűleg. Gazdasági értelemben racionális elgondolása éppúgy külső és belső ellenállásba ütközött, mint a korábbi porosz fellépés. Elképzelhetetlennek tűnt, hogy a 7 milliós osztrák közösség diszponáljon a 35 milliós németiség felett, másrészt Oroszország még a hesseni válság kapcsán közölte, hogy a német status quo bármely egyoldalú megváltoztatását casus bellinek tekinti. Az osztrák törekvések is lekerültek a napirendről, a *Bundestag 1851 májusában a régi formájában nyitotta meg ülését* Majna-Frankfurtban.

A KELETI KÉRDÉS ÉS A KRÍMI HÁBORÚ

Oroszország az 1840-es években érezte külpolitikailag érettnek a helyzetet arra, hogy régi ambícióját valóra váltsa, a tengerszorosokat megszerezze, s a nyilvánvalóan meggyengült Török Birodalmat felszámolja vagy ellenőrzése alá vonja. Az első egyiptomi válságot követően I. Miklós cár Londonba utazott, s angol tárgyalópartnereinek kifejtette a később elhíresült „*beteg ember*” koncepciót. Úgy értékelte, hogy most jött el az a pillanat, amikor az Oszmán Birodalmat fel lehez számolni. Az orosz uralkodó ajánlatának lényege az volt, hogy osszák fel egymás között Törökországot, ennek keretében Anglia kapná Krétát és Egyiptomot, Oroszország Konstantinápolyt és természetesen vele együtt a tengerszorosokat, a Balkánon pedig orosz protektorátus alatt álló szláv és román államok jönnének létre. London nem mutatott lelkesedést a terv iránt, így ez egyelőre lekerült a napirendről.

Az európai forradalmak leverésében nyújtott segítség viszont felértékelte Oroszország szerepét, és Miklós úgy vélte, hogy ezúttal jobb pozícióból tudja megismételni ajánlatát, amelyet *1852-ben* a pétervári angol követ előtt meg is tett. Miután London ezúttal is hűvös visszautasítással reagált, a cár elég erősnek érezte országát és nemzetközi pozícióit, hogy háborúval vigye dülőre a kérdést. *Mensikov* herceg konstantinápolyi orosz követ a palesztinai szent

helyeken kitört zavargásra hivatkozva olyan követeléssel lépett fel a szultánnál, hogy a Porta ismerje el Oroszország védnöki jogát a Török Birodalom pravoszláv alattvalói fölött. A teljesíthetetlen követelés nyilván *casus belli*t jelentett: az orosz követ elhagyta Konstantinápolyt, a cári csapatok pedig nyomatékuł megszállták a román fejedelemségeket, ezzel *a háború hadüzenet nélkül is elkezdődött*.

Hamar kiderült, hogy Oroszország, bár jól mérte fel katonai fölényét Törökországgal szemben, de rosszul mérte föl a nemzetközi helyzetet. *Anglia* számára elfogadhatatlan lett volna, ha a tengerszorosok orosz kézre kerülnek, hiszen ez gyarmati és gazdasági érdekei súlyos sérelmét jelentette volna. *Franciaország* szempontjai nem voltak ennyire egyértelműek, de a nagybátyja *gloire*-ját hajszoló *III. Napóleon* már *1853 májusában* kijelentette, hogy Franciaország segít a török integritás megőrzésében. Oroszország legnagyobb csalódása azonban *Ausztria* volt, mivel tőle konkrét katonai támogatást remélt, hiszen joggal gondolhatta, hogy a magyar szabadságharc leveréséhez nyújtott segítséggel a Habsburg Birodalmat lekötelezte. Ausztria azonban egyetlen terjeszkedési lehetőségének a Balkánt tekintette, így a keleti kérdés mindig is a két birodalom legérzékenyebb pontja volt. A Habsburg-állam hosszas belpolitikai viták után végül is a *fegyveres semlegesség* álláspontjára helyezkedett, és egy 80 ezres hadsereggel vonult fel az erdélyi határra, „a birodalom védelmére”. Egyedül *Poroszország* volt az, amely ha segítséget nem is nyújtott, de valódi semlegességet vállalt az ügyben.

Az angol diplomácia elérte a Portánál, hogy a román fejedelemségek megszállására hivatkozva üzenjen hadat *1853 októberében*, majd *1854 márciusában* megkötötték a *konstantinápolyi szövetségi szerződést*, amelyben a nyugati hatalmak kötelezettséget vállaltak Törökország integritásának megvédésére. Oroszország egy hanyatló birodalom helyett egy erős európai koalícióval találta magát szemközt, s ennek első jeleként a fenyegető osztrák felvonulás miatt *1854 augusztusában* ki kellett ürítenie a román fejedelemségeket. Anglia és Franciaország flottája különböző területeken, így Szahalin szigetén „csípett bele” Oroszországba, s a Finnország elvesztése óta mindig revánsra kész Svédország is mozgósítani kezdett. Ebben a helyzetben a nyugati diplomácia irányítóiban felmerült, hogy a konfliktust békés kompromisszummal le lehetne zárni, ezért az *1854-es bécsi nagykövetségi konferencia* ajánlásait, a „*bécsi négy pontot*” nyújtották át Oroszországnak: ez lényegében közös felügyeletet javasolt minden érzékeny területen, így a tengerszorosok, a román fejedelemségek s a Török Birodalom keresztény alattvalói esetében egyaránt. Miklós azonnal visszautasította az ajánlatot, így világossá vált, hogy Oroszországot csak katonai erővel lehet a Kaukázus térségében zajló és sorozatos török vereségeket eredményező hadműveletek befejezésére rászorítani.

1854 szeptemberében az angol–francia expedíciós erők a történelem addigi legnagyobb méretű invázióját hajtották végre a fekete-tengeri Krím-félszigeten. A koalícióhoz *1855 januárjában* egy 15 000 fős kontingenssel a Szárd Királyság is csatlakozott, mert így vélte megszerezhetőnek a nyugati hatalmak, elsősorban Franciaország támogatását az olasz egység ügyéhez. A katonai események azt mutatták, hogy a Törökország ellen látványosan sikeres Oroszország saját területén elképesztő hátrányban van a korszerű angol–francia haderővel szemben. Míg azok síneket fektettek, gőzhajóval és fürgé vitorlásokkal 3 hét alatt eljuttatták az utánpótlást a félszigetre, a gyakorlatilag úthálózat nélküli cári birodalom társzekereinek ugyanehhez 3 hónapra volt szükségük. A vontcsövű, hátultöltős nyugat puskák, a korszerűbb tüzérség és hadszervezés azt mutatta, hogy az ipari forradalomnak katonai téren is látványos eredményei vannak, Oroszország elmaradottsága viszont Európa nyugati feléhez képest jelentős mértékben nőtt a napóleoni háborúk óta. *I. Miklós* *1855 márciusában* máig tisztázatlan körülmények között elhunyt, és halálával rendszere is összeomlott. Ez év szeptemberében a szövetségesek elfoglalták az orosz kulcserődöt, Szevasztopolt, így a félsziget és vele együtt a

Fekete-tenger angol–francia–piemonti kézre került. 1855 novemberétől Svédország is bekapcsolódott a háborúba, Ausztria pedig, feladva semlegességét, jegyzéket indított Oroszországhoz, amelyben leszögezte, hogy ha a cári birodalom a bécsi négy pontot nem fogadja el, akkor Ausztria megindítja szárazföldi hadműveleteket – ennek következtében a „kis háborúból” nagy háború lesz. Ezt már Oroszország az adott helyzetben semmiképpen nem merte vállalni, így 1856 januárjában a hadműveletek befejeződtek.

A párizsi békekonferencián rövid tárgyalások után, amelyen – a klasszikus diplomácia szabályainak megfelelően – Franciaország már a legyőzött cári államot támogatta, *1856 márciusára megszületett a békekötés*. Ebben lényegében a bécsi négy pontot fogalmazták nemzetközi szerződéssé, kiegészítve a háború előtti status quo helyreállításával amennyiben a nyugatiak elhagyták a Krímet, Oroszország pedig a Karszt vidékét. Besszarábia déli része Moldvához került, a Fekete-tengert pedig semleges övezetnek nyilvánították, Oroszországot erődei lerombolásra kötelezték, s megtiltották számára hadiflotta tartását a térségben. Talán ez volt a békefeltételek legsúlyosabb pontja.

A krími háború már egyértelműen nem dinasztikus, hanem nemzeti alapokon zajlott, s a szentszövetségi rendszer végleges felszámolását jelentette. Oroszország nagyhatalmi *léte* nem szűnt meg, s az európai ötösfogat által alkotott erőegyensúlynak továbbra is alapvető tagja maradt, de elveszítette a Napóleon legyőzésével szerzett európai hegemoniáját, s belső reformokra, modernizációra kényszerült. Ebben a háborúban gyarmati, gazdasági és napi politikai céljaik érdekében már azon államok harcoltak egymás ellen, akik 1815 után egy konzervatív, monarchikus, de mégiscsak európai méretű stabilitási rendszert kívántak megalkotni. A nemzetközi politika új keretek között és új elvek szerint folytatódott tovább, **a Szent Szövetség kora véget ért**.

4. NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. A KRÍMI HÁBORÚTÓL AZ I. VILÁGHÁBORÚIG (1856–1914)

1871. január 18-ával, az egységes Német Császárság kikiáltásával lezárult Európában egy korszak, a *nemzeti átalakulás kora*. A kontinens nyugati felén immáron nem a területi-állami egység elérésének a gondolata volt a külpolitika legfőbb hajtóereje, a nemzetközi hatalmi viszonyokat innentől kezdve más erők alakították, amelyek a régi dinasztikus kapcsolatokról, és a polgárosodó nemzetállamok érdekeiből álltak össze. Ugyanakkor nem zajlott le a polgári átalakulás és a független nemzetállamok kialakulása a Balkánon, és Délkelet-, valamint Kelet-Európában is soknemzetiségű birodalmak kísérelték meg a megváltozott körülmények között konzerválni magukat. Az öreg kontinens hatalmi képét 1815 óta megrajzoló *pentarchia* megmaradt, de az egyes államok súlya, szerepe ezen belül jelentősen megváltozott, s az öt hatalmon kívül új államok is jelentkeztek a nemzetközi küzdőtéren, ilyen volt például Olaszország, a maga megalapozatlan hatalmi ambícióval és területi igényeivel. Az új korszakot Majoros István a „*kettős kihívás–válasz*” korának nevezte, mert az európai hatalmi rendszer két legaktívabb tényezője, *Franciaország* és *Németország* folyamatosan kihívásokat fogalmaztak meg egymás felé, amelyre a másik fél diplomáciájának mozgósításával válaszolt. A külügyi apparátusok mögött a riválisok gazdasági, demográfiai, területi és katonai képességei álltak, amelyek hátteret, lehetőséget, egyúttal nyomatókat adtak az állami érdekeknek, az államrezonnak.

Ebben a korban alakultak ki véglegesen a modern diplomácia játékszabályai is, ekkor vált a nemzetközi kapcsolatok meghatározó elemévé a „zöldposztós csatátér”. Az egyes államok belpolitikai viszonyai, a nemzetközi kapcsolatok bonyolultsága és sokrétegűsége az egyes diplomaták személyes felkészültsége és ambíciói bonyolult s többdimenziós erőteret jelentettek, amelyek eredőjeképpen – gyakran csak az utolsó pillanatokban kialakuló módon – jöttek létre a külpolitika konkrét történései. Ekkoriban már nem elsősorban a dinasztikus rokoni kötődések, hanem a *felismert nemzeti érdekek* mozgatták a folyamatokat, a szövetségi rendszerek kialakulásban nem az ideológia, nem az államforma és államberendezkedés, hanem kizárólag az adott makroközösség jól definiálható szempontjai játszották a meghatározó szerepet. Európa öt meghatározó államának viszonyában bármely kettő szövetsége a többiek közül valamelyik ellen irányulhatott csak, és természetesen sarkallta a pentarchia fenyegetett tagját ellenlépésekre, saját védelmi, szövetségi rendszerének létrehozására.

A PENTARCHIA TAGJAI I. AZ EGYSÉGESÜLT NÉMETORSZÁG

Európa kétségkívül legerősebb és legdinamikusabb hatalma az egységessé vált *Német Császárság* lett. Az új monarchiában egy megkésett, de annál dinamikusabb ütemű ipari forradalom zajlott le, amely Németországot a századfordulóra a vezető ipari hatalmak sorába emelte. *Bismarck* határozott elképzelései szerint a *hadsereg* még a gazdaság fejlődésénél is gyorsabb ütemben került fejlesztésre, s a népesség arányához képest a legnagyobb volt Európában: a kétmillió fős reguláris, általános hadkötelezettség alapján felállított katonaság létszámában háromszorosa volt Napóleon egykori haderejének, a világverő „nagy hadseregnek”.

Külpolitikai értelemben az új állam ambíciói a *status quo megőrzésére* irányultak, hiszen az egyesítés nyerteseként új területek kerültek a birtokába, a francia jóvátételből jelentős tőke áramlott az országba, s megnövekedett területével és Oroszország mögött második helyén álló népességével *valódi, új hatalmi centrumot* képezett Európa közepén. A hadseregfejlesztés eről-

tett doktrínáját a folyamatos francia fenyegettség érzete indokolta, Bismarck szerint a gall állam nem fog beletörődni vereségébe, Elzász-Lotaringia elvesztésébe, s minél előbb megpróbál majd revánst venni, s már 1874-re francia támadással számolt. Ezért a német diplomácia erőfeszítései *Franciaország elszigetelésére* irányultak, mert a német kancellár országa katonaföldrajzi helyzete miatt rettegett attól, hogy az európai államok összefognak az egyesült német állam ellen. Diószegi István kifejezésével Bismarckot a „*koalíció lidércnyomása gyötörte*”.

A német aktivitás **1873-ra** hozott látványos eredményt, s a **három császár szövetségében** öltött testet. A szintén a kialakult állapotok fenntartásban érdekelt, nagyhatalmi rangját visszanyerő *Oroszország*, és a német-osztrák irányítás alatt álló, Németországgal szomszédos *Ausztria–Magyarország* szövetsége a hagyományos dinasztikus elveken nyugodott, s két alapszempontja a francia köztársasági rendszer elutasítása és a francia revánstörékvések megakadályozása volt. A *német–orosz katonai konvenciót* 1873 májusában írták alá, ebben 200 000 fős katonai segítséget ígértek egymásnak egy meg nem nevezett harmadik hatalom támadása estére, amely egészen nyilvánvalóan csak Franciaország lehetett. Az *osztrák–orosz egyezményt* 1873 júniusában kötötték meg, ehhez *októberben* csatlakozott Németország, így a *hármass egyezmény* teljessé vált. Az Ausztriával kötött szerződéseknél nem volt annyira kifejezett franciaellenes élük, csak konzultációs kötelezettséget írtak elő egy „harmadik állam” támadása esetén. Az osztrák visszafogottság oka az volt, hogy a Habsburg Monarchia és Oroszország viszonyát balkáni ellentétek miatt a tartózkodás jellemezte, másrészt Ausztriát nagyon nehezen lehetett volna rávenni egy nyíltan franciaellenes kiállásra, de a szövetség így is összeállt.

Más tekintetben viszont a német diplomácia *passzív* maradt, sem a keleti kérdésbe, sem a gyarmatosításba nem kapcsolódott be intenzíven, ha igen, akkor legfeljebb közvetítő szerepet vállalt magára, külpolitikai erőfeszítései elért helyzetének megőrzésére és fenntartására irányultak.

A PENTARCHIA TAGJAI 2. AZ OROSZ BIRODALOM

Területe és népessége alapján Oroszországnak Európa elsőszámú hatalmának kellett volna lennie, ám elmaradottsága, és a krími háborút követő párizsi béke, ha nagyhatalmi rangjától nem is fosztották meg, de csak egygyé tették a pentarchia tagjai közül. Az európai vereség a cári monarchiát egyrészt *belső reformokra*, a modernizáció megkésített megindítására ösztönözte az elsősorban katonai célú felzárkózás érdekében, másrészt figyelmét inkább *ázsiai terjeszkedésére* összpontosította, ahol látványos eredményekkel tudta magát kompenzálni a krími kudarcért.

A reformok keretében az I. Miklóst követő *II. Sándor* (1855–1881) *1874-ben* bevezette az *általános hadkötelezettséget*, eltörölte a szörnyű hírű katonai telepeket, enyhített a cenzúrán, oktatási és részleges helyi önkormányzatiságot engedélyező intézkedéseket hozott. *Gazdasági reformjai* sorában beengedte a külföldi tőkét, és igyekezett működésének feltételeit kialakítani. Oroszországban is megindult a megkésített, de heves ütemű ipari forradalom, kitört a vasútépítési láz, létrejöttek a nagybankok és a monopoltársaságok. A munkaerő-szükséglet biztosítására, Európában az utolsók között, *1861-ben felszabadította a jobbágyságot*, de fenntartotta az orosz élet alapvető kereteit jelentő *obszcsinát*, a faluközösségi rendszer intézményét.

Ázsiai terjeszkedése során *1858-tól* dinamikus szerzett területeket a *Távol-Keleten*, és *1864-től* kezdett terjeszkedni *Közép-Ázsiában* is. A keleti kérdést Oroszország még nem tekintette „lefutottnak”, de a pillanatnyi konstellációt alkalmatlannak ítélte a fellépésre, mint ahogy az európai ügyek tekintetében is megfelelt számára a kialakult helyzet, különösen az *1863-as lengyel*

felkelés leverése után törekedett a status quo megőrzésére. Ezért csatlakozása a német kezdeményezésre létrejövő három császár szövetségéhez a dinasztikus kötődéseken és a konzervatív szolidaritás gondolatán túl, a fennálló külpolitikai helyzet realitásait figyelembe véve is egyértelműnek mutatkozott.

A PENTARCHIA TAGJAI 3. AUSZTRIA–MAGYARORSZÁG

Az Osztrák Birodalom Oroszország mellett a másik olyan tagja volt a pentarchiának, amely adottságai alapján sokkal erősebbnek tűnt, mintsem azt a valódi teljesítménye és lehetőségei alátámasztották volna. A 35 millió lakossal, 600 000 km² területtel és egymillió hadsereggel rendelkező Ausztria elsőrangú hatalomnak tűnhetett az „ötösfogatban”, ám közelebről szemügyre véve azonnal kiderültek belső gyengeségei is. A Habsburg állam *soknemzetiségű* birodalomként érkezett el a nemzetállami korszakba, s a megszerzett területeiről nem volt hajlandó lemondani a német egyesítés kedvéért. Ausztria–Magyarország a maga 11, a nemzetté válás különböző stációiban tartó nemzetiségével óriási belső feszítőhatásnak, Jászi Oszkár kifejezésével *centrifugális erő*nek volt kitéve. Az uralkodó osztrák elem nem tette ki az összletesség még húsz százalékát sem, s tovább nehezítette a helyzetet, hogy az egyes nemzetiségeknek, amelyek közül több egy tömbben, a határ mellett élt (szerbek, románok), a határ túlsó oldalán formálódni kezdtek anyaállamaik, s természetes igényként jelentkezett az egyesülési szándék, ami viszont a Monarchia szempontjából *szeparációs törekvés*nek minősült. Ausztria nemzetiségei fölötti szupremáciáját a 60-as évek végétől már csak legerősebb nemzetiségével, a *magyarral* kötött *kiegyezéssel* tudta fenntartani, azzal a nemzettel, amelynek szabadságharcát alig húsz évvel korábban kegyetlenül leverte és megtorolta.

Gazdasági értelemben az Osztrák Monarchiában is lezajlott a megkésett, erős kvantitású és viszonylag alacsony minőségű ipari forradalom, beindult a dinamikus gazdasági növekedés, amelynek megteremtették a kétközpontú állam keretei között a jogszabályi feltételeit is. Itt nehézségként a heterogén birodalom eltérő adottságú területei közötti különbség jelentkezett, ami regionális értelemben egyenlőtlené tette a fejlődést. *Az Osztrák Monarchia léte az európai stabilitás fontos eleme volt*, de kérdés volt, hogy a gazdasági és a nemzetté válásból fakadó reálfolyamatokat a monarchia meddig képes „visszatartani”.

Külpolitikai értelemben Ausztria–Magyarországnak rendkívül szűk volt a mozgástere. A német egyesítés nélküle zajlott le, keleten Oroszország magasodott határai mentén, Európa középső és nyugati részei is zártak voltak, az egykori osztrák érdekeltségek (Belgium) már rég elvesztek, de elvesztek az olasz egyesítéssel az egykori itáliai birtokok is. A Monarchia számára egyedül a Balkán maradt, ahol viszont erős ellenféllel, az orosz állammal került szembe a bomladozó Török Birodalom területeiből történő osztozkodás során. A balkáni terjeszkedés másik neuralgikus pontja volt, hogy olyan népek bekebelezésével volt csak elképzelhető, amelyek már éltek a monarchia területén is, ez újabb feszültségekhez, és a Monarchián belüli *szláv túlsúly* kialakulásához vezethetett.

A vázolt helyzet a vezető osztrák politikai elit számára világossá tette, hogy el kell ismerni a kialakult realitásokat, így a Poroszország vezetésével egyesült Németország új helyzetét és szerepét is, és amennyiben az Osztrák–Magyar Monarchia a maga soknemzetiségű létével a nemzetállamok korában békésen fenn kívánt maradni, úgy a 70-es évek elején nem kínálkozott számára jobb megoldás, mint *csatlakozni a Németország által kezdeményezett 3 császár szövetségéhez*.

A PENTARCHIA TAGJAI 4. FRANCIAORSZÁG

A francia állam ambíciói a súlyos vereség és megaláztatás után értelemszerűen a *revánsra* és ennek keretében Elzász-Lotaringia visszaszerzésére irányultak. Hogy az idegen megszállástól szabaduljon, Franciaország még a lejárató idő előtt visszafizette az ötmilliárd aranyfrankos hadisarcot, de ez erősen megterhelte gazdaságát, és lelassította a fejlődését. Csökkent a népesség, a francia állam erejét és gazdasági lehetőségeit meghaladó hadsereget tartott fegyverben, mert nemcsak a visszavágásra gondolt, hanem újabb német támadástól is tartott. A visszazorított, meggyengített állam helyzete annyiban hasonlónak vált Oroszországhoz, hogy már nem vezető nagyhatalma, hanem csupán *egyik* hatalma volt a kontinensnek, illetve az európai és világhatalmi politikát meghatározó pentarchiának. A francia diplomácia irányítói természetesen *szövetségest kerestek* maguknak ambícióik megvalósításához, ez azonban a 70-es évek elején nagyon nehéznek látszott: Ausztria–Magyarország szóba jöhető partnernek mutatkozott, de nem volt Franciaországgal határos, és maga is meglehetősen gyengének tűnt. Oroszország is a kívánatos, új németellenes szövetségesek listáján szerepelt, ehhez azonban fel kellett volna számolni a hagyományos lengyelbarátságot, a keleti kérdésben pedig felhagyni Törökország támogatásával. Ugyanakkor Ausztria és Oroszország viszonylatában nem lehetett figyelmen kívül hagyni a két állam balkáni ellentéteit sem. A britekkel történő megbékélés gondolata is komolyan felmerült a francia külpolitika alakítói körében, hiszen tapintható ellentétek mutatkoztak a szigetország és az Orosz Birodalom között a gyarmati ügyekben. Vagyis a francia diplomácia mindegyik vasat a tűzbe tartotta, egyetlen esélyt sem akart kihasználatlanul hagyni arra, hogy kitörjön az elszigeteltségből. A francia elit tagjai politikai beállítottságuktól függően favorizálták egyik vagy másik szövetség kialakítását, de a három császár szövetségének létrejöttét nem tudták megakadályozni, s ez úgy tűnt, hogy tartóssá teszi a *francia izolációt*.

Az 1875-ös *háborús riadalom* azonban megmutatta, hogy a franciaellenes dinasztikus szövetség ingatag. A Franciaországban elfogadott, a mozgósítható hadsereg létszámát 150 000 fővel növelő törvény, amely növelte a tisztek és az altisztek számát is, Németországban felvetette a preventív háború gondolatát. Franciaország azonban az európai egyensúlyra apellálva elérte, hogy a Berlinbe látogató angol külügyminiszter, *Lord Derby* és szintén a német fővárosba utazó II. Sándor és külügyminisztere, *Gorcsakov*, egyaránt nyugalomra intsék Bismarckot, így a konfliktus kirobbanását sikerült elkerülni.

Franciaország a 70-es években a gyarmatok felé fordult, s kárpótlást, kompenzációt keresett a tengerentúli terjeszkedésben, akárcsak Oroszország Szibéria, illetve Közép-Ázsia meghódításában.

A PENTARCHIA TAGJAI 5. NAGY-BRITANNIA

Anglia a korszakban hatalmas gyarmatbirodalom uraként érte meg a század utolsó harmadát. A szigetország az ipari forradalom csúcán volt, gazdasági és pénzügyi értelemben Európa vezető hatalmának, a kontinens ipari és pénzügyi központjának számított. Gazdaságát nem terhelték irreális nagyságú szárazföldi hadsereg kiállításának és felfegyverzésének költségei, az általános hadkötelezettség fogalma itt ismeretlen maradt. Ugyanakkor Anglia rendelkezett a világ legerősebb kereskedelmi és katonai flottájával, ami lényegében sérthetlenséget biztosított a számára. A kiépült parlamentáris váltógazdaság stabil körülményei és a kibővített választójog közepette egyetlen komoly belpolitikai problémája az *ír kérdés* volt, amely azonban nem befolyásolta a gazdaság fejlődését, illetve gyarmati terjeszkedését.

Mivel számára kitűnően megfeleltek a *frankfurti béke* révén kialakult viszonyok, ezért természetesen Anglia is a status quo fenntartásban volt érdekelt, hiszen erőforrásait további

gyarmati terjeszkedésre, illetve meglévő gyarmatai további kiaknázására kívánta fordítani. Emiatt visszavonult, és *passzív*vá vált több olyan kérdésben, amelyek korábban az angol diplomáciát cselekvésre készítették, így a keleti kérdésben, illetve a tengerszorosok problematikájában. Természetesen, mint mindig, ügyelt a *kontinentális egyensúlyra*, és nem tűrte volna el Franciaország további meggyengítését – ezért lépett fel határozottan az 1875-ös háborús riadalom esetében – vagy az Osztrák Monarchia szétesését, de a tengerszorosok orosz kézre kerülését sem. Nagy-Britannia a század utolsó harmadában alapvetően nem az európai kontinensre koncentrált.

A NAGY KELETI VÁLSÁG

Míg a kontinens nyugat felén lezajlott az egységes nemzetállamok kialakulása, és az ipari forradalommal megtámogatva felgyorsult a polgári fejlődés, addig a Balkán-félsziget népeinek többsége továbbra is török uralom alatt állt, vagy legfeljebb a korlátozott autonómiáig juthatott el, a saját államot kivívó görögökön kívül csak a *szerbeknek* (1830) és a *románoknak* (1859) sikerült önálló fejedelemséget alapítaniuk. Ezek sem foglalták magukba azonban a teljes népeséget, illetve az adott népesség által lakott területet, és nem váltak európai szinten elismert államokká, de a nemzeti fejlődés számára természetesen jobb kereteket biztosítottak, mint a még agonizációjában is erős Török Birodalom. Azok a területek, amelyek még mindig török fennhatóság alatt állottak, részben saját nemzeti fejlődésük, részben már szabaddá vált sorstársaik példája nyomán maguk is szerették volna elérni a nemzeti függetlenséget. (A balkáni nemzeti mozgalmakról lásd a Balkánnal foglalkozó fejezetet.) A legjelentősebb törökellenes kezdeményezésre *Obrenovics Mihály szerb fejedelem vezetésével 1867-ben* került sor, aki már ekkor Románia és Görögország bevonásával létre kívánt hozni egy *balkáni szövetséget*, egy nagy szláv állam kialakításának reményében, és amelynek megvalósításában maga mögött tudhatta Oroszországot is. A mozgalom ekkor még a *moszkvai szláv kongresszus* megtartásáig jutott csak el, de világhosszá vált, hogy a probléma eszkalálódása csak idő kérdése.

A felkelés végül is 1875 nyarán Hercegovinában robbant ki, majd hamarosan áterjedt *Boszniára*. Ezzel párhuzamosan *Bulgáriában* is megmozdulások kezdődtek. Miután hamarosan kiderült, hogy a török hatóságok tehetetlenek tünnek a hegyi terepet kitűnően ismerő és ahhoz alkalmazkodó felkelőkkel szemben, a nagyhatalmak lépéskényszerbe kerültek. Bár mind Oroszország, mind Ausztria számára az adott pillanatban előnyösebb lett volna a status quo fenntartása, *1876 májusában* kibocsátották a *berlini memorandumot*, amelyben a keresztények törvény előtti egyenlőségét, az adóbérlés intézményének az eltörlését követelték a szultántól, valamint kilátásba helyezték a nemzetközi ellenőrzés bevezetését. A memorandum elfogadhatatlan volt a török Porta számára, a nemzeti függetlenségért küzdő felkelők pedig kevésnek találták az abban foglaltakat. A mozgalom *1876 áprilisára Bulgáriában* is országos méreteket öltött, így a Balkán keleti fele is lángba borult, itt azonban a Török Birodalom – közelebb saját centrumához, hadserege számára kedvezőbb terepen – sokkal hatékonyabban lépett fel a felkelés ellen, mint a peremvidék hegyei között, sőt retorzióként – a görög szabadságharc óta először – *genocídiumot*, népiirtást alkalmazott. A „bolgár vérengzés” Anglia törökbarát politikáját is megingatta, főként az ellenzékben lévő liberálisok támadták nagy hévvel a hatalmon lévő konzervatívok külpolitikai orientációját, bár a felkelők támogatásáról természetesen szó sem lehetett. A nagyhatalmak *1876 júniusától* ismét döntésre kényszerültek, mert *Szerbia és Montenegró hadat üzent Törökországnak*, s a válság gyakorlatilag átfogta a Balkán egészét.

Egy hónappal később *Ausztria és Oroszország reichstadi találkozásán* állapotok meg a külügyminiszterek a követendő diplomáciai magatartásról: győzelem esetén az Osztrák–Magyar Monarchia bejelentette volna okkupálási igényét Bosznia-Hercegovinára, Oroszország pedig

Besszarábiára. Kijelentették továbbá, hogy nem hoznak létre nagy szláv államot, vereség esetére pedig megegyeztek Szerbia megvédésében, illetve abban, hogy a török uralom alatt maradó területek vonatkozásában fenntartják a berlini memorandum követeléseit. A háború azonban váratlan fordulatot vett, a török csapatok gyors győzelmeket arattak, és szeptemberben már Belgrád felé közeledtek. Ausztria számára a helyzet elfogadható volt, az orosz fél azonban katonai fellépésben gondolkodott. Ennek gátja azonban maga Ausztria volt, hiszen azt még Szentpéterváron sem tudták volna elképzelni, hogy egyszerre indítsanak háborút Törökország és Ausztria ellen. Ez a gondolat már csak azért sem merülhetett fel, mert ez Németország beleegyezése nélkül lehetetlen lett volna, Bismarck viszont mind a két hatalomnak a megegyezést ajánlotta. Így némi diplomáciai kötéltánc után került sor **1877 januárjában a budapesti egyezmény megkötésére**, amelyben a reichstadti megállapodás érvényének fenntartása mellett Ausztria semlegességre kötelezte magát, Oroszország pedig kötelezettséget vállalt arra, hogy a hadműveleteket a Balkán nyugati felére nem terjeszti ki. A fentiek értelmében *az orosz hadüzenetre 1877. április 24-én* került sor.

AZ OROSZ–TÖRÖK HÁBORÚ

Az orosz sereg két fronton támadott, és a Kaukázus térségében hamar összeroppantotta a török ellenállást. A Balkánon bolgár földön, *Szisztovónál* is jelentős győzelmet aratott, majd elfoglalta a legfontosabb hegyi átjárót, a *Sipka-szorost*. A későbbiekben azonban a főváros felé tartó cári csapatokra a *Plevna* térségébe összehívott török összpontosítás vereséget mért. A cári sereg ostrom alá vette az erődöt, így előrenyomulása lelassult, ám Plevna elfoglalása után *1878 januárjában* akadálytalanul vonulhatott Konstantinápoly felé. Oroszország „túlnyerését” viszont nem óhajtották az európai hatalmak, Anglia jegyzéket intézett Pétervárhoz, amelyben a török főváros elfoglalásának következményeire figyelmeztetett, Ausztria pedig a budapesti megállapodás betartását kérte a cártól. Ilyen körülmények között Gorcsakov orosz külügyminiszter utasítására az utolsó pillanatban, *1878. január 31-én* már Konstantinápoly elővárosában *San Stefanóban* kötötték meg az *orosz–török fegyverszünetet*. A katonailag sikeres orosz hadsereg összeurópai szempontok miatti megállítása Oroszországon belül komoly belpolitikai feszültségekhez vezetett. A vitát eldöntötte azonban, hogy *február 15-én a tengersizorsban megjelent az angol flotta*. Az újabb háború karnyújtásnyira volt, Ausztria azonban ragaszkodott semlegességéhez, Franciaország ekkor még nem volt abban a helyzetben, hogy az események aktív alakítójaként lépjen fel, Németország pedig a fennálló állapot megőrzésében volt érdekelt, így az angol hadihajók szövetségesek hiányában nem kaptak tűzparancsot.

A SAN STEFANÓ-I BÉKE ÉS A BERLINI KONGRESSZUS

Eközben az orosz–török megállapodás külön utakon haladt, és **1878. március 3-án aláírták a San Stefanó-i békét**. Ebben *Oroszország* magáénak nyilvánította a Kaukázus vidékén Batumi és Karszt környékét, *annektálta Besszarábiát, Románia, Szerbia és Montenegró teljes függetlenségét kapott*, s a korábbi állapothoz képest – elsősorban Szerbia – területi nyereséghez is jutott. A Balkán keleti felén több mint 160 000 négyzetkilométer területtel létrejött *Bulgária, a „nagy szláv állam”*, a török fennhatóság csak Albánia és Bosznia-Hercegovina fölött maradt meg.

A San Stefanó-i megállapodás elfogadhatatlan volt a másik két érintett hatalom, Ausztria és Anglia számára, ezért rövidesen ultimátum értékű jegyzéket küldtek Pétervárra. Angliát a nagy szláv állam léte, Ausztriát a balkáni orosz túlsúly aggasztotta. Előbbi attól félt, hogy ez előbb-utóbb Konstantinápoly orosz kézre kerülését fogja jelenteni, utóbbi pedig a teljes Balkánra kiterjedő orosz uralomtól tartott. Miután Gorcsakov úgy vélte, hogy Oroszország pillanatnyilag nincs abban a

helyzetben, hogy alig több mint két évtizeddel a krími kudarc után Európa ellen újabb háborút viseljen, elfogadta a jegyzéket, és a megállapodás **Berlinben** a garantáló nagyhatalmak **kongresszusa** elé került. *Az 1878. június 13-án* a kormányelnökök képviseletével összeülő kongresszus egyhónapos működése heves viták közepette zajlott le. Mind az angol, mind az orosz küldöttség nem egy alkalommal hazautazással fenyegetőzött, de nem utolsósorban Bismarck tartós közvetítése nyomán a diplomáciai fórum, amely a bécsi kongresszus óta a legjelentősebb változásokat hajtotta végre Európa térképén, elfogadott egyezményrel zárult, amelyet *július 13-án* írtak alá. Ebben, Diószegi István megfogalmazásával „*megfosztották Oroszországot győzelme gyümölcseitől*”, és a San Stefanó-i megállapodást felváltotta a **berlini szerződés**. Tartalma szerint *Bulgáriát három részre osztották, Macedónia* visszakerült Törökországhoz, *Kelet-Rumélia* a török csapatok visszatérésének tilalma mellett közigazgatási autonómiát kapott, s a maradék kis Bulgária élvezhette csak a teljes függetlenséget. Ugyanakkor a szerződés elismerte *Románia, Szerbia és Montenegró függetlenségét* területi növekményeikkel együtt, *Görögország* Epirusszal és Thesszália egy részével bővíthette területeit. A Kaukázusban és Besszarábia tekintetében jóváhagyták Oroszország foglalásait, *Ausztria pedig felhatalmazást kapott Bosznia-Hercegovina*, valamint egy Szerbia és Montenegró között elhelyezkedő terület, a *Novi Pazar-i szandzsák okkupálására*. Bár a négy évig tartó súlyos konfliktust elsősorban Oroszország kompromisszumra kényszerítésével sikerült megoldani, egészen nyilvánvalóvá vált, hogy az európai diplomáciában ismét egészen új helyzet állt elő.

A SZÖVETSÉGI RENDSZEREK KIALAKULÁSÁNAK KORA

A kettős szövetség

Az 1870-es és 80-as években az európai hatalmak figyelme elsősorban *gyarmataik* felé irányult, ahol új lehetőségek, s ezzel párhuzamosan új szembenállások keletkeztek. A Kongó kérdésében kibontakozó vita tisztázására hívták össze **1884 novemberében a berlini konferenciát**, amely rögzítette a gyarmati terjeszkedés bizonyos játékszabályait és rendezett néhány vitás kérdést. (Részletesen lásd a gyarmatosításról szóló fejezetben.)

Európában az **1878-as berlini kongresszus** teremtett új helyzetet. Az Oroszországra kényszerített megállapodás az orosz–osztrák viszony mellett aláásta az orosz–német együttműködést is, amit súlyosbítottak a fejlődő német gazdaság protekcionista intézkedései is, ugyanis a német védővám nemcsak az amerikai, de az orosz gabona értékesítésének a lehetőségét is korlátozta. II. Sándor 1879 augusztusában a német uralkodóhoz írt levelében érzékeltette, hogy a két ország kapcsolatai – szerinte Bismarcknak tulajdoníthatóan – lehültek, s nyilvánvalóvá tette, hogy változatlan német magatartás esetén szakítás következhet be. A **német diplomácia**, amely rettegett az elszigetelődéstől, ilyen körülmények között igyekezett szorosabbra vonni másik szövetségeseivel a viszonyt, és **1879 októberében aláírta az Osztrák–Magyar Monarchiával** – amelynek gróf Andrassy Gyula nevével fémjelzett külügyi vezetése közismerten russzofóbiás volt – a **Zweibundot, a kettős szövetséget**. A szerződésnek egyértelműen oroszellenes éle volt: a szerződő felek kötelezték magukat, hogy birodalmuk teljes fegyveres erejével egymás segítségére sietnek, ha Oroszország bármelyiküket megtámadná. A szerződést eredetileg ötéves időtartamra kötötték.

A három császár szövetségének megújítása

A dolgok azonban folyamatos mozgásban, változásban voltak, így hamarosan változás következett be az orosz diplomácia hozzáállásában is. Anglia ugyanis a tengerszorosok tekintetében továbbra is súlyosan korlátozta Oroszországot, nem tartotta be a szorosok zártságáról szóló egyezményt, elvileg flottája bármikor felbukkanhatott a Fekete-tengeren, másrészt érezte hatását a közép-ázsiai angol–orosz konfliktus (a „*nagy játszma*”) is. Mivel egy esetleges háború esetén mind a francia, mind a két közép-európai hatalom magatartása kiszámíthatatlan lett volna, a konzervatív, személyében is megújuló orosz külügyi vezetés (az elhunyt Gorcsakovot *Gierys* követte) a Németországgal történő kapcsolatok rendezését szorgalmazta. A Berlinbe eljuttatott orosz ajánlat a tengerszorosok zártságának szavatolását kérte, s garanciát vállalt volna egy német–nyugati háború esetén a semlegességre, ráadásul ezt az ajánlatát Ausztriára is kiterjesztette. Bismarck jónak ítélte a javaslatot, s azt az Osztrák Monarchia új, *Kálnoky Gusztáv* által vezetett külügyminisztériuma is elfogadhatónak találta. Az egyezmény osztrák–orosz vonatkozású végső politikai tartalma Ausztria számára bekebelezhetőnek ítélte hosszabb távon Szerbiát, Oroszország pedig előbb-utóbb elfoglalhatta volna a tengerszorosokat, így a Balkán-félsziget Nagy Katalin és II. József óta tervezett kelet-nyugati felosztása a két terjeszkedő hatalom között megvalósulhatott volna.

Ilyen alapon jött létre 1881 júniusában Németország, Ausztria–Magyarország és Oroszország hármás megállapodása, a *három császár szövetségének megújítása*. Az egyezmény szavatolta az 1841-es londoni tengerszoros-egyezmény betartatását, közös fellépést helyezett kilátásba Törökország ellen arra az esetre, ha békeidőben lezárna a szorosokat. Az egyezmény semlegességet írt elő a résztvevők valamelyikének negyedik hatalommal viselt háborúja esetére, estleges orosz–török háború szituációjában azonban a cári monarchiának külön kellett egyeztetnie Ausztriával, így a szerződés ebben a relációban nem volt automatikus érvényű. A balkáni megállapodás az eredeti orosz ajánlat szellemében az érdekszférák világos elhatárolását és azt a kötelezettséget tartalmazta, hogy a félszigeten fennálló viszonyokat csak kölcsönös egyetértéssel változtatják meg. Oroszország tudomásul vette, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia a „megfelelő pillanatban” annexióvá kívánja változtatni Bosznia-Hercegovina okkupációját, Ausztria pedig tudomásul vette Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülését.

A nagyhatalmi szempontból tiszta viszonyokat és világos elhatárolódást teremtő egyezménynek megfelelően az elkövetkezendő években Oroszország teljes befolyást gyakorolt Bulgária felett, beiktatta a cárt, s megszervezte a bolgár hadsereget, amelyet orosz tisztek irányítottak. Szerbia viszont kötelezte magát, hogy a Monarchia jóváhagyása nélkül nem lép szövetségre, cserébe Ausztria megígérte a királyi címet. A függetlenedő balkáni államoknak a Török Birodalom után más európai hatalmakhoz kellett igazodniuk.

A hármás szövetség

Az egységesült olasz állam nagyra törő külpolitikai ambíciói megvalósításához partnereket keresett, annál is inkább, mert ellenfeleket már talált. Az észak-afrikai terjeszkedés álma francia érdekeket sértett, az újszülött olasz balkáni tervek pedig az osztrák befolyás alá került Nyugat-Balkánt érintették elsősorban. Oroszországnak így egyszerre lett volna szüksége egy francia- és egy osztrákellenes szövetségesre, és ilyen értelmű ajánlatot tett 1880-ban a másik nemrég egyesült ország, a Német Császárság számára. Bismarck örömmel vette a franciaellenes szövetség bővítésének lehetőségét, de ez a konstelláció nem irányulhatott Ausztria ellen. Oroszországnak a támogatásért cserébe először ki kellett egyeznie az Osztrák Monarchiával – Berlinbe Bécsen át vezetett az út. Ez nem tűnt egyszerűnek két alapvető ellentét miatt: egyrészt a már említett balkáni érdekszféra okán, másrészt a katolikus Habsburgok nem vették tudomásul a pápát

világi hatalmáról lemondató és Olaszország területi egységét kimondó ún. *garanciális törvényt*. A német javaslatra megindult diplomáciai egyeztetés majdhogynem reménytelennek mutatkozott, ám *Tunisz* francia megszállása eldöntötte a kérdést; Olaszország nem tarthatott fenn feszült állapotot két nagyhatalmi szomszédjával egyidejűleg, s mivel Franciaországgal a háborús feszültség szélére sodródott, Ausztriával kellett megegyeznie.

1882 májusában Bécsben az itáliai állam aláírta a hármas szövetség szerződését. A szerződés józan kompromisszumokat tartalmazott, bármennyire is kényszerűek voltak azok: Itália lemondott Ausztriával szembeni területi igényéről, a Habsburg-állam pedig elállt a pápa területi restitúciós követeléseinek a támogatásától. A balkáni osztrák érdekszférát Olaszország elismerte, cserébe támogatási ígéretet kapott egy esetleges francia konfrontáció esetére.

A szövetségi rendszer *1883-ban Románia csatlakozásával egészült ki*. A Moldvából és Havasalföldből összeálló észak-balkáni állam élén 1866-tól egy Hohenzollern–Sigmaringen-házból való uralkodó, I. Károly állt, 1881-től már királyságként működött, így dinasztikus érdekei a német állam mellett kötelezték el. Ugyanakkor a Besszarábia kapcsán Oroszországgal fennálló konfliktus nagyon is praktikus szempontja miatt orosz támadástól tartott, és garanciákat keresett egy esetleges konfrontáció esetére. Egy olyan védelmi szövetség, amelynek maga Oroszország is tagja, ideális megoldásnak tűnt.

Út a hármas antant felé

Az 1880-as éveket nagyszabású diplomáciai manőverek jellemezték valamennyi érintett hatalom részéről. Először *1885–1886-ban a bolgár válság* készítette pozíciója átgondolására elsősorban Ausztriát és Németországot. 1885 szeptemberében Kelet-Ruméliában, Plovdivban felkelés tört ki, amelynek eredményeképpen a mesterségesen szétszakított bolgár államhoz újból csatlakoztak a déli területei, s az egyesült Bulgária élére *Battenberg Sándort* választották fejdelemmé. Az új állam valódi függetlenséget kívánt, és visszautasította az orosz gyámkodást. A cári monarchia viszont nem azért küzdött a nagy szláv államért, hogy létrejöttekor elveszítse a befolyását fölötte. Hosszas diplomáciai huzavona után a *konstantinápolyi nagyköveti konferencián* az érintett hatalmak egyetértettek abban, hogy a „kelet-ruméliai forradalmi puccsot” nem ismerik el. Oroszország most az engedetlen vazallus meggyengítésében, tehát újbóli széttagolásában volt érdekelt, és az oroszbarát bolgár tisztek fellépésének eredményeként sikerült *Battenberget 1886 augusztusában lemondatni*, ám az új bolgár vezetés függetlenség- és egységpártisága nem változott. Ezért szeptemberben *Kaulbars* tábornok személyében meghatalmazott orosz diplomata érkezett Bulgáriába, és kilátásba helyezte, hogy amennyiben a status quót nem állítják helyre, úgy az ország orosz katonai megszállás alá kerül.

A határozott és egyoldalú orosz fellépés elsősorban az orosz orientációt kezdettől óvatos tartózkodással (a magyar politikai elit heves ellenzéssel) kezelő Ausztria esetében váltott ki erőteljes reakciókat, hiszen a cári állam, a korábbi egyezségeket megszegve, önállóan intézte a balkáni ügyeket, holott ezt az Osztrák–Magyar Monarchia jóváhagyása nélkül nem tehetné volna meg. *A kiéleződő orosz–osztrák viszony viszont Németországot hozta nehéz helyzetbe*, mert egyre inkább úgy tűnt, hogy választania kell szövetségesei közül, a jó viszony Ausztriával és Oroszországgal egyidejűleg nem tartható fenn. Súlyosbította a problémát, hogy Franciaországban ekkor erősödött meg a *Boulangier tábornok* nevével fémjelzett *revansista mozgalom*, amely gyarmati sikereknél többet kívánt, s Európában is szerette volna helyreállítani a francia kontinentális dominanciát. Bismarck a francia reváns jeleire a korábban bevált módon reagált: a Reichstag feloszlata árán is keresztülvitte a hadsereg békelétszámának emelését, és provokatív, nagyszabású hadgyakorlatot rendezett a francia határ mentén. Bismarcknak ezúttal nem állt szán-

dékában preventív háborút vívni, *de sikerült ismét felkeltenie a háborús riadalmat*, s az elrettentés hatékonynak bizonyult: a francia kormány Boulanger tábornok és a revansista mozgalom tekintetében elhatárolódó nyilatkozatot tett.

A földközi-tengeri antant és a viszontbiztosítási szerződés

Németország a bolgár válság óta fokozottan veszélyben érezte az orosz szövetséget, s tartott a cári monarchia és Franciaország egymásra találásától. Ezért Anglia irányába nyitott, hogy finom diplomáciai nyomással kényszerítse a szigetországot a kialakult állapotok elismerésére, esetleg a hármasszövetséghez történő csatlakozásra. Ezért Bismarck politikai sakkot adott Angliának, vagyis kijelentette, hogy megvonja tőle a támogatását Egyiptom tekintetében, ha nem rendezik a Földközi-tenger térségének ügyeit. A Disraeli halála óta *Salisbury* által irányított konzervatív angol politika ugyan nem volt hajlandó csatlakozni a hármas szövetséghez, de *1887 februárjában* megkötötte *Olaszországgal a földközi-tengeri antantot*, amelyhez hamarosan *Ausztria és Spanyolország is csatlakozott*, s ezzel párhuzamosan *megújították a hármas szövetséget*. Az antant kötelezettséget vállalt a földközi-tengeri status quo megőrzésére, Ausztria és Olaszország pedig deklarálták – ha kényszeredetten is – a balkáni ügyek közös intézését. Világos volt, hogy a szerződéssorozat éle Oroszország ellen irányul. Miután *1887-ben lejárt a három császár szövetsége*, Bismarck azt új formában kívánta megújítani, nehogy Oroszország szövetségét elveszítse. A hármas szövetség miatt nem állhatott elő olyan ajánlattal, hogy a cárizmust segíti egy esetleges háborúban, mert ez ellentmondott volna a másik szövetségi rendszerből fakadó kötelezettségeinek. Azt viszont vállalhatta, hogy védelmi célú orosz háború esetén semlegességet tanúsít, s ugyanez vállalhatónak tűnt az orosz külügyi vezetés számára is, támadó francia háború esetére. Így született meg *1887-ben a viszontbiztosítási szerződés (Rückversicherungsvertrag)*, amelynek elfogadását Oroszország részéről elősegítette, hogy garantálták Bulgáriához fűződő történelmi jogait és a tengerszorosok zártságát, alapvetően azonban Bismarck sokoldalú körültekintése hozott újabb sikert a német diplomácia számára.

A bolgár válság kiéleződése újabb feszültséget jelentett a nemzetközi politikában. Battenberg eltávolítása után a bolgárok elutasították az orosz jelöltet, és a függetlenség- és egységpárti *Szász-Coburg Ferdinándot* emelték a bolgár állam trónjára. Szentpétervár Ausztria manipulációját sejtette a háttérben, annak ellenére, hogy Bécsből hivatalosan figyelmeztették Bulgáriát az orosz szempontok figyelembevételére. A pánszláv körök nyomására Oroszország nagyszabású provokatív csapatösszevonást hajtott végre Galíciában, *úgy tűnt, küszöbön áll egy orosz-osztrák háború*. Ez bár kedvére lett volna a liberális magyar nemességnek, de a józanabb osztrák körök, valamint a bismarcki külpolitika is nyugalomra intette Ausztria–Magyarországot. A budapesti lapok által nyilvánosságra hozott kettős szövetség szerződésszövegéből is világosan kiderült, hogy Németország csak támadó orosz háború esetén nyújt segítséget Ausztria számára, ezért a preventív fellépést el kellett vetni, ugyanis Oroszország csak kimutatta a foga fehérjét, de nem támadott. A nagy kardcsörtetés 1888 tavaszára elcsendesedett, a konfliktus kevés volt ahhoz, hogy casus belliként szolgálhasson.

Hamarosan azonban *gyökeres fordulat* zajlott le az európai nemzetközi kapcsolatrendszerben. *Bismarck*, a német külpolitika zseniális irányítója, Németország újraegyesítője – elsősorban személyi és belpolitikai okokból – *1890 márciusában lemondott*, s az őt követő *Caprivi* és az új, vehemens fiatal uralkodó, *II. Vilmos* nevével fémjelzett külpolitikai irányvonal szakított a nagy előd óvatosan mérlegelő-taktikázó, körültekintő realizmusával, és úgy ítélte meg, hogy Oroszországra Németországnak nincs szüksége, ezért *1890 júniusában nem újították meg a viszontbiztosítási szerződést*.

A külpolitikai aktus az elszigetelődés veszélyét jelentette Oroszország számára, és az elszigeteltségből történő kitörés lehetőségét az erre azonnal reagáló Franciaország részére. A lassan modernizálódó cári monarchia és a köztársasági Franciaország között nem volt könnyű a közeledés, de a felismert állami érdek nyilvánvalóan erősebb volt, mint a különböző jellegű ideológiai megfontolások. *1891 augusztusában a francia flotta látogatást tett Kronstadtban.* A történelem furcsa fíntoraként *III. Sándor cár* a kikötőben feszes vigyázásban hallgatta végig a francia forradalom himnuszá nemesedett indulóját, a Marseillaise-t. A tárgyalás megfogható eredményeként még ugyanebben a hónapban egy *konzultatív paktumot írtak alá.* A további együttműködés lassan bontakozott ki, a francia–orosz szövetségnek mindkét országon belül voltak ellenzői, ám a gall állam számára sem kínálkozott más kitörési pont, Oroszország pedig a gyarmatokon került szembe Angliával, a Balkán kérdésében az Osztrák Monarchiával, a viszontbiztosítási szerződés felmondása miatt pedig lehűlt a viszonya Németországgal. Az orosz döntést elősegítette a francia pénzpolitika, amely 1888-tól jelentős összegű államkölcsonöket folyósított a cári rendszer számára. *Végül 1892 augusztusában aláírták az orosz–francia katonai szövetséget,* amelyet – német gesztus hiányában – *III Sándor 1893 decemberében ratifikált, a franciák 1894-ben.* A hármas szövetséggel szemben kezdett kirajzolódni egy Európát átszelő másik jelentős erővonal is, **megszületett az orosz–francia antant.**

A SZÁZADFORDULÓ DIPLOMÁCIÁJA: AZ ERŐVISZONYOK KIEGYENLÍTŐDÉSE, KÜZDELEM A GYARMATOKÉRT

Az 1890-es évek nemzetközi politikáját a korábbiaknál nagyobb együttműködési készség, higgadtabb diplomáciai magatartás jellemezte, így a számos helyi konfliktus mellett nem alakult ki a korábbiakhoz hasonló európai vagy világméretű válsággóc, nem robbantak ki újabb, szövetségi rendszerek közötti háborúk. A megváltozott nagyhatalmi mentalitás okai között említhetjük egyrészt, hogy az illető államok szabad kezet kívántak kapni távol-keleti és afrikai *gyarmati ambícióik* megvalósításához. Másrészt az *ipari forradalom második szakaszának* kibontakozásával új ipari, gazdasági és katonai potenciál jött létre, új erőforrások és technológiák terjedtek el, ezzel párhuzamosan új fegyvernemek jelentek meg, és *új típusú fegyverek kezdtek terjedni* (gránát, géppuska, harci gáz, repülő), melyek kiegyenlítettebbé tették az érdekelt felek közötti erőviszonyokat. Harmadrészt pedig azért, mert az egységesülő *Németország* gazdasági növekedése rendkívül erőteljes volt, s a századfordulóra már megközelítette a korábban élen járó Angliát. A *Tirpitz* tengernagy nevével fémjelzett *német flottapolitika* nyíltan fel kívánt zárkózni a világ addigi legerősebb tengeri hatalmának tartott szigetországhoz. A másik későn egyesült állam, *Olaszország* is igen erőteljes ambíciókkal jelentkezett a nemzetközi porondon, s bár korábbi széttagolt periódusához képest dinamikus gazdasági fejlődésnek indult, teljesítménye és tényleges lehetőségei mégsem alapozták meg nagy ívű ambícióit. *Oroszország*, bár komoly belső gondokkal küzdött, szintén lendületesen alakította át gazdaságát és tovább terjeszkedett. A tengerentúlon az *Amerikai Egyesült Államok* vált – elsősorban óriási ütemben kibontakozó gazdasági fejlődése és tekintélyes területe révén – olyan világpolitikai tényezővé, amelyet már nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A Távol-Keleten az 1860-as évek végétől gyors ütemben modernizálódó *Japán* sorakozott fel a gyarmati ambíciókat felmutató, terjeszkedő hatalmak közé. Ezen tendenciákkal párhuzamosan a korábbi vezető hatalmak (Anglia, Franciaország) fejlődése lelassult, illetve a korábban meglévő jelentős különbségek minimalizálódtak, vagy teljesen eltűntek.

A Közel-Keleten is az európai hatalmak kooperációja, a status quo megőrzése volt az 1890-es évek jellemző külpolitikai tendenciája. A feszültség a térségben most sem csökkent, csak a

hatalmak válságkezelési technikája és együttműködési készsége változott meg a fent említett okokból. Mindezek figyelembevételével érthető, hogy *1895-ben az örmény felkelés*, illetve az azt követő súlyos török katonai megtorlás esetében, illetve az *1897-es krétai lázadás* alkalmával az európai vezető hatalmak teljes passzivitást tanúsítottak, sőt még azt is eltűrték, hogy a krétaiak segítségére siető görögökre a szultáni birodalom súlyos vereséget mérjen. A megváltozott, jóval kiegyenlítettebbé vált erőviszonyok indukálta együttműködési készséget jól demonstrálta *1897-ben az Osztrák Monarchia és a cári Oroszország együttműködési szerződése*, amelyben a balkáni status quo fenntartása mellett kötelezték el magukat, s deklarálták, hogy a felmerülő vitás kérdéseket tárgyalásos úton fogják rendezni.

Az egyetlen olyan konfliktus, amely felborzolta a kedélyeket, és hosszabbtávú következményeket vont maga után, a századvégen a *bagdadi vasút építése* kapcsán robbant ki *1898-ban*. Az ambiciózus fiatal uralkodó, *II. Vilmos* látogatást tett Törökországban, és nyilvánvalóvá tette, hogy a továbbiakban hazája sem közömbös a keleti ügyek iránt. A tárgyalás legmegfoghatóbb eredménye a Konstantinápolyt Bagdaddal összekötő vasút építésére kapott koncesszió volt, amely a német tőke számára lehetővé tette volna, hogy egészen a Perzsa-öböl bejáratáig jusson. A szinte azonnal bekövetkező angol, orosz tiltakozás, fenyegetőzés, pénzügyi bojkott hirdetése hatástalan maradt, Németország 1903-ban hozzákezdett az építkezéshez.

A 19. század 90-es éveiben a nagyhatalmi vetélkedés színterei elsősorban a *gyarmatok* voltak. A nyilvánvaló gazdasági előnyök miatt valamennyi gyarmatosító igyekezett új területeket szerezni, vagy a korábban megszerzett érdekszférák határait kitágítani. *A Távol-Keleten* az egyenlőtlen történelmi fejlődés következtében két „későn induló hatalom”, a súlyos belső problémák mellett modernizálódó *Oroszország* és az 1870-es évek elejétől a *Meidzsi-reformoktól* kezdődően robbanásszerűen fejlődő és felzárkózó *Japán* között keletkezett konfliktus *Mandzsúria* és *Korea* kérdésében. *1894-ben* a japán hadsereg megjelent Mandzsúriában, és alig fél év alatt térdre kényszerítette a gyenge kínai erőket. Az **1895 áprilisában** megkötött **simonoszeki békében** megszerezte a Liaotung-félszigetet, Formosát (Tajvant) és a Pescador(es)-szigeteket (Penghut). Az európai hatalmak túlzottnak ítélték Japán térryerését, ezért *Lobanov-Rosztovszkij* orosz külügyminiszter jegyzéke mögé sorakoztak fel, amely a békefeltételek mérséklésére szólította fel Japánt. Az orosz, angol, francia, német koalícióval szemben a távolkeleti szigetország nem kockáztathatta friss reformjait és újonnan épített flottáját, így – a jóvátételi összeg felemelése fejében – lemondott a Liaotung-félszigetről.

A térségben a későbbiekben nagyon határozott *orosz aktivitás* mutatkozott: a tehetséges pénzügyminiszter, *Vitte* kezdeményezésére létrehozták az Orosz–Kínai Bankot, amelynek révén sikerült az ázsiai országot nagymértékben pénzügyi ellenőrzése alá vonni; a cári monarchia koncessziós jogokat szerzett Koreában, engedélyt a transzszibériai vasút Mandzsúria területén keresztül történő kiépítésére, és Porth Artur, valamint a Liaotung-félsziget kikötőinek bérbevételére. Oroszország mellett a másik három jegyzéket átnyújtó állam is igyekezett kiharítani a maga szejtét a „kínai tortából”: kikötő-bérbevételekkel, vasúti koncessziókkal, ipari és pénzügyi befolyás megszerzésével vonták gazdasági ellenőrzés alá és taszították félgyarmati sorba az egykoron nagy hagyományokkal rendelkező, de a világtól túlságosan sokáig elzárkózó, hatalmas területű és népességű ázsiai országot. Kína erejéből *1900-ban* csak egy felkelésre, az ún. „*bokszerlázáadásra*” futotta, amelyet a gyarmatosító hatalmak különösebb erőfeszítés nélkül levertek.

Afrikában kevésbé érvényesült a 90-es évek nagyhatalmi önmérséklete és tárgyalási készsége, itt azonban a helyzet is más volt. Míg Európában, s részben Ázsiában is már ismert és gyakran mások által már elfoglalt, vagy gazdasági függésbe vont területekért folyt a küzdelem, ami állandó konfliktusforrást jelentett, és folyamatos diplomáciai egyeztetéseket tett szükségessé,

addig Afrikában még voltak szabad területek, és döntő volt az időtényező. Ezenkívül, a kisebb, kevésbé erős gyarmatosítók és az őslakosság ellen a terjeszkedő nagyobb hatalmak gátlástalanul alkalmazták katonai erőfőlényüket. Az előbbiből egy versenyfutás az elsőként történő érkezésért, a „fehér foltok” felszámolásáért, az utóbbiból az **angol–búr háború** következett.

1895-ben a gyémánt után aranyra áhítozó *Cecil Rhodes* megbízásából fegyveres csoport tört be a búr telepesek által alapított *Transvaal*ba és *Oranjerébe*. Azonban a holland telepesek *búroknak* nevezett, már Afrikában született leszármazottai, akiket a német diplomácia is támogatott, időben értesültek a tervről, és elfogták a támadókat. Bár az első betörési kísérlet kudarcot vallott, *Angliát* sem ez, sem a német tiltakozás nem rettentette vissza, és 1899-ben *formálisan is háborút kezdett a búr köztársaságok ellen*. Gyors győzelem helyett elhúzódó küzdelem következett be a telepesek szívós ellenállása miatt, pedig ekkor került a 20. század későbbi fegyverarzenáljának jelentős része először bevetésre. A brit állam végül is koncentrációs táborok alkalmazásával tudta csak az ellenállást megtörni és a *háborút 1902-ben nagy nehezen lezárni*. A két búr állam elvesztette függetlenségét, Anglia pedig további értékes területekkel (aranybányákkal) gyarapodott.

Még érdekesebb volt a világ figyelő közvéleménye számára, hogy mi történik akkor, amikor a két legerősebb gyarmatosító érdekei direkt módon ütköznek egymással. Az *angolok egy Kairó–Fokváros, a franciák pedig egy Szenegál–Dzsibuti* tengely mentén terjeszkedtek a kontinensen. A britek Egyiptom mellett Szudánt is fontosnak gondolták a Felső-Nílus vidékének ellenőrzése érdekében, a franciák pedig szerették volna helyreállítani a térségben korábban elveszített befolyásukat, s Gabonból indítottak expedíciót Szudán térségébe. A franciák érkeztek előbb a hivatalosan a többi hatalom részéről is elismerten angol érdekszférának tekintett területre, és *Fasodánál* kitűzték a francia trikolorót. A két hónappal később érkező britekkel két hétig farkasszemet néztek a gall csapatok, az 1898-as **fasodai incidens** azonban nem vezetett háborúhoz, mert a franciák engedelményekre kényszerültek. Egyrészt a *Dreyfus-ügy* polgárháborús hangulatot teremtő belpolitikai viharai, másrészt az orosz szövetséges támogatásának nyilvánvaló képtelensége miatt meghátráltak, amit Anglia sem bánt, ugyanis a német gyarmati törekvések egyre nyilvánvalóbban sértették a szigetország addig kivívott pozícióit. A hatalmas francia diplomácia jutalma az egy évvel később kötött *angol–francia konvenció* volt: a Nílus vidékéért megkapták a Csád-tó környéki területeket. *A csak egyes részletkérdéseket érintő angol–francia ellentét nem tűntek áthidalhatatlannak.*

Az Amerikai Egyesült Államokban a spanyol–amerikai háború vetett véget a mintegy négy évtizedes békés időszaknak. A polgárháború befejezése és az elzárt nyugati földek megnyitása után hihetetlen dinamizmussal fejlődő újraegyesített államot a 19. század második felében még lekötötték a „belső kolonizáció” lehetőségei, a századvégen azonban óriási mértékűvé vált a karib-térségi és a latin-amerikai tőkekivitel. Egy havannai kikötőben felrobbant amerikai hadihajó ügye szolgáltatta a rivális hispán hatalom kiszorításához a casus bellit: a háború során Spanyolország gyors vereséget szenvedett, s végleg kénytelen volt visszavonulni az amerikai kontinensről. Az 1898 decemberében *Párizsban aláírt békében le kellett mondania Kubáról, Puerto Ricóról és a Fülöp-szigetéről*. Anglia sem tudta a korábban Amerikával kötött megállapodásai érvényét fenntartani, így ezek közül a legfontosabbat, a Közép-Amerikát átszelő csatorna megépítését sem. Az 1901-ben *módosított egyezmény a Panama-csatorna ügyét már az USA problémájának tekintette*. Az Egyesült Államok a Csendes-óceán térségében is terjeszkedett, a Fülöp-szigetek megszerzése után közvetlenül érdekelte vált a délkelet-ázsiai térség problémáiban is. *Hay* amerikai külügyminiszter Kína vonatkozásában, *1899-ben megfogalmazta a „nyitott kapuk elvét”,* azaz világossá tette, hogy részt kér a Kína gyarmatosításából származó előnyökből. A 20. század elejére az Amerikai Egyesült Államok, ha az európai térséget nem is, de a világpolitikát alapvetően befolyásoló hatalommá vált.

AZ EGYENSÚLY FELBOMLÁSA, HATALMI ÁTRENDZŐDÉS A 20. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN**A francia–olasz titkos egyezmény és az entente cordiale**

A 19. század végének új külpolitikai irányokat kereső puhatolózásai eredménytelenül zárultak: *Anglia diplomáciai ajánlatot* nyújtott át 1897-ben, majd azt követőleg további két ízben Németországnak, melyekben semlegességet javasolt arra az estre, ha a másik állam katonai konfliktusba keveredne. A neutralitás vállalását a német álláspont szerint ki kellett volna terjeszteni a hármas szövetség egészére, így a tárgyalások eredménytelenül zárultak. Ugyanígy meghíúsult a *francia közeledés kísérlete is*, ugyanis a germán állam Elzász-Lotaringia kérdésének a politikai napirendről egyszer s mindenkorra történő levételéhez kötötte a tárgyalások megindítását, ami viszont a francia fél számára volt elfogadhatatlan, noha állami szinten hivatalosan már régóta nem képviselte a revansot. Németország politikai makaesszága jól beleillett abba a Bismarck utáni megváltozott külpolitikai irányvonalba, amely az orosz viszontbiztosítási szerződés felmondásához is vezetett. Európában a Német Császárság az egyesítés óta eltelt negyed században a legerőteljesebb ütemben fejlődött valamennyi állam közül, ipari értelemben a kontinens vezető hatalmává vált, népessége a második helyen állt Oroszország mögött, s egyértelműen a térség legerősebb szárazföldi hadseregével rendelkezett. A karakteresen visszautasító magatartás arra utalt, hogy Németország újból nagyhatalomként szeretné megfogalmazni önmagát, s immáron nemcsak az öreg kontinensen, hanem a tengereken, a gyarmatokon is nagyon határozott ambíciókkal jelentkezik.

Mindez *külpolitikája átgondolására készítette Franciaországot*, amely – Majoros István szavaival – megfogalmazta a „*francia választ*”. A britekkel mutatkozó gyarmati ellentétek, és a németekkel fennálló kontinentális problémák egyidejűleg nem voltak vállalhatóak, az alternatívák közül mindenképpen választani kellett. *Az új orientáció Anglia és Olaszország felé mutatott*. Itália szívesen fogadta a francia közeledést, mert úgy ítélte meg, hogy gyarmatpolitikájában szövetségeseitől nem sok támogatást kap, sőt több ízben komoly kudarcok érték (Etiópia). Másrésztől az olasz diplomaták közül sokan eleve megkérdőjelezték a kikényszerített osztrák barátság, és a vállalt franciaellenesség létjogosultságát, s ehhez hozzászámíthatjuk még, hogy az *1886-ban kirobbant olasz–francia kereskedelmi háborúban* az itáliai állam látványosan gyengébbnek bizonyult. Végül *1898 és 1902 között három szerződést írtak alá*: az első kereskedelmi egyezmény lényegében a vámháborúnak vetett véget, a másodikban elosztották a gyarmati érdekszférákat (Marokkó francia, Tripolitánia olasz befolyási övezet lett), *de a legfontosabb az 1902-es titkos egyezmény* volt, amelyben Olaszország semlegességre kötelezte magát egy német–francia háború estére még akkor is, ha „provokáció folytán” a háborút maga Franciaország kezdeményezi. Ez az egyezmény lényegében hatálytalanította a hármas szövetségben vállalt olasz kötelezettséget, annak ellenére, hogy az olasz kormány azt nem mondta fel – sőt két nappal a francia egyezmény aláírása előtt újította meg – mindenképpen jelezte azonban az olaszok ingatag szövetséges voltát.

A francia fordulat másik eleme Anglia vonatkozásában lassabban hozott eredményt. A szigetország bár lelassultabb fejlődéssel, és csekélyebb különbséggel, de őrizte a maga nagyhatalmi státuszát, flottája még mindig első számú volt a világon, kevésbé érezte a megegyezés szükségességét, mint a több oldalról szorongatott Franciaország. Ugyanakkor változtak a személyi feltételek, a diplomáciai garnitúra kicserélődött (az elhunyt Salisbury helyére *Lansdowne* lépett), s a fasodai incidens világosan megmutatta, hogy Franciaországgal a gyarmati problémák csak részkérdéseket érintenek és rendezhetőek, míg más hatalmakkal – elsősorban nyilvánvalóan Németországgal – lényegibb, és mélyebb ellentétek állnak fenn, ráadásul a

tárgyalásos rendezéshez szükséges fogadókészség is – miként a századforduló meddő diplomáciai kísérletei mutatták – hiányzik.

Hosszas egyeztetések, uralkodói-államfői látogatások után végül **1904 áprilisában három egyezményt írtak alá**: mindhárom szerződés világosan jelezte, hogy a *megállapodás lényegi alapja a gyarmati érdekek tekintetében történő* megegyezés. Az elsőkben az egyiptomi és marokkói szférákat határolták el, előbbit Anglia, utóbbit Franciaország kapta, beleértve a szerződés titkos záradéka szerint az anektálás jogát is. A második Új-Fundland, a harmadik pedig Sziám, Madagaszkár és az Új-Hebridák kérdésében különítette világosan el a francia és az angol szempontokat. **Az entente cordiale**, a szívélyes megegyezés, ahogy fordítják, vagy a „nagy kibékülés”, ahogy a hosszú francia–angol ellentétnek véget vető szerződést a kortársak értelmezték, mindenképpen lezárt egy hosszú periódust, és új diplomáciai kereteket teremtett a 20. század számára. Ahogy Diószeg István fogalmazott: „*a korlátlan terjeszkedés politikájáról a két állam áttért a garantált stabilitás irányvonalára.*”

Az orosz–japán háború és hatása az európai diplomáciára

Az európai politikában a krími háború után háttérbe szoruló cári Oroszország a 19. század utolsó harmadában nagy lendülettel terjeszkedett keleten. Elérte a simonoszeki béke revízióját, fontos szerepet játszott a bokszerláadás leverésében, ezért úgy ítélte meg, hogy további tértörésének nincs reális akadály. *1900-ban* megszállta *Mandzsúria* három tartományát, majd a kínai tiltakozás ellenére *1903-ban* anektálta őket, ezen kívül *Koreában* is komoly pozíciókat szerzett. Az 1870 óta dinamikus fejlődő és modernizálódó *Japán* azonban a hozzá földrajzi értelemben nagyságrendekkel közelebb eső térséget „saját életterének” tekintette, és elhatározta Oroszország megállítását, ahogy az orosz állam is határozottan lépett fel, amikor túlzottnak ítélte Japán tértörését. A szigetország ehhez partnerre talált az orosz expanzió miatt szintén aggódó *Angliában*, amellyel *1902 januárjában szövetségi szerződést* írt alá. Ebben a felek semlegességet vállaltak egymás felé, de a háború kiterjesztése – esetleges francia beavatkozás esetén – katonai segítséget is kilátásba helyeztek.

Végül kölcsönös provokációk után *1904 októberében orosz hadüzenettel kitört a háború*. A *Porth Arthur* kikötőjében állomásozó távol-keleti orosz flottát a japánok egy váratlan támadással már a háború első heteiben megsemmisítették, innentől kezdve a mandzsúriai orosz erők defenzívába szorultak. A transzszibériai vasútvonal még nem készült el teljesen, és alkalmas volt ugyan a katonai utánpótlás szállítására, de a 7000 km-es távolság miatt ehhez még így is rengeteg időre volt szükség, míg a japán hajók karnyújtásnyira voltak a hadművelési térségtől. *1905 februárjában* az orosz hadsereg *Mukden* mellett döntő vereséget szenvedett, majd a Balti-tengerről átvezényelt, a fél világot megkerülő cári flotta is elpusztult részben egy súlyos vihar, részben a japán hadműveletek következtében *Csuzimánál*. Közben Pétervárott és más orosz városokban az éhezés, a kemény tél, a halmozódó belpolitikai feszültségek és a súlyos katonai kudarcok *forradalmat robbantottak ki*, Oroszország kénytelen volt feladni a háborút, s *1905 júniusában békét kért*. Frissen kinevezett tehetséges miniszterelnöke, *Vitte* az amerikai *Portsmouth-ban 1905 augusztusában* elérte, hogy a béke nem lett annyira megalázó, mint a katonai vereség súlyából következhetett volna. Oroszország elvesztette ugyan Koreát és Mandzsúriát, valamint *Porth Arthurt*, de meg tudta menteni a Szahalin-sziget északi részét, s így alapvetően a korábban megszerzett távol-keleti orosz pozíciók jelentős része megmaradt. *1907 nyarára* a cári monarchia úrrá lett a belpolitikai krízisen is, és története során először – *még 1905 őszén – korlátozott alkotmányt vezetett be*.

Az orosz–japán háborút a *német diplomácia saját válaszlépéseinek* kidolgozására használta fel. Oroszország közvetett módon háborúba keveredett azzal az Angliával, amely 1904 óta az oroszok legfontosabb külpolitikai partnerének, a franciáknak a szövetségese volt. Ilyen körülmények között lehetőséget láttak a Németországra nézve veszélyesen alakuló külpolitikai harapófogó szétrobbantására, és az a II. Vilmos–Holstein-féle külügyi vezetés, amely annak idején a viszontbiztosítási szerződés felmondása mellett döntött, most a kapcsolatok rendezését kívánta Oroszországgal. Ehhez jó alkalmat kínált a *hulli* (vagy *Dogger Bank-i*) *incidens*, amikor a Japán felé tartó balti flotta hadihajói tévedésből a brit partok közelében angol halászhajókra nyitottak tüzet, s ez komoly nemzetközi feszültséget gerjesztett. A *német ajánlat kölcsönös segítségnyújtási egyezményről* szólt, és Pétervár belement a tárgyalásokba, mindössze azt kötötte ki, hogy a megállapodás aláírása előtt Franciaországot tájékoztatni kell, ugyanis nem kívánta a már kiépített diplomáciai kapcsolatokat tönkretenni. Másrészt Franciaország anyagi támogatását sem óhajtották elveszíteni, melyre a forradalom leveréséhez, majd az azt követő konszolidációhoz nagy szükségük volt. Németország azonban nem akart idő előtt egy Anglia elleni háborúba belemenni, már csak azért sem, mert *Tirpitz admirális* véleménye szerint flottájuk kiépítése még nem fejeződött be, így nem vállalták fel a franciák értesítésének kockázatát, megelégedtek az angol-orosz ellentét elmélyítésével, és kihátráltak a megegyezésből.

Látványos módon *javult azonban Ausztria–Magyarország és Oroszország kapcsolata*. Az **1903-as mürzstegi egyezményben** további kötelezettséget vállaltak a törökországi status quo fenntartására, az orosz–japán háború alatt pedig az Osztrák–Magyar Monarchia kinyilvánította jóindulatú semlegességét, s viszonzásképp a cári monarchia is hasonló nyilatkozatot tett egy bekövetkezendő olasz–osztrák háború esetére. A megállapodást *1904 októberében Pétervárott szerződéses formába* is öntötték, amely úgy tűnt, hogy szilárd és tartós alapokat nyújt a két hatalom számára a balkáni kérdésben történő további hatalmi kooperációihoz.

Az első marokkói válság és az angol–orosz antant

A magabiztos német nagyhatalmi politika leglátványosabb megnyilvánulása **II. Vilmos 1905 márciusi marokkói látogatása** volt. A vizit során a német uralkodó kijelentette, hogy Marokkó szultánjával mint független uralkodóval kíván tárgyalni, és szeretné megakadályozni, hogy a franciák protektorátussá tegyék az országot. Az *1880-as madridi konferencia* határozatára hivatkozott, amely Marokkó kérdésében valamennyi hatalom számára azonos jogokat biztosított, egyúttal javasolta egy nemzetközi konferencia összehívását. Ezzel a gesztussal a közvélemény értésére adta, hogy Németország maga is kolonizációs igényekkel lép fel, és nem ismeri el az országot francia érdekszférának, ami közismerten a brit–francia megállapodás egyik alapja volt. A francia külpolitikában az antantbarát *Delcassé* irányzatával szemben a kompromisszumpárti szárny kerekedett felül. Ebben közrejátszott, hogy Oroszországot lekötötte a távol-keleti háború, Angliának, a másik számba jöhető szövetségeseinek, pedig ekkor még nem volt számottevő szárazföldi hadserege („*az angol hajóknak nincs kerekük*”), s még mindig tartotta magát az a politikai doktrína, hogy Franciaország önmagában nem képes felvenni a harcot a Német Császársággal. Súlyosította a helyzetet, hogy *II. Miklós titokban aláírta 1905 júliusában Björkö szigeténél a II. Vilmos által beterjesztett kölcsönös segélynyújtási tervezetet*, ami úgy tűnt, hogy pillanatnyilag ismét szövetségessé teszi a két legerősebb európai kontinentális hatalmat. Franciaország ilyen körülmények között belement az *1906-os algecirasi konferencia* összehívásába, ahol azonban valamennyi érintett fél a német törekvésekkel szemben lépett fel. A német diplomáciai kudarc a külpolitikát Bismarck távozása után irányító *Holstein* állásába került, és világhosszá tette Németország számára, hogy a kialakult gyarmati pozíciókon csak fegyverrel

változtathat. Sőt, bumeráengeffektusként, a távol-keleti háborúból kikeveredő *Oroszország* és a német fenyegetés nagyságát már a helyén kezelő *Anglia tárgyalásokat kezdett egymással*, felismerve, hogy a közös francia szövetség és német fenyegetettség miatt a feszült viszony hosszabb távon nem tartható fenn, viszont a gyarmati kérdések tekintetében – mint korábban Franciaország esetében is – meg lehet egyezni.

A megállapodást elősegítette, hogy Vitte miniszterelnök és *Lamsdorf* külügyminiszter tanácsára *II. Miklós visszamondta a björköi egyezményt*. Levelet küldött II. Vilmosnak, amelyben leszögezte, hogy a megállapodás csak Franciaország jóváhagyásával léphet életbe, ami a marokkói válság közepén egészen nyilvánvaló diplomáciai nonszensz volt. A megegyezést elősegített az angol kormányváltás, a liberális *Edward Grey* hagyományosan az Oroszországgal történő megegyezés híve volt, de a forradalom utáni konszolidáció keretében a mérsékelt alkotmányosság útjára lépő Orosz Birodalomban is a *Sztolipin–Izvolzskij*-féle vezetés is angolbarát külpolitikát folytatott, és a marokkói válság után az angol–francia katonai kooperáció is aktivizálódott, egészen a vezérkari szintű együttműködésig. Sürgette a megegyezést, hogy Németország lendületesen haladt a bagdadi vasút építésével, és már egészen a Perzsa-öböl közvetlen közelébe jutott.

Végül is az **angol–orosz megállapodást 1907 augusztusában írták alá**, és ez ugyanúgy kizárólag gyarmati tárgyú megegyezéseket tartalmazott, mint a három évvel korábban kötött angol–francia. *Perzsiát* három övezetre osztották, az északi rész Oroszország, a déli Anglia befolyási zónája lett, a középsőt semlegesnek nyilvánították. *Afganisztán* angol érdekszféra maradt, így továbbra is biztosította a britek hátát Indiában, *Tibet* kérdésében pedig lemondtak bármiféle beavatkozásról. Bár valamennyi vitás kérdés tisztázására a megállapodásban nem került sor, a legsúlyosabb konfliktusforrásokat mégis kiküszöbölték.

ÚT AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ FELÉ: AZ ANNEXIÓS VÁLSÁG, A MÁSODIK MAROKKÓI KRÍZIS ÉS A KÉT BALKÁN-HÁBORÚ

A 20. század első igazán közvetlen háborús veszéllyel fenyegető éles nemzetközi konfliktusa a diplomáciai passzivitását feladó, s magát a balkáni kérdésben aktivizáló *Osztrák–Magyar Monarchia* miatt robbant ki. A monarchia 1906-ban hivatalba lépő új külügyminisztere, *Aehrenthal* felelevenítette az osztrák–orosz osztozkodás gondolatát, s jelezte igényét Pétervárnak a Balkán nyugati részének bekebelezésére. Cserébe az orosz fél a tengerszoros-egyezmény revízióját kapta volna, amely lehetővé tette volna a cári hadihajók korlátlan áthaladását a Boszporuszon és a Dardanellákon. *Izvolzskij* orosz külügyminiszter nyitottan reagált az ajánlatra, s az a *csehországi Buchlauban szerződéses formát is öltött*. Utána azonban az osztrák diplomácia elkapkodta a dolgot, mert azelőtt jelentette be **1908-ban Bosznia-Hercegovina annektálását**, hogy Oroszország megkapta volna Párizs és London beleegyezését a tengerszoros-egyezmény revíziójához, elmaradt a diplomáciában alapvető viszonyosság elve. Ráadásul *Szerbia* is hevesen tiltakozott a szláv többségi lakosságú terület bekebelezése ellen, így Oroszország nemzetközi konferencia összehívását javasolta, amelyen – angol, francia, sőt a jelzések szerint olasz – támogatással az annexió visszavonására kívánta kényszeríteni Ausztriát. Az *Osztrák–Magyar Monarchia* beleegyezett volna a konferenciába, de csak azzal a feltétellel, ha a résztvevők előzetesen elismerik a Monarchia területi nyereségét. Ilyen körülmények között persze a konferencia összehívásának semmi értelme nem volt. Az elmérgesedő légkörben, egyre indulatosabb hangvételű jegyzékváltások közepette, mind Belgrád, mind Bécs mozgósítást rendelt el. Döntő volt *Németország* állásfoglalása az adott helyzetben, Berlin ugyanis egyértelműen érvényesítette a kettős szövetségből fakadó kötelezettségét, s nemcsak támogatta Ausztriát a

konfliktusban, hanem a két vezérkar a felvonulási tervek egyeztetését is megkezdte. Bécs – Németország aktív és nyílt támogatásával a háta mögött – *ultimátumot küldött Szerbiának*, mely burkoltan Oroszországnak is szólt. Az orosz diplomácia választhatott a konferencia összehívására vonatkozó javaslatának fenntartása, s az azzal járó nyilvánvaló háború mellett, vagy elállhatott kezdeményezésétől. Három évvel a távol-keleti háború lezárulása után, s látva az ingadozó angol–francia magatartást, Oroszország nem érezte aktuálisnak a helyzetet egy újabb katonai konfliktus vállalására, hiszen szövetségesei értésére adták, hogy a Balkán kedvéért nem biztos, hogy mehozzák azt az áldozatot, amit a gyarmati kérdésben történő elköteleződésükkel vállaltak. Ilyen körülmények között a cári monarchia visszavonta javaslatát, sőt Belgrádot is óvatosságra intette. *Pétervár és délszláv szövetségese súlyos diplomáciai vereséget szenvedtek*. A korábban ígéretesen javuló osztrák–orosz viszony azonban visszavonhatatlanul és végérvényesen megromlott.

Németország azonban alkalmasnak érezte helyzetet egy *oroszbarát külpolitikai fordulat* végrehajtására, ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy éles helyzetben a cári monarchiát szövetségesei nem támogatták, vagy legalábbis nem kellő súllyal. A német diplomácia 1904 óta az ország köré fonódó gyűrű szétrobbantásán dolgozott, s nyilvánvalóvá kívánta tenni a kelet-európai hatalom számára, hogy nem érdemes az antant keretében politizálnia a központi hatalmakkal szemben. Izvolszkij belebukott az annexiók kudarcba, és *Szazonov*, az új külügyminiszter fogadóképz volt a megváltozott német magatartás iránt, amit ezúttal már Ausztria sem ellenzett. A közeledés *1911-ben Potsdamban egyezmény aláírásával zárult*, amelyben a németek lemondtak a Perzsia orosz övezetében megszerzendő vasúti koncesszióról, az orosz fél pedig garantálta, hogy nem górdít akadályt a bagdadi vasút építésének útjába. A francia és az angol diplomácia, amely három évvel korábban szűkmarkúan mérte a támogatást, most nem tudott mire hivatkozni a szerződés megakadályozása érdekében, amely jószerezivel formálissá tette az antantot.

1909-től a német külügyeket új vezetés irányította, a távozó Bülow kancellárt *Bethmann Hollweg* váltotta fel. Számára a potsdami egyezmény sikere is azt mutatta, hogy a német hatalmi politika új szakaszába léphet. Az erődemonstrációra a Marokkóban kitört felkelés nyújtott ürügyet, ugyanis az alattvalóik megvédése ürügyén beavatkozó Franciaország megszállta a fővárost, Fez, és világhossá vált, hogy hamarosan egész Marokkó Franciaország kezére kerül. *Egy német hadihajó*, az akció nyomán elhíresült *Panther 1911. július 1-jén horgonyt vetett a marokkói Agadir kikötőjében*. A jól megtervezett és rajtaütésszerűen végrehajtott katonai provokáció – a „*párducugrás*” – célja nem a háború kirobbantása volt – bár eléggé nagy riadalmat keltett –, hanem hogy Berlin Franciaországot rákényszerítse *Francia Kongó átadására*. A német diplomácia vezetői úgy számoltak, hogy Oroszország és Anglia is passzív marad, előbbi a nemrég kötött megállapodás miatt, utóbbi pedig azért, mert a terület nem érintette gyarmati érdekszféráját, Franciaország pedig egyedül nem fog vállalni egy katonai konfliktust Németországgal. Szentpétervár esetében úgy tűnt, hogy bejönnek a német várakozások, Oroszország sértetlen hallgatott, Anglia azonban 3 hét taktikai kivárás után *Grey* külügyminiszter jegyzékével világhossá tette, hogy ha Németország háborúba keveredik Franciaországgal, akkor Angliát is ellenfelei között kell tudnia. Berlin nem volt igazán felkészülve a háborúra, abban bízott, hogy érdekeit diplomácia eszközökkel is érvényesíteni tudja, de így meg kellett elégednie a kompenzációként kapott északkeleti Kongó-vidékkel, és kiűritette Agadírt. **A második marokkói válság** még egyértelműbbé tette, hogy a valós ellentétek határai hol hózódnak.

A vihar elültével *Anglia gesztust kívánt tenni Németország felé*, mert a kompromisszumok iránt mindig nyitott brit diplomácia számára nem volt idegen, hogy kisebb engedményekkel, koncessziókkal megbékítse potenciális ellenfeleit. *1912 februárjában Haldane* angol hadügyminiszter diplomáciai csomaggal érkezett Berlinbe, amely a német tengeri fegyverkezés mérséklése

fejében beszállt volna a bagdadi vasút finanszírozásába, elismerte volna Németország afrikai területi igényeit, illetve garantálta volna, hogy provokáció nélkül nem támad rá a német államra. Berlinben azonban egy évvel a kínos agadiri kudarccal nem óhajtották a megegyezését, és azzal a nyilvánvalóan teljesíthetetlen ellenjavaslattal álltak elő, hogy a két ország maradjon semleges a másik háborúja esetén. Ez azt jelentette volna, hogy Angliának magára kell hagynia francia vagy orosz szövetségeseit egy háborús konfliktusban. Levonva a megfelelő következtetést, az angol miniszter dolgavégezetlenül tért haza Londonba.

A német elutasítás az antant megszilárdulását hozta magával, 1912 végén intenzív levélváltás indult meg az angol és francia külügyi hivatalok között, ami a két külügyminiszterről elnevezett *Grey–Cambon-egyezménnyel* zárult. Ez határozott formát adott az angol–francia együttműködésnek, ezzel párhuzamosan tárgyalássorozat keretében szélesítették ki a francia–orosz kooperációt is.

1912-ben háborúvá érett a Balkán régóta forrongó kis nemzetállamainak végleges önállósulási vágya. *Szófia* és *Belgrád* szervezte a törökellenes koalíciót, a nagypolitikai helyzet miatt úgy tűnt, hogy mind Ausztria, mind Oroszország közömbösséget tanúsít. *1912 nyarára* kétoldalú szerződésorozat révén *létrejött a Balkán-szövetség*, amely Románia és Albánia kivételével a térség valamennyi kisállamát tömörítette, és **kirobbant az első Balkán-háború**. A bomlófélben lévő *Török Birodalom* az egyidejű, koncentrált támadással szemben nem volt képes jelentős ellenállást tanúsítani, így *1912 novemberében békét kért*. A békefeltételek azonban már élénken foglalkoztatták a térségben érdekelt két nagyhatalmat is, hiszen nem volt mindegy, hogy az új államok határai hol húzódnak majd. Az osztrák álláspont szerint önálló Nagy-Albániára lett volna szükség, egyrészt hogy ellensúlyozza Szerbiát, másrészt hogy a délszláv államot elszigetelje az Adriai-tengertől. Javaslatát az érintett államok nem fogadták el, már csak azért sem, mert Albánia a végsőkig kitartott a török állam mellett. Oroszország feladta egyébként is csak látszólagos közömbösségét, vallási és etnikai okokból határozottan Szerbia mellé állt, így a feszültség olyan méreteket öltött, hogy mindkét országban részleges mozgósítást rendeltek el. Az *1912 decemberében Londonban összeülő győztesek konferenciája* heves vitákat és kevés kompromisszumkészséget hozott. Elsősorban Bulgária kívánta felhasználni a győzelmet a középkori „nagybolgár” állam területi helyreállítására, ehhez intenzív osztrák diplomáciai támogatást kapott a háttérből.

Mialatt a diplomaták Londonban tárgyaltak, a balkáni államok fegyverrel kívánták eldönteni a kérdést: az **1913 augusztusában kirobbant második Balkán-háborúban** valamennyi érdekelt fél Bulgária ellen fordult, – beleértve az első koalíciót a háttérből figyelő Romániát –, sőt a revans reményében a Török Birodalom is tegnapi ellenfelei mellé állt. Ilyen körülmények között a bolgár állam gyors vereséget szenvedett, és jelentős területi veszteséget volt kénytelen elkönyvelni, további feldarabolását a Szerbiának küldött osztrák ultimátum akadályozta meg.

Úgy tűnt, hogy a nemzetközi helyzet még ezt a két háborút is képes elviselni a katonai konfliktus eszkalálódása nélkül. 1913 végére azonban a nemzetközi feszültség fokozódott és tartóssá vált, s a háború ekkor még csak azért nem tört ki, mert Németország 1912-től erőteljesen fékezte osztrák szövetségese akcióit, Franciaország pedig Oroszország tudomására hozta, hogy a Balkánra nem tartja érvényesnek az 1893-ben megkötött casus foederis.

1914. június 28-án Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége Szerbia gyásznapjára, az első rigómezei csata évfordulójára időzített provokatív hadgyakorlaton vett részt Szarajevóban, Bosznia-Hercegovina fővárosában, annak ellenére, hogy az osztrák rendőrség óva intette ettől az uralkodójelölt-párt. A szerb nacionalista szervezetek a város több pontján várták a városon végigkocsikázó Ferdinándot, közülük *Gavrilo Princip*, a szerb „Fekete Kéz” nevű terrorszervezet tagja volt „sikeres”, és *több pisztolylövessel megölte a trónörökösöt és feleségét*. Az egész Európát

felháborító gyilkos merénylet után Ausztria olyan erkölcsi helyzetbe került, hogy diplomáciai és katonai vezetése mindenképpen ki akarta használni az alkalmat a már többször elhalasztott háború kirobbantására, s ezt a lehetőséget már szövetségese, Németország sem szalaszthatta el. **A Szerbiának átnyújtott, szándékosan teljesíthetetlenre fogalmazott ultimátum, majd az annak elutasítása nyomán kirobbanó első világháború az emberiség addigi történetének legsúlyosabb, legtöbb áldozatot követelő, több mint négy éven keresztül tartó kataklizmáját indította el.**

5. A 19. SZÁZADI GYARMATOSÍTÁS TÖRTÉNETE

GYARMATOSÍTÁS ÉS IMPERIALIZMUS

A kolonializmus, másképpen a gyarmati rendszer a 19. században még politikai értékítélet nélküli kifejezésként létezett, és a gyarmatok helyzetét határozta meg, vagyis *egy nép vezető szerve, csoportja ellenőrzést gyakorolt egy tőle idegen népen, a kettejük között létező fejlődésbeli különbségek politikai és ideológiai kihasználásával*. Szorosan kapcsolódik hozzá az imperializmus fogalma, amely az 1870-es években született meg, és az 1890-es évektől kezdtek egyre gyakrabban használni. Leszűkített értelemben az orosz marxista *Vlagyimir Iljics Lenin* használta 1916-os, *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című művében, s vált a marxizmus-leninizmus egyik vesszőparipájává, rövid idő alatt sötétre színezve a korábban semleges, sőt, gyakorta elismeréssel emlegetett szót. Az ENSZ Közgyűlése pedig, amelyben röviddel a második világháború után a volt gyarmati függésben lévő államok túlsúlyba kerültek, 1960-ban az 1514. (XV)-ös számú határozatában a kolonializmust elítélte. A lenini elemzés szerint az imperializmus gazdaságilag a kapitalizmus új fázisában, a monopolkapitalizmusban gyökerezik, a finánc-tőke beruházási törekvéseiben, s ez vezetett el a világ felosztásához a kapitalista nagyhatalmak között, továbbá az első világháború kirobbanásában is szerepe volt. Nem Lenin volt az első, aki e témával foglalkozott, ám csaknem mindannyian már igazából a viktoriánus kor utáni, azaz a 20. század eleji helyzetet elemezték.

A századfordulótól számos értelmiség írt róla, így például a brit liberális *John Atkinson Hobson* 1902-ben *Imperializmus-tanulmány* címmel megjelent könyvében azt fejtette ki, hogy ez a legerőteljesebb jelenség a nyugati politikai szférában. A felhalmozási elmélete szerint – amelyre Lenin is épített – mivel a briteket beérték gazdasági fejlettségben mások is (németek, amerikaiak, belgák), akik részben ugyanazon piacokat célozták meg, Nagy-Britanniának biztosítania kell a maga lehetőleg kizárólagos felhasználására ezeket a piacokat, hogy teljes egészében kihelyezhesse áru- és tőkefelöltségét, biztosíthassa nyersanyagigényét. (Ez a gondolata részben *Paul Leroy-Beaulieu* francia gyarmatosítást pártoló újságírónak az 1874-ben kiadott, *A gyarmatosításról a modern népeknél* című művében szereplő újfajta gyarmatosítást, a tőke kivitelét idézte.) A magánszektornak az ily módon való saját gazdagodásához a közszféra katonai-politikai erejét kellett segítségül hívnia.

Ezen elgondolások már ott sántítanak, hogy a tőkekivitel jelentős része nem a gyarmati területekre irányult, hanem önálló államokba (például az USA-ba, Oroszországba, Latin-Amerikába). *Immanuel Wallerstein* világrendszer-elmélete a centrum–periféria magyarázattal állt elő: a neomerkantilista kor félperiférián lévő országai szerettek volna a britekhez hasonlóan magországgá válni. További vélekedés szerint Nagy-Britanniát hanyatlása, a világban való szerepének csökkenése készítette arra, hogy formális hódításba kezdjen, így próbálva megőrizni pozícióját. *Peter J. Cain* és *A. G. Hopkins* elgondolása szerint az ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági és pénzügyi kapitalizmus egyaránt befolyásolta az ország fejlődését, de alapvetően a pénzügyi kapitalizmus, tehát az úgynevezett „úri kapitalisták” (*gentlemanly capitalists*: a londoni City szolgáltatási ágazatának irányítói, a hagyományos elithez sok szálon kapcsolódó gazdasági elit tagjai) befolyásolták igazán – katalizátorként – a brit imperializmus fejlődését, vagyis a központ kezdeményezéseire reagált a birodalmi periféria.

A széles értelemben vett imperializmus egy közösség által kifejlesztett mindenfajta terjeszkedési és uralmi törekvést takar. Így az imperializmus fogalma minden olyan igyekezetet magában foglal, amely kolonializmus kialakítását célozza. A kolonializmus feltételezi a kolónia (azaz kitelepült közösség) meglétét, s eredeti értelmében a gyarmat egy népcsoport új helyen való

megtelepedése, amely részben autonóm módon vagy továbbra is függésben létezik az eredeti, őt alapító közösségtől. Tágabb értelemben egy közösség minden olyan birtokát gyarmatnak nevezzük, amelyet tőle térben elkülönülve hozott létre, főként, ha a tengerentúlon. Ahhoz, hogy gyarmatról beszéljünk, legalább a jelenlét vagy a terület fölötti szuverenitás szükséges, míg legtágabb értelemben a fogalom mindkettő meglétét megköveteli. Három történeti alaptípusát különböztethetjük meg a gyarmatnak, amelyek vegytiszta formában nem léteznek, hanem igen változatos formákat mutathatnak.

A *támaszpontok* vagy gazdasági-kereskedelmi érdekeket szolgáló lerakatok voltak, vagy katonai célokból létesített bázisok, esetleg kettős funkcióval bírtak. A *telepes gyarmatok* a gyarmatok őstípusát képviselik, hiszen ezekkel egy terület benépesítését és intenzív művelés alá vételét valósították meg. Ezek a területek nem voltak föltétlenül üresek, de korábbi, meglévő lakóit az érkező gyarmatosítók valamilyen szempontból alacsonyabb fokon állónak tekintették, s a művelés–műveltség kettősének fölényével érvelve tekintették magukat jogszerűen s gyakorta jótékonyan cselekvőknek. A *klasszikus gyarmat* (amely idegen nyelven *alávetett* vagy *kiaknázott gyarmatként* szerepel) nem korlátozódott támaszpontokra, hanem a gyarmatosító hatalom a terület egészét ellenőrzése alatt tartotta, anélkül azonban, hogy erőteljes és folyamatos betelepülés folyt volna felé az anyaországból. Egy kis gyarmati csoport, amelynek tagjai nem is feltétlenül tartózkodtak állandóan a helyszínen, a bennszülöttek óriási többsége felett uralkodott, ami mindig helyi együttműködőket feltételezett.

További formákként említhetők a *korábban létező birodalmak*, amelyeket a gyarmatosító hatalom elfoglalt (például Indiát), s ezekkel rokoníthatók a *protektorátusok*, amelyeknél pedig egy létező hatalmi struktúrát megfosztottak – ha már volt neki – kül-, had- és pénzügye önálló intézésétől, s a gyakorlatban klasszikus gyarmatként bántak vele. Léteztek még a *belső gyarmatok*, amikor egy országon belül egy etnikumot vagy földrajzi övezetet uralt egy másik (Anglia és a Brit-szigetek többi része, az Orosz Birodalom egyes területei); és végül a *befolyási övezetek* vagy *informális birodalmak* vagy *félgyarmatok* (a nagyhatalmak övezetei Kínában, az Oszmán Birodalomban, az USA és Nagy-Britannia szerepe a spanyoloktól függetlenné vált Latin-Amerikában).

Az európai kolonializmusnak nincs egységes és általános magyarázó elmélete, ám ez korántsem jelenti azt, hogy a 19. századi történetével kapcsolatban ne juthatnánk jellemző és érvényes megállapításokra.

ELŐZMÉNYEK

A **hétéves háború (1756–1763)** során a francia–osztrák–orosz szövetség – amelyhez 1762-ben a spanyolok is csatlakoztak – a porosz–brit kettőssel szemben három szempontból volt hátrányban: a hadvezetés, a pénzügyi teherbíró képesség és a katonai-haditengerészeti szakértelem fokozatosan az utóbbi javára billentette a mérleg nyelvét. Franciaország ezért kiegyezésre törekedett, az oroszok pedig kiléptek a háborúból. Így sok minden megváltozott az Európán kívüli világban. Az angolok új területekre tettek szert az Antillákon és Nyugat-Afrikában, Indiában; Észak-Amerika nagyobbik részén pedig szinte megszűnt a franciák befolyása.

A háború előtt az **angol gyarmatbirodalom** viszonylag kicsi és egynemű volt (a benne élő európaiakat tekintve), erősen angol, protestáns és a kereskedelemre épült. Québec és Florida megszerzésével mérete jelentősen nőtt, és a spanyol és francia katolikusokkal vallásilag és etnikailag heterogénné vált. Az angol szabadságelvekkel pedig némiképp ellenkezett, hogy olyan (európai) népek fölött uralkodjanak, amelyek nem kértek az angol fennhatásból. Az 1775–1783-as amerikai függetlenségi háborúban a skótok lojálisaknak bizonyultak, jelentős katonai

szerepet játszottak. A két említett, francia- és spanyolajkú területtel növekedve megszűnt a korábbi homogenitás, s a skótok aktív szerepvállalásával egyre inkább **brit gyarmatbirodalomról** beszélhetünk. Az elvesztett észak-amerikai gyarmatokat részleges funkciójukban (büntetőtelep, nemkívánatos elemek elhelyezése) egyre inkább Ausztrália helyettesítette. India is fokozatosan új szerepet kapott, mivel Nagy-Britanniának piacokra és nyersanyagokra volt szüksége, nem pedig kereskedelmi monopóliumokra. Afrikára is inkább ilyen szempontból tekintett, ezért ennek korábbi, rabszolgaellátó szerepe lassan megszűnt. Az angolok élen jártak abban, hogy a többi európai hatalom kövesse őket a rabszolga-kereskedelem felszámolására irányuló törekvésükben, ugyanis **1807-ben betiltották a rabszolga-kereskedelmet** a birodalmon belül.

A francia forradalom következtében a franciák a holland gyarmatokra tették rá a kezüket, azonban V. Vilmos helytartó 1795-ös Angliába menekülése után azt az utasítást adta a hollandoknak, hogy a briteknek adják át a hatalmat, ne a franciáknak. Így került Fokföld, Ceylon és Mauritius angol kézre 1795-ben, Jáva azonban nem. 1801 márciusában a franciák vereséget szenvedtek Alexandriánál, s ezután kivonultak Egyiptomból. Indiában az angolok levertek a franciák támogatta *Tipu lázadását Maiszúrban* (vagy Mysore-ban), s az Antillákon lévő francia, holland, dán és svéd birtokokat is megszerezték. *Louisianát* az Amerikai Egyesült Államok vásárolta meg Napóleontól 1803-ban.

A francia partok köré blokádöt vontak a britek, és módszeresen elfoglalták a kontinens Napóleon uralma alatt lévő államainak tengerentúli birtokait. *Trafalgar* (1805) előtt Saint-Pierre és Miquelont, Sainte Luciát, Tobagót és Holland Guyanát, 1806-ban a *Jóreménység-fokot*, Curaçaót, a Dán Antillákat 1807-ben, a Maluku-szigetek közül néhányat 1808-ban, 1809-ben Cayenne, Francia Guyana, Saint-Domingue (Haiti, Hispaniola nyugati fele), Szenegál és Martinique jutott a kezükre. Guadeloupe-ot, Mauritust, az Ambon- és Banda-szigeteket 1810-ben, Jávát 1811-ben szerezték meg. Ezzel a hagyományosan Antwerpenbe és Livornóba irányuló **tengerentúli kereskedelem** a napóleoni háborúk végére az angol kikötőkbe tevődött át. Haiti elvesztése különösen nagy érvágás volt Franciaország atlanti kereskedelmére nézve, hiszen a 18. században éppen a gyarmati területek fejlődtek leggyorsabban. A tízmillió km²-es francia gyarmatterület a hétéves háború végére erősen lecsökken, majd a napóleoni háborúk után mindössze hétezer km²-re apadt.

A kontinentális hatalmakkal ellentétben a britek három dolgot tartottak értékesebbnek a drága állandó hadseregnél: a *tengeri uralmukat*, amely a hajók számának fölényét jelentette, amit később az **1889-es tengeri védelmi törvényben** (Naval Defence Act) kifejtett *two-power standard* (kéthatalmi mérték) elvében a tengeri iskola törvényerőre emelt; a *terjeszkedő gyarmatbirodalmukat* (a sokszor nem hivatalos befolyás révén történő terjeszkedésüknek 1815 és 1880 között – a franciák kivételével – szinte nem volt európai vetélytársa); s végül a *pénzügyi stabilitásukat*, mivel már a 18. századra rájöttek, miként lehet és kell kihasználni az ország hitelképességét a bank- és részvénytőzsdéken. Óriási pénzmennyiséget ruháztak be külföldön, a tengerentúlon. Ezek jövedelme csökkentette a korábban jelentkező áruhiányt, másrészt a fizetési mérlegük nem került válságba. Az angol „fűjtató” nyersanyagot és élelmiszert szívott be, és textil-, vas- és egyéb árut ontott ki magából. A hajóútvonalak, a biztosítási ügyek és a bankkapcsolatok kiépülő hálózata a brit birodalom érhálózatát alkották.

Nagy-Britannia így a 19. század első felére vitathatatlanul a legjelentősebb gyarmatosító hatalommá vált. Többen (franciák, hollandok, spanyolok, portugálok) igyekeztek magukhoz térni a napóleoni háborúk okozta sokkból, néhányan (svédek, dánok) pedig fokozatosan kénytelenek voltak lemondani melegtengeri területeikről.

LATIN-AMERIKA – A 19. SZÁZAD ELSŐ GYARMATI FÜGGETLENSÉGI KÜZDELMEI

Haiti

Noha a 19. század elejére általában a latin-amerikai spanyol gyarmatok kreoljainak önállósodási törekvése jellemző, az első fecskét a francia Haiti jelentette (a korábbi Saint-Domingue), *Hispaniola szigetének nyugati felén*, ahol a néhány százaléknyi fehér épphogy elfogadtatta az egyenrangúsítási elképzeléseit, amikor 1791-ben elsöpörte őket a François Dominique **Toussaint Louverture** vezette néger rabszolgákból álló többség lázadása. Louverture 1799 és 1801 között érdekes kísérletbe kezdett a sziget teljes területén: fekete kormányzatot hozott létre európai mintájú gazdasággal. Napóleon ugyan eltávolította Louverture-t, a feketék viszont kivívták függetlenségüket, elűzték a fehéreket, s Haiti 1804-ben *császárság*, majd 1822-ben *köztársaság* lett. Következő két évszázadát azonban folytonos puccsok és polgárháborús zavargások tarkították. Haiti fekete rabszolgáinak példáját nem követték a térség gyarmatain (bár 1848-ban a franciák is eltörölték a rabszolgaságot gyarmataikon). Az ibero-amerikaiakat inkább Napóleon Ibériai-félszigeten végrehajtott beavatkozása serkentette cselekvésre.

Brazília

Amikor Napóleon elfoglalta Portugáliát, a királyi udvar Brazíliába menekült, így a terület 1808-ban egyenrangúvá vált az anyaországgal. Az 1821-es portugál liberális puccs után az alkotmányozó nemzetgyűlés vissza akarta állítani Brazília gyarmati státusát, a király viszont nem akarta elveszíteni a portugál trónt, ezért 1821-ben angol segítséggel visszatért Portugáliába. Ám a király által biztonsági intézkedésként Amerikában hagyott trónörökös az ültetvényes arisztokrácia segítségével függetlenítette Brazíliát. A koronaherceg 1822-ben *I. Péter (Pedro)* néven trónra lépve kikiáltotta a **Brazil Császárságot**, amely 1889-ig állt fenn, mert a rabszolgaság eltörlése végül a *köztársasági államforma* bevezetéséhez vezetett.

A spanyol gyarmatok

Az Amerikában született mintegy 3 millió spanyol, a kreolok nem szerették volna, ha Haiti példája náluk is megismétlődik. Ugyanakkor a felvilágosodás teoretikusaira (*John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Adam Smith*) is szívesen hivatkoztak, de nem azért, hogy a latifundiumokon nekik dolgozó közel 16 millió indián vagy mesztic érdekeit védjék, hanem hogy a spanyol *Bourbonok* despotikus hatalmától megszabaduljanak. A Bourbonok ugyanis arra törekedtek, hogy az amerikai hivatalokat csak európai spanyolok töltsék be, ezzel biztosítva a birodalom összetartását. A *La Plata Alkirályság* vidékén jelent meg az első tartós függetlenségi törekvés. **Paraguay 1811-ben, Argentína (La Plata Egyesült Tartományok néven) 1816-ban** vált függetlenné, **Uruguay pedig 1828-ban** függetlenedett Brazíliától. **Venezuela 1811-ben** kiáltotta ki önállóságát, ám vezetője, **Simón Bolívar** nem tudta megszilárdítani hatalmát Új-Granada kolumbiai részének támogatásával sem. 1818-ban az oldalára állította az *Orinoco* vidékén élő, korábban királyhű, nomád déli állattenyésztőket, majd a spanyolországi felkelést kihasználva – diszkrét angol és amerikai támogatással – 1822-ben egyesítette Kolumbiát, Panamát, Ecuadorot és Venezuelát **Nagy-Kolumbiai Köztársaság** néven. **José de San Martín** tábornok 1817-ben Argentínából elindulva – a már 1814-ben fellázadt, de leverte – **Chile és Peru** felszabadításába kezdett. 1822-ben Guayaquilben (a mai Ecuadorban) találkozott a két legendás vezér. A legutolsó

royalista terület, *Felső-Peru* 1824-ben esett el, és belőle jött létre **1825-ben Bolívia**. Bolívar halála (1830) után Nagy-Kolumbia Venezuelára, Kolumbiára és Ecuadorra hullott szét.

Mexikóban 1810-ben népi felkelés tört ki két pap vezetésével, amelyet a helyi kreol elit segítségével a spanyolok gyorsan elfojtottak. Mivel a kreolok továbbra sem kapták meg a régen várt jogegyenlőséget, 1821-ben fellázadtak *Agustín de Iturbide* tábornok vezetésével, aki **1822-ben I. Ágoston (Agustín)** néven *Mexikó császára* lett. Egy évvel később *Antonio Santa Anna* tábornok lemondatta, és *1824-ben* létrejött a hatalmon torzsalkodó tábornokok előbb szövetségi, majd *1835-től egységes köztársasága*. Mexikó az *1836-ban* függetlenségét kikiáltó *Texast 1845-ben*, majd az *1846–1848-as* háború következtében *Új-Mexikót*, és később *Felső-Kaliforniát, Nevadát, Utahot, Arizonát* volt kénytelen átengedni az USA-nak. *III. Napóleon* 1861–1867 közötti mexikói kalandja idején viszont az USA *Benito Juárez* elnököt támogatta Miksa császár (1864–1867) és a franciák ellenében.

Közép-Amerika Guatemala vezérletével társult Mexikóhoz, de azután rögtön elszakadt tőle. **1823-tól 1838-ig a Közép-amerikai Szövetségi Köztársaság** (Konföderáció) formában állt fenn, amely végül *Guatemalára, Salvadorra, Hondurasra, Nicaraguára és Costa Ricára* vált szét. A következő szárazföldön létesülő állam **1903-ban** jött létre, az USA „dollárdiplomáciai” bábáskodása mellett. Ekkor Kolumbiából kivált a **Panamai Köztársaság**, amely azonnal átengedett az Egyesült Államoknak egy területét átszelő sávot. Itt nyílt meg 1914-ben a korábban a francia **Lesseps** által kezdeményezett **óceánközi csatorna** – amelynek jogát 1901-ben az USA szerezte meg – immár amerikai pénzből és ellenőrzés alatt. A kubai partok előtt a *Maine* amerikai cirkáló felrobbantása ürügyével kirobbant **1898-as spanyol–amerikai háború** során pedig az USA megszerezte még *Guamot, Puerto Ricót* és a spanyoloktól majdnem függetlenné vált *Kubát*.

A 19. század végére Latin-Amerika önállósult területein szinte kivétel nélkül mindenhol köztársaságivá lett az államforma. Ám az új államok – dacára a jelentős természeti erőforrásaiknak – nem tudták megoldani problémáikat (faji egyenlőtlenség, város és vidék megosztottsága, jelentős mértékű bevándorlás, a vagyoni különbségek fokozódása, függőség a külföldi tőkéttől), az irányításuk ezért erőskezü, tekintélyelvű katonai vezetők (*caudillók*) és csoportjuk kezébe került, akiknek az uralmát gyakran egy másik hasonló személy és köre döntötte meg.

ÉSZAK-AMERIKA – KANADA

Az 1754-ben Virginia kormányzója által a Fort Duquesne nevű francia erőd (a későbbi Pittsburgh) kiürítésére felszólító parancsral küldött George Washington az erődből elé küldött francia delegációval tűzharcba keveredett. Az ezzel az incidenssel megkezdődött angol–francia háború (a „francia és indián háború”) során – amely Európában 1756-ban tört ki, és ott *hétéves háború* néven zajlott – 1759-ben *Québec* elesett, 1760-ban *Montréal*, és az **1763-as párizsi békében Új-Franciaország végleg brit kézre került**. A gazdagabb kanadai franciák közül sokan az Antillákon lévő francia gyarmatokra költöztek.

Az észak-amerikai angol gyarmatok függetlenségi törekvései miatt az 1774-es *Québec-törvény* engedélyezte a nagyjából hetvenezres francia ajkú lakosságnak a francia intézmények és polgári jog megtartását, a katolikus vallás gyakorlását, egyenjogúságot és védelmet biztosított, így hűek maradtak. Az amerikai függetlenségi háború után néhány tízezer, Angliához lojális maradt New England-i brit telepes költözött át Kanadába. *1791-ben* az Ottawa folyó mentén *kettéosztották Felső-Kanadára (Ontario)* és *Alsó-Kanadára (Québec)*, amelyek mindegyike tartományi gyűlést választhatott. A túlnyomórészt protestáns angolok lakta Felső-Kanada angol jogi és kormányzati rendszert vezetett be, míg a nagyobb lélekszámú, zömmel katolikus francia

A 19. SZÁZADI GYARMATOSÍTÁS TÖRTÉNETE

Alsó-Kanada megőrizte a francia polgári jogot, de az angol büntetőjogot átvette. Rajtuk kívül brit gyarmatok voltak még Észak-Amerikában *Newfoundland (Új-Foundland)*, *Nova Scotia (Új-Skócia, korábban Acadia)*, *New Brunswick*, a *Prince Edward-sziget* s a *Breton-foki-sziget*, amelyek csekély (talán százezres) lakosságának főleg a tenger adott munkát. Létezett még egy főleg prémvadászattal foglalkozó kereskedelmi vállalkozás, a Hudson-öböl Társaság felügyelete alatt álló terület, a *Rupert-föld*, amelyet 1870-ben eladott Kanadának, valamint a nyugati partvidéken az *Oregon* nevű terület, amelyet mind a spanyol, az orosz, az amerikai és a brit kormány egyaránt magáénak tekintett. A spanyolok 1819-ben, az oroszok 1825-ben mondtak le róla. Az amerikaiak és a britek végül az 1840-es évektől kezdtek el nagyobb számban betelepülni, és 1846-ban felosztották egymás közt.

1812-ben, mivel a britek franciákkal kereskedő amerikai hajókat koboztak el, *kitört az amerikai–brit háború*. Az amerikaiak Kanada elfoglalását tervezték, de felkészületlenek voltak, a Napóleont legyőző briteket nem tudták komolyan fenyegetni, ugyanakkor a britek sem tudták az amerikaiakat legyőzni, így 1814 végén a *genti békében* rögzítették a status quót, bár még 1815 elején néhány, a békéről nem értesült brit New Orleans-ban támadást indított, amelyet az amerikaiak visszavertek.

1826-ban egy törvénytervezet a két Kanada egyesítését javasolta, de 1837–1838-ban liberális felkelésre került sor, az újra szorosabbra tervezett brit ellenőrzés ellen. A lázadás leverése után a következő fél évszázad során több százezer francia kanadai telepedett át az USA-ba. A brit kormány Lord Durhamet küldte rendet teremteni és vizsgálni (a brit népszaporulat feleslegének a gyarmatok felé való terelésén szorgoskodó *Edward Gibbon Wakefield* tanácsadó kíséretében). A lord jelentése megállapította, hogy az amerikai telepeseknek igazuk volt, önkormányzati jogot kell adni a telepeseknek, és a szövetségi amerikai berendezkedés követendő példa lehet Kanada, majd Ausztrália számára is. 1840-ben *kihirdették az Unió-törvényt, amely egyesítette Kanadát*. Egyúttal megindult a katolikus íreknek a századfordulóiig tartó tömeges bevándorlása, ami az országban még tovább növelte az angol anyanyelvűek arányát.

A kormány székhelye több helyszín váltogatása után végül 1858-ban a két Kanada határán fekvő *Ottawa* lett. **1867-ben a brit észak-amerikai törvény Kanadát** belső önállósággal bíró (Québec, Ontario, New Brunswick, Nova Scotia) tartományokból álló **domíniumnak nyilvánította**. A többi észak-amerikai brit gyarmati terület a következő évtizedekben fokozatosan betagozódtott Kanadába. Az ország 1909-ben már saját külügyminisztériumot létesíthetett, és noha az I. világháborúban csapatai a britek oldalán vettek részt, a párizsi békekonferencián már önálló delegáció képviselte. A századfordulón jól érzékelhetően három politikai áramlat bontakozott ki: a brit imperializmust támogatóké, a kanadai nacionalistáké és a francia-kanadai nacionalistáké.

A Csendes-óceán felőli részen lévő területekre a bevándorlás erősödött a Fraser folyónál 1858-ban, majd a Klondike-nál 1896–1898 között kitört aranyláz következtében, s ezt elősegítette az 1885-re elkészült, egész Kanadát átszelő vasútvonal is (a *Canadian Pacific Railway*), amely egyben az áruk gyors szállítását is előmozdította, így Kanada a századfordulóra Európa második legnagyobb gabonaszállítója lett az USA után.

ÁZSIA – TARKA KÉP

Ázsia egy része már a nagy földrajzi felfedezések óta informális vagy formális európai függésben létezett, ami leginkább a Ráktérítő és a Baktérítő között elterülő **archipelagust** (szigetvilágot) és az indiai szubkontinentst jellemezte. A 19. század folyamán folytatódott e térség erősebb ellenőrzés alá vonása, s további területeket hódítottak meg. Új, fontos térségként jelentkezett a potenciális európai gazdasági, politikai, katonai terjeszkedés számára a zárkózott Mennyei

Birodalom (**Kína**), és – az egyetlen kikötő (a Nagaszaki melletti Desima) használatát a nyugatiak közül kizárólag a hollandoknak engedélyező – **Japán** is felkeltette az érdeklődést.

India

A hétéves háborút lezáró párizsi békeszerződés értelmében a franciáknak Indiában csupán öt lerakatuk maradt **Pondichéry** központtal. Az angolok az *1757-es palászi (plassey-i) ütközetben* – némi furfanggal – legyőzték a bengáli navab (nábob) seregeit, és *ettől számítják India igazi angol gyarmatosítását*. A 18. század második felében a britek Indiából származó jövedelmeikből pénzelték virágzó kereskedelmi kapcsolataikat Kínával, indiai birtokaik élére kormányzót állítottak. Az **1784-es India-törvény** (India Act) a **Brit Kelet-indiai Társaság** (East India Company) feletti állami felügyelet megerősítését jelentette, és az általa meghatározott keretekben kormányozták Indiát 1858-ig. A Társaság igazgatóit politikai és katonai kérdésekben egy indiai ügyekkel foglalkozó *kormánybizottság* ellenőrizte, elnöke India minisztereként funkcionált.

A 19. században a csupán öt kikötővel rendelkező franciák mellett Indiában még a portugálok rendelkeztek három kikötővel, központjuk **Goa** volt. Az 1784-es brit törvény tiltott ugyan minden expanzív törekvést, a britek azonban 1818-ig hatalmuk alá vetették a szubkontinentst az *Indus völgyéig*, mivel a védekezésben a megelőző támadás elfogadott gyakorlatát alkalmazták, s a bennszülött fejedelmeknek az India Act segítségadási kötelezettséget írt elő. Az annexiók mellett szólt az az elgondolás is, hogy a politikai ellenőrzés elősegíti a kereskedelmet. Anglia a korona ékkövének számító India fölötti hatalma biztosítására terjeszkedett és háborúzott *Afganisztánban* (1839, 1879–1881) – hogy az oroszoktól védje –, a franciákat megelőzendő előrenyomult *Burmában* (1824–1826, 1852–1853, az 1886-os annexió után egy évtizedig tartó ellenállást kellett leküzdenie), az Európából odavezető út biztosítása érdekében megszállta *Szokotrá*t (1835) és *Adent* (1839). Keleti irányból a hollandoknak visszaszolgáltatott kelet-indiai birtokok ellentételezéseként **1819-ben** megalapította a *Malaka-szorost* ellenőrző **Szingapúrt**, és 1824-ben elhatárolta érdekszféráikat a hollandokkal a szorosban.

A kormányzók – eltérően az előző századi megértő, a helyi, főleg muszlim kultúra iránt érdeklődő társaiktól – igyekeztek modernizálni Indiát, megváltoztatni a helyi, leginkább hindu szokásokat. Így tiltották az övegyasszonyoknak férjük máglyáján történő elégetését, Káli isten híveinek emberáldozatait, és 1844-ben megszüntették a rabszolgaságot (a Birodalom többi részén már 1833-ban), bevezették a törvény előtti egyenlőséget, és jelentős angol nyelvű iskolahálózatot hoztak létre. Indiai vasúti, postai és távíróhálózatot létesítettek megfelelő személyzettel, a helyi üzletemberek és jogászok pedig alkalmazkodtak az angol kultúrához, új középosztályt formálva. Ha egy fejedelem örökös nélkül hunyt el, a britek egyszerűen anektálták a területét, a hagyományos elit nagy bosszúságára. A korszerűsítő politikára a bennszülött katonák, a **szipojok lázadása** volt a reakció **1857-ben**. Ebben a központi síkságokon állomásozó bengáli hindu és muszlim katonák egyaránt részt vettek. (Az új töltények marhafaggyúval és disznózsírral vízhatlanított papírborítását foggal kellett letépniük a katonáknak, holott a tehén a hinduk szent állata volt, míg a disznó az iszlámban tisztátalan állat, így mindenkit sértett az intézkedés.) Ez volt a „*régi India*” utolsó megmozdulása, amelyet a britek 1858-ban csak nehezen tudtak leverni. A lázadás következtében a Társaság ideje lejárt, s a kormány vette kézbe a terület irányítását.

1858-tól a brit kormányzó alkirályi címet kapott, ugyanakkor a *Mogul Birodalom* utolsó császárárt lemondatták, s 1877-ben kihírdették Indiában, hogy *Viktória királynő* India császárnője lett. A kormányban külön Indiáért felelős miniszter tevékenykedett, az 1854-ben létrejött **Colonial Office**-től (Gyarmatügyi Minisztériumtól) függetlenül, és mivel az indiai hadsereget India pénzelte, azt a kormány parlamenti felhatalmazás nélkül bármikor bevethette. A katonákat

a harcias szikhek és nepáliak közül toborozták. A lázadás után ismét a hagyományos elitre támaszkodtak a britek – jóindulatú despotizmust gyakorolva, azt gondolván, hogy ennek az alacsonyabb rendű fajnak nincs jövője –, ami később következménnyel járt, mert a modernizálódó új elitet és a vidéki nagygazdákat frusztrálta a fordulat. Részben ennek hatására alakult meg **1885-ben** a hinduk által alapított **Indiai Kongresszus Párt**, amely később már autonómiára (szvarádzs) törekedett. Ellensúlyozására 1886-ban az angolok egy iszlám csoportosulás, a Muzulmán Művelődési Konferencia létrejöttét is segítették.

A népesség robbanásszerű növekedése (1845-ben 130, 1871-ben 255, 1911-ben 389 millió fő) földhiányt idézett elő, és sokan átmenetileg vagy véglegesen kivándoroltak. *Guyana, Mauritius és a Fidzsi-szigetek* így váltak döntően indiai lakosúvá. Az alacsony bérért dolgozó, meghatározott időtartamra (öt évre) szerződő munkásokat kulinak nevezték, és a Brit Birodalom számos területén dolgoztak cukornád- (a karibi térségben, Natalban és Mauritiuson), tea- (Ceylonon), gumi- (Malájföldön) és rizsültetvényeken (Burmában), vasútépítésen (Kenyában és Ugandában). A migráció következtében jelentős kolónia alakult ki *Malájföldön*, csakúgy mint a kelet-afrikai országokban. Ez utóbbiakban a fehérek nem fogadták szívesen őket, és pogromokra is sor került. *Kanadába* ráadásul be sem engedték őket.

Kína

A kínai kulik szintén nagy számban jelentek meg részben (ón)bányásként Malájföldön és a délkelet-ázsiai térségben, a kelet-indiai szigettengeren, de kevésbé szervezett módon, mint az indiaiak. Mentek Ausztráliába az aranyláz idején, az USA-ba és Kanadába vasutat építeni, bányásként dolgozni. Dél-Afrikába a második búr háború után a transvaali aranybányák újbóli megnyitásához a bányai lobbizás hozatott be 1904-től kínaiakat, az afrikánereknek ez azonban nem tetszett, mert szerintük tovább „szinesítették” Dél-Afrikát (ahol ekkoriban kezdték a feketéket rezervátumokba szorítani), az angol közvélemény pedig bűjtatott rabszolgáknak tekintette őket, és felháborodásuk eredményeképpen 1910-re minden kínait visszaszállítottak.

Kína makacs zárkózottsága feladta a leckét az európai hatalmaknak, amelyek érdeklődését már az óriási piac lehetősége is felcsigázta, különösen Angliáét. A 19. század elején csak egyetlen kikötő, **Kanton** állt nyitva a külkereskedelem előtt, amely leginkább a kínai tea-, selyem- és porcelánkereskedelmet szolgálta, s az árukért ezüsttel kellett fizetni, ugyanis a kínaiaknak nem volt igazán szükségük semmire. A magánkereskedők az indiai gyapotot Kantonban ezüstért adták el, és rajta a Kelet-indiai Társaság hitelleveleit vették meg, amelyeket Londonban váltottak be. A Társaság az ezüstön pedig teát vett. A század elején a gyapot már nem volt elég az angliai teagények ellentételezésére, az **ópium** viszont kitűnő helyettesítőnek bizonyult. Csempészete busás haszonnal járt mind az angoloknak, mind a kínaiaknak, így fordult a kocka: amíg Kínának az 19. század első évtizedében még 26 millió ezüstdollár volt a kereskedelmi többlete, addig a harmadik évtizedben már 34 millió áramlott ki az országból. Más számokkal illusztrálva: 1810-ben a kínai ópiumimport 300 tonna volt, 1839-ben viszont már 2600. Amikor az ezüstkészlet nagyarányú megcsappanása, az ópiumszívás káros hatásai és a sorozatos rossz termés kezdtek gondokat okozni, Peking megingathatatlan hivatalnokokat küldött Kantonba, akik jelentős mennyiségű angol ópiumot semmisítettek meg 1839-ben.

A kereskedelem szabadságának ilyesfajta korlátozása szolgáltatta az ópiumcsempész lobbizás által hangoztatott ürügyet arra, hogy *Palmerston* 1840-ben megindíthassa Kína ellen az **első ópiumháborút**, amelyben a piac megnyitását tűzték ki célul. Az ország vezetése nem tudott volna sokáig ellenállni, s amikor a mandzsu (Qing- vagy) *Csing-dinasztia* tudomására jutott, hogy Kínának nem India sorsát szánják, megadta magát, és az **1842-es nankingi békében** átengedte a

briteknek **Hongkongot**, valamint Kantonon kívül további négy egyezményes kikötőt, köztük **Sanghajt**, ahol szabadon kereskedhettek, és konzuli területenkívüliséget élveztek. Ez volt az első „*egyenlőtlen szerződés*”. Az angolokkal kötött egyezményhez hasonlólt csikartak ki a franciák és az amerikaiak is, így elérték a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvének érvényesülését. A franciák ezenfelül 1845-ben kikiáltották magukat a katolikus missziók védelmezőinek, noha a kánonjog ezt a címet 1856-ig a portugálokénak ismerte el. A katolikus missziók az imperialista törekvések miatt a térségben eléggé hiteltelenné váltak.

A megnyitott kikötők rövidesen kevésnek bizonyultak a beérkező árutömeg fogadására, ezért a britek igyekeztek módot találni továbbiak megnyitására. A látens gazdasági és politikai válság egybeesése a nyugati agresszióval a kínai történetfilozófiai szemlélet számára a dinasztikus ciklus végét jósolta meg. A beteljesülésnek délről kellett érkeznie, Kuangtungból, a karizmatikus *Hung Hsziu-csüan* vezetésével, aki megjövendölte a „**nagy béke mennyei birodalmát**” (Taj Ping Tien Kuo), megvalósítására forradalmat hirdetett, amely 1850–1864 között mintegy 100 millió embert érintett, és legalább ötödük életébe került. A központjukat **Nankingban** kialakító **tajping-felkelők** ideológiai elképzeléseiben hagyományos kínai és protestáns elemek vegyültek, szerették volna felváltani a *mandarint*, azaz a hivatalnoki „kaszt” nyelvét a beszélt nyelvvel, eltörölni a föld magántulajdonát, és radikális egyenlőséget hirdettek. Ezt a polgárháborús helyzetet használták ki az angolok és a franciák: A **második és harmadik ópiumháború** során (1856–1860) a *tienszini* (1858) és – Peking bevétele és a császári palota felgyújtása után – a *pekingi* (1860) *békében* Kína további engedményekre kényszerült, s fegyvartati sorba süllyedt. Az 1858-as *ajguni szerződéssel* az oroszok kaptak területeket az Amur mentén, majd a következő években más nyugati hatalmak is szerződéseket kötöttek Kínával. A tajping-felkelés leverésében némi segítséget nyújtottak a nyugatiak (például *Charles Gordon*), s Pekingnek a regionális ellentéteket kihasználva egyes, a felkeléssel szemben ellenséges vidékeken toborzott haderejével ugyan sikerült úrrá lennie a helyzeten, de ez azzal járt, hogy a hatalmat kapott tábornokok a saját körzetükben tovább uralkodtak, s az udvar képtelen volt befolyást gyakorolni rájuk.

A kikötőkben a nyugati cégek kínai képviselői, a *komprádorok* tőkére, nyugati ismeretekre, szemléletre tettek szert, ami elindíthatta volna a modernizációt, a *mandarinok* és az anyacsászárné, *Ce Hszü* (vagy *Cixi*, 1862–1908) udvara azonban bezárkózott a konfucianus hagyományokba. E tanok a legutolsó helyre sorolták a kereskedelmet és a katonáskodást, míg előtérbe helyezték a képzettséget, a tértelenséget és a földművelést. *A kínai politikai elit nem tartotta szükségesnek a modernizálást*. A franciák ellen folytatott **tonkini háborúban (1883–1885)** Kína kénytelen volt a Vörös folyó és korábbi hűbérese, az annami császár felett gyakorolt hatalmáról lemondani, s megnyitni Jünnant. A japánok elleni, a közös fennhatóság alatt álló *Koreáért kirobbant háború* (1894–1895) az európaiak számára meglepetésként a felemelkedő *Japán* győzelmét hozta, s a **simonoszeki békében** Kína lemondott Koreáról, Formosáról, a Liaotung-félszigetről, és átengedte Port Arthurt is. Az európai hatalmak nyomására azonban még 1895-ben a **pekingi békében** Japán lemondott a Liaotung-félszigetről, a hadisarc megfizetésében egy közös bankon keresztül francia tőkéből pedig az oroszok segítettek a kínaiaknak, cserében Mandzsúrián keresztül vezethették a **transzszibériai vasutat** Vlagyivosztk felé. Németország sem akart kimaradni az osztozkodásból, **1898-ban** elfoglalta (azaz 99 évre bérbe vette) a Santung-félszigeten, a Kiao-csou-öbölben **Csing-tao** kikötőjét, míg az oroszok tiltakozását Berlin **Port Arthur** nekik juttatásával szerelte le, London pedig az orosz jelenlét ellensúlyozására **Vejhajvej** kikötőjét „vette bérbe”. A vasútépítés ígéretes üzleti lehetőségnek tűnt, ezért a századfordulón több vonalat koncesszióban angol, francia, német, japán, belga vállalkozások építettek ki. Ennek a nyugati egyetértésnek 1899-ben *John Hay* amerikai külügyminiszter adott nevet: a „**nyitott**

kapuk” politikája értelmében saját befolyási övezeteikben nem nehezítették más országok kereskedelmét.

Ebben a helyzetben az új császár, *Kuang Hszü* (vagy *Guangxu*) 1898-as száznapos reformjának intézkedései jótékony hatással bírtak volna, de az özvegy császárné és hívei lemondatták az uralkodót, és közben titkos társaság (*az Igazságosság és Egyetértés Ökleinek Társasága*) szerveződött a külföldiek ellen Ce Hszü támogatásával. Ennek tagjai a „kínai bokszot” üzték szellemi és testi erőnlétük megőrzése érdekében. Az „*ökölharcos*” szó angol megfelelőjéről elnevezett **bokszlerládás** résztvevői 1899–1900 között hittérítők és kereskedők elleni agressziókat követtek el, megtámadták a követéseket, megölték a német követet. Válaszul soknemzetiségű haderő indult el Nyugatról és Japánból, és 1900 nyarán elfojtották a megmozdulást. A gyenge hatalmú pekingi rendszert **Szun Jat-szen** *Kuomintangja* az 1911–1912-es forradalom során *köztársasággá* alakította át.

Japán

A század közepén az amerikaiaknak sikerült megtenniük az első lépést a *Tokugava-sógunátus* rendszerének (1603–1868) megnyitására. 1853–1854-ben az amerikai flotta *Matthew C. Perry* sorhajókapitány vezetésével szerződéskötésre kényszerítette Japánt, amely kikötőket nyitott meg, konzulátus nyitását tette lehetővé, rögzített vámtarifákat szabott meg, és a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvét érvényesítette az USA javára (ágyúnaszád-diplomácia). A kormány (*bakufu*) a megerősödés reményében kész volt a kompromisszumokra, a harcosok (*szamurájok*) rétegének nemzeti érzéseit azonban sértették a szerződések. E réteg az elfeledett császár (*tenno*) iránti odaadást tette meg ideológiája vezérelvének, és belátta, hogy az országnak – ha önálló akar maradni – nyugati mintájú modernizációra van szüksége, különösen katonai téren, amelyet csak erőszakkal lehetett végrehajtani. Ezután a *szamurájok* legyőzték a sógunat, és az utólag a **Meidzsi** nevet megkapó fiatal császár, *Mucuhito* (1867–1912), aki felvilágosult kormányzást valósított meg, **1868-ban** megszüntette a sógunátust, s Kiotóból Edóba, azaz Tokióba költözött, a korábbi bakufu székhelyére. Ezzel megkezdődött a **Meidzsi-restaurációnak** nevezett időszak. A császári hatalom központosító intézkedéseket hozott: 1870–1873 között eltörölte a feudális rendszert, francia mintára prefektúrákat hozott létre; bevezette a kötelező katonai szolgálatot (tömeghadsereg), ami funkcionálisan feleslegessé tette a *szamurájok* rétegét. Immár szabadon lehetett lakóhelyet és mesterséget választani. Japán bevezette a metrikus rendszert, az egységes pénzt (*a jent*), belga mintára a centralizált bankrendszert, s nagyarányú iparosításba, hajóépítésbe kezdett; angol, francia, amerikai és német tanácsadókat alkalmazott a különböző iparágak és szolgáltatások, intézmények megreformálására. A kínaiak évszázados elzárkózásával ellentétben Japán a hollandok közvetítésével értesült a külvilág eseményeiről, sőt elítjét tanulni is elküldte külföldre, így könnyebb volt nyitnia is. Mindezek következményeként olyan hatalom emelkedett fel a Távol-Keleten, amely a század végén már sikerrel szállt szembe Kínával, s ezáltal csatlakozott a nyugati gyarmatosító hatalmakhoz (bár ezek akkor még lekezelően bántak vele). 1875-ben meghódította a *Kuril-szigeteket*, és amikor Mandzsúria és Korea miatt kirobbant az 1904–1905-ös **orosz–japán háború**, először tönkretette a vlagyivosztoki flottát, majd *Mukdennél* megverte az oroszokat szárazföldön is, végül *Csuzimánál* ismét tengeren diadalmaskodott. A **portsmouth-i békében** megkapta Dél-Mandzsúriát, Szahalin szigetének déli darabját, Port Arthurt, valamint Koreát, amelyet 1910-ben annektált. Beigazolódni látszottak tehát II. Vilmos német császárnak a sárga veszedelemről szóló korábbi gondolatai.

Holland Kelet-Indiák

Az Indiai- és a Csendes-óceán határán elterülő kelet-indiai szigettenger javát a hollandok kerítették hatalmukba még a 17–18. század során, központjuk **Jáva** szigetén Batávia (a mai Jakarta) volt. A szigeteken sokszor csak lerakatokkal, erődökkel, esetleg egyes területrészek közvetlen kormányzásával voltak jelen, de nem terjedt ki ellenőrzésük az teljes területre, azaz a hatalmuk jelentős mértékben informális volt. A 18. század végéig a félig magán, félig állami irányítás alatt álló **Egyesült (Holland) Kelet-indiai Társaság** monopolizálta a terület (főként fűszer)kereskedelmét. Napóleon nyomására 1800-ra felszámolták a Társaságot, s 1808–1811 között hű megbízottja, a holland *Herman Willem Daendels* irányította erős kézzel főként franciák kezére került kelet-indiai holland birtokokat. Jáva szigetén további államokat hódított meg, a helyi urakat (a *bupatikat*) egyszerű hivatalnokként kezelte. A Napóleon elleni háború során 1811-től az angolok szereztek meg az uralmat a szigetvilág fölött, és a Brit Kelet-indiai Társaság alkalmazottja, *Sir Thomas Stamford Raffles* lett kormányzó-helyettesi pozícióban a terület teljhatalmú ura. Ő Daendelshez hasonlóan határozott módon igazgatta a területet, újabb jávai államokat hódított meg, de elődjéhez hasonlóan pénzügyi gondokkal küszködött, ezért pénzben fizetendő általános földadót vezetett be, s jelentős területeket adott haszonbérletbe gazdag kínaiaknak.

1816-tól a bécsi kongresszus döntéseinek értelmében Hollandia visszakapta keleti gyarmatainak szinte egészét, ám a helyi erők, érzelve a többszöri hatalomváltást, amit az anyaország gyengeségének értelmeztek, reménykedtek önállóságuk elnyerésében, és több összeesküvést szerveztek, illetve felkeléseket indítottak 1812 és 1824 között. A hollandok 1824-ben az angolokkal *egyezményben választották ketté a maláj térséget*, a Malaka-szoros északkeleti része (a *Maláj-félsziget*) angol, a délnyugati (*Szumátra*) holland érdekszférává vált. A hollandoknak Jáván 1825 és 1830 között a karizmatikus jogjakartai herceg, *Diponegoro* (vagy *Dipanagara*) vezette lázadással kellett szembenézniük. Ennek a **jávai háborúnak** nevezett küzdelemnek a célja – részben az arabiai vahabiták hatására – a külföldiek és a velük együttműködő arisztokrácia kiűzése és egységes jávai iszlám állam megteremtése volt a herceg uralma alatt. A gerillataktikát alkalmazó bennszülöttek ellen a holland kormány jelentős erőforrásokat volt kénytelen mozgósítani, de az erődrendszer kiépítésével és mobil, kisméretű menetoszlopokkal fokozatosan ellenőrzés alá vonta a szigetet, majd 1830-ban *Diponegoro* holland fogságba esett.

A háborús kiadások és *Belgium kiválása* miatt a holland kormány nem kívánt még többet áldozni távol-keleti birtokaira, ezért *I. Vilmos* engedélyezte az új főkormányzónak, *Johannes van den Bosch-nak* (1830–1833), hogy 1830-ban bevezesse a művelési rendszernek (*cultuurstelselnek*) elkeresztelt ötletét. Az új adóztatási forma azon alapult, hogy míg korábban a jávaiak a falu fő terményének (a rizsnek) 40%-át fizették be földbérlet címén, sokszor pénz formájában, addig mostantól a falu földjeinek ötödét különítették el exportképes trópusi termények (kávé, cukor stb.) előállítására, s a falubeliek munkaidejük ötödét fordították ennek művelésére. Ezeket a növényeket a kormány szabott áron felvásárolta, és ha a jávaiak ebből nagyobb összegre tettek szert, mint a korábbi földadó, a felesleget megtarthatták; ám ha kevesebb lett, akkor a hiányzó összeget meg kellett fizetniük. Később a népesség mind nagyobb hányadát (közel felét) vonták be – akár erőszakkal is – a termelésbe, amely kényszermunka jellegűvé vált. Az ellenőrzést egy holland hivatalnok és egy helyi főnök (bupati) egyszerre gyakorolta, a bevételből mindketten százalékot kaptak, ezért megjelent a korrupció. A gyarmat költségvetése már 1831-re egyenesbe jött, a bevételek rendkívül magasak voltak, a *Holland Antillákon* a felszabadított rabszolgák volt tulajdonosait ebből kártalanították.

Noha a rendszer lassan kimerítette a földeket, s a termelés csökkent, a világszertei konjunktúra 1850–1870 között még növelte is a bevételeket. Megjelentek a kritikus hangok, s a holland kormány az 1860-as évektől kezdve fokozatosan megszüntette a különböző termények kötelező beszállítását (a legjövendőbb kávé és cukor csak az I. világháború végére szűnt meg), valamint 1870-ben Jáva törvényben engedélyezte a földek bérbérvételét *magánvállalkozóknak*, akik a Szezi-csatorna megnyitása után a lerövidült út miatt még nagyobb számban jelentek meg. 1901-ben *Vilma királynő* sürgetésére a kormány reformot kezdeményezett, az úgynevezett *erkölcsös politikát*, amelynek keretében paternalista módon igyekezett javítani a bennszülöttek életkörülményein. A Jáva körülvevő szigetvilágot Hollandia a 19–20. század fordulójára fokozatosan szinte teljesen uralma alá hajtotta, amely védőgyűrűt alkotott; *1891-ben megosztotta Borneót* a britekkel, akiknek az északi részen három protektorátusuk volt: *Sarawak, Észak-Borneó és Brunei*. 1898-tól a hollandok megvetették a lábukat *Új-Guinea* nyugati felén (a keleti felén még 1885–1886-ban két hatalom osztozott: északon a németek, délen a britek telepedtek meg), 1913-ban pedig *Timor* hivatalosan is megfelezték a portugálokkal.

Malájföld

Kedah szultánjától szereztek meg a britek a *Maláj-félsziget* nyugati oldalán *Penang* (ma *Pinang*) szigetét, hogy a Malaka-szoroson áthaladó kereskedelmi flottáik védelmét biztosítsák. A sziget a bengáli ópium elosztóhelyévé vált a szigetvilág számára. 1819-ben a Brit Kelet-indiai Társaság engedélyével *Raffles* – aki úgy vélte, hogy Angliának a szoros ellenőrzése érdekében szüksége van egy bázisra a Maláj-félsziget déli részén – jogot szerzett *Johore* radszójától, hogy **Szingapúr** szigetén kereskedelmi állomást létesítsen. 1830-tól kezdve a tigrisek és kalózok lakta mocsaras sziget szélsőben fejlődve az 1870-es évekre szabadkereskedelmi kikötőként teljesen átvette Penang szerepét, és százezres lakosságával a britek legfontosabb délkelet-ázsiai kikötőjévé, a század végére a kaucsuk és a kulik központi elosztóhelyévé vált. 1826-ban Szingapúr szövetségre lépett Penanggal és Malakkával, s létrejött a *Malaka-szoros Területek* (Straits Settlements) nevű közösség, amelynek székhelye 1834-ben Szingapúr lett. Szingapúrt fontossága növekedésével 1867-ben kivették az indiai kormányzó hatásköre alól, és koronagyarmatként közvetlenül a Gyarmatügyi Minisztérium felügyelete alá került. A britek a Maláj-félsziget többi szultanátusára nem próbálták meg kiterjeszteni hatalmukat, de az 1870-es évektől ez a Szezi-csatorna megnyitása miatt és az ónbányászat fellendülésével megváltozott, bevezették a *rezidens-rendszert*: a szultán mellé egy brit helynök került, és az államok egy része az 1890-es években szövetségre lépett, a rezidensek pedig az új fővárosban, Kuala Lumpurban székelő főbiztos irányítása alatt álltak. A rezidensek révén a hagyományos uralkodók megtartásával a britek a legkisebbre csökkentették a konfliktusok lehetőségét, ügyeltek a törvények betartására, igyekeztek meggátolni a némi autonómiával rendelkező szultánok túlkapásait, s a gumiipar fellendülése után fokozatosan egyre több brit került a közigazgatásba, az adóhivatalokba.

Borneó északi részén *James Brooke* kalózkodó kereskedő-kalandor 1840-ben segített Brunei szultánjának leverni egy lázadást *Sarawakban*, amiért cserébe az radszavá tette, és 1841-ben neki adta Sarawak egy darabját. A franciák vietnami és kambodzsi terjeszkedése és a német imperialista törekvések miatt a britek 1888-ban kiterjesztették fölé a védelmet, de csak a külügyekbe szóltak bele. *Észak-Borneót* egy brit társaság egy 1881-ben kapott felhatalmazás alapján vette gazdasági-politikai ellenőrzése alá, Brunei pedig 1906-ban csatlakozott a rezidens-rendszerhez.

Fülöp-szigetek

A szomszédos Fülöp-szigetek a 16. század vége óta spanyol gyarmat volt, amely Mexikóhoz tartozott, s az erőszakos térítés hatására Ázsiában ritka jelenségként javarészt katolikusok lakták. A 19. század második felére Mexikó önállósága után közvetlen spanyol kormányzás alá került, és a szabad kereskedelem az ültetvényes gazdálkodás fellendítésével gazdasági modernizációt hozott, a bennszülött elit önállósodási törekvéseivel együtt. Ennek következtében *1896-ban lázadás tört ki*, amely 1897-ben a felkelők vereségével ért véget. A *spanyol–amerikai háború* idején a felkelők semleges álláspontra helyezkedtek, de amikor az USA elfoglalta *Manilát*, hogy abból egy Hongkong-szerű kikötőt alakítson ki, a szigetek kinyilvánították függetlenségüket. Ez nem tetszett az amerikaiaknak, és a spanyolokat a szigetek szuverenitásának átadására kényszerítették, ami viszont a felkelőknek nem tetszett, és *1899–1902-ig harcoltak az USA ellen.* (Ez az új szerzemény is ösztönözte a Panama-csatorna megépítését.) Győzelme után az USA rögtön polgári igazgatást vezetett be és földreformot hajtott végre, amely azonban a szabad kereskedelem következtében a földbirtokos elit megerősödését eredményezte.

Indokína

A franciák III. Napóleon idején jelentek meg Hátsó-Indiában az **Annami Császárság** (a mai Vietnam) területén a katolikusok védőiként, mivel ott az 1840-es évektől kezdve üldözték a keresztényeket. *Tu Duc* császár (1848–1883) és a korabeli kínaihoz mentalitásában is hasonló, *Huében* székelő udvara ebben elődeinél is erőteljesebben vett részt. A következő évtizedben spanyol és francia térítőket öleltek meg vietnami katolikusok ezreivel együtt. III. Napóleon seregei 1859-ben bevették *Saigont*, majd 1862–1864 között Kelet-Kokinkína, 1867-ben pedig a nyugati fele került francia kézre. Ezzel létrejött **Kokinkína gyarmat**, amely mellé még 1863-ban a *Sziám és Annam* által egyaránt óhajtott **Kambodzsát** szerezték meg protektorátusként. 1866–1868 között a *Mekong-deltából* indítottak expedíciót, hogy feltárjanak egy lehetséges kereskedelmi útvonalat a dél-kínai Jünnan felé. A csoport visszatérésekor kiderült, hogy a Mekong nem alkalmas útvonal, de a franciák Jünnan irányában kifejtett igyekezetükben új lehetséges „előszobára”, Tonkinra és a Vörös-folyóra figyeltek fel.

A francia–porosz háború okozta szünet után meglepően korán, 1873-ban megpróbálta Kokinkína vezetése megvetni a lábát Tonkinban. Hué tiltása ellenére egy Kínában tevékenykedő francia fegyverkereskedő fegyvereket szállított a Vörös-folyón Jünnanba, de feltartóztatták. Kokinkína kormányzója a Mekong-expedícióban kitűnt *Francis Garnier-t* küldte ki a helyzet rendezésére, aki a célon túllőve *1873 novemberében bevette Hanoi citadelláját*, de a tajping-felkelésből Tonkinba menekült, s kalózkodó életmódot folytató, paramilitáris Fekete Zászlók december végén csapdát állítottak neki, amelyben életét vesztette. A franciák 1874-ben visszaadták Hanoi-t Tu Duc-nek, aki cserébe titokban elismerte a *francia protektorátust Annam fölött*. A franciák szabadon kereskedhettek a Vörös-folyón, a katolikusok pedig szabadon gyakorolhatták vallásukat. A kereskedelmet azonban folyamatosan akadályozták a Fekete Zászlók, ráadásul Hué is Sziámmal és korábbi hűbérurával, Kínával kezdett „kokettálni”, így 1882-ben *Henri de Rivière* fregattkapitányt küldték Hanoi-ba, hogy békésen teremtsen rendet, ám ő elfoglalta a fellegrát, mire 1883-ban a Fekete Zászlók elfogták és lefejezték.

Ezt már nem nézhette tétlenül az ekkor éppen kormányon lévő gyarmati lobb, és a megszegyenülés miatt elégtételt követelő nemzeti hangulatot meglovagolva háborút indított, amelybe korábbi vazallusuk, Annam oldalán a kínaiak is bekapcsolódtak, de a modern harcászat és a nagyobb költségvetés diadalmaskodott. (Mindez nem minden áldozat nélkül következett be, hiszen az akcióba a „szudáni” *Louis Brière de l’Isle* tábornoknak a Lang Son-i kudarcáról szóló

A 19. SZÁZADI GYARMATOSÍTÁS TÖRTÉNETE

eltűzött beszámolója miatt *Jules Ferry* kormánya is belebukott.) Az 1884-es és 1885-ös **tiencsini szerződéseken** Kína lemondott Tonkin és Annam feletti hatalmáról, cserébe visszakapta a küzdelem során francia kézre került Formosát.

1887-ben létrejött az **Indokínai Unió**, amelynek a már említett területeken kívül a békésen megszerzett **Laosz** is részét képezte. Ez az állapot 1893-tól véglegessé vált, mert az angol és francia expanziós törekvések ütközőpontjában lévő, de a tehetséges *V. Rama* (vagy *Csulalong-korn*, 1868–1910) uralma alatt modernizálódó és függetlenségét ügyesen megőrző **Sziámot** a franciák ekkor fegyverrel kényszerítették arra, hogy lemondjon laoszi igényeiről. Laosz az angol Felső-Burmában történő 1885–1886-os megjelenése után vált fontossá Franciaország számára, amelyre Kambodzsával együtt ütközőzónaként tekintett a brit, sziámi és német expanziós törekvések elhárítása érdekében.

Kokinkínán kívül a másik négy terület protektorátus maradt a helyi monarchiák megtartásával, Laosz és Kambodzsa az angolok malájföldi jelenlétéhez hasonló közvetett uralom alatt állt. A franciák főleg Tonkinban *Joseph Gallieni* és *Hubert Lyautey* „*olajfolt-politikája*” segítségével bő egy évtizedet voltak kénytelenek uralmuk megszilárdítására áldozni: egy körzetet megtisztítottak a kalóztól, majd a lakosoknak fegyvereket adtak, akik így szövetségessé váltak, és már magukat védtek, de az áhított jünnani kereskedelem délibábnak bizonyult. Indokína rizs- és gumikivitele mégis jelentőssé vált a 20. században, fontos gazdasági szerepet játszva ezzel a francia gyarmatok között.

AFRIKA – A KOLONIALIZMUS JÁTÉKTERE

Az Afrika nagyobbik, belső vidékét csak a 19. században – annak is inkább a derekától – a felbredő tudományos és anyagi érdeklődés, valamint a hittérítők révén kezdték felfedezni az európaiak. A 19. század második feléig csupán a mérsékelt északi (*Algéria*) és a déli peremvidéken (*Fokföld*) telepedtek meg. Ezeken kívül a partvidéken kikötők, erődök, kereskedelmi lerakatok formájában volt jelen Európa, hiszen a rabszolga-kereskedelemhez elég volt ott olcsón felvásárolni a helyi begyűjtők, közvetítők által az európaiak számára egészségtelen belső területekről származó embereket.

Egyiptom

A 19. század elején a franciákra támaszkodó, erőteljes modernizációt végrehajtó Egyiptom tört önállóságra **Mohamed (Muhammad) Ali** vezetésével (1805–1848) a *Török Birodalmon* belül, viszont Anglia a Fényes Portát támogatta, s ezzel Ali máris az európai hatalmi egyensúlyi játszma részévé vált. Ali 1818-tól kezdve meghódította a núlusi *Szudánt*, délebbre vitte ezáltal az iszlám vallást, sikerült a Török Birodalmon belül viszonylagos autonómiára szert tennie, és elismertetnie a kedivei (alkirályi) méltóság örökölhetőségét a szultánnal Egyiptomban és Szudánban. További hódításairól (*Szíria, Kréta, az Arab-félsziget nyugati fele*) angol nyomásra 1840-ben kénytelen volt lemondani. A francia–angol rivalizálás tovább folyt, az angolok vasutat, a franciák csatornát akartak építeni.

Szaid kedive (1854–1863) gyermekkori barátjának, *Ferdinand de Lesseps* volt alexandriai francia alkonzulnak – hosszabb küzdelem után – sikerült kiviteleznie tervét, így 1859-től megkezdődtek a munkálatok, és a francia részvényesek, valamint a csatorna-részvények csaknem felét részben államkölcsönök segítségével lejegyző *Ismail* kedive (1863–1879) révén **megnyílt a Szuezi-csatorna 1869-ben**, közel felére rövidítve ezzel a Távols-Kelet felé vezető vízi útvonalat. A túlköltekező kedive szorult helyzetében eladásra kínálta fel részvényeit, amelyekre Anglia csapott le 1875-ben, de a kapott összeg sem volt elég, s Egyiptom *1876-ban államcsődöt*

jelentett be, amelynek következtében fő hitelezőinek, Angliának és Franciaországnak a gazdasági (és politikai) gyámsága alá került. Az Adósságpénztár felállítása nem bizonyult sikeresnek, 1878-ban a miniszterek már a hitelezőknek tartoztak felelősséggel. 1879-ben az elégedetlenség hatására a kedive elküldte az európaiakat, akik válaszul engedékeny fiát, *Taufikot* ültették a trónra. A sereg tisztjei között népszerű volt egy iszlám ihletésű, hazafias mozgalom, amely az európaiakat ki akarta űzni, noha közben az adóterhek némileg csökkentek. A török vezetés sem tetszett az egyiptomi tiszteknek a seregben, s *Ahmed Arabi* (avagy *Arabi pasa*) vezetésével *puccsot hajtottak végre*: 1881 szeptemberében lemondatták a kormányt. Az angolok és franciák számításait ez keresztülhúzta, ezért lépniük kellett, de a franciák nem mertek a belpolitikai hangulat miatt, így Anglia egyedül volt kénytelen cselekedni. Mivel az egyiptomiak megkezdték Alexandria megerősítését, *Gladstone* határozott, s a britek 1882 nyarán partra szállva, szeptemberben *Tell-el-Kebirnél* legyőzték az egyiptomiakat.

Ettől kezdve a kezükbe került Egyiptom tényleges ellenőrzése, noha nem tervezték, hogy tartósan ott maradnak. Az ország hivatalosan továbbra is a szultán fennhatósága alatt maradt, Szudánt pedig *angol–egyiptomi kondomíniumként* igazgatták, bár a *Mahdí* (a „Messiás”, igazi nevén Mohamed Ahmed) szunnita felkelése miatt a terület ellenőrzése 1881–1898 között csak névleges volt. A Nílus forrásvidékének ellenőrzése és a csatorna miatt Egyiptom az angolok számára ekkor kulcsfontosságú területté lépett elő: öt év alatt *Németországgal* (1890), *Olaszországgal* (1891) és a *Kongó Szabad Állammal* (1894) kötött szerződésekben elérték, hogy a Nílus teljes medencéjét a Kelet-afrikai-tóvidékig befolyási övezetükként ismerjék el. Ez egyben a brit imperialisták, a jingók terveibe is beleillett, hiszen *Cecil Rhodes* egy észak–dél irányú, Kairó és Fokváros között húzódó angol területről álmódott. Ez a terv azonban a franciák nyugat–kelet közt létrehozandó, *Dakar* (Szenegál) és *Obock*, illetve *Dzsibuti* (Francia Szomáliföld) között elterülő afrikai birodalmi elképzelésével ütközött, amely **1898-ban** a Nílus partján, **Fasodában** (ma Kodok) vezetett konfliktushoz. Ide a Francia Kongóból induló *Jean-Baptiste Marchand* kapitány előbb érkezett meg kis csapatával, mint a Szudánt Egyiptomnak *visszahódító* *Herbert Kitchener* tábornok, de végül ez utóbbinak kellett átengedniük a helyőrséget a párizsi kormány utasítására – amely nem akart emiatt háborúba keveredni a britekkel.

A Maghreb (Algéria, Tunézia, Marokkó)

A másik északi terület, amely iránt a franciák érdeklődtek, **Algéria** volt. Egy francia tartozás miatt kialakult 1827-es incidensre való hivatkozással, régi tervet váltva valóra **1830-ban** indított ellene háborút *X. Károly*, hogy népszerűsége erősödjék. Serege a szárazföld felől bekerítette *Algírt*. A dicsőséget már *Lajos Fülöp* aratta le, aki Algériával a britek földközi-tengeri jelenlétének erejét kívánta csökkenteni. A franciák azonban nagy fába vágták a fejszájüket, mert *Abd el-Kader* emír vezetésével 1832-től (a marokkói szultán támogatásával) *széleskörű ellenállás* bontakozott ki, amely egészen 1847-ig borsot tört az orruk alá. Visszaszorításában csak *Thomas Bugeaud* tábornok radikális, felperzselt föld taktikája és intenzív telepés-politikája – továbbá Marokkó 1844-es veresége – hozott eredményt. (Az 1847-ben elfogott emír előbb franciaországi kastélyokban volt „fogoly”, majd miután esküt tett, hogy nem tér vissza Algériába, Lajos Napóleon 1852-ben szabadon engedte. Szíriába távozott, ahol 1860-ban a muszlim és keresztény közösség viszályában közvetített.) Segítette a gyarmati erőket a Lajos Fülöp által alapított *Francia Idegenlégio* (Légion Étrangère) is, amely később egyebek közt III. Napóleon mexikói kalandjában vett részt. A franciáknak a század során még szembe kellett nézniük több felkeléssel is (például 1871-ben), a francia telepések száma pedig csak lassan nőtt, noha már 1848-ban három

A 19. SZÁZADI GYARMATOSÍTÁS TÖRTÉNETE

megyét alakították ki Algériában, betagolva így részben a francia honi közigazgatásba. Az 1876-os anyaországi filoxeravész után a terület mezőgazdasági jelentősége is megnőtt.

A Harmadik Köztársaság gyarmati lobbija, amelynek fő hajtóerejét a haditengerészet és a *Párizsi Földrajzi Társaság* köré tömörülő értelmiségi kör alkotta, arra ösztönözte két legjelesebb politikusát, *Jules Ferryt* és *Léon Gambettát*, hogy védelmi céllal szerezzék meg az 1867-ben csődbe ment és főként francia pénzügyi gyámság alatt álló, a Török Birodalmon belül szintén autonómiára szert tett *Tunéziát* is. Az *1878-as berlini kongresszuson* sem Anglia (mivel megszállhatta *Ciprust*), sem Németország (amely ezzel Elzász-Lotaringiáról akarta a franciák figyelmét elterelni) nem gördített akadályt a franciák elé, emiatt *Olaszország* hiába szeretne volna szintén megszerezni az „érett gyümölcsöt”. A francia belpolitikai viszonyok miatt a végrehajtás elhúzódott, és csak **1881-ben**, egy törzs határsértésének ürügyével indított katonai akció során kényszerítették a tuniszi bejt a **bardói szerződés** aláírására, amellyel **Tunézia** gyakorlatilag **francia protektorátussá vált**, 1883-ban pedig a *La Marsa-i egyezmény* hivatalosan annak nyilvánította.

Az észak-afrikai part következő területe, **Marokkó** már csak a 20. században került Franciaország kezére, miután két, Németország által kirobbantott válságnak szolgált színteréül. Az első *II. Vilmos tangeri látogatása* volt **1905-ben**, amelynek során Marokkó függetlenségét támogatta az 1880-as, szinte minden külföldi hatalomnak azonos jogokat adó *madridi egyezményre* hivatkozva. A franciák azonban Algéria védelmében protektorátussá akarták alakítani, s ehhez mind *Anglia*, mind *Spanyolország* jóváhagyását megszerezték. A németek hiába próbálták az oroszok támogatását megszerezni és a franciákat eltávolítani Marokkóból, az **1906-os algécirasi konferencián** a marokkói rendőrség megszervezését a franciákra és a spanyolokra bízták. További fejlemény volt, hogy a franciák mögé felsorakozó **oroszok 1907-ben az angolokkal kötött antant értelmében** megegyeztek, hogy Anglia kivonul *Tibetből*, Oroszország lemond *afganisztáni igényeiről*, *Perzsiában* pedig három zónát létrehozva az északiban orosz, a déliben pedig angol befolyás fog érvényesülni.

Franciaország azonban nem lett teljhatalmú ura Marokkónak, és egyes polgárai ellen elkövetett incidenseket használt fel marokkói területek meghódítására, a németek pedig gazdasági befolyáshoz jutottak. **1911-ben** a szultán ellen kirobbant *fezi felkelés* során a franciák katonai beavatkozása miatt a németek úgy vélték, ha a franciáké lesz Marokkó, nekik is jár valamilyen ellentételezés, s addig zálogba vesznek egy kikötőt. *Agadir* kikötője előtt a német alattvalók védelmének ürügyén felbukkant a *Panther* nevű cirkáló. A „**párducugrás**” után tárgyalásokra került sor, Anglia fegyveres támogatásáról biztosította a franciákat, erre *II. Vilmos* békülékenyebb lett, elismerte a francia protektorátust, cserébe pedig megkapta *Francia Kongó Kamerunnal határos részét*. Ezt a helyzetet és az isztambuli hatalomváltást használták ki az *olaszok Líbia* elfoglalására, amelyet *1912-ben* a Porta kénytelen volt átengedni nekik, de a fegyveres ellenállás még két évtizedig eltartott.

Nyugat-Afrika

Nyugat-Afrikában a 19. század közepéig a belső területeket Európából a felfedezők járták be (az angol *Mungo Park* és *Hugh Clapperton*, a francia *René-Auguste Caillié* és a német *Heinrich Barth*), később a hadsereg és kereskedők követték őket. A század második felére a nyugat-szudáni „gyakorlótéren” szerzett tapasztalatai következtében a francia katonaság korábban lenézett egysége, a tengerészgyalogság vált a francia gyarmati erők egyik legütőképesebb egységévé. 1659 óta – többnyire – a franciák birtokában volt a *szenegáli* parton *Saint Louis* kikötője, a befelé történő katonai terjeszkedés oka azonban részben franciák félelme volt, hogy a szárazföld belsejéből

származó mogyorófélek kereskedelmének az angolok *Sierra Leone-i terjeszkedése* útját állja. Az 1850-es évektől megkezdődött a *katonai kormányzók* folyamatos térnyerése (a szenegáli lövészek csapatait létrehozó *Louis Faidherbe* az 1850–1860-as években, *Louis Brière de l'Isle* 1876–1881 között, majd az 1880-as évektől többek között a később másutt is tevékeny *Joseph Gallieni*) a fiatal, összefogásra nem hajló, ezért végül elbukó iszlám államok (az 1850 körül *el-Hadzs Omár ibn Tál* által alapított, majd *Ahmadu Szeku* által 1890-ig fennálló Tukulor Állam, s 1870-től 1898-ig a félelmetes stratéga, *Szamori Turé* mandinka vagy malinke birodalma) ellen.

Itt érlelődött meg a francia kormány számára az 1870-es évek végére az a gondolat, hogy a gyarmati terjeszkedés már nemcsak a társadalmi erők szabad játékának eredménye, hanem olyan küldetés, amely az államhatalomra hárul. Ezzel a franciák elsőként jutottak el a nem hivatalos (informális) magánimperializmustól a formális (köz)imperializmusig, amely az új imperializmus lényegét jelentette. Az ebben a térségben végrehajtott protekcionista terjeszkedésükre (1862: Dahomey, 1866: guineai partok, 1868: Elefántcsontpart) adott angol reakciók (1851-ben a dán, 1871-ben a holland parti érdekeltségek megszerzése; 1861-ben Lagos, 1874-ben Aranypart annexiója) és a bennszülöttek ellenállása váltja ki a gyarmati versenyfutást (angolul az ún. **scramble-t**), azaz a 19. század végén a kortársaknak is feltűnő általános gyarmatosítási, tengerentúli impériumalkotó lázat az 1870-es évektől.

A 18. századi Török Birodalom rabszolgákat alkalmazó gazdaságának forrása Kelet-Afrika volt, ahol a partvidékről a portugálokat *Mozambik* kivételével elűző, 1840-től pedig a székhelyüket *Zanzibárba* áthelyező ománi szultánok irányították az indiai-óceáni vidék rabszolga-kereskedelmét a tévesen arabnak nevezett, szuahéliül beszélő vegyes etnikumú réteg segítségével. Az amerikai gyarmati gazdaságok számára Nyugat-Afrika volt az utánpótlás helyszíne, s a *Guineai-öbölben* három bennszülött állam (az *Asanti Szövetség*, *Dahomey* és *Oyo királyság*) foglalkozott közvetítő kereskedelemmel. Azonban ezeknek már a 19. század közepére leáldozott részben a filantróp társaságok, de inkább a változó gazdasági igények miatt (a pálmaolaj fontosabb kiviteli cikké vált). Így a század második felére *Angola* és *Mozambik* maradt jelentősebb rabszolgaellátó terület a Nyugat számára. 1787-től kezdve, a felszabadítások után az angolok *Freetownban* telepítettek le kiszabadított afrikaiakat, a franciák hasonló céllal *Libreville-t* hozták létre, az USA pedig 1822-ben *Monroviát*. Utóbbiból jött létre 1847-re a függetlenségét a 19. században végig megőrző *Libéria* köztársasága, ahol az USA-ból visszatelepült négerek a helyi őslakosság fölött gyarmati módszerekkel uralkodtak. Libérián kívül egyedül *Etiópia* volt képes független maradni a 19. századi Afrikában.

Dél-Afrika

A bantu szomszédokat nem kedvelő, őket hitetleneknek, kaffereknak nevező s velük közel évszázados háborúskodásba keveredő európai – főleg holland, valamint még francia hugenotta és német származású – gazdálkodó **búrok** (afrikánerek) **Fokföldön** a 19. század elején Afrikában élő huszonötezres európai népességnek mintegy 87%-át tették ki. Az angolok 1795-ben elfoglalták a Holland Kelet-indiai Társaság fennhatósága alatt álló területet, mely többször váltott tulajdonost, de az újabb, 1806-os angol megszállást a bécsi kongresszus már szentesítette. Az angol kormányzó igyekezett a britek bevándorlását ösztönözni, ami könnyen ment, mert 1820-ban 4000 brit érkezett, akik jó földeket is kaptak, ez viszont kiélezte az ellentéteket. 1833-ban felszabadították a brit birodalom rabszolgáit, de a búrok rabszolgáik korábbi értékénél jóval kevesebbet kaptak. Amikor a rákövetkező évben feketéket telepítettek le a nekik ígért földekre, és további kedvezőtlen rendelkezések sújtották őket, *1836–1837-ben a „nagy vándorlás”* (Grote Trek) során mintegy 10 000-en vonultak észak-keletre, s 1838-ban megalapították *Natalt*. Ott

A 19. SZÁZADI GYARMATOSÍTÁS TÖRTÉNETE

megütköztek a zulukkal, akik *Csaka* (vagy *Shaka*) király (1816–1828) erősen központosított katoná államának utódai voltak. Csaka állama korábban támadásaival zúzta szét (mfecane) a helybéli törzseket, majd elűzte őket, s ezek a mai *Zimbabwe*, *Lesotho* (*Bászutóföld*) és *Szvázföld* vidékére menekültek.

A zuluk ezzel mintegy helyet csináltak az európaiaknak, akiknek egy darabig sikerrel ellenálltak, de már a búrokkal vívott csatáikban is megmutatkozott az európai tűzfegyverek fölénye. Az angolok az 1879-ben *Isandlwanánál* elszenvedett vereségük után *Ulundinál* még ugyanabban az évben végleges győzelmet arattak a *Cetshwayo* vezette zuluk felett. A britek 1843-ban meghódították Natalt (1845-ben annektálták), mivel az Indiába vezető út mentén, a parton nem akartak ellenséget hagyni, ezek után a búrok továbbvándorolva megalapították **Transvaal Köztársaságot és Oranje Szabad Államot**, amelyekbe a britek szintén bevonultak, de 1852-ben Sand Riverben és 1854-ben Bloemfonteinben kénytelenek voltak elismerni a függetlenségüket (mivel sokba került a megszállás). Ez a négy tartomány a mai Dél-afrikai Köztársaság területének javát jelentette.

1867-ben *Nyugat-Grikvaföldön*, *Kimberley-ben* gyémántra leltek, így tömegesen özönlöttek a brit kincskeresők – köztük 1870-ben a fiatal *Cecil Rhodes* – a vidékre, amelyre hiába tartott igényt Oranje, 1871-ben Fokföld az erősebb jogán annektálta. 1877-ben *Transvaalt* a britek annektálták, de **1880-ban** kikiáltotta függetlenségét, és *Paul Kruger* alelnök vezetésével harcra szállt: **kítört az első búr háború**. 1881 elején *Majuba Hillnél* a britek szégyenteljes vereséget szenvedtek, s augusztusban a *pretoriai egyezmény* visszaállította a köztársaság függetlenségét, de Anglia több területen – például a külügyekben – beleszóllhatott a kormányzásba 1884-ig. Ekkor Fokföld attól félve hódította meg *Becsuánaföldet*, hogy a nyugati parton, *Angra Pequenanál* megjelenő németek és Krugerek esetleg összefoghatnak ellenük. A kaliforniai (1848-ban kezdődő), valamint az ausztrál (1851–1861) aranyláz után **1886-ban** a transvaali *Witwatersrandba* is megindult az aranyásók áradata. Cecil Rhodes itt is megjelent, és noha az 1888-ban általa alapított cég rövidesen monopolizálta a gyémántkereskedelmet, továbbá jelentős szerepet szerzett az aranyéban is, itt nem sikerült monopóliumra szert tennie. Rhodes emellett az 1872-től felelős kormányval rendelkező Fokföldön politikai karrieri futott be. 1890-től miniszterelnökként nevéhez fűződik *Masóna-* és *Matabeleföld* meghódítása, amelyekből **Rhodesia** gyarmat jött létre a Brit Dél-Afrika Társaság (British South Africa Company) nevű vállalkozás igazgatása alatt.

Az aranybányászat Transvaal költségvetésének is jót tett, de a gazdaság a bevándorolt angolok kezében összpontosult. A tengerparttal való összeköttetésre a búr vezetés a britek ellenében egy Pretoriából a portugál kézben lévő *Delagoa-öbölbe* vezető német–holland vasút tervét támogatta. Rhodes és a brit gyarmatügyi miniszter, *Joseph Chamberlain* támogatásával 1895-ben a brit „külföldiek” (uitlanderek) *Johannesburgban puccsot terveztek*, amelyet Rhodes jobbkeze, *Dr. Leander Starr Jameson* egy 500 fős egység élén Transvaalba való betöréssel akart megtámogatni, de a búrok a rhodesiai rendőrökből álló alakulatát megverték és bebörtönözték. (Ez azzal a következménnyel járt, hogy a marhavésztől megrettent ndebele és sóna őslakosok fellázadtak, és a rendőreitől megfosztott Rhodesiában legyilkolták a telepeseiket.) *II. Vilmos császár táviratban gratulált Krugernek* a britek megleckéztetése miatt, akik dühösen az 1881-es Transvaal fölötti fennhatóságukat szerették volna érvényesíteni, ezért az incidensek *Alfred Milner* főbiztos támogatásával megszaporodtak. 1897-ben a két búr állam szövetségre lépett, s **1899-ben** a „külföldiek” szavazati joga kapcsán **kítört a második angol–búr háború**, amelynek során az első évben még a tapasztaltabb búrok néhány győzelmet arattak, de 1900-ban már a létszámfölényben levő britek annektálták *Oranjét*, majd Krugert a hollandok Európába menekítették. A britek ezután *Transvaalt is annektálták*, ettől kezdve a búrok gerillaháborút folytattak, ez ellen az angolok

koncentrációs táborba gyűjtötték őket, ott azonban járványok törtek ki. A módszeren az európai közvélemény is felháborodott, de végül a sikeres gerillaellenes hadjáratok után 1902-ben Vereeniginél fegyverszünetet, majd *Pretoriában békét kötöttek*. **1910-ben** létrejött a **Dél-afrikai Unió**: Natal, Fokföld, Transvaal és az immár angolosított nevű Orange részvételével.

Közép-Afrika

Afrika középső területe az európaiak számára egészségtelen éghajlatot, nehéz terepviszonyokat és már-már misztikus állat- és növényvilágot jelentett, ezért az angolai és a mozambiki parton a lábukat már évszázadokkal előbb megvető portugálokon kívül mást nem vonzott túlzottan e vidék. A skót misszionárius–felfedező, **David Livingstone** utazásai a *Zambézi vidékén* az 1860-as években, majd eltűnése és az amerikai stílusú újságírásban szenzációként tálalt *1871-es megtalálása*, illetve rövidesen bekövetkezett halála keltett érdeklődést az európai közvéleményben a vidék iránt. A Livingstone-t felkutató újságíró–felfedező, *Henry Morton Stanley* pedig 1874–1877 között kelet–nyugati irányban átszelve a térséget, fényt derített a század egyik nagy földrajzi rejtélyére, vagyis feltérképezte a Kongó meglepően kanyargó folyásirányát. A kalandvágó walesi–amerikai ekkor bérelte fel *II. Lipót* belga uralkodó, hogy dolgozzék neki – mivel Belgium nem akart gyarmatot, a király egyedül vágott bele a gyarmatosításba –, és próbálja megkaparintani számára a területet a bennszülöttekkel kötött szerződések révén. Ebbe a tervbe szóltak bele más európai hatalmak, így Portugália (amelynek a Kongó torkolatánál már volt gyarmata), Franciaország (amelynek *Pierre Savorgnan de Brazza* egy 1880-as, a Kongó-parti Makoko nevű uralkodóval kötött, *1882-ben ratifikált szerződése* révén szintén követelése volt a Kongó-medencére), Németország (amely Európa-politikájához használta fel az alkalmat, részben Anglia ellenében) és (a rövid ideig Portugália mögött felsorakozó) Anglia, hiszen a király egyéni törekvése időben egybeesett a *scramble* kezdetével.

Részben a Kongó ügyében kialakult konfliktus miatt jött létre az első Afrikával foglalkozó interkontinentális multilaterális **konferencia Berlinben (1884–1885)**, amelyen jóllehet négy földrész (Európa, Ázsia, Amerika és Afrika) országait képviselték a jelenlévők, mégis döntően európai maradt. Az esemény egyik következménye az volt, hogy az itt elfogadott, területfoglalásokra igen korlátozottan érvényes szabályt (csak az afrikai partokon levő újakra volt érvényes) világszerte referenciának kezdték tekinteni: annak az igényét ismerték el, aki tényleges (katonai–közigazgatási) ellenőrzést tudott egy területen felmutatni. A másik közvetett következmény pedig az volt, hogy *II. Lipót* szinte az egész Kongó-medencét megszerezte, és jogilag független államot hozott létre **Kongó Szabad Állam** néven (a franciákat azzal állította oldalára, hogy a folyó jobb partján egy jókora sávot kaptak, továbbá elővásárlási jogot *Lipót* birtokára), amely 23 évig állt fenn, a gyakorlatban azonban saját gyarmati területeként működött. A jelentős értékű nyersanyagok kiaknázásához pénzre volt szüksége, amelyhez főként Belgiumtól felvett kölcsönök révén jutott. A termelési mutatók növelése érdekében a profitéhes uralkodó szemet hunyt az erőszak semminemű formájától vissza nem riadó alkalmazottainak és koncessziós vállalkozóinak embertelen rablógazdálkodása felett, amely viszont szemet szúrt az ott tevékenykedő külföldieknek, és kirobbant az egyik első nemzetközi filantróp botrány, mivel a király a közvélemény előtt korábban az Afrikával kapcsolatban vallott emberbaráti elveiről volt ismert. A belga kormány 1908-ban kénytelen volt királyától immár állami kézbe átvenni Kongót, amely ezzel jogilag is az ország gyarmatává vált **Belga Kongó** néven. *Francia Kongóban* – és még számos más helyen – is hasonló módon bántak a bennszülött lakossággal, de mivel nem voltak annyira a nemzetközi figyelem homlokterében, jobban sikerült ezt eltussolniuk.

A verseny kiéleződik

Még a berlini konferencia előtt jelent meg a már protekcionizmusra áttért **Németország** is a gyarmatosító hatalmak sorában. Afrika nyugati partjain sorra jelentek meg a formális brit, francia, portugál gyarmatok, ahol a német kereskedők kedvezőlenebb feltételekkel kereskedhettek, ugyanekkor a német közvéleményben gyorsan terjedt az a felfogás, hogy Európa egyik vezető birodalmának presztízserdekekből, a potenciális profit végett, harmadrészt pedig azért, nehogy a többiek kiszorítsák a német ipart, gyarmatokra kell szert tennie.

Így a hamburgi kereskedők azzal a kéréssel fordultak *Bismarckhoz*, hogy **Kamerunt** és **Togót** nyilvánítsa protektorátussá, különben más hatalom szerezheti meg ezt a „jelentős piacot”. Ugyan a kancellár mindig is vonakodott a gyarmatosítástól, de 1883-ban egy *Adolf Lüderitz* nevű vállalkozó szintén protektorátust kért tőle *Angra Pequena* fölött. A namíbiai partvidékre azonban egészen Angoláig már Fokföld is szemet vetett. Amikor Bismarck érdeklődött, hogy van-e területi követelésük a briteknek a kérdéses öböl fölött, és nem kapott választ, úgy döntött, megleckézteni a briteket, egyben pedig a szavazók körében tovább növeli népszerűségét, úgy, hogy ez a lehető legkevesebb pénzébe kerüljön a Német Birodalomnak. Titokban megbízta *Gustav Nachtigal* felfedezőt, hogy Togót, Kamerunt és Angra Pequena nyilvánítsa protektorátussá **1884-es nyári útja** során. A nyár végére egész **Délnyugat-Afrika** fölött (Walvis Bay kivételével) kimondták a német védnökséget. Röviddel ezután a szárazföldön szerződéseket kötő *Carl Peters* 1885-ben német hadihajók segítségével a korábban a britek védelmét élvező Zanzibár szultánját bírta rá arra, hogy lemondjon kontinentális birtokairól, majd a britekkel a németek egymás közt a partot befolyási övezetekre osztották. Ezekből 1886-tól kialakult a brit **Kenya** és **Német Kelet-Afrika** (Tanganyika). Az **1890-es Helgoland–Zanzibár egyezményben** összes afrikai érintkező érdekszférájukat elhatárolták, Zanzibár brit fennhatóság alá került, cserébe Európában visszaadták a németeknek Helgolandot.

Bismarck költségsökkentő terve az volt, hogy ezeket a protektorátusokat kiváltságlevéllel rendelkező kereskedelmi társaságok fogják működtetni, azonban ez a terv már 1885-ben csődöt mondott, amikor a nyugati gyarmatokra császári kormányzót kellett küldeni. A megszerzett területeket azonban már nem adták fel. A német telepesek és tisztviselők viszont embertelenül bántak a szabadságuktól megfosztott őslakosokkal. Ez a gyarmatokon lázadáshoz vezetett: Namíbiában 1904–1905-ben a *hereróké*t és a *namáké*t, Német Kelet-Afrikában 1905–1906-ban pedig a *Maji-Maji felkelést* verték le brutális eszközökkel.

A portugálokat az 1884-es berlini kudarcuk ösztönözte arra, hogy a meghirdetett *contra-costa* (azaz parttól partig) elv alapján a szegény *Angolától* a forgalmas kikötőkkel rendelkező *Mozambikig* egybefüggő területű gyarmatot hozzanak létre, s ebben sem II. Lipót, sem a németek, sem a franciák nem szándékoztak őket megakadályozni. A britek viszont már *Nyaszaföldön* (*Malawiban*) jártak ekkor, *Rhodesia* is az övék volt már, így a *portugálok elgondolását meghiúsították*.

Az 1890-es években további területeket hódítottak meg az európaiak, így például **Madagaszkáron** a francia fennhatóságot 1885-ben formailag elismerő *malgas királyságot* a franciák 1896-ban annektálták, s *Gallieni és Lyautey* kezdték meg a „*pacifikálását*”. Még 1885-ben a *mahdisták* megölték *Charles Gordont*, Szudán főkormányzóját, ezután az angolok bevették a Vörös-tenger partján *Szuakint*, valamint megjelentek *Szomaliföldön*, ugyanis konkurenseik közül a franciák 1883-tól végleg megszállták *Obockot*, az olaszok pedig *Asszab* (ma *Aszeb*) 1882-es átvétele után foglalták el Masszavát 1885-ben Egyiptomtól, megteremtve ezzel eritreai birtokuk alapjait. Az *olaszok* ezután megpróbálkoztak **Abesszínia** meghódításával, de az Etiópia területét jelentősen megnövelő amhara *II. Menelik császár* (1889–1913) seregükre 1896-ban

Aduánál megalázó és megsemmisítő vereséget mért, ami után Etiópia még jó ideig megőrizhette függetlenségét.

1894-ben brit protektorátussá nyilvánították **Ugandát**, miközben nyugaton *George Goldie* Niger Company nevű vállalkozása és a neki dolgozó, Ugandában is botrányt okozó *Frederick Lugard* a Niger alsó szakaszán a bennszülöttek, valamint a franciák ellen küzdött, utóbbiakkal majdnem háborús helyzetet teremtve. Az 1898-as nyugat-afrikai érdekszférák elhatárolásáról szóló egyezmény kiegészítése lett a fasodai incidens után következő tárgyalások következtében meghúzott szudáni angol–francia határ is. A két térség között az elméleti összefüggést Franciaországban a „szudániak” (a gyarmati expedíciókat megjáró katonák), valamint a gyarmatosítás iránt érdeklődő értelmiségiek lobbija és az általuk képviselt „csádi politika” (a Csád-tó térségének megszerzése összekötetési pontként az északi, nyugati, közép-afrikai és esetleg a kelet-afrikai francia területek között) teremtette meg.

1904-ben Nagy-Britannia és Franciaország végleg rendezte egymás közti gyarmati – főként afrikai – vitás kérdéseit az *Entente cordiale* (szívélyes egyezség) londoni aláírásával. Ebben többek között a franciák lemondtak Egyiptommal kapcsolatos mindenfajta törekvésről, ha a Szezi-csatornát továbbra is használhatják, cserében az angolok hagyták, hogy a franciák Marokkóban protektorátusi állapotot hozzanak létre. Mindketten megígérték a szabad kereskedelem elvének érvényesítését a két kérdéses területen. A megállapodás tehát jöllehet nem szövetségkötés volt az európai ellenfelek ellen, mégis a későbbi, első világháborús szövetséges viszonyhoz vezető út fontos állomásának tekinthetjük.

AUSZTRÁLIA ÉS ÓCEÁNIA

Anglia 1788-tól **Új-Dél-Walesben** *Port Jackson* (Sydney) központtal kezdett el büntetőtelepet kialakítani, amelyre 1840-ig érkeztek fegyencek, az 1793-tól megjelenő telepések birkát tenyésztettek. A néhány százezerre becsült bennszülöttet olyan primitívnek találták – mivel még a földművelésig sem jutottak el –, hogy a korabeli felfogás szerint *terra nulliusnak* (senki földjének) tekintették Ausztráliát, és kisajátították. Az 1803-tól állattenyésztőkkel benépesülő **Tasmania** szigete 1825-ben önálló gyarmat lett. Amikor ott elfogyott a felparcellázható föld, az angol gyarmatosítók visszatértek Ausztráliába, és megalapították **Victoriát**. 1824-től a nehezen kezelhető fegyenceket a mai *Brisbane* mellé telepítették, ezzel **Queensland** fejlődése indult meg. 1829-től pedig *Perth* központtal **Nyugat-Ausztrália** alakult meg, ahova utolsóként még 1868-ig érkezhettek fegyencek. Közben mindenhova érkeztek a szabad telepések, akiket a kor liberális politikai gazdaságtanának elveit követő *Edward Gibbon Wakefield* tervszerűen igyekezett letelepíteni, így 1836-tól az ő közreműködésével, továbbá emberbaráti, protestáns térítőik és telekspekulánsok tevékenysége nyomán jött létre **Dél-Ausztrália**.

1850-től *autonómiát* kaptak a keleti ausztrál gyarmatok, s az aranyláz jelentősen növelte a lakosság számát (1851: 400 000, 1870: 1,1 millió). 1883-tól a Csendes-óceánon folyó német és francia terjeszkedéstől féltő **Queensland** kezdeményezésére a kolóniák 1900-ra amerikai mintára *államszövetségbe tömörültek*, amelyet az 1901-es *alkotmány* léptetett érvénybe. Az 1800-ban néhány ezer, ám 1900-ban már közel négymillió telepest számláló földrész ezzel *brit domíniummá* vált, azaz belső autonómiát kapott.

Új-Zélandon a maorik művelték és védték a földjüket, és a kereskedelmi kapcsolatok kialakulása után itt is *Wakefield* telepített le néhány ezer telepest a század első évtizedeiben. 1840-ben a britek kinyilvánították felette szuverenitásukat, így koronagyarmattá vált. A maorik ugyan lázadtak, de fokozatosan integrálódtak a nagy számban bevándorló britek társadalmába, amely 1907-ben kapta meg a domínium státust.

A 19. SZÁZADI GYARMATOSÍTÁS TÖRTÉNETE

Új-Kaledóniában 1843-ban jelentek meg francia hittérítők, 1853-ban pedig birtokba vette a Második Császárság, s Guyanánál jobb éghajlatú *büntetőtelepet* hozott létre rajta.

Az USA *Hawaii* szigetcsoportjával 1875-ben egyenlőtlen szerződést kötött, 1893-ban pedig puccsot szervezett, majd 1898-ban *annektálta*, mivel kitűnő támaszpontnak kínálkozott az Ázsiába vezető úton, és igen jó cukornád termett rajta.

Az óceániai szigetek jó részét azzal a céllal szerezték meg az angolok, franciák és amerikaiak, hogy bálnavadász és egyéb hajóik tudjanak hol horgonyt vetni az Ázsia, Ausztrália és Latin-Amerika között elterülő térségben: némelyiken ültetvényeket létesítettek, vagy a fellelt ásványkincseiket aknázták ki.

6. KISEBBSÉGPOLITIKA A 19. SZÁZADBAN

A KISEBBSÉG FOGALMA

1918 előtt rendszerint **nemzetiségekről** beszéltek. Ezzel a fogalommal jelölték a magukat a névadó nemzetiségektől megkülönböztető etnikai **kisebbségek**. A kisebbség fogalmát az 1919-es párizsi békekonferencia *kisebbségvédő szerződése*i vezették be teljes tudatossággal, hogy ezáltal olyan vallási vagy nyelvi csoportokat is jelöljenek, amelyek kisebbségi helyzetben éltek. Mint például a zsidók, akiket rendszerint nem tekintettek etnikai kisebbségnek. A kisebbségvédelem törvényi szabályozásainak gazdagsága ellenére a mai napig nincs jogi definíció a kisebbség fogalmára. Egy efféle hiányosság bizonyára arra vezethető vissza, hogy a kisebbség jelensége kizárólag objektív jegyekkel – mint nyelv és vallás – nem ragadható meg elégséges módon. Mindazonáltal jelentős számú, szociológiai irányultságú kisebbségdefiníció létezik, amelyek közül az amerikai eredetű definíciók rendszerint a *diszkrimináció és hátrányos megkülönböztetés* aspektusát emelik ki.

Nincs szükségszerű, kölcsönös kapcsolat a kisebbségek helyzete és a diszkrimináció között, ha például a konszenzusos demokratikus vagy föderalisztikus uralmi rendszerekben a kisebbségi csoportok vagy számarányuk alapján, vagy elvi egyenjogúságuk alapján részesednek a törvényhozói, végrehajtoi és igazságszolgáltatási funkciókból (például Svájc).

A KISEBBSÉG TIPOLÓGIÁJA

A kisebbségek a következő szempontok szerint tipologizálhatók:

- geográfiai adottságaik alapján (határmenti kisebbség, egy tömbben élő kisebbség, szórvány- vagy diaszpóra-kisebbség, szigetszerűen letelepült kisebbség – nyelvsziget-kisebbség),
- statisztikai arányuk alapján (a különböző kisebbségek száma és nagysága a társadalmon belül),
- objektív ismertetőjegyek alapján (vallás, nyelv, leszármazás, etnicitás, etnikai szubkultúra),
- szubjektív ismertetőjegyek alapján (identitásformák, nemzetiség, illetve etnikai csoport mint akaratközösség, az ön- és más általi megítélés közötti különbségtétel),
- magának a kisebbségnek a genezise alapján (kialakulása bevándorlás vagy politikai határvonások – mint például településterületük etnikailag idegen állam általi annexiója – révén történik. Erre a helyzetre fejlesztette ki Emerich Klaus Francis szociológus a primer és szekunder kisebbség koncepcióját),
- végül a többség és a kisebbség közötti konfliktus-konstellációk alapján (kizáró versus befogadó államforma, illetve unifikáló versus differenciáló nemzetalkotás az érdekek kiegyenlítése, autonómia, asszimiláció, kivándorlás, elűzés, elszakadás és szeparáció irányába mutató eredményekkel).

A KISEBBSÉGI KÉRDÉS ÉS A KISEBBSÉGVÉDELEM KIALAKULÁSA

A kisebbségek migráció és politikailag megalapozott határhúzás általi kialakulása – A 20. század elején Délkelet-Európa etnikai térképét sok területen töredezettség és átfedés jellemezte, azaz etnikai csoportok sokasága élt együtt kis területen. Az etnikailag kevert településterületek és színesen szőtt szőnyegek vándorlási folyamatok és újratelepülések által jött létre. Nagy kiterjedésű **migrációs mozgások** a délkelet-európai országokban a török betöréssel kezdődtek a 14. században, s akkor érték el csúcspontjukat, mikor az oszmán expanzió az 1699-es karlócai békével átcsapott a Porta Európából való fokozatos visszavonulásába.

A vándorlás egyik vonzópontja a már 16. században kialakított *osztrák katonai határvidék* (Lika, Krajna, Kordun, Szlavónia, a Bácska déli része és Dél-Bánát) területe volt, mert az ott letelepült katonaparasztok (Wehrbauern) – akik között etnikai tekintetben a szerbek domináltak – mentesültek a feudális terhek alól, és ezáltal különösen privilegizált helyzetben voltak. A török kor migrációs mozgásának fő iránya általában a **délszlávok észak-dél irányú vándorlásával** volt jellemezhető, akik a 16–17. század folyamán az akkori, a törökök által részben elfoglalt Magyar Királyság déli határvidékén telepedtek le, és ezt a területet egyre inkább elszlávosították. A 17. század végén és a 18. század elején a törököktől visszafoglalt területeken (a mai Vajdaság, a romániai Bánát, Horvátország egy része, különösen Szlavónia, Dél- és Közép-Magyarország stb.), továbbá a 19. századi elszakadási háborúkban létrejött nemzetállamokban – Szerbiában, Montenegróban, Görögországban és Bulgáriában – belső migráció, bevándorlás és új letelepedés révén számos etnikailag kevert terület jött létre, amelyek részben a mai napig fennmaradtak. Vallási asszimiláció következtében hozzájuk társultak az iszlamizált bosnyákok, az albánok, a macedónok és a bolgárok, akik az Oszmán Birodalom kötelékében domináns helyet foglaltak el, azonban a birodalom összeomlása után egy többszörösen megvetett kisebbség szerepével kellett megbarátkozniuk. Etnikai rokonságuk ellenére többnyire rosszabbul bántak velük, mint a zsidók ugyancsak teljesen eltérő vallási csoportjával, akik Spanyolországból, az oszmán uralom folyamán jelentős számban telepedtek le Délkelet-Európa városaiban. **Szefárd zsidóként** a nyelv, a hit, a kultúra és a mentalitás tekintetében teljesen különböztek a 19–20. század folyamán Kelet-Európából bevándorolt, jiddisül beszélő **askenázi zsidóktól**, akik mindenekelőtt a Balkán-félsziget északon fekvő városaiban, Magyarországon és Romániában telepedtek le. Utóbbiak gyakran beszéltek németül, és a németekkel, valamint a városok fennmaradó lakosságával a Habsburg Birodalom délkeleti peremterületén egy polgári középosztály csíráját alkották, ami jelentősen hozzájárult a terület modernizálásához.

A multinacionális birodalmak (Habsburg Monarchia, Oszmán Birodalom, Orosz Birodalom) számára a nemzet és a nemzetállam eszméje kihívást jelentett, és a 19. század folyamán egyre inkább megkérdőjeleződött létük, mert *ezen birodalmak népei nemzetképző folyamaton mentek keresztül*, melynek hordozói olyan éliték voltak, amelyek az egyes nemzeti mozgalmakban gyűltek össze, és e birodalmak szétszakadásával vagy szeparációjával saját nemzetállamuk megalapításán fáradoztak.

A KLASSZIKUS NEMZETÁLLAM BUKÁSA ÉS A KISEBBSÉGEKKEL SZEMBENI BÁNÁSMÓDJA

Az 1789-es francia forradalom és zászlóvivői, a jakobinusok proklamálták **az egységes, etnikailag és nyelviileg homogén nemzetállamot**, és ezáltal olyan elvet terjesztettek el a világban, mely explicite az etnikai pluralizmus ellen irányult. Ez a pluralizmus akkoriban addig az időpontig megszokott volt a különböző népcsoportok állami együttélésében a dinasztikusan meghatározott Oszmán, Habsburg és Romanov Birodalmakban – de más kontinenseken is (például USA). Közép- és Kelet-Európával ellentétben a franciák az etnicitás fogalmát azonban nem valami determinált, megváltoztathatatlanként kezelték, hanem választás tárgyának tartották, olyan emberek közös akaratának elveként értelmezték, akik egy bizonyos államban élnek. (A nemzet *mindennapos népszavazáson* alapul, azaz széles néprétegek olyan konszenzusán, amely újból és újból megújul és aktualizálódik. Ernest Renan nyomán.) Azonban a jakobinusok ragaszkodtak ahhoz, hogy csak a közös kultúra és a francia nyelv lehet a nemzetállamban való együttélés nélkülözhetetlen alapja. 1794-ben a forradalmár Barère kijelentette: *„Forradalmasítottuk a kormányzatot, a törvényeket, a szokásokat, a viseleteket, a kereskedelmet*

és a gondolkodást magát; nos, forradalmasítsuk magát a nyelvet is, amely mindezeknek a mindennapos eszköze. Polgárok, egy szabad nép nyelve csak egy és ugyanaz lehet mindenki számára.” A forradalmárok gondolkodásában minden ellenséges volt a forradalommal szemben, ami nem volt francia. Az ancien régime (régí rend) romjain Napóleon az igazgatás központosított rendszerével felépítette az újonnan létrehozott nemzetállamot, a nagy nemzetet (grande nation), az egy és oszthatatlan (une et indivisible) Franciaországot, és ez a Franciaország vált a 19. és még a 20. század folyamán is a nemzeti mozgalmak eredményeképpen létrejövő nemzetállamok vitathatatlan modelljévé.

A nyugat-európai politikai **nemzetfogalom** Németországban és Kelet-Európában mindenekelőtt **Johann Gottfried Herder** hatására változott **etnocentrikussá**. Míg a francia nemzetfogalom a *területjoggal* (ius de sol) járt együtt, addig a keleti a *vérségi joggal* (ius sanguinis), a leszármazással és a vérközösséggel. Az egyénnek itt nincs többé választása, mint a franciánál, itt a többségi népcsoporthoz vagy egy etnikai kisebbséghez való tartozás determinált, és kizárt a szabad akaraton nyugvó vagy spontán váltás az egyik csoportból a másikba, hacsak nem az addigi identitás feladása árán. Ezt a folyamatot általában asszimilációnak nevezik.

Kelet-Európa nemzetállamaiban a névadó nemzet etnikailag, nyelvilag vagy vallásilag különböző kisebbségekkel szembeni bánásmódjának alakulására történelmi tekintetben Magyarország nyújt meglehetősen korai példát. A magyarosító kisebbségpolitika egyenesen modellként szolgált szomszédai későbbi nemzetállamainak létrehozása során, mint Romániában és Jugoszláviában 1918 után vagy Szlovákiában 1991 után.

MAGYARORSZÁG PÉLDÁJA

A 18. század végén a magyar nemzeti mozgalom a Habsburg Birodalom bécsi kormányzatával való összeütközésben jött létre, amely a 18. század második felében a felvilágosult abszolutizmus jegyében *egységes és központosított összmonarchiát* akart létrehozni, és emiatt 1784-ben Magyarországon is a *németet vezette be igazgatási nyelvként* (mely akkoriban a latint váltotta fel). E mozgalom célja a modern nemzetállam kialakítása volt. Arról megoszlottak a vélemények, hogy ez biztonságpolitikai okokból a Habsburg-monarchián belül vagy teljesen független államként következzen-e be. A 19. század első felében a magyar nemzeteszmé közelebb állt a franciához, mint a némethez, mivel előharcosai teljes mértékben tudatában voltak annak, hogy Magyarország több néppel és még több vallással rendelkező állam. Ezért beszéltek **magyar politikai nemzetéről**, amelybe az etnikai különbségek figyelmen kívül hagyásával minden nemzetiség beletartozhatott. Magyaroként igényt tartottak a szupremáciára, az országban élő népcsoportok feletti hatalomra, és országuk magyarosításának szükségességéről beszéltek. A **nyelvi nacionalizmus** emiatt a magyar nemzeti mozgalom egyik legfontosabb programpontjává vált. Erről az alábbiakat mondta 1840-ben a magyar evangélikus egyház előljárója, gróf Zay Károly: „Közös ügyünk nemzetiségünk fejlesztése és országunk magyarosítása, mert a nemzeti élet lehetetlen nemzeti nyelv nélkül.” S az ország egyik nagy vezető egyénisége, gróf Széchenyi István is deklarálta, hogy „Nyelvében él a nemzet.” 1844-ben a magyar nyelvet nyilvánították hivatalos nyelvvé. Az **1848-as márciusi forradalom** idején Magyarországon saját kormányzattal és választott parlamenttel jött létre a **nemzetállam**, amelyben a teljesen új keretfeltételek között akuttá vált a kisebbségek helyzetének kérdése. Mikor egy szlovák küldöttség felkereste a magyar forradalom vezetőjét, Kossuth Lajost, és a szlovákok autonómiájának követelésével állt elő, Kossuth, aki maga is szlovák származású volt, azt válaszolta, hogy nem találja Szlovákia nevét a térképen. Amikor a szerb nemzet szóvivője azzal a követeléssel fordult Kossuth-hoz, hogy ismerjék el a szerbet nemzeti nyelvként, azt kérdezte Kossuth: – Mit ért „nemzetem”? A válasz

így hangzott: – Egy fajt, amely saját nyelvvel, saját szokásokkal és kultúrával rendelkezik, s eléggé öntudatos ahhoz, hogy mindezt megőrizze. Kossuth ezt válaszolta: – A nemzetnek saját kormányzattal is rendelkeznie kell. – Mi nem megyünk el olyan messzire – válaszolta a szerb. Egy nemzet élhet különböző kormányzatok alatt, és különböző nemzetiségek is alkothatnak egy államot. Kossuth a lényegét egy román delegációval szemben még világosabban fejtette ki: „*Minden rassznak, amely ebben az országban él, saját államot kellene követelnie? Ezzel az elvvel Magyarország vagy elpusztul, vagy a kardnak kell döntenie erről.*”

Magyarország politikai elitje 1848-ban és 1867-ben is azt a célt követte, hogy nemzetállamot hozzon létre, és a nemzetiségek vonatkozásában abból a meggyőződésből indult ki, hogy ez a nemzetállam számukra olyan vonzó lesz majd, hogy ennek az államnak a *magyar jellegét* az országon belül élő nem magyar népek sem fogják majd megkérdőjelezni. Andrassy, Eötvös és Deák generációja, amely az Ausztriával való kiegyezést véghezvitte, még tudatában volt annak, hogy a nem magyar kisebbségek politikai lojalitása csak a kompromisszumos és a toleráns magatartással biztosítható, amit **Deák Ferenc** 1872-es parlamenti beszédében világossá is tett: „*Ha meg szeretnénk nyerni a nemzetiségeket, akkor nem törekedhetünk velük szemben teljesen a magyarosításra; ez csak akkor következhet be, ha vonzóvá tesszük számukra a magyar keretfeltételeket. Két dolog világos számomra: megsemmisítésük egy istentelen barbár cselekedet lenne. Ellenségeinkké tenni őket pedig nem érdekünk.*”

Báró **Eötvös József** volt a 19. század Magyarországnak egyik legjelentősebb politikai gondolkodója. Az 1848-as forradalom leverése után Eötvös Münchenbe menekült, és ott kezdte meg politikai tanulmányait. Elemezte „a korszak uralkodó politikai eszméit”, a demokráciát és a nemzetállamot, valamint a nemzetiségi problémák föderalisztikus megoldásait. Pierre Joseph Proudhon, John Stuart Mill és Alexis de Tocqueville nézeteit alapul véve több munkát írt (*Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhundert auf den Staat*, Wien 1851; magyarul: A 19. század uralkodó eszméinek hatása az államra, Pest 1871; *A nemzetiségi kérdés*, Pest 1869; *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* [Az Ausztriában élő nemzetiségek egyenjogúsításáról], Pest 1871).

Eötvös meg volt győződve arról, hogy a demokratikus alkotmány alapköve a **kommunális autonómia és az öngazgatás**, megszervezésük pedig a társadalmi berendezkedéssel együtt képezheti az állam abszolutisztikus tendenciáival szemben a szükséges ellensúlyt, és ezáltal az állam demokratikus szívet.

A **nemzetiségi egyenjogúság** eszméje (a területi autonómia formájában) Eötvös véleménye szerint aporiába, egy feloldhatatlan ellentétbe torkollott, mert ez az elv nem oldotta meg az egy nemzetiség domináns helyzetének problémáját egy multinacionális államban, hanem ennek felszámolásához vezetett. Az etnikailag különböző csoportok egyenjogúsága csak akkor valósulhat meg, ha az egyéni jogokkal és csak azokkal jár együtt, személyi autonómia formájában. Eötvös ennek kapcsán John Stuart Millre (*Considerations on representative government*, London 1867) hivatkozik: „*Nincs más út a számukra, mint hogy a szükségből erényt kívácsolva rákényszerítsék magukat, hogy egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel egymás mellett éljenek.*”

Eötvös kulturális téren a mindenkor állami szervezettől szeparáltan, az egyéni jogelvek alapján, az állam föderalisztikus alkotmányának csírájaként a **nemzetiségek szabad szövetségekként való összefogását** propagálta. A románok ezt a koncepciót elfogadták, a szerbek és a szlovákok azonban elutasították, és **területi autonómiát követeltek** maguknak. Eötvös 1868. november 25-i parlamenti beszédében sorra vette a nemzetiségek követeléseit: a tartományok etnikai elveknek megfelelő megszervezése; az ilyen tartományokban egy nyelv legyen az uralkodó; a törvényhozó és a végrehajtó hatalom felosztása a nemzetiségek részarányának megfelelően, tehát arányos nemzetiségi képviselőt. Eötvös ezeket a követeléseket az alábbi érvekkel

utasította el: nincs olyan jogelv, amely szerint az egyén nemzetiségi hovatartozása definiálható lenne; nincs olyan jogi testület, amely egy efféle hovatartozásról törvényesen dönten tudna; a népesség etnikai kevertsége lehetetlenné teszi az ország nemzetiségi (etnikai) elv alapján történő területi felosztását.

Eötvös különösen a magyarokat figyelmeztette arra, hogy a nemzetiségi elv csak akkor egyesíthető a szabadság eszméjével, ha a nyelvi jogok és a nemzetiségi jogok szavatolása az egyes polgár szabad akaratán és önmeghatározásán nyugszik. A nemzetiségi elv funkciója abban áll, hogy a szabadságjogok közös alkalmazása által a más nemzetek általi elnyomást meggátolják. Ha azonban a nemzetiségi elv arra szolgál, hogy nemzetállamot hozzanak létre, akkor az elnyomást és nem szabadságot jelent. Eötvös meg volt győződve arról, hogy: ha elfogadjuk az etnikai alapon történő nemzetiségi önmeghatározást, akkor számtalan kis türranoszt hozunk létre, akik a hatalom megszerzésére törekednek, és meg akarják szerezni a többi etnikai csoport feletti uralmat. Eötvös politikai célja az volt, hogy Közép-Európában a kommunális öngazgatás és az egyes polgárok szabad kulturális egyesülési joga alapján multinacionális konföderáció jöjjön létre.

A politikai elit Eötvös és Deák által vezetett generációját az 1870-es évek közepén felváltotta egy új, **Tisza Kálmán** által vezetett csoport. Ez az új generáció igen konzekvensen egy **teljesen központosított magyar nemzetállamot** épített fel, s az autonómia és öngazgatás minden, még a középkorból eredő privilégiumát (például az erdélyi szászokét) megszüntette, és a közelet minden területét, különösen a tanügyet következetesen magyarosította. Miközben az 1868-as nemzetiségi törvényben még az oszthatatlan, egységes magyar nemzetről volt szó, ezt a nemzetet egyre inkább etnikailag interpretálták és etnifikálták, azaz magyarosították. Az ebben a törvényben szabályozott nyelvi jogokat egyre kevésbé vették figyelembe, és a nemzetiségek elégedetlensége növekedett. Azok a nemzetiségek, akik anyaországuktól támogatásban részesültek – a románok és a délszlávok – ebben az államban kirekesztettnek és a magyarok által elnyomottnak érezték magukat. Nemzetiségi mozgalmuk fokozatosan **irredenta jelleget** nyert, amely teljesen világosan először a világháború éveiben kristályosodott ki, és 1918-ban a magyar államszövetség felmondásához vezetett. *Két jelentős kisebbség asszimilálódott:* a zsidó és a német, és ezek hozzájárultak ahhoz, hogy 30 év alatt – nevezetesen 1880-tól és 1910-ig – az össznépszerűsége belül a magyarok aránya 46%-ról 54%-ra emelkedett.

A magyarosítás példája: az 1879-es iskolatörvény – A magyar parlament szerb képviselője, *Mihailo Szabovljevic* úgy vélte, hogy ezzel a törvénnyel olyan törekvések korszaka kezdődött meg, amely a nemzetiségek nyelveit a közéletből, az egyházközösségekből és végül az iskolából és magából az egyházból is lépcsőzetesen ki fogja szorítani: *Parthen Cosma* román képviselő pedig eképpen szólt magyar kollégáihoz: „*Őnök a nem magyar nemzetiségeket minden áron tűzzel és vassal akarják magyarosítani. Ez a politikájuk, és ezen akció első lépésének tekintik a most tárgyalt törvényjavaslatot.*” Amikor 1883-ban elfogadták a középiskolai törvényt, mérvadó volt *Grünwald Béla* magyar képviselő sok képviselő által osztott véleménye. 1878-ban Felső-Magyarországról megjelent könyvében a középiskolát magyarosító gépnek nevezte: „*A középiskola olyan, mint egy nagy gép, amelynek egyik végén szlovák ifjak százait dobják be, akik a másik végén magyarokként jönnek ki.*” Az egyetlen magyar képviselő, aki élete folyamán a magyar nemzetiségpolitika konzekvens ellenzője maradt, nevezetesen *Mocsáry Lajos*, ugyanebben a parlamenti vitában ekképpen foglalt állást: „*És miután kétségtelen, hogy a magyar faj személyi állománya csak az egyéb nemzetiségek személyi állományának rovására gyarapítható, teljesen természetes, hogy az egyéb nemzetiségek az ezirányú törekvésekben szükségszerűen saját létük alapjai elleni támadást látnak.*”

A már említett képviselő, Grünwald Béla az 1883-as parlamenti vita során megvilágította, hogy mi volt a középiskolai törvény szándéka: „*A középiskolák színvonalának emelése által növeljük a magyar faj szellemi erejét, és biztosítjuk számára a képességet az államfenntartás nagy munkájának elvégzéséhez, az ország nem magyar népcsoportjaival szemben, amelyek közül – a németek kivételével – egy sem támaszkodhat számításba jövő irodalomra, egy sem képes a szellemi fejlődés feltételeit saját eszközökből előidézni.*” Ez a magyar vezető szerepre való igény teljesen egyértelmű bizonyítéka, ami a nem magyar nemzetiségek kulturális alsóbbrendűségéből is levezethető, és ami ezáltal nemcsak politikailag, hanem kulturálisan is legitimációt nyert. A kisebbségellenes oktatási törvénykezés egyik további kieleződését jelentette az 1907-ben elfogadott, az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, gróf **Apponyi Albert** után elnevezett *Lex Apponyi*, amely a magyart tette kötelező tanítási nyelvvé az összes állami iskola számára, és a kommunális iskolafenntartóknak minden téren kedvező ajánlatot nyújtott iskoláik államosítása és ezáltal finanszírozásuk átvállalása által. Olyan ajánlat volt ez, melyet a Bánát sok sváb közössége is elfogadott. Az iskolák messzemenő többségét kitevő felekezeti iskolák állami támogatását a törvény attól tette függővé, hogy ezen iskolák tanárai és tanulói írásban és szóban bírják-e a magyar nyelvet. Az iskolafelügyelőket ezen ismeret rendszeres ellenőrzésére szólították fel.

A dualizmus kori politikai rendszer oligarchikus, messzemenően nem demokratikus jellegét jellemzi az a tény, hogy a magyar parlamentben sem a parasztság, sem a munkásság széles rétegei, sem pedig a kisebbségek nem nyertek képviselést, bár utóbbiak 1910-ig az össznépszerűség több mint felét tették ki.

A nem magyar népesség képviselete a magyar parlamentben – Az 1874-ben módosított magyar választójog a választók össznépszerűséghez mért százalékarányát 7–9%-ra (adócenzus) korlátozta. A magas cenzus miatt a munkások, a parasztok és a városi kispolgárság kezdettől fogva ki volt zárva a választásból (Németországban 1869-ben 20%, Franciaországban 1875-ben 27% volt ez az arány), s emiatt a parlamentben sem volt képviseletük. Ez a jog biztosította az *uralkodó magyar réteg számára a hegemoniális helyzetet* saját államában. A választási körzetek beosztása, akárcsak maga a választási eljárás, garantálta, hogy az ellenzéki körök, valamint a **nemzetiségek csak igen csekély számban képviselthették magukat a parlamentben**, utóbbiak csak 5%-ban, habár a nem magyar népesség 1910-ig az össznépszerűség tekintetében többséget alkotott. Ebben a parlamentben az arisztokrata nagybirtokosok és a közepesen nagy nemesi birtokosok rétege átlagosan a mandátumok kétharmad-háromnegyed részével rendelkezett, 1865-ben a mandátumok 79%-ával, 1892-ben 58%-ával, 1910-ben pedig 56%-ával. A választási körzetek beosztása ugyancsak egyenlőtlenhez vezetett, a síkvidék körzeteiből 150–200 választó küldött egy követet a parlamentbe, ezzel szemben egy budapesti választási körzetebe 12 000 választó tartozott, de volt olyan körzet is, ahová 50 000 választót soroltak. A nyílt, kollektív szavazás egyetlen helyen és meghatározott időpontban a választási manipulációk minden lehetőségével hozzájárult ahhoz, hogy a magyar választójogot tekintették egész Európában a legkorruptabbnak. Ráadásul a nemzetiségek gyülekezési szabadságának jogát a választások előkészületei során a megyei közigazgatás törvénybe ütköző beavatkozása által gyakran korlátozták, vagy teljesen felfüggesztették. Nem volt semmiféle jogi út, amelyhez ez ellen folyamodhattak volna. Alkotmánybíróság – eltérően az osztrák birodalomrésztől – nem létezett.

A NEMZETISÉGEK HELYZETE AZ OSZTRÁK BIRODALOMRÉSZBEN

Az Adriától és a Középső-Alpok térségétől Galíciáig és Bukovináig terjedő Ausztria vagy Ciszlajtánia volt az egyedüli olyan etnikailag kevert népséggel rendelkező állam, amely **kezdetől fogva nem akart nemzetállam lenni, hanem föderalisztikusan strukturált**

nemzetiségi államként definiálta magát. Az 1867. december 21-i alkotmány ezt így határozta meg: „*Minden népcsoport azonos jogokkal rendelkezik, és mindenki rendelkezik nemzetiségének és nyelvének megőrzésére és fejlesztésére irányuló sérthetetlen joggal. Az országban szokásban lévő nyelvek egyenjogúságát az iskolákban, az igazgatásban és a közéletben az állam garantálja.*” A császár minden nép és minden párt felett áll, és ugyanez érvényes az általa uralt közigazgatásra és a katonaságra is.

A politikai és közéletben mégis jelentős mértékben dominált a nemzetiségeknek jogaikért, vagyoni állapotukért, státuszukért és a politikai életben való részesedésükért folytatott küzdelme, méghozzá olyan mértékben, hogy olyan országok, mint Németország, Oroszország vagy Magyarország, háttérbe szorultak. A liberálisok 1870-es évek végén történő politikai megfeneklése és *Eduard Taaffe* gróf erősen konzervatív kormányzatának 1879-től 1893-ig tartó kizárása után a nyugati birodalomrészt olyan erős mértékben rendítették meg a nemzetiségi összetűződések, hogy a kormányzat többnyire már csak szükségrendeletek segítségével tudta végezni munkáját.

A konfliktusokban bővelkedő fejlődés csúcspontját az 1897-es Badeni-krisis jelöli, amely a *gróf Badeni-féle kormányzat* bukásához vezetett, mikoris ez a kormányzat Csehországban törvényerőre akarta emelni a hivatalnokok kétnyelvűségét.

A tulajdonképpen csak az uralkodó dinasztia által összetartott, és az arisztokrácia, az egyház és a munkásság különböző erői által támogatott **szupranacionális állam koncepciója** amiatt hiúsult meg, hogy kezdettől fogva alulmaradt a nemzetállam koncepciójával szemben, annál az egyszerű oknál fogva, hogy csak a nemzetállam koncepciója tudott elegendő támogatást mozgósítani, s alulmaradt azért is, mert nem volt képes a szupranacionális megoldás vonzó mivoltát eléggé kibontakoztatni és egyértelművé tenni. Magának Ferenc József császárnak is az volt a véleménye, hogy egy anomáliát ural, tehát egy többé nem korszerű államformát képvisel. Mégis voltak megoldási tervek, sőt sikeres megoldási kísérletek is: **Aurel Popovic föderalizációs javaslata**, mely az Egyesült Államok mintáját követte, valamint **Otto Bauer és Karl Renner ausztromarxista modellje**.

A több nemzetiségű Habsburg-államban az ausztromarxizmus nemzetiségfelfogása tett szert különleges és az összeomlason túlmutató jelentőségre. Az 1899-ben elfogadott *brünni nemzetiségi program*, amely a nemzeti-kulturális autonómia alapján Ausztria nemzetiségi szövetségi állammá változtatását irányozta elő, ugyan manifestálta a munkásság megbékélését a több nemzetiségű állammal, az osztrák szociáldemokrácia divergens nemzeti tagpártjai számára mégis csak formális kompromisszumot jelentett, amely a párt összeomlását vezetője, *Viktor Adler* átgondolt taktikájának köszönhetően egészen 1911-ig elodázta. *Karl Renner és Otto Bauer* a nemzetiségi kérdés átfogó megoldására lényegesen radikálisabb és elméletileg megalapozott javaslatokat dolgozott ki.

Renner különösen alkotmányos javaslataival lépett elő, amelyek Ciszlajtánia *nemzeti föderalizálását irányították* elő. Az oszták népcsoportok demokratikus szövetségét a nemzeti-kulturális autonómia megteremtésével akarta biztosítani mind területi, mind személyi alapon a mindenkori területi viszonyoknak megfelelően. Abból a feltevésből kiindulva, hogy a nemzet „szellemi kulturális, nem pedig anyagi gazdasági közösség”, Renner úgy gondolta, hogy a közös feladatokból kiváló kulturális ügyek révén a „nemzetiségi hatalmi kérdés” kulturális magjára redukálható, és ezáltal a nacionalizmus éle is elvehető. A nemzeti öngazgatási egységeknek szövetségi alapon (személyiségi elv) kell a kulturális ügyeket megragadniuk – állította Renner. Ezáltal Renner a pusztán kisebbségvédelem helyére tette a nemzetiségek korlátozott szuverenitásjogokkal történő államjogi konstitúcióját. Az általa javasolt többlépcsős kormányzati rendszert nemzeti vagyonkataszter alapján 1906-ban a morva és 1911-ben a bukovinai

kiegyezésben alkalmazták, és előképül szolgált az 1925-ben megvalósult északnyugati kulturális autonómiához. A területi alapon nyugvó személyi autonómia értelmében a nemzeti, egységes, személyi szövetségekkel rendelkező területi köztisztviselők Renner által támogatott kombinációja, amelyet egy etnikailag kevert területen kellett létrehozni, már eleve az igazgatás messzemenő decentralizálását és a helyi szinten történő konfliktusrendezést kívánt. Mindazonáltal a nemzetiségek regionális autonómiára törekvésén keresztül az államalapítás felé orientálódó hatalmi igényük alkotmányjogi eszközökkel nem volt megfékezhető. Rennernek az 1849-es *kremsieri alkotmányhoz* és *Alfons Fischer* elképzeléseihez köthető javaslatait gyakran az a szemrehányás érte, hogy fél évszázaddal megkéstek. Azon azonban könnyedén átsiklanak, hogy Renner korszakát messze meghaladó koncepcióval rendelkezett a kisebbségi konfliktusok szabályozására, melynek lehetőségeit napjainkig nem puhatolták ki.

Rennertől eltérően Otto Bauerrel kevésbé az osztrák birodalmi problémák megoldásáról volt szó – kivált, hogy Bauer a Habsburgok többnemzetiségű államát anomáliának tartotta –, hanem inkább a nemzetiségi politika elméleti alapvetéséről. Feltevése érdekessége a nemzetiség történelmi levezetésében állt, amelyet Bauer a mindenkor specifikus személyiséggel való történelmi sorsközösségként értelmez. Nem az osztályhelyzet azonosságán, hanem a munkamegosztáson alapuló egymással érintkező közösségen, amelynek eszköze a közös nyelv, valamint a felemelkedő szociális osztályok integrációs folyamatának következtében létrejövő sorsközösség alapján alakul ki a kulturális közösség mint a nemzetiség specifikus tartalma. Bauer ezáltal megelőzte *Karl Wolfgang Deutsch* későbbi kommunikációs közösségi fogalmát. Bauer szerint a nemzeti és a szociális emancipáció együtt jár egymással, miközben csak a nemzeti emancipáció megvalósulása garantálja a munkásosztály zártságát a szociális emancipációért folyó harcban. Mindenesre a két emancipációs mozgalom összekapcsolódása a történelmi nemzetiségeknél másképpen alakul ki, mint azoknál a népeknél, amelyek Hegel megfogalmazása szerint nem rendelkeznek saját történelemmel, amelyek történetiségét azonban Bauer kifejezetten hangsúlyozta. A munkások osztályideológiája az eddig elnyomott nemzeteknél nemzeti karakterrel rendelkezik, mert ennek az eszmének egy idegen nemzetiségű uralkodó osztály ellen kellett kialakulnia, míg a történelmi nemzeteknél ezzel szemben nemzetközi karakterrel bír. A munkások szociális emancipációjának célja a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele, beleértve a munkásoknak a nemzeti kultúra javaiból való részesedését is, amelyet először a szocializmusban garantáltak teljes mértékben. Bauer célja a nemzet demokratikus kulturális közösségként való realizálása volt, és koncepciója ezáltal a nemzeti szocializmus vonásaival bírt. Amikor *Hans Heller* 1925-ben Otto Bauerre hivatkozva az alábbi kijelentést tette: „*A szocializmus semmi esetre sem a nemzeti közösség végét, hanem a beteljesülését jelenti, nem a népközösség osztály általi megsemmisítését, hanem az osztálynak az igazi nemzeti népközösség általi megsemmisítését*”, ezzel apóriában végződött Bauer azon kísérlete, hogy a proletariátus nemzetközi osztályharcát a nemzeti értékek elismerésével kösse össze.

Az 1905-ös, csehek és németek közötti morva kiegyezés, az 1910-es, rutének, románok, németek és zsidók közötti bukovinai kiegyezés, és végül az 1914-es, lengyelek és rutének (ukránok) közötti galíciai kiegyezés a választási képviselői arányon, nemzeti alapon differenciált választási lajstromon és az országgyűlés és a közösségek választói kúriáin alapult.

Az egyes nemzetiségek társadalmi életét a nemzeti védsvetségek munkája határozta meg, amelyekben a radikális értelmiség lépett fel cselekvőként. Hogy ezek az értelmiségiek mennyire kintről, a városból érkeztek vidékre, ahol a falvakban agitáltak, s ezáltal hozzájárultak a közélet politikálódásához valamint a közélet nemzeti előjelek alatt történő radikalizálódásához, jól mutatja a magyar zenésztől és zeneszerzőtől, *Bartók Bélától* származó idézet, aki a 20. század első évtizedében a Magyar Királyság több mint ezer helységét beutazta, hogy összegyűjtse és

megőrizze ennek a soknemzetiségű térségnek a népdalait. Tapasztalatait így foglalta össze: „*a parasztoknál nincs és nem is volt nyoma a más népekkel szembeni ádáz gyűlöletnek. Békésen élnek egymás mellett, mindegyik saját nyelvén beszél, megtartja szokásait és teljesen természetesnek találja, hogy másnyelvű szomszédja ugyanezt teszi. Ennek ékes bizonyítékát jelenti a néplélek tükre, a lírikus népdalszövegek. Ezekben nem található egyetlen ellenséges érzelem sem a más nemzetiségűekkel szemben. És mégha akadnak is olyan sorok, amelyek az idegent kicsúfolják, ez nem jelent többet mint azok a dalszövegek, amelyekben a nép plébánosuk gyengeségéről vagy saját hiányosságokról szedi le a keresztvizet. A parasztok között béke honol. [...]* A más fajhoz tartozó emberrel szembeni gyűlölet csak a magasabb körök között terjedt el.”

A nemzetépitésnél sok szövetség munkálkodott: a szláv Sokol-mozgalom tornaszövetségei, a tudományos Matica-intézmények, az Általános Német Iskolaegylet (Allgemeiner Deutscher Schulverein), a grazi székhelyű, német nemzetiségi Délvidéki Védszövetség (Schutzverein Südmark), az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband), amely a Német Birodalomból, valamint az ausztriai és a magyarországi németiség köréből a német nemzetiségi célok mobilizálását kereste. Mindennek az atmoszféra és az együttélés megmérgezése, a nacionalizált polgárság skizofrén magatartásformái volt az eredménye.

A több értelemben kulturálisan pozitív hatásúvá vált etnikai sokszínűség, amelyet egy 1900 körüli térkép még megfelelően tudott ábrázolni, a 19. század folyamán, majd végérvényesen az 1912 és 1918 közötti években, továbbá egészen a 20. század végéig messzemenően romba dőlt. Ugyanis a soknemzetiségű birodalmak (az Oszmán Birodalom és a Habsburg Monarchia) utódállamai 1878-tól etnikailag definiált nemzetállamot valósítottak meg. *A különböző etnikai (a muszlimok esetében vallási) kisebbségeket kirekesztették, és saját területi integritásuk irredenta fenyegetésének tekintették őket.* Ezért ezek az államok függetlenségük első pillanatától fogva arra törekedtek, hogy területüket etnikailag homogenizálják.

Az ilyen nemzetállamok elhatárolására történő területi határhúzás következményei messze túlmutatnak önmagukon, nevezetesen a tudatban megjelenő határhúzásokat generálnak, amelyekre végül is minden diszkrimináció és üldözési intézkedés visszavezethető. A nemzetállam Kelet-Európában uralkodó etnikai definíciója a névadó nemzettől etnikailag különböző csoportok társadalmi és politikai kirekesztéséhez vezetett. Az efféle kirekesztő folyamatok hosszan ható eredményei az alábbiak:

Asszimiláció, mely a kisebbség látószögéből a többséghez való hasonulást és a saját csoportidentitás feladását jelenti (az 1918-ig tartó első periódus és minden további);

Másodszor a kisebbségek marginalizálódása a nemzetállam kulturális, gazdasági és közéletében, diszkriminálása a források elosztásánál, a képzés, a foglalkoztatás (közhivatalnoki állások betöltése) és a politikai részesezés területén az esélyegyenlőség hiánya (az első és a második periódus);

Harmadszor passzív esetben elűzés és elvándorlás, aktív esetben szeparáció és elszakadás (második és negyedik periódus – Koszovó példája);

Negyedszer geno- vagy etnocídium (első, második és negyedik periódus – az örmények példája az első világháborúban, a holokauszt a második világháborúban és a boszniai polgárháború 1992–1995).

A leggyakrabban alkalmazott intézkedések represszívek voltak, az asszimilációt és ezáltal az efféle **kisebbség „csendes” eltüntetését** akarták elérni: önkéntes vagy kényszerített kivándorlás, népességcsere, áttelepülés, deportálás formájában, az elűzés vagy a mézárálás által végrehajtott genocídium, végül a holokauszt halálgárai révén.

Efféle mézárások színterévé váltak az 1912–1913-as két Balkán-háború után azon hatalmak között fekvő, kérdéses határvidékek, amelyek az Oszmán Birodalom „csódtömegét” egymás

között akarták felosztani. Megváltozott keretfeltételek között, azonban azonos vagy hasonló okokból, az efféle megszárlások az első, akárcsak a második Jugoszlávia összeomlása után, 1941–1945, valamint 1991–1995 között megismétlődtek.

Míg a kora újkori elűzési folyamatok csak vallási okokat ismertek, addig Délkelet-Európában az első, messzemenően etnikai alapon nyugvó elűzés a *berlini kongresszuson* megállapított határvonás következtében 1878-ban indult meg. Úgy becsülik, hogy az 1875–1878-as háborús években és azt követően körülbelül kétfélmillióan hagyták el lakóhelyüket, közülük 1 millió muszlim volt. A két Balkán-háború 1912–1913-as kitöréséig egyedül Bulgáriából kb. 350 000 török vándorolt ki.

A KISEBBSÉGVÉDELME KIALAKULÁSA AZ INTOLERÁNS, KISEBBSÉGEK ELLEN IRÁNYULÓ POLITIKÁRA ADOTT VÁLASZKÉNT

A *vallási kisebbségek védelme* a reformáció korszakának eredménye volt, mint a vallási homogenizálás (=konfesszionizálás), illetve az „ellenreformáció” trendjével szembeni intézkedés, amely párhuzamot nyújt a későbbi, etnikai homogenizáláshoz a nacionalizmus és a nemzetállamok korszakában.

Az 1648-as *vesztfáliai béke* előtt a katolikus egyház tartott igényt arra a jogra, hogy minden országban minden katolikus hívó felett védőfunkciót gyakoroljon, az egyes államok szuverenitása felett egyfajta szupranacionális szuverenitásra törekedett. Az 1648-as *vesztfáliai béke* és az abszolutista állam diadalmenete hatályon kívül helyezte ezt a jogot, mindazonáltal a vallási kisebbségek védelme 1648-ban igen fontos téma volt, különösen, amikor arról volt szó, hogy egyes területek uralomváltáson estek át, így az olivai békében, amikor a lengyel katolikus, pomerániai területeket a poroszoknak, Livóniát a svédeknek kellett átengedni. Itt vallási jogok, szabadságok és privilégiumok megőrzéséről volt szó, különösen az egyházi szervezet szabadságának megőrzéséről, mint a háború előtt – azaz status quo ante helyzetéről.

A *bécsi kongresszuson* 1814-ben Belgium Hollandiával való egyesítését és az ott gyakorolt vallások védelmét tárgyalták, hogy mindennemű diszkriminációt kizárjanak. Ezen a kongresszuson ismerték el először a nemzeti vagy nemzetiségi igényt Lengyelország esetében. A lengyeleknek saját nemzeti jellegük megőrzésére biztosított joga bekerült a bécsi kongresszus 1815. június 15-i záróokiratának 1. cikkelyébe. 1831-ben Franciaország, 1863-ban Nagy-Britannia és Ausztria–Magyarország járt közben az orosz cárnál Lengyelország nemzeti jogainak respektálása érdekében az oroszok által megszállt Lengyelországban. A Szárd Királyság éppen 1815-ben engedett át katolikus területeket Genf református kantonjának, és fenntartotta az intervenció jogát, melyet 1822-ben a király igénybe is vett. Egy további példát jelent a keresztény kisebbségek védelme az Oszmán Birodalomban. Az 1699-es karlócai békében Ausztria élt a védelmi jogokkal, melyeket a békeszerződéssel bilaterálisan elismertek (eltérően Franciaországnak, a XIV. Lajos által, 1673-ban proklamált jogától, hogy Franciaország legyen a keresztények védőhatalma az Oszmán Birodalomban), s később ismételt megerősítettek az 1718-as pozsareváci, az 1739-es belgrádi és az 1791-es szisztovói békében. Oroszország hasonló oltalmi jogokat érvényesített az ortodox balkáni keresztények számára az 1774-es kücsükajnardzsi, az 1792-es iasi-i, az 1812-es bukaresti és az 1829-es drinápolyi békében.

1830-ban Görögország függetlenségi nyilatkozatához Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország aláírt egy jegyzőkönyvet, amely nemcsak a görög függetlenséget garantálta, hanem az ország összes lakójának egyenjogúságát is, vallási meggyőződésüktől függetlenül. (A bizánci egyház mai jelenléte az oszmán tolerancia jeleként, a törökök építészeti emlékeinek eltűnése a keresztény-etnikai intolerancia bizonyítékaként értelmezhető!)

1856-ban a két romániai fejedelemség, Moldva és Havasalföld függetlenségi nyilatkozata alkalmával garantálták mindenekelőtt az ott élő zsidók egyenjogúságát, különösen a tulajdonra való jogot, amelyet Románia mindazonáltal 1867-ben újból eltörölt. Emiatt az 1878-as berlini kongresszuson attól tették függővé az egyesült Románia elismerését, ha elzárkózik attól, hogy egy vallási közösséghez való tartozást vegyen alapul arra, hogy valakinek az egyenjogúságát, tulajdonhoz való jogát, a közhivatalokhoz való hozzájutását stb. kétségbe vonja.

Azonos megfogalmazások kerültek be a Szerbia, Montenegró és Bulgária függetlenségére vonatkozó kongresszusi aktákba is. A nagyhatalmak így akarták megakadályozni a muszlimok diszkriminálását.

Az Oszmán Birodalom esetében akkoriban az örmények, a Jeruzsálemben tartó zarándokok és az Athos-hegyi görög-ortodox szerzetesek védelméről volt szó. A garantáló hatalmak a védőrendszabályok megsértése esetén fenntartották az intervenció jogát.

Az 1866-os román alkotmány VII. cikkelye csak a keresztények számára biztosította az állampolgárság jogát. A cikkelyt 1879-ben revideálták, azonban 10 éves türelmi időszak és olyan igazolás kikötésével, mely szerint a kérvényező az ország hasznára válik. A 200 000 zsidó közül ennek ellenére csak igen kevesen lettek román állampolgárok. 1902-ben az USA tiltakozott a sok zsidó menekült miatt, akik ezen diszkrimináció miatt hozzájuk menekültek. A zsidókkal szembeni diszkrimináció Romániában később, 1919-ben meghatározó szerepet játszott. Az Oszmán Birodalomban az örményekkel való bánásmód jelentette a fő konfliktusforrást. *Abdul Hamid szultán* 1880-ban vonakodott attól, hogy a berlini szerződés határozatainak megfelelően bevezesse az örményeket érintő reformokat. 1894-ben került sor először örmények közötti mérsárlásra, majd 1909-ben újra, és 1913-ban a török kormányzat szerződést kötött Oroszországgal az örmény területeket érintő reformokról, azonban az első világháború ezeket a törekvéseket megsemmisítette.

Oroszország és Ausztria–Magyarország macedóniai intervenciója a 20. század első évtizedében ugyancsak azon törekvésekhez tartozott, amelyek az ott élő, különböző etnikumú népességszociális csoportok védelmére irányultak, s 1905-ben mind a hat nagyhatalmat az a cél egyesítette, hogy nyomást gyakoroljanak a Portára.

A 19–20. század fordulóján a garanciákkal és külföldi hatalmak intervenciói jogával tűzdelt kisebbségvédelem már nemzetközi jog szerinti normává vált. 1879-ben és 1908-ban Ferenc József császár Bosznia-Hercegovina számára kinyilvánította a vallási, nyelvi és nemzeti kisebbségek vallásszabadságát és egyenjogúságát. 1913-ban Ciszlajtániában ismerték el Európában először a muszlimokat egyenjogú vallási közösségnek.

A fenti gondolatokból a kisebbségpolitika mindennapi kiformalódása kapcsán a következő alapvető axióma vezethető le: ha a nemzetet nem politikai egységként, hanem olyan politikai intézményként fogjuk fel, mely a mozgósított alsó és középrétegek képviselőinek vitája eredményeként, a multietnikus birodalmaktól való különválásban alakult ki, akkor a nacionalizmust nem a nemzetek, hanem a politikai szereplők (az általuk definiált és képviselt nemzeteszmére való hivatkozással) váltják ki. Kelet-Európa ezáltal meghatározott politikai elitje ezért kezdettől fogva hajlott arra, hogy a kisebbségvédelem elveivel, normáival és intézkedéseivel manipulatív módon visszaéljen, hogy a többséget védje a kisebbséggel szemben – nem pedig fordítva. Mivel a kisebbségvédelem mindenkorai törekvéseinek középpontjában a meghatározó etnikai jegyek – nevezetesen a nyelv, a vallás és a kultúra – reprodukciójának biztosítása áll, az etnopolitika mindenekelőtt az iskola, a kommunikáció (tömegkommunikáció), a vallási és kulturális közösségek területén konkretizálódik. Mindezekben a területeken a többségi társadalom részéről gyakorolt asszimilációs és alkalmazkodási kényszer olyan nagy lehet, hogy a megfelelő intézmények (mint iskolák, sajtó stb.) eredendő védőfunkciói viszonylag könnyen

átcsapnak az ellenkezőjükbe. Így például a nemzetiségi iskolák asszimiláló funkciót kapnak, ha a tanítás primér funkciója az államnyelv elterjesztésnek biztosítása, mint ahogy az például Bulgáriában a török kisebbség iskoláiban történt, s a kisebbségi nyelv oktatása csak alibifunkcióval bírt.

A klasszikus nemzetállamokban ezért a kisebbségpolitikát főleg adminisztratív intézkedésekkel a névadó nemzet védelmére használták fel a területén élő kisebbségekkel szemben, miközben ezt a politikát leginkább az érintett kisebbség azonos nemzetiségű patronáló országának (anyaországának) fenyegetésének érzete legitimálta.

7. FILOZÓFIA, KULTÚRA ÉS MŰVÉSZETEK A 19. SZÁZADBAN*

FILOZÓFIAI IRÁNYZATOK A 19. SZÁZADBAN

A német idealizmus – A német idealizmus négy nagy gondolkodó: Immanuel Kant (1724–1804), Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Wilhelm Joseph Schelling és Georg Wilhelm Friedrich Hegel nevéhez köthető. **Kant** „Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?” című művében erkölcsi, vallási, filozófiai és politikai kérdésekben a legfőbb tekintélynek Isten helyett az emberi értelmet és gondolkodást jelölte meg. Ezzel azonban nagy terhet, a felelősség érzését is az ember vállára helyezte. A világban zajló dolgok magyarázatát kereső filozófusok a helyzetén változtatni képes, a világ középpontjába helyezett ember felől tettek kísérletet minden jelenség újraértelmezésére. Kant három fő művében (*A tiszta ész kritikája*, *A gyakorlati ész kritikája*, *Az ítélőerő kritikája*) a logika, az etika és az esztétika kérdéseit vizsgálva teljes filozófiai rendszert alkotott. Ennek a kanti rendszernek a gyakorlati oldalát **Fichte** (1762–1814), az esztétikait **Schelling** (1775–1854) fejlesztette tovább.

A jénai egyetemen habilitált **Hegel** (1770–1831) csak Berlinbe költözése után vált a német filozófia vezető egyéniségévé. Filozófiai rendszerét a „*Logika tudománya*”, az „*Előadások a világtörténet filozófiájáról*” és „*A szellem fenomenológiája*” című műveiben fejtette ki. Hegel tökéletesen összefonódott módszere és rendszere abban különbözik Kantétól, hogy Hegelnél nemcsak a gondolkodás, de *a világ is dialektikus*, vagyis gondolkodásunk önmozgása és a valóság önmozgása azonos folyamat. A dialektika lényegét jelentő *tézis–antitézis–szintézis* mozgásból Hegel a szintézis fogalmának elmélyítésével lépett túl elődein. Míg Fichténél a szintézisben a tézis és antitézis érvénye részlegesen korlátozódik, addig Hegelnél „megszüntetve megőrződik”: a szintézis mindig a megoldást jelenti valami új felé. Hegel szerint filozófiája Fichte és Schelling munkásságának is a szintézise volt. A szubjektumból kiinduló Fichte eredményeit *szubjektív idealizmusnak*, Schelling *transzcendentális idealizmusnak* keresztelt azonoságfilozófiáját – mely az Énben megismeri a természetben öntudatlanul alkotó szellemet – objektív idealizmusnak nevezte. Ezeket követi saját abszolút idealizmusa, a szubjektív és objektív szellem felett álló abszolút szellemmel.

Hegel szerint maga a filozófia is dialektikus felépítésű, melynek első állomásán *a világszellem* a „*magánvaló-lét*” állapotában van (*logika*). A második stádiumban a szellem az önelidegenedés következtében a *máslét* állapotába kerül (*a természet filozófiája*), míg a harmadik szakaszban *visszatér önmagához* (*a szellem filozófiája*). Ez utóbbi további három fokozatra bontható. A legelső fokon található szubjektív szellem, az egyén élete, mivel mások által is meghatározott, így átmegegy az objektív szellem állapotába, mely a társadalom világa. A magához visszataláló, abszolút szellem stádiumai a művészet, a vallás és a filozófia. Hegel ezt a fejlődési folyamatot minden területen, így a történelmi folyamatokra is alkalmazta. A Szellem önkibontakozásának történeteként felfogható történelem legfontosabb mozgatóeleme a változás, a fejlődés; a történelem szemlélete pedig önreflexió.

Pozitivizmus – A német idealizmussal már a *pszichologizmus* (*Herbart*) is szembehelyezkedett, de ez az ellenhatás a természettudományok fejlődésének köszönhetően a pozitivizmus bölcséletében teljesedett ki. A latin *positivus*, vagyis tényleges szóból származó tu-

* Készült az MTA-PTE „Magyarország és Európa” Kutatócsoport és a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával.

dományfilozófiai irányzatnak az volt a célja, hogy a tények feltárásával és azok tudományos rendszerezésével a valóságot megismerhetővé tegye. A pozitívizmust megalkotó **Auguste Comte** (1798–1857) fő műve, „*A pozitív filozófia tanfolyama*” hat kötetben 1830–1842 között jelent meg. Comte a filozófiát az emberiség társadalmi fejlődésének a szolgálatába kívánta állítani. Rendszere szerint a tudomány feladata nemcsak a valóságról tudósító pozitív tények összegyűjtése, hanem azoknak a törvényszerűségeknek a megállapítása, melyek mint szabályszerűségek kiszámíthatóvá teszik a jövőt. Ez alapján hat alaptudományt állapított meg: a matematikát, az asztronómiát, a fizikát, a kémiát, a biológiát és új tudományként a szociológiát.

Comte az emberi gondolkodás fejlődésének három stádiumát különböztette meg. Az első, teológiai szakaszban az ember az öt körülvevő világot csak természetfeletti lények (istenek) létezésével tudja megmagyarázni. A második, metafizikai korszakban a szellemi erők helyébe evilági elvek lépnek. A harmadik, pozitív szakaszban a tények megfigyelésével és az értelem által felállított törvények segítségével az ember megismeri, és előre láthatóvá teszi a világot. Ebben a harmadik korszakban az ember lemond az abszolút ismeretek kutatásáról, és a jelenségek egymás közti törvényszerűségeit vizsgálja. Történetfilozófiai munkáiban is alkalmazta e korszakolást: a teológiai stádiumnak a feudalizmust, a metafizikainak a polgári forradalmak korát, a pozitív stádiumnak a jövő korszakát tartotta, melyben az önzést az altruizmus fogja felváltani.

Az angol pozitívizmust **John Stuart Mill** (1806–1873) és **Herbert Spencer** (1820–1903) képviselték. Mill a természettudományos kutatás módszerét logikai alapokra helyezte (Mill-féle kánonok). Comte-tól eltérően a tudományokat természettudományokra és szellemtudományokra (pszichológia, erkölcsstan, szociológia) osztotta. Millre az *empirizmus* mellett az *utilitarizmus* hatott. A **Jeremy Bentham** (1748–1832) nevéhez köthető irányzat szerint az ember cselekedeteinek célja a haszon, vagyis a boldogság, hiszen az ember csak azt kívánja, ami neki élvezetet okoz. Benthammal ellentétben Mill azonban különbséget tett az élvezetek között nemcsak fokozatukat, hanem minőségüket illetően is. „*A szabadságról*” címmel 1859-ben megjelent munkájában azt vallotta, hogy az egyén szabadsága addig terjed, amíg az nem ütközik mások szabadságába.

Spencer *Darwin* hatására *evolucionista filozófiai rendszert* alkotott. Világszemléletét a korlátlan fejlődésbe vetett hit jellemezte. Organikus társadalomelméletének lényege az, hogy a szerves természet és a társadalom ugyanazon törvények alapján működik. Spencer szerint a társadalom egy szuperorganizmus, melyben az államnak az a feladata, hogy biztosítsa az emberi élet céljaként meghatározott boldogságkeresés feltételeit. Az emberi megismerést három fokozatra bontotta. Az első a tények összeszedése, a második a tapasztalatok részleges összefoglalása, míg a harmadik a tudományok szintézise, vagyis a filozófia, mely eljut a legáltalánosabb törvény megfogalmazásához.

Életfilozófiák (Irracionalizmus) – Az életfilozófiák a racionális megismerés korlátozottságával szemben az intuíció, az ösztön és a hit szerepét hirdették. Az irányzat elnevezése **Schlegel**hez köthető, aki filozófiája központjába az érzelmeket és a szellemi életet helyezte. Az életfilozófiák nemcsak a felvilágosodás rációjától fordultak el, de Hegel dialektikájától és Marx dialektikus materializmusától is.

Arthur Schopenhauer (1788–1860) filozófiáját nagyfokú pesszimizmus jellemzi, melynek egyik oka a rossz anya-fiú kapcsolatból eredeztethető. Legjelentősebb műve, „*A világ mint akarat és képzet*” 1818-ban jelent meg. Ebben tagadta, hogy az ember cselekedeteit az értelem vezetné, mely véleménye szerint csak az akarat szolgálja. Az embert az élet akarása hajtja, de az akaratlan együtt járó vágyak kielégítetlensége következtében az élet szenvedés. A boldogság nem létezik, mert a kielégített vágyak helyébe az unalom lép, mely új vágyakat szül. A szenvedéstől való megszabadulásra Schopenhauer két utat jelölt meg: az egyik az öngyilkosság, melyet azonban ő

maga is elvetett. A másik mód az akarat legyőzése: minél kevesebbet akarunk, annál kevésbé fogunk szenvedni. Schopenhauer asketikus létezését hirdető tana hasonló a nirvána állapotához.

Schopenhauer utódának vallotta magát **Friedrich Nietzsche** (1844–1900), akinek elsősorban etikai és vallásfilozófiai nézetei voltak újszerűek. A szigorú vallásos nevelésben részesült Nietzsche 1869-től a bázeli egyetemen tanított, de rossz egészségi állapota miatt 1879-ben visszavonulni kényszerült. Legnagyobb hatású műve az „*Ím így szól Zarathustra*” (1883). Az óperzsa vallásalapító szerepében fellépő Nietzsche a közönséges földi halandókat „elfuseráltaknak” titulálta, akik képtelenek arra, hogy életüknek értelmet adjanak; erre csak az emberfeletti ember képes. Etikája a nők gyűlöletéből és a kereszténység bírálatából tevődött össze. Ez utóbbi ellen az volt a legfőbb kifogása, hogy elfogadta a „szolgaerkölcsöt”, mely alázatot és egyenlőséget jelentett. Az igazi erény, a klasszikus ókor erkölce csak az arisztokratikus kisebbség sajátja. Nietzsche „nemes” embere a hatalom akarásának megtestesülése. A mások feletti uralom igazolására a fasiszta ideológusok által kisajátított elméletben azonban az emberfeletti ember nem faji kategória volt.

Egyik filozófiai irányzathoz sem sorolható az irodalmi Nobel-díjas francia **Henri Bergson** (1859–1941) munkássága, akinek duális filozófiai rendszere két, egymással ellentétes részre oszlik: az életre és az anyagra. A világ egészét e kettő összeütközése adja. Ebben a küzdelemben az „életlendület” legyőzi a fejlődésképtelen, holt anyagot. Az életlendület örök, mert minden élőlény arra törekszik, hogy minél nagyobb szabadságot érjen el, így biztosítva a világ fejlődését. Ezzel Bergson szembehelyezkedett a pesszimista életfilozófiával; célja egy pozitív metafizika megalkotása volt. Bergson éles különbséget tett az értelem és az ösztön között. Nála az értelem a térrel, az ösztön az idővel van összekötésben. Időelméletében megkülönböztet objektív és szubjektív időt (*Tartam és egyidejűség*, 1922). Ismeretelmélete az ösztön legmagasabb formáját, az intuíciót helyezte a megismerés középpontjába, mely az általánosító fogalmi megismeréssel szemben egyedül képes a dolgok mélyére hatolni.

Egzisztencializmus – Az egzisztencializmus az emberi élet értelmének keresését állította a filozófia középpontjába. Képviselői a létezését a választás szempontjából vizsgálták, amikor az egyénnek szembe kell néznie a szabadság és felelősség problémájával. A két világháború között kiteljesedett irányzat megalapozójának a dán **Aabye Sören Kierkegaard** (1813–1855) tekinthető. A zsarnokian vallásos szellemben nevelkedett Kierkegaard egész írói-filozófiai munkásságát meghatározta, hogy *Regina Olsennel* 1840-ben megtartott eljegyzését minden magyarázat nélkül felbontotta. A „*Vagy-vagy*” című művén (1843) kívül magánkiadásban megjelent könyvei nem váltottak ki nagy visszhangot, anyagi helyzetét azonban megrendítették. Kierkegaard bírálta Hegel „is-is” dialektikáját, mert szerinte az élet „vagy-vagy” típusú választásokat kínál fel az embereknek, akiknek vállalniuk kell a választás felelősségét. Kierkegaard úgy gondolta, az egzisztencia nem a gondolkodásban, hanem az érzésben fogható meg, melynek alapélménye a szorongás. Ezt három tényező válthatja ki: a halál, a szabadság és Isten. Az egyén a szorongástól úgy szabadulhat meg, ha eljut – a transzcendens valóságként értelmezett – Istenhez, mely három stádiumon keresztül valósulhat meg. Az első, esztétikai stádiumban az egyén az élet élvezetének él, de az érzékekkel szemben az erkölcsöt választva eljut a második, etikai stádiumba. Itt a lét problémáival szembesülve a jó és a rossz közötti választás miatt szorongás fogja el, mely csak a harmadik, vallási stádiumban oldódhat fel, ahol az ember felismeri, hogy a bűntől csakis Isten szabadíthatja meg.

AZ IRODALOM ÚTJAI

Romantika – A romantika az irodalomban a 18. század végétől körülbelül a 19. század első harmadáig terjedő, nemzetenként sok eltérő vonást mutató időszak. Pontos kezdetét az 1798-as dátumhoz szokták kötni: ekkor jelent meg *Wordsworth és Coleridge „Lírai balladák”* című antológiája, és szintén ebben az évben adták ki a Schlegel-fivérek az új irodalmi elveket hirdető *Athenaeum* című folyóiratukat. A romantika gyökerei a 18. századba nyúlnak vissza, és előzményei közé tartozik az érzelmek kultuszát és szélsőséges szubjektívizmust képviselő szentimentalizmus (*Rousseau: Új Héloise*), annak német változata, a Sturm und Drang (Vihar és előretörés) mozgalom (*Goethe: Werther*), és az angol preromantika (*Edward Young: Éji gondolatok*). Az irodalmi romantikát a szentimentalizmusból eredő természetkultusz és halálkultusz (angol temető-költészet), az érzelmek és szenvedélyek átélése, a középkor felfedezése (gótikus rémregények), a képzelet, a fantázia és a tehetség szabadsága (zsenikultusz), politikai téren pedig a szabadságmozgalmak iránti lelkesedés jellemzik.

Az angol romantika első nemzedékéhez a tavi költők, vagyis a már említett **William Wordsworth** (1770–1850) és **Samuel Coleridge** (1772–1834) tartoztak. Nevüket onnan kapták, hogy Közép-Anglia tövidékére vonultak vissza alkotni. Wordsworth a természet egyszerűségében találta meg a költészet igazi mélységét, míg Coleridge az alkotás középpontjába a képzelőerőt helyezte (*Rege a vén tengerészről, Kubla kán*). Velük egyidőben írta műveit **Walter Scott** (1771–1832), akinek a nevéhez a *történelmi regény* műfajának megteremtése fűződik. Írásaiban (*Waverley, Rob Roy, Ivanhoe*) a történelem nagy alakjai a cselekmény szempontjából csak mellékszereplők, és nem csupán heroizált alakok, hanem jó és rossz tulajdonságokkal egyaránt felruházott emberi lények.

Az angol romantika második szakaszához *Byron, Shelley és Keats* nevei köthetők. **George Gordon Byronnak** (1788–1824) arisztokrata származása ellenére nehéz gyermekkorra volt. Katonatiszt édesapja elherdálta a vagyont, majd elhagyta a családot. A Cambridge-i Egyetem befejezése után a kicsapongó életmódot folytató Byron egy éven keresztül Európában utazgatott. Ezekből az útiélményeiből született a költői hírnevet meghozó „*Childe Harold zárándokútja*” című műve (1818), melyben megteremtette a kiábrándult, életunt *byroni hős* típusát. Az 1817-ben íródott „*Manfréd*” Goethe Faustjához hasonló, a svájci Alpokban játszódó drámai költemény. Utolsó műve, a „*Don Juan*” című verses regény befejezetlen maradt.

Az előkelő családból származó **Percy Bysshe Shelleyt** (1792–1822) „*Az ateizmus szükségességéről*” című röpirata miatt 19 éves korában eltávolították az Oxfordi Egyetemről, rangon alul kötött házassága miatt pedig apjával került szembe. Itáliába emigrált, ahol barátságot kötött Byronnal. Byron volt az, aki a tragikus csónak-kiránduláson tengerbe fulladt Shelley holttestét máglyán elégette, és hamvait Rómában temette el. Shelley életművét drámai költeményei (*Megszabadított Prométheusz, Hellász*) és a szabadságot és a természetet megéneklő versei (*Óda Nápolyhoz, Óda a nyugati szélhez*) alkotják. A legfiatalabb és mégis legkorábban elhunyt **John Keats** (1795–1821) verseiben a szépség eszményét hirdette, akárcsak példaképei, a görögök (*Óda a görög vázához*).

Nemcsak a német klasszika, de az azzal párhuzamosan ható szentimentalizmus, felvilágosodás és romantika irányzatainak is jeles képviselője volt **Johann Wolfgang von Goethe** (1749–1832). A *világirodalom* fogalmának megalkotója az 1774-ben megjelent „*Az ifjú Werther szenvedései*” című levélregényével viharos népszerűsége tette szert, és egyben a német romantika korai szakaszának kezdetét jelentő *Sturm und Drang* művészeti mozgalmat is elindította. 1775-ben a nagyherceg meghívására Weimarba költözött, hogy több hivatal betöltve főtanácsos legyen. A jogász, pénzügyminiszter és színigazgató minden irodalmi műfajban (líra,

regény, dráma) jelentőset alkotott. Főműve, a *Faust*, a tudományok útján megismerő ember alakját bemutató dráma, mely számos zeneszerzőt is megihletett (Mozart, Beethoven, Schubert, Mahler, Liszt). Érdeklődése és alkotó tevékenysége az irodalom mellett különböző tudományterületekre (meteorológia, biológia, fizika, jog, nyelvészet) is kiterjedt (Goethe barométere, *A növények átváltozása*, *A színek elmélete*, jogrendbeli újítások, morfológiai tanulmányok). Szintén a romantika előfutára volt Goethe barátja és alkotótársa, **Friedrich Schiller** (1759–1805), akinek drámái („*Ármány és szerelem*”, „*Don Carlos*”) az eszmények és a hatalom összeütközéséről szólnak.

A német romantikán belül három – különböző városhoz köthető – irányzatot határozhatunk meg. A legkorábbi, **jénai romantika** Hegel, Schelling és a Schlegel-testvéreknek köszönhetően filozofikusabb és teoretikusabb volt a többinél. A jénai iskola képviselői közé tartozott a **Novalis** (1772–1801) álnéven író Friedrich von Hardenberg. A 29 éves korában elhunyt költő után sok filozófiai töredék, versek (*Himnuszok az éjszakához*) és egy töredékes regény maradt. Schellinggel és Hegellel közös szobában lakott a jénai romantika másik nagy alakja, **Hölderlin** (1770–1843). A „*Hüperion*” című regény szerzője fiatalon megőrült. Meg kell még említenünk a teológus Friedrich Daniel Ernst **Schleiermacher** nevét, aki a **hermeneutika**, vagyis az értelmezés tudományának volt kiemelkedő személyisége.

A **heidelbergi romantikát** a politikai vagy nemzeti jelzővel szokták ellátni, mert Herder eszméinek a hatására tagjai a nemzeti múlt felé fordultak. Ehhez kapcsolódott a **Grimm-testvérek** mese- és **Clemens Brentano** népdalgyűjtése. Legnagyobb figurája, **Heinrich von Kleist** (1777–1811) műveit (*Homburg hercege*, *Kolhaas Mihály*) a tragikum jellemzi: szabadságra vágyó hősei szembekerülve a világgal elbuknak. A harmadik, **berlini irányzat** legjelentősebb alakja a nyárspolgár valóságérzetét felfedező **E. T. A. Hoffmann** (1776–1822) volt, aki grafikusként és zeneszerzőként is működött. Főbb regényei „*Az arany virágcserep*” és „*Az ördög bájitala*”.

A francia romantika egy kicsit később, az 1820-as években indult. Ekkor jelent meg **Alphonse de Lamartine**: „*Költői elmélgedések*” című műve, két évvel később pedig **Victor Hugo** (1802–1885) első verseskötetét adták ki „*Ódák*” címmel. A francia romantika vezéralakjává váló Hugo kezdetben drámákat írt: „*Hernani*”, „*Ruy Blas*”, „*A király mulat*”. Ez utóbbiból készült Giuseppe Verdi „*Rigoletto*” című operájának szöveggönyve. Hugo az 1830-as évek elején műfajt váltott, és regényeket kezdett írni (*A párizsi Notre-Dame*). III. Napóleon császárságának kikiáltása után emigrációba vonult. Ekkor születtek legnagyobb regényei: „*A nyomorultak*”, „*A tenger munkásai*”, „*A nevető ember*”.

Az orosz romantika legkiemelkedőbb alakjának Alekszandr Szergejevics **Puskin** (1799–1837) tekinthető. Az előkelő származású költő művészetére két életrajzi motívum gyakorolt nagy hatást. Egyrészt a dajkájától tanult orosz népdalok és mesék, melyek a „*Ruszlán és Ludmilla*” című epikus költeményében köszönnek vissza. Másrészt a dekabrista mozgalom hatására írt forradalmi versek miatti dél-oroszországi száműzetés, mely vidék több későbbi művének válik majd helyszínévé (*A kaukázusi fogoly*, *A bahcsiszeráji szökőkút*). Regényei, versei mellett legismertebb művei a „*Borisz Godunov*” című dráma és verses regénye, az „*Anyegin*”.

Realizmus – A 19. század első harmadában kialakuló realizmus – a képzőművészetekhez hasonlóan – a romantikával párhuzamosan, de az irodalmon belül sem minden műfajban jelentkezett. Míg a romantika a költő érzéseinek kifejezésében, addig a realizmus a valóság pontos, szépítés nélküli ábrázolásában fogható meg. A természettudományok tiszteletével és a pozitivizmus filozófiájával áthatott kor az irodalomtól is a megfigyelésen alapuló hiteles ábrázolást követelte meg. Ehhez a legmegfelelőbb műfajt a regényben találta meg, melynek lineárisan vezetett, részletekben bővelkedő eseménysora reális térben és időben játszódik. Ennek a regénytípusnak a megeretmetői voltak *Stendhal* és *Balzac*.

A belügyminisztérium tisztviselőjeként dolgozó **Stendhal** (1783–1842) Napóleon alatt az itáliai sereg katonatisztjeként szolgált. Ettől kezdve második hazájának tekintette Itáliát. Az 1820-as évek végén, hét évnyi milánói tartózkodás után Párizsba visszatérve kezdett el írni. Élete utolsó tíz évében Rómában élt francia konzulként. Helyét a világirodalomban a „*Vörös és fekete*”, a „*Vörös és fehér*” és „*A páрмаi kolostor*” című regényekkel érdemelte ki.

A jogi pályára készülő **Honoré de Balzac** (1799–1850) 20 éves korában elhatározta, hogy csak az irodalomnak fog élni. Miután könyvkiadással foglalkozó vállalkozása csődbe jutott, hatalmas lendülettel fogott hozzá az íráshoz. Előfordult, hogy hónapokra bezárkózott a szobájába, és a napi 18 órai munkához vizespohárnyi kávékból merítette az erőt. A „*Szamárbőr*” című regény hozta meg számára a sikert 1831-ben. Legnagyobb vállalkozása az „*Emberi színjáték*” című regényciklus volt, melynek legjelentősebb darabjai a „*Goriot apó*”, a „*Kurtizánok tündöklése és bukása*” és az „*Elveszett illúziók*”. Balzac 1842-ben írta meg a ciklus előszavát, melyben megvallotta, hogy művének célja egy teljes társadalmi tabló megrajzolása volt. Regényeiben olyan világot ábrázol, ahol a pénz és a hatalom a legfőbb értékek. Az „*Emberi színjáték*” regényei kisebb csoportokba tagozódnak, úgy mint elemző, erkölcsi és filozófiai tanulmányok, valamint jelenetek a magán-, vidéki, párizsi, politikai, katonai és falusi életből.

A balzaci örökséget **Gustave Flaubert** (1821–1880) fejlesztette tovább. A jómódú orvoscsaládból származó író regényeinek gyakori helyszíne Rouen, ahol gyermekkorát töltötte. A szülei kívánságára jogi pályára készülő Flaubert a korán jelentkező ideggyengesége miatt párizsi tanulmányait nem tudta befejezni. A család Szajna-parti birtokára az 1840-es években visszavonult író a tökéletes művészi forma eléréseért folytatott küzdelemben vált a *l'art pour l'art* hívévé. Az „*Érzelmek iskolája*”, a „*Salammbó*” és a „*Szent Antal megkísértése*” mellett legismertebb műve a „*Bovaryné*” (1857), melyben egy vidéki polgárosszony házasságát és csalódásait meséli el a tragikus végkifejletig, az öngyilkosságig.

A realizmus az orosz irodalom fénykora, melynek képviselői „mindannyian Gogol Köpönyegéből bújtak ki”. Ny. V. **Gogol** (1809–1852) korai novellásköteteiben (*Tanyai esték*, *Mirgorod*) gyermekkori élményeinek világa, az ukrán táj és a kozáktörténetek elevenedtek meg. Gogol 1828-ban Puskin javaslatára a pétervári egyetemre került, de még hallgatója, *Turgenyev* is feljegyezte róla, hogy igen rossz előadó volt. Híres drámája, „*A revizor*” a korrupt orosz társadalom szatirikus ábrázolása. Groteszki novelláinak (*A köpönyeg*, *Az orr*) szereplői hivatalnokok, kisemberek. 1842-ben jelent meg fő műve, a „*Holt lelkek*” című regény. Szentföldi vándorútjáról hazatérve vallásos miszticizmusba esett, és a „*Holt lelkek*” második és harmadik kötetét megsemmisítette. I. Sz. **Turgenyev** (1818–1883) indulását az „*Egy vadász emlékiratai*” (1852) című kisregényéhez szokták kapcsolni, melyben az író a jobbágyfelszabadítás mellett szállt síkra. A megkésített orosz fejlődésből adódott műveinek jellegzetes, visszatérő alakja: a felesleges ember típusa. Passzív és tehetetlen hőseit „*Az apák és fiúk*” (1862) című regényében felváltó új nemzedék megformálása miatt azonban Turgenyevet sok kritika érte. Élete utolsó húsz évét külföldön töltötte reménytelen szerelmet táplálva egy férjzett asszony iránt.

Az 1860-as évek végén az oroszok vették át a vezető szerepet az európai irodalomban. A nemesi családban született **Lev Ny. Tolsztoj** (1828–1910) a kazanyi egyetem látogatása után a krími háborúban katonáskodott. Ekkor írta önéletrajzi trilógiáját (*Gyermekkor*, 1852; *Serdülőkör*, 1854; *Iffúság*, 1857) és a „*Szevasztopoli elbeszéléseket*”. A Jasznaia Poljana-i birtokán letelepedő Tolsztoj hat év munka eredményeképp, 1869-ben készült el a „*Háború és béke*” című művével. A napóleoni háború idején játszódó regény a történelem és az egyéni sors kölcsönhatásában mutatja be a világot. Legtragikusabb művében, az „*Anna Kareninában*” (1873–1877) a szerelem és házasságtörés témáján keresztül saját korának és társadalmi csoportjának a problémáit dolgozta fel. Az 1880-as években két jelentős elbeszélése látott napvilágot: az „*Ivan Iljics*

halála” és a „*Kreutzer-sonáta*”. Harmadik nagy regényét, a „*Feltámadást*” (1899) már vallásos megszálottságban írta.

F. M. Dosztojevszkij (1821–1881) hadmérnöki iskolát végzett, de 1849-ben egy összeküvésben való részvétele miatt előbb halálra, majd szibériai száműzetésre ítélték. Ezeket az éveket dolgozta fel „*Feljegyzések a holtak házából*” című művében. A gogoli realizmus folytatójaként induló Dosztojevszkij regényeinek középpontjába a száműzetés után azoknak a belső, lelki–szellemi folyamatoknak a megjelenítése került, melyeket saját magában fedezett fel. Adósai elől 1867-ben külföldre menekült, és csak négy év múlva tért vissza Oroszországba. Ez idő alatt születtek legnagyobb regényei: a „*Bűn és bűnhődés*”, az „*Ördögök*”, „*A félkegyelmű*” és a „*Karamazov testvérek*”.

Az angol realizmus mestere volt **Charles Dickens** (1812–1870), aki több regényében (*Nicholas Nickleby*, *Twist Olivér*, *Copperfield Dávid*) saját gyermekkori élményeit dolgozta fel. Az Indiában született, kalandos életű *W. M. Thackeray* (1811–1863) számára a „*Hiúság vására*” hozta meg a hírnevet.

Naturalizmus – A 19. század második felében jelentkező irányzat hívei a mindennapi élet aprólékos és részletező bemutatása révén kísérelték megragadni a valóságot. Programadó teoretikusa, **Émile Zola** (1840–1902) a mű eszmei tartalma helyett a forma fontosságát hangsúlyozta. Zola biológiai determinizmusa szerint az embert öröklött tulajdonságai és a környezete határozza meg. Az irodalomnak az a feladata, hogy az ember belső világában jusson el a tudományos igazságok megállapításához. Az alkotás folyamata a természettudományos kísérletekhez hasonlít: az író munkája a különböző szituációkba helyezett emberi lények reakcióinak szenttelen rögzítésében ragadható meg, mely objektivitásnak köszönhetően az irodalom a tudomány rangjára emelkedik. A naturalista mű jellemzője, hogy nagy társadalmi konfliktusok ábrázolásának hiányában a cselekmény háttérbe szorul, ugyanakkor új társadalmi csoportok (prostituáltak) és témák (alkoholizmus) megjelenítésével áttöri az irodalmi konvenció határait. Az Aix-en-Provence-ban született Zolának mérnök édesapja korai halála miatt nyomorúságos gyermekkort jutott. Párizsba kerülve a gimnázium befejezése után alkalmi munkából élt, de néha az utcára sem tudott kimenni, mert utolsó ruhája is a zálogházban volt. 1862-ben az *Hachette* kiadó munkatársa lett, majd újságírásból tartotta el magát. Az első jelentős sikert a „*Thérèse Raquin*” hozta meg számára 1867-ben, melynek előszavában fogalmazta meg a naturalista regény főbb alapelveit. Az „Emberi színjáték” hatását mutató regényciklusában, a „*Rougon-Macquart*” című családragény húsz kötetében egy nőnek a férjétől, illetve a szeretőjétől született gyermekeinek a sorsát követhetjük nyomon. Zolát a sorozat 1877-ben megjelent darabja, a „*Pálinkafőző*” tette igazán híressé, de a legnagyobb visszhangot az 1885-ben kiadott „*Germinál*” váltotta ki.

Zola barátja és Flaubert tanítványa, a Normandiában született **Guy de Maupassant** (1850–1893) miután önkéntes katonaként végigharcolta a porosz–francia háborút, különböző minisztériumokban hivatalnokoskodott. 1880-ban, a Zola tanítványai által szerkesztett „*Medani esték*” című antológiában jelent meg az első elismerést meghozó novella, a „*Gömböc*”. Ezt követően csak az irodalomnak élt, elméjének 1891-ben bekövetkezett elborulásáig hat regényt (*Egy asszony élete*; *Szépfiú*; *Erős, mint a halál*), háromszáz novellát és megszámlálhatatlan újságcikket írt. Éles társadalomkritikájú műveiben többnyire saját élményanyagát dolgozta fel lemondva a teljességről, gyakran egyetlen jelenségre irányítva figyelmét.

A századvég – A századfordulóra két műfaj vált jelentőssé: a dráma és a líra. A *modern dráma* megteremtése *Ibsen* és *Csehov* nevéhez köthető. **Henrik Ibsen** (1828–1906) norvég költő maga is abból a kispolgári környezetből származott, melyet műveiben feldolgozott. A kiugrott patikussegéd folyóirat-szerkesztőként, majd a Nemzeti Színház rendezőjeként és szerzőjeként

kereste kenyerét. Első nagy műveiben (*Brand; Peer Gynt*, 1867) az individualizmus kérdése foglalkoztatta. Következő korszakában a kor aktuális problémái érdekelték, mint például a női emancipáció (*Nóra*, 1879). Az 1884-ben írt „*Vadkacsa*” fordulóponthoz jelentett Ibsen munkásságában, mert addigi drámáival ellentétben hőse itt komikussá válik. A férfikorát jórészt külföldi (Róma, Drezda) hotelszobákban töltő Ibsen élet utáni sóvárgása szólalt meg öregkori műveiben (*Hedda Gabler, Solness építőmester, Ha mi, holtak feltámadunk*).

Az orvos végzettségű **Anton Pavlovics Csehov** (1860–1904) novellistaként indult (*A csinovnyik halála, 6. számú kórterem*), majd a kilencvenes évek derekán áttért a drámaíráásra (*Sirály, Ványa bácsi, Három nővér, Cseresznyés kert*). Csehov műveinek legnagyobb újdonsága az, hogy olyan műfajokból zárta ki a cselekményt, melyek korábban arra épültek. Szerkezet és történet nélküli darabjai nemcsak felesleges emberekről, hanem az egész világ feleslegességéről szóló hangulatképek. Csehov mellett meg kell még említenünk **Makszim Gorkij** (1868–1936) nevét, akinek hasonlóan cselekménytelen írásai (*Éjjeli menedékhely*, 1902) a társadalmon kívüli „volt emberek” világáról szólnak.

A lírában az 1880-as években jelentkezett a szimbolista nemzedék. Előfutárunknak, a modern líra megteremtőjének **Charles Baudelaire**-t (1821–1867) tekintették, akinek „*A romlás virágai*” című verseskötete 1857-ben jelent meg. A romantikából és a formai tökélyt felfedező *parnasszizmusból* kinövő szimbolista költészetben a motívumok többet jelentenek önmaguknál. A költők feladatuknak az érzékek összekavarását és a dolgokon túli megragadását tartották. A szimbolisták fő eszközei a szimbólumon kívül az allegória, a színesztézia és a zeneiség voltak. **Paul Verlaine**-t (1844–1896) az alkohol és Rimbaud-val kialakult viharos kapcsolata állandóan kiragadta a normális polgári életből. 1871-ben Londonban és Belgiumban kóboroltak egészen addig, míg egy veszekedés alkalmával Verlaine rálőtt fiatal barátjára, amiért másfél év börtönbüntetést kapott. Amikor 1894-ben a költők fejedelmének választották, már csak egy „két lábon járó betegség” volt. „*A jó dal*” és a „*Szövegtelen románcok*” című köteteket követő versekben az ellenséges világból egyrészt a vallásba, másrészt a szerelembe menekült. „*Amour*” címmel 1888-ban megjelent áhitatos verseivel egy időben írta a cinikusan „*Párhuzamosan*” cím alatt kiadott, egyáltalán nem vallásos verseit. **Arthur Rimbaud** (1854–1891) életműve mindössze négy év alatt született meg: 15 évesen írta első verseit, és 19 éves kora után többé nem foglalkozott irodalommal. A szimbolisták közt kell még megemlíteni *Stéphane Mallarmé*-t, a német *Rainer Maria Rilke*-t (1875–1926) és az angol dekadencia képviselőjét, *Oscar Wilde*-ot (1854–1900).

KÉPZŐMŰVÉSZET

Klasszicizmus – A klasszicizmus a 18. század második felében a barokk ellenhatásaként kialakult művészeti stílus, mely a 19. század első felében meghatározóvá vált egész Európában. Kialakulásának előzményei közé tartozik a felvilágosodás eszméinek elterjedése, a polgárosodás, az emberi jogok kiterjesztése és a túlzott vallásosság helyett a tudásba vetett hitnek a felerősödése. A racionalizmus hatására a kor művésze a bonyolult allegóriák helyett könnyen értelmezhető kifejezőeszközt, általános érvényű mintaképet keresett, amit a történelem iránt növekvő fogékonyság hatására meginduló régészeti ásatásokon előkerült antik emlékekben talált meg. A klasszicizmus tehát olyan formai, izlésbeli és felfogásbeli megújulás, mely formai téren az antikvítás elemeit használja, tartalmi tekintetben pedig az új értelemmel felruházott irodalmi, történelmi témákat kedveli. A klasszicista műalkotás fő jellemzői a tudatosan mérlegelt arányok, a világos és szimmetrikus szerkesztés és a tiszta színek használata által sugárzott szépség, összhang, nyugalom és kiegyensúlyozottság. Ugyanakkor a szigorú formai szabályok, a

nemzetek feletti, általános emberi témák a formák ismétlődését, kevésbé változatos és kevésbé egyéni hangú műalkotások megszületését eredményezték.

Az új ízlés terjesztésében kiemelkedő szerepet játszottak a régészet iránt érdeklődő angol nemesek itáliai tanulmányújtjai (*Grand Tour*), az akadémiai képzés megindulása (a párizsi *Ecole Polytechnique*), a mintakönyvek, művészeti folyóiratok és az első művészettörténeti munkák (*J. J. Winckelmann: Az ókori művészet története*, 1764.) megjelenése. A 19. századra megváltoztak a művészetföldrajzi súlypontok. Egyrészt a határok kitágultak, vagyis új területeken (USA, Oroszország, a gyarmatok) is megjelentek az egyetemes művészeti törekvések alkotásai. Másrészt Itália elvesztette vezető szerepét, és inkább mint iskola, mint a hagyományok helyszíne játszott szerepet a későbbiekben. A művészet központja Párizs lett, de a francia mellett erős hatást gyakorolt – főleg az építészet, belsőépítészet és bútorművesség terén – Anglia is. A művészeti ágak között a vezető szerepet mennyiség tekintetében az építészet, társadalmi hatását tekintve viszont a festészet játszotta. A városiasodás felgyorsulásával az építészetnek nemcsak a városba áramló népesség lakásproblémáját kellett megoldania (bérház), nemcsak új középülettípusokat (tőzsde, színház, múzeum) kellett megteremtenie, de foglalkoznia kellett az urbanisztika, a városrendezés újszerű kérdéseivel is (*L'Enfant: Washington városrendezési terve*, 1792). A klasszicizmus korszakában a szobrászat háttérbe szorult, mert az egyházi és főúri megbízások megritkultak, a polgárság pedig anyagilag még gyenge volt ahhoz, hogy monumentális művek megrendelőjévé váljon.

Építészet – A klasszicista építészet az antik formakincs elemeit (oszloprendek, timpanon, portikusz, kupola) elevenítette fel, de azokat a saját korának és szellemének megfelelően fűzte össze épületekké. A klasszicizmuson belül fel kell idéznünk az ún. *forradalmi építészet* irányzatát, nem a hátrahagyott csekély számú architektúrája, hanem a modern építészetre gyakorolt hatása miatt. A terminológia nem a francia forradalomra, hanem az építészet újszerűségére utal. Képviselői: **E. L. Boullée** és **C. N. Ledoux** geometriai alapformákig lecsupasztott, dísztelen, érzelmentes, de célszerű épülettervei hatalmas méreteik, a múlttal való teljes szakítás és utópisztikus jellegük miatt jórészt papíron maradtak. Több emléke maradt Franciaországban a Napóleon alatti „császári építészetnek”. A diadalív (**Percier és Fontaine: Arc de Triomphe du Carrousel**, 1806/07) és **Chalgrin: Etoile**, 1806–1836) és **Pierre Vignon Madeleine** temploma (1806–1842) konkrét ókori emlékek utánérzetei. Napóleon kedvenc építészeinek, a Percier és Fontaine párosnak a munkája a *Rue de Rivoli* (1802–1811) egységes, kolonnádos házsora.

Sajátosan kevert az angol klasszicizmus, melyben az erős palladiánus hagyomány (*Andrea Palladio*, itáliai reneszánsz építészről elnevezett irányzat) és a hazai gótizálás egyszerre volt jelen. Az előbbire **Lord Burlington** épülete, a *Chiswick House*, az utóbbira **Horace Walpole Strawberry Hill-i kastélya** lehet példa. Meg kell még említenünk *Robert Adam*, *John Soane*, *John Nash* és a British Múzeum terveit készítő *Robert Smirke* nevét. Anglia azonban a legnagyobb hatást a kertépítészet megújításával gyakorolta a kontinensre. A barokk kori francia geometrikus kert elleni lázadás eredményeképp megszületett angol tájkert kanyargós útjaival és patakjaival, szabadon nőtt növénycsoportjaival az érintetlen természet benyomását igyekezett kelteni. Az angol kert építményei között megjelentek a legkülönbözőbb korok és kultúrák alkotásai (kínai pavilon, gótikus templomrom, egyiptomi piramis, római körtemplom), vagyis a historizmus korának stíluspluralizmusa itt került először kipróbálásra.

A német építészek közül **C. F. Schinkel**, a berlini *Altes Museum* és **Leo von Klenze**, a müncheni *Glyptothek* tervezőjének a nevét, illetve **Langhans Brandenburgi kapuját** (1789–1794) kell kiemelnünk. Itáliában **Piranesi** valódi és képzelt antik romokat ábrázoló metszetei, illetve Lombardia építésze érdemelnek figyelmet. (*Giuseppe Piermarini: Milánói Scala*, 1776–78) Az új építészeti felfogást **Thomas Jefferson** épületei (*Charlottesville-i egyetem*, *Monticello*)

sugározta szét az Amerikai Egyesült Államokban azzal a törekvéssel együtt, hogy a faépületeket kő- és téglarchitektúrára építsék át. Ekkor emelték a legtöbb állam kapitóliumát, köztük a washingtonit is, mely **Latrobe** munkája 1803-ból. Az orosz klasszicizmus kiemelkedő művei főként külföldi mesterek alkotásai, mint például a szentpétervári Izsák székesegyház (*A. Monferrand*), a Tözsde (*Thomas de Thomon*) vagy a Carszkoje Szelő-i palota (*Cameron*).

Szobrászat – A kor szobrászatát a megbízások csökkenése, és a kevés kiemelkedő művész jellemzi. A műfajok közül csak az emlékműszobrászat és az arckép jutott nagyobb szerephez. Bár a szobrászi iskolázás központja továbbra is Róma maradt, a római iskolának csupán egyetlen kimagasló képviselője volt: **Antonio Canova** (*Amor és Psyché*, 1802; *Esterházy Leopoldina szobra*, 1818). A francia **J. Antoine Houdon** legsikerültebb művei portréi voltak, (*Voltaire arcképe*, 1778) melyek formázásakor a szobrász nem az élethű ábrázolást, hanem az erkölcsi-emberi erények megörökítését tartotta a legfőbb feladatnak. A dán **Bertel Thorvaldsen** szobrait (*Jason*, 1828; *Sast itató Ganümedész*) oldatlan merevség és hűvösség jellemzi. Római műhelyében töltötte tanulóéveit **Ferenczy István**.

Festészet – A korszak legnagyobb egyénisége **Francisco Goya y Lucientes** (1746–1828) volt. Munkásságát nehéz bármelyik stíluskategóriába besorolni: műveit a klasszicizmus mellett a romantika és a realizmus is a magáénak vallja. Több évig tartó itáliai tanulmányút és gobelinmanufaktúrái működés után 1781-ben Madridba költözött, ahol udvari festő lett. Sokszínű életművéből kiemelkednek a spanyol királyi családról festett arcképei, grafikai sorozatai (*Caprichos*, 1796–98), rémlátomásai (*A koloszsus*, 1820), történelmi tárgyú munkái (*A felkelők kivégzése*, 1814), életképei (*A korsós lány*, 1812) és egyházi freskói.

Teljesen más művészi alkat volt a francia **Jacques Louis David** (1748–1825), aki a forradalom dicsőítőjéből Napóleon kedvelt festőjévé vált. A római ösztöndíj után az átütő sikert a „*Horatiusok esküje*” (1784) című képével aratta. Kissé hűvös és ünnepélyes festményein elsőként élt a művészet eszmepropagáló lehetőségével. Mély dráma jellemzi az 1793-as „*Marat halála*” címet viselő képét, míg a „*Napóleon koronázása*” több reprezentációt mutat. David tanítványa, **Antoine Jean Gros** Napóleon csatáinak megörökítőjeként vált ismertté.

A portré mellett – a felvilágosodás természetszeretetének és a bensőségesség keresésének köszönhetően – egyre gyakoribb témává vált a táj megörökítése. A tájkép főleg a német és az angol festészetben játszott fontos szerepet. A német festőknél (*A. R. Mengs*, *A. J. Carstens*, *Ph. O. Runge*) nagyobb jelentőségük volt az angol mestereknek, egyrészt a rajzi kultúra hangsúlya, másrészt a témaválasztás újdonsága miatt. Ez utóbbiban ugyanúgy, ahogy az angol építészetben, szintén korán jelentkezett a romantika. A svájci születésű, szárnyaló fantáziájú **Johann Heinrich Füssli** fő művei a Shakespeare és Milton írásaihoz készült illusztrációi. „*Lidércálm*” című képe (1781) a szürrealizmus jegyeit viseli magán. Költői és misztikus a másik angol, **William Blake** művészete is. Fametszetre emlékeztető, kevert technikájú képein a szenvedélyesség rajzosan merev előadásmóddal társul. Híres munkái az Utolsó ítélettel foglalkozó sorozata és Dante-illusztrációi. A különc festőt a szimbolisták korai előfutáraknak tartották.

Romantika – A korábbi művészettörténeti korszakokkal ellentétben az 1840-es évektől jelentkező romantika nem egységes stílusirányzat. A századfordulóig tartó korszakot az építésztörténetben historizmusnak, a szobrászatban gyakran akadémiizmusnak is nevezik, a festészetben pedig követni sem lehet a stílusirányzatok váltakozását. Helyesebb ezért a romantikát inkább szellemi áramlatként definiálni, melynek fő törekvése a személyiség felszabadítása a társadalmi konvenciók alól. A romantikus művészet mindenben a klasszicizmus ellentéte: az antik helyett a középkor iránti érdeklődés, formai szabadság és változatosság, az alkotó fantáziájának szabad csapongása, egzotikus témák (álom, halál, távoli kultúrák) és túlzó, subjektív előadásmód jellemzi. Annak ellenére, hogy a romantika szembefordul az

előzményekkel, szinte elválaszthatatlan is attól. Ez nemcsak azt jelenti, hogy meglehetősen nehéz a két korszak időhatárait megállapítani, de klasszicizmus és romantika gyakran egyszerre, néha egyetlen műalkotásban is jelentkeznek. Erre számtalan példát említhetünk: a klasszicizmus építészetében fellépő ún. korai gótizálás tendenciájától **Ingres** „*Török fürdő*” című festményéig, melynek egzotikus témáját tiszta színekkel és klasszikus szerkesztéssel festette meg a művész.

Minden művészeti ágban megfigyelhető az egyházi művészet háttérbe szorulása, nemcsak az egyház kisebb igénye, hanem főként az eszmei hitelesség gyengülése miatt. Ugyanakkor a világi művészetben belül is nagy változás zajlott le: az uralkodói megrendeléseket a polgárság igényeinek kielégítése váltotta fel.

Építészet – A 19. század második felének építészetét és korszakolását illetően nagy a terminológiai zavar a művészettörténetben. Az angolok főleg *gothic revival-ről* beszélnek, Magyarországon egy ideig megkülönböztettek *romantikus* (1840–1870) és *eklektikus* (1870–1900) építészetet, míg vannak műtörténészek, akik az egész századot a *historizmus* korszakába sorolják. Véleményünk szerint a klasszicizmus és a szecesszió közötti stíluskorszakot leghelyesebb historizmusnak nevezni, mert ez fejezi ki legjobban a kornak azt a törekvését, mely során a múlt formáit használják fel az új igények kielégítésére. A 19. század második felében ugyanis nem alakult ki új építészeti formanyelv, hanem visszanyúltak a történelmi stílusokhoz. A század vége felé haladva a még tisztán felismerhető *neostílusok* mellett egyre gyakoribb jelenséggé vált a historizmus módszereként alkalmazott válogatás, vagyis az eklektika. Ennek következtében a stíluspluralizmus gyakran egyetlen épületen belül jelentkezett: a több korszak elemeit keverő architektúrákat nem lehetett többé egyetlen történelmi stílusba besorolni. A historizmus minden országban más időpontokhoz köthető periodizációja helyett *Moravánszky Ákos* kategóriáit ismertetjük, aki szerint a „*stílusok álarcosbájljában*” legfeljebb stíluszervező paradigmákról lehet beszélni. Moravánszky három ilyen paradigmát különböztet meg: gótikust, klasszikust (antik, reneszánsz, barokk) és egzotikust (bizánci, mór, perzsa, kínai).

A szakkiifejezések különbözősége ellenére azzal az 1960-as évekig mindenki egyetértett, hogy a historizmus csak mennyiségi szempontból értékelhető, mert művészi szempontból nem hozott létre semmi eredetit, hiszen nem volt képes önálló korstílust teremteni. Mára a stílus negatív megítélése eltűnt. A historizmust ugyanis nem az építők vagy az építetők fantáziátlansága vagy a kreativitás hiánya eredményezte, hanem az a jelentés-kényszer, melyben a kor embere élt. Az építészek számára adottak voltak az új formanyelvet magukban rejtő anyagok (vas–üveg szerkezetek, vasbeton) és technikák, ám a mérnökök építészetet csak új épülettípusok (vasútállomások, gyárak) esetében alkalmazták, mert hiányzott belőle a szemantikai potenciál. A műalkotás nem pusztán esztétikai, hanem ideológiai és irodalmi jelentéshordozó is volt. Ennek kifejezésére pedig olyan vizuális–plasztikai nyelvre volt szükség, amit mindenki könnyen megértett. A bécsi parlament (*Teophil Hansen*, 1874–1884) görög–római stílusát nem az antik művészet formáinak, hanem a demokrácia bölcsőjének a megidézése ihlette. Ugyanebből a megfontolásból vált a bérház általános stílusává a neoreneszánsz, hiszen az építető réteg az itáliai városállamok önértetes és független polgárainak törekvéseihez érezte magát a legközelebb.

Felmerülhet a kérdés ezek után, hogy nem sorolható-e már a klasszicizmus is a historizmus körébe? Tény, hogy minél előbbre haladunk időben a művészet történetében, annál több a historizáló jelenség. A korábbi stíluskölcsonzések nagy részéből azonban még hiányzott a tudatos reflexió. A historizmus kialakulásának előfeltétele volt a történelmi tudat, a fejlődéskoncepció, és a tudományok megjelenése. Ez biztosította azt az ismeretanyagot, melynek segítségével a 19. század építészei biztosabban kezelhették a régi stílusokat azoknál, akik létrehozták azokat. A klasszicizmus bár tudatosan nyúlt vissza az antik művészethez, mégis különbözik a historizmustól abban, hogy hű maradt egyetlen hagyományhoz.

A stílus kérdésénél is fontosabb, hogy a historizmus korszaka alakította ki azokat a középületípusokat, melyek a polgárság társadalmi (parlament, minisztériumok, városházák, kórház, laktanya), gazdasági (bank, posta, gyár, áruház, vasútállomás) és kulturális (iskola, színház, operaház, múzeum) igényeit a mai napig kiszolgálják. A modernizáció és a városiasodás következtében új városrendezési elvek bontakoztak ki. A minta Párizs volt, ahol III. Napóleon császársága alatt **G. E. Haussmann** Párizs prefektusaként 1853–1870 között 165 kilométernyi új utat és számos középületet épített, valamint közművesítette a várost. A raszteres utcahálózat helyett a közlekedés javítása és a tévhit szerint a barikádok építésének megakadályozása céljából drága kisajátítások árán széles *sugárutakat* építettek. A lebontott középkori városfalak helyén kiépült *körút* legnagyobb hatású példája a bécsi *Ringstrasse* volt.

Az angol historizmusban jelentkezett legelőszőr a gótizálás (*Ch. Barry és W. N. Pugin: Londoni Parlament*, 1837–1852) mellett a mérnöképítészet, melynek egyik leghíresebb alkotása az 1851-es londoni világi kiállításra készült vas-üveg szerkezetű Kristálypalota, **Joseph Paxton** alkotása volt. Franciaországban a párizsi opera tervezőjének, *Charles Garnier*-nek és a gótizáló műemlék-restaurátor **Viollet-Le-Duc**-nek a nevét kell kiemelnünk. A Le-Duc által képviselt, ún. purista műemlék-helyreállítási szemlélet – mely egy sosem létezett stíluszisztaság érdekében a későbbi korszakok emlékeit megsemmisítette az épületekben – a század végére túlhaladottá vált. **Gottfried Semper**, a neoreneszánsz képviselője (*drezdai színház és képtár*) a német forradalomban való részvétele miatt élete végén bécsi udvari építésztként tevékenykedett (*Burgtheater, Császárfórum*). A bécsi akadémia és az osztrák építészek (*Friedrich von Schmidt, Heinrich Ferstel, Ludwig Förster, Karl Hasenauer*) izlésformáló hatást gyakoroltak az egész Monarchia építészetére.

Szobrászat – A klasszicizmusban háttérbe szorult művészeti ág helyzete a romantika korában sem változott lényegesen. A templomban való temetkezés tilalma és a megfelelő mecénások hiánya a templomi síremlékekre adott megbízások megszűnését eredményezték. A szobrászat új és egyetlen meghatározóvá váló műfaja a világi emlékműszobrászat, a köztéri szobor lett, melynek elterjedésére a városrendezés szempontjai is ösztönzőleg hatottak. Megváltozott a szobrászat fő feladatává váló heroizálás és hőskultusz kifejezése: **Anton Fernkorn** osztrák művész például az asperni csata emlékét egy alvó oroszlánnal jelképezte. (*Az asperni oroszlán*, 1858)

A korszak két kiemelkedő francia mestere **David d'Angers** és **François Rude** volt. A klasszicizmushoz erősebben ragaszkodó d'Angers a párizsi Panthéon oromcsoportja mellett portréiról volt híres, míg a szenvedélyesebb Rude legismertebb alkotása a Chalgrin diadalívére készített „*Marseillaise*” című dombormű (1835–36). A szobrászok fő működési területe az építészet társművészeteként alkalmazott díszítő szobrászat maradt.

Festészet – Vezető szerep a francia festészetnek jutott, köszönhetően többek közt a magas szintű akadémiai oktatásnak. **Théodore Géricault** (1790–1824) rövid munkássága alatt vonzódott a borzongató (*Elmebeteg nő portréja*), a tragikus (*A medúza tutajja*) és a szenvedélyes (*Az epsomi lóverseny*) témák megfestéséhez. **Eugène Delacroix** (1798–1863) leghíresebb képe, a „*Szabadság vezeti a népet*” az 1830-as forradalom harcait ábrázolja. A zsúfolt és kitűnő színhatású kompozíció központi alakja, az áldozatok tetemei fölé magasodó nőalak nemcsak a szabadság, de Franciaország jelképe is. A Louvre Apolló-galériájának Delacroix által kifestett mennyezete azt bizonyítja, hogy a falkép nem találta meg a korszak kifejezési formáját. Sok klasszicizáló vonás fedezhető fel **Dominique Ingres** (1780–1869) alkotásaiban. Zárt kontúrú, kissé hűvös képeinek külön csoportját adják aktképei (*A nagy odalisztk, Nagy fürdőző*).

A francia féktelenséggel szemben a német festészetet az érzelmesség és a filozofikusság jellemezte. Képviselői továbbra is Rómába jártak tanulni. Műveik közül két csoportot kell

kiemelni: a tájképeket és a vallásos témájú műalkotásokat. A tájképfestészet kimagasló mestere volt **Caspar David Friedrich** (1774–1840). Képein a baltikumi német táj valóságghú ábrázolásán túl a nézőnek háttal álló, a természetet szemlélő alakok gyakran az emberi érzéseket (magány, barátság) avatják a kép fő tárgyává. A vallásos tematika a *nazarénus* festőknél jelentkezett. A magát Lukács testvérek egyesülésének nevező csoportosulás tagjai (*J. F. Overbeck, P. Cornelius*) az 1810-es években telepedtek le Rómában azzal a céllal, hogy megújítsák az egyházi festészetet.

Az angoloknál a nagy hagyományokkal rendelkező tájképfestészet művelője volt a salisburyi székesegyházat többször megfestő **John Constable**, valamint – körvonalakat feloldó festési technikája miatt az impresszionizmus előfutárának is tartott – **William Turner**, akinek fantáziáját a tenger, a köd, a pára és a tűz ábrázolása izgatta (*Eső, gőz és sebesség*, 1844). A nazarénusokhoz hasonlóan a vallásosság jellemezte a *Preraffaelita Testvériség* nevet viselő csoport képeit is. Az 1848 körül alakult társaság művészei (*Dante Gabriel Rossetti, William Holman Hunt, Ford Madox Brown*) a vallás és az erkölcs jegyében a *Raffaello* előtti művészetet tekintették példaképüknek. Festészetük a szimbolizmust készítette elő.

Realizmus – Míg az építészetben a század végéig töretlenül folyt a historizálás, az akadémia által képviselt hivatalos művészet ellen már a század közepétől fellázadtak a festők, és a művészi szabadság jegyében új iskolákat és stílusirányzatokat alapítottak. A kulturális hegemonia Franciaországré maradt, de a művészet megújításához nem annyira saját hagyományaikból, mint más földrészek kultúrájából merítették az ihletet.

A korábbi korstílusokban is fellelhető realista vonások az 1850–1870 közötti évtizedekben önálló irányzatként jelentkeztek. Az irodalmi realizmust kicsit megkésve követő művészettörténeti korszak alkotásai az anyagi–tárgyi világot egyszerű természetességükben, optikai valóságukban ábrázolták. A realista iskola első képviselői a francia tájfestők voltak. 1836-tól a fontainebleau-i erdőben dolgozó festők – **Théodore Rousseau, Jean-François Millet** – a közeli településről kapták a *barbizoni iskola* nevet. Borongós tónusú képeik ereje az egyszerű természetlátásban, a megfigyelés pontosságában, a részletekben rejlő szépség iránti fogékonyságban rejlett. A Fontainebleau-ban többször is megforduló, a tájképet lelkiállapotként értelmező **Camille Corot** a hivatalos művészet képviselői szemében nem volt több, mint egy „*szerecsélen fickó, aki sárba mártott szívaccsal mászkál a vásznon*”.

A francia realizmus legjelentősebb alakja **Gustave Courbet** (1819–1877) volt. Művészi hitvallása szerint a festészet csak „valóságos, meglévő dolgokat fejezhet ki”. Ezért mondta azt, ha mutatnak neki egy angyalt, ő megfesti. Courbet nem szépít, nem magyaráz, nem szelektál. Műveit – mint például a „*Kőtörők*”, „*A festő műterme*”, „*A Szajna-parti kisasszonyok*” című képeit – 1855-ben „*Le réalisme*” címmel önálló kiállításon mutatta be. **Honoré Daumier** (1808–1879) képei igazi társadalomkritikák voltak: karikatúrái Lajos Fülöp korának figuráit pellengérezék ki, festményeinek alakjai egyszerű, fáradt emberek (*A mosónő*). Az egész Európán végigvonuló realizmus sajátos változatát képviselte az orosz Vándorkiállítási Társaság (Peredviznyik). A forradalmi demokraták filozófiájának hatása alá került és az akadémiairól 1863-ban kivonult fiatal festők (*I. J. Repin, Ny. A. Kaszatkín, I. I. Levitan*) mozgalmának az volt a célja, hogy az új művészetet eljuttassa a vidéki városokba is.

Impresszionizmus – Az impresszionizmus *Monet*: „*Impresszió, a felkelő nap*” című képe után kapta a nevét, melyet 1874-ben, az impresszionista festők nagy botrányt kavart első kiállításán láthatott a közönség. Az itt szereplő fiatal festők csoportta szerveződését megélhetési problémák segítették elő, ugyanis a szabadban, a pillanatnyi benyomás alapján a látványt színélményként rögzítő vásznaikat a hivatalos festészet képviselői a Szalon kiállításairól kitiltották. A művészettörténet egyik nagy paradoxona, hogy ezek a meg nem értett, koplaló

művészek a festészet legderűsebb, napfénytől harsogó korszakát hozták létre. Az első kiállítást még hét követte; az utolsót 1886-ban rendezték.

Az impresszionizmus kialakulásának előfeltétele volt **Édouard Manet** (1832–1883) művészete, akinek nagy felháborodást kiváltott művei, a „*Reggeli a szabadban*” (1863) és az „*Olympia*” újszerű festésmódjukkal azt bizonyították, hogy a vizuális, plasztikai nyelvnek saját, önálló jelentése van. E l’art pour l’art jelenség mellett az új stílus megszületésének másik fontos tényezője a *plein air* festés alkalmazása volt. A szabadban festett képeken a kontúrokat a légköri jelenségek feloldották és összemoszták, a színek és a fények csak a néző szemének recehártáján álltak össze tárgyakká. Az impresszionizmus a japán fametszetekből az új képszerkesztést és ugyanannak a témának a variálását, a fotográfiától a pillanat esetlegességéből adódó dekomponáltságot merítette.

Claude Monet, **Alfred Sisley** és **Camille Pissarro** kivételével a többi impresszionista festő művészetének csak egyes korszakai sorolhatók a stílushoz, főként az 1874 körül, a Párizs melletti üdülővárosban, Argenteuil-ben festett képeik. **Edgar Degas**-t (1834–1917) nem érdekelte a *plein air*; koncertet, lóversenyt, baletet és fürdő nőket ábrázoló festményeit a pillanat véletlenszerűsége kapcsolta az impresszionistákhoz. **Pierre-Auguste Renoir** (1841–1919) képeit lágy vonalak és önfeledt életszeretet jellemzik (*Le Moulin de la Galette*, 1876; *A hinta*, 1876; *A páholy*, 1874). **Claude Monet** (1840–1926) volt a legfogékonyabb a fényfestés problémái iránt. A roueni katedrálisról, a tavirózsákról festett sorozataiban eljutott a kompozíció teljes kizárásához.

Erőteljes fény–árnyék hatású, lezáratlan körvonalú, puhán mintázott művei miatt az impresszionizmus szobrászának tartják **Auguste Rodint** (1840–1917). Legismertebb műve egy párizsi múzeum bejáratának szánt, „*A pokol kapuja*” címet viselő kompozícióhoz faragott szobra, a *Gondolkodó*. Több szobrát, mint például a „*Calais-i polgárok*”-at (1884), vagy a *Balzac-élművet* (1897) a negatív kritikák miatt csak jóval keletkezésük után állították fel. Rodin művészetének az ellentéte volt a klasszikus formákhoz vonzó szobrász, **Aristide Maillol** (1861–1944) életműve.

Posztimpresszionizmus – Az 1880–1905 között jelentkező posztimpresszionizmus nem volt egységes stílus, de képviselőit összekapcsolta az impresszionizmus továbbfejlesztésére és egyben meghaladására tett kísérlet. Az impresszionizmushoz tudományos alapon közelítő neoimpresszionizmus (pointillizmus, divizionizmus) mesterei – **Paul Signac** és **Georges Seurat** – az optikai elméleteket felhasználva a színeket apró festékpöttyökre bontották fel. A szimultán kontraszt elve alapján tudatosan egymás mellé helyezett pontokból felépülő képeik azonban elvesztették az impresszionizmus spontaneitását. Egész más eredményre jutott **Paul Cézanne** (1839–1906), aki az impresszionizmus vívmányaiból megtartotta a színek tónusértékét, a valórt, de ragaszkodott a tárgyak tömegéhez és a kompozícióhoz. Az impresszionistákkal megegyező témájú képeiről (*Kártyázók*, *Mont Sainte-Victoire sorozat*, *csendéletek*) azonban hiányzott a derű. Színeinek intenzitása miatt a fauve-ok, a perspektíva megkérdőjelezéséért a kubisták is előfutárknak tekintették.

Szimbolizmus – Az impresszionizmussal ellentétben a szimbolizmus képviselői a dekoratív vizuális jeleknek emocionális jelentést is tulajdonítottak. A főként Dante és Shakespeare világa iránt vonzódo preraffaelitákkal szemben a francia szimbolizmus képviselői (**Gustave Moreau**, **Odilon Redon**) a Baudelaire, Rimbaud, Mallarmé nevével fémjelzett kortárs irodalommal álltak kapcsolatban. A késő romantika hajtásaként **Paul Gauguin** (1848–1903) a totális világképet keresve előbb Bretagne-ban, majd 1891-től Tahitin festette az érzéki szenzációt és szimbolikus jelentést egyesítő képeit (*A sárga Krisztus*, *Látomás mise után*, *Tahiti nők*). Stílusát ezért szintetizmusnak, vagy – a középkori ólomüveglablakokra emlékeztető technikája miatt –

cloisonnizmusnak is nevezik. Gauguin művészete inspirálta az 1890-es években a Nabis (= próféta) festőcsoport megalakulását. Tagjai – *Paul Sérusier, Maurice Denis, Pierre Bonnard, Édouard Vuillard, Rippl-Rónai József* és a festőként indult Maillol – a komplementer színhasználatot a japán fametszetekből átvett stilizálással és a szecesszió vonalkultuszával egyesítették. A *Revue Blanche* folyóirat köré tömörült csoport plakátjainak nagy szerepe volt az alkalmazott grafika megteremtésében, melynek a grófi családból származó, a Montmartre világot megörökítő nyomorék festő, **Henri de Toulouse-Lautrec** (1864–1901) is nagy mestere volt. A belgiumi bányavidéket prédikátorként járó, majd 1888-ban Arles-ban letelepedett **Vincent van Gogh** (1853–1890) számára a festés szintén prófétai magatartás és etikai kérdés volt. Az impresszionizmustól örökölt bontott esetkezeléssel festett, apró rovátkákból építkező képei (*Napraforgók, Gauguin széke, önarcképei*) zaklatott lelkvilágának a kifejeződései. Festészete – a norvég *Edvard Munch* és a belga *James Ensor* munkásságával együtt – már átvezet az expresszionizmusba.

Szecesszió – Az 1890–1910 közötti művészeti megújulást francia nyelvterületen *art nouveau*-nak, Németországban *Jugendstil*-nek, az Osztrák–Magyar Monarchiában *szecesszió*-nak (= kivonulás), Angliában *modern style*-nak hívták. A sokféle elnevezés és a helyi sajátosságok ellenére a megközelítően azonos időben kialakult szecesszió újból egyetemes stílusirányzat volt, mely az építészetben, a festészetben és az iparművészetben egyaránt jelentkezett. Jellemzői a síkszerűség, a dekoratív felületképzés, a stilizált növényi ornamentika, a bizzar és spirituális téma iránti fogékonyság. A szecesszió jellegzetessége, hogy művészei folyóiratok (*Jugend, Ver Sacrum, Studio*) körül, műhelyekben (*Wiener Werkstätte, Budapesti Műhely*) és művésztelepeken (*Darmstadt, Gödöllő*) tömörültek, ami lehetővé tette a művészet minden ágára kiterjedő összművészeti alkotások (Gesamtkunstwerk) létrehozását. A dinamikus stílus rövid életét az magyarázza, hogy pontosan a történelmi pillanat stílusát akarta megragadni.

A szecesszió előzményeként a történelmi formák elleni lázadás összefonódott a nagyvárosi környezet esztétizálására tett kísérlettel. Az új stílus kiindulópontja Anglia volt, ahol az ipar fejlődésének köszönhetően elsőként jelentkezett a gyári sablonok által meghatározott épített környezet válsága. A szecesszió elméletét megalapozó **John Ruskin** és **William Morris**, és a hatásukra megalakult *Arts and Crafts Movement* tagjai a céhek és a kézműves mesterségek visszaállítását hirdették. Az utópisztikus elképzelés azonban nem tölthette be azt a társadalmi célját, hogy mindenki számára megfizethető művészi alkotásokat nyújtson, hiszen az egyedileg előállított műtárgy drága volt. Ehhez az ízlésnevelő mozgalomhoz kapcsolódott az angol rajz hagyománya, mely a hajlékony vonal díszítőszerepét hangsúlyozta.

Építészet – A historizmus kritikájaként jelentkező szecesszió nem a hagyományos térszervezés, hanem a történelmi formákból merítő ornamentika elutasítását jelentette, ezért a megoldás is az ornamentika megújításában rejtett. Az új díszítést az organikus természet burjánzó formáiban: kanyargós indájú növények, elnyújtott vonalak és virágok stilizált motívumaiban találták meg. Ennek legkiválóbb példái a belga művészetben születtek meg, mint például **Victor Horta** 1892-es *Tassel-háza* vagy **Henry van de Velde** bútorai, melyek 1895-ös párizsi kiállítása után kapta a stílus az *art nouveau* nevet. Franciaországban **Hector Guimard** párizsi metrőléjártai a legismertebbek. Angliában a Morris házát (*Red House*, 1859) építő **Philip Webb**, valamint **Norman Shaw** az angol vidéki építészet pittoreszk tradícióját élesztette újjá. Ennél nagyobb hatást gyakorolt a kontinensre a glasgow-i iskola, főként **Ch. R. Mackintosh** és **C. R. Ashbee** építésze, akik a művészet hasznosságát és őszinteségét propagáló morrisi elvet követve tiszta vonalvezetésű, az anyagokat tisztelő építészetet alakítottak ki.

Németországban és Ausztriában mindkét tendencia érvényesült. A festői, ornamentális irány mesterei közé tartozott **August Endell** és a bécsi szecesszió kiállítási épületét tervező **Joseph**

Maria Olbrich. A szecesszió épületének geometrikus tömegéből feltörő aranyozott babér lombkorona az elfojtott természet felszabadításának és a tudatalatti feltörésének első megfogalmazódása volt az építészetben. A geometrikus, funkciót hangsúlyozó irányt **Peter Behrens, Otto Wagner, Adolf Loos** és **Josef Hoffmann** képviselték. Az iskolateremtő Wagner legismertebb épületei a bécsi városi vasút pavilonjai, a Majolikaház és a Postatakarékpénztár. A szecesszió legegényibb, a fantasztikum határát súroló építészetét a dél-amerikai jezsuita stílust és a spanyol gótikát egyesítő **Antoni Gaudí** hozta létre, akinek leghíresebb architektúrája a máig befejezetlen barcelonai *Sagrada familia templom* (1884). A szecesszió sajátos ágát képviselte **Lechner Ödön** és a finn **Eero Saarinen**, akik friss formanyelvüket a népművészet motívumaiból merítették. Ki kell emelnünk a szecesszióval egy időben Észak-Amerikában kibontakozott funkcionalizmust: az épület szerkezetét leplezetlenül megmutató *chicagói iskola* képviselőjének, **Louis Sullivannek** acélvázis felhőkarcolóit.

Festészet és iparművészet – A festészetben jelentkező szecessziót nehéz elhatárolni a századvég posztimpreszionista, szimbolista irányzataitól, mert ezek a stílustendenciák gyakran a művészek életében is keverten jelentkeztek. A legtisztábban szecessziósnak nevezhető festő az osztrák **Gustav Klimt** (1862–1918) volt, akinek arany tónusú, mozaik hatású képei (*Az asszony három életkora*, 1908, *A csók*, *Judit*) a freudizmussal áthatott bécsi századvég allegóriái voltak. **Egon Schiele** és **Oskar Kokoschka** szecesszióból induló művészete az expresszionizmusban teljesedett ki. Az angol festészetből **A. V. Beardsley** nevét kell kiemelnünk *Alexander Pope* és *Oscar Wilde* műveihez készített illusztrációi miatt. Jelentős volt a gunyorosan moralizáló Ensor mellett a belga **F. Khnopff** és **Félicien Rops**, illetve a holland **Jan Toorop** és a svájci **Ferdinand Hodler** munkássága. A szecessziós iparművészet világhírű képviselői voltak a francia **Émile Gallé**, az irizáló üvegeiről híres amerikai **L. C. Tiffany** és az eosint megalkotó pécsi **Zsolnay Vilmos**.

Avantgárd – Az *avantgarde* (= élcsapat, előőr) a modern művészet első korszaka. A 20. század elején fellépő irodalmi és képzőművészeti mozgalom gyökeresen szakított nemcsak az őt megelőző korszakkal, de az egész klasszikus tradícióval. A különböző izmusokként jelentkező törekvésekben közös volt, hogy a látott világ ábrázolását kiszolgáló fotográfia elterjedése megváltoztatta a művészet szerepét. A művész fő feladata már nem az objektív ábrázolás, hanem – a naiv művészeknél (**Henri Rousseau**) elsőként értékelt – alkotás lett. A primitív, ősi kultúrák hatására és a szabályok, konvenciók felrúgása következtében a mű milyenségét nem az európai szépségeszmény és térszerkesztés, hanem a belső szükségyszerűség szabta meg. Ez a folyamat az 1910-es évekre az absztrakt művészet megszületéséhez, illetve a művészet tagadásához vezetett.

Expresszionizmus – A művészeti és társadalmi konvenciók, a pozitívizmus, valamint az impresszionizmus és a naturalizmus ellen lázadó expresszionizmus lényege, hogy a külső megjelenítésétől függetlenül tárgyak belső igazságát ábrázolja. Ez az irányzat jelentkezett az avantgarde mozgalmak közül a legkorábban és egyszerre két országban is. A *fauves*, vagyis vadak néven ismertté vált párizsi festőcsoport az 1905-ös első kiállításuk kritikásától kapta a gúnynevét. A *fauvizmus* kialakulását a *divizionizmus* tudatos módszerességével szembeni fellépés motiválta. Vezéralakja, **Henri Matisse** (1869–1954) szerint a művészetnek Seurat statikussága helyett dinamikusnak, az impresszionisták pillanatnyisága helyett pedig kifejezőnek kell lennie. Matisse mindezt Cézanne festményeiben találta meg, melyek szerkezetét a színek kapcsolata adja meg. A színek intenzitását és expresszivitását a végtelékig fokozó Matisse-hoz hasonló elvek alapján festettek **André Derain** és **Maurice de Vlaminck**, akik **Raoul Dufyval**, **Albert Marquet-val**, **Georges Rouault-val** és másokkal együtt csatlakoztak a csak lazán összetartozó csoporthoz.

Az első német expresszionista csoport az 1905-ben Drezdában alakult „*Die Brücke*” (A híd) volt. Alapítója, **Ludwig Kirchner** egy ideig együtt élt és dolgozott a csoport néhány tagjával. „A

hídhöz” tartozó *Max Pechstein, Erich Heckel, Karl Schmidt-Rottluff* és **Emil Nolde** célja az emberi ösztönvilág képi megjelenítése volt, melyhez az eszközöket Gauguin és a fauve-ok festészetéből, valamint a primitív egzotikus művészetből merítették. Kedvelt műfajuk volt a fametszet, melynek fekete-fehér kontrasztjával mély drámai hatást váltottak ki. Münchenben jött létre 1911-ben a „*Der Blaue Reiter*” (A kék lovas) csoport, mely nevét **Kandinszkij** egyik festménye után kapta. Tagjai – *Franz Marc, A. Macke, Paul Klee* – nem vaddá lettek, hanem a lélek valóságába menekültek. A tárgyábrázoló szerepétől megszabadított szín és forma egyedüli mércéje az a hatás lett, amit a lélekre tett. Ezzel az expresszionizmus eljutott az absztrakt művészethez.

Absztrakt (nonfiguratív) művészet – A századforduló világnézeti válságában gyökerező törekvés megtagadta a vizuális világ igazságát, helyette az összefüggésüket veszített jelenségektől elidegenedve művészi jelrendszerrel fejezte ki a mögöttes valóságot. A non-figuratív művészetnek két irányzata alakult ki az 1910-es években. Az egyik a Kandinszkij-féle, a színek expresszivitásán alapuló lírai, a másik a geometrikus absztraktizmus. Ez utóbbinak is több formája van: az egyik a szubjektivitás eltörlésével a világot piros, kék és sárga négyzetekre absztraháló *Piet Mondrian* által képviselt *neoplaszticizmus*. Oroszországban a fény problémájával foglalkozó *rayonizmus* (*Larionov és Goncsarova*), a Malevics-féle *szuprematizmus* és a *konstruktivizmus* (*Tatlin, Antoine Pevsner, Naum Gabo*) sorolhatók ide. *Kazimir Malevics* 1918-ban eljutott a fehér alapon fehér négyzetig, melyet a nem-objektivitás érzékenységeként határozott meg.

Kubizmus – A kubizmus (cube = kocka) Pablo Picasso 1907-es „*Avignoni kisasszonyok*” című képével kezdődött. A kubista festők – Robert Delaunay, Ferdinand Léger, Albert Gleizes, Jean Metzinger – 1911-ben a „*Salon des Indépendants*”-ban, majd a „*Salon d’Automne*”-ban szerepeltek először együtt. A kubisták az igazságot nem a valóság objektív visszaadásában, hanem a dolgok belső szerkezetének megragadásában keresték. Kiindulópontjuk az a cézanne-i megállapítás volt, mely szerint a természetben minden három geometriai elemre vezethető vissza. Cézanne a plasztikus formálás érdekében a tárgyakat nem egy, hanem egyszerre több nézőpontból szemlélte. A reneszánsz perspektívát felrúgó kubizmus cézanne-i periódusát az analitikus (1910–1912), majd a szintetikus kubizmus (1913–1914) követte. Az analitikus periódust a tárgyak különböző nézőpontok általi széttörése és a barnásszürke színek használata jellemezte. A szintetikus kubizmus már teljesen elszakadt a tárgyak utánzásától, a festők a képeket szabadon kitalált, színes és mozgalmas vizuális jelekből építették fel. A kubisták nevéhez fűződik a kollázstechnika kialakítása, mely során betűket, újságvágásokat és más anyagokat applikáltak festményeikbe. A kubizmus legkiemelkedőbb alakja **Pablo Picasso** (1881–1973) volt, akinek a társadalom kivetettjeit ábrázoló „kék”, majd a cirkusz világát bemutató „rózsaszín” korszaka után figyelme a néger faszobrászat felé fordult. Ennek hatása érződik a kubizmust elindító „*Avignoni kisasszonyok*”-on is. Picassóval egy időben, de tőle függetlenül kezdett kubisztikus képeket festeni **Georges Braque** (1882–1963), akinek képein először jelent meg a hangszer-motívum (*Lány gitárral*, 1913). A közösen kiállító Picasso és Braque mellett a kubizmus egyik alapítójaként tisztelik *Juan Grist*. A mozgalom 1913-as kiáltványát *Guillaume Apollinaire* írta.

Futurizmus – Az irodalmi mozgalomként Olaszországból indult futurizmus **Filippo Tommaso Marinetti** által megfogalmazott 1909-es kiáltványa a múlt tagadását, a technika és a sebesség nagyszerűségét és a háború jogosságát hirdette. A múzeumok művészeite ellen is harcot indító futuristák szerint „*egy bömbölő autó (...) szebb, mint a Szamothrakéi Niké*”. A *Carlo Carra, Umberto Boccioni, Luigi Russolo, Giacomo Balla* és *Gino Severini* nevéhez köthető irányzat a kubisztikus kompozíciót a dinamizmussal kívánta ötvözni, amit a mozgás fázisainak

szimultán megjelenítésével ért el (*Boccioni: Egy kerékpáros dinamizmusa, Izmok sebességben*). A futurizmus Oroszországban talált kedvező fogadtatásra, ahol nagy hatást gyakorolt *Majakovszkijra* és a konstruktivistákra.

Dadaizmus – A futurizmussal ellentétben a dadaizmust éppen a háború elleni tiltakozás váltotta ki 1916-ban a zürichi Voltaire-kabarében összegyűlt írók és művészek körében. A mozgalom a Larousse-szótár lapjai közé csúszott papírvágó kés játékának köszönhetően kapta a nevét, melynek a dadaista kiáltványt író **Tristan Tzara** szerint nincs semmi jelentése, csupán a tagadás és a lázadás jelképe. A dadaizmus nem annyira művészeti irányzat, mint inkább szélsőségesen dogmaellenes lelki magatartás. Képviselőit a műalkotásnál jobban érdekelte a gesztus, mellyel provokálta a jó ízlést, éppen ezért kedvelt kifejezési eszköze volt a botrány. Ennek legjobb példái **Marcel Duchamp** ready made-jei voltak. A *készen talált tárgyként* kiállított egyszerű használati eszközök rejtett jelentéseket hordoztak, mint például a „*Forrás*” címet viselő piszoár, vagy az „*Egy törött kar elé*” címet kapott falnak támasztott hólapát. A dadaisták megvetették a művészetet, ugyanakkor a hétköznapi tárgyak műalkotássá tételével az egész világot a művészet rangjára emelték. A háború után Hannoverben (*Schwitters*), Kölnben (*Max Ernst, Hans Arp*), Párizsban (*Picabia, Aragon, Éluard, Breton*) és New Yorkban (*Duchamp*) alakultak dadaista csoportok, de az ellentmondásos mozgalom („*Hogy élni tudjon, a Dadának minden pillanatban szét kell rombolnia a Dadát.*”) 1922-ben véget ért.

Szürrealizmus – Az 1920-as években kibontakozó irányzat előfutára volt *G. de Chirico* metafizikus festészete, a századforduló szimbolizmusa, **Marc Chagall** álmat és valóságot összemósó művészete és a dadaizmus. A szürrealista manifesztumot *André Breton* 1924-ben fogalmazta, a csoport első kiállítását a következő évben rendezték. A szürrealista festészet célja a tudatalatti szféra felszabadítása által a realitáson túli kapcsolatok létrehozása, a pszichikai automatizmus révén meghökkenítő asszociációk, álmokképek vizuális rögzítése. A szürrealista szépség meghatározását *Lautréamont* adta: „*Olyan szép, mint egy varrógép és egy esernyő véletlen találkozása a műtőasztalon.*” Legismertebb művészei: **Salvador Dalí, René Magritte, Juan Miró** és **Paul Klee** voltak.

A ZENE VILÁGA

Klasszicizmus – A zenei klasszicizmus fogalma alatt a három nagy mester: Haydn, Mozart és Beethoven korát és műveit értjük. A kifejezés Beethoven halála után keletkezett a tökéletes szerkezettel, humánus tartalommal, zenei szépséggel és összhanggal jellemezhető stílus megjelölésére. A korszak zenei központja Bécs volt, annak ellenére, hogy egyik zeneszerző sem itt született, csupán életüknek egy részét töltötték a császárvárosban.

Az alsó-ausztriai születésű **Joseph Haydn** (1732–1809) néhány nélkülözéstől terhes, bécsi évet követően élete nagy részét udvari szolgálatban töltötte. 1761-ben segédkarmesterként került Esterházy Pál Antal kismartoni zenekarához. Esterházy Miklós, aki 1766-ban udvarát *Esterházára* helyezte át, Haydnt a zenekar karmesterévé nevezte ki. Haydn a hercegi bábszínház és operaház számára írt darabokat, de munkásságának igazi súlypontját instrumentális darabjai: szonátái, szimfóniái és vonósnygyesei jelentik. Miután Esterházy Antal 1790-ben feloszlatta a zenekart, Haydn visszaköltözött Bécsbe. Két londoni útja (1790–1792; 1794–1795) nagy sikert és elismerést hozott számára, és szerepet játszott a két oratórium, a „*Teremtés*” (1798) és az „*Évszakok*” (1801) megszületésében. 1795-ben Esterházy II. Miklós herceg visszahívta az újra megalakított udvari zenekarhoz. Hosszú élete során több mint 100 szimfóniát (*Búcsú, Katona, Üstdob, Óra szimfónia*), 24 operát, 20 zongora- és 9 hegedűversenyt, 77 vonósnygyest, 33 zongoraszonátát és számos kamarazenei művet komponált. Zenéjében fellelhetők a magyaros verbunkos motívumai is.

Sokkal kevesebb idő adatott meg **Wolfgang Amadeus Mozart** (1756–1791) számára. Az Európát beutazó csodagyerek nemcsak kitűnően zongorázott, de 9 éves korában szimfóniát, 12 évesen operát komponált. Visszatérve Salzburgba az érsek szolgálatába lépett, de nehezen viselte a kötöttségeket, ezért 1881-ben lemondott állásáról és Bécsbe költözött. Eleinte zeneszerzőként és zongoristaként is sikerei voltak Bécsben, de az udvari zeneszerző tituluson kívül megélhetést biztosító állást nem sikerült találnia. Élete utolsó, igen termékeny éveit súlyos anyagi problémák és betegsége árnyékolta be. Mozart élete 35 éve alatt 50 szimfóniát (*Haffner*, *Prágai, g-moll, Jupiter*), számos zongora- és hegedűversenyt, és rengeteg kamaraművet (divertimento, vonósötös) alkotott. 22 operája közül a legismertebbek a „*Szöktetés a szerájból*”, a „*Figaró házassága*”, a „*Don Giovanni*”, a „*Così fan tutte*” és a „*Varázsfűvola*”. Utolsó művét, a *Requiemet* megrendelő titokzatos alak, akit Mozart a halál hírvivőjének tekintett, annak a Walsegg grófnak volt a megbízottja, aki a darabot a saját nevében kívánta megjelentetni.

A Bonnban született **Ludwig van Beethoven** (1770–1827) 22 éves korában költözött Bécsbe. A bécsi arisztokrácia által kedvelt és támogatott Beethoven volt az első zeneszerző, aki nem kényszerült sem egyházi, sem udvari szolgálatba. A független és gögös mester még azt is megengedte magának, hogy ha játéka közben valaki beszélgetni mert, felugrott a zongora mellől és kijelentette, hogy „ilyen barmoknak nem játszom”. Nagy hatást gyakoroltak rá a francia forradalom eszméi. 1804-ben szimfóniát írt „*Bonaparte*” címmel, de amikor Napóleon császárrá koronáztatta magát, a mű címét „*Eroicára*” változtatta. A romantika előszeleként Beethoven egyre jobban szétfeszítette a klasszikus műfajok határait. Műveit Mozarttal ellentétben nem a dallamok gazdagsága, hanem néhány téma minél sokoldalúbb kifejtése jellemzi, mint például az 5. szimfónia első tételének a sors kopogását utánzó rövid motívuma, mely a darab többi tételében is feltűnik. Életének nagy megpróbáltatása hallásának fokozatos gyengülése majd elvesztése volt. Beethoven egyre inkább elszigetelődött a világtól, miközben egyre magasabb csúcsára érkezett el zeneszerzői pályafutásának. Viszonylag kevés számú műve közül ki kell emelnünk 9 szimfóniáját, 5 zongoraversenyt, 1 hegedűversenyt, kamaraszonátáit, vonósnégyeseit és nyitányait (*Egmont*, *Coriolan*). Egyetlen operát írt, ám a „*Fidelio*” csak harmadik, átdolgozott formájában hozott számára sikert. Utolsó korszakának nagy műve a „*Missa Solemnis*” (Ünnepi mise).

Romantika – A romantikus zenét a formai kötöttségek felszámolása, új műfajok (szimfonikus költemény, fantázia, nocturne) megjelenése, a dúr–moll harmóniavilág megbontása, ametrikus ritmika, és zenén kívüli élményanyag zenébe foglalása (programzene) jellemzi. Felerősödnek a népi, nemzeti vonások, főleg a közép- és kelet-európai szerzők zenéjében. Megváltozik a zenekar hangzása; az együttes nemcsak létszámában, de új hangszerekkel (angolkürt, piccolo, hárfa) is bővül.

A német romantika első nemzedékéhez tartozott **Franz Schubert** (1797–1828). Rendezetlen élete és nehéz anyagi körülményei miatt zenéjében gyakran előforduló motívum a vándorlás, az elvágyódás. Festőkből, írókból és zenészekből álló baráti körével zenés esti összejöveteleket, ún. *schubertiádokat* szervezett. Életműve központi helyét 9 szimfóniáján kívül 600 dal (*Margit a rokkánál*, *A halál és a lányka*, *A pisztráng*) és 2 dalciklus (*A téli utazás*, *A szép molnárlány*) foglalja el. Gazdag bankár családból származott **Felix Mendelssohn-Bartholdy** (1809–1847), akinek legtöbbet játszott műve a *Szentivánéji álomhoz* írt kísérőzene nászindulója. Öt szimfóniát írt, melyek közül a Skót és az Olasz szimfóniába beleszötte utazásai élményeit. Miután **Robert Schumann** (1810–1856) kezét egy ujjgyakorlat tönkretette, zongorista karrierje kettétört. Az általa alapított zenei lapban írásaival megalapozta a modern zenekritikát. A zongoradarabjairól (*a-moll zongoraverseny*, *Álmodozás*) és csaknem 150 daláról híres mester 4 szimfóniát (*1. Tavaszi*; *3. Rajnai*) és több kamaradarabot is írt.

Az ún. forradalmi romantika képviselője volt az orvosnak készülő **Hector Berlioz** (1803–1869). A kortárs írók (Victor Hugo) és festők (Delacroix) hatása alá kerülő zeneszerző nevéhez fűződik a programzene megteremtése. Legismertebb műve a „*Fantasztkus szimfónia*” (1830), melynek alcíme: Epizódok egy művész életéből. Húsz évesen költözött Párizsba a lengyel **Frédéric Chopin** (1810–1849). A csodagyerekként indult zongorista szinte csak zongoradarabokat komponált, megújítva a zongorázás technikáját. Két zongoraversenyén és három szonátáján kívül főleg a rövidebb műfajokat kedvelte (etűd, prelűd, keringő, ballada). Polonézainak és mazurkáinak harmóniavilága a lengyel népzeneből merít. **Liszt Ferenc** (1811–1886), a kor legünnepeltebb zongoraművésze Paganini virtuozitását ültette át zongorára. Gyerekkora óta rengeteget koncertezett egész Európában; hosszabb időre Párizsban, Svájcban, Weimarban és Rómában telepedett le. 1875-től a budapesti Zeneakadémia elnöke és tanára volt. Liszt életművében is fontos szerepet töltött be a programzene (*Faust- és Dante-szimfónia, Vándorévek című zongoraciklus*). Liszt teremtette meg a *szimfonikus költemény* műfaját (*Tasso, Mazeppa, Les Préludes*). Főbb egyházi művei a „*Koronázási mise*”, az „*Esztergomi mise*”, valamint a „*Krisztus*” oratórium. A cigányok által közvetített népies dallamok szólalnak meg magyar rapszódiaiban. *Reményi Ede*, majd *Joseph Joachim* magyar hegedűművészek kísérőjeként találkozott a magyar műzenével **Johannes Brahms** (1833–1897), akinek nemcsak *magyar táncaiban*, de nagy műveiben is felismerhető a magyaros hang. Brahms visszatért a klasszikus elődök zenei formáihoz: 4 szimfóniát, négy versenyművet, kamaraműveket és kb. 200 dalt komponált. Legismertebb műve a „*Német Requiem*”.

A 19. századi olasz opera első mestere **Giocchino Rossini** (1792–1868), sok más opera mellett „*A sevillai borbély*”, a „*Hamupipőke*”, és a „*Tell Vilmos*” szerzője volt. **Gaetano Donizetti** (1797–1848) több mint 70 operát írt, ezek közül a leghíresebbek a „*Don Pasquale*”, „*A szerelmi bájital*” és a „*Lammermoori Lucia*”. A kizárólag tragikus operákat komponáló **Vincenzo Bellini** (1801–1835) fő műve a „*Norma*”. A legnagyobb olasz operaszerző, **Giuseppe Verdi** (1813–1901) által a „*gályarabság éve*”-nek nevezett első alkotói periódusában komponált műveinek a mondanivalója összeforrt a risorgimento eszméivel (*Nabucco*). Az 1850-es években keletkeztek fő művei: a „*Rigoletto*”, a „*Traviata*”, a „*Trubadúr*”, „*Az álarcosbál*”, a „*Don Carlos*”, az „*Aida*” és a „*Requiem*”. Ezt követően 16 évig nem komponált, majd megírta utolsó műveit: az „*Otello*”-t és a „*Falstaff*”-ot. Verdi hús-vér szereplőket ábrázoló, dallamos operáinak éppen az ellentéte **Richard Wagner** (1813–1883) zenéje. Wagnerre gyerekkorában hatást gyakorolt előfutára, *Carl Maria von Weber* (1786–1826) legismertebb operája, a „*Bűvös vadász*”. A kalandos életű Wagner nevéhez fűződik az opera műfajának megújítása. Az összművészet híveként a zene, a szöveg és a színpadi mozgás egységét hirdette, ezért maga írta az általa zenedrámának nevezett darabok szövegkönyvét. Megszüntette a zárt áriák és recitativók váltakozásából álló operát, helyette a töretlenül felépített műben az énekszólamok a szöveg zenéjét követik (énekeszéd). Hősei elvont mitológiai alakok, zenéje apró, gyakran önálló jelentéssel bíró motívumokból építkezik (vezérmotívum). Főbb művei: „*A bolygó hollandi*”, „*Tannhäuser*”, „*Lohengrin*”, a „*Nibelung gyűrűje*” tetralógia (*A Rajna kincse, Walkür, Siegfried, Az istenek alkonya*), „*Tristan és Isolda*”, „*Parsifal*” és egyetlen vígoperája, „*A nürnbergi mesterdalnokok*”. Élete végén beteljesült vágya: Bayreuthban felépült a Festspielhaus, ahol a mai napig csak az ő műveit játsszák.

A romantika korában olyan kelet- és észak-európai országok is bekapcsolódtak a zenei folyamatok alakításába, ahol korábban nem volt önálló, nemzeti karakterű muzsika. Ilyen zeneszerző a magyar *Erkel Ferenc* (*Bánk bán, Hunyadi László*), a cseh *Bedřich Smetana* (*Moldva*) és *Antonín Dvořák* (*Új világ szimfóna*). A norvégoknál Edward Grieg (*Peer Gynt, a-moll zongoraverseny*), a finnknél *Jan Sibelius* nevét kell megemlítenünk. A nemzeti iskolák között

kiemelkedő helyet foglal el az orosz romantika. *M. I. Glinka* működését követően az orosz népzenei hagyományból építkeztek az Ötök-nek nevezett zeneszerzői csoport olykor autodidakta tagjai. *M. A. Balakirev*, *C. A. Kjuj*, az orvos-kémikus *A. P. Borodin* mellett a társaság legkiválóbb komponistái a kitűnően hangszerelő Ny. A. **Rimszkij-Korszakov** (*Seherezádé*) és *M. P. Muszorgszkij* (*Borisz Godunov*, *Egy kiállítás képei*) voltak. *P. I. Csajkovszkij* stílusa közelebb állt a nyugat-európai zenéhez. Hat szimfóniája és versenyművei mellett leghíresebb darabjai a balettek (*A diótörő*, *A hattyúk tava*, *Csipkerózsika*).

A késői romantika egyik osztrák képviselője a 9 szimfóniát komponáló orgonaművész, *Anton Bruckner* (1824–1896) volt. A másik osztrák mester, *Gustav Mahler* (1860–1911) a bécsi és a New York-i operaházak mellett 3 éven keresztül a budapesti Operaház igazgatójaként is működött. Kilenc szimfóniáját Wagner hatása, hosszú időtartam és hatalmas zenekar jellemzi (8. „*Ezrek szimfóniája*”). Liszt és Wagner zenéje inspirálta *Richard Strauss* (1864–1949) zenéjének csillogását és virtuozitását. Kezdetben főleg szimfónikus költeményeket írt (*Don Juan*, *Imigyen szóla Zarathustra*), később az opera felé fordult az érdeklődése (*Salome*, *Elektra*, *A rózsalovag*).

A századforduló – Az olasz „bel canto” opera utolsó alkotója volt **Giacomo Puccini** (1858–1924), akinek harmóniavilágában már a modern zene hangjai is megszólaltak. Legismertebb operái: „*Bohémélet*”, „*Tosca*”, „*Pillangókisasszony*”, „*Turandot*”. Műveinek témáját gyakran a kisemberek világából merítette, melyet naturalisztikusan ábrázolt. Ebbe a – verizmusnak nevezett – stílusirányba sorolható még *R. Leoncavallo* (*Bajazzók*), *P. Mascagni* (*Parasztbecsület*) és *G. Bizet* (*Carmen*) munkássága.

A zenei impresszionizmus két legkiválóbb képviselője **Claude Debussy** (1862–1918) és **Maurice Ravel** (1875–1937) volt. Debussy zenéjének újszerű hangzását az 1889. évi párizsi világkiállításon megismert orosz zenének és a jávai gamelán-zenekarok gazdag ritmusvilágának hatására alakította ki. Az impresszionista zenében a dallam háttérbe szorul, az akkordok a tonalitás (együtthangzás) felbontása felé vezetnek. Debussy legismertebb darabjai zongorasorozatai (*Képek*, *prelűdök*), és zenekari művei (*Egy faun délutánja*, *A tenger*). A Maeterlinck szimbolista drámája alapján készült egyetlen operáját (*Pelléas és Mélisande*) csaknem tíz évig írta. Debussy stílusát fejlesztette tovább spanyol elemekkel gazdagítva Ravel. A kiváló hangszerelő legismertebb kompozíciója a „*Bolero*”, de írt dalokat, zongoraversenyeket és kamaradarabokat is. „*Daphnis és Cloé*” című balettjét a híres *Gyagilev* balettegyüttes részére komponálta.

8. A 19. SZÁZAD POLITIKAI ESZMÉI

A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS ÚJ IRÁNYA

A régi rend az **egyenlőtlenség** és a **kiváltságok** társadalma volt. Különböző kiváltságokkal és előjogokkal rendelkező rendekből és testületekből állt. Az egyén életét leginkább az a tény határozta meg, hogy melyik társadalmi rend tagjaként született meg, s melyik testületbe sikerült bekerülnie. A társadalmi különbségeket a legtöbben természetesnek tekintették.

A 19. században viszont gyorsulni kezdett a korábban meginduló társadalmi átalakulás. A rendi társadalmakat a demográfiai fejlődés, a gazdaság átalakulása, az új eszmék terjedése és az államhatalom erősödése fokozatosan átalakította. Népesebb, mozgékonyabb, gazdagabb társadalom jött létre, amelyből már tudatosan megpróbálták kiiktatni az emberi egyenlőtlenség legkirívóbb megnyilvánulásait.

A **rabszolga-kereskedelmet** már a 18. században is sokan elítélték. Elsőként Dánia hozott törvényt ellene: 1792-ben, a kormány 1804-es hatállyal illegálissá nyilvánította. Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban szinte egyszerre számolták fel a rabszolga-kereskedelmet (1807), majd a bécsi kongresszuson (1814–1815) brit felhívásra a nagyhatalmak közösen elítélték. Magát a **rabszolgaságot** már sokkal nehezebb volt megszüntetni. Nagy-Britannia 1833-ban, Franciaország 1848-ban tiltotta el, s pár éven belül valamennyi gyarmattartó európai hatalom csatlakozott hozzájuk. A 19. század folyamán a brit haditengerészet vezető szerepet vállalt az egyes illegális emberkereskedelmi központok megsemmisítésében. Az embercsempészet azonban folytatódott, amíg a rabszolgaságot el nem törölték az Egyesült Államokban (1863–1865), Kubában (1886) és Brazíliában is (1888). Az 1885-ös berlini és az 1889–1890-es brüsszeli nemzetközi konferenciák megpecsételték a történeteket: kimondták mind a rabszolga-kereskedelem, mind a rabszolgaság törvénytelenését.

A közép- és kelet-európai **jobbágyok** is személyes függésben éltek földesuraiktól. Poroszországban 1807-ben szabadították fel őket, Közép-Európában az 1848-as forradalmak során, Oroszországban pedig II. Sándor cár 1861-es rendelete szüntette meg a rabszolgasághoz hasonló, orosz jobbágyi állapotot.

Átalakult a **nemesség** is. Az újkorban a középrétegek fokozatos gazdagodása és a királyságok megerősödése két irányból is fellazította a nemesi rendet. A vagyon, a gazdagság sokak számára lehetővé tette, hogy belépjenek a nemesség soraiba. A királyok pedig arra törekedtek, hogy a hatékony kormányzás érdekében visszaszorítsák a nemesi kiváltságokat, s a nemeseket is alárendeljék az államhatalomnak. A nemesség gazdag, felső rétege egyre jobban elszakadt vidéki, szegényebb, műveletlenebb társaitól, s egyre jobban elfogadta az „úriemberség eszményét”, vagyis azt a felfogást, hogy **a társadalmi felsőbbrendűség nem annyira származás és öröklés, mint vagyon, ízlés, tehetség, műveltség és viselkedés kérdése**. A 19. századi forradalmak általában nem a nemességet számolták fel, hanem azokat a jogi különbségeket, amelyek a vagyonos nemességet elválasztották a társadalom többi vagyonos tagjától. A gazdag nemesség gyorsan megtalálta helyét az új gazdasági-társadalmi rendszerben, a szegény nemesség pedig Nyugat-Európában gyorsabban, Kelet-Európában lassabban, de mindenhol kezdett kihullani az uralkodó rétegek soraiból.

Megváltozott a **nők helyzete** is. A 19. század folyamán azt tartották természetesnek, hogy a nő nem dolgozik otthonán kívül, nem foglalkozik a politikával sem, hanem életét teljes egészében a családjának szenteli. Az erkölcsös életet követelő egyház, az egészségesebb gyermekeket kívánó állam és az otthoni kiszolgálást elváró férfiak mind egyetértettek ebben. (Ezen elvárásoknak persze csak a módosabb családok asszonyai feleltek meg, akiknek nem kellett

mindennapos munkával megkeresniük a kenyerüket.) Egyes történészek úgy fogalmaztak, hogy az ipari forradalom „kivitte” a férfiakat a családi otthonból, az asszonyokat viszont „bezárta” oda. A háziasság kultusza valóban eltávolította a nőt a politika világától, és ezért a legtöbb férfi magától értetődőnek tartotta, hogy nem biztosítanak számukra politikai jogokat. Egyes történészek viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy a nők helyzete igen sokat javult a 19. század folyamán. Korábban a házasságot a szülők készítették elő, a romantikus szerelem-kultusz azonban nagyobb szabadságot biztosított a nők számára is a párválasztásban. A szünetesszabályozás megjelenése csökkentette a gyermekek számát, az orvostudomány fejlődésével pedig csökkent a gyermekhalandóság is. A családi élet minősége sokat javult, a középosztály házasságai egyre egyenlőbb kapcsolattá váltak, a kevesebb gyermek több szabadságot biztosított a nőknek. Sok nő kezdett könyveket írni a 19. század folyamán, s a korszak több híres regénye (*Frankenstein, Tamás bátya kunyhója* stb.) tőlük származik. E téren is az Egyesült Államok járt az élen: itt a század közepére a lányok már ugyanolyan alapfokú oktatásban részesültek, mint a fiúk, csak a felsőoktatásból maradtak kizárva. 1850-re azonban Massachusetts állam tanárainak már a háromnegyede asszony volt! Vagyis minden jel arra utal, hogy a társadalmi élet „főkapuja” bezárult ugyan a nők előtt, a hátsó ajtón keresztül azonban fokozatosan behatolhattak az egyházi élet, a reformmozgalmak, az oktatásügy és az irodalmi élet mindaddig zárt területeire. Az „otthoni egyenjogúság” készítette elő a politikai egyenjogúságot követelő mozgalmakat, amelyek csak a század második felében erősödtek fel.

Az amerikai *Függetlenségi Nyilatkozat* 1776-os elfogadása óta egyre szélesebb körökben ismerték el, hogyha az emberek nem is egyenlők egymással tulajdonságaik, képességeik és gazdagságuk alapján, mindenkinek egyenlő joga van *az élethez, a szabadsághoz és a boldogulásra való törekvéshez*. A modern alkotmányok pedig arra törekedtek, hogy azonos jogokat és kötelezettségeket rójanak valamennyi állampolgárra. A történelmi fejlődés tehát a társadalmi különbségek csökkenése, az **egyenlőbb és demokratikusabb társadalom** irányába mutatott. Ezt Alexis de Tocqueville (1805–1859), egy ősi francia arisztokrata család tagja fogalmazta meg. Észak-amerikai utazása (1831–32) után írt *Az amerikai demokrácia* (1835, 1840) című könyvében elsőként vizsgálta meg a demokratikus társadalmak sajátosságait. „*Az új jelenségek között*”, írta Tocqueville, „*amelyek egyesült államokbeli tartózkodásom alatt figyelmemet felkeltették, a társadalmi rendek egyenlőségét találtam a legszembetűnőbbnek. Hamar észrevettem, milyen csodálatos hatást gyakorol ez az alapvető tény a társadalom haladására; irányt szab a közszellemnek, formát a törvénynek; új elveket ad a kormányzóknak és sajátosan alakítja a kormányzottak szokásait. Csakhamar azt is felismertem, hogy a szóban forgó jelenség hatása messze túlterjed a politikai erkölcsökön és törvényeken, s nem kisebb mértékben vonja uralma alá a polgárok társadalmát, mint magát a kormányzatot... Majd gondolataimat a mi féltekénkre irányítva, úgy véltem, itt is az Újvilág nyújtotta képhez hasonló jelenségek bontakoztak ki. Azt láttam, hogy a társadalmi egyenlőség, bár nem éri el az Egyesült Államokban megvalósuló végső határokat, napról napra jobban megközelíti őket, és ugyanaz a demokrácia, amely az amerikai társadalomban uralkodik, Európában is gyors léptekkel halad a hatalom meghódítása felé.*” (Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Bp. 1993, Európa Könyvkiadó. 23. oldal. Martonyi Éva fordítása.)

Mai ideálunk, a **demokratikus társadalom** szűkebb értelemben olyan politikai berendezkedést jelent, amely a társadalom széles rétegei számára lehetővé teszi a politikai folyamatokba való bekapcsolódást. Tágabb értelemben pedig, ahogy Tocqueville használta ezt a kifejezést, „a viszonyok egyenlőségén” alapuló világot jelenti, amely a régi, az egyenlőtlen életviszonyokon alapuló világ helyére lépett. Napjainkban már csak akkor igazolható egy hatalom, egy politikai folyamat vagy bármilyen politikai intézkedés, ha a társadalom széles

régei kinyilvánították iránta helyeslésüket, és ugyanakkor a társadalmi viszonyok egyenlőbbé tételét szolgálja.

A 19. század társadalmá természetesen még nem nevezhető demokratikusnak. Ugyanakkor arisztokratikus sem volt már, hiszen **a vagyon, a tulajdon, a gazdagság egyre fontosabbá vált**, s csak másodsorban számított a születés.

- Az ilyen társadalmi berendezkedést egyesek **plutokratikus társadalom**nak nevezik, a gazdagok által kormányzott társadalomnak.

- Mások **osztálytársadalom**nak nevezik, arra hivatkozva, hogy a társadalmi csoportokat már nem a jogi helyzetük különíti el egymástól, hanem gazdasági helyzetük, foglalkozásuk, műveltségük és életmódjuk.

- Széles körökben elterjedt a **polgári társadalom** elnevezés is, ami egy új társadalmi réteg, a polgárság felemelkedésére utal. A **polgárságnak** valóban sajátos történelmi szerepe volt. A 19. században mindenhol megnőtt a polgárság létszáma, vagyona és a nemzeti jövedelemből való részesedése. A század első felében azonban a vagyon és a hatalom igazi forrása, a társadalmi felsőbbrendűség szimbóluma még mindenhol a **földbirtok** maradt. A gazdag földbirtokosoknak a 19. század folyamán is jóval nagyobb tekintélye volt, mint az ipar vagy a kereskedelem képviselőinek. A **polgárság** nem törekedett tudatosan a társadalom felforgatására, megerősödése és sokasodása mégiscsak **a társadalom demokratikus átalakítását** gyorsította meg. Ahogy François Furet francia történész megfogalmazta *Egy illúzió múltja* (Bp. 2000, Európa Könyvkiadó) című könyvében, a polgárság egyetemes értéket ír fel zászlajára: a szabadság, az egyenlőség, az emberi jogok értékeit. Azt hangoztatja: mindenkinek egyenlő joga és lehetősége van megszerezni azt, amelyen a polgárság hatalma alapul – a gazdagságot. Mindennek azonban ellentmond az a tény, hogy a polgárság gazdagodása újratermeli az emberi egyenlőtlenséget. A régi társadalmakban az egyenlőtlenséget természetesnek tekintették, a természetre, a hagyományra vagy az isteni akaratra, a gondviselésre hivatkozva. Az új társadalomban viszont a tényleges egyenlőtlenség ellentétben áll a hangoztatott elvekkel, s lehetővé teszi, hogy újra meg újra megkíséreljék egy immár igazságosabbnak tekintett, egyenlőbb, demokratikusabb társadalmi rend megvalósítását.

De milyen államformák, milyen politikai eszmék feleltek meg a társadalmi fejlődés új irányának?

MONARCHIA VAGY KÖZTÁRSASÁG? CENTRALIZÁLT VAGY DECENTRALIZÁLT ÁLLAM?

A 19. század első felében az emberek többsége természetesnek tekintette, hogy az államnak egy uralkodó (király, császár, cár) áll az élén. Az ilyen államot nevezték **monarchiának**. A 18. század régi köztársaságai közül kettő elveszítette önállóságát (Velence, Genova), egy pedig (Hollandia) elfogadta a monarchiát. A köztársasági berendezkedést csak Svájc tudta megőrizni Európában. Még az újonnan függetlenné váló államok (Belgium, Szerbia, Románia stb.) is monarchikus rendszereket hoztak létre. Az uralkodócsaládok tekintélyével semmilyen politikai csoport sem versenghetett, az uralkodókat a nemzeti egység megtestesítőinek tekintették, afféle pártok felett álló hatalomnak, amely szükség esetén mindig az egész nemzet érdekeit tarja szem előtt. Még George Washingtonnak is felkínálták a királyi hatalmat az Egyesült Államokban a függetlenségi háború idején! Ahol a 19. század folyamán a képviselői rendszert kiterjesztették, ott a tényleges politikai hatalom fokozatosan átkerült a törvényhozó testületek, parlamentek és nemzetgyűlések kezébe, az uralkodók pedig fokozatosan **reprezentatív államfőkké** alakultak át. Népszerűségük ezzel csak tovább növekedett.

Tágabb értelemben a **köztársaság** olyan államot jelent, amelyben a kormányzás az állampolgárok közügye (erre utal az eredeti latin név is: *res publica*), melyet a közjó érdekében gyakorolnak. Ilyen értelemben néha az alkotmányos monarchiákban is használhatták ezt az elnevezést. Szűkebb értelemben azonban olyan államforma, amelynek nincs egyszemélyi uralkodója. A 18. században a politikai gondolkodók úgy vélekedtek, hogy köztársaság csak kis területű államban tartható fenn. Az Amerikai Egyesült Államok létrejötte azonban megcáfolta ezt a hiedelmet. James Madison ki is fejtette, hogy a hatalom megosztása, a törvényhozás korlátjai és „ellensúlyai”, a képviseleti kormányzás valamint a független bíróságok nagy államok számára is lehetővé teszik a köztársaság fenntartását. Úgy vélekedett, hogy minél nagyobb területen, minél különbözőbb érdekeltségű csoportokat vonnak be a hatalom gyakorlásába, annál kisebb a valószínűsége, hogy egy-egy csoport tartósan kisajátíthatja a hatalmat. Mivel az amerikai államok mind egy-egy királysággal szembeszállva vívták ki függetlenségüket, Észak- és Dél-Amerika államainak többsége ragaszkodott a köztársasághoz. Csak Brazília vált önállóvá császárságként, de ez a monarchia is rövid életű volt (1822–1889). Európában az első francia köztársaság (1792–1804) története miatt a terror, diktatúra és háború emléke kapcsolódott össze a köztársaság fogalmával. Csak rövid életű köztársaságok jöttek létre Franciaországban (1848–1852), Rómában (1849) és Spanyolországban (1868–1870, 1873–1874). Ha csak a hagyományok döntöttek volna, akkor 1871-ben Franciaországban is olyan alkotmányos monarchiát hoztak volna létre, mint Nagy-Britanniában. Csakhogy a királypártiak megosztottak voltak, évek teltek el az alkudozással, s ezalatt elszívárgott a képviselőházban monarchisták többsége. A republikánusokról kiderült, hogy képesek megvédelmezni a tulajdont, a békét, a biztonságot, s jobban megfelelnek a társadalom arisztokrata-ellenes előítéleteinek, egyenlőség iránti vágyának, mint a királypártiak.

A francia hagyományok az egységes, egyetlen központból irányított, vagyis **centralizált** állam kiépítését könnyítették meg. I. Napóleon tette teljessé a centralizált közigazgatást: mind a megyék élén álló prefektusokat, mind a kerületek élén álló alprefektusokat, mind a városok és falvak élén álló polgármestereket a központi kormányzat nevezte ki. Ez a rendszer 1882-ig fennmaradt, s ezután is kizárólag a polgármesteri állásokat töltötték be kinevezés helyett helyi választásokkal. Hasonló módon centralizált közigazgatás alakult ki Belgiumban, Spanyolországban, Olaszországban és a reformok útján meginduló Japánban is. Oroszországban a cári önkényuralom hagyományai miatt szó sem lehetett semmilyen önkormányzati törekvésekről. A centralizált állammak vannak előnyei és hátrányai is. Kedvez a nemzeti egység kibontakozásának, megkönnyíti a reformok bevezetését, de kiszolgáltatja az egyént és a helyi közösségeket a központi hatalomnak, s rászoktathatja őket arra, hogy mindent a központi hatalomtól várjanak.

Az angol nyelvű országokban a **decentralizált állam** szilárdult meg. Angliában a királyi hatalom viszonylagos gyengesége miatt az újkorban a grófságok és városok élén nem a király emberei, hanem a helyi előkelőség választottjai álltak. Az amerikai brit gyarmatokból kialakuló Egyesült Államok hatalmas területén az örökölt önkormányzati hagyományok tovább erősödtek. Az 1787-es (és mindmáig működő) alkotmány megosztotta a hatalmat a központi kormányzat és az államok kormányai között. Hasonló szerkezetű állam alakult ki Svájcban és a Német Császárságban 1871 után. Ez utóbbi állam alkotmánya jelentős önállóságot hagyott az egyes tagállamoknak, csak a külpolitikát, hadügyeket, a vámügyeket, a közlekedés és a posta irányítását adta át a központi kormányzatnak. Még a törvényhozó hatalom szerkezete is az Egyesült Államokéra emlékeztetett: az egyik kamarát a lakosság közvetlenül választotta, a másikban a tagállamok küldöttei foglaltak helyet. A decentralizált állam kedvez az öntevékenységeknek, a helyi kezdeményezéseknek, de megnehezíti a reformok bevezetését, a tagállamok pedig politikai viták kiéleződése idején kiválással fenyegetőzhetnek.

A MODERN ÁLLAM PROBLÉMÁJA

Az állam modern fogalma egy körülhatárolható területen élő népesség felett gyakorolt hatalom önálló szervezetét jelenti. Egyes gondolkodók szerint az állam mindig valamilyen kényszer, elnyomás eszköze, amelyet valamelyik uralkodó osztály érdekében gyakorolnak. Mások viszont úgy vélekednek, hogy az állam egyszerűen a társadalom együttműködését biztosító szervezet, s ha testületei megfelelően tevékenykednek, valamennyi társadalmi osztálynak érdekében áll a fenntartása.

Az emberiség története során többen is felvetették az állam nélküli társadalom lehetőségének a gondolatát, leghatározottabban a modern anarchisták. Amikor viszont valamilyen régióban nem érvényesült semmilyen állam hatalma, általában nem harmonikus közösségek jöttek létre, hanem megnőtt a bűnözés, és elterjedt az erőszak. Ilyenkor a régió lakossága minél határozottabban követelte a rend és biztonság megszilárdítását – amelyre csak egy erős állam képes.

Az erős állam viszont veszélyeztetheti állampolgárainak szabadságát. Ezt a dilemmát James Madison, az Egyesült Államok negyedik elnöke fogalmazta meg a legérzékletesebben: *„Ha az emberek angyalok volnának, nem kellene kormányozni őket. S ha az embereket angyalok kormányoznák, a kormányzatot sem belülről, sem kívülről nem kellene ellenőrizni. Az olyan kormányzati rendszer kialakításában, amelyben emberek igazgatnak más embereket, a nagy nehézség a következő: először képessé kell tenni a kormányzatot arra, hogy irányítsa és ellenőrizze a kormányzottakat; másodszor rá kell kényszeríteni, hogy ellenőrizze saját magát.”* (Alexander Hamilton – James Madison – John Jay: *A föderalista*. Bp. 1998, Európa Könyvkiadó. 381. oldal. Balabán Péter fordítása.)

Hogyan hozzanak létre olyan államot, amely képes megvédelmezni az állampolgárok életét, tulajdonát és nyugalomát – ugyanakkor azonban nem veszélyezteti szabadságukat? Milyen állami berendezkedés felel meg leginkább a rendi társadalomból kibontakozó, új, 19. századi társadalomnak? Ezekre a kérdésekre kereste a választ a politikai gondolkodók és államférfiak új nemzedéke a francia forradalom és a napóleoni háborúk utáni időszakban.

A régi rend idején az egyén és a központi kormányzat között számtalan kisebb hatóság is tiszteletet követelt magának: egy földesúr, egy főpap, egy városi előljáróság, egy törvényszék, egy befolyásos főnemes – vagy éppen mindezek együttvéve. Olyan hatalmak képviselői is hallatták a hangjukat, akik a központi kormány felett álltak: például a pápák és a császárok. A 19. században viszont a **megerősödő államok** felszámoltak minden más hatalmat, amely elválaszthatta egymástól a kormányzottakat és a központi kormányzatot. Ezt a korábban megindult, eleinte lassú folyamatot e században nagyon sok tényező felgyorsította.

A napóleoni háborúk során hatalmas hadseregeket kellett fenntartani, a békekötés után pedig a győztesek új tartományokra terjeszthették ki hatalmukat. Mind a háború, mind a hatékonyabb közigazgatás a **hivatalok megsokasodását** követelte meg. A nagyhatalmi státuszt csak a társadalom erőforrásainak fokozottabb kiaknázásával, fokozott adóztatással lehetett fenntartani, hiszen a hadseregeket és hadiflottákat a legmodernebb fegyverekkel kellett felszerelni. Ezért a hivatalnokok, rendőrök, vámtisztviselők száma is egyre nőtt.

Ráadásul mind a királyság hívei, mind a forradalmárok **egységesnek és oszthatatlannak** képzelték el a legfelsőbb hatalmat (a szuverenitást), akár királyi, akár nemzeti szuverenitásról beszéltek. A nemzeti mozgalmak vezetői is abban hittek, hogy az egységes nemzet egységes és erős államot követel, amelyet nem korlátozhatnak se rendek, se testületek, se papok, se földesurak.

A gazdasági fejlődés pedig megkövetelte a súlyok, mértékek, pénzek **egységesítését**, az utak, csatornák, hidak és kikötők kiépítését. Meg kellett szervezni az egységes törvénykönyvek

kidolgozását, az egységes elvek szerinti vámrendszer kiépítését. Ehhez is növelni, fejleszteni, erősíteni kellett az államapparátust.

A 19. században pedig az államok sorra átvették mindazon feladatokat, amelyeket korábban az egyházakra bízta: a népesség **nyilvántartását**, (születések, házasságok, halálozások feljegyzését), az **oktatásügyet** és a szegények **segélyezését**. Az egyházi bíraskodás hatáskörét megpróbálták visszaszorítani, s több államból is kiűzték az 1814-ben helyreállított jezsuita rend tagjait, akiket a nemzetállammal szembenálló hatalom ügynökeinek s a politikai reakció képviselőinek tekintettek.

A francia forradalom, az 1830-as és az 1848-as forradalmak során pedig az is nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyobb városokban koncentrált, nagyobb tömegű, szervezettebb, öntudatosabb, s modern fegyverek megszerzésére is képes nagyvárosi lakosság jóval nagyobb fenyegetést jelent a központi kormányzat számára, mint a korábbi századok szétszórt, kisebb létszámú népessége. A 19. században immár **a társadalmi rend fenntartásához**, a tulajdon védelméhez is jóval erősebb államra volt szükség.

A társadalmi rendet védelmező négy **erőszakszervezet** közül a modern, **városi rendőrség** volt a legújabb. Párizsban 1796-ban hozták létre rendőr-minisztériumot, melynek leghatékonyabb és legintelligensebb vezetője Napóleon korában Joseph Fouché volt. Londonban 1829-ben szervezték meg a városi rendőrséget, melynek tagjait Robert Peel belügyminiszter keresztnevének becéző formájára utalva nevezték el *bobby*-knak. A Habsburg Birodalomban II. József idején állítottak fel rendőrségi központokat, II. Lipót ezeket egy rendőr-minisztériumnak rendelte alá. Oroszországban I. Miklós cár idején erősödött meg a rendőrség. Vidéken jóval nehezebb volt fenntartani a rendet. A franciák e célra hozták létre 1791-ben a **zsandárságot** (*gendarmérie* – a név egyszerűen fegyveres embereket jelent). Az 1810-es években Írországban, Piemontéban (*Carabinieri*) és Poroszországban is megjelentek hasonló testületek. A **polgárőrséget** a városi polgárok maguk alkották, szabad idejükben egymást váltva látták el a szolgálatot. Középkori és újkori előzményei is voltak e testületnek, a francia forradalom során azonban demokratikus vonásokra tett szert. Független szellemisége miatt a kormányok nem kedvelték a polgárőrségeket, s csak szükség esetén folyamodtak hozzájuk. A rendfenntartás végső eszköze a **hadsereg** volt, társadalmi zavargások esetén azonban gyakran megesett, hogy fellépése inkább felszította, mint lecsendesítette a nyugtalanságot. Poroszországban a hivatásos katonák látták el a rendőri feladatokat is.

Mint látjuk, a Madison által megfogalmazott egyik feladat, mely szerint „*képessé kell tenni a kormányzatot arra, hogy irányítsa és ellenőrizze a kormányzottakat*”, nem okozott különösebb problémákat: **az állam hatalma a 19. század első felében rohamosan növekedett**. De hogyan vegyék rá a kormányt arra, hogy korlátozza önmagát, hogy tartsa tiszteletben az állampolgárok szabadságjogait? Valaha e jogokat a központi hatalom és az egyén közé ékelődő, kiváltságos testületek védelmezték, ezeket azonban a modern állam felőrölte.

A francia forradalom első évében ünnepélyes nyilatkozatban (Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában) tették közzé az **emberi jogokat**, „abból a célból, hogy e Nyilatkozat állandóan a társadalmi testület minden tagjának a szeme előtt legyen, s folyamatosan emlékeztesse őket jogaikra.” **Alkotmányok** is készültek, amelyek e jogok biztosítását ígérték. Csakhogy a forradalom és a császárság története bebizonyította, hogy egy erős hatalom minden nehézség nélkül megszegheti a jognyilatkozatokban és alkotmányokban megfogalmazott elveket, ahogy ezt a forradalmi kormányzat vagy Napóleon tette.

Egy francia liberális filozófus, Benjamin Constant fogalmazta meg a forradalom egyik legfontosabb tanulságát: **el kell vetni az egységes és oszthatatlan legfelsőbb hatalom** (a korlátlan szuverenitás) **gondolatát**. „*Amikor azt állítjuk, hogy a népszuverenitás korlátlan, az*

emberi társadalomban túlságosan nagy hatalmat teremtünk és taszítunk ide-oda, amely bajt okoz, bárkinek a kezébe adjuk is. Bizáék egyetlen személyre, többekre, mindenkire, mindig bajnak ítélik majd. Önök pedig a hatalom birtokosaira hárítják a felelősséget, és a körülményektől függően a monarchiát, az arisztokráciát, a demokráciát, a vegyes kormányzatokat vagy a képviselési rendszert hibáztatják. Tévednek: az erő mértékét, nem a letéteményeseit kell vádolni. A fegyverre kell lesújtani, nem a karra. Vannak terhek, amelyek túlságosan súlyosak az emberi kéz számára. Azoknak tévedése, akik jóhiszeműségükben s a szabadság iránti szeretetükben korlátlansággal ruházzák fel a népszuverenitást, politikai eszméik kialakulásának mikéntjéből ered. A történelemben néhány vagy csak egyetlen férfit láttak, aki óriás hatalom birtokában sok kárt tett, de haragjuk a hatalom birtokosaira, nem a hatalomra irányult. Ahelyett, hogy a hatalmat semmisítenék meg, csak felváltásán gondolkodnak, Csapás volt, ők hódításnak vélik. Az egész társadalomra ruházták át. A társadalomtól azután szükségszerűen került a többséghez, a többségtől néhányak kezébe, gyakorta egyetlen emberébe: ugyanannyi bajt okozott, mint korábban... A népszuverenitás nem korlátlan, terjedelmét azok a határok szabják meg, amelyeket az igazságosság és az egyén jogai kijelölnek. Egy egész nép akarata sem teheti igazságossá azt, ami igazságtalan...” (Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadsága*. Bp. 1997, Atlantisz. 76–77, 83. oldal. Jancsó Júlia fordítása.) Vissza kellett térni Montesquieu 18. századi elvéhez, a **hatalom megosztásához** a törvényhozás, végrehajtás és igazságszolgáltatás között.

A hatalom és szabadság összeegyeztetésére az Angliában kialakult rendszer bizonyult a leghatékonyabbnak. Itt **ügy erősítették meg** a kormányzat hatalmát, hogy ugyanakkor **jobban alárendelték** azt a társadalom ellenőrzésének. A törvényhozó és végrehajtó hatalom szétválasztását a **parlamentáris rendszer** biztosította. Ilyen rendszerben a kormányt a parlamentnek azon pártja alakíthatja meg, amelynek sikerült többséget szereznie a választásokon. A **kormány a parlamentnek tartozik felelősséggel**, nem az uralkodónak. Ha elveszíti a többség támogatását, újjá kell alakulnia, vagy új választásokat kell rendeznie. Ilyen helyzetben más pártok békésen átvehetik a kormányzást.

A brit parlamentáris rendszerhez hasonló politikai berendezkedés 1815 után előbb Északnyugat-Európában szilárdult meg, Franciaországban, Hollandiában, Svédországban és Norvégiában. Az 1820-as és 1830-as években a déli német államok, Belgium, Portugália és Spanyolország is elfogadta ezt a rendszert. Az 1848–49-es forradalmakban mindenhol kísérletet tettek parlamentáris rendszerek bevezetésére, de végül csak a Szárd Királyság (1848), Dánia (1849) és Poroszország (1850) tudott ezen az úton maradni.

A 19. század második felére azonban mindenhol nyilvánvalóvá váltak a parlamentáris rendszer előnyei:

- Biztosítja a kormány felelősségét a társadalom képviselői előtt.
- Lehetővé teszi az erőszakmentes, békés hatalomváltást.
- A társadalom sokkal könnyebben elfogadja erőforrásai fokozott állami kiaknázását (vagyis a magasabb adókat), ha ezekhez legalább képviselői révén kéri a hozzájárulását.

Ezért hamarosan a többnemzetiségű birodalmak, a Habsburg Birodalom (1867), az Oszmán Birodalom (1876, 1908) és az Orosz Birodalom (1905) is bevezette az alkotmányos, parlamentáris kormányzatot. Sőt, a kelet-ázsiai birodalmak, Japán (1889) és Kína (1912) is ezt az utat járták.

Valamennyi országban előbb csak a társadalom szűk, felső rétege kapott választójogot, a régi kiváltságos rétegek vezetői, valamint a leggazdagabb tulajdonosok. A szegényebbek, a nők és a fiatalok mindenhol ki voltak zárva a politikai jogok gyakorlásából. Az ilyen politikai rendszereket **oligarchikusnak**, a gazdagabbak kormányzatának nevezhetjük. A 19. század folyamán három választójogi reformjával (1832, 1867, 1884) Nagy-Britannia tette meg a leghatározottabb lépéseket a választójog kiszélesítésére. A történelmi fejlődés végül a **demokratikus** politikai rendszerek, vagyis a társadalom többsége által megválasztott parlamentek elterjedéséhez vezetett. Igazi demokratikus parlamentáris rendszerek azonban csak a 20. században alakultak ki.

A KONZERVATIVIZMUS, LIBERALIZMUS ÉS SZOCIALIZMUS

A 19. század első felének politikai gondolkodói a francia forradalom tanulságait próbálták megfogalmazni, s azon vitatkoztak, milyen politikai elvek felelnek meg legjobban az új társadalomnak. Vitáik során három nagy politikai irányzat bontakozott ki. Egyik sem volt egységes, képviselői nem egyszer heves politikai vitákat folytattak egymással is, bizonyos alapvető értékekben azonban egyetértettek.

A **konzervativizmus** előfutárai azok a 17–18. századi gondolkodók voltak, akik felléptek a politikai és vallási türelmetlenség, az elvont tanítások ellen a hagyományok erejére és az emberi tökéletlenségre hivatkozva. A francia forradalom hatására aztán ezeket a gondolatokat a brit Edmund Burke újította fel és fogalmazta meg átütő erővel *Töprengések a francia forradalomról* című könyvében (1790). Ő volt a modern konzervativizmus megalapítója.

A konzervativizmus valamennyi képviselője a **hagyomány** fontosságát hangsúlyozza. Nem bíznak abban, hogy az ember képes lenne erkölcsileg vagy szellemileg megújulni, nem hiszik, hogy az emberi természet politikai eszközökkel javítható lenne. Ezért szerintük szükség van a korábbi nemzedékek által felhalmozott tapasztalatokra, még akkor is, ha ezek előítéletek formájában maradtak fenn. Kizárólag a **szerves fejlődést**, vagyis a hagyományokon alapuló, lassú, megfontolt átalakulást tartják lehetségesnek. Élesen elítélik viszont az elvont elvek alapján történő politizálást – ez választja el leginkább a konzervatívokat a liberalizmus híveitől. A konzervatívok elítélik a forradalmat is. A forradalmi akciók szerintük eleve hatástalanok, csak rontani tudnak a társadalmi viszonyokon, s ha el is érnek valamit, aránytalanul nagy árat kell értük fizetni.

A konzervatív különösen tiszteli a **családot**, a helyi és vallási **közösségeket**, a régi **szokásokat** és **intézményeket**. Burke szerint ezek „*a nagy ország megannyi kis képmásai, melyekben a szív talál valamit, amiért doboghat*”. A szabadságot és az egyenlőséget sok konzervatív gondolkodó összeférhetetlennek tartja: szerintük az egyenlőséget csak azok szabadságának korlátozásával lehet létrehozni, akik a leggazdagabbak és legtehetségesebbek. A tulajdont viszont szentnek és sérthetetlennek tekintik, egyesek szerint nélkülözhetetlen az emberi méltósághoz. Ez választja el őket legélesebben a szocialistáktól.

A konzervatív tiszteli a **vallást**, az állam és társadalom hasznos „oszlopának” tartja. Burke szerint „*a vallás az ember által emelt erőd egy máskülönben érthetetlen és ellenséges világban*”. Az emberek többségének szüksége van rá, mert (ahogy egy angol író, Gilbert Keith Chesterton megfogalmazta) „*ha valaki elveszíti hitét Istenben, nem az fenyegeti, hogy semmiben sem hisz majd, hanem az, hogy mindenben*”. A kormányzás pedig a konzervatívok szerint **korlátozott tevékenység**, nem kell az erkölcsi jóval és rosszal foglalkoznia, nem szabad az emberek megváltoztatására törekednie, hanem bölcs kompromisszumokkal és mérséklettel lehetővé kell tennie a társadalom működését. A konzervatívok nem törekednek minden áron változtatásra,

újításokra. Egy angol közmondás szerint: „*Amikor a változás nem szükségszerű, nem kell változtatnunk.*”

A konzervativizmus távolról sem egységes. A szélsőséges és **reakciós konzervatívok**, mint a francia Joseph-Marie de Maistre gróf, Louis-Ambroise de Bonald vikomt vagy a német Friedrich von Genzt, Metternich tanácsadója minden újítás és reform elkeseredett ellenségeivé váltak. A rendi társadalmat és a fejedelmi abszolutizmust szerették volna visszaállítani a „*trón és oltár szövetségével*”, a világi és egyházi hatalmak szoros együttműködésével. Teljes egészében tagadták a népek jogát a felkelésre, a forradalomra. Ami a képviseleti rendszert illeti, ők egyszerűen az uralkodókat és a kiváltságos testületeket tekintették a nép képviselőinek. A **mérsékelt konzervatívok** azonban, mint az amerikai John Adams (az USA második elnöke) elfogadták a reformokat és az újításokat, amennyiben ezek a hagyományokra épültek. Nem elleneztek a parlamentáris kormányzatot sem. A brit Burke és a francia Joseph Mounier még a felkelés jogát is elismerte, de hangsúlyozták, hogy ez kizárólag a nép legvégső eszköze lehet, amelyhez csak szélsőséges elnyomás esetén szabad folyamodni.

A **liberalizmus** előfutárai a 18. századi felvilágosodás képviselői voltak, akik hittek a fejlődésben, abban, hogy az egyén és a társadalom egyaránt megváltoztatható politikai eszközökkel. Azt vallották, hogy a hagyományt elvetve, megfelelő elvek alapján létre lehet hozni egy igazságosabb társadalmat.

A liberalizmus legfontosabb értéke az **egyéni szabadság**. A liberális gondolkodók szerint az ember erkölcsös, tudatos és szabad lény. (A konzervatívok pesszimista emberképével szemben ez optimista emberkép.) Mindenki szabadon választhat jó és rossz között, ezért mindenki egyaránt felelős tetteiért, és mindenkit **egyenlő méltóság** és ugyanazon **emberi jogok** illetnek meg.

Melyek az alapvető emberi jogok? A 18. századi John Locke az élethez, szabadsághoz és tulajdonhoz való jogokat tartotta elsődlegesnek, Thomas Jefferson az élethez, a szabadsághoz és a boldogulásra való törekvéshez való jogot. A francia *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* a szabadságot, a tulajdont, a biztonságot és az elnyomásnak való ellenállást nyilvánította „*az ember természetes és elvülhetetlen jogainak*”. Ezen alapvető fontosságú jogok mellett mások felsorolnak kiegészítő jogokat is, melyek az alapvető jogok élvezetét biztosítják: szólás-, sajtó-, gyülekezési és lelkiismereti (vagyis vallás-) szabadsághoz való jogokat is. (E jogok szükségességét különben sok konzervatív és szocialista is elismerte, de nem tartották elégségesnek e jogokat az általuk hangoztatott értékek biztosításához.)

A liberálisok (többek között a brit Jeremy Bentham, James Mill, John Stuart Mill, a francia Benjamin Constant, Alexis de Tocqueville, a magyar Kossuth Lajos) szerint a társadalmi rendet nem a hagyomány alapján, hanem jogi eszközökkel, az egyének kölcsönös **jogainak és kötelezettségeinek** tisztázásával kell létrehozni. Minden hatalom felett törvények állnak (az emberi természeté, a történelemé vagy a civilizációé), amelyek korlátozzák e hatalmat, mert megvédelmezik a kisebbséget, a „legkisebb kisebbséget”, az egyén jogait. (A konzervatívok és a szocialisták szerint az egyénnek meg kell hátrálnia a közösség előtt.)

A liberálisok ugyanúgy korlátoznák az államhatalmat, mint a konzervatívok, de nem a hagyomány, hanem az egyéni szabadság védelmében. A tulajdont a liberális is sérthetetlennek tekinti, mert a tulajdon az egyéni szabadság biztosítója. A **liberális gazdaságpolitikát** francia kifejezéssel a *laissez faire, laissez passer* elvvel jellemzik, ami annyit jelent: „Hagyják csinálni, hadd menjen a maga útján.” Vagyis a liberálisok ellenzik az állam beavatkozását a gazdasági életbe, mert úgy vélik, hogy az emberi szabadság és alkotókészség biztosíthatja leginkább a gazdaság felvirágzását. A **vállalkozás szabadsága** mellett az igazi liberálisok elfogadják a munkavállalók egyesületeinek, a szakszervezeteknek a szabadságát is. Nem ellenzik a nélkülözők

segélyezését sem, de ezt nem az állam erősítésével, az állam beavatkozásával, hanem szabad egyesületek létrehozásával szeretnék biztosítani.

A liberálisok a vallásszabadság hívei, nem támadják a vallási érzéseket, ha azok valóban egyéni meggyőződésből származnak, de ellenzik az egyházak állami támogatását. Sokan úgy vélekednek, hogy az egyházat és az államot teljesen el kellene választani egymástól, minden egyházat tartсанak el a hívők.

Politikai téren ugyanolyan éles ellentétek osztották meg a liberális tábor, mint a konzervatívot. Félicité de Lamennais, egy francia pap a konzervativizmustól jutott el egy **liberális katolicizmus**ig, és sokan a keresztényszocializmus előfutárának tekintik. A **mérsékelt liberálisok**, mint François Guizot, harcoltak az abszolutizmus és a rendi társadalom ellen, de elfogadták az alkotmányos monarchiát és a választójog korlátozását. A francia forradalomból 1789 vívmányait nagyra értékelték, az 1793-as demokratikus és diktatórikus törekvéseket azonban elítélték. Nem tagadták meg a néptől a lázadás, a forradalom jogát, de lehetőleg békés eszközökkel kívántak politizálni. A **radikális** vagy **demokrata liberálisok** (mint Petőfi Sándor és a francia Alexandre Ledru-Rollin) azonban a köztársaság híveivé váltak, általános választójogot követeltek, s készen álltak a forradalmi megmozdulások támogatására. Az amerikai Thomas Jefferson így fogalmazta meg álláspontjukat: *„A kormánynak való ellenállás szelleme oly fontos lehet bizonyos esetekben, hogy azt kívánom, mindig tartsák életben. Gyakran kerül majd rá sor tévedésből, de még így is jobb, mintha sohasem éljedne fel. Szeretek olykor-olykor egy kis lázadást. Olyan ez, mint a vihar az atmoszférában.”*

A **szocializmus**nak is megvannak a maga távoli előfutárai. A magántulajdon felosztásának lehetőségéről már az ókorban is filozófáltak, s az újkorban Morus Tamás (Thomas More) *Utópia* (1516) és Tommaso Campanella *Napállam* (1623) című könyve vázolt fel olyan világot, amelyben szigorú vagyonközösség uralkodik. A 17. századi angol forradalomban a diggerek próbáltak közös földtulajdonra szert tenni. François Noël **Babeuf** újságíró pedig, miután a francia forradalom diktatórikus korszakában megfigyelte, hogyan lehet élelemmel ellátni egy fővárost állami irányítással, az 1796-os „Egyenlők összeesküvésével” ezt nemzeti szinten kívánta megvalósítani. A történelemben először ő tűzte ki közvetlen célként a magántulajdon eltörlését, a fogyasztási kommunizmus megvalósítását, hogy az éhezöket központi raktárakból láthassák el. Ezt azonban a forradalmi diktatúra felelevenítésével próbálta elérni, s ezért kivégezték (1797).

A szocialisták számára a **társadalmi egyenlőség** a legfontosabb érték. A hagyományokat a liberálisoknál is határozottabban elvetették, mert egy egészen új társadalmi rend felépítésére törekedtek. Ezért bírálták a liberálisok által követelt szabadságjogokat, amelyek szerintük csak a gazdagok számára biztosítják az emberi életet.

Elutasították a gazdasági és politikai liberalizmust, amely csak a jogi egyenlőség megteremtésére képes. A valódi, vagyis társadalmi és gazdasági egyenlőség megvalósítását a **magántulajdon** korlátozásától, békés vagy erőszakos felszámolásától remélték. A magántulajdont ugyanis a szocialisták nem ősidők óta fennálló emberi intézménynek tekintették, hanem történelmileg kialakult, s történelmileg felszámolható jelenségnek. Azt vallották, hogy meg kell szüntetni a termelési eszközök magántulajdonát, valamennyit közös, állami vagy szövetkezeti tulajdonba kell venni, hogy a munkaadók ne zsákmányolhassák ki a munkásokat. A termelést szerintük nem a piac törvényeinek, hanem a társadalom szükségleteinek kell meghatározniuk, s mivel a termelés társadalmi szinten folyik, társadalmi szinten kell megvalósítani az egyenlő és közös elosztást is. Olyan társadalom felépítését tűzték ki célként, amelyben mindenki képességei szerint termel, s mindenki szükségletei szerint fogyaszt. Az emberi természetet megváltoztathatónak tartották, s bíztak benne, hogy megfelelő neveléssel megszüntethetik az önzésre és versengésre való hajlamot.

Bár egyes korai szocialisták megpróbálták összeegyeztetni a kereszténységgel tanításaikat, többségük ellenszenvezett az egyházzal. A vallást az uralkodó osztályok érdekeit védelmező ideológiának tekintették, Marx „*a nép ópiumának*” nevezte (azonban ebben a korban az ópiumot fájdalomcsillapítóként is használták).

Mivel alapjaiban kívánták megváltoztatni a társadalom életét, a legtöbb szocialista nagy szerepet szánt az **erős államhatalomnak**. Ettől remélték a **javak újraelosztását**, a munkások szervezeteinek támogatását, vagy az új társadalom felépítését. A szocialisták tisztelték a francia forradalom emlékét, de inkább 1793, mint 1789 eszméivel rokonszenveztek. Sok szocialista úgy vélekedett, hogy a francia forradalom a polgárság forradalma volt, s hamarosan szükség lesz egy hasonló megmozdulásra a munkásság érdekében.

A 19. század első felében több **utópista szocialista** is az uralkodó rétegek meggyőzésével és vagyonközösségen alapuló, szekta-jellegű közösségek (kommunák) alapításával kísérletezett. A francia Claude Henri de Saint Simon gróf a tudósokra és az iparosokra kívánta bízni az ország kormányzását. Az angol Robert Owen munkásvárosokat tervezett, s az Egyesült Államokban az indianai New Harmonyban hozott létre köztulajdonban álló, s közösen működtetett ipartelepét (1825–1828). A francia Charles Fourier követői város méretű, önellátó közösségek, úgynevezett „falansztereket” alapítottak Pennsylvania északi részén, de ezek csak egy-két évig tudtak működni.

Gyakorlatiasabb elképzelései voltak a német Ferdinand Lassalle-nak, aki szerint az **általános választójog** lehetővé teszi a munkásságnak a **hatalom békés átvételét**. A francia Louis Blanc tervei szerint az állami támogatással létrehozott **nemzeti műhelyek** békés versengésben szoríthatják ki a piacról a kapitalista vállalatokat.

A francia Louis Auguste Blanqui szerint a hatalmat nem tömegmozgalommal, hanem szervezett, **hivatásos forradalmárok** kis csoportjai által kirobbantott felkeléssel kell megragadni. A győzelem után pedig ideiglenes diktatúrával kell bevezettetni a szocializmus intézkedéseit. Egyesek Lenin egyik előfutárának tekintik.

A francia közgazdász, Pierre Joseph Proudhont a modern **anarchizmus** egyik alapítójának tartják, s kortársai körében csak híres kijelentése terjedt el: „*A tulajdon – lopás!*” Ő egyaránt veszedelmesnek tartotta a korlátlan kapitalizmust, és a többi szocialista által elképzelt, mindenható és mindennel rendelkező állam hatalmát. Az állami erőszaktól mentes, alulról szerveződő, önkormányzó közösségek által irányított társadalmi rend szükségességét hirdette.

Mindhárom nagy politikai irányzatot abszurd és igazságtalan vádakkal halmozták el az ellenfeleik. A konzervatívokat a baloldaliak gyakran nevezték a haladás ellenségeinek, a kiváltságok védelmezőinek, s a 20. században azt is állították róluk, hogy a fasizmus és a náciizmus előfutárai. A liberalizmus híveit jobbról és balról egyaránt az egyéni mohóság, az önzés képviselőinek nyilvánították, akik érzéketlenek a társadalmi szolidaritás, a hazafiasság és a közérdek iránt. A szocialistákat (a „vörösöket”) 19. századi ellenfeleik a vallás, a család, a haza és a munka ellenségeinek, s a szabad szerelem erkölcstelen híveinek tekintették.

A NEMZETI ÁLLAM ÉS A NACIONALIZMUS

A rendi államból kibontakozó, új társadalom az új eszmék mellett új kereteket is kijelölt magának, olyanokat, amelyek megfelelnek a demokratikus folyamatoknak és a törvényesség uralmának: a **nemzetállamot**. Nemzetnek a **közös történelemmel és kultúrával** rendelkező közösségeket nevezhetjük. Nemzetállam az a nemzet, amely saját, szuverén állammal rendelkezik. A nemzetállamhoz való ragaszkodás érzése pedig, a **nacionalizmus** vagy hazafiasság, Ez az érzelem az utóbbi kétszáz év történelmének egyik meghatározó erejévé növekedett.

Sok történész hangsúlyozza a nacionalizmus mesterséges jellegét, azt, hogy a 19. században több országban is tudatosan hozták létre a különböző legendákat, mítoszokat és történeteket, amelyeket a nemzeti múlt részévé nyilvánítottak. Így kiálthattak ki nemzeti hőökké ókori politikusokat, törzsi vezetőket vagy képzeletbeli személyiségeket. A 19. században egyes történészek valóban a kialakuló nemzetállam érdekeinek megfelelő módon, s meglehetősen szabadon értelmezték a távoli múlt eseményeit. Mindezek alapján azonban mégsem állíthatjuk azt, hogy a nacionalizmus kizárólag a 19. században megjelenő, állami érdekek szerint létrehozott, mesterségesen felszított ideológia. A törzsi társadalmak valóban a rokonságra hivatkozva határozták meg magukat, a vallási közösségek pedig a közös hiedelemrendszerrel. Az újkori királyságok viszont már nem rokoni vagy vallási, hanem területi alapon szilárdították meg hatalmukat. Az általuk kormányzott népek pedig egyre inkább e tágabb terület, az állam egésze iránt éreztek hűséget, mint szűkebb környezetük vagy vallási közösségük iránt. A helyi, törzsi, vallási vagy etnikai csoportok iránti hűség mellett fokozatosan kifejlődött a dinasztiahoz, a királysághoz, az azonos törvények szerint élő országhoz és néphez való hűség. Már a középkorban megjelent a saját haza lakossága iránti érzelmi elfogultság, amely valószínűleg a xenofóbia, az idegenek iránti bizalmatlanság kiegészítője lehetett. Külső támadások, háborúk idején a szélesebb közösséghez való kötődés érzése fel is erősödhetett. A 18. század végétől egyre többen vallották, hogy a nemzet iránti hűség minden más irányú hűség felett áll. Ezt a fejlődő kommunikáció, a nagyobb területet összefogó gazdasági élet, s az állam megerősödése tette lehetővé. „*A modern világ két leghatalmasabb személyiségének, a hivatalnoknak és a vállalkozónak egyaránt érdekében állt ez a kulturális egyöntetűség, mert az egyik az egységességre törekedett, a másik pedig a haszonra, s mindkettő racionálisan viszonyult a célokhoz és az eszközökhöz.*” (T. C. W. Blanning: *The Culture of Power and the Power of Culture*. Oxford, 2002, OUP. 19. oldal.) A francia forradalmi és napóleoni háborúk adták meg a végső lökést: a fellángoló francia nacionalizmus sorra fellobbantotta a legyőzött népek nemzeti érzéseit is. A nacionalizmus több történelmi feladatot is ellát.

- Rendkívüli **mozgósító ereje** biztosíthatja egyes kormányok számára a tömegek támogatását. A társadalmat olyan célok elérése érdekében mozgósíthatja, amelyeket csak széles körű összefogással lehet megvalósítani.
- Elősegíti a különböző osztályok, hitvallások és társadalmi csoportok **együttműködését**, az egyetértést, nem pedig az erőszakon alapuló politika megszilárdulását, vagyis az alkotmányos és parlamentáris kormányzást. Azok az emberek ugyanis, akiket a nemzeti hűség kapcsol össze, készek elfogadni azt a kormányzatot is, amellyel nem mindenben értenek egyet, mert tudják, hogy a nemzeti akarat választásokon történő kifejezésével a kormányzat leváltható. A nemzeti hagyományok, közös jelképek, rítusok hozzájárultak a társadalmi ellentétek csökkentéséhez.
- Nagy **legitimációs** (törvényesítő, igazoló) ereje van: ha egy nép széleskörű részvétellel kormányt választ magának és önálló nemzetállamát tartósan támogatja, azt a többi állam előbb-utóbb kénytelen lesz törvényesnek elismerni.
- A vallásos hit csökkenésének, átalakulásának korában a nacionalizmus sajátos **valláspótlékká** válhat: a gondolkodást meghatározó, az életnek célt adó tényezővé.

Két típusa alakult ki a nemzettel kapcsolatos elképzeléseknek. Az első, a Franciaországban és az Egyesült Államokban hivatalosan vallott nézetek szerint azok tartoznak egy nemzethez, akik azonos területen élnek, azonos törvények szerint. Ez a nyitottabb nemzet-felfogás, mely szerint a nemzethez bárki csatlakozhat, aki elfogadja és tiszteli az adott területen érvényes törvényeket. A másik, a német államokban hangoztatott nézetek szerint a nemzet történelmi és kul-

turális képződmény, sajátos lelki-szellemi közösség, melyhez kívülállók nem csatlakozhatnak tetszésük szerint.

A 19. századi nacionalista mozgalmak irányulhatnak több, különböző állam területén élő népek **egységesítésére** – ahogy ez a németek és olaszok esetében történt. Más nacionalista mozgalmak pedig az egyes népek nemzetállamainak **elkülönítéséért** indulhatnak meg – ahogy ez a többnemzetiségű birodalmak területén történt.

Nyugat- és Észak-Európában, ahol az azonos nyelvű népcsoportok régóta elkülönült nemzeti határok mentén élnek egymás mellett, nem okozott különösebb problémákat a nemzetállamok kialakulása. Közép- és Kelet-Európában azonban, ahol a különböző nyelvű népek mozaik-szerűen egymásba ékelődő csoportokban élnek, az elkülönült nemzetállamok kialakítására irányuló törekvések rendkívüli nehézségeket vontak maguk után.

A SZÁZADVÉG ÚJ FEJLEMÉNYEI

A szocializmus táborán belül a 19. század második felében megerősödött a marxizmus befolyása. **Karl Marx** (1818–1883) német filozófus az általa utópikusnak vagy kispolgárinak nevezett forradalmárok tanítását kívánta **tudományos szocializmussá** fejleszteni. A német filozófiát (Hegel dialektikus és Feuerbach materialista tanítása), az angol közgazdaságtant (Smith és Ricardo elméletei) és a francia szocializmust tekintik a marxizmus forrásainak. Marx szerint „*az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot... Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza.*” A marxizmus szerint a történelemben valamennyi termelési mód (ázsiai, antik, feudális és burzsoá) kizsákmányoláson alapul, „a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők” azonban lehetővé teszik e kizsákmányolás végleges felszámolását. A kapitalizmus létrehozta a proletariátus (a modern munkásság) elidegenedett osztályát, amely a forradalmi osztályharc eszközével törvényszerűen megdönti majd a kapitalizmust. Társadalmi tulajdonba veszi a termelési eszközöket, és ezzel felszámolja a kizsákmányolást a történelemben.

Az első Nemzetközi Munkásszövetségben (**I. Internacionálé**, 1864–1876) Marx hívei még kisebbségben voltak az angol szakszervezeti mozgalom tagjai, Lassalle német, Proudhon francia követői és az anarchista Mihail Alekszandrovics Bakunyin támogatói mellett. Az 1889-ben megalakított **II. Internacionáléban** már a marxizmus hívei kerültek többségbe, csakhogy ez a marxizmus is fokozatosan átalakult abban az átalakuló világban, amely megcáfolta Marx egyes előrejelzéseit. A 19. század végére ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a kapitalizmus fejlődése (Marx tanításával ellentétben) nem az általános elnyomorodáshoz vezetett. A fejlett kapitalista gazdaság hatására a munkások életszínvonala is emelkedett, a parlamentáris rendszerekben szabadon működő pártok pedig feleslegessé tették a forradalmi küzdelmet. Egyes szocialisták, mint a német Eduard Bernstein, úgy látták, hogy a szocialista célok (bőség, egyenlőség, szabadság) békés parlamenti politikálás következtében, forradalmi harc nélkül is fokozatosan elérhetővé válhatnak. A szocialista harc forradalmi eszközeihez (felkelés, diktatúra) és kapitalista-ellenes programjához (piacgazdaság és magántulajdon felszámolása) a 19. század végén Európának már csak azon a részén ragaszkodtak, ahol a gazdasági fejlődés még nem emelte meg érezhetően a munkások életszínvonalát, s ahol még nem jött létre parlamentáris rendszer: a cári Oroszországban. Itt fokozatosan Vlagyimir Iljics Lenin került a forradalmi harchoz ragaszkodó, s diktatúrára is kész szocialisták élére.

Az **anarchista mozgalom** a 19. század második felében a gazdaságilag elmaradottabb Oroszországban, Spanyolországban és Olaszországban terjedt el, valamint a forradalmi erőszak hagyományai miatt Franciaországban. Az anarchisták a kapitalizmus elleni harcban nem az

államhatalom megszerzésére, hanem annak megsemmisítésére törekedtek. Az erőszakmentes, békés anarchisták közül csak Lev Nyikolajevics Tolsztoj vált világhírűvé, a nemzetközi mozgalomban a forradalmi erőszak hívei vették át a vezetést. Sokan folyamodtak az egyéni terrorakciókhoz, hogy demonstrálják az államhatalom képviselőinek sebezhetőségét, s önfeláldozásukkal tettekre készítsék a tömegeket. Sadi-Carnot francia köztársasági elnök (1894), Antonio Cánovas de Castillo spanyol miniszterelnök (1897), Erzsébet magyar királyné (1898), I. Umberto olasz király (1900) és William McKinley amerikai elnök meggyilkolása (1901) azonban igen sokat ártott a mozgalomnak, mert a társadalom szemében az anarchizmus azonossá vált az öncélú vérengzéssel.

A szélsőjobboldalon a hagyományos, vallási antiszemitizmus átadta helyét a nacionalizmuson és a fajelmélet elvein alapuló, modern, politikai illetve biológiai **antiszemitizmusnak**. Az európai zsidók ugyanis a középkor óta vallási okokból ki voltak zárva a gazdasági, társadalmi és kulturális közösségekből, földbirtokuk nem lehetett, céhekbe nem léphettek be. Ezzel rákényszerültek az új, szélesebb körökben még fel nem ismert anyagi lehetőségek (pénzkölcsönzés, bankügyletek) fokozottabb kiaknázására. A kapitalizmus kiteljesedése idején ezért egy részük kedvezőbb gazdasági helyzetbe került. Az erkölcsi leértékelésükre irányuló társadalmi készség azonban megmaradt, s ehhez új, irritáló tapasztalatok járultak. Ilyenek voltak a pénzügyi és kereskedelmi tevékenységben járatosabb zsidók gazdasági sikerei, a zsidó értelmiség fokozódó részvétele a társadalomkritikai és ellenzéki mozgalmakban, valamint az Oroszországból elmenekülő, ortodox, jiddis nyelvű zsidóság közép-európai megsokasodása.

A kikeresztelkedett és asszimilált zsidóságot a középkorban ritkábban zaklatták. A modern antiszemitizmus hívei azonban tagadták az asszimiláció lehetőségét. A hazafiatlannak, harácsolónak és nemzetközi összeesküvésekre hajlamosnak tekintett zsidókat a nemzeti egység, a nemzeti jellem és a nemzeti érdekek veszélyeztetőinek nyilvánították. Németországban az 1873-as pénzügyi válság hatására több antiszemita szervezet és párt is alakult. Oroszországot II. Sándor cár meggyilkolásának hatására (1881) véres pogromhullám öntötte el, amelyet olykor a hatóságok is támogattak. Magyarországon a tiszaezlári per (1882–1883), Franciaországban pedig a Dreyfus-ügy idején (1894–1906) erősödött fel az antiszemitizmus. A 20. század elején az antiszemitizmus világszerte hanyatlásnak indult, csak az orosz feketeszázás mozgalom ideológiájában játszott továbbra is fontos szerepet.

II. A VEZETŐ HATALMAK TÖRTÉNETE A 19. SZÁZADBAN

9. NAGY-BRITANNIA 1815–1850

Nagy-Britannia számára a 19. század az ipari forradalom, a politikai reformok és a gyarmati terjeszkedés kora volt. A gyorsuló változások korában Viktória királynő rendkívül hosszú uralkodása (1837–1901) képviselte a folyamatosságot és a nemzeti hagyományok megőrzését, ezért az időszakot némi leegyszerűsítéssel viktoriánus kornak is nevezik.

GAZDASÁGI-TÁRSADALMI HÁTTÉR

Az előző században megindult **ipari forradalom** folytatódott. 1801-ben a brit munkaerő egyharmadát még a mezőgazdaság foglalkoztatta, s a nemzeti jövedelem egyharmadát is a mezőgazdaság termelte meg, 1901-re azonban ez az arány mindkét esetben 10 százalék alá süllyedt. 1901-re az ipar megközelítőleg ugyanolyan vezető szerepre tett szert a gazdaságban, amelyet a mezőgazdaság játszott 1783-ban, az ipari forradalom elején. Úgy is mondhatnánk, hogy a két szektor „szerepet cserélt”. Az ipari forradalom hagyományos elnevezése azonban csak az ipar megnövekedett jelentőségére utal, holott *a szolgáltatások szektorának is nőtt a fontossága*. Alig valamivel kevesebben dolgoztak e szektorban (vagyis az elosztásban, a közlekedésben, vagy éppen háziszolgaként), mint az iparban, s a 19. század közepére a nemzeti össztermékhez való hozzájárulásuk elérte az iparban dolgozók hozzájárulását.

Bár a német és az amerikai ipar 1870 után felzárkózott a brit mellé, a brit vállalkozóknak még néhány évtizedig nem kellett aggódniuk a rivalizálás miatt. 1901-ben még mindig vitathatatlannak volt Nagy-Britannia elsősége a hajóépítés, a biztosítás, a bankügyletek és a tőke kivitel terén. Amikor ipari téren más nemzetek felzárkóztak hozzá, vagy meg is előzték, pénzügyi és kereskedelmi téren még mindig a világ vezető nagyhatalma maradt.

A nemzeti össztermék évente 2 százalékkal növekedett, ami azt jelenti, hogy a század folyamán nyolcszorosára nőtt. A népességnövekedés és a megtermelt javak egyenlőtlen elosztása miatt természetesen az életszínvonal nem növekedhetett hasonló gyorsasággal, hiszen Anglia és Wales lakossága 1801-ben 9 millió volt, 1901-ben pedig 35 millió, és Skócia lakossága is 1,5 millióról 4,5 millióra növekedett. Az életszínvonal azonban tagadhatatlanul emelkedett valamennyi társadalmi réteg körében, és a század második felére már a legszegényebbek is részesülhettek a gazdasági fejlődés eredményeiből.

Nagyobb társadalmi katasztrófa csak Írországra került sor. Az egyre intenzívebb burgonyatermelés 70 százalékos népességnövekedéshez vezetett 1791 és 1841 között. A gombafertőzés által okozott több rossz termés és a hideg tél miatt bekövetkező **nagy éhínség (1845–1850)** miatt az 1841-ben 8,1 milliós lakosság 1851-re 6,5 millióra csökkent. Mintegy 800 000-en meghaltak, egymillióan pedig emigráltak, többségük az Egyesült Államokba ment. Ezért a lakosság 1901-ben sem érte el a 4,5 milliót.

A társadalmi átalakulás leginkább szembeötlő sajátossága a **városiasodás** volt. A század elején csak 15 város volt Angliában és Walesben, amelynek 20 000-nél több lakosa volt, 1851-ben már 63. Az előző század végén a népesség egyharmadát lehetett városlakónak nevezni, a 19. század közepén már a felét, 1900-ra pedig közel 80 százalékát. Valamennyi nagyváros lakossága felduzzadt, mert itt volt bőséges munkaalkalom, s ennek következtében meglehetősen egészségtelen, zsúfolt városrészek alakultak ki. A rendfenntartás és a segélyezés feladatát a vidéki

nemességtől az államnak kellett volna átvennie, de mivel az állami hatóságok távolról sem voltak olyan jóindulatúan paternalisták, mint a vidéki földesurak rendfenntartó vagy jótékony szervezetei, a szegények helyzete a városokban egy időre súlyosbodott. Az államadósság csökkentésére, az önállóságra és kemény munkára hivatkozva a kormányok jó ideig elzárkóztak a szociális kiadásoktól. A gyárakban tapasztalható kizsákmányolás kirívóbb formáit azonban gyorsan elkezdték felszámolni: 1833-tól fokozatosan korlátozták a gyermekek és nők munkaidejét, 1850-re sikerült 10 órára csökkenteni a munkaidőt a textilgyárakban. Az 1848-as közegészségügyi törvény következtében a városi dolgozók helyzete tovább javult, s a század második felében a közlekedés fejlődése következtében már a jobban fizetett szakmunkások egy része is kiköltözhetett az egészségesebb külvárosokba.

Az iparosodás és városiasodás hatására a hagyományos, hierarchikus társadalom, melynek a földbirtokos arisztokraták, a vidéki földesurak és az anglikán egyház tagjai álltak az élén, lassan átalakult. A kereskedők rétegének társadalmi fontosságát már senki sem vitathatta: már a század elején a kormány jövedelmének 60 százaléka a kereskedelemről származott. A század közepére megnövekedett a korabeli szóhasználat „**középosztályok**” néven emlegetett rétegek, az iparosok, kereskedők és értelmiségiek befolyása. A régi arisztokrácia a választójogi reformokkal engedményeket tett e középosztály gazdagabb tagjai számára, s ennek következtében politikai befolyása egyre csökkent. Távolról sem szállt azonban szembe az új polgársággal, inkább maga is ipari vállalkozásokba fektette vagyonát. A leggazdagabb iparosok egy része pedig vidéki birtokokat vásárolt, s itt is telepedett le. A század végére az arisztokrácia helyett már inkább egy úgynevezett „**plutokrácia**” állt a társadalom élén, nem a földbirtok és a születés, hanem a vagyon előkelősége. Ez az előkelőség azonban vagyona mellett erkölcsös magánélettel, műveltséggel, közhasznú tevékenységgel és jótékonykodással bizonyította felsőbbrendűségét.

Őket követte az iparosok és értelmiségiek egyre növekvő csoportja, akik az ügyvédek és orvosok ősi testületeihez hasonló, igen befolyásos, új kamarákba tömörültek: a *Civil Mérnökök Intézetébe* (1818), a *Jogi Társaságba* (1825), a *Brit Építészek Intézetébe* (1834), a *Brit Orvosi Szövetségbe* (1856) és az *Okleveles Könyvelők Intézetébe* (1880). Őket már nem az anglikán szellemű, minden műszaki tudománytól mentes, a növekvő nagyvárosoktól távoli, ősi egyetemeken képezték (Oxfordban és Cambridge-ben), hanem az egyre szaporodó, modernebb, specializált, újonnan alapított londoni, manchesteri vagy liverpooli felsőoktatási intézményekben.

Akik efféle intézetekbe nem járhattak, azok számára is rengeteg új, fizikai munkával nem járó, úgynevezett „*fehérgalléros*” állás kínálkozott: a kereskedelem, az ipar, a közoktatás és a közigazgatás igen sok hivatalnokot, boltost és tanárt alkalmazott. E biztonságban és jó módban élő réteg soraiba bejuthattak a dolgozó rétegek gyermekei is, s ez jelentős stabilizáló tényezőnek bizonyult a brit társadalomban.

A korai szocialisták még azt hangoztatták, hogy a felduzzadó nagyvárosi, ipari munkásosztály egyre jobban el fog szegényedni, s egyre élesebben szembefordul majd az uralkodó rétegekkel, jóslataik azonban nem váltak valóra. A század folyamán a brit lakosságnak átlagosan 80 százaléka élt meg fizikai munkából, e réteg azonban távolról sem volt egységes. A legkeresettebb szakmunkások (a dolgozók kb. egytizede) afféle „**munkásarisztokráciát**” alkottak, s az osztályharc megindítása helyett inkább kényelmesen beilleszkedtek a polgári társadalomba. A rangsorban alattuk elhelyezkedő munkásoktól több dolog választotta el őket, mint amennyi összekötötte. Nekik például a feleségük nem vállalt munkát, s legalább egy háztartási alkalmazottat tartottak. A munkások többségének azonban a felesége és gyermekeik is keményen dolgoztak a megélhetésért. A képzetlen segédmunkások helyzete maradt a legsúlyosabb, de a század utolsó három évtizedében még az ő helyzetük is érezhetően javult az élelemárak csökkenésének és a reálbérek 30–40 százalékos növekedésének köszönhetően. Az a tény, hogy

1900-ban kevesebb nő dolgozott, mint néhány évtizeddel korábban, ugyancsak a növekvő életszínvonalra utal. A század végén elterjedő tömegsport és az egyre népesebb tengerparti nyaralóhelyek is arról tanúskodtak, hogyha a nyomort nem is sikerült eltüntetni, a gazdasági fejlődés eredményeiből a dolgozók egyre népesebb csoportjai is részesülhettek. Ezért ők is elfogadták az úgynevezett „viktoriánus értékeket”, a család, a vallás, a munka, a tulajdon és a haza kultuszát, a társadalmi hierarchia tiszteletét, az erkölcsös, fegyelmezett, visszafogott és udvarias magatartást.

Jelentősebb forradalmi szervezetek csak Írorszáiban alakultak (*Ifjú Írország*, 1847; *feniánus mozgalom*, 1858; *Ír Republikánus Testvériség*, 1873). A társadalom többsége azonban még itt is bízott a fejlődésben, a békés eszközökkel kivívott reformok lehetőségében, és nem a radikálisokat támogatta, hanem a *Charles Stewart Parnell* vezette *Önkormányzati Liga* (Home Rule League, 1873) elnevezésű pártot.

A SZÁZAD ELSŐ FELE – VÁLSÁG ÉS REFORMOK

A francia forradalmi és napóleoni háborúk korszaka alaposan megváltoztatta Nagy-Britanniát. A háborús veszély megerősítette a **nemzeti egységet**. *III. György* királyt már örültsége dacára is tisztelték, uralkodása ötvenedik évfordulóját (1810) birodalom-szerte ünnepelték, halálakor nemzeti gyászt tartottak (1820). 1800-ban nyilvánították nemzeti himnuszuk a *God Save the King...* (Isten, óvd a királyt!) kezdetű, fél évszázada népszerű indulót. Az angol és skót arisztokrácia házasságok révén egyre jobban összefonódott egymással, *IV. György* király pedig már le is festette magát az ötven évvel korábban még tiltott viseletben, a felföldi skót klánok *tartanjában*. Mivel a háború idején több százezer férfi teljesített valamilyen formában fegyveres szolgálatot, a hazafiasság és a nemzeti büszkeség az alsó rétegek soraiban is elterjedt.

Az uralkodó rétegek megváltoztak, mintha maguk is megérezték volna, hogy pusztán születésük és vagyonuk már nem sokáig biztosítja számukra a társadalom tiszteletét. A születés és vagyon mellett új követelmény volt a műveltség, erkölcsösség és a haza szolgálata. 1800 körül a főnemesek fiainak 70 százaléka már nem otthon tanult, hanem a legjobb négy nyilvános iskolába járt (Eton, Winchester, Westminster, Harrow). Az ötven évvel korábbi arisztokrácia nemtörődöm, költekező, hedonista életmódját immár megvetették, s az új erkölcsök szerint elvárták minden főnemestől, hogy hazája szolgálatának szentelje életét. Az angolokat az újkor korábbi századaiban általában vad, lázongó, nyugtalan népnek tartották – a 19. században azonban már az angol úriember vált a megbízhatóság, jó modor, erkölcsösség és hazafiasság Európa-szerte követendőnek tekintett példaképévé.

A napóleoni háborúk lezárása (1815) után **gazdasági válságra** került sor. Háromszázezer katona és tengerész tért vissza a civil társadalomba, amely nem tudott azonnal munkát biztosítani a számukra. Mindez zavargásokhoz és tüntetésekhez vezetett.

1816-ban újra fellángolt a **géprombolók mozgalma**. Az angol kézművesek nagyipar-ellenes tiltakozó mozgalomára először az 1811-es válság idején került sor. A munkanélküli és éhező *nottinghami munkások* éjszakánként álarcos csoportokba verődve verték szét egyes textilgyárak gépeit. A mozgalom áterjedt *Yorkshire-re*, *Lancashire-re*, *Derbyshire-re* és *Leicestershire-re* is. Valódi vagy képzeletbeli vezetőjüket *Ned Ludd*, **Ludd tábornok** vagy Ludd király néven emlegették, székhelye a legendák szerint a *sherwoodi erdőben* volt. A Liverpool-kormány erős kézzel fellépett ellenük, s az 1813-as *yorki peren* 17 vádlottat akasztásra, másokat deportálásra ítélték. 1816-ban a mozgalom újra feléledt, majd a gazdasági fellendüléssel véget ért. Mind a kortársak, mind az utókor baloldali történészei alaposan eltúlozták a térben és időben is

korlátozott gépromboló mozgalom jelentőségét, politikai és szociális célokat tulajdonítva az éhezők lázadásának.

Jóval nagyobb felháborodást keltett, amikor a manchesteri Szent Péter Mezőkön rendezett tüntetést a hadsereg szétverte 1819-ben, 11 halálesetet és mintegy 400 sebesülést okozva. Waterloora utalva ezt nevezték gúnyosan „Peterloo”-nak. A londoni „*Cato-utcai összeesküvők*” pedig egyenesen a kormány tagjainak meggyilkolását tervezték (1820). A gazdasági fellendülés 1820 utáni visszatérése azonban véget vetett az efféle mozgalmaknak.

A **választójog reformját** azonban nem lehetett tovább halogatni. A választókerületek rendszere még a középkorban és az újkorban alakult ki. Az angolul *county*-nak (grófság) nevezett vidéki választókerületekben 1429 óta azok a birtokosok szavazhattak, akiknek legalább évi 40 shillingnek megfelelő jövedelmük volt földjeikből. Ezek száma az infláció miatt természetesen megnövekedett. A városi választókerületek (*borough*-k) rendszere azonban teljesen zavaros és elavult volt. Egyes városok népessége azóta olyannyira lecsökkent, hogy a választást egy-egy arisztokrata család irányíthatta („zseb-választókerületek”), máshol pedig nyílt vesztegetéssel választatták meg jelöltjeiket („rohadt választókerületek”). Sok újonnan benépesedő nagyvárosnak (Manchester, Birmingham, Leeds stb.) egyáltalán nem volt képvisellete, a hírhedt Old Sarum 11 (!) fős választói testülete azonban két képviselőt is küldött a parlamentbe.

Előbb a katolikusokat sújtó hivatalviselési megszorításokat számolták fel (1828–29). Ebben fontos szerepet játszott *Daniel O’Connell* dublini ügyvéd, a *Katolikus Egyesület* (Catholic Association) alapítója. Szervezete nemcsak Írországbán, de Nagy-Britannia más részein is tömeggyűléseken követelte a katolikus-ellenes rendelkezések visszavonását. A kormány egy újabb ír felkeléstől tartva 1828-ban először az 1673-as „*vizsgálati törvényt*” (Test Act) törölte el, amely az anglikán szentségek felvételéhez kötött bizonyos hivatalokat. A katolikus emancipáció törvénye (1829) pedig kimondta, hogy a katolikusok minden hivatalt betölthetnek, kivéve a lordlieutenanti (helyi katonai parancsnok), a lordkancellári, a régensi és az uralkodói hivatalt. Ezután megsokasodtak a katolikus iskolák, és igen sok ír költözhetett át Skócia és Anglia új, ipari városába. Az anglikán többség sem tekinthette már veszedelmes ellenségnek a katolikusokat.

Ezután a *Charles Grey* (Grey 2. earlje) által vezetett **Whig Párt** belátta, hogy valamivel le kell szerelni az 1830-ban visszatért gazdasági válság miatt nyugtalanodó tömegeket. A törvényjavaslatot a Lordok Háza kétszer elutasította, mire tömeges tüntetésekre került sor. *IV. Vilmos* király Grey javaslatára azzal fenyegetőzött, hogy új lordokat fog kinevezni a felsőházba, mire a lordok engedtek, és elfogadták a törvényjavaslatot.

Az **első választójogi reformmal (1832)** 56 „zseb- és rohadt választókerületet” megszüntettek, 30 (4000 lakos alatti) választókerület képviselét csökkentették, s az így felszabadult 143 képviselői helyet szétosztották az eddig csekély vagy semmilyen képviselettel sem rendelkező, újabb városok, vidéki, skóciai és ír választókerületek között. A 10 font jövedelemmel rendelkező háztulajdonosok a városokban mind megkapták a választójogot. A legnagyobb változásra Skóciában került sor, amelyet korábban úgy emlegették, mint egyetlen, nagy „rohadt választókerületet”: a reform után a választópolgárok száma 4500-ról 65 000-re ugrott. Írországbán azonban ez a szám csak 5 százalékkal növekedett meg. A választók száma a királyság egész területén 435 000-ről mindössze 652 000-re emelkedett, Angliában és Walesben öt felnőtt férfi közül még mindig mindössze csak egynek volt választójoga. A képviselő továbbra sem kapott fizetést, és a városban 300, vidéken pedig 600 font jövedelemmel kellett rendelkeznie. Vagyis továbbra is a gazdag nemesség irányította a politikai életet – csakhogy most már a középosztály gazdagabb részének bevonásával.

A reformnak minden óvatossága dacára is igen fontos következményei voltak. A király és a kormány ezután már nem volt képes ugyanúgy befolyásolni a választásokat, mint a reform előtt. A

választójog kiterjesztése véget vetett a királyi „patronátus” gyakorlatának: egy szűk oligarchiát még lehetett állások osztogatásával befolyásolni, a választók százezresre, majd a következő reformokkal millióra duzzadó rétegét azonban már aligha. Ez 1834-ben derült ki, amikor IV. Vilmos elbocsátotta *Lord Melbourne* whig miniszterelnököt, a választások azonban nem biztosítottak többséget a király által kijelölt, leendő utódjának. Ezért néhány hónap huzavona után a király kénytelen volt újra Melbourne-t állítani a kormány élére. Ezután egyetlen brit uralkodó sem tett hasonló kísérletet. A választási reformnak a királyi szerep átalakulása volt az egyik következménye: az uralkodó aktívan politizáló személyből *jelképes, szertartásos államfővé* alakult át, pártfőnökből a nemzeti egység jelképévé. Hamarosan kiderült, hogy ezzel csak növeli népszerűségét. Erre nagy szükség is volt: III. György (1760–1820) örültsége, IV. György (1820–1830) botrányos magánélete és IV. Vilmos (1830–1837) ügyetlen viselkedése miatt ugyanis a királyi tekintély rohamosan csökkent. A méltóságteljes és szeretetre méltó, majd később példás családi életet élő *Viktória* azonban megfordította ezt a folyamatot. A kormányzati tevékenység amúgy is túlságosan összetetté vált, egyre csekélyebb részét ellenőrizhette az uralkodó, s ezért is egyre jobban átalakult reprezentatív funkciókat betöltő államfővé.

A választójogi reformtörvényt új, ugyanilyen fontos reformok követték. 1833-ban korlátozták először a gyermekmunkát, a rabszolgaságot pedig felszámolták a brit gyarmatbirodalomban. Az 1835-ös *helyhatósági testület törvénye* jóval demokratikusabb volt a választási reformnál: valamennyi adófizető városi férfinak megadta a választójogot az új városi önkormányzati testületek megválasztására.

Ezután két nagyszabású reformmozgalom bontakozott ki. Az egyiket a szabad kereskedelem városi és polgári támogatói indították meg, akik igazságtalan protekcionizmusnak nyilvánították, hogy a mezőgazdasági érdekek védelmezői az árcsökkenés elkerülése érdekében vámokkal nehezítették a gabona behozatalt (1804, 1815). Ezért a kenyér ára sem csökkenhetett. *Richard Cobden* és *John Bright* vezetésével Manchesterben létrehozták a **Gabonatörvény-ellenes Ligát** (1838–1846). Vezetői a tömeggyűléseken, petícióikban és széles körben terjesztett röpirataikban azzal érveltek, hogy az ország kereskedelmi partnerei nem tudnak fizetni a brit iparcikkéért, mert a gabonatörvények miatt nem adhatják el Nagy-Britanniának gabonájukat. Az ír burgonyavész hatására végül *Robert Peel* kormánya is belátta, hogy rendkívül nagy szükség van a külföldi gabona behozatalára, és 1846-ban felfüggesztette, később pedig eltörölték a gabonatörvényeket.

A másikat a választójoggal még fel nem ruházott rétegek indították. 1836-ban megalapították a *Londoni Dolgozó Férfiak Szövetsége* nevű radikális szervezetet, két év múlva pedig programja is elkészült, *A Nép Alkotmánylevele* (*The People's Charter*) címmel, melyről a mozgalmat **chartizmusnak** nevezték el. Általános választójogot, évenkénti titkos választásokat, a parlament tagjainak biztosított fizetést és a vagyoni előírások felszámolását követelték. Petíciójukat háromszor is benyújtották a parlamentnek (1839, 1842, 1848), a képviselők mégsem voltak hajlandók foglalkozni vele, s az újabb gazdasági fellendüléssel a mozgalom tömegbázisa is csökkent.

Nagy-Britannia stabilitását az is jelezte, hogy az 1848–49-es forradalmi hullám ide nem jutott el. A század közepét forradalmak helyett inkább az *Albert herceg* (Viktória férje) által kezdeményezett 1851-es híres ipari, tudományos és kereskedelmi (világ)kiállítás fémjelezte. A kiállítás „Krisztálpalotája” a stabilitás és ipari fejlődés korszakának eljövételét hirdette több mint hatmillió látogatója számára.

10. NAGY-BRITANNIA 1850–1914

1850 után már a brit falvakban is érezhető volt a gazdasági fellendülés. A század első felének tüntetései és népmozgalmi véget értek, beköszöntött a viszonylagos belpolitikai nyugalom kora. Az iparosodás, a városiasodás, a közlekedés és hírközlés fejlődése teljesen átalakította az életmódot. A vasutak behálózta az országot, a textilipar helyét átvette a fémipar, s az 1860-as években a londoni tőzsde forgalma megduplázódott. E tőzsde már nem csak a nemzeti, de a nemzetközi üzleti életben is meghatározó szerepet játszott: 1875-ig már egymilliárd font értékű tőkét fektetett be Nagy-Britannián kívül.

A gazdagabb társadalom több adót fizethetett: a helyi adók mennyisége például 1850-ben 10 millió font volt, 1905-ben 180 millió, s ezzel megnövekedhetett az állam helyi tisztviselőinek szerepe is. A század első felében az állam nem avatkozott bele a társadalom életébe, megelégedett a legkirívóbb visszaélések felszámolásával. A század második felében azonban már egyre nagyobb mértékben koordinálta, szabályozta és igazgatta a társadalom mindennapi életét. Az állam figyelme új területekre is kiterjedt az iskoláktól és gyáraktól kezdve a börtönökig és elmeógyógyintézetekig. Az állam szabályozta a vasútvonalakat, és olcsó postai szolgálatot létesített, fellépett a járványok megelőzése érdekében, a nyomorgók számára pedig a dologházakban biztosított egyre több helyet. Az oktatásügy problémáit a század első felében mindössze az egyházi szervezetek számára biztosított állami segéllyel próbálták megoldani. Az 1850-es években viszont már tanárképző iskolák nyíltak, az elemi iskolák egyre több pénzt kaptak, s 1869-ben Oxford egyik kollégiuma megnyílt a nők számára is. Az elemi oktatás kötelezővé (1880), majd ingyenesé vált (1891).

A KIRÁLYNŐ

A stabil, büszke, hazafias, egyre gazdagabb brit társadalom **Viktória (1837–1901)** királynőben találta meg a nemzeti jelképet. Ő képviselte a hagyományokat egy átalakuló világban. Méltóságteljes volt, mégis emberi és segítőkész, egyszerre lehetett tisztelni, mint a birodalom uralkodóját, és szeretni, mint a karácsonyfa felállítását elterjesztő családanyát. Az utókor által „viktoriánus magatartás” néven emlegetett rideg, prúd és álszent viselkedés nagyon is távol állott tőle. Egyáltalán nem értett egyet azokkal, akik csökkenteni akarták a vasárnapi szórakozás lehetőségét, szeretett nevetni, és bordói borát a szesztilalom híveinek felháborodására olykor egy kis whiskyvel keverte. Egészséges és jókedvű, önálló gondolkodású asszony volt, aki sem önmagát, sem másokat nem kívánt megfosztani az élet örömeitől. Bár társadalmi nézetei konzervatívok voltak, egyetértett a szavazati jog kiterjesztésével, toleráns volt a más vallásúakkal szemben, s a faji előítélet teljesen távol állott tőle. Hatvannyolc éves korában nekiállt hindi és urdu nyelvet tanulni indiai szolgáitól.

Egész életében igényelte az erős, jó külsejű és megbízható férfiak társaságát, talán azért, mert apját egyéves korában elveszítette. Az első „apa-pótlék” a nagybátyja volt, *I. Lipót* belga király, a második Lord Melbourne whig párti miniszterelnök (1834, 1835–1841), aki bevezette őt politikai élet rejtelmeibe. A következő *Szász–Koburg–Gothai Albert* volt, akivel 1840-ben házasodott össze, s akivel teljesen megváltoztatták a királyi családról kialakított, hagyományos elképzeléseket. Kormányzás és hatalomgyakorlás helyett megelégedtek a politikai élet ügyes befolyásolásával, elődeik kicsapongó és botrányos életstílusát a szerető, meleg családias életmóddal váltották fel – és ezzel rendkívül népszerűvé váltak. A fordulatnak az volt a legbiztosabb jele, hogy a század második felében az angolok már nem amiatt háborogtak, hogy uralkodójuk beleszól a politikai életbe, hanem amiatt, hogy férje halála után túlságosan is

visszavonult tőle. Viktória személyének jelentőségét az is bizonyítja, hogy hétszer próbálták meggyilkolni – szerencsére legtöbbször töltetlen fegyverrel.

Férje halála után még két férfi vált fontossá az életében. Az előbbi *Disraeli* konzervatív párti miniszterelnök volt (1868, 1874–1880), aki meg tudta győzni az idős királynőt, hogy szüksége van rá a kormányzáshoz, s aki megszerezte számára az India császárnője címet. A másik skót inasa volt, *John Brown*. Neki megengedte, hogy pipázzon a jelenlétében, vagy megrója divatjamúlt öltözködéséért, és amikor egyszer részegen összeesett, a királyné komolyan állította, hogy inasa egy általa is érzett, távoli földrengés miatt veszítette el az egyensúlyát. Hosszú élete során tizenegy miniszterelnököt bízott meg kormányalakítással.

Unokái rajongtak érte: bár II. Vilmos német császár később britellenes politikát folytatott, nagyanyja betegségének hírére rohant az imádott öregasszonyhoz, és el sem moccant haláláig az ágya mellől. Uralkodásának arany- (1887) és gyémánt-jubileumát (1897) nagyszabású, országos rendezvénysorozattal ünnepelték meg. Az utókor számára neve egy egész korszakkal, a 19. századdal azonosult, a hagyományos erkölcs fenntartásával, a kulturált viselkedés elterjedésével, a viszonylagos társadalmi nyugalommal és a brit gyarmatbirodalom megnövekedésével. Kilenc gyermeket szült, életben maradt hat gyermekétől pedig negyven unokája született. Leszármazottai német, orosz, svéd, dán, spanyol, görög, román és jugoszláv trónokra kerültek, ezért nevezik manapság Viktóriát „Európa nagymamájának”.

A PÁRTOK

1830 és 1860 között átalakult a politikai élet is, de a kétpártrendszer fennmaradt. A whigek és toryk laza csoportosulásainak helyét átvették az országos szervezettel és határozott programmal rendelkező **liberálisok** és **konzervatívok**. A parlamentben egyre csökkent az angolok többsége: 1900-ra 456 angol, 101 ír, 70 skót és 34 wales-i képviselő ült az alsóház padjaiban. Mint látjuk, az írek alkották a legnagyobb kisebbségi csoportot, a törvényhozáshoz szükséges többségtől azonban még távol álltak.

A **Liberális Párt** a whigek, liberális toryk, üzletemberek és egyes radikálisok egyesülésével jött létre. Céljai közé tartozott a liberális (*laissez-faire*) gazdaságpolitika, a személyes szabadságjogok biztosítása, a vallási türelem, a kiváltságok felszámolása és a békés külpolitika, amely lehetővé teszi az adó csökkentését és a kormány kiadásainak leszorítását. *John Stuart Mill* volt a liberálisok legjelentősebb ideológusa és Lord **Palmerston**, majd William **Gladstone** legfontosabb politikai vezetőjük. Gladstone kimért volt, méltóságteljes és szenteskedő. Viktória nem szerette őt: „*Úgy beszél hozzám, mintha egy népgyűlés lennék!*” – panaszkodott. Gladstone első kormánya (1868–74) véget vetett a protestáns írországi egyház (Church of Ireland) kiváltságos helyzetének (1869), s vagyona egyharmadát átadta jótékony célú és oktatásügyi intézményeknek. 1870-ben ír földtörvényt fogadtatott el, a bérlők helyzetének tényleges javulását azonban nem sikerült elérnie. A kormány önkéntessé tette az egyházak támogatását, biztosította a választások titkosságát, az elemi iskolák országos hálózatának kiépülését és a közhivatalok érdem szerint történő betöltését. Gladstone második választási győzelmét 1880-ban a keleti válság idején érte el, amikor a keresztény erkölcs alapján támadhatta a konzervatív kormányt a bolgárok lemészárlását eltűrő oszmán kormány támogatása miatt. Nagyszabású népgyűléseken tartott szónoklatain a béke fenntartásának, a kis nemzetek védelmének és az európai együttműködésnek a fontosságát hangsúlyozta. Második kormánya (1880–1885) elfogadtatta a harmadik választójogi reformtörvényt, és újabb földtörvénnyel segített az ír parasztságon (1881). Harmadik (1886) és negyedik kormánya (1892–1894) az ír önkormányzati törvényjavaslat miatt bukott meg.

A **Konzervatív Párt** nevet már az 1830-as évektől használták (de azért a tory elnevezés máig fennmaradt). E párt tagjai fontosnak tekintették a hagyományok, az egyház, a család, a tradicionális társadalmi testületek és politikai intézmények megőrzését, ugyanakkor elfogadták a hagyományokra épülő, mérsékelt újításokat. A gyarmatbirodalom kiterjesztésére és az aktív külpolitikára törekedtek. A párt szervezetét Robert **Peel** és Benjamin **Disraeli** szilárdította meg. Peel tett közzé először egy pártprogramot (tamworth-i kiáltvány, 1834), amelyben az egész nemzettel ismertette a párt törekvéseit. Disraeli az 1870-es években így foglalta össze pártja céljait: „Intézményeink fenntartása – birodalmunk védelme – a nép helyzetének javítása.” Ennek megfelelően kormányzása idején (1868, 1874–1880) került sor a második választójogi reformtörvényre, törvényt hoztak a nyomortanyák felszámolásáról, tovább korlátozták a női és gyermekmunkát, egészségügyi törvényeket hoztak, kiterjesztették a szakszervezetek jogait, s kötelezővé tették az elemi oktatást. A részvények felvásárlásával Disraeli szerezte meg Nagy-Britannia számára a Szezei-csatornát (1875), Viktóriát India császárnőjévé nyilvánította (1876), s vezető szerepet játszott a berlini kongresszuson (1878), ahol Ciprust brit protektorátussá nyilvánította.

OLIGARCHIÁBÓL – DEMOKRÁCIÁBA

A politikai élet demokratizálását ezek a pártok végezték el egy reform-sorozattal. Első lépésben 1858-ban felszámolták a képviselői státusz vagyoni előfeltételeit, immár nem kellett a képviselőknek bizonyos mennyiségű jövedelmet igazolniuk. Természetesen ezután is csak a gazdagok vállaltak politikai szerepet, hiszen a képviselők fizetést még nem kaptak.

Disraeli konzervatív kormánya a **második választójogi reformmal (1867)** 53 mandátumot biztosított a nagy népességű, új, ipari városoknak. Szavazati jogot kapott a városokban valamennyi adófizető háztulajdonos és az egy éve a városban élő, legalább 10 font bért fizető bérlők – vagyis a szakmunkások többsége. Vidéken is kiterjesztették kissé a választójogot. A választók száma megkétszereződött, öt férfiből már kettő, csaknem kétmillió fő vehetett részt a választásokon. Ennyi választót már végképp nem lehetett megvesztegetni, „patronálással” befolyásolni. Az előző választójogi reformmal a monarchia kényszerült olyan kormány elfogadására, amely nem tetszett neki, de a választók bizalmát megnyerte – most pedig az arisztokrácián volt a sor. A pártok is belátták ezt, s elkezdtek kiépíteni országos szervezeteket.

A nagybirtokosok és munkaadók azonban még mindig nagy nyomást gyakorolhattak bérlőikre és munkásaikra a választásokon. Az ő befolyásuk csökkentésére és a korrupció visszaszorítására ausztrál mintára 1872-ben bevezették a *titkos választás* gyakorlatát.

Az 1867-es reform hiányosságait a **harmadik választójogi reform (1884)** orvosolta. Ezt már Gladstone liberális kormánya vezette be. 138 helyet újraosztottak a londoni és vidéki, skót és ír választókerületek között. Most terjesztették ki az 1867-es reform városi szabályozását: ezután vidéken is valamennyi háztulajdonos és egy éve ott élő, legalább 10 font bért fizető bérlő választójogot kapott. Vagyis mintegy kétmillió falusi dolgozó számára biztosították a szavazójogot. A 36 milliós lakosságból immár 5,6 millió férfi vehetett részt a választásokon, vagyis Angliában a felnőtt férfiak kétharmada, Skóciában pedig háromötödük. Mintegy 40 százalékuk és a nők még mindig ki voltak zárva. Ez utóbbiak érdekében indult meg a választójogért harcoló nők, az úgynevezett **„szüfrazettek” mozgalma**.

1885-ben hoztak törvényt a képviselői helyek újraosztásáról: 72 várostól, amelynek 15 000-nél kevesebb lakosa volt, elvették az önálló képviselő-választás jogát, s a környező vidékkel együtt választhattak képviselőt közösen. 36 vidéki választókerület pedig ezután két képviselő helyett csak egyet küldhetett a parlamentbe.

A folyamatot az **1911-es parlamenti törvény** tetőzte be. Miután a Lordok Háza elutasította az 1909-es költségvetést, Asquith liberális kormánya előterjesztett egy törvényt, amellyel alaposan megnyirbálta a felsőház hatalmát. A pénzügyi törvényjavaslatok elfogadását ezután csak egy hónapig késleltethetik, a többi törvényjavaslatot pedig csak két évig. Vagyis a Lordok Házának mindezedáig abszolút érvényű vétőjogát felfüggesztő érvényű vétőjogra változtatták. A lordok ellenállni próbáltak, ezúttal azonban V. György király fenyegette meg őket új, liberális felsőházi tagok kinevezésével. A választásokat ezután hét év helyett öt évente tartották meg, s 1912-től a képviselőknek fizetést is biztosítottak. Mindezzel – ha nem is semmisítették meg teljesen – igen hatékonyan korlátozták az arisztokrácia politikai hatalmát. Az általános választójog 1918-as bevezetéséig azonban Nagy-Britannia felnőtt népességének még mindig csak 20 százaléka vett részt a választásokon.

AZ ÍR PROBLÉMA

Csak az **ír kérdést** nem sikerült megnyugtatóan megoldani. Az ír parlamentet 1801-ben a brit parlamentbe olvasztották – éppen annak a századnak a hajnalán, amelyben kibontakozott az ír kulturális reneszánsz, s ez felerősítette a nacionalista érzelmeket. A nagy éhínségből is azt a következtetést vonták le az írek, hogy Nagy-Britanniától nem várhatnak segítséget. A brit kormányok pedig nem tudták eldönteni, hogy megadják-e Írországnak az önkormányzatot, vagy úgy kezeljék, mint egy gyarmatot. Az 1860-as években az úgynevezett ír feniánusok (*fenians* – a legendás kelta harcosok, a *feinne* nevéből) republikánus mozgalma indított erőszakos akciókat, az 1870-es évekre pedig az előbbiből kinőtt *Ír Republikánus Testvériség* (Irish Recubican Brotherhood) készült a függetlenségi háborúra. Annyit mindenesetre elértek, hogy a Liberális Párt kísérletet tett az ír problémák rendezésére. A választójog kiterjesztésével mindenhol megnőtt a katolikusok politikai befolyása, akik a helyi kormányzati testületekben többségbe is kerültek. Gladstone kormánya mentesítette a katolikusokat attól, hogy adót fizessenek a protestáns egyháznak, s két földtörvénnyel is oldani próbálta a feszültségeket.

Az *Ír Föld Liga* (Irish Land League) *Charles Stewart Parnell* képviselő elnökségével igen hatékonyan tudott harcolni a földbélrlők helyzetének javításáért. Egy embertelen intézőnek, *Charles Boycott*nak például senki sem volt hajlandó learatni a gabonáját 1880-ban, s végül a távoli területekről toborzott aratómunkásokkal is csak 1000 katona felügyelete alatt tudta elvégeztetni a munkálatokat. Ekkor alkotta meg a brit sajtó a „bojkottálni” igét. Parnell az *Önkormányzat Párt* élén a parlamentben is sikeres küzdelmet folytatott, és az 1880-as években a liberálisok elszánták magukat az ír önkormányzat bevezetésére. Csakhogy ekkorra az Angliával szoros gazdasági kapcsolatokat kiépítő *ulsteri (észak-írországi) protestáns kisebbség* már attól tartott, hogy az önkormányzattal katolikus ellenfeleik kerülnek hatalomra. Ezért az ír önkormányzat törvényjavaslatát a londoni parlamentben az angol konzervatívokkal szövetször is leszavazták (1886, 1893, 1912). Parnellről kiderült, hogy törvénytelen kapcsolatban élt gyermekei anyjával, aki másnak volt a felesége, ezért pártja egy része is ellene fordult, és sikerült eltávolítani a politikai életből. Az észak-írországi protestáns kisebbség az *Ulsteri Unionista Tanácsra* (1905) és a félkatonai *Ulsteri Önkéntes Haderőre* (1913) támaszkodva megghiúsította a kiegyezési kísérleteket, s felerősítette a katolikusok nacionalizmusát is. Az ország *1914-ben végre önkormányzatot kapott*, a törvényt azonban az első világháború miatt nem hajtották végre. Ennek tragikus következményei lettek: az első világháborúban felerősödött ellentétek polgárháborúhoz vezettek.

KÜLPOLITIKA ÉS GYARMATOK

A brit **külpolitikát** három szempont határozta meg. Először is meg kellett védelmezni a gyarmatokhoz vezető **tengeri útvonalakat**. Ezért kellett megtartani a forradalmi és napóleoni háborúk idején megszerzett *Máltát, Fokgyarmatot, Ceylont* 1815 után is. Mindehhez pedig tengerészeti nagyhatalommá kellett válnia az országnak – mind az anyaország, mind gyarmatai, mind kereskedelme megvédelmezése céljával. Még békeidőben is hatalmas összeget költöttek a haditengerészet fejlesztésére, a 19. század végén pedig megfogalmazták a „kéthatalmi mércét”, vagyis azt az elvet, hogy az országnak nagyobb flottát kell fenntartania, mint amekkorával a közvetlenül utána következő két nagyhatalom rendelkezik. Ez sokáig Franciaország és Oroszország egyesített haderejét jelentette, 1900 után azonban már a német haditengerészet fejlődése jelentette a legnagyobb veszélyt.

A második szempont az volt, hogy bizonyos **stratégiai fontosságú területek** nem kerülhetnek ellenséges nagyhatalom kezére. Ilyen volt *Németalföld*, mert innen lehetett legkönnyebben megtámadni Angliát. Ezért nem volt hajlandó Nagy-Britannia lezárni a francia forradalmi és napóleoni háborúkat, amíg Belgiumot Franciaországhoz csatolták, s Hollandia területét franciabarát bábállamot hoztak létre. Amikor pedig Belgium elszakadt az 1815-ben létrehozott Németalföldi Királyságtól, a brit diplomácia Palmerston vezetésével ragaszkodott *Belgium semlegességének nemzetközi elismeréséhez* (1839). Ilyen volt stratégiai fontosságú terület volt a *Balti-tenger*, mert ez a régió volt az 1860-as évekig a hajóépítési alapanyagok forrása, valamint a *Fekete-tenger szorosai és a Földközi-tenger nyugati medencéje*. Ez utóbbi terület különösen nagy fontosságú volt, mert erre vezetett az útvonal India felé. A brit diplomácia ezért avatkozott be a görög szabadságharcba az 1820-as években, s ezért próbálta a tengerszorosokról kötött nemzetközi konvencióval (1841) megakadályozni, hogy orosz hadihajók kijussanak a Földközi-tengerre. Amikor Oroszország 1853-ban megtámadta Törökországot, Nagy-Britannia vállalta a háborút is ez utóbbi védelmében. A **krími háború (1853–1856)** volt az egyetlen európai konfliktus, amelybe a brit állam bekapcsolódott. Új nemzeti hősök és nemzeti legendák születtek e háborúban: *Florence Nightingale*, az első asszony, aki megszervezte a katonák szakszerű gyógyítását, s a „könnyűlovasság támadása”, amelyet oly sok műalkotásban idéztek fel. A háborúval egy időre sikerült feltartóztatni a cári birodalmat. Két évtized múlva Disraeli a berlini kongresszuson (1878) próbálta mérsékelni Oroszország terjeszkedését a Balkánon.

A brit külpolitika harmadik szempontja szerint a kormánynak meg kell akadályoznia, hogy egy hatalom hegemoniára tegyen szert Európában, s mozgósíthassa annak erőforrásait Nagy-Britannia ellen. Ez volt a **hatalmi egyensúly fenntartásának politikája**. A napóleoni háborúk után pár évtizedig sikerült a nagyhatalmak kollektív fellépésével megőrizni a békét. A század második felében viszont az európai szövetségek oly gyorsan változtak, hogy Nagy-Britannia megőrizhette úgynevezett „fényes elszigeteltségét” (*splendid isolation*), és erőforrásait gyarmatbirodalma fejlesztésére koncentrálhatta.

A gyarmatokon viszont annál több fegyveres konfliktusra került sor a század folyamán: Ázsiában az ópiumháborúkra (1839–1842, 1856–1860), az afgán háborúkra (1839–1842, 1878–1880), a burmai háborúkra (1824–1826, 1852, 1885) és a szipojlázadás leverésére (1857); Afrikában az asanti háborúkra (1824–1826, 1874, 1893–1894, 1895–1896), a szudáni mahdista felkelés leverésére (1896–1898), a zulu háborúra (1879) és a búr háborúkra (1881, 1899–1902). Még Új-Zélandon is harcolni kellett a maorikkal (1860–1872).

E háborúk során Nagy Britannia a 19. században létrehozta a **világ legnagyobb gyarmatbirodalmát**. Alapjait már a 19. század elején lefektette. 1820-ban brit kézen volt Európában *Gibraltár, Helgoland és Málta*; Amerikában *Kanada, Brit Honduras, Brit Guyana* és *több karib-tengeri sziget*; Afrikában a *gambiai, Sierra Leone-i, nigéri, aranyparti és dél-afrikai partvidék*; Ázsiában *India nagy része, Ceylon, maláj és indonéz telepek*, valamint *Ausztrália keleti része*. A 19. század első felében a terjeszkedés csak lassan folytatódott egyes szigetek (*Falkland, Új-Zéland* stb.) és a kereskedelmi útvonalak mentén fekvő bázisok (*Áden, Hong Kong* stb.) elfoglalásával. Egyelőre csak Indiában terjedt ki a brit fennhatóság egyre nagyobb szárazföldi területekre.

A század utolsó harmadában azonban a nemzetközi vetélkedés fokozódása miatt a terjeszkedés rendkívül felgyorsult. Egyrészt a meglévő területek védelme miatt szereztek egyre újabbakat, másrészt a civilizációs küldetéstudat miatt, új piacok megszerzésének érdekében, hittérítői szándékkal vagy egyszerűen a brit tekintély biztosítására. 1870-től 1900-ig 60 millió ember és 45 millió négyzetmérföld került brit fennhatóság alá. Brit uralom alá került Afrika nagy része (*Egyiptom, Szudán, Uganda, Dél-Afrika, Nigéria* stb.), s *Burmával* és *Pakisztánnal* együtt egész Dél-Ázsia. Az első világháború előestéjére a brit gyarmatbirodalom a Föld egyötödére, 33,8 millió négyzetkilométerre terjedt ki, amelyen 440 millió ember élt, a Föld lakosságának egynegyede (háromnegyedük Indiában).

A gyarmatbirodalom a legkülönbözőbb nyersanyagokat biztosította, s hatalmas piacot kínált a világ legfejlettebb gazdaságának. A gazdasági kapcsolatokon kívül azonban kulturális és érzelmi szálak is összefűzték: 1861 és 1900 között 7,5 millió brit emigrált, sokan közülük (kb. 3 millióan) Ausztráliába és Új-Zélandba, valamint 800 000 Kanadába. Brit szokások és intézmények terjedtek el valamennyi kontinensen, s India különböző népei máig az angol nyelv segítségével értik meg egymást. A legfejlettebb és leggazdagabb területek önkormányzatot kaptak: Új-Fundland (1855), Kanada (1867), Ausztrália (1901), Új-Zéland (1907) és a Dél-afrikai Unió (1910). 1907-től ezeket nevezték **domíniumoknak**.

A brit imperializmusnak megvoltak a maga árnyoldalai, sor került mészárlásokra, ősi gazdasági és kulturális rendszerek megsemmisítésére. Mindazonáltal a brit gyarmatosítás jóval humánusabbnak bizonyult más államok hasonló tevékenységénél, elősegítette a megszállt területek gazdasági, oktatásügyi és egészségügyi fejlesztését, közbiztonságot teremtett, és széles körben elterjesztette az európai technikai újításokat, politikai eszméket és intézményeket.

A VIKTORIÁNUS KOR „UTÓJÁTÉKA” (1901–1914)

Viktória halála után fia, **VII. Edward (1901–1910)** lépett a trónra. A riasztóan elhúzódó második búr háború (1899–1902) megosztotta a liberálisokat, s így a konzervatívok kormányozhattak Arthur **Balfour** miniszterelnökségével (1902–1905). Kormányja a helyhatósági tanácsokra bízta a középiskolák irányítását, s ír földvásárlási törvényével lehetővé tette, hogy a protestáns földesurak birtokainak egy része az ír parasztok kezébe kerüljön. Balfour létrehozta a birodalom védelmének bizottságát is, amely összehangolta a hadsereg, haditengerészet, légierő és más fegyveres erők tevékenységét. Kormányja azonban megosztott a vámreform kérdésében: *Joseph Chamberlain* gyarmatügyi miniszter védővámot javasolt a gyarmatbirodalom számára, hogy a vámból befolyó összegekből újabb szociális reformokat indíthassanak. A liberálisok azonban a szabad kereskedelem védelmére keltek, s győzelmet arattak a választáson.

1906-ban a **Liberális Pártnak** előbb Henry **Campbell-Bannerman**, majd Herbert Henry **Asquith** vezetésével sikerült tíz évre magához ragadnia a kormányzást – az ország történetében utoljára. Ekkor már 200 000-re nőtt az állami alkalmazottak száma, s egyre jobban terjedt a

meggyőződés, hogy az állam képes minden társadalmi probléma megoldására. Fizetést biztosítottak a képviselőknek, hogy munkások is vállalhassák e hivatást, s az ipari viták törvényével hatalmat adtak a szakszervezetek kezébe (1906). Lehetővé tették az iskolai étkezés biztosítását, az öregkori nyugdíjat, korlátozták a férfiak munkaidejét is, a nemzeti biztosítási törvénnyel (1911) pedig tulajdonképpen a jóléti állam intézkedéseit alapozták meg. Ez utóbbi törvény ugyanis nemcsak betegség idején biztosított segélyt a munkásnak, hanem munkanélküliség esetén is. Mindezt a Lordok Háza hatalmának csökkentésével egészítették ki, amelyről már volt szó.

A régi, viktoriánus társadalom látszólag érintetlen maradt: a nemzeti tulajdon 66 százaléka a lakosság 1 százalékának birtokában volt, és csak egymillió ember fizetett jövedelemadót (ezt még Pitt vezette be 1798-ban, 1816-ban felszámolták, 1842-ben újra bevezették). De a modern technika feleslegessé tette a háziszolgák nagyszámú rétege munkájának egy részét, a szüfrazettek egyre erőszakosabban követelték a választójogot, s a művészetek egészen új eszméket terjesztettek, új formákban. Megszületett egy új párt is: 1900-ban a pacifista és szocialista *Független Munkáspárt*, a marxista *Szociáldemokrata Federáció* és a *Fabiánus Társaság* és a szakszervezetek létrehozták a *Munkás Képviselői Bizottságot*. A liberálisokkal 1903-ban kötött választási alkujuk lehetővé tette, hogy 1906-ban a Bizottság 29 tagját a brit alsóház tagjává válasszák. Ők alapították meg ebben az évben a **Munkáspártot**.

Új utakra tért a külpolitika is: a „fényes elszigeteltséggel” először Balfour kormánya szakított. Úgy tűnt, hogy a brit gyarmatbirodalmat inkább Németország, mint Franciaország törekvései veszélyeztetik. 1904-ben ezért egy londoni egyezményben újra elhatárolták egymástól gyarmati érdekszféráikat. A szerződés francia elnevezése („szívélyes együttműködés”, vagyis *entente cordiale*) alapján hamarosan csak antant néven emlegették a brit–francia–oros szövetségi rendszert, amelyet az 1907-es orosz–brit szerződéssel öltött végleges formát.

Nagy-Britannia ezért Franciaország és Oroszország oldalán vett részt az első világháborúban. Ez a háború azonban gyökeresen felforgatta a viktoriánus társadalmat.

11. FRANCIAORSZÁG 1815–1870

François Furet francia történész szerint hazája a 19. században újrajátszotta az 1789 és 1815 között lezajlott drámát: előbb az isteni jogra hivatkozó monarchiával kísérletezett (1815–1830), majd az erőteljesebben alkotmányos keretek közé szorított királysággal (1830–1848), a köztársasággal (1848–1852), a bonapartista császársággal (1852–1870), s még egy rövidebb, forradalmi terrorista diktatúrára is sor került (1871). Az egymást követő rendszerváltozások oka az volt, hogy a 18. század folyamán kibontakozó, majd a forradalom és a császárság során megszilárduló új társadalom hatvan éven át kereste azt az államformát, amely biztosítja mind a forradalom vívmányait, mind a rendet és a tulajdont, vagyis elfogadható lesz a franciák többsége számára. Végül a harmadik köztársaságban (1870–1940) találta meg. E rendszert gyakori politikai válságai ellenére is elfogadta a társadalom többsége, miután működőképesnek bizonyult, sőt, jelentős politikai, gazdasági, gyarmati és kulturális eredményeket is elért.

A RESTAURÁCIÓ (1815–1830)

Nincs sok értelme a sokat idézett szállóigének, mely szerint a Napóleon bukása után Franciaországba visszatérő Bourbonok „*semmit sem felejtettek és semmit sem tanultak*”. Az uralkodóház visszatéréséről restaurációnak nevezett korszak ugyanis nem „restaurálta” a régi rendszert. Nem a reakció és az ellenforradalom győzelme volt, hanem *nagyvonalú kísérlet a régi rend, a forradalom és a császárság örökségének összeegyeztetésére*. **XVIII. Lajos** uralkodása idején (1814–1824) szilárdult meg Franciaországban a *parlamentáris, képviselői kormányzat*, s a rendszer jóval liberálisabb volt Napóleon császárságánál.

XVIII. Lajos minden idők legkövérebb francia uralkodója volt, köszvénye miatt tolószékben élt. XVI. Lajos öccse volt, s azért vette fel a XVIII. Lajos nevet, mert bátyjának börtönben elhunyt kisfiát tekintette XVII. Lajosnak. Amikor 1814 áprilisában partra szállt Franciaországban, a köztársaság emlékéhez már csak egy szélsőséges kisebbség ragaszkodott. Az új uralkodó réteg tagjai, az úgynevezett „előkelők” tulajdonuk és társadalmi státuszuk védelmének fejében hajlandók voltak elfogadni a monarchiát. A királyságot több liberális gondolkodó is szükségesnek tartotta a „kiegyensúlyozott” alkotmány érdekében. A nép pedig, amely átélte a forradalmi terrort és a véget nem érő háborúkat, elsősorban békére vágyott, s a király ezt testesítette meg.

XVIII. Lajos a napóleoni korszakból fennmaradt szenátus által készített alkotmányt elutasította: „Nem a szenátus kegyelméből akarok király lenni, de alkotmányt akarok adni népemnek, mert ezt sugallja a század szelleme, s mert még mindig jobb alkotmányt adni, mint kapni.” Az általa elkészített alkotmány, a **Charta** azonban nem sokban különbözött a szenátusétól. Egyes történészek „oktrojálnak”, vagyis felülről kikényszerítettnek nevezik, de megfélemlenek róla, hogy a király mindkét kamarához elküldte elfogadásra. Személyesen jelentette ki a kamarák előtt, hogy a Chartát a múlt tapasztalatainak segítségével hozták létre – ennél nyíltabban aligha ismerhette el, hogy nagyon is sokat tanult a történelemből.

Kétkamarás törvényhozást állítottak fel, kinevezett felsőházzal és választott alsóházzal. Biztosították a közteherviselést, a jogi egyenlőséget, a személyi és sajtószabadságot. Az adót a törvényhozás szavazta meg, a császári nemesség megőrizhette címeit, és az egyházi földek felvásárlóit sem zaklatták. A katolicizmust államvallássá nyilvánították, de továbbra is folyósították a protestáns lelkészek állami fizetését. Azok a férfiak kaptak választójogot (kb. 90 000 fő), akik legalább évi 300 frank adót fizettek. A megválaszthatók aránya még csekélyebb volt: a legalább évi 1000 frank adót fizető férfiak lehettek képviselők (kb. 15–16 000 fő). Megőrizték a polgári törvénykönyvet, s megtartották a centralizált császári közigazgatást is.

Tulajdonképpen az történt, hogy *a modern társadalmi, politikai és jogi berendezkedés fölé elhelyeztek egy „isteni jogon” kormányzó uralkodót*, aki az alkotmány hírhedt 14. cikkelye szerint rendkívüli helyzetben a kamarák nélkül is kormányozhatott – volna. XVIII. Lajos azonban sohasem próbált élni ezzel a lehetőséggel. (Öccse már nem volt ilyen bölcs.)

Az új rendszernek persze voltak népszerűtlen és irritáló intézkedései is, mint a fehér (királyi) lobogó használata, az emigránsok kormánykézen maradt földjeinek visszaadása, a katonák egy részének nyugdíjazása és főleg a szélsőséges királypárt fenyegetőzése. Csakhogy XVIII. Lajos még 1815-ös menekülése és a waterlooi csata után sem volt hajlandó változtatni az alkotmányon, továbbra is *a kiegyezésre, a társadalmi és politikai béke helyreállítására törekedett*. Ezt jelzi az a tény is, hogy minisztereinek 71 százaléka szolgált a korábban a forradalmat vagy a császárságot.

Amikor a szélsőséges (ultra) királypárt 1815-ben elnyerte a képviselői helyek 78 százalékát, egy év múlva *maga a király oszlatta fel a bosszúvágytól égő, az egyház politikai szerepét növelni vágyó, intoleráns képviselőházat*. Igaz, ezzel nemcsak a reakciók bosszúhadjáratát akadályozta meg, hanem a parlamentarizmus megszilárdulását is: kormányai ezután nem a képviselők, hanem a király támogatása miatt maradtak hatalmon.

Az ultrák sikertelen kísérlete után a rendszer liberalizálódni kezdett. Mérsékelt királypárti miniszterelnököket nevezett ki: *Richelieu herceg* (1815–18) a jobbközép, *Decazes* (1818–20) a balközép támogatásával kormányzott. 1818-ra a hadisarc kifizetésével elérték a megszálló csapatok távozását, s a Szent Szövetség aacheni kongresszusán Franciaország csatlakozhatott a nagyhatalmak szövetségéhez.

A liberalizálódásnak azonban értelmetlen politikai gyilkosság vetett véget: egy magányos bonapartista, *Étienne Louvel* 1820 februárjában leszúrta a király unokaöccsét, *Berry herceget*. Ezzel akarta megakadályozni, hogy fennmaradjon a Bourbon-ház, a herceg felesége azonban már terhes volt. A liberálisok és a királypártiak ellentétei ismét felerősödtek: újra bevezették a korábban eltörölt cenzúrát, az államellenes bűnökkel gyanúsított személyeket három hónapig per nélkül is börtönben tarthatták, és szigorították a választási törvényt is. A király újra Richelieu-t kérte fel kormány alakítására (1820–21), de a konzervatívok választási győzelme miatt hamarosan az ultra (szélsőséges) királypárti *Joseph de Villèle* gróft kellett miniszterelnökké kineveznie (1821–1827).

1823-ban 100 000 fős hadsereget küldtek a spanyol liberálisok ellen, *VII. Ferdinánd* király támogatására. A siker megszilárdította a kormány helyzetét. Az elenyésző társadalmi támogatásban részesülő titkos társaságok szórványos összeesküvései sem jelentettek veszélyt. Gazdasági téren lassú, de biztos gyarapodásra került sor. Bár a textilipar fejlődésnek indult, a franciák 72 százaléka továbbra is a mezőgazdasági munkából élt. A születések száma csökkent: az 1815-ös 30 millió főről 1830-ra csak 32 400 000-re nőtt a népesség, s ez a korábbi évszázad népességszaporodásához képest visszaesés volt. A konkordátumot nem vonták vissza, de a kormányok helyreállították a katolikus egyház anyagi bázisát, több ezer templomot újra megnyitottak, és megfiatalították az egyház személyi állományát. Rendkívüli kulturális virágzásra került sor: a francia tudomány és a romantikus művészet sikeresebb hódítónak bizonyult a napóleoni hadseregeknél.

A restauráció alkotmányos monarchiája végül nem azért bukott meg, mert a francia társadalom szembefordult vele, hanem azért, mert a tehetséges XVIII. Lajost alkalmatlan utód követte a trónon: öccse, **X. Károly** (1824–1830). Bátyjának minden szempontból ellentéte volt: 67 évesen is elegáns, karcsú, méltóságteljes férfi maradt, csak éppen politikai érzéke nem volt.

Uralkodása optimista hangulatban kezdődött: bejelentette, hogy tiszteletben fogja tartani az alkotmányt, közkegyelmet hirdetett a politikai foglyoknak, és felszámolta a cenzúrát. Az egykori

emigránsoknak adott jóvátétel és az egyház hatalmának erősítése azonban nyugtalanságot keltett. 1827-ben feloszlatta a minisztereit szidalmazó nemzetőrséget és helyreállította a cenzúrát.

Uralkodása alatt két jelentékeny **külpolitikai sikerre** is sor került. A *navarinói csatában* (1827) a francia flotta a brittel és az oroszokkal együtt vereséget mért a török flottára, és ezután a kormány vezető szerepet játszott a független Görögország megszületéséhez vezető londoni tárgyalásokon (1829). Az algériai francia konzul pedig ekkoriban olyannyira felbosszantotta az algériai bejt, hogy az arcul csapta a legyezőjével. A francia kormány ki akarta használni az alkalmat, és 1830-ra elfoglalta Algéria három városát. Ezzel megalapozták Franciaország **afrikai gyarmatbirodalmát**.

A romló közhangulatot azonban a külpolitikai sikerek sem ellensúlyozták. A király ugyanis 1829-ben a rendkívül népszerűtlen *Jules de Polignacot* nevezte ki miniszterelnökké. Az új kormányfő *Marie-Antoinette* egykori királynő gyűlölt barátnőjének a fia volt, belügyminisztere, *La Bourdonnaye* az ultrák egyik legerőszakosabb tagja, hadügyminisztere pedig *Bourmont* tábornok, aki Waterloo előtt áállt az ellenséghez. A szélsőségesen jobboldali kormány hamarosan szembe került a képviselőházzal. A képviselők jelezték, hogy nem bíznak a kormányban, mire X. Károly feloszlatta a képviselőházat. A kormánypárt azonban az új választásokon is vereséget szenvedett. A makacs X. Károly nem látta be, hogy a képviselők *nem rendszerváltozást, hanem csak kormányváltást követelnek*. 1830. július 25-én újra feloszlatta a képviselőházat, módosította a választójogot, és sajtócenzúrát vezetett be. Ehhez az alkotmány 14. cikkelye szerint joga volt, de mégis kirobantotta a forradalmat, mert immár mindenki azzal gyanúsította, hogy fel akarja számolni a képviselői kormányzatot.

A **júliusi forradalom** során (július 27–július 29.) a párizsiak elfoglalták a Városházát és a főbb középületeket. X. Károly csak megkésve engedett, s mire lemondott unokája javára, a mérsékelt liberálisok a további radikalizálódás elkerülésének céljával a Bourbon-ház Orléans-ágából származó *Lajos Fülöpöt* támogatták. Lajos Fülöp ideális királyjelöltnek tűnt: harcolt a forradalom hadseregében, de 1793-ban emigrált, s visszatérése után a királyság leggazdagabb és legnépszerűbb liberális arisztokratája lett. X. Károly a családjával együtt méltóságteljesen Nagy-Britanniába távozott, Lajos Fülöpöt pedig az öreg *La Fayette* a háromszínű lobogó alatt megcsókolta a Városháza erkélyén, s így kiáltott: „*Íme, itt a legjobb köztársaság!*” A nép éljenzett, s a herceget a nemzetgyűlés augusztus 7-én királlyá választotta.

Ami történt, még megismétlődik párszor a 19. században: az aktív, forradalmár kisebbségek fellépése mindig aggodalmat váltott ki a franciák többségéből, s az első lelkes hetek vagy hónapok elmúltával mindig konzervatív rendszerek kerültek hatalomra.

A JÚLIUSI MONARCHIA (1830–1848)

Az új rendszert a király egyszerű öltözködése miatt „polgárkirályságnak” is nevezték. („Polgárkirály” helyett helyesebb lenne a „polgártárs-király” elnevezés, mert a név arra utal, hogy a király ugyanolyan állampolgár, mint bármelyik francia.) Lajos Fülöp józan, nagylelkű és óvatos uralkodónak bizonyult, aki az „arany középut” politikáját szerette volna képviselni a legitimista jobboldal és a republikánus baloldal között. Fő problémáját François Furet e szavakkal fogalmazta meg: *Az új királyság „monarchikus volt, és elárulta a monarchiát; forradalmi volt, és elárulta a forradalmat. Veszélyes kompromisszum volt a királyi szuverenitás és a népszuverenitás között, s ahelyett, hogy mindkét hagyomány előnyeit élvezhette volna, mindkét oldalról megvetették”*.

A **politikai rendszer liberálisabb lett**: újra a háromszínű lobogó lett a nemzeti zászló, az örökletes felsőházi tagságot eltörölték, a cenzúrát felszámolták, az egykori „királygyilkosok”

hazatérhettek, a katolicizmust pedig államvallás helyett ismét „a többség vallásának” nevezték. A demokratizálódást azonban óvatosan elkerülték: a választhatóktól nem 1000, hanem csak 500 frank évi adót követeltek, a választóktól pedig nem 300-at, hanem csak 200-at. Ez utóbbiak létszáma ezzel 90 000-ról 170 000-re emelkedett, 1846-ban pedig 241 000-re (holott Angliában 1832-től már 800 000-en kaptak választójogot).

Az 1830-as forradalom utóhatásaként még éveken át meg-megújuló támadások érték a monarchiát a republikánusok, legitimisták és bonapartisták részéről. Lajos Fülöp ellen nyolc merényletet követtek el. A lyoni takácsok két lázadását (1831, 1834) a hadsereg verte le. A köztársaságiak több felkelést robbantottak ki Párizsban (1832, 1834, 1839), Berry hercegnő, X. Károly menyje pedig kalandregénybe illő módon próbálta felláztatni a nyugat-franciaországi parasztságot (1832). Napóleon unokaöccse, *Lajos Napóleon* 1836-ban a strasbourgi laktanyát próbálta elfoglalni, 1840-ben pedig Boulogne városát. A hadsereg és a rendőrség azonban valamennyi megmozdulást felszámolt, s a nyugalom az 1830-as évek második felétől kezdett helyreállni.

Hogy királysága forradalmi eredetét feledtesse, Lajos Fülöp nem támogatta a lengyel felkelést (1830–31), elutasította a fiának felkínált belga trónt (1831), s elbocsátotta az egyiptomi brit törekvések ellen fellépő Thiers-kormányt is (1840). Ezzel elnyerte Nagy-Britannia tartós szövetségét. A külügyekben továbbra is nagy óvatosságot tanúsított – s ezt a romantika és a nacionalizmus nemzeti dicsőségre szomjazó új nemzedéke hamarosan fel is rőtta neki. „*Igénytelen volt Franciaország nevében*” – írta róla *Victor Hugo*, *Lamartine* pedig azt vetette a kormány szemére, hogy „*Franciaország unatkozik!*”

Pedig a király mindent megtett **az ország modernizálása és kulturális fejlesztése** érdekében. A büntető törvénykönyv reformjával (1832) felszámoltak több ősi büntetést, 1841-ben pedig eltiltották a 8 évesnél fiatalabb gyermekek gyári alkalmazását. 1838-ban amnesztiát kaptak a politikai foglyok. A **Guizot-féle közoktatási törvénnyel** minden községet iskolák létesítésére köteleztek (1833), ami hatalmas lépés volt a nemzeti kultúra egységesítése felé. A király a politikai ellentétek kibékítésére, a királypárti, forradalmi és császári hagyományok összeegyeztetésére törekedett. Restauráltatta a királyság emlékét, a versailles-i kastélyt, amelyre e feliratot helyeztette el: „*Franciaország minden dicsősége emlékére!*” Emlékművet emeltetett a Bastille-téren, a Diadalív felavatásával (1836) és Napóleon hamvainak hazaszállításával (1840) a császári hagyományokat is szentesítették.

A képviselőházban Guizot vezetésével a *jobbközép* hadakozott a társadalmilag konzervatív, külpolitikailag azonban merészebb akciókra vágyó *balközéppel* (Thiers) és a jogok óvatos kiterjesztését követelő, úgynevezett dinasztikus baloldallal. Thiers nem bánta volna, ha a brit uralkodó példáját követve „*a király csak uralkodik, de nem kormányoz*”, míg Guizot helyeselte a király aktív politikai szerepvállalását: „*A trón nem üres fotel!*” A republikánusoknak csak húszegynéhány képviselőjük volt a több mint négyszáz fős képviselőházban. A legitimista arisztokrácia nagy része visszavonult a politikai élettől.

A kormányzati stabilitást a korszak legnagyobb liberális történésze, Guizot biztosította, először külügyminiszterként (1840–47), majd miniszterelnökként (1847–48). 1789 liberális vívmányainak megszilárdítását tekintette feladatának, ezért a reakciótól és jakobinusoktól egyaránt távol álló, toleráns, alkotmányos monarchia híve volt. A népszuverenitás helyett azonban az „ész szuverenitásában” hitt, vagyis a politikai jogok gyakorlását csak felvilágosult és anyagilag független polgárok számára kívánta fenntartani. A választójogot csak ezek sokasodásával, fokozatosan akarta kiterjeszteni. A neki tulajdonított, hírhedt kijelentés („*Gazdagodjatok meg, és lesz választójogotok!*”) csak az új uralkodó osztály nyitottságát kívánta hangsúlyozni. A gazdasági és kulturális fejlődés azonban lassabb volt, mint remélte, s ezért a

reformerek szemében a reakció cinikus képviselőjévé vált. Szilárd pártrendszer híján ugyanis a kormányt támogató többséget csak állami hivatalok osztogatásával tudta biztosítani. Az új nemzedék számára azonban ez már nem volt elfogadható: „*Guizot személy szerint megvesztegethetetlen*”, írta Victor Hugo, „*mégis vesztegetéssel kormányoz. Olyan, mint egy tisztességes nő, aki bordélyt vezet*”.

Franciaországban igen lassú, forradalom nélküli iparosodás vette kezdetét a 40-es években. Nőtt a fogyasztás, a tőkeberuházás, s ami a legfontosabb, megindult a vasútépítés. Lyon maradt a korszak legnagyobb ipari központja. Néhány nagyvárosban megjelentek az első nagyüzemek, de az ország Angliához képest még mindig a bőséges és rosszul fizetett munkaerő világa volt. A legdinamikusabban a bankvilág gazdagodott. Algériában folytatódott a gyarmati terjeszkedés: 1832-től hosszas háborút vívtak *Abd el-Kader* arab emír ellen, aki 1847-ben megadta magát, és Franciaországban házi őrizet alá helyezték a pau-i, majd az amboise-i kastélyban.

A társadalom vezető csoportjait azonban továbbra is a földbirtokosok és a hivatalnokok alkották. A földbirtok maradt a vagyon, a befolyás és a tekintély forrása: az elektorok háromnegyede ennek köszönhette választójogát. Az 1839-es képviselőházban a helyek 38 százalékát tisztviselők, 29 százalékát földbirtokosok, 19 százalékát szabadfoglalkozású értelmiségiek töltötték be, és csak 13 százalékát kapták meg a bankárok, iparosok és kereskedők. A „polgárkirályság” elnevezés tehát csak Lajos Fülöp öltözködésére utal, és nem azt jelenti, hogy a vállalkozói polgárság vette át az ország irányítását! 1840-ben a legtöbb adót fizető állampolgárok kétharmada, s a képviselők egyharmada még mindig (természetesen előjogok nélküli) nemes volt.

Mivel a „republikánus” jelző használatát 1835-ben betiltották, az *ellenzék* „*radikálisnak*” nevezte magát. Maroknyi képviselője az alsóházban *Ledru-Rollin* vezetésével **általános választójogot követelt**. Az ő szemükben ez volt a politikai reform és a társadalmi demokrácia eszköze. Az új nemzedéknek már nem volt tapasztalata a forradalom és Napóleon koráról, ezért egyre gyakrabban idézte fel, és alaposan megszüpítette mindkét korszakot.

A parlamenten kívüli ellenzék 1832-től emlegette a „**szocializmus**” szót. Ez volt a számukra valamennyi társadalmi rend nem létező, ideális alternatívája. (A „kapitalizmus” elnevezés jóval később jelent meg!) Az új eszme hívei csak abban értettek egyet, hogy a **testvériség és egyenlőség** nevében elutasították a gazdasági és politikai liberalizmust. Három szocialista vált híressé. **Louis Blanc** azt remélte, hogy az állam által támogatott „társadalmi műhelyek” szabad versenyben kiszoríthatják a tőkés vállalatokat. **Proudhon** a minden állami erőszaktól mentes, önkormányzó közösségek által irányított társadalmi rend szükségességét hirdette. Tanítását később az anarchisták tették magukévá. **Blanqui** a szervezett, hivatásos forradalmárok puccszerű hatalomátvételét tartotta szükségesnek.

A MÁSODIK KÖZTÁRSASÁG (1848–1852)

Az 1846-os mezőgazdasági válságot követő pénzügyi válság éppen akkor nehezítette meg a tömegek megélhetését, amikor az ellenzék mozgósítani próbálta a társadalmat. **Bankett-kampányt** indított, vagyis nyilvános vacsorákon tartott szónoklatokkal követelte a választójog kiterjesztését. Az 1848. február 22-re tervezett bankettet a kormány betiltotta, mire tüntetésekre és fegyveres összecsapásokra került sor Párizsban. Másnap a megremült király leváltotta Guizot-t. Az esti ünneplő felvonulás során azonban véletlenül lövöldözés tört ki, amit a nép szándékos mézszárlásnak tekintett, és folytatta a harcot. 24-én Lajos Fülöp Angliába menekült, a képviselőházba betörték a felkelők, mire a képviselők a Városházára vonultak, és létrehoztak egy **ideiglenes kormányt**.

E kormány *radikális republikánusokból* (Lamartine, Ledru-Rollin), valamint *liberális republikánusokból* állt, s a történelemben először tagja lett egy szocialista (Louis Blanc) és „Albert, a munkás”. (Ez utóbbi nem volt se Albert, se munkás: hivatásos forradalmár volt, és Alexandre Martinnek nevezték.) **Politikai intézkedései:** kikiáltotta a köztársaságot, majd kimondta a munkához való jogot, általános férfi választójoggal nemzetgyűlési választásokat rendelt el, felszámolta a rabszolgaságot a gyarmatokon, és biztosította a teljes sajtószabadságot. **Szociális intézkedései:** megszüntette az adósok börtönét, csökkentette a napi munkaidőt, és a munkanélküliek számára „nemzeti műhelyeket” hozott létre. Munkát azonban csak a legritkább esetben tudtak adni nekik, s ezért e „műhelyek” a munkanélküli segélyezés központjaivá váltak.

Egyesek ennél is többet kívántak: a tüntetők már a rendkívüli állapotot jelképező és a forradalom szimbólumává váló vörös zászlót szerették volna nemzeti lobogóvá nyilvánítani, Lamartine külügyminiszter azonban lebeszélte erről őket, s az egyetértés nevében vörös szalagot kötöttek a trikolórra. Ekkor terjedt el a szabadságot jelképező, frígiái sapkát viselő, allegorikus nőalak, Marianne ábrázolása. Párizsban az általános lelkesedés közepette egymást követték a testvériséget hangsúlyozó ünnepek, vidéken azonban a 45 százalékos adóemelés miatt az új rendszer egyáltalán nem volt népszerű.

Az áprilisi választásokon pedig e konzervatív vidéki lakosság túlsúlya érvényesült: a május 4-én összeülő **alkotmányozó nemzetgyűlés** képviselőinek többsége monarchista és mérsékelt republikánus volt. (Vagyis mind X. Károly, mind Lajos Fülöp monarchiája megszilárdult volna, ha bevezetik az általános választójogot!) Május 15-én tüntetők árasztották el a képviselőházat, mire a megalázottságuk miatt dühöngő képviselők bebörtönözték a népi mozgalom szocialista vezetőit. Ezzel a forradalmi lelkesedés helyét az osztálygyűlölet vette át. A költségekre hivatkozva megszüntették a munkanélküli segélyezést végző nemzeti műhelyeket, mire a város keleti részében barikádok emelkedtek. Véres utcai harcok során *Cavaignac* tábornok hadserege több ezer felkelőt agyonlőtt (június 24–26.), majd 11 000 főt bebörtönöztek.

Ezzel a *konzervatív republikánusok* átvették a hatalmat. Visszaállították a 12 órás munkanapot (de ezt sem tartották be!), visszaszorították a forradalmi klubmozgalmat és a baloldali sajtót. Egy rendkívül erős végrehajtó hatalommal rendelkező alkotmányt készítettek, amelyet *Alfred Cobban* brit történész „a köztársaság késleltetett öngyilkosságának” nevezett el. A köztársasági elnököt általános férfi választójoggal a lakosság választotta meg, aki törvényeket javasolhatott, feloszlathatta az egykamarás törvényhozást, s ő nevezett ki valamennyi főtisztviselőt, valamint a megyék prefektusait és alprefektusait. Már nem esett szó a munkához való jogról, csak a segélyezésről.

A decemberi elnökválasztáson mindenki megdöbbenésére egy nevetséges puccs-kísérleteiről ismert személyiség kapta a szavazatok háromnegyedét: **Lajos Napóleon herceg**, a császár unokaöccse. Győzelmét szinte kizárólag a nevének köszönhette: a császárság ekkoriban már nemzeti dicsőséget, a szilárd és erőskezü kormányzatot jelentette a társadalom szemében. S a forradalmi felfordulás után a többség minden jel szerint erre vágyott.

Az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlott, helyét a **törvényhozó nemzetgyűlés** vette át. Ebben a legitimista, orléanista, bonapartista és katolikus képviselők **Rendpártnak** nevezett többsége állt szemben a republikánusok **Hegypártnak** nevezett kisebbségével. Ez utóbbiakat egy újabb tüntetés gyengítette meg: 1849 júniusában a baloldal tiltakozni próbált az ellen, hogy Rómában francia hadsereg állítsa vissza a pápa uralmát. A Rendpárt ostromállapotot hirdetett, 30 képviselőt kizárt, a Hegypárt elveszítette vezetőit. Az elnök pedig kihasználta a helyzetet, s már nem a képviselőkből, hanem saját híveiből alakított kormányt.

A következő két évben vidéken erősödtek meg a republikánusok, s készültek az 1852-es békés hatalomátvételre. Mindez megriaszította a Rendpártot, és 1850-ben sorra hozta az úgynevezett „reakciós törvényeket”. Lehetővé tették, hogy a papok minden tanítói végzettség nélkül is oktatói állást kapjanak, az egyetemeket egyházi irányítás alatt álló bizottságoknak rendelték alá, és visszaállították a kauciót (a lapalapítás esetén letétbe helyezendő összeget). A következményeit tekintve legveszedelmesebb törvény az általános választójog ellen irányult: kimondták, hogy csak az választhat, aki legalább 3 évig egy helyen lakik, és nem választható, aki csődbe ment vagy valaha börtönbe került. Mintegy 3 millió állampolgárt fosztottak meg ezzel választójogától.

1851-re kiéleződött az *elnök és a képviselőház konfliktusa*. Ha az alkotmány megengedte volna, hogy a következő elnökválasztáson is induljon (amit valószínűleg megnyer), talán megelégedett volna a köztársasági elnök rangjával. Csakhogy hatalmas adósságot halmozott fel, s leköszönése után az anyagi csőd és az adósok börtöne várt rá. A képviselők is különböző vizsgálatokkal fenyegették, s végül úgy döntött, hogy hatalmának, szabadságának és talán az életének a megőrzése érdekében nyíltan szembe kell szállnia a nemzetgyűléssel. Az általános választójog 1850-es korlátozása pedig lehetővé tette, hogy a köztársaság megdőntője a demokrácia védelmezőjeként léphessen fel.

1851. december 2-a hajnalán (az austerlitz csata és a császári koronázás évfordulóján) **államcsínyt** hajtott végre. A hadsereg megszállta a fővárost, a párizsiakkal pedig plakátok közzétek, hogy a köztársasági elnök helyreállítja az általános választójogot, feloszlatja a nemzetgyűlést, ostromállapotot hirdet ki – majd népszavazással kéri a lakosság támogatását az általa tervezett reformokhoz. A képviselők hiába próbálták fellázítani az utcák népét. Vidéken hevesebb volt az ellenállás: a 27 megyében kiobbant köztársasági megmozdulásokat fegyveres erővel kellett felszámolni.

Mindennek ellenére a december 21-i népszavazáson a szavazók háromnegyede elfogadta az új alkotmányt, amelyben tíz évre meghosszabbították az elnök mandátumát. 1852 novemberében pedig 7 800 000 szavazattal 250 000 ellenében elfogadták a császárság visszaállítását is. Az új rendszer létrejöttét természetesen 1852. december 2-án hirdették ki, az austerlitz csata negyvenhetedik és az államcsíny első évfordulóján. Mivel *I. Napóleon* és *Mária Lujza* fiát, a Bécsben nevelkedett és 1832-ben elhunyt herceget tekintették II. Napóleonnak, az új császár a III. Napóleon nevet vette fel.

A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG (1852–1870)

A francia császárság ideológiai alapját képező **bonapartizmus** hívei úgy vélekedtek, hogy a pártok csak saját, önző érdekeiket követik, egy rendkívüli ember viszont képes az egész nemzet érdekében kormányozni. Sajátos szintézise ez a régi és az új rendnek: erős, tekintélyes, monarchikus központi hatalom szilárdítja meg a rendet és a belső békét, védi meg a forradalom legfontosabb vívmányát, a törvény előtti egyenlőséget, és biztosítja az új és régi tulajdonosok nyugalalmát. A rendszer látszólag nem számolja fel a parlamentarizmus minden elemét, de tényleges hatalmat nem biztosít a választott testületek számára. A demokráciát viszont nem veti el, sőt, kifejezetten törekszik a széles körű társadalmi legitimáció biztosítására: az uralkodó alkalmanként népszavazásokat rendel el, amelyen a nép tulajdonképpen átruházza szuverenitását az uralkodóra, amikor közli, hogy támogatja politikai döntéseit. A rendszer külpolitikai téren is nacionalista célokat követ. Bár nem katonai diktatúra, egy katonai vereség halálos veszélyt jelent számára, mert a hazafias érzelmek a vesztes ellen fordulhatnak.

Talán nincs még egy olyan személyisége a francia történelemnek, akit annyit gyaláztak, mint III. Napóleont. A republikánusok szemében ő volt a köztársaság árulója, Victor Hugo „a kis Napóleonnak” nevezte el. A huszadik század végén mégis akadt több francia történész, akik szerint sokkal inkább rászolgált a „Nagy Napoleon” elnevezésre, mint nagybátyja.

III. Napoleon mindvégig megőrizte magában kalandor múltjának elemeit: gyakran saját miniszterei tudta nélkül hozott döntéseket. 1854-ben például miniszterei ellenvéleményével dacolva **lépett be a krími háborúba**. Az eredményt fényes győzelemnek lehetett feltüntetni, a nagyhatalmak a párizsi béketárgyalásokon rendezték ellentéteiket 1856-ban, s ekkor Napoleon Európa döntőbírájának, Franciaország pedig vezető nagyhatalomnak tűnt.

A Szárd Királyság miniszterelnökével, *Cavourral* is titokban tárgyalt a császár 1858 nyarán. Sikerült kiprovokálni Ausztria támadását a Szárd Királyság ellen, és a franciák megindulhattak szövetségesük védelmezésére. A **solferinói** vérfürdő (1859. június 24.) láttán és a porosz mozgósítás miatt azonban III. Napoleon szövetségeseit cserbenhagyva fegyverszünetet kötött Ferenc Józseffel, aki lemondott Lombardiáról. Bár a császár eredetileg csak négy nagyobb itáliai állam létrehozását tűzte ki célul, a nemzeti mozgalom hamarosan csaknem egész Itáliát egyesítette. Mivel Napoleon elfogadta a történeteket, Franciaországhoz csatolhatta **Savoyát és Nizzát (1860)**. Az eredményt újra győzelemnek lehetett tekinteni.

Napoleon támogatta a Szezei-csatorna megépítését (1859–69), újabb külpolitikai sikereket azonban már nem könyvelhetett el. 1861-ben brit és spanyol támogatással az államadósság behajtása érdekében csapatokat tett partra Mexikóban, majd megpróbálta *Habsburg Miksát*, Ferenc József öccsét egy franciabarát, katolikus, az Egyesült Államok ellen is felhasználható birodalom trónjára ültetni. Az amerikai polgárháború befejezése után azonban 1867-re ki kellett vonnia csapatait Mexikóból, s Miksát ellenfelei kivégezték. A porosz–osztrák háborúban (1866) pedig elszámította magát: nem támogatta Ausztriát, és hagyta megerősödni Poroszországot.

Az igazi újdonságot a császár **szociális és gazdaságpolitikája** képviselte. Jól ismerte Saint-Simon szocialista híveinek és a liberális közgazdászoknak az eszméit, s könyvet írt *„A szegénység felszámolásáról”*. Nem csak a gazdasági fejlődés meggyorsítására törekedett, hanem arra is, hogy a munkások és a szegényebb rétegek részesülhessenek e fejlődés gyümölcseiből. Elődei úgy vélekedtek, hogy a francia ipart védővámokkal kell segíteni, a munkások bérét pedig korlátozni kell, különben nem dolgoznak. III. Napoleon pontosan az ellenkező álláspontot képviselte. 1860-ban a francia gyáriparosok nagy felháborodására *szabadkereskedelmi szerződést* kötött Nagy-Britanniával, kijelentve, hogy *„konkurrencia nélkül az ipar fejlődésképtelen!”* A szerződés csökkentette a fogyasztási árakat, és modernizációra készítette a védővámok által elkényeztetett francia iparosokat.

A dolgozókat a császár *életkörülményeik javításával* akarta kivonni a radikális mozgalmak befolyása alól. Törvény született a nyugdíjpénztárakról (1854), s a császár határozott támogatásával legalizálták a sztrájkokat (1864). 1866-ban eltörölték az 1791-ben elfogadott, hírhedt Le Chapelier-törvényt, amely tiltotta a munkások szervezkedését. Napoleon sajátos nézeteket vallott az algériai gyarmatosításról is. Gátat kívánt szabni az európai bevándorlók terjeszkedésének, Algériából nem gyarmatot, hanem független arab királyságot akart kialakítani, amelynek ő ugyanolyan császára lett volna, mint Franciaországnak. Reformjainak végrehajtását azonban a francia bevándorlók megakadályozták.

A császárság idején bontakozott ki végre az **ipari forradalom**. 1848 és 1869 között a nemzeti jövedelem 50 százalékkal, a mezőgazdasági termelés 58 százalékkal, az ipari pedig 73 százalékkal növekedett. A vasúthálózat kiépítése létrehozta az egységes nemzeti piacot. Most alakult át a középkori Párizs a nagy bulvárok, nagyáruházak, sugárutak és óriási parkok modern nagyvárosává. *Haussmann-nal*, Szajna megye prefektusával a császár megújította az úthálózatot,

a vízellátást, a csatornarendszert, megépítette az Operát, a Vásárcsarnokot, a város nagy parkjait és tereit. A fellendülés következtében az alsóbb rétegek életszínvonala is emelkedni kezdett, Franciaország társadalma gazdagodott, évi 2 milliárd aranyat takarított meg. (Ebből sikerült a vereség után oly gyorsan kifizetni a poroszoknak az ötmilliárdos hadisarcot.)

Kulturális téren már nem bizonyult ennyire sikeresnek és újítónak a rendszer. Az utókornak leginkább *Offenbach* operettjei és a kánkán elterjedése jut az eszébe a második császárságról, valamint az a tény, hogy mind *Flaubert*-nek, mind *Baudelaire*-nek bíróság elé kellett állnia erkölcsstelenség vádjával. Az a tény már kevésbé közismert, hogy 1863-ban maga a császár engedélyezte az első impresszionisták festményeinek önálló kiállítását.

A politikai rendszer fokozatosan liberalizálódott. Az 1852-es császári alkotmány szerint a miniszterek a császárnak tartoztak felelősséggel, és nem a képviselőháznak. A képviselők csak a „küldött” nevet viselhették, nem kezdeményezhettek törvényeket, csak engedelmesen megszavazhatták a császár által kezdeményezett, az államtanács által előkészített és a szenátus által is elfogadott törvénykezdeményezéseket. 1859-ben azonban teljessé vált az *amnesztia*, 1860-tól a küldöttek már megvitathatták az éves trónbeszédet, s kérdéseket intézhetnek a miniszterekhez, 1861-től pedig beleszólhattak a költségvetésbe is. 1867-től megnőtt a sajtószabadság, a küldöttek vitát kezdeményezhettek a miniszterekkel. Az átalakulás 1870-re vált teljessé, amikor a kormányt a képviselők is felelősségre vonhatták, s mind a képviselőház, mind a szenátus megkapta a **törvénykezdeményezés jogát**. Franciaország parlamentáris monarchia lett, s a fejlődés egyértelműen a mai, igen erős végrehajtói hatalommal rendelkező, plurális, képviseleti rendszer felé mutatott.

1870. május 8-án az újabb népszavazáson a szavazati joggal rendelkezők 82 százaléka vett részt, s 7 336 000 igennel 1 560 000 nem és 1 894 000 távolmaradás ellenében elfogadták a liberális reformokat. A republikánus kisebbség azon kesergett, hogy „*a császárság még sohasem volt ennyire erős!*” Senki sem sejtette, hogy a rendszernek négy hónapja sincs hátra.

12. FRANCIAORSZÁG 1870–1914

A POROSZ–FRANCIA HÁBORÚ ÉS A KOMMÜN (1870–1871)

Amikor a spanyol kormány 1869-ben felajánlotta Hohenzollern–Sigmaringen Lipót hercegnek, I. Vilmos porosz király távoli rokonának a spanyol trónt, a francia politikusok megrémültek attól a lehetőségtől, hogy országukat délről és északkeletről egyaránt a Hohenzollern-ház államai vegyék közre. Ezért a francia diplomácia 1870 nyarán felkérte a Bad Emsben tartózkodó porosz királyt, hogy beszélje le rokonát a trón elfogadásáról. I. Vilmos ezt meg is tette, a további biztosítékot kérő francia követet azonban nem fogadta. Mivel Bismarck kancellár előnyösnek tartotta a porosz–francia háború mielőbbi kirobbanását, az esetről beszámoló **emsi táviratot** úgy módosította, hogy sértő legyen Franciaország számára. A nacionalista sajtó tüzet okádott, az indulatok csaknem valamennyi politikust elragadtak, s Franciaország július 19-én hadat üzent.

Pedig Franciaországnak nem voltak szövetségesei, és katonailag gyenge volt. A császár által még 1866-ban kinevezett bizottság hadügyi reformokra tett javaslatait a jobboldal feleslegesnek és költségesnek, a baloldal pedig gyanúsak találta, és leszavazták. Így aztán Franciaország 1870-ben csak 235 000 katonát tudott összehívni a határ mentén, míg a modernebb hadszervezettel és fegyverzettel, valamint képzettebb tisztekkel rendelkező Poroszország 426 000 főt. Pár nap alatt két francia hadsereg is vereséget szenvedett. Az egyiket Metzben bekerítették, a másik a császár és *Mac-Mahon* marsall vezetésével észak felé vonult, de **Sedanban** csapdába került, és szeptember 2-án kapitulált. Párizsban a hírek megérkezése után, szeptember 4-én egyetlen csepp vér kiontása nélkül felszámolták a császárságot. Ahogy azt a rendszerváltások kialakult forgatókönyve előírta, a képviselők a Városházára vonultak, és új, ezúttal „**nemzetvédelminek**” **nevezett kormányt** alakítottak.

III. Napóleon porosz fogságba került, majd 1871 márciusában Angliában telepedett le. Minden párt őt gyalázta, a franciáknak sikerült megfélemezniük arról, hogy mind politikai rendszerét, mind korábbi katonai kalandjait támogatták, hadügyi reformterveit visszautasították, s az 1870-es hadüzenetre is a közvélemény kényszerítette rá. Egyes történészek szerint a franciák III. Napóleonot elítélve tulajdonképpen saját szenvedélyeik és előítéleteik egy részét tagadták meg, bár továbbra sem tudtak teljesen megszabadulni a romantikus és teátrális politizálás, az erős ember kultusza és az egységes nemzet ábrándképeitől.

A háború azonban nem ért véget a császár bukásával. *Gambetta* belügyminiszter léggömbön elhagyta a szeptember 20-án bekerített fővárost, hogy Tours-ban, majd Bordeaux-ban szervezze az ellenállást. Több új hadsereget állított fel, de ezek a kisebb sikerek dacára is sorra vereséget szenvedtek. A Metzben bekerített hadsereg is megadta magát. Párizsban három kitörési kísérlet után a kormány fegyverszünetet kötött, a versailles-i palota tükörtermében pedig a németek kikiáltották a Német Császárságot (1871. január 18.). Február 8-án új francia nemzetgyűlést választottak, amely Versailles-ban ülésezett, és Thiers-re bízta a végrehajtó hatalmat. Előzetes békeszerződést írtak alá (február 26.), s a németek pár napra megszállhatták Párizsban a Champs-Élysées és a Szajna közti részét.

Csak hogy Párizsban az ostrom idején 340 000 fős, felfegyverzett nemzetőrséget állítottak fel, amely felháborodva fogadta a békefeltételeket (Elzász és Észak-Lotaringia elcsatolása, ötmilliárd frank hadisarc) és a monarchista többségű nemzetgyűlés tevékenységét. Március 18-án **spontán népfelkelés** akadályozta meg, hogy a kormánycsapatok elszállítsák a nemzetőrség ágyúit. A kormány erre elhagyta Párizst, amely így minden előzetes forradalmi szándék és előkészület nélkül a nemzetőrség kezére került.

A nemzetőrség megválasztotta a **párizsi kommünt**, vagyis a város egységes közigazgatási testületét. Ennek „többsége” a blanquista, neojakobinus és egykori 48-as forradalmárokból állt, akik mindent a politikai erőszak eszközével kívántak megoldani, „kisebbsége” pedig demokratikusabb, proudhonista szocialistákból állt, akiket inkább a társadalmi kérdések érdekelték. 50 százalékuk tartozott a munkásosztályhoz, a többi kistulajdonos és értelmiségi volt. 34-en álltak kapcsolatban az I. Internacionáléval. Szimbólumuk a forradalmat jelképező, és a „polgári” trikolórral szembeállított vörös zászló volt.

Nem törekedtek a kapitalizmus és a magántulajdon megsemmisítésére, inkább a munkások és munkaadók érdekeinek egyeztetésére, és olyan autonóm városi kormányzat létrehozására, amely megvédi a „szociális” köztársaságot a konzervatív nemzetgyűléssel szemben. Rögtönzött intézkedéseiket inkább az antiklerikalizmus, az 1793–94-es forradalmi kormányzat emlékei, a dolgozók jobb életkörülményeire való törekvés és a mérsékelt, reformista szindikalizmus határozta meg, mint a szinte ismeretlen marxista szocializmus. Haladékat adtak a szegényeknek a tartozások és a lakbér fizetésére, az olcsóbb tárgyakat pedig visszaszolgáltatták a zálogházakból. A munka-, ipar- és kereskedelemügyi bizottság vezetője, a magyar Frankel Leó javaslatára tíz órára csökkentették a munkanapot. A megüresedett lakásokba hajléktalan családokat költöztettek, a Versailles-ba távozott gyárosok üzemait pedig kártalanítás fejében átadták a dolgozóknak. Ez azonban inkább egyedi esetekben alkalmazott politikai büntetés volt, mint a magántulajdon kisajátítása.

Más intézkedéseivel azonban a kommün alaposan túllépte egy városi közigazgatás hatáskörét: elválasztotta az államot az egyháztól, meghirdette az ingyenes, világi és kötelező közoktatást, és az állandó hadsereg felszámolását. A porosz hadsereg és a Versailles-ban tevékenykedő nemzetgyűlés katonáinak kettős gyűrűjében persze semmi esélye sem volt a győzelemre. A franciák többsége várta a békét, a poroszok távozását, és gyűlölte a párizsi „vörösöket”, akik ezt késleltették. A kormány megkezdte Párizs ostromát, s a kölcsönös megtorlások egyre kegyetlenebbé váltak.

A kommün kormányzata megosztott volt és egyre zűrzavarosabb, a nemzetőrök pedig tapasztalatlanok és fegyelmezetlenek. A 130 000 fős kormánycsapatok a „**véres hét**” folyamán (május 21–28.) foglalták vissza Párizst a mintegy 900 barikádon védekező, 10–20 000 főre csökkent nemzetőrségtől. *Pottier* ekkor írta meg az *Internacionálé* című híres indulót. A kommünárok mintegy 100 túszt kivégeztek, s a harcok során keletkezett tüzek és a szándékos gyújtogatás következtében sok középület leégett. A kormánycsapatok végül 3500 halottat és sebesültet vesztettek, a kommün hívei közül több mint 10 000 fegyverest megöltek és 40 000 foglyot ejtettek. 12 500 főt bíróság elé állítottak, 95-öt halálra ítélték, 23-at kivégeztek, 4000-et *Új-Kaledóniába* deportáltak.

A párizsi kommün legfontosabb történelmi következménye a **köztársaság megszilárdulása** volt: a mérsékelt republikánusok a megtorlással bebizonyították, hogy képesek fenntartani a rendet és a tulajdon biztonságát. Ezzel zárultak le a francia forradalom utóhatásaként visszavisszatérő, hagyományos forradalmi mozgalmak, a szocialista mozgalom pedig húsz évre visszaszorult. Európa szocialistáinak egy része azt a következtetést vonta le a történetekből, hogy erőszakkal nem lehet megvalósítani a szocializmust, más része pedig azt, hogy ehhez sokkal több erőszakra van szükség. A párizsi kommün emlékét ezért a 20. században a szélsőbaloldal és a kommunisták sajátították ki, pedig a kommün védelmezői nem voltak kommunisták.

A HARMADIK KÖZTÁRSASÁG MEGSZÜLETÉSE (1870–1879)

Az 1870-es években minden esély megvolt a királyság helyreállítására. A nemzetgyűlés monarchista többsége ugyan nem volt egységes: a legitimisták Chambord grófját, X. Károly unokáját, az orléanisták pedig Párizs grófját, Lajos Fülöp unokáját szerették volna trónra ültetni. Mivel az előbbinek nem voltak gyermekei, a megoldás magától értetődőnek tűnt: előbb Chambord grófja lesz király, halála után pedig Párizs grófja. Csakhogy Chambord grófja ragaszkodott ősei fehér zászlajához, nem volt hajlandó elfogadni a háromszínű nemzeti lobogót, s amíg alkudoztak vele, csökkenni kezdett a monarchisták többsége. A republikánusokról kiderült, hogy képesek megvédelmezni a tulajdont, a békét, a biztonságot, s jobban megfelelnek a társadalom arisztokrata-ellenes előítéleteinek, egyenlőség iránti vágyának, mint a királypártiak. Ráadásul ez utóbbiak támogatták a pápa világi hatalmának visszaállítására irányuló mozgalmat, s ezzel úgy tűnhetett, háborút készítenek elő Olaszország és az éppen katolikus-ellenes politikát folytató Bismarck ellen.

Thiers, akit kormányfővé és államfővé választottak, már régóta úgy vélekedett, hogy „*a köztársaság oszt meg bennünket a legkevésbé*”, de a királypártiak megnyugtatására nyitva hagyta a kaput a monarchia előtt. Aláírta a háborút lezáró **frankfurti békeszerződést** (1871. május 10.), amely Németországhoz csatolta Elzászt és Észak-Lotaringiát, az 5 milliárd frank hadisarc gyors megfizetésével pedig elérte, hogy a német hadseregek 1873-ra elhagyják Franciaországot. Kormányra újjászervezte a hadsereget is, de amikor nyíltan kiállt a köztársaság mellett, a királypártiak megbuktatták. Saját jelöltjükét, **Mac-Mahon** marsallt állították a helyére 7 évre, remélve, hogy addig dülőre jutnak Chambord grófjával. Ő azonban továbbra sem fogadta el a trikolórt, s ezért Thiers gúnyosan a köztársaság megalapítójának nevezte. 1874-ben már leszavazták a királyság visszaállítására tett javaslatot, 1875-ben pedig egyetlen szavazattöbbséggel úgy határoztak, hogy a kialakult rendszert véglegesnek fogják tekinteni. Vagyis Gambetta szavaival élve „*belehátráltak a köztársaságba*”.

Alkotmányos törvények sorozatával kétkamarás törvényhozást állítottak fel, a választott képviselőház és a részben választott szenátus egyaránt kezdeményezhetett törvényt. Az elnököt a két ház közösen választotta meg, a minisztereket ő nevezte ki, de a kamaráknak tartoztak felelősséggel. Mac-Mahon ugyan elbocsátotta a többség által támogatott, republikánus minisztériumot, s 1877-ben fel is oszlatta a képviselőházat. Az alkotmány szerint ehhez joga volt, a republikánusok mégis úgy érezték, hogy *az elnök személyes kormányzata került szembe a parlamentáris kormányzattal*. Amikor mind a képviselőház (1877), mind a szenátus (1879) választásán ők arattak győzelmet, Mac-Mahon belátta vereségét, és lemondott. Utódai már egyszer sem oszlatták fel a képviselőházat, s a passzív államfő szerepével megelégedve engedelmesen kinevezték a többség által támogatott miniszterelnököket. A **népszuverenitás, a képviselői demokrácia és a parlamentarizmus** győzelmével a hatalom végleg a képviselőház kezébe került.

A képviselőházban fokozatosan kialakult a republikánus többség. Chambord grófja gúny tárgyává vált, a bonapartisták trónjelöltje, III. Napóleon fia a brit hadsereg tagjaként elesett a zuluk ellen harcolva (1879), a liberális orléanisták pedig csatlakoztak a republikánusokhoz.

A királyságot több európai országban sikerült összeegyeztetni a parlamentáris rendszerrel, a francia politikusok jelentős része viszont úgy látta, hogy országukban valamennyi monarchista kísérlet veszélyeztette a szabadságot, és túlságosan nagy hatalmat juttatott a katolikus egyháznak. A **republikanizmus** azt jelentette, hogy hívei a szabadság és a világi hatalom védelmében ellenfelei minden személyes, örökletes, önkényes és klerikális hatalomnak. A francia forradalom emlékét nem annak politikai radikalizmusa, hanem hazafiassága miatt tisztelték, s mivel úgy

vették, hogy a szabadság hívei csak a nép támogatásával győzhettek 1789-ben, 1830-ban és 1848-ban, a republikánusok készen álltak a kisemberek védelmében a társadalmi igazságosságért folytatott harcra is. A katolikus egyházat a bonapartizmus védelmezőjének, a szabadság ellenségének tartották. A konzervatív vagy **opportunisták republikánusok**, mint Gambetta és Ferry, a fokozatos és lassú fejlődésben hittek, s készek voltak a kompromisszumokra, a reformok elhalasztására. A Clemenceau által vezetett **radikális republikánusok** viszont jobban ragaszkodtak elveikhez, nem rettentek meg a politikai konfliktusoktól, és nyitottabbak voltak a szegények szociális törekvései előtt.

A KONZERVATÍV KÖZTÁRSASÁG (1879–1899)

A republikánusok győzelme lehetővé tette a forradalom liberális hagyományainak nyílt vállalását. A nemzetgyűlés Versailles-ból Párizsba költözött, a *Marseillaise* nemzeti himnusz lett (1879), július 14-e pedig nemzeti ünnep (1880). New York felállította a franciáktól kapott Szabadság-szobrot (1886), a polgármesteri hivatalokban megjelentek a frígiai sapkás Marianne-szobrok, a középületek homlokzatára felvették a régi jelszót: *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség*. Törvény született a sajtó- és gyülekezési szabadságról (1881), a szakszervezetekről (1884), a polgármestereket pedig kinevezés helyett választással iktatták be (1882). Az egyházzal egyelőre óvatosan bántak: csak a vasárnapi munkát (1880) és a válást engedélyezték (1884). 1881-ben bevezették az *ingyenes, világi és kötelező közoktatást*, de a hívők továbbra is küldhették egyházi iskolába gyermekeiket.

A 80-as években új lendületet kapott a **francia gyarmatosítás**. A meglévő területek (*Algéria, Szenegál, Új-Kaledónia, Kokinkína és Kambodzsa*) védelme mindenhol terjeszkedéshez vezetett, s ez a nagyhatalmi és stratégiai szempontok szerint akkor is igazolhatónak tűnt, ha gazdaságilag olykor ráfizetésesnek bizonyult. Ráadásul általános volt a hit a francia civilizáció és a keresztény vallás terjesztésének szükségességében. A republikánusok úgy vélekedtek, hogy az antiklerikalizmus nem lesz exportcikk, s támogatták a misszionáriusok tevékenységét. A 20. század elejére francia gyarmattá vált *Nyugat-Afrika nagy része, Indokína, Madagaszkár és Francia Polinézia szigetei*. Az első világháborúig a francia gyarmatbirodalom 10 millió négyzetkilométer területre terjedt ki, és 50 millió lakosa volt. A francia tőke kivitel pedig egyre nagyobb méreteket öltött, és nagy szerepet játszott az **1894-es francia–orosz szerződés** megkötésében. Ezzel sikerült kitörni abból a nemzetközi elszigetelődésből, amelybe Bismarck szövetségi rendszerei juttatták az országot.

1887-re egy **Boulangier** nevű hadügyminiszter olyannyira népszerű lett a németekkel szembeni fenyegető fellépése miatt, hogy a republikánusok bonapartista államcsínytól tartva kihagyták az új kormányokból, majd nyugdíjazták. A legkülönbözőbb jobb- és baloldali ellenzéki csoportok jóvoltából nagyszabású antiparlamentáris mozgalom bontakozott ki mellette. Több választáson indították, hívei azt követelték, oszlassa fel a nemzetgyűlést, és érje el az alkotmány revízióját. Ő azonban nem szánta el magát a cselekvésre. 1889-ben Brüsszelbe menekült, ahol szeretője sírján öngyilkos lett, s a republikánusok megkönnyebbülve vilákiállításal ünnepelhették a francia forradalom centenáriumát. Ekkor vált Párizs jelképévé az Eiffel-torony.

A 90-es években botrányok, kormányválságok és merényletek rázták meg az egyre konzervatívabbá váló republikánusok államát. Kiderült, hogy a **Panama-csatorna** megépítését megkezdő nagyvállalat több képviselőt megvesztegetett (1892–93). Megújult a baloldal és a jobboldal is. A **szocialisták** 1891. május 1-i megmozdulásai Fourmies-ban sortűzhöz vezettek, de 1893-ban már mintegy ötven szocialista képviselő került be az alsóházba. Többségük azonban mérsékelt maradt, támogatta a republikánusokat, és a választásoktól várta a győzelmet.

Aktivizálódtak az **anarchisták** is: bombát dobtak a képviselőházba (1893), majd megölték Carnot köztársasági elnököt (1894). A korábban katolikus és királypárti jobboldal megújult, elszakadt az egyháztól és átalakult. Az **orléanizmus** modern konzervativizmussá vált, hívei elfogadták a köztársaságot, a parlamentarizmust és a liberalizmust, de a nép iránt gyanakvással viselkedtek, és a társadalmi hierarchiát féltékenyen őrizték. A **bonapartizmus** és a **legitimizmus** parlamenten kívül agitáló, utcai erőszaktól sem visszariadó, szélsőséges, köztársaságellenes, fagyűlölő mozgalommá vált. Nacionalizmusa a külső ellenfél helyett a nemzetellenesnek és idegennek tekintett, „belső ellenségnek” kikiáltott csoportok, főleg a zsidók ellen fordult. A régi vallási ellenségesség, a nacionalista idegengyűlölet és a modern bankügyekben, kereskedelemben jobban tájékozódó, s ezért gazdagodó zsidósággal szembeni társadalmi ellenszenv ekkoriban állt össze **modern antiszemitizmussá**.

A republikánusok közeledtek a mérsékelt jobboldalhoz: nemcsak leszavazták a mérsékelt jövedelemadó tervét (1896), de védővámokkal támogatták a mezőgazdaságot (1891). A nők és gyermekek gyári munkáját korlátozták (1892), egyesek azonban azt hangoztatták közülük, hogy az ipari versengés helyett Franciaországnak inkább paraszti és mezőgazdasági hagyományait kellene védelmeznie, mintha a modern köztársaságnak a vidéki elmaradottság fenntartása lenne a feladata. XIII. Leó pápa lehetővé tette, hogy a francia főpapság elfogadja a köztársaságot.

A **Dreyfus-ügy (1894–1906)** volt a legjelentősebb politikai botrány. A francia kémelhárítás antiszemita előítéletek alapján kémkedéssel vádolta és a guyanai Ördög-szigetre deportáltatta az ártatlan Dreyfus kapitányt. Az 1870–71-es vereség és a nemzeti megalázás miatt a hadseregnek rendkívül nagy tekintélye volt, kizárólag a hadsereg imádata egyesíthette egymással a demokratákat és a királypártiakat. Ezért aztán amikor bizonyítékok bukkantak fel az elítélt ártatlansága mellett, a franciák túlnyomó többsége hallani sem akart ezekről, s meg volt győződve róla, hogy kizárólag a haza ellenségei vádolhatják igazságtalansággal a hadsereget. Egyes antiszemita lapok hangvétele már a huszadik századi nácizmus gyűlölködését előlegezte meg.

Egy szűk értelmiségi réteg (Georges Clemenceau, Émile Zola, Anatole France, Marcel Proust, Émile Durkheim, Jean Jaurès, François Simiand stb.) mégis úgy érezte, hogy az igazság védelmében szembe kell szállnia az előítéletekkel, s bizonyos értékek védelmében aktív közéleti szerepet kell vállalniuk. Clemenceau *L'Aurore* című lapjában közzétette Zola „*Vádolom...*” („*J'accuse...*”) című nyilvános levelét, amelyben az író a perújrafelvételt követelte (1898). A közvélemény élesen megosztott, a többség a hadsereg tekintélyére és az államérdekre hivatkozva elvetette a perújrafelvételt, a kisebbség pedig az emberi jogokra hivatkozva követelte azt. Amikor a Dreyfus-ügy bizonyítékainak meghamisítására fény derült, az indulatok elszabadultak. Zsidóellenes tüntetésekre került sor, amelyeknek Francia Algériában több halálos áldozatuk volt. 1899-ben egyes szélsőjobboldaliak már az Élysée-palotára (az államfő székhelyére) akartak támadni, s az auteuil-i löversenyen bottal ráhúztak Loubet köztársasági elnök cilindere. Az efféle provokációk végül erőes fellépésre készítették a republikánusokat.

A RADIKÁLIS KÖZTÁRSASÁG (1899–1914)

A radikális republikánus **Waldeck-Rousseau** úgynevezett **köztársaság-védelmi kormánya (1899–1902)** elsőként fogott össze a szocialistákkal. A legfelsőbb haditanács átszervezésével megszilárdította uralmát a hadsereg felett, hadügyminisztere pedig a következő kijelentéssel hirdette meg, hogy nem tűri el a katonák politikai tevékenységét: „*A sorban nincs pofázás!*” A kormány véget vetett a szélsőségesek agitációjának, és elrendelte a perújrafelvételt Dreyfus ügyében. (1906-ra rehabilitálták.) Az *1901-es egyesületi törvény* lehetővé tette a modern, szervezett pártok létrehozását. Meg is alakult a radikálisok és a radikálszocialisták párta, a merevebb

Guesde és a rugalmasabb Jaurès szocialista pártjai pedig 1905-ben egyesültek. A kormány szocialista minisztere, Millerand 12 órára korlátozta a felnőttek, 10 órára a gyermekek munkanapját, az állami vállalatoknál javította a munkakörülményeket, és munkaügyi tanácsot hozott létre, amely közvetítő szerepet vállalt munkáltatók és munkavállalók konfliktusaiban.

Combes kormánya (1902–1905) a radikálisok és szocialisták körében egyaránt népszerű, kérérelhetetlen **antiklerikális politikát** folytatott. Az egyházi egyesületek nagy részének engedélyezési kérelmeit megtagadták, iskoláikat bezárták. A Szentszékkal megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok (1904), s ez a következő kormány idején az **állam és egyház szétválasztását** vonta maga után (1905). A köztársaság egyetlen vallást sem részesített többé előnyben, de biztosította valamennyi szabad gyakorlását. Az egyház javai állami és közszégi tulajdonba kerültek, amelyeket vallási egyesületek ingyen használhattak. A leltározást azonban egyes egyházközségek szentségtörésnek tekintették, és 1906-tól súlyos helyi incidensekre került sor.

A **külpolitika** egyre sikeresebbnek tűnt. A gyarmatosítás során Nagy-Britannia volt a legerősebb ellenfél, a konfliktusokat azonban sikerült békésen megoldani. Amikor 1898-ban a szudáni Fasodánál brit és francia csapatok találták szemben magukat egymással, az 1899-es egyezményen Szudánt brit, Kamerun egyes részeit pedig francia birtokká nyilvánították. II. Vilmos német császár agresszív lépéseinek hatására a francia politikusok belátták, hogy egyszerre két ellensége mégsem lehet hazájuknak, és **1904-ben** egy londoni egyezményben újra elhatárolták egymástól gyarmati érdekszféráikat. A szerződés francia elnevezése („szívélyes együttműködés”, vagyis *entente cordiale*) alapján hamarosan csak **antant** néven emlegették a brit–francia–orosz szövetségi rendszert, amelyet az 1907-es orosz–brit szerződéssel öltött végleges formát.

A francia népesség egyre lassabban gyarapodott: 1876-ban 38,5 millió, 1911-ben 41,4 millió volt a lakosság száma. Franciaország a 19. század közepéig Nyugat-Európa legnépesebb országa volt, a századfordulóra azonban mind Németország, mind Nagy-Britannia megelőzte. A mezőgazdaságban a lassú, de biztos fejlődés jelei mutatkoztak: eltűnt az ugar, elterjedt a trágyázás, a burgonya, a kukorica és a cukorrépa. A második császárság idején modernizálódó bankrendszer megfelelő tőkét biztosított a nagyvállalkozók számára. A széntermelés 1870 és 1914 között megháromszorozódott, a gőzgépek száma pedig megnégyszereződött. A nagy ipari központok északon, északkeleten, Párizs, Le Creusot, Lyon és Saint-Étienne környékén, Lotaringia megmaradt részén, valamint a nagy kikötővárosok (Bordeaux, Le Havre, Nantes) körül alakultak ki. Gyors fejlődésnek indult a nehézipar és a vegyipar, de azért 1914-ben az ipari munkások 28 százaléka még otthonában dolgozott, és a déli megyék ipara igen fejletlen maradt. A 80-as években ráadásul komoly válság jelei mutatkoztak: több bank és vállalat csődbe ment, a mezőgazdaságot pedig a filoxéra és a megnövekedett nemzetközi rivalizálás következményei sújtották. 1860-ban még Franciaország volt a világ második kereskedő nagyhatalma, 1878-ra azonban Németország és az Egyesült Államok is megelőzte.

A gazdaság azonban 1896-ra kiheverte a válságot, s 1906-tól gyors fellendülés vette kezdetét. Most terjedtek el a „második ipari forradalom” eredményei, az elektromosság, a robbanómotor, a vegyipar újításai, amelyek már a mindennapi életet is kezdték átalakítani. Megjelent a metró, a személyautó, a repülő, az első nemzetközi autóverseny (1903), amely világszerte ismertté tette a Renault, Peugeot és Michelin vállalatok nevét.

A francia gazdaságot azonban ennek ellenére továbbra is a **mezőgazdaság, a fém- és a textilipar túlsúlya** jellemezte, s a hagyományos iparágak csak lassan modernizálódtak. Még 1911-ben is több műhely működött, mint üzem, s amíg a brit dolgozók 80 százaléka élt vállalati fizetésből, a francia dolgozóknak csak 46 százaléka. A lakosság 56 százaléka még 1911-ben is vidéken élt. Németországban több mint 50 városnak volt 100 000-nél több lakosa, Franciaor-

szágban csak ötnek. A nők egyre nagyobb számban álltak munkába, bár politikai jogokat nem kaptak. A munkaerőigény miatt egyre több külföldi munkavállaló érkezett az országba.

A **nemesség** visszaszorult. A második császárság idején a prefektusok fele, 1871-ben a képviselők 34 százaléka nemes volt, 1913-ban már mindkét csoportban 10 százalékra csökkent az arányuk. A franciák nyolcada, mintegy 5 millió személy tartozott a 20. század elején a **polgársághoz**, melynek értékeit (család, tulajdon, vallás, önállóság, függetlenség, józan mértékletesség) a társadalom nagy része elfogadta, életmódját pedig követendő példának tekintette. A **munkások** egyes szocialisták által megjósolt elszegényedése nem következett be, s bár a szegények aránya igen nagy maradt, nemcsak a társadalom felső rétege gazdagodott, hanem a középső is. A gazdaságilag aktív népesség fele a középosztályba tartozott vagy nem állt távol tőle. A vidéki gazdaságok 76 százaléka még 1906-ban is félig önellátó, legfeljebb egy bérest alkalmazó, családi vállalkozás maradt. De a falusi szegénység egy része a városokba ment, s ezért vidéken is emelkedtek a bérek. S bár a parasztság gazdasági modernizációja lassú volt, a vasutak, a közoktatás, a sajtó és a katonai szolgálat egyre jobban beolvasztotta a modern nemzetállamba. Életszínvonala pedig ugyanolyan lassan, de biztosan emelkedett, mint a munkásságé.

Franciaország újra a **kulturális fejlődés élvonalába** került. Innen terjedtek el a századvég művészetének stílusirányzatai (szimbolizmus, naturalizmus, impresszionizmus, szecesszió), majd 20. század elején az avantgard művészet első módszerei. A *Lumière-fivérek* jóvoltából pedig az ország vezető szerepet játszott az új tömeges szórakozás, a mozi kialakításában. Párizst „a fény városának” nevezték, amely vonzotta a gazdagokat, a turistákat, a szerencsevadászokat, a művészeket és a művészetbarátokat.

Clemenceau miniszterelnöksége idején (1906–1909) megpróbálta bevezetni a jövedelemadó és a nyolcórás munkanapot, de csak a vasárnapi munkaszünetet sikerült kötelezővé nyilvánítania. A magasabb bért követelő munkásokat hiába kérte, hogy erőszak és törvénytelenések nélkül sztrájkoljanak, végül a karhatalmat kellett mozgósítania ellenük, akárcsak a bortermelő délvideki tüntetők ellen. Mindkét esetben vérontásra került sor, s a miniszterelnökkel együtt a radikálisok egy része is szembefordult a számukra hazafiatlannak tűnő munkásmozgalommal.

A háború előtti évek rövid életű radikális kormányainak már a külpolitika volt a fő gondja. Az 1905 óta két éves kötelező katonai szolgálatot három évre emelték, növelni kívánták a hadsereg létszámát, s egyre büszkébben vettek részt a sokasodó díszszemléken. Az 1880-as évek bohém szabadgondolkodói, akik csak a tudományban hittek, megöregedtek, s mellettük megjelent egy katolikus, hazafias, komolyabb és erkölcsösebb új nemzedék. A köztársaságot már nem kellett félteni, így a jobb- és baloldal nacionalizmusa már nem is különbözött oly nagyon egymástól.

A háborút csak a baloldal kisebbsége ítélte el, melynek Jaurès volt a legbefolyásosabb vezetője. A haza védelmét természetesen elfogadta, de úgy vélte, hogy a nemzetek között is az igazságosság elveinek kell érvényesülniük, és azt követelte, hogy a politikusok a diplomácia tereén, a munkások pedig az általános sztrájk eszközt is felhasználva mindent tegyenek meg a háború elkerülésére. Mindezért a nacionalista csoportok ellenségüknek tekintették, megrágalmazták, hogy német ügynök, s a világháború előestéjén egy szélsőséges nacionalista agyonlőtte.

Tulajdonképpen a harmadik köztársaság megszilárdulásának tulajdonítható, hogy 1914-ben a francia társadalom különösebb öröm nélkül, de **határozottan és egységesen vállalta a háborút**. A szenátus is elfogadta végre a jövedelemadót. *Viviani* két szocialista politikust is befogadott „szent egység” elnevezésű kormányába (1914–1915), s ezzel a politikai ellentétek egy időre a háttérbe szorultak.

13. BIRODALOMBÓL BIRODALOM. „NÉMETORSZÁG” 1815–1871*

ÚJ SZÁZAD ÚJ REMÉNYEKKEL

A 19. század eleje komoly változásokat hozott a német államok életében: a napóleoni korszak következtében megszűnt az óbirodalom, létrejött az Osztrák Császárság, a német államok száma a szekularizáció és a mediatiszáció következtében jelentősen csökkent. A területiális változások mellett a térség legtöbb államában komoly társadalmi, politikai és gazdasági reformokra is sor került. E reformfolyamat élén Poroszország állt, ahol modern kormányzati és közigazgatási reformok, agrárreform, ipari és pénzügyi, oktatási és hadseregreform valósult meg.

A németek az új századtól sokat vártak: a mélyen a múltban gyökerező széttagoltság megszűnését, az egységes Németország létrejöttét, a társadalom és a gazdaság polgári átalakulásának folytatását, európai nagyhatalmi vagy akár hegemoniális rangot. Mindezek megvalósulása azt eredményezte, hogy „Németország” egy évszázad elteltével ismét gyökeresen más képet mutatott, mint tárgyalandó korszakunk elején.

A NÉMET SZÖVETSÉG MEGALKALULÁSA ÉS ALKOTMÁNYOS RENDJE

A napóleoni korszak lezárásával a német területek megszabadultak a francia fennhatóságtól és befolyástól, s ezzel egy időben felcsillant a remény, hogy a bécsi rendezés lehetővé teszi az egységes német nemzetállam létrejöttét is. Így a **bécsi kongresszus** az európai rendezés és béketeremtés mellett a német alkotmányos rendezés fóruma is volt.

A német jövőre vonatkozó elképzelésekben és tervekben nem volt hiány, a paletta a nemzeti egységállamtól az államszövetségig terjedt. Felmerült a császárság visszaállításának, s az 1806 óta eltelt időszak interregnummá nyilvánításának lehetősége is. Utóbbi esetén megerősítést nyerhetett volna, hogy *Ferenc* lemondása a császári címről az alkotmánnyal össze nem egyeztethető lépés volt, a császárság megszűnése pedig külső erőszak hatására következett be. Erre a nagyhatalmakat azonban már nem lehetett megnyerni.

Végül tárgyalási alapul az a porosz–osztrák megállapodáson nyugvó 12 cikkelyes tervezet szolgált, amelynek jelentős része bekerült a nem kis nehézségek közepette elfogadott **szövetségi törvény** szövegébe (*Bundesakte*), amelyet 39 német tartomány írt alá, Württemberg, Baden és Hessen-Homburg tartományok kevéssel később csatlakoztak.

Az alkotmány a Német Szövetség deklarált céljának „Németország” külső és belső biztonságának, a német részállamok függetlenségének és sérthetlenségének megőrzését tekintette. Tagjai szuverén fejedelmek (nagyhercegségek, hercegségek, fejedelemségek, egy tartományi grófság) és szabad városok (Hamburg, Bréma, Lübeck és Majna-Frankfurt) voltak, melyek közül a vezető tartományokat Ausztria (császárság), Poroszország, Bajorország, Szászország, Hannover és Württemberg (királyságok) jelentették. Ausztria és Poroszország csak a korábban is a császársághoz tartozó területével képviseltette magát. Az így létrejött Német Szövetség különböző államai mind politikai, mind gazdasági és társadalmi tekintetben erős különbségeket mutattak, leginkább a nyugat–keleti eltérések voltak szembeötlők.

Az *örökös szövetségnek*, amelynek feloszlására és a belőle való kilépésre lehetőség nem volt, a frankfurti *Szövetségi Gyűlés* (*Bundesversammlung*) volt a legfőbb törvényhozó szerve,

* Készült az MTA–PTE „Magyarország és Európa” Kutatócsoport támogatásával.

amelyben minden tartomány követi rendszerben képviseltette magát. Az elnökség Ausztria kezében volt, de ez a funkció csak ügyvezető jelleggel bírt, igazi jelentősége kizárólag szavazategyenlőség esetén volt, bár presztízssértéke sem volt jelentéktelen. A Szövetségi Gyűlés összeülhetett *pléniumként*, ilyenkor minden államnak legalább egy szavazata volt, a nagyobbak súlyozás szerint több vokssal rendelkeztek, vagy *Szűkebb Tanácsként*, amelyben az összesen 17 vótumból a hat legnagyobb állam önálló, a többi állam közös szavazattal rendelkezett. A Szűkebb Tanács, ahol minden félnek szabad betérjesztési joga volt, döntött arról, hogy mi kerül szavazás céljából a plénum elé, ez ésszerűsítési és egyszerűsítési okokból vált gyakorlattá, hiszen a teljes plénum összehívása ennyi tagállam esetében komoly erőfeszítéseket követelt. A szövetségi törvényhozás kizárólag a szövetséget és közcélokat érintő kérdésekben döntött, egyhangú döntéssel, kétharmados vagy egyszerű többséggel. Egyhangú döntésre a szövetségi alkotmány, vallási kérdések és új tagfelvételt illetően volt szükség. Mindez viszont rendkívül megnehezítette a szövetségi reformot. A tagállamok törvényeivel szemben elsőbbséget élvező szövetségi törvényeket a tagállamok hirdették ki.

Nemzetközi téren mind a szövetség, mind pedig tagállamai rendelkeztek *külpolitikai jogképességgel*, vagyis követeket küldhettek, szerződéseket és szövetségeket köthettek. Ezt a szabadságot csak a szövetségi alkotmány azon rendelkezései korlátozták, amelyek a szövetségi tagok egymás közötti viszonyát rendezték. A gyakorlat azonban gyorsan megmutatta, hogy a két vezető állam (Ausztria és Poroszország) mellett e szabadság gyakorlása a többi tartomány esetében nem vált különleges lehetőséggé.

Miután a szövetség legfőbb feladata tagjainak védelme volt, bármely tagállam veszélyeztetettsége esetén *szövetségi háborút* indíthatott, amely kétharmados döntéssel akár preventív jellegű is lehetett. A tagok viszont nem sérthették más országok szuverenitását, különben a szövetség ellenük lépett fel. A szövetség tagjai nem háborúzhattak egymás ellen, és nem viselhettek különháborút, szövetségi háború esetén viszont semlegesek sem maradhattak. Ausztria és Poroszország esetében a védelmi kötelezettség kizárólag a szövetséghez tartozó birtokaikra terjedt ki.

A *szövetségi hadseregről* nem rendelkeztek a szövetségi törvényben, erre nézve külön törvényt hoztak 1821-ben. Ez alapján a Német Szövetség hadserege nem egységes, hanem kontingentális hadsereg volt, amely a tagállamok alakulataiból tevődött össze. Allandó *fővezére* nem volt, mivel a tisztséget Poroszország töltötte be, s emiatt a többi tagállam tartott a porosz hegemoniától. Az esetenként megbízott, s a teljes szövetségi sereg feletti parancsnoki hatalmat birtokló fővezér a Szövetségi Gyűlésnek volt felelős, munkáját vezérkar segítette.

A közösség célja volt az *egységes igazságszolgáltatási rendszer* kialakítása, amely egyes tartományok ellenállása miatt végül nem jött létre. Emiatt csak az alapelveket fektették le, amelynek legjelentősebb követelménye a háromfokozatú rendszer felépítése volt, s deklarálták a bíróságok és az igazságszolgáltatás függetlenségét is. Ezáltal „Németország” modern jogállammá vált. A tagok közötti vitás ügyeket kötelezően a Szövetségi Gyűlés elé kellett terjeszteni, amely bizottságot állított fel a kérdések kivizsgálására. A szövetség rendelkezett a *szövetségi intervenció* intézményével is, amely szövetségi segítséget jelentett egy tagállamban bekövetkezett nyugtalanságok esetén.

A szövetségi köteleességek teljesítésének kikényszerítésére az 1820-as, a szövetségi törvényt kiegészítő **bécsi zárótörvény** (*Wiener Schlussakte*) bevezette a *szövetségi végrehajtás* intézményét, amely a bírósági vagy bírósági jellegű döntések, illetve a közvetlen szövetségi köteleességek elmulasztásának végrehajtását foganatosíthatta.

A szövetségi törvény *tartományi alkotmányokra* vonatkozó rendelkezése erősen felpuhított formában került megfogalmazásra, hiszen „a tartományokban rendi alkotmányokat fognak életbe

léptetni” megfogalmazás semmilyen kötelező érvénnyel nem bírt. Bár a bécsi zárótörvény már előírta az alkotmányok kötelező bevezetését, de miután a két vezető állam hosszú ideig mulasztásos alkotmánysértést követett el, ez a rendelkezés nem tudott érvényre jutni. Fontos volt viszont az a szabályozás, hogy a már fennálló alkotmányokat csak alkotmányos úton lehetett megváltoztatni, vagyis radikális, forradalmi megoldás nem volt elfogadott, s ez még azokra az államokra is vonatkozott, amelyek a metternichi felfogással ellentétben nem rendi, hanem képviseleti alkotmánnyal rendelkeztek.

A „Németországra” vonatkozó bécsi rendezés tehát nem állította helyre a napóleoni korszak előtti rendet, sem császár, sem birodalom nem létezett már. „Németországnak” nem volt államfője, nem volt közös kormánya, széleskörű hatáskörrel rendelkező parlamentje sem. Alapvetően azt az államszövetségi rendszert alkalmazták, amely a Rajnai Szövetségben jelentős részben már kialakult. Miként azonban *Wilhelm von Humboldt* fogalmazott – „*a szövetség teljes boldogulása Poroszország és Ausztria nem alkotmányjogilag szabályozott egyetértésére volt hagyatva.*” Vagyis tovább élt, sőt fokozódott a két nagyhatalom dualizmusa, amely egészen 1871-ig meghatározta a német államok életét.

NEMZETI CSALÓDÁS ÉS POLITIKAI MOZGALMAK

1815-ben a „németek” jelentős része gondolta úgy, hogy a Bécsben elért eredmények nem elégségesek, ráadásul úgy tűnt, hogy az addigi előremutató fejlődésre sem alapoznak kellőképpen. Az 1815 utáni években ugyanis lelassultak, majd megtorpantak a reformok, 1819–20-tól kezdve a légkör és a környezet egyáltalán nem tette lehetővé a század első másfél évtizedében megvalósított komoly reformintézkedések folytatását. A *reformok megtorpanásának* egyértelmű jele volt, hogy az 1820-ig elfogadott alkotmányokat (Nassau 1814, Szászország-Weimar 1816, Bajorország 1818, Baden 1818, Württemberg 1819, Hessen-Darmstadt 1820) nem követték újabbak. Másrészt viszont Baden kivételével sehol sem került sor az alkotmányok felülvizsgálatára és reakciós megcsonkítására, jóllehet nem egy esetben próbáltak akadályokat görgögtetni a liberális képviselők parlamentbe jutása elé.

A bécsi kongresszus utáni időszakban az államok legfőbb feladata az *integráció és a konszolidáció* volt, hiszen sokuk jelentős területi gyarapodást ért el, így rendkívül különböző területeket kellett egységesíteni, s a tartományokat konszolidálni. Ez leginkább Poroszországra volt jellemző, amely a napóleoni korszak egyik legfőbb nyertese volt, viszont sohasem tudott megfelelő megoldást találni a nyugati és keleti területei közötti meglehetősen markáns, minden szinten megnyilvánuló különbségek csökkentésére. A negyedszázados háborús időszak rendkívül megterhelte minden résztvevő gazdaságát és pénzügyi rendszerét, ezen a területen is komoly lépéseket kellett tenni, s mindez elengedhetetlen volt a további gazdasági fejlődés megalapozásához, s jelentős hátrányt okozott ott, ahol ezt nem tudták kezelni, így Ausztriában. S nem utolsósorban továbbra is erős, ha lehet még erősebb volt a *partikularizmus*, hiszen a területi gyarapodás folytán nagyobb befolyásra szert tett államok élvezték megnövekedett hatalmukat és presztízsüket.

A Porosz Királyságban – a legnagyobb reformer tartományban – is visszás folyamatok indultak el. Az alkotmányos várakozások és ígéretek ellenére a forradalmi korszakig nem sikerült áttörést elérni ezen a területen, az állam és a társadalom reformja nem fejeződött be. A reformok innentől kezdve azokon a területeken tudtak továbbhaladni, amelyek nem feszegették mélyrehatóan a társadalmi kereteket (pénzügy, adó, iskola, ipar). A megtorpanás kézzelfogható jele volt, hogy *Karl August von Hardenberg* porosz miniszterelnök halála után (1822) kizárólag konzervatív miniszterek álltak a porosz kormány élén. Poroszországban az ország egységesítése és

újjászervezése prioritást élvezett az alkotmányozással szemben, és ez a szemlélet vezetett 1819-ben a Wilhelm von Humboldt által ösztönzött *alkotmányozási bizottság* felállításának megakadályozásához, s innen már csak egy lépés vezetett odáig, hogy végképp szakítottak azzal a gondolattal, hogy ennek az elvárásnak alkotmányozó nemzetgyűlés keretében feleljenek meg. E folyamat végére 1823–24-ben a *tartományok rendi gyűléseinek* összehívása tett pontot. A két nagyhatalom reakciós kisugárzása a többi tartományban is hasonló változásokat indított el.

A bécsi rendezés, az egységes állam meghíúsulása, a növekvő partikularizmus miatt érzett csalódás hamarosan tiltakozáshoz, s olyan mozgalmak kialakulásához vezetett, amelyek nemtetszésüknek hangot adva azokat a követeléseket tüzték zászlajukra, amelyeket mindaddig nem sikerült megvalósítani. Ezek közül az első a *Friedrich Ludwig Jahn* vezetése alatt álló ún. **tornamozgalom** volt, amely a testi és közösségi nevelés eszményét politikai célokkal kötötte össze. A szigorú formai kötöttségeket nélkülöző, sok esetben igénytelenséget megjelenítő mozgalom legfontosabb jellemzője a „németkedés” volt, vagyis a *nemzeti túlfűtöttség*, amely olyan követelésekben nyilvánult meg, mint a nemzet akaraterős egységgé formálása, a demokratikus, rendi kötöttségeket megszüntető társadalmi rend megteremtése. Jahn mozgalmanak egy egész generáció életérzésére hatással volt, mozgalma szervezettsége a politikai pártok korai formájának volt tekinthető.

A nyugati és a déli vidékeken, a Rajna–Majna-vidék területén 1814-től ún. **Német Társaságok** alakultak, amelyek követeléseiket mérsékeltebb formában, alkotmánypetíciók útján terjesztették elő, liberális elveket vallottak, de túlnyomórészt szemben álltak a Jahnhoz hasonló demokratikus törekvésekkel.

E politikai, sok esetben ifjúsági mozgalom legfontosabb láncszemei és hordozói azonban a **diákegyesületek** (*Burschenschaften*) voltak. Az első ún. *ős-diákegylet* 1815 júniusában Jénában jött létre. Követelései között az egyetemi hallgatói élet reformja, az autoriter képzés helyett bensőségebb ismeretközlés, baráti és közösségi szellem, demokratikus és nemzeti követelések, össznémet egységes állam, keresztény szellemiség (meg nem keresztelt zsidók kizárása) szerepeltek, amelyeket a „*Becsület, Szabadság és Haza*” hármas jelszavával tették hangzatosabbá. A diákegyleti mozgalom honosította meg a *fekete-vörös-arany* nemzeti színek hagyományát is.

A mozgalom fokozatosan kiterjedt a többi egyetemi városra, növekvő erejének első közös megnyilvánulása az 1817. október 18–19-én rendezett **Wartburg-ünnepség** (*Wartburg-Fest*) volt, amelyet a reformáció 300. évfordulója alkalmából, s egyúttal a lipcei csata emlékére is rendeztek. A majd egy tucat egyetemről összesereglett, 500 fős társaság meghallgatta a nemzeti csalódnak és reményeknek hangot adó, alapvetően mérsékelt hangnemű ünnepi beszédet, s megemlékezett a német történelem említett két nagy eseményéről. Az ünnepségeken Jahn radikálisabb tanítványai is részt vettek, akik Luther nyomdokain elégették a szellemiségükkel össze nem egyeztethető írásokat és tárgyakat, így a porosz rendőri törvénykönyvet, a Code Napóleont és a hadsereg szimbólumait.

Egy évvel később megalakult a diákegyleteket tömörítő *Általános Német Diákegylet* (*Allgemeine Deutsche Burschenschaft*), amely együttes fellépésével nagyobb nyomatókat adott az egységesített követeléseknek, amelyek a nemzeti egység, az alkotmányos szabadság, a nemzeti képviselő elérésére, s ezzel együtt a partikularizmus, a rendőrállamiság és a feudális társadalmi rend leküzdésére irányultak. A radikális szárny ezen túlmenően nemzeti demokráciát, egységes köztársaságot, általános választásokat, népszavazást, néphadsereget, központosított hatalmat, nemzeti egyházat követelt, s ezek elérésére megengedhetőnek vélte a meggyőződésből elkövetett cselekedeteket is.

A Bécsben kialakított rendszerre, s a fennálló törvényes rendre, de legfőképp a nyugalomra minden eszközzel ügyelő osztrák külügyminiszter, *Klemens von Metternich* ezek után

elérkezettnek látta az időt a radikalizálódásra hajlamos mozgalom megfékezésére, amelyre az első kísérletet már az 1818-as aacheni kongresszuson megtette. A fellépésre még kedvezőbb alapot nyújtott azonban az az 1819. március 23-án elkövetett mannheimi gyilkosság, amelynek *August von Kotzebue* író esett áldozatul, aki cikkeiben kigúnyolta a diákmozgalmakat, s a tervezett elnyomás segédnökének hírében állt. Ráadásul korábban az orosz cár szolgálatában is megfordult, így továbbra is orosz ügynöknek tartották.

Ezzel eljött Metternich órája, aki az egyetemeket már jó ideje a métely melegágyának tartotta, s a belső biztonság fenyegetésének elhárítását a szövetség feladatának tekintette. Miközben Metternich titkos tárgyalásokat folytatott a helyzet rendezésére a nagyobb tartományokkal, megindultak a letartóztatások is, amelyek elérték Jahnt és a nemzeti mozgalom jelentős költőjét *Ernst Moritz Arndt* is. A mozgalmakkal való leszámolásra a **karlsbadi konferencián** került sor 1819. augusztus 6. és 30. között, amely Metternich és III. Frigyes Vilmos, porosz király teplitzi megállapodása nyomán jött létre. A konferencián elfogadott határozatokat szeptember 20-án a Szövetségi Gyűlés is szentesítette, így azok minden tartományra kötelező érvényűekké váltak. A határozatok szoros ellenőrzés alá vonták az egyetemi életet, a diákegyleteket feloszlatták és betiltották, a volt tagokat kizárták a később állami hivatalnoki karból, a radikális elemeket letartóztatták, elbocsátották a mozgalommal rokonszenvező tanárokat. Az egyéb egyesületeket rendőri ellenőrzés alá vonták. Az egyetemek mellett a konferencia másik nagy vesztese a sajtó lett, amelyet cenzúra alá rendelték, semmilyen újság, folyóirat és 20 ívnél kisebb terjedelmű írás nem jelenhetett meg cenzori engedély nélkül. Mainzban központi bizottságot állítottak fel a forradalmi mozgalmak kivizsgálására és üldözésére, amely felvethette a szövetségi végrehajtás lehetőségét a forradalomtól fenyegetett tagállamok esetében, az alkotmányos rend védelmére egyre inkább előtérbe került a titkos rendőrség.

A karlsbadi határozatok és a későbbi szigorításaik az egész korszakra rányomták bélyegüket, annak ellenére, hogy alkalmazásuk rendkívül eltérő volt az egyes tagállamokban. Míg Ausztria, Poroszország és Baden szigorúan betartották őket, addig a déli államokban, főleg Bajorországban, Württembergben csak lazán kerültek alkalmazásra. Az ezt követően kezdődő ún. *demagógüldözésnek*, olyan személyek írásai is áldozatul estek, mint Fichte vagy a korábbi porosz miniszterelnökök, Hardenberg és Stein. A határozatok érvényét 1824-ben meghosszabbították, formálisan 1848-ig érvényben maradtak, de a későbbi szigorításokig egyre inkább alábbhagytott alkalmazásuk. S bár a karlsbadi döntés jó időre elejét vette a hasonló szervezkedéseknek, a diákegyleteket nem sikerült teljesen megszüntetni, hiszen azok sok esetben titokban éltek tovább.

REAKCIÓS VISSZARENDEZŐDÉS

Poroszország az 1820-as évekre modern közigazgatású állammá vált, de mindvégig alkotmány nélkül maradt, a tekintély és a rend állama volt, de nem a rendőri önkényé, jóllehet a karlsbadi határozatokat mindvégig betartották. Az állam kitűnő szervezettséggel működött, konszolidálták a pénzügyeket, amely jótékony kiindulópontot jelentett a további dinamikus gazdasági fejlődéshez. A reformok ellenére a nemesség továbbra is megőrizte korábbi társadalmi pozícióit, rendi kedvezményeit. A társadalom további megreformálására törekvő mozgalmakat elnyomták, a tartományi gyűlések mindvégig jelentéktelenek maradtak, működésük inkább tanácsadó jellegű volt, viszont mindvégig fórumot kínáltak a liberális ellenzék számára. Nem sikerült előrelépést tenni Poroszország egységesítése terén sem, a kelet–nyugati különbségek továbbra is nagyon jelentősek maradtak.

A *délnémet államokra* többnyire haladó alkotmányos rendszer (több esetben képviselői rendszer) és konzervatív társadalompolitika volt jellemző, tehát éppen fordítva, mint Poroszország-

ban. A bürokratikus tekintélyelvű államokban az uralkodók is az állam szerveivé váltak, a reformok Poroszországhoz hasonlóan jelentős eredményeket értek el, de azután itt is megtorpantak. A társadalomban továbbra sem szűntek meg a rendi keretek, a nemesség szerepe elsődleges, privilégiumai a közigazgatás, igazságügy és a gazdaság terén érintetlenek maradtak, a parlamentek második kamarájában kizárólagos szerepvállalással bírtak. Az alsó házakban viszont jelentős liberális erőközpontok alakultak ki. Az alkotmányok inkább csak kompromisszumot jelentettek a régi keretek és az új elvek között, s inkább további konfliktusok kiváltói lettek.

A *kis államokban* a változások sokkal jelentéktelenebbek voltak, a visszarendeződés szinte maradéktalan volt. A *négy szabad város* kivétel nélkül visszaállította régi patrícius-alkotmányát, Szászország és Hannover visszatértek a régi rendi viszonyok közé, Kurhessenben még a francia időszak kedvező változásait is visszafordították, a két mecklenburgi hercegséget (Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz), a junkeruralom mintaállamait, semmilyen változás nem érte utol, a régi rendi keretek minden elmozdulás nélkül, változatlanul érvényben voltak, s maradtak még nagyon sokáig.

Karlsbad óta a *Német Szövetség* még annyi tiszteletnek sem örvendett, mint megalakulásakor, hiszen azon túlmenően, hogy ez az államszövetség messze nem váltotta be az egységállamhoz fűzött reményeket, igazából csak a tagok közötti vitás kérdések fóruma maradt, s nem utolsó sorban a restauráció, a metternichi rendszer eszközévé vált. A kor szellemi törekvéseivel szembe helyezkedő szervezetnek nem volt cselekvőképes központja, a két nagyhatalom dualizmusa határozta meg minden fontos kérdés kezelését.

A JÚLIUSI FORRADALOM HATÁSA ÉS A KÖZÉLET FELÉLÉNKÜLÉSE

A francia júliusi forradalom Németországra is jelentős hatást gyakorolt, a restauráció időszakának egyik jelentős cezúráját jelentette, amely ismét felélesztette a Karlsbadban jó időre tett folyamatokat és törekvéseket.

Az események *Braunschweigban* vették kezdetüket, ahol Károly herceg önkényes uralmi stílusa adott okot az elégedetlenségre, majd a felkelésre is, amelyek eredményeként 1831-ben modern délnémet típusú alkotmányt vezettek be. *Kurhessen* tartományban II. Vilmoshoz terjesztettek be politikai és szociális követeléseket, s a tartomány nagyobb városaiban, Kasselban, Fuldában és Hanauban nyugtalanságok törtek ki, ahol újra megfogalmazták a követeléseket. Végül a helyzet Braunschweighoz hasonlóan úgy tért nyugvópontra, hogy az uralkodói jogkört a trónörökös vette kézbe régensként, majd 1831-ben megszületett egy liberális alkotmány is. *Szászországban* a követelések hatására reformminisztérium lépett hivatalba, amelynek működésével végre itt is jelentős reformok indultak be, amelyek a paraszti terhek csökkenésével, a nemesi adózás bevezetésével, s a közigazgatás reformjával jártak. Végül a megszületett alkotmány kompromisszumot jelentett a rendi és a képviselői rendszer között. A *hannoveri nyugtalanságoknak* az 1833-ban elfogadott, jelentős rendi maradványokat megőrző alkotmánnyal vetettek véget. Az alapvetően liberálisabb *délnémet államokban* egy-két kivételtől eltekintve nem került sor hasonló eseményekre, a liberális erők viszont még inkább megerősödtek, és a szigor is még inkább alábbhagyott.

Az enyhülés légkörében a tartományi határokon átnyúló, parlamenten kívüli ellenzéki mozgalom alakult ki, amely sok esetben ismét radikális hangokat is hallatott. Az együttműködés csúcspontját a müncheni *Johann August Wirth* és pfalzi *Philipp Jakob Siebenpfeiffer* liberális publicisták által szervezett **hambachi ünnepség** jelentette, amelyre 1832 májusában a liberalizmus melegágyának tekintett Pfalzban (Bajorország), a Neustadt közelében elhelyezkedő hambachi kastélynál került sor. A radikális hangnemmél jellemezhető összejövetelel mintegy 30

ezer ember gyűlt össze, az elhangzott beszédek ellenérzéseket fogalmaztak meg a maradi fejlődelmekkel szemben, az egyesített szabadállamokból létrejövő Németország, egy konföderatív republikánus Európa szükségességét hangoztatták, s a liberálisoktól eltérően nem elégedtek meg az alkotmányokkal. A következő napokban politikai beszélgetésekre és programvitákra került sor.

A számos utóünnepséget ösztönző hambachi ünnepség komoly fejtörést okozott a rend őrei számára. Míg a bajor kormány meglehetősen nagy toleranciával kezelte a kérdést, addig Metternich újra kihasználta az alkalmat. Az 1832 júliusában elfogadott szövetségi törvény, illetve *6 cikkely* tovább szigorította a karlsbadi határozatokat, s véget vetettek az enyhülés légkörének. A továbbiakban egységesen értelmezték az alkotmányos elveket, vagyis csak rendi típusú alkotmányt lehetett elfogadni, megtiltották, hogy a tartományi gyűlésekben a monarchista elv elleni petíciókat nyújtsanak be, nem lehetett megtagadni a költségvetés megszavazását, ha arra a szövetségi feladatok ellátáshoz volt szükség, s tartományi gyűlésekben is korlátozták a szólás-szabadságot. Mindenfajta egyesületet betiltottak, felállítottak egy szövetségi bizottságot a tartományi gyűlések ellenőrzésére, s a tartományi kormányok maguk határozhatták meg, hogy mi minősül szövetségellenesnek.

A szigor fokozása ellenére újabb nyugtalanságok robbantak ki a hambachi ünnepség egy éves évfordulóján, amelyeket a két fő szervező bírósági felmentése is generált. Az év legfontosabb eseményének a **frankfurti őrség megrohamozása** bizonyult (*Wachensturm*). Heidelbergi egyetemi hallgatók egy csoportja megrohamozta és lefegyverezte a Szövetségi Gyűlés székhelyének őrségét, s ezzel egy egész „Németországra” kiterjedő forradalmi hullám elindítására akartak jelt adni, amely végül elmaradt, miután a lakosság részvétlensége miatt még Frankfurtban sem értek el eredményt. A felkelést szövetségi csapatokkal verték le. Az események hatására új központi hivatalt hoztak létre a politikai cselekmények kivizsgálása céljából, amely 1842-ig több mint 2000 vizsgálatot folytatott le. Különösen Poroszországban működött meglehetősen keménységgel, itt számos halálos ítéletre is sor került. 1834-ben elfogadott, és titokban tartott *60 cikkely* törvénybeiktatása pedig további korlátozásokat foganatosított. A cenzúra immár hézagmentessé vált, korlátozták az alkotmányos szervek működését, a renitens tartományi kamarákat akár fel is oszlathatták.

Ennek következtében a politikai törekvéseket már valóban csak nagyon korlátozott formában lehetett megjeleníteni, csak földalatti szervezkedésre volt lehetőség, levelezésre, kávéházi beszélgetésekre, s reneszánszát élte a politikai irodalom (Heinrich Heine, Georg Büchner, Georg Herrwegh, Ferdian Freiligrath), amelynek egyik jelentős szervét, az „Ifjú Németországot” a Szövetségi Gyűlés 1835-ben betiltotta. Így olyan jelentős irodalmárok kényszerültek emigrációba, mint *Heinrich Heine*.

1837-ben *Hannover* került az események középpontjába. Az uralkodóváltás, amely megszűntette a hannoveri–angol perszonáluniót, komoly belpolitikai bonyodalmakat okozott. A IV. Vilmost váltó *Ernö Agost* azonnal feloszlatta a tartományi gyűlést, és érvénytelennek nyilvánította az 1833-ban elfogadott liberális alkotmányt, és a korábbi rendi alkotmány visszaállítását tartotta kívánatosnak. A király cselekedete a felháborodás hullámát indította el, amely **hét göttingeni professzor** (köztük Jakob és Wilhelm Grimm) tiltakozásában érte el csúcspontját, akik továbbra is érvényesnek tekintették az alkotmányra tett esküjüket, és ennek szellemében kívántak cselekedni. Válaszul a professzorokat elbocsátották, háromnak Hannovert is el kellett hagynia. Az eset ennyivel még nem ért véget, hiszen a korábbi határozatoknak megfelelően az alkotmány hatályon kívül helyezésére akkor sem volt lehetőség, ha az alapvetően liberális és képviseleti rendszert jelentő alkotmány volt. Hannover városai és falvai szinte egyként fordultak Frankfurthoz, hogy vizsgálja ki az alkotmány sértés ügyét, amelyet Poroszország és Ausztria

formai fogyatékosra hivatkozva elutasított, s ezáltal mondvacsinált türggyel a törvényességen is átlépve a reakciós vonal mögé sorakozott fel. Az új alkotmány (1840) végül nem jelentett visszalépést, hiszen a liberális elvek is érvényesültek benne.

A NÉMET VÁMUNIO

A korszak egyetlen, igazán kiemelkedő eredménye a vámunió megteremtése volt, amelyet a kor tendenciái, a francia és angol nemzetgazdaságok versenyre kényszerítő hatása, a német területek közötti munkamegosztás és az alapvetően közös gazdasági érdekek váltottak ki. Az egységes vámterület létrehozása illeszkedett *Friedrich List* közgazdász elképzeléseihez, és az általa felvázolt egységes közép-európai gazdasági tér első lépcsőfokát is jelenthette. A közös vámterület létrehozása főként porosz kezdeményezés volt, s minimális célként az észak- és középnémet vámegységet vette tervbe, amely elengedhetetlen volt a porosz gazdasági terület nyugati és keleti része közötti zavartalan, s főként vámmentes összeköttetés megvalósításához. Az Anhalttal folytatott vámháborúk után, az első csatlakozók Anhalt és Hessen-Darmstadt államok voltak. Az utóbbi csatlakozásával megvalósult a szabad átjárás Poroszország két területe között. Hasonló törekvéseket követtek a délnémet államok is, amelyek már 1820-ban vámszerződést kötöttek egymással, de a vámunióig végül mégsem jutottak el. A porosz törekvésekkel szemben, amelyek már egyre inkább Ausztria kiszorítása irányába mutattak, Metternich is megpróbált szembeszállni, s *Középnémet Kereskedelmi Egylet* néven szövetséget sikerült összekovácsolnia olyan fontos államok részvételével, mint Hannover, Kurhessen, Szászország, a thüringiai államok, Braunschweig stb., amelyek vállalták, hogy semmilyen vámszövetséghez nem csatlakoznak. Két thüringiai kisállam kiharításával Poroszországnak sikerült azonban megbontania a szervezet egységét, s 1833-ban megállapodás született a porosz–hesseni és a délnémet vámrendszerek egyesítéséről. Az így létrejövő német vámunió 1834. január 1-jén lépett életbe, s húsz éves időre kötött, amelybe később szinte minden tartomány belépett, 1842-re már 28 tagja volt. Az így megvalósuló porosz gazdasági hegemonia ellen Ausztria számára az sem jelenthetett sok vigaszt, hogy három jelentős tartomány, Hannover, Braunschweig és Oldenburg nem csatlakozott az unióhoz, és külön *adóegyletet* hozott létre.

FORRADALOM ELŐTT

Az 1840-es évek mozgalmasan kezdődtek, mind külpolitikai, mind belpolitikai síkon. Az 1839–40-es egyiptomi válságban kudarcot valló Franciaország Európában kívánt vigasztalódni, s így a válság közvetett módon Poroszországot is elérte, miután a szomszédban olyan követelések erősödtek fel, hogy tekintsék semmisnek az 1815-ös rendezést, és szerezzék vissza a rajnai határt. A hangulatot a *Thiers* vezette kormány sem próbálta csitítani, és Franciaország fegyverkezésbe kezdett, csapatokat vontak össze Elzász területén, és nyíltan beszéltek a revansról. A Poroszországban riadalmat kiváltó ún. **rajnai válság** végül szerencsésen oldódott meg, miután az 1840 őszen leköszönni kényszerülő Thierst váltó *Guizot* az európai megbékülés politikáját képviselte.

Az év második nagy eseménye a porosz trónváltás volt. Az új királyhoz, *IV. Frigyes Vilmos*hoz (1840–1861) nagy reményeket fűztek, különösen nagy várakozás töltötte el a liberális erőket, és a rendkívül művelt uralkodó valóban elfordult apja szigorú technokrata–bürokrata rendszerétől. Legfőbb célkitűzése a trón és az oltár, valamint a trón és a nép közötti viszony harmonikusá tétele, és Poroszország és a német jövő felvirágoztatása volt. Első intézkedései valóban lelkesedést váltottak ki, mivel Arndt visszakapta professzori állását, Jahnt rehabilitálták, a göttingeni hetek közül hárman Poroszországban kaptak állást, s a cenzúra enyhítését is engedélyezte. Mindenesetre

alkotmányról hallani sem akart, mivel nem hagyta, hogy viszonyát a néppel egy papírdarab korlátozza, ami abból is fakadt, hogy magát Isten kegyelméből uralkodó királynak tekintette. Az *alkotmány kérdése* a forradalomig napirenden maradt, sem a petíciók, sem 1842-ben a provinciák gyűléseinek küldötteiből felálló bizottság nem hozott eredményt.

A negyvenes évek második felében új lendületet vettek az alkotmány pártján álló csoportok, amelyek újra felvetették az uralkodónak az 1815 óta húzódó alkotmány kérdését, emlékiratokat nyújtottak be hozzá. A provinciális gyűlések is egyre inkább kezdeményezőként léptek fel, a polgárság már-már a nemesség egy részének támogatását is maga mögött tudhatta. Végül az uralkodó kénytelen volt engedni, s **1847-ben** hozzájárult az **egyesített parlament összehívásához**, amelyen minden tartományi gyűlés tagja képviseltette magát. A testület azonban nem volt feljogosítva arra, hogy rendszeresen ülésezzen, összehívásának jogát a király maga számára tartotta fenn, s alapvetően adók, kölcsönök és a Berlin–Königsberg-vasút megtárgyalására szánta a gyűlést. Törvényekről csak a kormány belátása alapján tárgyalhatott, szigorúan rendi alapon. Csupán a parlament egyesített bizottságát ruházták fel a periodikus ülésezés lehetőségével, jogköre azonban csak tanácsadásra szorítkozott a törvények előkészítésénél. A liberális erők ezeket az engedményeket értékelték, de elégségesnek semmi esetre sem tartották, és az új intézményben is új fórumot láttak arra, hogy alkotmányra vonatkozó követeléseiknek még nagyobb nyomatékkal adjanak hangot. Végül a király nem volt hajlandó tovább tűrni, s feloszlatta a parlamentet. Frigyes Vilmos félmegoldása eredmény nélkül zárult, viszont hozzájárult ahhoz, hogy lökést adjon a liberális mozgalomnak. A feszült Poroszország jó példája volt a többi német tartományban feléledő ellentéteknek.

A NÉMET FORRADALMAK

A februári párizsi események hírére több német tartományi székhelyen is megmozdulások zajlottak le. A Franciaországgal határos *Baden* tartomány székvárosában, Karlsruheban február 26-án tömegtüntetést rendeztek, amelyen megfogalmazták a „*Márciusi követeléseket*”, így többek között össznémet parlament összehívását, esküdtbíróságok bevezetését, sajtószabadságot és a lakosság felfegyverzését. *Lipót nagyherceg*, a tartomány uralkodója első ijedtében menesztette egy-két reakciós hírben álló miniszterét, és a liberális nagypolgárság néhány képviselőjét bevonta a kormányzásba, s ezzel megalakult az első ún. *márciusi minisztérium*. Hamarosan *Hessen-Darmstadtban*, *Württembergben* és *Bajorországban* is megmozdulásokra került sor, s a hatalom eleinte mindenütt gyors engedményekre kényszerült. A mozgalmak a liberális engedmények hatására elcsendesedtek, a további összetűzésekért többnyire az eredményekkel meg nem elégedő demokratikus törekvések voltak a felelősek.

Poroszországot március 6-án érték el a zavargások, amelyekre itt is a központban, *Berlinben* került sor, de csak 16-án erősödtek fel, amikor ismertté váltak a 13-i bécsi forradalom eseményei. *IV. Frigyes Vilmos* elfogadta a tömeg követeléseit, és március 18-i rendeletében eltörölte a cenzúrát, ígéretet tett az alkotmányra, az egyesült rendi gyűlés összehívására, valamint a népszuverenitás talaján álló német szövetségi állam létrehozására. Az öröme azonban üröm is vegyült, mert a király döntéseit megköszönni szándékozó március 18-i tömeggyűlést a hadsereg szétkergette. Miután a helyzetet ezen a módon nem lehetett orvosolni, Frigyes Vilmos mégis kénytelen volt engedni és „*Szeretett berlinieimhez*” címet viselő kiáltványában az egész incidenst tévedésnek minősítette, s megígérte a csapatok kivonását, a további tárgyalásokat és az amnesztiát. Március 20-án amnesztiát hirdetett, majd a rákövetkező napon közzétette „*Népem, nemzetem*” című kiáltványát, amelyben elkötelezte magát a nemzeti egység ügye mellett. Március 22-én kihirdette, hogy az összeülő Landtag elé a választójogról, a sajtószabadságról, és

a nemesi előjogok eltörléséről szóló törvényjavaslatot fog benyújtani, s Poroszországot liberális alkotmányos állammá alakítják.

Egy átmeneti kormány után még e hónap 29-én miniszterelnökké nevezte ki a polgári liberális ellenzék vezetőjét, *Camphausent*, az ipari körök befolyásos vezetőjét, *Hansemannt* pedig pénzügyminiszterré tette. A német események ekkor jutottak el az 1830-as francia szintre – a nemesi privilégiumok megszűnésével egyidejűleg a polgárság legbefolyásosabb csoportja része lett a hatalomnak, s ezzel egyidejűleg ki is egyezett a dinasztiaival. A Camphausen-kormány hozzá is látott a márciusi követelések megvalósításához, modernizációt indított el a gazdaságban, és alkotmánytervezetet készített, amelyet a megválasztandó alkotmányozó nemzetgyűlés elé kívánt terjeszteni. Ezekkel az intézkedésekkel sikerült a rendet is helyreállítani, s a kedélyeket lecsitítani.

Eközben *április 2-án Berlinben összeült a parlament*, ahol az első nagy vita a választójogról folyt, mivel azonban megegyezni nem tudtak, a választások a megszokott módon történtek. A kétlépcsős rendszerben választott 402 tagú parlamentből mintegy 150 mandátum a konzervatívoknak jutott, s elég jelentős volt a kompromisszumra kész politikai középhez tartozó képviselők száma is, de szép számban akadtak demokratikus képviselők is. Az új parlament összességében viszont hajlandó volt együttműködni az uralkodóval.

A kormány által beterjesztett és az 1831-es belga alkotmányt követő, de annak jelentős liberális részét elhagyó *alkotmánytervezet* egyik oldalt sem elégítette ki. A tervezet korlátlan hatalmat hagyott az uralkodónak a külpolitika, a hadügy terén és a hivatalnoki karral szemben, s a törvényhozásban is a parlament egyenrangú partnere maradt volna. A kormány sorsát végül az alkotmányügyi bizottság felállítása pecsételte meg, amely nyilvánvalóvá tette a kormánytervezet bukását, így június 20-án Camphausen lemondott, és a király bizalmi embere, *Auerswald* került a helyére. A kormány átszervezte a nemzetőrséget, új rendőri alakulatokat állított fel, katonai csapatösszevonásokat rendelt el Berlin körül, s Hansemann pénzügyminiszter szeptember 11-i lemondása után soraiban már csak konzervatívok ültek.

A kormányváltás után a nemzetgyűlés illetékes bizottságai tárgyalni kezdték azt az alkotmánytervezetet, amely **Waldeck-chartaként** vált ismertté, s a korábbi kormánytervezetnél jóval mértékertartóbb jogokat szánt az uralkodónak. A harc ennek nyomán a továbbiakban a nemzetgyűlés, a kormány és az uralkodó háromszögében játszódott le. Míg a nemzetgyűlés az alkotmányozás folyamatával volt elfoglalva, addig további kormányok váltották egymást, s ország-szerte újabb nyugtalanságok zajlottak. Miután a nemzetgyűlés elkészült a tervezettel, s a király azt elutasította, végképp megnyílt az út a reakciónak, amelyet a *Brandenburg-kormány* hivatalba lépése vezetett be. A kormány munkáját az ismét megingott rend helyreállításával kezdte, Berlinben kihirdette az ostromállapotot, majd elnapolta és Brandenburgba helyezte a nemzetgyűlést, feloszlatta a polgárőrséget, s korlátozta a sajtó-, az egyesülési és a gyülekezési szabadságot. A „szuronyok erejével szemben” a képviselők tehetetlennek mutatkoztak, csupán arra futotta erejükből, hogy az adófizetés megtagadására szólítsák fel a lakosságot. Miután a nemzetgyűlés nem volt hajlandó végrehajtani a rávonatköző rendeleteket, a hadsereg kergette szét.

Poroszország azonban mégsem maradt alkotmány nélkül. Frigyes Vilmos *oktrojált formában bevezetett alkotmánya* elkészítésekor nagyban támaszkodott a Waldeck-chartára, de garantálta saját uralkodói jogait. Bár nagy eredménynek számított, hogy Poroszország életében először *írott alkotmánnyal* rendelkezett, az úgynevezett *revíziós záradék* lehetőséget nyújtott a visszalépésre. Így kerülhetett sor 1849 májusában a *háromosztályos, cenzusos választójog* bevezetésére, amely 1918-ig érvényben maradt, és mindvégig a visszamaradottság egyik fő szimbólumává vált.

A FRANKFURTI PARLAMENT

1848. február 26-án a badeni parlamentben merült fel először egy össznémet parlament követelése. *Március 31-re Majna-Frankfurtba* sikerült 500 képviselő részvételével egy *előparlamentet* összehívni, amelynek tagjait többnyire rögtönzött népgyűléseken, a helyi közbizalmat élvező polgárok közül választották meg. A badeni demokraták vezetője, *Struve* javasolta, hogy azonnal kiáltás ki a Német Köztársaságot, a többség azonban belátta, hogy ez megalapozatlan és hatáskör nélküli lépés lenne. Helyette határoztak az általános és egyenlő választójog bevezetéséről (a közvetlenségről és a nyilvánosságról a lebonyolító tagállamok dönthettek), amelynek keretében 50 ezer lakos után választanak egy képviselőt, és arról, hogy egy *50 tagú bizottságot* hoznak létre a választások lebonyolítására. A badeni radikális demokraták az azonnali felkelés mellett döntöttek, hogy a többi német államot kész tények elé állítsák, azonban mint az várható is volt, az előkészítés nélküli, rögtönzött katonai felkelés gyors vereséget szenvedett. Az össznémet alkotmány kidolgozására hivatott nemzetgyűlés *1848. május 18-án szintén Majna-Frankfurtban ült össze*. A parlament, amelynek munkáját mindenki nagy optimizmussal várta, legfőbb feladatának tekintette, hogy döntés szülessen az állam szervezeti kérdéseiben, a polgári alapjogok, a központi kormány és közigazgatás, a határhúzás és a tagok viszonyának kérdéseiben.

A 812 képviselő többsége értelmiségi volt, politikai értelemben a liberális polgárság képviselői, illetve az alkotmányos monarchia hívei voltak többségben. A parlament elnöke a Hessen–Darmstadt miniszterelnöke, *Heinrich von Gagern*, Németország ideiglenes kormányzója *János osztrák főherceg* lett, aki liberálisan gondolkodó ember hírében állt. Az ideiglenes birodalmi kormány élére *Karl von Leiningen* került, *Anton von Schmerling* bel- és egy ideig külügyminiszter lett, vagyis az ideiglenes hatalom teljes mértékben osztrák kézbe került.

A vita a leendő össznémet állam megteremtésének módjáról és a létrehozandó ország államformájáról folyt. Négy álláspont körvonalazódott a viták során. A „*kisnémet út*”, porosz vezetéssel, kizárólag *németek által lakott* területekből kívánta létrehozni az új államot, amelyhez Ausztria csak akkor csatlakozhatott, ha lemond soknemzetiségű birodalmáról, és elfogadja a porosz szupremáciát. A „*nagynémet út*” az osztrák képviselők javaslata volt, akik a Habsburg-ház vezetésével az összes, *németek által uralt* terület egyesítését szerették volna elérni, ugyanis ez lehetőséget biztosított volna örökös tartományaik megtartására. A fejlett déli tartományok egy része egy harmadik megoldásban, egy svájci mintájú *föderatív államban* gondolkodott, amely előképe lett a második világháború után létrejövő szövetségi államnak. A radikális demokraták kis csoportja utópisztikus célért, egy *egységes demokratikus köztársaság* megteremtéséért küzdött.

A Frankfurti Parlament első lépésben a polgári *alapjogok katalógusát* dolgozták ki többhónapos munkával. Az alapjogokat az alkotmány elfogadása előtt külön törvényben vezették be. Magának az alkotmánynak a tárgyalása csak 1848 októberében kezdődött, annak ellenére, hogy *Ausztria* már 1848 szeptemberében közölte, hogy semmilyen körülmények között nem fogja alávetni magát az össznémet parlament határozatainak. Hosszas viták után az **egységes német alkotmány 1849. március 28-ra született meg**. Az új alkotmány a tagállamoknak nagyfokú belső önállóságot biztosított, bevezetése közelíthette volna Németországot egy korszerű alkotmányos polgári monarchiához. A birodalom államfői tisztét az alkotmány szerint egy fejedelemnek kellett felajánlani, amely azt azután örökletesen birtokolta. Elnevezése a „*németek császára*” volt, akinek személye sérthetetlen volt, hatalmát a neki felelős és általa kinevezett minisztérium útján gyakorolta. A legfőbb szövetségi törvényhozó testület a *Birodalmi Gyűlés (Reichstag)* volt, amelynek két kamarájából az egyiket közvetlenül a német nép választotta, a felsőházat pedig a tartományok képviselőiből delegálták. Az új állam területét a régi Német Szövetség területe alkotta. A tagok nagyfokú szuverenitással rendelkeztek, hatalmukat csak a birodalmi törvények

korlátozhatták. A háború és béke kérdése szövetségi ügy volt.

A dokumentum azonban pusztá papír maradt, mert IV. Frigyes Vilmos visszautasította a neki felajánlott birodalmi koronát, és Ausztria is visszahívta képviselőit a parlamentből. Így teljes körű bevezetésére annak ellenére nem került sor, hogy 28 kisebb állam elismerte, és magára nézve kötelezőnek fogadta el az alkotmányt. A két nagy állam mellett azonban Bajorország, Szászország, Württemberg és Hannover uralkodói is elvetették az alkotmányt. Néhány városban ugyan felkelések robbantak ki a birodalmi alkotmány elfogadása érdekében, ezek azonban elszigeteltek maradtak. 1849 májusára egyre kevesebb képviselő maradt a parlamentben, székhelyüket is áttették *Stuttgartba*, Württemberg fővárosába, ahol a helyi uralkodó *június 18-án* végül bezáratta a testületet.

FORRADALOM UTÁN

Miután a német forradalmak egyik legfőbb célkitűzése, a német egység megteremtése 1848–49-ben még nem sikerült, a próbálkozások ezen a téren sem csitulak. Ezúttal ismét a két nagy, Poroszország és Ausztria játszotta a főszerepet. Poroszország az 1849-ben Szászországgal és Hannoverrel megkötött szerződés nyomán létrejött ún. *uniós politika* alkalmazásával próbált támogatást szerezni maga mellé, s főleg Ausztria további visszaszorítására. A három király megegyezett a porosz primátus kérdésében, s mivel a Német Szövetség tagállamainak többsége csatlakozott a szerződő felekhez, Ausztria valóban sarokba szorítva érezhette magát. Az egyezség azonban nem volt hosszú életű, mivelhogy az **(erfurti) unió** már 1850-re felbomlott, s Poroszország alkalmazkodva a helyzethez a továbbiakban beérte a kisállamok összefogásával is.

Az uniós politika nem utolsó sorban azért vált jelentéktelenné, mert Ausztria egy annál szélesebb tervvel állt elő, *Schwarzenberg* miniszterelnök és *Bruck* kereskedelmi miniszter **70 milliós Közép-Európa-terve** gazdasági és politikai egységet vázolt fel, amelybe beletartozott volna a teljes Német Szövetség, Poroszország keleti tartományai, és Ausztria minden nem német tartománya is. E cél érdekében Ausztria már 1850 áprilisában bejelentette, hogy újra össze kívánja hívni a korábbi Szövetség Gyűlést, holott a korábbi Német Szövetség változatlan formában történő helyreállításért „Németországban” már senki sem lelkesedett.

A Frankfurtban összeülő *csonka Szövetségi Gyűlés*, amelyen Ausztria a Schwarzenberg-féle terv megtárgyalását, egy ideiglenes központi hatalom felállítását és a Német Szövetség alkotmányának felülvizsgálatát kívánta elérni, érdektelenségbe fulladt, miután a félig-meddig még a porosz unióban lévő államok távol maradtak. Poroszország hallani sem akart egy olyan birodalomról, amelyben továbbra is Ausztria a legfőbb úr. A két ellentétes terv, és a porosz–osztrák ellentét *Kurhessenben* érte el csúcspontját. A forrongás ismét egy alkotmányos válságból bontakozott ki, amely Frigyes választófejedelem és a tartományi gyűlés között feszült. Miután a kormány 1850 szeptemberében kihirdette a hadiállapotot, az államigazgatás, a bíróságok és maga a hadsereg is megtagadta az engedelmességet, így Frigyesnek nem maradt más, mint intervenciót kérni Frankfurtban, amelyet Bajorország mellett Ausztria hajtott végre. Poroszországot mindez érzékenyen érintette, hiszen az események következtében nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi uniós tag a jövőben Ausztria szekerét tolja majd. Ráadásul a tartomány komoly tranzit útvonalnak számított mind kelet–nyugati, mind észak–déli irányban. Poroszország a beavatkozás mellett döntött, s így összecsapásokra került sor a bajor és osztrák csapatokkal. A visszas helyzet végül Varsóban oldódott meg, tekintettel arra, hogy I. Miklós orosz cár közvetítésével Ausztriának és Poroszországnak sikerült megállapodnia abban, hogy a német jövőről, a különféle tervekről, Bécs és Berlin teljes egyenrangúságának kérdéséről tárgyalásos úton döntenek.

A végső megállapodásra 1850 novemberében *Olmützben* került sor, ahol *Schwarzenberg* osztrák és *Manteuffel* porosz miniszterelnök egyetértésre jutottak a leszerelést és a kurhesseni incidens rendezését illetően, megállapodtak, hogy megkezdik a szövetségi reform ügyének megtárgyalását, Poroszország végleg feloszlatja az uniót, a közös német ügyekben pedig csak egyetértésben döntenek. A megegyezés tárgyát képező kérdések megtárgyalására mind Bécs, mind Berlin **Drezdába** invitálta a német államok képviselőit, hogy **szabad konferenciákon** jussanak egyezsége.

Az 1851 januárja és májusa között megrendezett konferenciákon minden javaslatot megtárgyaltak. Ausztria továbbra is a 70 milliós tervét tartotta napirenden, valamint erős központi hatalmat, szövetségi bíróságot, vám- és kereskedelmi egységet, s esetleg népképviselői elven összeülő Szövetségi Gyűlést javasolt. Poroszország a minden téren megjelenő osztrák–porosz paritáshoz ragaszkodott, amelyhez senki támogatását nem tudta megszerezni, de leginkább Bajorország ellenszenvét vonta magára. Végül Drezdában nem sikerült eredményt elérni, így a konferenciák anyagát további tárgyalásokra Frankfurtba utalták.

A Frankfurtban ismét hivatalosan összeülő *Szövetségi Gyűlés* a változatlanságot és a régi állapotok visszaállítását sugallta. A viszonyok azonban erősen megváltoztak. Távoli múltnak tűntek azok az idők, amikor Ausztria és Poroszország minden fontos kérdésben előzetes megállapodásra jutott, ez a Szövetségi Gyűlés az ellentétek fóruma volt.

Az új porosz követtel, *Otto von Bismarckkal* pedig csak fokozódott a sűrlődés politikája, amely egyben Bismarckban is megerősítette azt a felfogást, hogy két dudásnak nincs helye egy Németországban: „[...] egy 17 milliós német Poroszország mindig túl kövér marad ahhoz, hogy Ausztriának annyi játékkeret hagyjon, amennyire törekszik. A mi politikánknak nincs más gyakorlótere, mint Németország. [...] Mindkettő számára nincs hely. [...] Ellélegezzük egymás szája előtt a levegőt, egyiknek engednie kell, vagy a másiknak kell erre rákényszerítenie, addig ellenfeleknek kell lennünk.”

Központi kérdést jelentett, hogy 1853-ban lejárt a német vámuniós szerződés, s így megfelelő alkalom kínálkozott Ausztria számára, hogy végre elérje csatlakozását, amelyet Bajorország is szorgalmazott, s gazdasági előnyei könnyen beláthatóak voltak. Poroszország ezt a kérdést azonban hatalompolitikai eszközként kezelte, és nem a gazdasági racionalitás talaján állt. Végül porosz győzelem született, mert Ausztria Poroszország felé jelentősen csökkentette a behozatali vámokat, viszont magasan hagyta azokat a francia és angol termékekkel szemben, viszont a vámunióhoz való csatlakozást az 1860-as évek elejére irányozták elő.

A Német Szövetségben uralkodó helyzet és hangulat már minden fél számára tarthatatlanná vált, amelyet a krími háború által okozott belpolitikai bonyodalmak tovább szítottak, s így nem volt véletlen, hogy különösen a „harmadik Németország” részéről (Bajorország, Szászország) próbálták orvosolni a kialakult helyzetet. A konfrontatív politika nyomán Frankfurtban fontos kérdésekben a két nagynak már nem sikerült megegyeznie, mindössze az 1849-es alapjogok megszüntetésében értettek egyet, amelyek a „harmadik Németországban” még több helyen érvényben voltak, így az 1848–49-es maradványok megszüntetésére kontrollbizottság felállításában is dűlőre jutottak. Egységes kereskedelmi törvénykönyv, és az osztrák–porosz, szabályozott valutarendszert hozó pénzérme-konvenció ügyében született meg döntés.

A POROSZ, „ÚJ KORSZAK”

1857-ben IV. Frigyes Vilmos szellemi állapota annyira megromlott, hogy az már nem tette lehetővé, hogy továbbra is ő irányítsa Poroszországot. Testvére, *Vilmos, a „kartácsherceg”* 1858-tól formálisan is beiktatott régensként állt az ország élére, majd 1861-ben porosz királlyá koronázták. Vilmost annak ellenére várták nagy reményekkel a liberális erők, hogy egész addigi életében nyíltan

a reakció oldalán állt. Apjánál lényegesen kevesebb intelligenciával áldotta meg a sors, katonai kategóriákban gondolkodott, s inkább az előző század gondolkodásmódját, a katonai hatalomra alapozott államhatalmat képviselte. Vilmos annyit mindenesetre belátott, hogy az ország egységének helyreállításához, és a politikai patthelyzet megszüntetéséhez változtatásra van szükség, jóllehet bátyja az alkotmány felfüggesztését tanácsolta neki végrendeletében. Így első lépésként menesztette a reakciós Manteuffel miniszterelnököt, s helyére a haladó gondolkodásmódot, de nemzeti gondolatokat is magáénak valló *Karl Anton von Hohenzollern*t, a katolikus sváb Hohenzollern-ág első számú képviselőjét helyezte. Az új parlamenti választások is liberális többséget hoztak. Vilmos első beszédében is mértékletességről tett tanúbizonyságot, külpolitikáról és a Német Szövetség jövőjéről szót sem ejtett.

A porosz belpolitikát a nemzetközi eseményekkel összefüggésben is felmerülő **hadseregreform** töltötte ki, amelyet Vilmos is szívügyének tekintett. Természetesen ezúttal is hadseregnövelésről volt szó, de egyúttal szerkezeti változtatásokról is. Az *Albrecht von Roon* hadügyminiszter által 1860 februárjában beterjesztett javaslat egyik célja a kétéves szolgálati idő három évre emelése volt (lovasságnál négy év), amely kb. 50 új ezred felállítását eredményezte; és az éves újoncok számát több mint felével növelte. Ehhez viszont 25 százalékkal nagyobb adóbevételre volt szükség. Roon ezenkívül az általa és katonai körök által is haszontalannak tartott Landwehr (tartalékhadereg) megszüntetését is szerette volna elérni. Mindehhez viszont a parlament támogatására volt szükség, amelyben a hangadó az 1861-ben alakult *Német Haladópart* volt, amely hajlandó lett volna megszavazni a nagyobb költségvetést, ha a szerkezeten nem módosítanak, ez ugyanis azt jelentette volna, hogy a polgári jellegű, s emiatt liberális fellegvárnak számító Landwehrt teljesen háttérbe szorítják, s helyette a tartalékos időt növelik meg, amely az erősen nemesi többségű tisztikarral rendelkező hadsereg hatalmát növelte volna.

Végül a parlament először még hajlandó volt áldását adni a szerkezeti változásokban visszalépő kormányjavaslatra, s így a hadsereg növelésének nem volt akadálya. Az összeütközés akkor következett be, amikor mind a kormány, mind Vilmos a parlament kérése ellenére a korábbi, szinte érintetlenül hagyott reformtervezetet újra benyújtotta, amelyet a parlament ezúttal leszavazott. Erre a király feloszlatta a parlamentet és új választásokat írt ki, amelyeken a liberálisok még nagyobb többséget szereztek. Mivel az önbizalmában megerősödött parlamenti többség továbbra sem volt hajlandó kötélnék állni, Vilmos hirtelen elvesztette hitét abban, hogy a válságos helyzetből kiutat lehet találni, s már lemondását fontolgatta.

Poroszország külpolitikailag sem volt egyszerű helyzetben. Miközben Ausztria még az 1859-es porosz magatartást okolta vereségéért (mivel Poroszország megakadályozta, hogy szövetségi csapatok segítsék Ausztriát), addig ismét előtérbe került a *szövetségi reform* ügye is. Végül Ausztria kiutat keresve Frankfurtba vitte a reform ügyét, amellyel a poroszok heves tiltakozását váltotta ki. A tárgyalások felújítására az is alapot adott, hogy most vált ismét aktuálissá a vámunió kérdése, miután lejárt az átmeneti időszak, amellyel Bécset 1853-ban hidegre tették. Végezetül sem egyik, sem másik kérdésben nem sikerült dűlőre jutni, s a két nagy viszonyát csak elmérgesítette, hogy Poroszország elismerte *II. Viktor Emánuel* új Olasz Királyságát, bár Velencét garantálta Ausztria számára.

BISMARCK ÉS A DUALIZMUS VÉGKIFEJLETE

Ilyen körülmények között Poroszországban erős emberre volt szükség, s Roon ezt az embert Bismarckban vélte felfedezni, akinek kinevezését Vilmos egyelőre elutasította, s ebben az is megerősítette, hogy Bismarck nem tágitott alapvető politikai célkitűzései mellől, s nem átkodott korlátlan hatalmat kérni magának. Mindazonáltal az elutasítás nem volt végleges, amit az is

mutatott, hogy Bismarckot Szentpétervárról Párizsba helyezték, hogy „kéznél” legyen, ami viszont csak megerősítette benne azt a gondolatot, hogy Franciaország még segédkezett nyújthat terveihez, amiről Vilmos hallani sem akart. Végül 1862. szeptember 22-én mégis csak *Poroszország miniszterelnöke* lett, s az elkövetkezendő majd 30 évben mindenkinél nagyobb hatást gyakorolt az európai politikára. Mi több, Bismarck két héttel később már a külügy-miniszteri posztot is betöltötte, s végtére is mindent megkapott, amit akart.

Bismarckkal, aki a hadügyi reform kapcsán vállalta az összetűzést a parlamenttel, s így a válságot immár **alkotmányos válsággá** mélyítette, véget ért az új korszak. Ezt jelezte szeptember 30-i, a parlament költségvetési bizottságában elmondott, sokat idézett beszéde is: „[...] az idő nagy kérdéseit nem beszédekkel és többségi határozatokkal döntenek el – ez volt 1848 és 1849 nagy hibája – hanem vassal és vérel.”

Bismarck a belpolitikai életben a parlament nélküli kormányzást választotta, miután az továbbra sem volt hajlandó megszavazni a hadseregreformot. Ehhez segítségül hívta az alkotmányjogilag teljesen megalapozatlan, ún. „*hézagelméletét*” (*Lückentheorie*), ami annyit jelentett, hogy szerinte egy alkotmányhézag nemcsak hogy lehetővé teszi, de kötelezi is a kormányt, ha a parlament nem fogadja el a költségvetést, hogy az állam cselekvőképességének megtartása érdekében továbbra is beszédjék és elköltse az adókat. Ez az alkotmányellenes, költségvetés nélküli kormányzás egészen 1866-ig tartott, amikor is a megbánást tanúsító, és időközben szép külpolitikai sikereket elérő Bismarcknak a parlament megbocsátott és az indemnitási törvény keretében visszamenőleg alkotta meg az érintett évek költségvetési törvényét.

A *szövetségi reform* ügye sem került még le a napirendről, mivel Ausztria gondoskodott róla, hogy az ott maradjon. Végül a *Rechberg* vezette osztrák diplomácia fejedelmi kongresszust javasolt a kérdés végleges rendezésére a császár elnökletével, hogy túl tudjanak lépni a korábban miniszteri, követi szinten tartott, eredményre nem vezető megbeszéléseken. A reformtervet a kongresszusig teljes titoktartás övezte, nehogy arról már korábban elkezdődjenek a találgatások és a titkos tárgyalások. A **frankfurti fejedelmi kongresszusra** minden német állam vezetőjét meghívták, I. Vilmos porosz királynak Ferenc József személyesen és szóban adta át a meghívást, aki azonban elutasította a felkérést.

Végül a fejedelmi kongresszusra 1863 augusztusában Frankfurtban mégis sor került. A császár megnyitó beszédében ecsetelte a reformtervezet megvitatásának fontosságát, amely fontos tényezőjét jelentette a német jövőnek, ugyanakkor sajnálattal emlékezett meg a porosz király távolmaradásáról, aki a fejedelmi gyűlést nem elvi okok miatt utasította el, hanem egy miniszteri konferenciát látott volna előbb helyénvalónak.

Az osztrák tervezet fontosabb pontjai egy központi végrehajtó hatalomként funkcionáló, öttagú szövetségi direktórium felállítását javasolták. Megtartották volna a Szűkebb Tanácsot mint föderatív szervezetet, de létrehoztak volna egy 302 tagú, az államok parlamentjei által delegált képviselőből álló gyűlést, valamint felállítottak volna egy összfejedelmi gyűlést. A reformterv tágabban fogalmazta meg a szövetség feladatkörét is, hiszen a külső és belső biztonság védelme, valamint a tagállamok függetlenségének és sérthetlenségének védelme mellett már fontosnak vélték deklarált célként megnevezni Németország hatalmi helyzetének megőrzését, a közrend védelmét, s a német nép jólétének védelmét.

Végül a tervezetet a jelenlévők túlnyomó többsége elfogadta, de egyúttal azt is deklarálták, hogy döntésüket addig tartják fenn, amíg a részt nem vevő államok – így első helyen Poroszország – nem foglalnak állást, vagy nem terjesztik be ellenjavaslataikat. Vagyis ez fából vaskarika volt, hiszen erőteljesen valószínűsíthető, hogy az évek óta a paritást követelő Poroszország ezt a tervezetet nem fogja támogatni.

A porosz miniszterelnök számára sokkal jelentősebb terület volt viszont a külpolitika, amely miatt a belpolitikai válságot is hajlandó volt vállalni. Elsődleges célja a Német Szövetség fojtó hálójának szétszakítása, s a porosz politikai és katonai hegemonia megteremtése volt a Majnától északra, s egy következő lépésben akár attól délre is.

Az első „Németországot” is érintő külpolitikai esemény az *1863-as lengyel felkeléshez* kapcsolódott, amelynek kitörése után Bismarck azonnal biztosította a cárt teljes támogatásáról, amellyel viszont nem kedvezett a Franciaország felé kacsingató közeledési politikájának, miután a franciák a szabadságukért küzdő lengyelekkel szimpatizáltak.

A következő, a német ügy szempontjából meghatározó jelentőségű eseményre 1848 után ismét **Schleswig-Holstein** adott okot. Az 1852-es londoni szerződés értelmében elismerték a két hercegség Dániához tartozását, biztosították a Glücksburg-ág (női) jogait, miközben az Augustenburg herceg-féle mellékág (férfi) lemondott az örökösödésről, cserébe Dániának viszont tiszteletben kellett tartania a két tartomány különállását, azokat nem vonhatta egységes dán kormányzás alá. A dánok 1863-ban viszont éppen ez utóbbi pontot akarták megsérteni, amikor a felerősödő dán nemzeti mozgalom hatására modern és egységes alkotmányt akartak bevezetni a dán korona alatt álló minden területre. A dán hozzáállás viszont erősen felkorbácsolta a német érzelmeket is, s így olyan hangok kerültek előtérbe, amelyek a két hercegség leválasztását indítványozták Dániáról. Ennek nyomtatékosítására Augustenburgot javasolták az egyesítendő Schleswig-Holstein hercegének.

A német nemzeti megoldás viszont nem volt elfogadható Poroszország számára, hiszen az a nemzetközi szerződés betartására hivatkozva saját annexiós terveket dédelgetett a két fejedelemség tekintetében. Az események inntól kezdve két szálon haladtak. A szövetség a nemzetközi jog megsértésével vádolta Dániát, és szövetségi végrehajtást rendelt el, s nem titkoltan a német nemzeti megoldás oldalára állt. Poroszország, időközben Ausztria támogatásával viszont nem volt hajlandó támogatni Augustenburg hercegségét.

Végül 1864 februárja és augusztusa között lezajló háborúban a porosz és osztrák seregek teljesen elfoglalták a Jütland-félszigetet és hozzá Alsen szigetét is. Az európai hatalmak tiltakozása azonban ezúttal sem maradt el, így a dán kérdésben ismét nemzetközi konferenciát rendeztek, ezúttal is Londonban, amely azonban eredmény nélkül maradt. Az 1864. október 30-án megkötött **bécsi békében** a dán király lemondott Schleswigról és Holsteinről Ausztria és Poroszország javára. A kérdést végül az **1865-ös gasteini szerződésben** szabályozták végleg, amely Schleswiget porosz, Holsteint osztrák adminisztráció alá bocsátotta, a kis Lauenberg tartományt, amely szintén dán birtok volt, Poroszország vásárolta meg. Miután Schleswig volt az északibb terület, Bismarck biztosította Poroszország számára a hadtáputakat, katonai és tengerészeti támaszpontokat (például Kiel) Holsteinon keresztül, és az Északi-, illetve Balti-tengert összekötő csatorna építési jogát.

A POROSZ–OSZTRÁK HÁBORÚ

A dán kérdés ürügyén kitört háború időzítésében nagy szerepet játszott, hogy Bismarck az elkerülhetetlennek vélt háborút 1866-ban tartotta a legmegfelelőbbnek Poroszország számára, kedvezőbbnek, mint egy-két évvel később. A konfliktus kiélezésére az apropót az az *Altonában* tartott népgyűlés adta, amely markánsan kiállt Augustenburg Frigyes hercegsége mellett. Az azonnal Bécsbe küldött porosz tiltakozó jegyzékben azt vetették Ausztria szemére, hogy nyíltan paktál a demokratikus törekvésekkel Poroszország ellen, s ha nem fejezi be a Holsteinban mutatott magatartását, akkor Poroszország befejezettnek tekintti a két ország együttműködését. A bécsi válasz sem váratott sokat magára: határozottan visszautasították a porosz szemrehá-

nyásokat, s rámutattak, hogy az együttműködés nyilvánvaló kerékkötője nem Ausztria, hanem az annexiós célokat szem előtt tartó Poroszország.

Miután nem sokkal később egy Schleswig–Holsteinban megtartott népszavazás is megerősítette Augustenburg támogatását, úgy tűnt, hogy a porosz politika nem tudja megakadályozni az Ausztria által is támogatott törekvéseket, s már Bismarck széke is inogni látszott. Bismarcknak azonban ezúttal is sikerült az, ami szinte lehetetlennek látszott, vagyis meggyőzni a királyt Ausztria ténylegesen alattomos és poroszellenes szándékairól, következőképpen a háború szükségességéről. Az 1866. február 28-án tartott koronatanácson Vilmos végül is beleegyezett abba, hogy ha a tárgyalások nem vezetnek eredményre, akkor hajlandó háborút viselni Ausztria ellen, jóllehet idegenkedett a két tartományra vonatkozó szerződések megsértésétől. Az már senkit nem foglalkoztatott, hogy a két fejedelemség annektálása összeegyeztethetetlen volt a szövetségi alkotmánnyal is. E döntés nyomán beindult a diplomácia, amely korántsem arra irányult, hogy valamiféle modus vivendit alakítsanak ki Béccsel, hanem a háború előkészítéseként először Bismarck, majd Ausztria is szövetségesei után próbált nézni. Poroszország számára a legkézenfekvőbb szövetséges Olaszország lett volna, amelynek amúgy is voltak még követelései Ausztriával szemben, s a déli végeken jelentős osztrák haderő lekötésére volt alkalmas. Végül létrejött egy három hónapos időtartamra korlátozott szövetség, amelyben Olaszország kötelezte magát arra, hogy a porosz hadüzenet után azonnal megtámadja Ausztriát.

Ezek után még két tényezőt kellett figyelembe vennie Bismarcknak. Az egyik a cár volt, akitől nem sok tartania valója volt, hiszen Péterváron még jól emlékeztek a három évvel korábbi porosz kiállásra a lengyel kérdésben. Maradt tehát *III. Napóleon*, akitől Bismarck csupán semlegességet várt. Napóleonnak alapvetően nem volt kifogása a porosz–olasz tervek ellen, de megemlítette, hogy nem lenne ellenére valamiféle jutalom a Rajna közelében. Bismarck ez ügyben viszont csak homályos ígéretet tett, Luxemburgot említette. Napóleon azonban két vasat tartott a tűzben, s titkos szerződést kötött Ausztriával, amely osztrák győzelem esetén is garantálta Velence átadását Olaszországnak (Franciaország közbeiktatásával), kilátásba helyezte a középállamok megnövelését Poroszország kárára, valamint egy önálló rajnai állam megalakítását a Német Szövetségen belül.

Tekintettel arra, hogy alapvetően Anglia is a kisméretű egység pártján állt, Ausztria félreállításáról Bismarcknak már csak a „harmadik Németországot” kellett meggyőznie. Az államok többsége azonban mégis csak Ausztria oldalára állt, többségük a porosz–osztrák viszályt szövetségi ügynek tekintette, amely szerintük a Szövetségi Gyűlés elé tartozott, s nem fegyveres megoldást igényelt.

Végül a háború mindössze hat héten keresztül tartott. A porosz hadműveletek Közép-Németországban indultak. Egy kisebb hannoveri győzelem (Langensalza) után, Poroszország vette át a kezdeményezést: elfoglalták Hannovert és Kurhessent, majd Frankfurtig és Würzburgig nyomultak, így a csonka Szövetségi Gyűlésnek Augsburgba kellett menekülnie. Ezekkel a győzelmekkel Poroszország biztosította a hátát, s így szabad volt az út az osztrák hadsereggel való összecsapásra, amelyre Helmuth von Moltke vezérkari főnök terve szerint Csehországban kellett sor kerülnie. A döntő ütközetre végül is **Sadowa**, majd **Königgrätz** mellett került sor, amely porosz győzelemmel végződött. A porosz seregek Pozsonyig nyomultak előre, ott viszont megálltak, amely mély ellenérzést váltott ki Vilmosból, aki a győzelmet teljes mértékben ki akarta használni, és Bécsben akart diadalmenetet tartani. Időközben a déli hadszíntéren is döntésre került sor, itt azonban *Custoza* közelében az osztrák seregek diadalmaskodtak az olaszok felett.

A háborút követően a kis államok maguk rendezték a béke ügyét Poroszországgal, Ausztria és a Német Szövetség jövője azonban komolyabb előkészítést igényelt. A Párizsban III. Napóleon közvetítésével zajló egyeztető tárgyalásokon megállapodtak Velence átadásában, amely végül francia kézből került az Olasz Királysághoz. Poroszország annektálhatta északon Schleswig-Holsteint, Hannover, Kurhessent, Nassaut és Frankfurtot, és hegemoniát gyakorolhatt a Majnától északra. Ausztria mellett a rendezés harmadik pillérét a délnémet államok alkották, amelyek egy független Délnémet Szövetségbe tömörültek. Csak ezen megállapodás után került sor a **nickolsburgi fegyverszünet** tárgyalásaira. Bécsnek a végén 40 helyett 20 millió guldenes hadisarcot állapítottak meg, Szászország szabadon dönthetett, hogy az északi vagy a déli szövetséghez kíván-e tartozni (integritásának garantálása és különjogok biztosítása fejében végül észak mellett döntött), Ausztria elismerte a porosz annexiót, ő viszont nem szenvedett el területi veszteségeket Poroszország javára, s végezetül kimondták a Német Szövetség feloszlását. A háború végére pontot tevő **prágai béke** mindössze két pontban egészítette ki a nickolsburgi határozatokat. Ausztria minden Holsteint és Schleswiget illető jogát Poroszországra ruházta, viszont lehetőséget hagytak Észak-Schleswigben arra, hogy a nép népszavazás útján döntsön a Dániához tartozás mellett. Másodsorban külön passzusban garantálták a délen alapítandó szövetség nemzetközileg elismert független létét. A prágai béke végérvényesen pontot tett a porosz–osztrák hatalmi vetekedés végére, Ausztria ezeréves német állami kötődése szűnt meg ez által. Az osztrák–olasz békekötésre ezután Bécsben került sor.

A *Délnémet Szövetség* azonban nem jött létre, mivel Bismarck ügyes húzással egyenként kötött katonai szerződéseket a délnémet államokkal, amelyek veszély esetén elismerték a porosz katonai vezetést, s mivel felmondani nem lehetett ezeket a megállapodásokat, Poroszország nyeregben érezhette magát. A katonai szövetséget további gazdasági és vámpolitikai intézkedésekkel egészítették ki. A Német Szövetség egy nappal a prágai béke megkötése után, augusztus 24-én tartotta utolsó, önmaga feloszlását kimondó Szövetségi Gyűlését, amelyen Ausztria mellett csak néhány állam vett részt.

Mindezel azonban még nem ért véget az eseménysorozat, hiszen Napóleon nem feledkezett meg arról, hogy ő a semlegességért és a közvetítésért cserébe megkapja jogos járandóságát. Étvágya olyannyira megnőtt, hogy már nemcsak Luxemburgot és Belgium francia vidékeinek egy részét követelte, hanem egész Rajna–Pfalzot és Rajna–Hessent (Mainzcal) s hozzá az 1814-es határokat. Bismarck nem egyértelmű elutasítása csak szította a feszültséget.

Napóleon, Bismarck és a Luxemburgot birtokló holland király sikertelen egyezkedése után a kérdést Nagy-Britannia közvetítésével nemzetközi szinten rendezték: Luxemburg a független államok sorába lépett, így Franciaország üres kézzel távozott.

AZ ÉSZAKNÉMET SZÖVETSÉG ÉS A POROSZ–FRANCIA HÁBORÚ

A Majnától északra a területszerzések révén Poroszország a német területek kb. négyötödét közvetlen uralma alatt tudhatta, így nem lehetett kérdéses, hogy a létrehozandó Északnémet Szövetségnek ki lesz a vezető hatalma. A szövetség alkotmányát, amely az 1871-es birodalmi alkotmány bázisául szolgált hat hónap alatt dolgozták ki, s elfogadása után 1867 közepén lépett életbe a szövetség 22 tagállamában. A porosz királynak az alkotmány a szövetség örökös elnöki tisztét juttatta. A szövetség törvényhozó testületét a *Birodalmi Gyűlést (Reichstag)* a haladó általános, egyenlő, de közvetett választás útján választották meg. A végrehajtó hatalmi funkciókat a *Szövetségi Tanács (Bundesrat)* tartotta kézben, amelyben az elnök által kinevezett szövetségi kancellár elnökölt, aki természetesen a porosz miniszterelnökkel volt azonos. A tanácsban

egyértelműen érvényesült a porosz túlsúly, miután 43 tagjából 17-et Poroszország delegálhatott, ezzel azonban még egyszerű többségre sem tett szert.

Az alkotmány opciót tartalmazott a déli államok belépésére is, ami a Szövetségi Tanács javaslatára szövetségi törvénykezés útján valósulhatott meg. Bismarck ezt elvi lehetőségnek tekintette, nem akarta vele okvetlenül provokálni Franciaországot és Ausztriát, akik legfőbb feladatuknak a Majna-vonal védelmét tartották. Bismarck azonban azt is valószínűsítette, hogy előbb kell háborúznia a franciákkal, mint hogy az egységes Németország megszületik.

Ennek lehetősége hamarosan el is érkezett. A francia–porosz összeütközésre a **spanyol trónöröklés ügye** adott alkalmat. Az 1868-ban lemondott II. Izabella helyére a spanyolok új királyt szerettek volna, s a posztra *Hohenzollern–Sigmaringen Lipót* herceget szemelték ki, a korábbi porosz miniszterelnök fiát. A többszöri ajánlattevés és az egymástól eltérő válaszok után Bismarck – korábbi álláspontját felülvizsgálva – meglátta a lehetőséget Lipót királyságában, hiszen egy spanyol szövetséges megfelelő súllyal rendelkezhetett Franciaország hátában. A kitervelt stratégiát azonban ismét Vilmos zavarta meg, aki ezúttal is a béke megtartása felé hajlott, s egyetértésével Lipót mégis visszavonta jelöltségét. Amikor a kancellár már-már lemondását fontolgatta, a sors ismét a kezére játszott. Franciaország ugyanis nem elégedett meg a lemondással, s biztosítékot követelt, hogy Lipót a jövőben sem fogadja el a spanyol trónt. Ennek elérésére francia követként *Benedetti* grófot küldték *Bad Emsbe*, ahol Vilmos király éppen szabadságát töltötte. Benedetti megjelenése mélységesen felháborította, s a történekről táviratban tudatta a Berlinben tartózkodó triumvirátust, Bismarckot, Roont és Moltkét.

A Bismarck által lerövidített és megfogalmazásában kiélezett formában közzétett, elhíresült **emsi távirat** ismét felbolygatta a francia kedélyeket, amelyek a jelöltség visszavonása után már megnyugodni látszottak. A francia parlamentben éles vita alakult ki, s a végén a háborús párt kerekedett felül, így Franciaország 1870. július 19-én hadat üzent Poroszországnak. A francia lépés elsőrangú jelentőséggel bírt arra nézve, hogy ezúttal a délnémet államok egyként csatlakoztak Poroszországhoz, Oroszország csapat összevonásával Ausztriát tartotta vissza egy esetleges meg gondolatlan lépéstől.

A porosz–francia háború döntő ütközetére 1870 szeptemberében **Sedan** mellett került sor, ahol maga Napóleon is porosz fogságba esett, akit később angol száműzetésbe bocsátottak. Párizsban ezután összeomlott a második császárság, újra kikiáltották a köztársaságot, ezúttal már a harmadikat. Miután a porosz seregek októberben bevették a magát jól tartó Metz erődjét, a szeptember óta körbezárt Párizs 1871. január végén kapitulált. Végül 1871. január 28-án aláírták a *fégyverszünetet*, az előzetes béke aláírására február végén Versailles-ban került sor. A békeszerződés nemzetgyűlés által történő elfogadásának nyomatékosítására a porosz csapatok bevonultak Párizsba, majd a béke elfogadása után azonnal el is hagyták a francia fővárost. A kommün miatt a **békeszerződés** aláírására csak májusban került sor, **Majna-Frankfurtban**. Franciaország elvesztette Elzászt, Lotaringia jelentős részét Metz erődjével, 5 milliárd frankos hadisarcot fizetett, amelynek biztosítására a porosz csapatok továbbra is megszállás alatt tartották az általuk elfoglalt területeket. Franciaországnak emellett Németországgal szemben a legnagyobb vámkedvezmények elvét kellett alkalmaznia.

Bismarck már az első győzelmek után tárgyalásokat kezdett a délnémet államokkal, s megállapodott velük, hogy csatlakoznak az Északnémet Szövetséghez, amelynek nevét **Német Birodalomra** változtatták, s megalakulását 1871. január 18-án, Poroszország születésének 170. évfordulóján a versailles-i palota tükörtermében proklamálták, I. Vilmos porosz király ezzel az egységes Németország első császára lett. Nagyhatalom született, s vele az elkövetkezendő majd egy évszázadra elvetették az „örökös” német–francia ellenségeskedés magvát.

14. A NÉMET CSÁSZÁRSÁG 1871–1914*

A BISMARCKI KOR 1871–1890

A 19. század 60-as és 70-es éveinek egyesítő háborúiból 1871-ben előlépő egységes Németország már megalakulásával félhegemóniális helyzetbe (Ludwig Dehio) került, s ezáltal nem kis mértékben bolygatta fel az európai hatalmi viszonyokat. A már korábban is nagyhatalomnak számító Poroszország a „harmadik Németországgal” megerősödvé tekintélyt követelő lakossággal, területtel, katonai és gazdasági potenciállal rendelkezett.

A későn jövő, de annál gyorsabban felemelkedő, s hátrányát ledolgozó Németország birodalomként már nem igen illett a 19. század európai hatalmi konstellációjába. A kivívott helyzet, s az ebből fakadó lehetőségek kihasználása viszont tovább növelte Németország önbizalmát, s a felerősödő nacionalizmus, a szárnyaló gazdaság nyomán csak idő kérdése volt, hogy mikor merül fel a kérdés: teljes európai hegemónia vagy visszailleszkedés a pentarchia rendszerébe.

NÉMETORSZÁG ALKOTMÁNYOS RENDJE

Mivel a Német Császárság gyakorlatilag az Északnémet Szövetség kibővítését jelentette a délnémet államokkal, az új államszervezet alkotmányát is az elődjére lehetett szabni, így az alkotmány alapvetően több törvényi szabályozás (az Északnémet Szövetség és Baden, illetve Hessen által elfogadott alkotmány, Württemberg és Bajorország alkotmányos szerződésai, a birodalomra és a császárra vonatkozó rendelkezések) egybedolgozásával állt össze teljes alaptörvényé. Az így elkészült alkotmánytervezetet a *Szövetségi Tanács (Bundesrat)* 1871. március 21-én terjesztette a *Birodalmi Gyűlés* elé (*Reichstag*). A Reichstag rövid időn belül, 1871. április 14-én elfogadta a „*Német Birodalom alkotmányára vonatkozó törvényt*”, amelyet a császár április 20-án hirdetett ki, s 1871. május 4-én lépett hatályba. (A korábbi törvények egyes rendelkezései azonban ugyancsak érvényben maradtak.)

Az alkotmány preambuluma leszögezte, hogy Poroszország királya az Észak-Német Szövetség nevében és a déli államok uralkodói „örök szövetséget kötnek a szövetségi terület és az ott hatályos jog védelmére, valamint a német nép jólétének biztosítására. Ez a szövetség a **Német Birodalom (Deutsches Reich)** nevet fogja viselni”. Az egységes német császárság alkotmánya tehát nem népmozgalom eredményeként, hanem az egyes területek uralkodóinak elhatározásából fakadt, a polgári alapjogok jellemző módon nem jelentek meg benne, s ennek következtében meg sem közelítette 1848–49 liberális szellemét, a mű az 1918-as októberi alkotmányreformig a felsőbbrendűségi elvet érvényesítette, Németország *nem vált parlamentáris monarchiává*.

Az örök szövetség élén a szövetségi elnökséget vezető **német császár** állt. Ő képviselte a birodalmat nemzetközi jogi tekintetben, gyakorolta a fegyveres erők főparancsnokságát, hadat üzenhetett a Szövetségi Tanács egyetértésével (a szövetség területét ért támadás esetén egyedül is), szövetséget, szerződéseket köthetett más államokkal, kinevezte, s menesztette a birodalmi kancellárt, a birodalmi hivatalnokokat, összehívta és feloszlathatta a Birodalmi Gyűlést és a Szövetségi Tanácsot egyaránt.

A végrehajtó hatalom feje a **birodalmi kancellár** volt, akinek személye egy-két kivételtől eltekintve megegyezett a *porosz miniszterelnökével*. A kancellár nem volt felelős a Birodalmi Gyűlésnek, kizárólag a császár bizalmától függött. Ennek ellenére a császárság története

* Készült az MTA–PTE „Magyarország és Európa” Kutatócsoport támogatásával.

bebizonyította, hogy parlamenti támogatás nélkül nem sok esélye volt a birodalmi kancellárnak a hivatalban maradásra, a Reichstag növekvő befolyása különösen az első világháború idején vált egyértelművé.

Az államigazgatás legfelsőbb szervei a **birodalmi hivatalok** voltak (tulajdonképpen minisztériumok), amelyek élén *államtitkárok* álltak, de részvételükkel és a kancellár vezetésével *nem jött létre birodalmi kormányzat*, ami ugyancsak a parlamentáris rendszer hiányából fakadt.

A törvényhozás egyik szerve az általános, titkos, közvetlen és egyenlő, a 25 év feletti férfiakra kiterjedő, a többségi elvet követő választás útján 3 évre, 1888-tól öt évre megválasztott **Birodalmi Gyűlés**, a **Reichstag** volt, amely 397 képviselőt tudhatott padsoraiban. A törvényhozást azonban meg kellett osztania a tartományok képviselőiből összeülő, 25 tagot és 58 szavazatot számláló **Szövetségi Tanáccsal (Bundesrat)**. Poroszország 17 szavazattal rendelkezett, 14 szavazattal viszont minden alkotmánymódosítást meg lehetett akadályozni, vagyis erre a legnagyobb tartomány egyedül is képes volt, s ennek nem kis szerepe volt abban, hogy a demokratikus alkotmányreform 1918-ig nem következett be, jóllehet nemegyszer napirendre került. A birodalmi kancellár elnöklésével összeülő Szövetségi Tanács volt felelős a törvényjavaslatok előkészítéséért, valamint a szövetségi törvények végrehajtásához szükséges rendelkezések meghozataláért is. A törvényjavaslatok a Reichstag és a Bundesrat többségi határozatával (kivéve az ennél nagyobb arányt igénylő törvények) kerültek elfogadásra, amelyeket a császár szentesített és hirdetett ki, a birodalmi kancellár ellenjegyzésével.

A szövetségi törvénykezés hatálya alá tartozó kérdéseket az alkotmány tételesen nevezte meg. Ezek közé sorolták többek között az állampolgársági kérdéseket, a vám- és kereskedelmi ügyeket, a birodalmi adókat, a mérték-, pénz és súlyrendszert, a német érdekek külföldi védelmét, a közlekedést, a posta- és távírórendszert, a hadügyet, az igazságügyi elveket, a sajtóra és az egyesületekre vonatkozó szabályozásokat.

A választójog szabályozása mögött meghúzódott Bismarck taktikai érzéke is, aki ezáltal a liberális oldal egyik törekvését levette a napirendről, s erősen bízott a lakosság konzervatív életfelfogásában. A választási rendszer a német tudat és a nemzeti egységesülés folyamatát is szolgálta. A *választásokat* egyéni képviselő körzetekben bonyolították, ahol az abszolút többséget szerzett képviselő jutott be a parlamentbe. Ha ilyen nem volt, a második körben már csak az első két helyezett vehetett részt, és az ekkor többséget szerző jutott mandátumhoz. A rendszer hátrányát jelentette, hogy a szavazóközeteket a jelentős népességgyarapodás, illetve -csökkenés, az urbanizációs mozgások ellenére sem változtatták meg, ami ahhoz vezetett, hogy a felduzzadt lakosságú nagyvárosok ugyanakkora súllyal bírtak, mint az elnéptelenedő keleti agrárvidékek.

A POLITIKAI PALETTA

1871. március 3-án megválasztották az első egységes német Birodalmi Gyűlést. A nemzeti lelkesedés közepette a birodalomalapítást leginkább támogató pártok, a nemzeti liberálisok és a szabad konzervatívok kerültek többségbe, de jelentős erőt képviselt a katolikus Centrum Párt is. A Reichstag alapvetően három nagyobb csoportosulást tudhatott magáénak: a *konzervatív oldalt* (kb. 30 százalék), a *liberalizmust* (kb. 40 százalék), a *katolicizmust* (kb. 14 százalék). Rajtuk kívül képviselték magukat Nyugat-Poroszország és Posen tartomány *lengyel képviselői*, egy *dán képviselő*, s nem sokkal később *Elzász–Lotaringia* is elküldhette 15 képviselőjét. A megválasztott Birodalmi Gyűlés 1871. március 21-én ült össze a berlini királyi kastélyban, pompás külsőségek közepette.

Bár Németország nem volt parlamentáris demokrácia, a korszakban mindvégig nagy jelentőséggel bírtak a parlamenti pártok. Kezdetleges formában, egyesületi keretek közötti kialakulásuk már a 19. század első felében megkezdődött. Fejlődésükhöz nagy lökést adott az 1848–49-es forradalom, melynek során *politikai klubok* sokasága jött létre. A forradalom bukását követő időszak nem kedvezett a politikai mozgalmaknak, így ismét az egyesületi szintű szervezkedés került előtérbe, míg nem az „új korszak” idején liberálisabb mozgásteret biztosítottak számukra. Így az ezután következő, 1871-ig tartó évtizedben minden jelentősebb irányzat létrehozta a maga politikai pártját, amelyekhez később újabbak társultak, vagy a meglévők osztoztak tovább.

A kezdeményező szerepet ezúttal is a liberálisok játszották. Miután 1859-ben létrejött a liberális *Német Nemzeti Egylet*, 1861-ben megalapították a **Német Haladó Pártot**, amely már a porosz parlamentben is komoly erővel testesíthette meg a hagyományos liberális követeléseket: a demokratizálást, a jogegyenlőséget, állam és egyház különválasztását, a miniszteri felelősség elvét, önkormányzatiságot, s 1871-ig a német egység ügyét is. A liberális egység azonban nem maradt fenn soká, hiszen a balliberálisnak tekintett Haladó Pártból 1867-ben kivált a **Nemzeti Liberális Párt**, amely jobbára a gazdasági körökre és a nagypolgárságra támaszkodva konzervatívabb liberális politikát folytatott. Az alkotmányos válság megoldódásával egyre inkább támogatni tudták Bismarck elképzeléseit, s szilárd bázisává váltak a birodalomalapítás kérdésében is. Az 1880-as években Bismarck belpolitikája és pártokkal szemben tanúsított magatartása ellen tiltakozó és a Nemzeti Liberális Pártból kilépő 25 képviselő és követőik, valamint a Német Haladó Párt egyesüléséből létrejött a **Német Szabadelvű Párt**, amely tényleges alkotmányos és demokratikus rendszert követelt.

A konzervatívok később ébredtek, bár a tartományi parlamentekben jó néhány konzervatív csoportosulás létrejött, amelyeket többnyire vezetőik után neveztek el. A protestáns konzervatívok túlnyomórészt a junkerbirtokosokra, a parasztságra, az evangélikus egyházra, egyes magasabb hivatalnokokra, s nem utolsósorban a tisztikarra támaszkodtak. Bár alapvetően az uralkodóház és politikájának támogatói voltak, s a fennálló rendszer kedvezett elképzeléseiknek, a megerősödő liberális ellenpárt szükségessé tette a konzervatívok szervezettebb formában való fellépését. Első pártjuk az 1867-ben alapított **Szabad Konzervatív Párt** volt, amelyet majdnem egy évtizeddel később, 1876-ban a **Német Konzervatív Párt** követett. Bismarck a birodalom első éveiben, a kultúrharc (*Kulturkampf*) és a szocializmus elleni fellépésénél biztosan számított az államhoz és császárhoz lojális, a radikális forradalmi változásoknak már a gondolatát is elutasító konzervatív oldalra.

A politikai paletta egyre jelentősebb részét képviselte a katolikus centrum, amelyet a liberális és konzervatív erők közé helyeztek. A politikai katolicizmus képviselői 1871-ben nem érezhették magukat könnyű helyzetben, hiszen a *katolikus Ausztria kimaradásával* legfőbb és legnagyobb súllyal rendelkező bázisuk veszett el, s így egy evangélikus birodalomban kellett képviselni érdekeiket. Talán éppen ez volt az a kiindulópont, amely szorosabbá fonta a katolikus érzelmeik kapcsolatát egymáshoz, s a mozgalom hamarosan erősen néppárt jelleget öltött, amelyben mindenféle társadalmi réteg képviseltette magát. Az 1848-ban létrehozott *Katolikus Egyesület*, és a későbbi katolikus frakció után, amely a porosz parlamentben a középső padsorokban való elhelyezkedése miatt hamarosan Középnak, illetve Centrumnak nevezte magát, 1870-ben megalapították a **Centrum Pártot**. A megfogalmazásaiban inkább konzervatívnak tekinthető párt széles bázisa miatt aktív szociális javaslatokkal is előállt, s a kultúrharc ellenséges időszakát követően erős támaszt nyújtott a bismarcki szociálpolitika megvalósításához.

A baloldalon az 1848-as *Stephan Born* nevéhez fűződő *Általános Német Munkás Testvériség* (*Allgemeine Deutsche Arbeiterverbrüderung*) után az első jelentős szervezet a *Ferdinand*

Lassalle által alapított **Általános Német Munkásegylet** volt, amely a Marx–Engels-féle irányzattal szemben állva elsődleges feladatának az általános, egyenlő és közvetlen választójog elérését tartotta, hogy a német munkás megfelelő képviselttel rendelkezzen a törvényhozásban. Az államot szociális alapon próbálta a munkásság oltalmazó kezévé tenni, s e célok eléréséhez csakis a békés és legális utat tartotta elfogadhatónak. Miután azonban a Lassalle által célként kitűzött százezres tagságot nem sikerült elérni – az egyletnek alig ötezer tagja volt –, ez a kísérlet is erőtlén kezdeményezésnek tekinthető csupán.

Az időközben jelentős számúvá duzzadt, de egyenként lényeges befolyással nem rendelkező kommunista és liberális szellemiségű munkásegyletek első egyesített szervezete az 1869-ben Eisenachban *August Bebel* és *Wilhelm Liebknecht* kezdeményezésére alapított **Szociáldemokrata Munkáspárt** lett. A nyíltan poroszellenes és nagynémet irányzatú pártban sok korábbi lassaliánus vett részt, s a liberális erőkkel való szövetség programját is átvették. 1875-ben a Lassalle-féle munkásegylet és a munkáspárt egyesült egymással, az új párt neve *Németország Szocialista Munkáspártja* lett, amely 1890-től a mai napig **Németország Szociáldemokrata Pártja** néven működik. Mind az 1869-es (Eisenach), mind az 1875-ös gothai program nyíltan forradalmi volt, amely minden szociális és társadalmi egyenlőtlenség megszüntetését tűzte ki célul. Hosszú idő vezetett azonban odáig, amíg a szociáldemokrácia komoly befolyással és erővel rendelkező párttá vált, 1871-ben mindössze két mandátumot szereztek a Birodalmi Gyűlésben, a porosz parlamentben pedig 1908-ig nem rendelkeztek képvisellett.

A politikai szervezetek kialakulási folyamatának azonban voltak árnyoldalai is, bár a veszélyt ekkor még nem sokan ismerték fel. Az 1870-es évek végétől egyre sokasodtak az antiszemita és az ún. *völkisch* (népiségi) szervezetek, amelyek pár évvel később már kombinációban is megjelentek. Jóllehet ezek a szervezetek nem képviseltek erős tagságot, és a Reichstagba is csak egy-két szervezet tudott képviselőt juttatni, lappangó hatásuk a társadalomra, s az ezen a talajon kialakuló későbbi mozgalmak a 20. század első felében mégis komoly problémát okoztak.

A kialakuló pártoknak azonban mindaddig nem sok beleszólásuk volt az ügyek tényleges irányításába, amíg a birodalmi kancellárt Bismarcknak hívták, aki a pártokban csak szükséges támogatókat látott, megbarátkozni jelenlétükkel soha sem tudott, nem politikája irányítóiként tekintett rájuk.

BELPOLITIKAI CSATÁK

„Inkább forradalmat csinálni, mint elszenvedni” – vonta le a következtetést Bismarck 1848–49 tapasztalataiból. Amióta a nagypolitika porondjára lépett mint porosz miniszterelnök, a *felülről irányított reform politikáját* követte. Ezen túl menően tartott azoktól a nemzetközi folyamatoktól és jelenségektől, amelyekben veszélyforrást látott az újonnan létrehozott német egységre nézve, így elsősorban a *szocializmustól és az ultramontanizmustól*.

Hajtóvadászatát elsőként – mindjárt a birodalomalapítás után – a Centrum ellen indította, amely katolikus párt lévén felvette programjába a vallási közösségek jogainak védelmét a törvényhozás beavatkozása ellen. Önmagában ez még nem jelentett volna leküzdhetetlen problémát, de *IX. Pius tévedhetetlenségi bullája* révén Bismarck attól tartott, hogy a pápa és a püspökök közvetve együtt kormányoznak vele. Bismarck azonban ezt nem hogy nem hagyta, de az egyház addigi pozícióit is vissza akarta szorítani, főleg az iskolaügy és az anyakönyvezés terén. A Centrum-ellenes fellépés azonban politikai mozzanatot is tartalmazott, hiszen sem a Centrum föderalisztikus elképzeléseit nem osztotta, sem pedig Ausztria bevételét a birodalomba. Sejtését akkor látta beigazolódni, amikor a Centrum mögé felsorakoztak a hannoveri welfek, a lengyelek

és később már az elzásziak is, vagyis a legyőzöttek és a kisebbségek, akiknek mozgolódásában a birodalom ellenségeinek mozgósítását látta saját műve ellen.

Rudolf Virchow professzor, a Haladó Párt vezetője által „**Kulturkampf**”-nak elnevezett harc az első Reichstag-választás után kezdődött, mivel a választások eredménye azt a veszélyt hordozta magában, hogy a Centrum bajor és badeni testvérpártjaival komoly ellenzéki súlyt jelent majd a birodalmi vezetéssel szemben. Válaszul Bismarck első lépésként megszüntette a porosz kultuszminisztérium katolikus osztályát, s még 1871 decemberében olasz mintára megszületett az ún. „szószékparagrafus” is, amely a büntető törvénykönyv kiegészítéseként megtiltotta a papok számára, hogy hivatásuk gyakorlása közben az állam ügyeiről „a közbékét veszélyeztető módon” ejtsenek szót. A szabálytalankodókra akár börtönbüntetetés is várható, enyhébb esetben eltávolították őket tisztségükből. További intézkedésként 1872-ben Poroszországban az egyházi iskolafelügyeletet felváltották állami felügyelettel, a jezsuita rendet kitiltották Németországból. Az 1873-as májusi törvények Poroszországban már közvetlenül az egyházi életbe avatkoztak be: a papok képzését és alkalmazását állami felügyelet alá vonták, beiktatásuk előtt ún. „kulturvizsgát” kellett tenniük, az egyházi vagyongazdálkodást a községi képviselőkre bízták. Végül 1875-től már csak a polgári esküvőt ismerte el a törvény, megszűnt a katolikus egyház állami támogatása (kenyereskosár-törvény), jelentős számban betöltetlenek maradtak a plébánosi állások, sokan elvesztették állásukat, nem kevesen voltak azok, akik külföldre menekültek.

Az egyházak nem hagyták szó nélkül a foganatosított intézkedéseket, IX. Pius egyenesen *újkori keresztényüldözésről* beszélt. Felháborodásának adott hangot az evangélikus egyház is, az állami iskolafelügyeletet és a polgári anyakönyvezést pedig a konzervatívok is elutasították, viszont Bismarck számíthatott a liberálisok támogatására. A kultúrharc fő célját, vagyis a Centrum visszaszorítását és szétzilálását nem érte el, képviselőinek száma mind a porosz parlamentben, mind a Reichstagban nőtt, s nem sikerült elérnie a katolicizmus kettészakítását sem, vagyis a német katolikusok kiszakítását az egyetemes egyházból.

Miután Bismarck ebben a kérdésben vereséget szenvedett, nem maradt más hátra, mint megbékélni a politikai katolicizmussal, amelyre kedvező alkalmat kínált IX. Pius elhalálózása. Az új pápát, *XIII. Leót* Vilmos egy Bismarck által ellenjegyzett táviratban köszöntötte megválasztása alkalmából. S bár az új pápa barátkozóbb hangot ütött meg, s hajlandó volt közvetíteni a német állam és a német katolikusok között, meggyőzve az utóbbiakat az államrendhez való igazodás szükségességéről, azzal ő sem érthetett egyet, hogy a birodalmi vezetés egyetlen intézkedést sem volt hajlandó visszavonni, s a császártól az alkotmánynak és a porosz törvényeknek a római katolikus egyház elveinek megfelelő módosítását kérte.

Végül a nyolcvanas években Bismarck a leginkább kifogásolt intézkedéseket fokozatosan visszavonta, de nem volt hajlandó lemondani az iskolára, az anyakönyvezésre és a papok beiktatásának bejelentési kötelezettségére vonatkozó intézkedésekről, s a „szószékparagrafust” sem vonta vissza, amely így 1953-ig érvényben maradt. Az összetűzés megrázkódtatása és nyomai azonban még évtizedekig terhelték a két fél viszonyát.

A kultúrharcot alkotó törvények elfogadása lehetetlen lett volna a liberálisok támogatása nélkül, akiknek cserébe viszont más téren kényszerült engedelményekre a kormányzat. A büntetőjog, a tőzsdei jog, az iparrendtartás és a feudális kötöttséget végleg megszüntető járási közigazgatási reform terén mutatott engedmények mellett az egyik legfontosabb előrelépést a sajtótörvény jelentette. A sajtójogok liberalizálása (1874) során megszüntették az ellenőrzést célzó kauciók kötelezettségét, valamint az újságbélyegző-adót, mindez azonban nem jelentette, hogy a birodalmi vezetés a továbbiakban szó nélkül hagyta a számára káros megnyilvánulásokat.

A birodalomalapítás után újra napirendre került a *hadsereg ügye* is. Miután a hadsereg vezetése még elevenen emlékezett az 1862–66 közötti állapotokra, fő törekvése az *örökös költség-*

vetés megszavaztatása volt, amely mentesítette volna a hadügyet a parlament folytonos ellenőrzésétől. A parlament ebbe viszont nem volt hajlandó belemenni, s végül hétvére szavazták meg a hadi költségvetést.

A katolikus egyházzal történő megbékülésben nem kis szerep jutott egy újabb csatának, amelyet Bismarck már a szociáldemokrácia ellen hirdetett meg, s ebben az egyházakban is partnerre található.

Németország az ipari nagyhatalommá válás révén formálódott valóban európai nagyhatalommá, ez azonban belső fejlődésére is komolyan rányomta bélyegét, hiszen az ipari tömegtársadalom kialakulása komoly veszélyeket rejtett a porosz típusú államvezetés számára. Az új helyzetből adódó konfliktusforrásokat (társadalmi problémák, ipar és mezőgazdaság ellentétei, bismarcki szaturáltság és újnacionalista feltörekvés) Bismarck személye és politikája egyelőre – ha nem is mindig haladó módon – kezelni tudta.

A társadalmi problémák értelemszerűen az 1873-ban bekövetkező és azután elmélyülő depresszióval kerültek igazán felszínre. Az államot kettős támadás érte: a gazdaság résztvevői prosperitást és nyugalmat követeltek, a tömegek szociális követeléseiket fogalmazták meg.

A cselekvésre a Bismarck ellen elkövetett *1874-es Bad Kissingen-i merényletkísérlés* adta meg a lehetőséget, amely után szigorítani próbálták az egyesülési szabadságot, amely azonban a Reichstag ellenállása következtében nem valósult meg. Ehelyett a büntetőjogban terveztek változásokat, amelyeket a liberális képviselők csakhamar „*kaucsukparagrafusokként*” kezdték említeni, mivel jogilag kétséget ébresztő tényállásokat bevezetve szigorították volna meg az egyesülési, a sajtó- és a gyülekezési szabadságot. A Reichstag ismétellen ellenállt, a kancellár másodjára szenvedett vereséget ugyanabban a kérdésben. Ekkor a sajtókampány eszközhöz nyúlt, és hadjáratot indított a Centrum és a balliberálisok ellen, akiket a felforgató erők támogatóiként állított be.

Bismarck ezúttal sikeresnek bizonyult, s az 1877-es választásokon a nemzeti liberálisok visszaszoruló bal szárnya lehetőséget adott arra, hogy a középtől jobbra (nemzeti liberálisok, konzervatívok) jöjjenek létre kormányt támogató többségek. A kilenc százalékos támogatást élvező szociáldemokraták a választási rendszer következtében a mandátumok három százalékát szerezték meg.

A törvényhozási ciklus legforróbb csatáit a kormánynak az a törekvése váltotta ki, amely meg akarta szüntetni azt az állapotot, hogy a birodalom a tartományok „tányérnyalója” legyen. A birodalmi költségvetés ugyanis az egyes államok által befizetett összegekből tevődött össze, következésképpen a birodalom ki volt szolgáltatva nekik. Miután az államok e kellemes pozíciójukról nem voltak hajlandók lemondani, az egyetlen megoldást a közvetett adók jelentették, amelyek beszédese a birodalom hatáskörébe tartozott. Legegyszerűbben vámok és fogyasztási adók révén lehetett előteremteni a szükséges bevételt, a korabeli főleg szabadkereskedelem elvét valló hangulatban azonban erre nem sok esély mutatkozott, jóllehet a válság következtében jelentősen megerősödött a protekcionizmus híveinek hangja is. A kérdés szociálpolitikai vonásuktól sem volt mentes, hiszen ha az állam elejét akarta venni a szociáldemokrata előretörésnek, akkor a jogos szociális követeléseket teljesítenie kellett, erre azonban nem volt fedezet.

Miután ezeket a törekvéseket a fennálló Reichstaggal aligha lehetett megvalósítani, időre volt szükség, hiszen egy egyszerű feloszlatás még nem változtatta meg alapvetően a választók kötődését. Bismarcknak azonban egy *újabb merénylet* vált segítségére, amelyet ezúttal (1878, Berlin) a *császár ellen* kíséreltek meg, ám ez is sikertelen maradt. A növekvő taglétszámot felmutató és egyre nagyobb befolyással rendelkező szociáldemokratákra hárított merényletkísérlés megadta az ürügyet az ellenük való fellépésre. Az újra betérjesztett kaucsukparagrafusok

(„*Törvény a szociáldemokrata kihágások elhárítására*”) Bismarck szemében a Reichstag becsületpróbáját is jelentették. Ha ismét elutasították, akkor a törvényhozást nyíltan bűnpártolással lehetett vádolni. A liberálisok azonban tárgyalásokat ajánlottak, amivel keresztülhúzták Bismarck számításait. Ekkor azonban újra lövés dördült, ezúttal egy fiatal értelmiségi próbált a császár életére törni, s a császár ezúttal súlyosan megsebesült.

A kettős merényletkísérlet már nagyobb nyomatókót adott Bismarck összeesküvés-elméletének, s a Reichstag feloszlata után számítani lehetett arra, hogy félelemtől áthatott választók döntése révén kormányhű többség jön létre. E belpolitikai fordulattal, amelyet *második birodalomalapításnak* is tekintettek, véget ért a Német Császárság liberális korszaka, s ezzel továbbint annak reménye is, hogy a birodalmat belátható időn belül angol mintára parlamentarizálják.

A választások legnagyobb vesztesei a nemzeti liberálisok voltak, az új többséggel viszont szabad út mutatkozott az adóreform megszavaztatásához, a politikai munkásmozgalom szétveréséhez, a felsőbbrendűségi állam megerősítéséhez, szinte a „*birodalmi kancellár diktatúrájának*” kiépítéséhez, mint azt nem egy helyről hangoztatták. A 106 konzervatív képviselő mellett még mindig 125 liberális ült a parlamentben, így a Centrumnak kulcspozíció jutott, a szociáldemokraták kevés mandátumukból is vesztek.

Az ettől kezdve valóban *vaskancellárként* regnáló Bismarck azonnal benyújtotta az első **szocialista törvényt** („*Törvény a szociáldemokrácia közveszélyes törekvései ellen*”), amely betiltotta a pártszervezetet, az egyéb egyesületeket, a rendezvényeket, illetve a baloldali sajtót, de a szociáldemokrata képviselők továbbra is szabadon tevékenykedhettek a Reichstagban. A szocialisták átfogó gyülekezési és egyesülési tilalom alá kerültek, egyes foglalkozásokat nem gyakorolhattak a jövőben, így például nem lehettek kocsmárosok sem, hiszen ezáltal is elejét akarták venni a politikai összefüggéseknek. A törvény ellen vétőket pénzbüntetéssel, illetve akár egy évig terjedő börtönbüntetéssel is sújthatták. A szociáldemokrata párt földalatti párttá vált, tevékenységét sport és szabadidő rendezvények álcája mögött és a külföldön tartott pártgyűlések révén folytatta, támogatóinak száma a kezdeti visszaesés után drasztikusan emelkedett. A két és fél éves időtartamra elfogadott törvény hatályát Bismarck idején újra és újra meghosszabbították.

A szocialistákkal való leszámolás részét képezte az akkori Európa legfejlettebb **szociálpolitikája** is. Ennek első lépéseként kompromisszumos formában bevezették az ipari és agrár-vámokat, amelyek csak az 1880-as években eszközölt emelésekkel váltak igazi védővámokká, mindenesetre a birodalom anyagi bázisát jelentősen feljavították. Az állami szociális intézkedések, amelyeknek nem titkolt célja volt, hogy a politikailag fertőzött munkásosztályból konzervatív gazdasági polgárrejteget képezzen, az elszaporodó munkabalesetekre megoldást jelentő **baleset- és felelősségbiztosítás** ügyével vették kezdetüket, amely bevezetését először a Szövetségi Tanács ellenkezése akadályozott meg, míg végül 1884-ben került pont az ügy végére. A törvény a balesetekből fakadó károk megfizetését a munkaadókra hárította, haláleset bekövetkeztekor a hozzátartozóknak nyugdíjat voltak kötelesek fizetni.

Szükség volt az állami szegénypolitika fejlesztésére is, hiszen az önhibájukon kívül elesettek segítése államérdek is volt. Bismarck szerette volna a III. Napóleon által bevezetett állami munkásnyugdíjpénztárat Németországban is bevezetni. Az 1881-ben a kancellár hatására a császár által is államérdeknek nyilvánított szociálpolitika következő lépcsőfoka a **betegbiztosítás** (1883) megteremtése volt. A Reichstag által elutasított birodalmi kassza helyett korporatív szakmai szövetkezetek alakultak állami garanciával, amelyek önmagukat igazgatták, bár ebben a munkások alig jutottak szerephez. A járulékot fele-fele arányban a munkaadók és munkavállalók fizették. A pénztárak az orvosi kezelést és a táppénzt finanszírozták, 3 naptól maximum 13 hétig. A **nyugdíj- és rokkantbiztosítás** 1889-es megszületése után, amely 70 év felett nyugdíjat, munkaképtelenség esetén rokkantnyugdíjat biztosított, melynek felét a munkaadóktól, a másik felét a munkavállalóktól

vonták le, a munkanélküli biztosításra 1927-ig kellett várni.

Az állam így haladó szociálpolitikát valósított meg, lényegesen csökkentette a szociális feszültségeket, megszabadította a kormányzatot a szociáldemokraták csatározásaitól, s az ipar sem lehetett elégedetlen, hiszen a szociálpolitika fő terheit nem ő viselte. Ezzel pedig továbbra is biztosította az ipar további gyorsütemű fejlődését, és ezáltal a német nagyhatalmi pozíció előfeltételét. A reformnak azonban voltak árnyoldalai is, hiszen a munkavédelem nem javult jelentősen, a gyermek-, női és vasárnapi munka terén sem következett be igazi változás. Ezzel annyit sikerült elérni, hogy a német munkásmozgalom a továbbiakban eltekintett a forradalomtól, ugyanakkor sohasem békült meg Bismarck államával. Ennek ellenére Bismarck műve jelentős teljesítmény volt.

A NYUGODT ERŐ – BISMARCKI KÜLPOLITIKA

A Németországot körülvevő általános európai szkepticizmusban (Disraeli a hatalmi egyensúly felbomlásáról beszélt) a felerősödő német vágyakkal szemben Bismarck államférfiúi felelősségére és politikai érzékére hagyatkozva az egyetlen bölcs utat választotta: lavírozni, nem provokálni, megegyezést keresni, vagyis egyensúlyi hatalom maradni, s nem törekedni a hegemoniára. Ahogy Andreas Hillgruber tömören megjegyezte: „*megőrizni a Német Birodalmat alapítása fenyegető következményeitől.*”

Németország számára alapvetően három út nyílt a külpolitikában. Az elsőt a *kiegyezéses politika* jelentette, amelynek lényege az volt, hogy a német birodalomalapítás és területszerzés miatti családottságot valamiféleképpen (nemzetközi ügyekben támogatás, gyarmatosító törekvések tolerálása) kiegyensúlyozzák. A második utat a *visszahúzódo, védekező külpolitika* jelentette, a provokációk elkerülése, s annak kivárása, hogy a stabilizáló tényezőként funkcionáló Németországot az európai nagyhatalmak befogadják, vagy inkább visszafogadják a pentarchia rendszerébe. A harmadik út a *teljes hegemonia kivívása* lett volna, amely az ország központi helyzete következtében erős hadsereget feltételezett, amely akár két fronton is meg tudta védeni magát, akár preventív háborúk árán is.

A bismarcki külpolitika az első és a második lehetőség ötvözését jelentette, nem utolsó sorban azért, mert mindig ott lebegett annak veszélye, hogy az egyenként legyőzött ellenfelek koalícióban egyesülhetnek Németország ellen. Ennek veszélye 1875-ben (ún. „*Háború a láthatáron-válság*”) további óvatosságra intette Bismarckot. Következtetéseit az elhíresült „*kissingeni diktátumában*” foglalta össze, amelyben arra a következtetésre jutott, hogy a Németország ellen nyugati bázisú (Anglia, Franciaország, Ausztria–Magyarország), vagy keleti bázisú (Oroszország, Franciaország, Ausztria–Magyarország) szövetségeket úgy lehet elkerülni, ha Németország a négy nagyhatalom közül legalább kettővel szövetségi viszonyba kerül, amely egyértelműen a status quo megtartására irányult. A nemzetközi viszonyok arról győzték meg Bismarckot, hogy Franciaországon kívül minden nagyhatalomnak szüksége lehet a német szövetségre, s a németellenes koalíciót a nagyhatalmak egymáshoz közelítésével lehet megakadályozni. Ehhez társult még Anglia szimpátiájának megtartása érdekében a koloniális törekvésektől és a flottahatalom kiépítésétől való tartózkodás. Egész szövetségi rendszere ebben a szellemben született, s megingásának helyreállítását is mindig elsődleges célként kezelte (ld. viszontbiztosítási szerződés). A berlini kongresszus óta nagy tekintélynek örvendő Németország szövetségi rendszere a szövetségesek eltérő érdekei miatt azonban meglehetősen törekeny volt, s *igazából csak békeidőre szólt*, legyen szó akár Oroszországról, Ausztria–Magyarországról vagy Olaszországról. Mindazonáltal a 80-as évek válságaiban Németország mindenütt fontos kiegyensúlyozó tényezővé vált, s így békés úton mégis csak a többi nagyhatalom fölő növe biztosította az európai békét (*Pax Germanica*).

Ebbe a békés külpolitikai koncepcióba illett Bismarck tartózkodó gyarmatpolitikája. Miután a kérdés 1880-ban először merült fel a Reichstagban, egyre nagyobb nyomás nehezedett a politikára a gyarmatok megszerzése ügyében, mivel sértette a német büszkeséget, hogy más országok meglehetősen aktív gyarmati politikát folytattak. Először kereskedők – főleg Észak-Németországból – léptek fel befektetőként az Európán kívüli világban, több helyen lerakatokat hoztak létre. Ezek magánkezdeményezések voltak, állami támogatás és gyarmatpolitikai megfontolások nem játszottak szerepet. Komolyabb fordulat 1884-ben a **Német Gyarmatosítási Társaság** (*Gesellschaft für deutsche Kolonisation*) megalakulásával következett be, amely hármas célt tűzött maga elé: tőkét szerezni a gyarmatosításhoz, feltérképezni a még rendelkezésre álló területeket, a megszerzett területekre megszervezni a német kivándorlást. Távlati célként az évszázados mulasztás jóvátételét, és a többi európai ország gyarmati előnyének ledolgozását tűzték ki.

Bismarck véleményét a helyzet fejlődése ellenére sem változtatta meg alapjaiban, mindössze annyi engedményt volt hajlandó tenni, hogy birodalmi védelmet ajánlott a magánbefektetések biztosítására, de továbbra sem bocsátkozott kockázatos, az egyensúlyt veszélyeztető gyarmatosítási kalandokba.* Németország azonban mégis a gyarmatosítás útjára lépett, s gyarmatai segítségével területének többszörösét mondhatta magáénak, az új területek azonban sem gazdasági, sem katonai, sem egyéb tekintetben nem bírtak nagy jelentőséggel, a gazdaság elitkörei meg sem mozdultak az új lehetőségek láttán. Egyetlen eredménye az volt, hogy Németország belépett a gyarmatosító hatalmak sorába, és részvételi igényét fejezte ki a világot átölelő kereskedelemben. S ismét volt egy cél, amiért lelkesedhettek a németek: behozni a lemaradást, ami a vilmosi kor egyik külpolitikai célkitűzésévé vált.

Bismarck utólag az egész vállalkozást hibának értékelte, s az 1880-as évek végén valós tervként merült fel a gyarmatok feladása. E törekvések végül a *Helgoland–Zanzibár-szerződésben* érték el legfontosabb eredményüket. Nem utolsósorban ez a szerződés váltotta ki az Általános Német Szövetséget (*Allgemeiner Deutscher Verband*), későbbi nevén az **Össznémet Szövetséget** (*Alldeutscher Verband*) megalakulását, amely továbbra is kiállt a német nagyhatalmi politika és a világ németjeinek felkarolása mellett.

DICSŐ KORSZAK ALKONYÁN

Az 1880-as évek végére körvonalozódó francia–orosz közeledés következtében, amelyet egyelőre még sikerült késleltetni a viszontbiztosítási szerződéssel, leginkább a francia hadügy-miniszter, *Boulanger* által képviselt *revánstörékvések* ejtették gondolkodóba a német vezetést, amely újra a kétfrontos háború veszélyének előtérbe kerülésével nézett szembe. Miközben a vezérkarok minden érintett országban preventív háborús tervekben dolgoztak, a hadsereg ismételten belpolitikai kulcskérdéssé vált. Bismarck biztosítani kívánta a megszerzett fegyverkezési előnyt, a biztonság érdekében viszont célszerűnek tartotta a hadsereg növelését. 1888-ban korszakváltás szele érintette meg Németországot, amely először liberális fordulatot vetített előre, végül azonban a nacionalista erők tekinthettek nagyobb bizakodással a jövőbe. 1888 tavaszán elhunyt az agg *I. Vilmos*. Az uralkodói ambíciókkal nem rendelkező porosz király, aki akarata ellenére lett német császár, meghatározó korszakban állt a németek élén, s legnagyobb erénye talán abban állt, hogy – meggyőződése, ellenvetései, lázadásai ellenére – nem igen avatkozott abba, amihez nem értett, azaz a politikába, s ha igen, akkor is többnyire kiegyensúlyozó tényezőként tette. Minderre mindazonáltal lehetőséget adott, hogy Bismarck személyében rendkívül markáns és tehetséges miniszterelnöke volt, akiről pontosan tudta, hogy fontosabb, mint ő maga. Jóllehet módszereivel sohasem tudott azonosulni, s a kancellár nem

egyszer megkerülte döntéseiben, mégis mindig bizalmat szavazott neki. Michael Stürmer szavai szerint „*amikor meghalt, annak a Poroszországnak az emlékévé vált, amely még meg tudta alapítani a birodalmat, formálni azonban már nem volt képes.*”

Vilmost fia, Frigyes Vilmos követte, akinek előrehaladott gégerákja miatt csak 99 nap adatott meg **III. Frigyes** porosz királyként és német császárként. A liberális felfogású, az angol politikai rendszert és alkotmányt végtelenül tisztelő császár kormányzása csak arra volt elegendő, hogy eltávolítson néhány konzervatív politikust. Ideje azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy útjára indítsa a **liberális alkotmányreformot**, hogy a belpolitikai életben enyhülés következzen be, s hogy ismét politikai párbeszéd kezdődjön a balliberális erőkkal is. Halála a liberális remények végét jelentette, *Nietzsche* Németország nagy és döntő szerencsétlenségének tekintette azt.

Frigyes halálával generációváltás is végbement. A metternichi örökségen felnövő, a birodalmat nagy küzdelmek árán létrehozó, és azt megóvni szándékozó, mértéktartó generáció elköszönt, helyette egy fiatalabb jött, amely az egységes Németországot már kész tényként kezelte, új mértékeket teremtett, Németországnak világhatalmi befolyást és tekintélyt szánt. Ebből a generációból került ki **II. Vilmos**, Németország utolsó császára (1888–1918) is. A testi fogyatékos, szigorúan vallásosan nevelt, felületes és nagyravágyó, félelem és arrogancia között csapongó új uralkodó erős és tekintéllyel rendelkező országot örökölt, amelyet a továbbiakban ön maga szeretett volna irányítani, s ez a cél előrevetítette, hogy Bismarck napjai is meg vannak számlálva. („*Hat hónapot hagyok az öregnek, hogy kifújja magát, azután magam kormányzok.*”)

Bismarck bukása azonban nemcsak a császár személyes ambíciói miatt következett be, hanem a belpolitikai problémák eltérő megítéléséből is fakadt. Az *1889-es bányász tömegsztrájkok* által kiváltott válságos helyzetet Bismarck ugyanis a szocialistaellenes törvény szigorításával, a császár viszont a szociális megbékélés előmozdításával igyekezett megoldani. Vilmos még a sztrájkolók küldöttségét is hajlandó volt fogadni, s arra a meggyőződésre jutott, hogy a munkavédelem további kiépítésére van szükség. Bismarck makacs konfrontációs magatartása következtében széthullt a nemzeti liberális és konzervatív kormánytöbbség is, s időközben az ipar is cselekvésre szólított fel. Engedetlensége csak megkönnyítette Vilmos dolgát, aki 1890-ben megvált tőle, s így „*a kormányos elhagyta a hajót*”. Míg a külföldi reakciók aggodalommal tekintettek a jövőbe, Németország rezignáltan fogadta a nagy öreg távozását, s egyetértett a császárral abban, hogy „*az irány marad a régi, s teljes gözzel előre!*”

A VILMOSI KOR, 1890–1918

Az új korszak kezdetére Németország komolyabb tényezővé vált, mint a megelőző több száz év során bármikor. Gazdasági fejlődése lélegzetelállító volt, s az igazán dinamikus fejlődés, amely a gazdaság egyes szektoraiban Európa és a világ vezető hatalmává emelte, még hátra volt. Külpolitikai síkon az európai ügyeket már nem lehetett Németország bevonása nélkül intézni, s a gyarmatosításba való bekapcsolódás is növelte presztízsét. A belpolitikában viszont továbbra is komoly pártellentétek és gazdasági megosztottság jellemezte, s az új császárral szóba sem jöhetett a parlamentáris rendszer megteremtése. Ez volt hát a kiindulópont, s az erősödő nacionalista törekvések, valamint a császár ezek iránti fogékonysága nem kecsegtetett jó reményekkel.

A bismarcki örökség felszámolása

A Bismarckot követő, tengerészeti berkekből származó politikai ismeretlen, **Leo von Caprivi** kancellár (1890–1894) egyelőre a mértékletesség politikáját folytatta mind bel-, mind külpolitikai tekintetben. Politikájában jelentős szerepet játszott a szociáldemokrata-kérdés, amelyet nem kívánt még jobban elmélyíteni egy olyan szituációban, amikor az ismét legálissá váló párt és a

szakszervezetek is dinamikus fejlődést mutattak, s amúgy is elkötelezett híve volt a szociálpolitika és a munkásvédelem folytatásának. A párbeszédkézségre a másik oldalon sem maradt el a válasz, ekkoriban fogalmazódott meg ugyanis a *revizionizmus* elmélete (*Eduard Bernstein*), amely a társadalmi viszonyok átrendezését már nem polgárháború útján vélte megvalósíthatónak, hanem parlamentáris és tárgyalásos úton.

S valóban további kedvező intézkedések születtek: megtiltották a vasárnapi munkát, 14 éven aluli gyermekeket nem lehetett gyárakban foglalkoztatni, 16 év alatt 10 órában maximálták a munkaidőt, a nők számára 11 órában. Mindez nem jelentette azt, hogy a tiltások azonnal megváltoztatták az addig kialakult helyzetet, a szegénység ugyanis sok mindenre rákényszerítette az embereket. A Szövetségi Tanács jogositványt kapott, hogy napi munkaidő-maximumot állapítson meg a különösen nehéz munkát igénylő üzemekben. Ipari bíróságokat állítottak fel, amelyek munkajogi kérdésekben rendezték a vitás ügyeket. Ezeket később kötelezővé tették minden 20 000 lakost elérő településen. Ezek az intézkedések erősítették az állam és a munkásság közötti partnerséget, emelkedtek a reálbérek, csökkentek a szociális feszültségek, ami jótékony hatással volt a gazdasági fellendülésre is.

A békés törekvések azonban nem szüntették meg a társadalom megosztottságát. A konzervatív oldal tömegszervezetek létrehozásával próbálta ellensúlyozni a szociáldemokrácia növekvő befolyását. Így jöttek létre olyan jelentős befolyással rendelkező szervezetek, mint a *Flottaegyesület* (*Flottenverein*), a *Harcoszövetség a Szociáldemokrácia ellen* (*Kampfbund gegen die Sozialdemokratie*), a *Mezőgazdászok Szövetsége* (*Bund der Landwirte*), vagy a már említett *Össz német Szövetség*. A katolikus Centrum irányvonalát a 90-es években egyre inkább a *Rerum Novarum* határozta meg, de ezáltal a pártot is elérte a szociális problémák megoldásának gondolata.

Caprivi külpolitikáját is a visszafogottság jellemezte, elődjéhez hasonlóan ő sem tartotta sokra a gyarmatokat („*Minél kevesebb Afrika, annál jobb.*”). Már ő volt a kancellár, amikor végül aláírás került a Helgoland–Zanzibár-szerződésre. A meg nem újított viszonzítási szerződés és az orosz–francia katonai konvenció aláírása után más utakat keresett a vámkérdésben makacs politikát folytató Oroszország felé, amelyek végén *kereskedelmi és vám szerződések* születtek. A német iparnak meglehetősen kedvező szerződések viszont azonnal az első szektor tiltakozását váltották ki, hiszen az amúgy is nyomott agrárárakra nem volt túlzottan jótékony hatású az orosz termékek szélesebb megjelenése a német piacokon. A kereskedelmi politika Caprivi legfőbb kül- és gazdaságpolitikája is volt egyben, amelyben jelentős sikereket könyvelhetett el (szerződések Ausztria–Magyarországgal, Svájjal, Belgiummal, Olaszországgal). Nem utolsó sorban ennek is köszönhető, hogy a német gazdaság globális tekintetben felzárkózott a második helyre Anglia mögé, az áruexport 1913-ig megháromszorozódott. Németország számára létfontosságú volt a világméretű protekcionizmus megakadályozása, hiszen a késztermékek exportjára alapozott német gazdaságnak ez létérdeke volt, s ezen a módon vált lehetővé, hogy a 80-as években a stagnáló export és növekvő import miatt kialakult kereskedelmi deficitet megszüntessék. A gazdaságtól függött a szociális béke mellett a világhatalmi helyzet is. A 90-es évek közepétől ennek már érezhető hatása volt, s az új technológiák kifejlesztése tovább növelte a német gazdaság súlyát.

Caprivinek az ipar jobb piacrajutását, a munkahelyteremtést és a drasztikus méretű kivándorlást megakadályozni kívánó politikája azonban csakhamar a mezőgazdaság képviselőinek, az Elbán túli nagybirtokos-réteg és a Mezőgazdászok Szövetségének első számú ellenségévé tette, a fokozottabb szociálpolitika ellenére is erősödő szociáldemokrácia pedig újabb szöveget vert Caprivi politikai koporsójába. A császár és köre, de legfőképp *Botho Eulenburg* porosz miniszterelnök a szociáldemokrácia elleni fokozottabb fellépést sürgette, amire a birodalmi kancellár nem volt

hajlandó, hiszen azt veszélyesnek és provokálónak tartotta, s egész addigi politikájának romba döntését látta benne. Négy és fél éves hivatali ideje után a bismarcki árnyékból kilépni igazán soha nem tudó, de mégis tehetségesnek és éleslátónak bizonyuló Caprivi megelőzve a további konfliktusokat önként távozott a kancellári székéből.

A „személyes regiment” kora

Caprivi kormányzása alatt mindenki elfeledte a bismarcki időket, s emiatt a császár is úgy vélte, itt az ideje, hogy saját maga vegye kézbe a dolgokat, az ún. „személyes regiment” („*persönliches Regiment*”) időszaka következett. A lehetőséget a császári kormányzatra maga a bismarcki alkotmány biztosította, hiszen az fontos jogokat biztosított az uralkodó számára, s mivel birodalmi kormányzat sem létezett parlamentáris tekintetben, s a Reichstag sem rendelkezett a parlamenti rendszerekben szokásos hatalommal, a császárnak nem igazán volt ellensúlya. Bismarck a császárt mint intézményt helyezte a közigazgatás élére, de azzal nem számolt, hogy mi lesz akkor, ha a császár személyében akar vezető lenni. Így szövetségi elnökből birodalmi uralkodó vált, amelynek viszont megvolt az az előnye, hogy ettől kezdve a császár még inkább Németországot képviselte, a birodalomalapító Poroszország egyre inkább háttérbe szorult, a császár vezetésével a németek egyre inkább németek lettek, Németország pedig a belső egységesülés útjára lépett.

Az új kurzushoz új, lehetőleg gyenge kancellár illett, akit Vilmos ez egykori bajor miniszterelnök és elzász–lotaringiai helytartó, **Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingfürst** (1894–1900) személyében talált meg. A császár által csak „Chlodwig bácsinak” nevezett új kancellár valóban nem sokat tudott mozdítani az ügyek menetén, s Vilmos mellett a porosz tartományi vezetés is komoly konkurenciájává vált. Azt mindenesetre sikerült elérnie, hogy megakadályozza Vilmos államcsínyszerű alkotmánymódosítását, amellyel hatalmát még korlátlanabbá tehetné volna.

A főcél azonban továbbra is változatlan maradt: megoldást találni a belső ellentétekre. Ehhez a mezőgazdaság és az ipar érdekeinek egymáshoz közelítésére, a mezőgazdaság külföldi konkurenciával szembeni védelmének növelésére, a közép- és nagyipar támogatására, a gazdaság fejlesztésére, a szociáldemokrácia visszaszorítására volt szükség. Ez a „gyűjtőpolitika” összességében a szárnyaló ipar és az agrárkonzervativizmus, a gazdasági expanzió és a felsőbbrendűségi államrendszer összeegyeztetésének kísérlete volt. A gyűjtőpolitika azonban továbbra sem bizonyult egyszerűnek, az agrárszektor még mindig a megosztottság és az előrelátás hiánya jellemezte, akkor is, amikor hatalmas vehemenciával próbálta megakadályozni a Rajnát az Elbával összekötő csatorna megépítését. A porosz agrártradicionalizmus azonban tarthatatlan volt, ha Németország hatalmi állammá akart válni, hiszen ehhez a státushoz csak az ipar segíthette hozzá. Ez azonban fordítva is igaz volt: az ipar további fejlődéséhez világhatalmi tényezővé kellett válni; szinte kényszer volt ez, mert Németország potenciálja kinőtte az országot. Ehhez társult még az a felfogás, hogy Németországnak ki kell szabadulnia a közép-európai kényszerhelyzetéből. A jelentkező kényszer jele volt az is, hogy Németországnak a hangzatos császárbeszédek ellenére nem volt világhatalmi koncepciója, csak lépések történtek egy olyan irányba, amihez hiányzott a bölcs belátás, hogy ez az út veszélyeket is jelenthet.

A feltörekvés külpolitikája

A német birodalom, amelyet 1866–1871 között még be lehetett illeszteni az európai hatalmi rendszerbe, a századfordulóra – népességnövekedését, gazdasági potenciálját és legfőként az erősödő nacionalizmusból fakadó nagyhatalmi érdekeit tekintve – már nem igen volt képes illeszkedni abba, s a német külpolitikát már rég nem olyanok irányították, akik e konstelláció

megtartásán fáradoztak. Ez a fejlődési vonal előbb vagy utóbb megkérdőjelezte Németország helyzetét az európai hatalmak koncertjében, s felvetette a teljes hegemónia vagy az egyenrangúság szintjére való visszasüllyedés kérdését.

A századfordulóra fordulat következett be a német külpolitikában, hiszen az addigi meglehetősen békés és baráti angol–német kapcsolatok elindultak a tartós és visszafordíthatatlan romlás útján. Hol voltak már azok az idők, amikor Németország gyarmatokat ajánlott fel.

Az első lépést, amely Angliában az óvatosság irányába terelte mind a külpolitika, mind pedig a társadalom tekintetét, az Északi-tengert a Balti-tengerrel összekötő, hamarosan *Vilmos Császár-csatornájának* nevezett tengeri összeköttetés 1895-ös felavatása jelentette, amely komoly flotta nélkül még nem jelentett nagy veszélyt, de elhíntette annak magvát. Anglia bizalmatlanságát növelte az ún. *Kruger-távirat* (1896) is, de az igazi csapást a német–angol kapcsolatokra a **flottaépítés** kezdete jelentette, hiszen bár egyelőre nagy volt az angol flotta előnye, de a német gazdasági potenciál láttán Anglia biztos lehetett abban, hogy Németország rohamléptekkel tehet szert egy ütőképes tengeri erőre, amely komoly veszélyt jelenthetett a Trafalgar óta egyeduralgoló brit flottára nézve, főként, ha a német flotta szövetségeseket is talál maga mellé.

A nagy projekt kettős személycserével kezdődött: 1897-ben *von Bülow* vette át a külügyek irányítását, *Tirpitz admirális* 1898-ban a *Birodalmi Tengerészeti Hivatal* élére került. A becsvágyó, technika iránt lelkesedő, jó szervező és hasonlóan jó képességekkel rendelkező admirális pontosan tudta, hogy Németország csak akkor lesz elsőrangú világhatalom, ha tengeri hatalommá válik, lehetőleg békés úton, de ha máshogy nem megy, akár háború árán is. A döntő háborút hosszú távon elkerülhetetlennek látta Angliával, hiszen Németország gazdasági fejlődésére Anglia tengeri hatalma állandó veszélyt jelentett. Mindent vagy semmit doktrínája a végén csak győzelmet vagy vereséget, a célba vett világhatalmat vagy pusztulást hozhatott. Mivel Németország gyarmatai ellenére nem rendelkezett katonai támaszpontokkal, Tirpitz belátta, hogy a cirkálóháborúnak, illetve óceáni méretekben folytatott flottaküzdelemnek Németország számára nincs értelme, kis területen ütőképes flottával viszont legyőzhetőnek vélte a brit flottát, hiszen úgy vélekedett, hogy a német haderőnek úgysem Anglia teljes flottájával kell majd szembenéznie. Az összehűközés színteréül az Északi-tenger Helgoland és Temze közötti szakaszát tartotta a legmegfelelőbbnek.

A technikai újításokba nagy hitet vető német tengerészeti vezetés 1898-ban terjesztette a Reichstag elé *első törvényjavaslatát*, amelyben Tirpitz egész hajórajok megszavazását kérte, hogy a törvényhozás ne rendelkezzen befolyással egyes hajók építésére. Ez a törvényjavaslat már messze feledtette az 1873-as flottaalapítási terv szerénységét, amely bismarcki alapokon nyugodva csekély, a konkurenciát nem fenyegető, pár hajóból álló flotta felállítását tervezte és valósította meg, mivel Németország akkor még elsősorban szárazföldi hatalomnak tekintette magát. Ennek folytán Németország a Tirpitz-program kezdetén mindössze a világ ötödik tengeri hatalmának számított.

Tirpitz azt mindenesetre eltitkolta, hogy az új német flotta többre volt hivatott, mint a kereskedelmi hajók, illetve a német partok védelmére. Meggyőződéséből fakadóan kezdettől fogva Anglia ellen akart flottát építeni, de ezt egyelőre mind a németek előtt, mind pedig az angol admirális előtt leplezte. A végül elfogadott flottatörvény hamarosan az első sorszámot kapta, 1900-ban a Reichstag ugyanis – nem utolsó sorban a kínai kellemtelenségek következtében, ahol a német térnyerést rossz szemmel néző nagyhatalmakkal keveredett konfliktusba Németország – a második hasonló tervezetet is elfogadta, amelyben már nyíltan benne foglaltattott, hogy Németországnak olyan flottára van szüksége, amely egy háború esetén a világ legerősebb flottája számára is komoly rizikót jelent.

Bár a Tirpitz-program megvalósítása során Németország valóban ugrásszerűen növelte flottáját, az évszázados tapasztalattal rendelkező és tengeri hatalma megtartása érdekében mindenre kész Anglia lekörözése csak illúzió lehetett, amely 1905-től vált világossá, amikor is az angolok a nehéz csatahajók (*dreadnought*) építésével ismét jelentős előnyre tettek szert. Németország mindenestre felzárkózott a második helyre.

A brit veszélyérzet fokozását váltotta ki Németország közel-keleti hídfőépítési törekvése is. Németország a Török Birodalomban szerzett lehetőséget a **Berlin–Bagdad-vasút** megépítésére, amely azonban többet jelentett egyszerű építkezésnél. Németország ezáltal világszinten prezentálta technikai fejlettségét, az építésen túl fontos pozíciókat szerzett a német gazdaságnak Törökországban, s ami leginkább okot adott a brit nyugtalanságra, hogy Németország stratégiaileg olyan fontos helyen vetette meg lábát, ahonnan már csak egy ugrás volt *Suez vidéke és a Perzsa-öböl*.

GAZDASÁGI VILÁGHATALOM BÉLPOLITIKAI MEGOSZTOTTSÁGGAL

Századforduló után alapvetően pozitívan változott az alsóbb rétegek helyzete, valóban nőtt a munkavédelem, növekedtek a reálbérek, s ez magával vonta a nagyobb vásárlóerőt és a nagyobb fogyasztást. Ennek ellenére jelentős maradt a szegénység is, s ennek tünetei országszerte megjelentek, a nagy központokban sokszor volt katasztrofális a lakáshelyzet és az ebből fakadó életkörülmények.

Az ipari forradalom újabb hullámával előtérbe került a vegyipar (festék, szintetikus anyagok), az elektromos ipar, a távközlés és a közlekedés fejlődése, amely Németország mellett az Egyesült Államokat is ezen ágazatok vezető hatalmai közé emelte. A továbbra is elsősorú acéltermelésben Németország elsősorban a technológia fejlesztésével tudott az angolok elé kerülni. Míg Nagy-Britannia a tradicionális iparágakban továbbra is nagyon erős volt, addig az új tudományos és technikai iparágakban meglehetősen elmaradt Németország mögött, s gyakran még az Egyesült Államok is megelőzte.

A német gazdaság az 1890-es évek közepétől beköszönő konjunktúra idején új szárnyakra kapott, soha ilyen látványos növekedést nem mutatott korábban. Ez a folyamat viszont nem enyhítette e modern ipari ország társadalmi problémáit, s a fokozódó fejlődés tovább mélyítette az árkokat az agrárszektorral szemben. Úgy tűnt, hogy ez a probléma már végigkíséri a császárság történetét, hiszen a Hohenlohe után következő kancellárok sem tudtak megnyugtató megoldást találni rá.

1900-tól **Bernhard von Bülow** ült a birodalmi kancellári székbe, külügyminiszterként a Hohenlohe időszak végének Tirpitz mellett talán legmeghatározóbb alakja, egy igazi karrierista. A politikát saját területének tekintő, s emiatt folyton beavatkozó császár és a többségi határozatokhoz kötött, meglehetősen megosztott Reichstag mellett jó képességű kancellárra lett volna szükség, Bülow elődjéhez hasonlóan nem ilyen volt.

E helyzet kialakulását azonban már nemcsak a külpolitikai akarat határozta meg, hiszen a századfordulótól kezdve egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a német ipari termelés növekedése és az európai hatalmi egyensúly már nem voltak összeegyeztethetők. Ennek ellenére Bülow alaposan túlbecsülte azt a mozgásteret, amely Németország rendelkezésére állt érdekei védelméhez és akarata keresztülviteléhez. Bülow úgy folytatott külpolitikát, mintha Németország már megszerezte volna a hegemoniát, az ipar törekvéseivel, a világpolitikai célokkal, a flottahatalom megteremtésével szemben nem tudott és nem is volt képes fellépni, igazából csak sodródott az eseményekkel. A századfordulótól nemzetközi téren egyre inkább sarokba szoruló Né-

metország az ő vezetésével nem ismerte fel a nagyhatalmi törekvések visszafogásának, a háborús veszély elhárításának szükségességét.

A belpolitikában Bülow azt tette, amit minden kancellár őt megelőzően: szövetségeket keresett. A Mezőgazdászok Szövetségére és a Német Konzervatív Pártra támaszkodva elfordult a Caprivi-féle kereskedelmi politikától, és új, a mezőgazdaságnak kedvező *vámtarifát* fogadtatott el a Birodalmi Gyűléssel. A mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelmi szektor képviselőiből gazdasági bizottságot állított fel, amelyet gazdasági kérdésekben vétójoggal ruházott fel. Bár az elintétek ezzel nem szűntek meg, hiszen az ipar továbbra sem volt hajlandó a vámtarifák drasztikus megváltoztatására, a mezőgazdák pedig a másfél évtizedes árcsökkenés hatásait mindenképpen megpróbálták ellensúlyozni, Bülownak kompromisszumra kellett vezetnie a két oldalt, hiszen belső támogatók nélkül nem igazán lehetett világpolitikát folytatni.

Az agrárszektornak tett engedmények, melyek során a csatornaépítésre vonatkozó törvénytervezetet visszavonták, néhány kifogásolt minisztert eltávolítottak, nem voltak elégségesek az agráriusok szemében, akik továbbra is a vámok jelentős megemelését követelték. Mivel Bülownak a világpolitika legfőbb támaszául szolgáló ipari szektor fontosabb volt, s emiatt nem volt hajlandó maradéktalanul teljesíteni az agrárszektor követeléseit, az általa létrehozott és a Reichstag többség által elfogadott csekély vámemelés következményeként a Mezőgazdászok Szövetsége elfordult Berlintől.

Az új vámok növelték ugyan a német mezőgazdaság védelmét, de továbbra is lehetőséget biztosítottak a szomszédos országokkal kereskedelmi szerződések megkötésére, mint ahogy 1904-ben a Japánnal konfliktusba keveredő és ezáltal szorult gazdasági helyzetbe kerülő Oroszországgal történt. A magasabb vámok az ipar számára a belső piacot biztosították a külföldi konkurenciával szemben, itt biztosítani tudta rentabilitását, az árufelesleget pedig a világpiacon helyezte el. Végül csaknem mindenki jól járt: a mezőgazdaság nagyobb védelmet élvezett, s termékeit magasabb áron adhatta el, az iparnak erősödött a hazai bázisa, a reálbér-növekedés megtorpanása és a jövedelmek csökkenése pedig jelentősen megnövelte a szociáldemokrata párt súlyát (25 mandátum).

A belpolitika legfőbb kérdése a századfordulóra a birodalom pénzügyi helyzete volt. A rendszerezett formában Bismarck óta nem szabályozott birodalmi pénzügyek tarthatatlansága a századfordulótól egyre nyilvánvalóbbá vált, mivel a birodalom kiadásai a flottaprogram és a hadsereg-növelés (1893, 1899 és 1905) következtében rendkívüli mértékben növekedtek. A birodalmi költségvetés forrásai: a vámok, a fogyasztási adók, a birodalmi posta és a birodalmi vasút (csak Elzász–Lotaringiában) bevételei mindezt már nem fedezhették, így az adósságállomány évről évre emelkedett, amelynek tarthatatlanságával a birodalmi vezetés is tisztában volt. A birodalmi jövedelemadó bevezetésére gondolni sem lehetett, erre szinte egyik párt támogatását sem lehetett megnyerni, így továbbra is a közvetlen adók jelenthettek megoldást. A birodalmi örökösödési adó és a megemelt fogyasztási adók tervét mind az 1907-es választások előtti, mind az azutáni parlament csak jelentős csonkításokkal fogadta el, ami végül is csak rövid enyhülést hozhatott a birodalom pénzügyeiben, végleges megoldást aligha. A további kísérletek viszont belpolitikai válságot eredményeztek, amelynek következtében először mutatkoztak meg annak jelei, hogy a Reichstag ellenében az alapvetően nem parlamentáris rendszerben sem lehet hosszú ideig pozícióban maradni.

A „SZABAD KÉZ” KÜLPOLITIKÁJA – A VILÁG KIHÍVÁSA

A feltörekvő Németország megnövekvő súlyánál és a többi nagyhatalmat kihívó törekvéseinél fogva talán jobban rá volt utalva szövetségesekre, mint bármikor korábban. Erre mindaddig esély mutatkozott, amíg a külügyben meghatározó volt a Bismarckon iskolázott Holstein herceg szerepe, aki a biztonság zálogát Angliában látta. A búr háborúban kínos erőfeszítésekre kényszerülő brit birodalom Közép- és Távol-Keleten Oroszországgal keveredett konfliktusba, így készségesnek mutatkozott, hogy Németország támogatását kérje az orosz előretörés ellen. Miután Berlinben az ajánlatot a német semlegességre hivatkozva hűvösen elutasították, fontos esélyt mulasztottak el, hogy megegyezzenek Londonnal, noha akár még szövetségi szerződést is köthettek volna. A felmerülő ellentéteket ugyanis még rendezni lehetett: a német flotta 1902-ben még nem volt komoly ellenfele az angolnak, a két ország gazdasági kapcsolatai kiválóak voltak, Európán kívül nem akadt közöttük komoly vitás kérdés. A császár londoni látogatása nagyanyja, Viktória halálos ágyánál ugyancsak kedvező megítélésben részesült.

Bülow azonban úgy vélekedett, hogy egy ilyen megegyezés korlátozná Németország szabad kezét, és az Anglia által legjobb esetben ajánlani tudott világhatalmi paritás már nem volt elégséges Berlin számára. Így a feszültségek nemhogy csillapodtak, hanem még inkább fokozódtak. Hasonlóan rossz hatással volt Bülownak a Reichstagban elmondott ún. „gránitbeszéde”, amelyben kifejtette, hogy az, aki megpróbálja eltorzítani „nemzeti egységarcaink” hősi jellegét és erkölcsi alapjait, az „gránitba harap”. Nem lehet tudni, hogy ez a beszéd szándékoltan Anglia megsértését célozta-e, vagy egyszerűen diplomáciai baklövés volt, hatását mindenesetre elérte, hiszen újabb brit felháborodást váltott ki, s a nem sokkal később megkötött *angol-japán szövetség* következtében Angliának már egyáltalán nem volt szüksége Németország támogatására a Távol-Keleten. Az angol admirálisok ettől kezdve komolyabb előkészületeket tett az Északi-tenger vidékén, s ez már egyértelmű jele volt, hogy lassan Németország lépett elő a brit birodalom első számú ellenfelévé, bár ekkor még Oroszország is hasonló megítélésben részesült. Rendkívül kedvezőtlenül hatott az az angol törekvés, amely az évszázados szabad kereskedelmet a teljes birodalom területére preferenciális rendszerrel akarta felváltani. Németországban pánikhangulat keletkezett e hírek hallatára, hiszen az ország minden negyedik exportmárkáját Angliában kereste meg.

A nemzetközi viszonyokban Németország számára döntő fordulat az 1904–1905-ös évben következett be. Az *angol-francia kiegyezés (entente cordiale)* hatására ismét felerősödtek a harapófogóba zártság félelmei, amelyeket a japán–orosz háború egyelőre még enyhíteni tudott. Németországnak lépnie kellett, az Oroszországgal meghosszabbított 1894-es kereskedelmi szerződés nagy előzékenységet mutatott, de egyúttal azt is jelezte, hogy Németország már nem bízott abban, hogy nyugaton keresse a korábban elmulasztott megegyezés lehetőségét, kiváltképp nem a balul elsült marokkói válság után. Mindenesetre a kettős körülménységi hadászati tervezésekre is jelentős hatással volt, 1905-re elkészült a **Schlieffen** vezérkari főnök nevével fémjelzett **terv**, amely a kétfrontos háborúra való berendezkedés gondolatát tette a katonai doktrína alapjává. A háborús vereséget szenvedett és forradalomtól sújtott Oroszországgal való megegyezés (*Björkö*) még létrejött ugyan, de a forradalom leverése után új önbizalmat szerző oroszok azt már soha sem ratifikálták.

1905 végére a német diplomácia katasztrofális évet tudhatott maga mögött, sem keleten, sem pedig nyugaton nem sikerült lazítani a körbezártságon, időközben Angliában is Németország vált az elsőszámú ellenséggé, és az *1907-es angol–orosz megállapodás* már csak ennek az állapotnak az abszolút véglegesítését jelentette minden fél számára. S miután a nagyhatalmi politika német triász – Vilmos, Bülow és Tirpitz – a kialakult körülmények ellenére sem hajlottak a

visszakozásra, a katasztrófa elkerülhetetlennek tűnt. Józan fordulatra már csak Bülow utódja idején került sor, de akkor is csak félszegeen, hiszen az új kancellár önmaga kevés volt mindehhez, s úgy tűnt, hogy próbálkozása is túl későn jött.

A kancellár távozása előtt azonban még egy kellemetlen esemény rázta meg a közvéleményt, amely az egész Bülow-korszak hangulatának és téves politizálásának utolsó „megkoronázása” volt. Ezúttal azonban nem a kancellár volt a „ludas”, hanem ismételten a császár. 1908 októberében a londoni Daily Telegraph közölt cikket „*A német császár és Anglia*” címmel, amely tulajdonképpen egy személyes interjú volt Vilmostal. Vilmos ebben személyes szimpátiájáról biztosította a briteket, felemlítette a német támogatást a búr-háborúban, amikor is Németország még haditerv kidolgozásával is segítette Angliát, és megakadályozott egy brittelenes kontinentális szövetséget, s mindenekelőtt biztosította a briteket, hogy a német flotta kizárólag a kereskedelem védelmét szolgálja. A **Daily Telegraph-affér** néven elhíresült eset természetesen eltérően hatott Angliában és Németországban. Míg az angolok felháborodtak Vilmos olcsó és hiteltelen békülési kísérletén, s a hadsereg úgy érezte, hogy Vilmos rá vonatkozó szavai a becületét sértették, addig Németország a császár előzékenységét és békülékenységét bírálta a gögös britekkel szemben. Vilmos alkalmatlanságát mutatta, hogy tényleges jó szándéka ellenére nem ismerte fel az esetben rejlő veszélyeket, s végül csak kárt okozott vele. A császár mellett azonban maga a Külügyi Hivatal is súlyos hibát követett el, amikor alkalmasnak vélte a cikket a megjelentetésre, s nem gondolta végig annak politikai következményeit. Az ügy a Reichstagban is felmerült, a pártok és a kancellár is nagyobb mértéktartást követeltek a császártól a jövőben, a szociáldemokraták és liberálisok egyenesen alkotmánymódosítást indítványoztak. Mindenesetre Vilmos a következő években valóban tartózkodott a hasonló nyilvános kisiklásoktól.

A KIIGAZÍTÁS KÍSÉRLETE

A belpolitikai válság és a Daily Telegraph-affér következtében a kancellár és a császár között megromló viszony most már valóban elkerülhetlenné tette Bülow távozását. Az új birodalmi kancellár és porosz miniszterelnök, **Theobald von Bethmann Hollweg** szakembernek számított a közigazgatásban, de kevés diplomáciai tapasztalattal rendelkezett. A császár választása valószínűleg azért esett az ötvenhárom éves politikusra, mert a Belügyi Birodalmi Hivatal és a porosz belügyminisztérium vezetőjeként a legnagyobb rálátással rendelkezett a birodalmi pénzügyi reformra. Komoly előremozdulást ebben a kérdésben azonban ő sem ért el, szinte csak segély szintű bevételnövelést tudott keresztül erőltetni a Birodalmi Gyűlésen.

Ezek a csatározások is megerősítették Bethmannban annak szükségességét, hogy ún. „*átlopolitikájával*” nagyobb mozgásteret teremtsen mind a birodalmi vezetés, mind pedig a porosz kormány számára, s ezt néhány személycserével is alátámasztotta. Ebben a tekintetben inkább a középpártokhoz közelítő, megbékélést kereső politikát folytatott, mint a Bülow-féle megosztási politikát. Bethmann Hollweg mértéktartása a külpolitikában is megmutakozott, mivel ő még egyszer kísérletet tett a már eljátszott angol szövetség megteremtésére. E szándéka már a fenyegető háború árnyékában állt. Ehhez a külpolitikához azonban belpolitikai támogatást kellett szereznie, ezt viszont már csak a szociáldemokraták és a polgári közép biztosíthatta, akik azonban csak terhelték volna politikáját, hiszen bár a kancellár az alkotmánymódosítás szükségességét is belátta és alapvetően liberális szelleműnek ítélték, nem kompromittálhatta magát Bebel szövetségével, hiszen ez politikai öngyilkosságával jelentett volna egyet. Így elég hamar átlátta a helyzetet, és egyre inkább érezte, hogy a katasztrófa elkerülésére nincs reális lehetőség. Amikor az Odera menti hohenfinowi birtokán a kastélyához vezető úton fákat ültettek, csak annyit kérdezett, hogy mire lesz ez jó, hiszen „*pár év múlva itt lesznek az oroszok!*”

Bethmann azonban jól tudta, hogy középtávon nem lehet mellőzni sem a szociáldemokratákat, sem a középtől balra álló polgári erőket, bevonásukat azonban csak alkotmányos úton lehetett előmozdítani, amit a konzervatív Poroszországgal ekkor még el sem lehetett képzelni. A teljes parlamentarizálást egyelőre maga sem támogatta, hiszen abban polgárháborús fenyegetést látott. Politikája ennek következtében a nagy törések elkerülésére irányult, s erre csak az biztosított lehetőséget, amit 1911 bizalmas körben a következőképpen foglalt össze: „A következő hat évben nem lehet konzervatív módon kormányozni.” Céljai között szerepelt a *porosz választójog reformja*, ami utat nyithatott volna Poroszország politikai modernizációjához. Egyelőre még nem az egyenlő választójog bevezetését fontolgatta, csupán a vagyoni korlátok enyhítését, mivel az egyenlő választójog a városokban túlságosan erős liberális, az agrárvidékeken viszont továbbra is megkérdőjelezhetetlen konzervatív többséget hozott volna. Mindez viszont nagyon kevés volt a szociáldemokraták számára, akik tiltakozási hullámuk csúcspontján 250 000 résztvevővel szervezték meg a berlini Tiergartenban az ún. *választójogi sétát*. Ez viszont minden más politikai erőt elriasztott és félelmet keltett a társadalom széles rétegeiben is. Amikor a pártok csak egy erősen megcsonkított javaslatot voltak hajlandók elfogadni, Bethmann 1910 tavaszán visszavonta a javaslatot. Sikerült viszont *alkotmányt* adnia *Elzász–Lotaringiának* (1911), ahol haladó elveken nyugodó általános választójogot vezettek be a tartományi gyűlés megválasztásához, és a birodalom komoly jogokat kapott, ezzel is erősítve pozícióját. A pénzügyi reformvita óta visszafogott gazdaság- és pénzügypolitikát folytatott, a nyugalom megőrzése másként nem volt lehetséges. Törekvései óvatosak voltak, a császár, a porosz tartomány és a birodalmi vezetéssel szemben azonban nem is lehettek mások, a konzervatív oldal viszont már ezt is sokallta.

Az 1912-es választásokat megelőzően ha lehet még inkább élesebbé váltak a repedések a német belpolitikai hadrendben. A közép és az attól balra álló tábor egyre inkább elidegenedett a konzervatív–katolikus oldaltól, a nemzeti liberálisok a balliberálisokkal való együttműködést fontolgatták, a Haladó Néppárt (1910-ben jött létre három balliberális csoportosulásból) pedig egyre inkább közeledett a szociáldemokratákhoz. A közhangulat is merőben megváltozott, az 1911-től beköszöntő újabb recesszió tömeges munkanélküliséget, elégedetlenséget, gyűlölködő légkört hozott. A háború felé sodródás először hintette el a jövőbe vetett félelem érzését, az optimista haladásgondolat már a múlté volt.

A választási eredmények ezeket a körülményeket tükrözték, s ez a legmagasabb részvételi arányban (84,6%) is megmutatkozott. A konzervatívok, szabad konzervatívok, antiszemiták és centrupártiak együttesen képviselőhelyeik egyharmadát veszítették el. A nemzeti liberálisok kisebb mértékű veszteséget szenvedtek el, míg a második fordulóban egymást támogató haladópartiak és szociáldemokraták minden addiginál erősebbek voltak. Az igazi földindulást azonban az jelentette, hogy a szociáldemokraták 110 mandátummal (34,8%) *a Reichstag legerősebb pártjává vált*. Ez az eredmény azonban azt is jelentette, hogy ezzel a Birodalmi Gyűléssel még nehezebb volt egyezsére jutni, hiszen a szociáldemokraták mellőzését aligha lehetett tovább folytatni. Mindez viszont már magában hordozta azt az opciót, hogy elszánt alkotmányreform nélkül nehéz helyzetbe került a birodalmi vezetés, viszont az erős szociáldemokrata pozíciók láttán a polgári erők is elbizonytalanodtak ez ügyben, a konzervatív oldal szocialista ellenes törvényeket, már-már államcsínyt követelt.

A külpolitikában Bethmannak Bülow nehéz örökségével kellett megbarátkoznia, s vele valóban más hangnem és az átgondolt diplomácia korszaka tért vissza, ami Caprivi óta nem jellemezte a német külügyeket. A békés külpolitika azonban komoly belpolitikai nehézségeket is felvetett, hiszen a Birodalmi Gyűlés erőinek többsége nyíltan az erőpolitika folytatása mellett állt ki, s azt sem lehetett állítani, hogy a balliberális és szociáldemokrata oldal egyként állt volna ki

a pacifizmus oldalán. E hangok erősödtek fel a második marokkói válság idején, s már az 1909-ben Franciaországgal megkötött, s a franciáknak gazdaságilag szabad kezét adó *Marokkó-szerződés* sem volt szent. A Franciaországot ettől kezdve végleg leíró német külpolitika Anglia felé fordult, s Bethmann számára nem volt presztíziskérdés, hogy a kiegyezés fejében engedményeket tegyen a flottaépítés terén is. A Tirpitz által követelt 3:2-es arány ellenében, amely a brit flotta sokpontú elkötelezettsége miatt egyértelmű német fölényt biztosított volna az Északi-tengeren, Bethmann a flottaépítési tempó visszafogását ajánlotta, s angol semlegességet kért a központi hatalmak megtámadása esetén. Ezt Londonban kevésnek ítélték, a semlegességi garancia pedig egyenesen gyanakvást keltett. Bár eredményre nem jutottak és csak másodrangú, kis részletekre kiterjedő megegyezések születtek, a tárgyalások majdnem egyéves időtartama biztató jel volt. Oroszország felé a Bethmann-kormányzat ugyancsak sikeres közeledést valósított meg, amelynek eredményeként 1911-ben megkötötték a *potsdami egyezményt*. Ennek ellenére a második marokkói válság óta a háború kitörése felől már egyik félnek sem volt illúziója, az már csak az időpont kérdése volt.

Az újabb marokkói kudarcból Tirpitz azt a következtetést vonta le, hogy még inkább fokozni kell az Anglia elleni fegyverkezést, s az 1912 utáni időszakra is a *négyes építési tempót* követelte (négy nagycsatahajó évente). A birodalmi vezetés és a Külügyi Hivatal azonban éppen az ellenkezőjét látta célra vezetőnek. Visszafogták a katonai kiadásokat, és tárgyalási készségüket mutatták Angliának. 1912-ben *Lord Haldane* brit hadügyminiszter érkezett Berlinbe, tárgyalási javaslatai között az angol semlegesség felajánlása és a flottaépítés fékezésének követelése állt. Úgy tűnt tehát, hogy az elszalasztott lehetőségek után, mégis esély kínálkozik a megszakításokkal Bismarck óta kitűzött külpolitikai cél megvalósítására. Az újabb flottatörvényről való lemondásért cserébe Anglia egy kontinentális háború esetén semlegességéről biztosította Németországot, ha a németek nem támadólag lépnek fel. Ez az ajánlat több volt, mint amennyinek látszott, hiszen az angol tartózkodás mellett a nyugatról fenyegető veszély rendkívüli mértékben csökkent. Másrészt Németország saját kedvére folytathatott világpolitikát, ennek egyetlen feltétele a brit érdekek tiszteletben tartása volt.

A realitások talaján álló ajánlatot Németország végül mégis visszautasította, s ebben ismét a császár vált főszereplővé, aki a flottaépítés befagyasztását nemzeti szegénynek tekintette, és az ilyenfajta önkorlátozást veszélyesnek ítélte meg Németország és pozíciói védelme érdekében. Bethmann Hollweg ezek után lemondását fontolgatta, mivel a megegyezés visszautasítását nemcsak hibának, hanem egyenesen Németország ellenes bűnnek tartotta. Végül mégis maradt, és utolsó kétségbeesésében védelmi szövetséget követelt Londontól, ott azonban már nem voltak hajlandók tárgyalni.

1912-ben elfogadták az *újabb flottaépítési novellát* (törvényt), és az ugyanebben az évben Tirpitz, *Moltke* vezérkari főnök, *Müller* haditengerészeti kabinetfőnök és egyéb fontos katonai személyek részvételével tartott haditanácson, amelyre egyetlen politikus, még a kancellár sem kapott meghívást, már a háború összkoncepciója került szóba. A császár kifejtette azt a nézetét, hogy Ausztriának létérdeke az energikus fellépés, amennyiben nagyhatalom akar maradni. Mivel Oroszország mindenképpen a szerbeket támogatja majd, a háború Németország számára is elkerülhetetlenné válik. Ausztriának teljes erejével kelet felé, Németországnak viszont minden eszközzel Franciaország ellen kell támadnia, a flottának viszont Angliával kell összecsapnia. A háborút Moltke is elkerülhetetlennek tartotta, és úgy gondolta minél előbb következik be, annál jobb Németországnak, mivel az ellenfelek erőteljesebben fegyverkeznek. A flotta szempontjából Tirpitz viszont még másfél év felkészülést tartott szükségesnek. 1913-ban a Schlieffen-terv finomításakor végérvényesen előtérbe került a nyugati, Belgiumon keresztül történő felvonulási terv, s a hadsereg újabb növelésére is sor került. Az állandó hadsereg létszáma ezzel már megha-

ladta a 660 000 főt, amelyet mozgósítás esetén könnyen lehetett egymillió hadsereggé növelni. Németország így Európa legerősebb szárazföldi hadseregével rendelkezett, amelynek katonai ütőereje jelentősen felülmúlta az ellenséges hadseregek potenciálját.

Két kérdésben azonban még mindig tárgyalási alkuban volt Németország Angliával. 1913-ban megállapodtak a portugál gyarmatok felosztásában arra az esetre, ha Lisszabon nem tudná visszafizetni az Anglia és Németország felé fennálló tartozásait. A Török Birodalom kapcsán is sikerült csillapítani a feszültségeket, egy 1914-es szerződésben elhatárolták az érdekszférákat, az öbölben kínálkozó török olajkoncesszió közös ellenőrzésében is megállapodtak, de a szerződést a háború miatt már nem ratifikálták. A Török Birodalomban ennek ellenére rendkívül jók voltak a német pozíciók, mivel a katonai reorganizációra jelentős német katonai missziót hívtak az országba, a németek kulcspozíciókat foglaltak el mind a vezérkarban, mind a csapatok irányításában.

Németország ellentmondásos fejlődést mondhatott magának 1914-ig. Miközben megvalósult a régóta várt egységes Németország, a belső problémák sokasága lehetetlenné tette a belső birodalomegyesítést. Megoldatlan volt a társadalmi csoportok, a gazdasági érdekszférák koordinációja, a szociáldemokratákra a legalitás biztosítása ellenére sem tekintettek partnerként, a hadsereg óriási presztízse mellett szinte állam volt az államban. A politikai fejlődés és az idő szava egyértelműen Németország parlamentáris monarchiává alakítását követelte meg, amely az erőtlén kísérletek ellenére 1918-ig nem valósult meg. A parlament erejének hiánya ott mutatkozott meg igazán, amikor a minden államférfiúi bölcsességet nélkülöző Vilmost és személyes regimentjével, valamint az erőtlén birodalmi vezetéssel szemben szükség lett volna egy markáns ellenpólusra. Vagy, ahogy Manfred Görtemaker szellemesen összegezte: *„Aggodalommal kellett kérdezni, hogy voltaképpen ki kormányozta az országot, ha a kancellár azt nem tehette, a császár viszont nem tudta.”*

Németország, amely állítólag senkit nem akart árnyékba kényszeríteni, mindössze helyet követelt magának a nap alatt, nem vette észre, hogy ha túl közel megy hozzá, meg is égetheti magát. S a láng fel is lobbant, több mint négy évig lobogott, több áldozatot követelt, mint bármelyik háború korábban, s mélyrehatóbb következményei voltak, mint azt a háború alatt vagy akárcsak 1918–1919-ben hinni vélték.

15. OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (1801–1856)

BELPOLITIKA – A REFORMOK KORA

1801. március 11-én egy nemesi összeesküvő-csoport meggyilkolta *I. Pált*, s még halála napján fiát, *I. Sándort* (1801–1825) kiáltott ki uralkodónak. Sándort a kor szokása szerint nagyanyja, *Nagy Katalin* nevelte, s nevelőjétől a svájci La Harpe-tól is felvilágosult, liberális eszméket tanulhatott, apja azonban a katonás porosz rend elkötelezett híve volt, s Sándor ebben a kettőségekben nőtt fel. Az atya ellen készülõ merényletrõl tudott, de kikötése volt, hogy nem gyilkolhatják meg, amikor azonban az események mégis így alakultak, döntenie kellett, hogy elfoglalja a trónt, vagy apja sorsában osztozik.

Hatalomra kerülését igyekezett *közérzetjavító*, a cárgyilkosságról a közfigyelmet elterelő intézkedések meghozatalára fordítani, s jelezni, hogy apja autoriter gyakorlata után nagyanyja felvilágosult, a törvényeket és a privilégiumokat tiszteletben tartó korszakához kíván visszatérni. Uralkodása első négy napja alatt 156 embernek adott kegyelmet, néhány hónap alatt 12 ezer, atya által mellõzött nemes helyzetén javított, amnesztiában részesítette a külföldre menekülteket, lehetővé tette a határon túli utazásokat, engedélyezte a magánnyomdák mûködését és a külföldi könyvek behozatalát. Április másodikán *helyreállította Nagy Katalin adománylevelét a városoknak és a nemességnek*, ezzel meghatározott keretek között garantálta privilégiumaikat, újból bevezette a kormányzósági nemesi választásokat, *megszüntette a Nagy Péter kora óta mûködõ Titkos Expedíciót*, a hírhedt titkosrendõrséget. Szeptemberben *betiltotta a kínzásokat és a kényszervallatásokat*, még magának a kínzás szónak a használatát is.

REFORMKONCEPCIÓK – A TITKOS BIZOTTSÁG

Intézkedési során többször is hangsúlyozta, hogy szükségesnek tartja Oroszország despotikus uralmi gyakorlatát az alkotmányosság irányába átalakítani. Mivel az orosz társadalom többsége erre még nem volt kész, és a nemesség részérõl is várhatóan óriási ellenállásra lehetett számítani, a reformokat kidolgozó testületet a szabadkõmûves páholyok mintájára, *1801 májusában* ún. *Tikos Bizottságként* hozta létre, barátaiból, felvilágosult szellemiségû, művelt elõkelõségekbõl. Az alig néhány emberbõl álló, egyes kortársak által „jakobinus csoport”-nak nevezett társaság (Kocsubej, Novoszilcev, Sztroganov, Czartorisky) *1804 szeptemberéig* mûködött, s elsõként tett kísérletet az orosz történelemben *alkotmányos rendszer* kidolgozására. A konstitúció gondolatának két kulcskérdése volt, az **egyeduralom** és a **jobbágykérdés**. Itt két, látszólag antagonisztikus kérdés ütközött: hogy lehet úgy fenntartani az egyeduralmat, hogy az uralkodó hatáskörét alkotmányos intézmények korlátozzák, és hogy lehet úgy felszabadítani a jobbágyt, hogy az ne sértse a nemesség érdekeit? Az informálisan mûködõ testület több *reformkonceptiót* kidolgozott, és ezek egy része bevezetésre is került. Mivel azonban a társadalom legszélesebb rétegei nem tudtak errõl, nem elõzték meg széleskörû viták, vagy akár ismeretterjesztés az intézkedéseket, a gyakran szellemes ötleteken alapuló tervezetek többsége kudarcot vallott.

1801-ben elfogadták és törvényerõre emelték (!) *Mordvinov* tengernagy és *Rumjancev* gróf tervezetét, akik úgy gondolták, hogy a jobbágykérdés megoldása a nemesség szabad versenyre kényszerítése. Ennek érdekében lehetővé tették a kereskedõk, a városi polgárok és az állami parasztok ingatlanvásárlását, arra gondolván, hogy a bér munkát alkalmazó új birtokok rendszere rádõbbenti a nemességet a jobbágyi munka korszerûtlen voltára, s majd saját jól felfogott

gazdasági érdekéből fogja felszabadítani jobbágyait. A törvényerőre emelkedett rendeletet 1803-ban *Rumjancev* kiegészítő törvénye követte, amely lehetővé tette a pénzzel rendelkező parasztnak, hogy megváltásért földesuraikkal szembeni terheiket és a telkeiket. Az *önkéntes örökváltásra* emlékeztető törvény végrehajtását akadályozta, hogy a nemesség irreálisan magasán szabta meg a legtöbb helyen a megváltási összeget annak érdekében, hogy ily módon tegye lehetetlenné jobbágyai függetlenedését. Mégis a két törvény eredményeként közel 50 000 család, az orosz parasztság mintegy fél százaléka tudta megváltani magát a század első felében, akik gyarapították a szabad tulajdonosok táborát, de a nemesi földmonopólium megtörése valójában nem sikerült. Ehhez olyan további törvények eltávolítására (deregulálására) is szükség lett volna, mint például, hogy nem nemes csak jobbágy nélkül vásárolhat földet. Kétségtelen pozitív hozadéká azonban az első megváltási próbálkozásoknak, hogy újból életbe léptették Nagy Péter 1721-es rendeletét, amely tiltotta a jobbágyok föld nélkül történő adásvételét. Egy szűk művelt elit felülről jövő, előkészítetlen, mégoly ötletes elgondolásainak befogadására és végrehajtására a társadalom ekkor még nem tűnt képesnek.

Kevesebbet ért el a Titkos Bizottság a *törvényes rend átalakítása, és az alkotmányosság kialakítása tekintetében*. Az eredeti elgondolás szerint Sándor *kiáltványt* bocsátott volna ki, amelyben garantálta volna a lakosság alapjogait, leszűkítette volna a felségsértés fogalmát, s bevezette volna a lelkiismereti szabadságot. Az ambiciózus ötletből az egyes vallásfelekezetek szabadságjogainak bővítése, a *raszkolnyikok* iránti nagyobb tolerancia, illetve néhány új szekta engedélyezése illetve betelepülése valósult meg.

Az *államszervezeti kérdésekben* ugyanakkor jóval megragadhatóbb változásokat szült a Bizottság tevékenysége, hiszen erre sokkal közvetlenebb hatást tudott gyakorolni. 1802-ben szabályozták a *Szenátust*, inentől a Legfelsőbb Bíróság, és Legfőbb Ellenőrzési Szerv feladatait látja el. Szintén ettől az évtől bevezették a **minisztériumok** rendszerét, a Nagy Péter óta működő kollégiumok helyett. Eleinte 7 új országos szakmai főhatóságot hoztak létre, majd különböző összevonások és átszervezések után ez a szám 8-ban stabilizálódott. Az egyes közigazgatási ágazatok élére került a külügy, a belügy, a hadsereg és haditengerészet-ügy, az igazságügy, a pénzügy, és a kereskedelem. Új minisztériumként jelent meg az *oktatásügy*. Az új hatóságok élén már egyetlen ember állt országos hatáskörrel és teljes egyszemélyi felelősséggel, ami lényegében megfelelt a nyugat európai országok gyakorlatának. Az egyes minisztériumok 2–300 főt foglalkoztattak, a belügy irányítása alá tartozott a mezőgazdaság és az egészségügy is, a pénzügy felügyelte az adókat és az állami birtokokat, a kereskedelmi irányította a vámügyeket. *Minisztertanács, tehát tulajdonképpen kormány* egészen 1812-ig *nem volt, így nem lehetett miniszterelnök, kormányfő sem*. Az egyes miniszterek közvetlenül az uralkodónak referáltak saját területükről. A miniszterek között kb. fele-fele arányban találunk reformpártiakat és ellenzőket, de a Tikos Bizottság tagjainak Sándor szándékosan nem adott tárcát. Korlátozta a kiépülő új intézményrendszer demokratizálódását, hogy az egyes területek, régiók kormányzóinak közvetlenül az uralkodónak kellett jelentést tenniük, nem pedig a szenátusnak, így a „kézi vezérlés” számos eleme fennmaradt.

Ezen a területen a legjelentősebb változások az oktatásban játszódtak le. Korábban az országnak csak három **egyeteme** volt, a vilnai, a tartui, és a moszkvai. Ezek mellé megszervezték a kazanyi, a harkovi, a szentpétervári és a varsói universitasokat is. Az egyetemi autonómia meglepően nagy volt, a diákok maguk választhattak tanárt, dékánt, rektort, tanszabadságot élveztek stb. Az Orosz Tudományos Akadémiát átszervezték, s a *középfokú oktatást* is jelentősen bővítették: a 40 gimnázium mellett kadetiskolák és líceumok kezdték meg működésüket, amelyek mintegy átmenetet jelentettek a középiskolák és a főiskolák között. Mint minden korábbi oktatási reform során, most is az alapok, a *népoktatás* ügye mozdult legnehezebben előre: az elemi iskolák

létrehozása az alapfokú hatóságok feladata volt, akik ebben sem korábban, sem most nem jeleskedtek. *1803-ban hat iskolai körzetet* hoztak létre, amelyek élén *kurátorok* álltak, ők felügyelték a népiskolákat, a tanítói és papi szemináriumokat, a középiskolákat, majd a létrejövő egyetemeket is. A kultúra területén egyetlen komoly visszalépés történt a progresszív intézkedések sorában, *1804-től bevezették a kéziratok előzetes cenzúráját*.

1805-ben az óvatos reformok kora átmenetileg *abbamaradt*, mert Oroszországot a napóleoni háborúk kötötték le. 1807 után, mivel békét kötöttek a nagy francia hódítóval akinek a cári monarchia formálisan a szövetségese lett, *a reformok újból folytatódtak*, ez az időszak *1808 és 1812 közé tehető*. Az Oroszhon elleni támadás értelemszerűen ismét a honvédelemre és a külpolitikára helyezte a hangsúlyt, majd az 1815-ös győzelem után Sándort a legyőzött Franciaország megszerzése, a győzelem gyümölcseinek kiaknázása, a Szent Szövetség megalakítása kötötte le, a reformok kérdése háttérbe szorul. *1819-től* negatív fordulatot vesznek az események, *megindul a regresszió kora*, jó néhány reformot visszavonnak, szigorításokat léptetnek életbe, bizonyos területeken még a századelőnél is rosszabb helyzet alakul ki. Ugyanakkor az orosz belpolitikai élet nem feltétlenül ciklikus, számos ügyben folyamatosság volt tapasztalható, és a reform-nekibuzdulások nem képeztek korszakhatárokat.

BELPOLITIKA A SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN

Számos olyan ügy van, amely már a múlt században keletkezett, de kihattott a 19. század elejének orosz belpolitikai történéseire is. Az egyik ilyen probléma a Birodalom számára korábban ismeretlen **zsidókérdés** volt. Lengyelország 1772-es első felosztása után kb. egymillió zsidó lakos került az orosz állam területére, s a vallásilag és szokásaiban is zárt orosz társadalomnak fel kellett dolgoznia egy más kultúrájú és vallású, hasonlóan zárt népcsoport jelenlétét, amelyet ráadásul a korabeli vallási elgondolások szerint „krisztusgyilkosoknak” tartottak. (Hozzá kell tennünk azonban, hogy az ortodoxia szerint a nyugati latin kereszténység sem más, mint eretnek eltévelyedés.) A zsidók számára létrehozták Dél-Ukrajnában és Fehér-Oroszországban az ún. „*letelepedési övezetet*,” ezen belül is csak városokban lakhattak, 1794-től a keresztények adójának háromszorosát fizették, a „*zónát*” nem hagyhatták el. *1798-ban Gyerzsavin* szenátort küldték ki a kérdés megvizsgálására, jelentésével azonban Pál nem foglalkozott.

Sándor volt az első, aki bizottságot állított fel a kérdés tanulmányozására – méghozzá többségében a radikálisan reformpárti Tikos Bizottság tagjaiból –, s most első ízben meghallgatták a zsidóság képviselőit is. Az ennek eredményeképpen megjelenő *1804-es rendelet* fenntartotta ugyan a zónát, de határait kibővítette a kaukázusi és az asztrahanyi kormányzóságokkal, ezen belül szabadon mozoghattak, és mint a Birodalom minden alattvalója, törvényes védelmet élveztek. Falura most sem költözhetek ki, és nem foglalkozhattak italkereskedelemmel, de kitörési pontot kínáltak számukra a tanulni vágyó fiatalok kiengedésével, ugyanis egyetemi tanulmányok folytatása vagy katonai szolgálat céljából el lehetett hagyni az övezetet, ez után viszont a diplomás, vagy katonaviselt zsidók már a Birodalom más részein is letelepedhettek.

A belpolitika másik újdonságnak számító problémaköre a **telepéskérdés** volt. 1803–1805 között csehek, németek és délszlávok telepedtek le, elsősorban a birodalom déli kormányzóságaiban, ahová összesen mintegy 5000 fő érkezett. Az újkori hospesek behozatalának a célja az volt, hogy életmódjukkal, magasabb szintű termelési kultúrájukkal húzóerőt gyakoroljanak az orosz parasztságra, segítsék a korszerű mezőgazdasági termelési technikák elterjedését. Ez az elképélés nem vált be, mert a telepések zárt tömbökbe tömörültek, és elzárkóztak az orosz lakosságtól.

A sándori liberális enyhítések, és a Szent Szinódust felügyelő főügyész *Golicin* herceg toleranciája érdekes, alkalmanként meghökkentő új jelenségeket hoztak létre a **vallási és hitéletben**. Miután megszűnt a szekták üldözése, lehetővé vált számukra új templomok építése és beszentelése, két szekta rohamosan megerősödött, és gomba módjára terjedt a Birodalomban; a *hliszteké*, és a *szkopcoké*. A hlisztek a középkori európai flagellánság oroszországi változata, önkínzó aszkéta szekta, amely folyamatosan emlékeztette magát a földi lét nyomorúságára, erőteljes mazochista szertartások keretében, ugyancsak rendkívül intenzíven megélték a bűnt, elsősorban a paráznság vétkét, annak érdekében, hogy később saját vezetőiknek tett gyónásaik hitelesebbek legyenek, megélhetésüket jóslásból, jövődömondásból biztosították. A belőlük kivált szkopcok még radikálisabb voltak, a földi élet minden átkát, az ördög megszemélyesülését a női szépségben, és az iránta érzett vonzalomban látták, ezért „el akarták vágni a hozzá vezető utat”, vagyis *kasztráltatták* magukat. Az új szekták meglepően népszerűvé váltak, még az udvarban is megjelent egy-egy képviselőjük, néhány kormányzóságban engedélyezték a „végekre” történő kitelepülésüket és ott legális működésüket, például Asztrahány és Szamara térségében.

Ismét felmerült *Oroszország katolikus hitre térítésének koncepciója* is, amely I. Pál korában már komoly elképzelésként létezett (többek között ez volt az uralkodó meggyilkolásának egyik oka). Egy Pétervárra települt francia jezsuita szerzetes, Joseph de *Maistre* a nyugaton már bevált technikával, az udvarhölgyek megtérítésével kezdte, nekik kellett volna „hozniuk” befolyásos férjeiket, a vezető államférfiak pedig hozták volna magát az országot. Bár a térítés kudarcra végződött, számos előkelő pétervári udvarhölgy vallotta magát a francia szerzetes „lelki leányának”. A hirtelen jött vallási szabadság éveiben olyan vad ötletek is felmerültek, mint *Jelenskyé*, aki az utolsó lengyel király kamarása volt. Előbb Pétervárott szkopc lett, majd javasolta *állami jövődömondó testület* felállítását ókori római mintára, elnöknek a szkopcok alapító atyját, *Szelivanovot* javasolta.

Fontos változások következtek be a századelőn a **kereskedelemben** is. Még Pál hagyta jóvá 1799-ben *Selehov tervzetét* (15 évvel a benyújtása után) a csendes-óceáni kereskedelem fejlesztésére, így jött létre az *Orosz–Amerikai Kereskedelmi Társaság*, a hasonló nyugati társaságok mintájára. (Brit Kelet-indiai stb.) Miután fejlődésnek indult, székhelyét Sándor Irkutszkból Pétervárra helyeztette. *Odessza vámmentes kikötői rangot kapott*, ami megnyitotta a perspektívát a város gyors ütemű fejlődése előtt, s mivel a kikötőváros a letelepedési zónához tartozott, ez nemcsak az orosz lakosság számára jelentett lehetőségeket.

SZPERANSZKIJ ALKOTMÁNYTERVEZETE

Mihail Szperanszkij, egy falusi pópa fia, gyorsan emelkedett fel a hivatali ranglétrán. Az egyházi szeminárium elvégzése után a főügyészi hivatal iktatója lett, a Titkos Bizottsággal való személyes kapcsolata megnyitotta számára az udvar felé vezető utat, a tilsiti béke megkötésekor már Sándor környezetében találjuk, amit kitűnő francia nyelvtudásának is köszönhetett. 1808-tól már ő volt a Törvényelőkészítő Bizottság titkára, 1809-ben ő fogalmazta meg a finn alkotmányt, és 1807-től ő írta Sándor legtöbb trónbeszédét. Európai tapasztalatai döbbsentették rá az orosz helyzet tarthatatlanságára, mint írta „*ott az intézmények jobbak, nálunk az emberek*”. 1809-re készült el nagyszabású reformtervezetével, *A bevezetés az állami törvények gyűjteményébe* cíművel, ebben Oroszország alkotmányos monarchiává történő átalakítását javasolta, olyan állammá, ahol a jognak intézményi garanciái vannak. „A rabság megszüntetése érdekében” a *jobbágyság felszabadítását* tartotta szükségesnek, első lépésben személyileg szabaddá tette volna a földesúrtól (csak a földhöz maradna kötelezettsége), a második lépésben megkapta volna a teljes személyi

szabadságot, azaz elköltözhetett volna, de nem jutott volna földhöz. Második lépésnek az *alkotmányos jogállam megteremtését* gondolta, ahol a monarchát állami alaptörvény korlátozza, és a monarchikus nemesség ellenőrzi. Harmadik lépésben a „rabság megszüntetését” tűzte ki célul, mert a szabad népnek érdekazonossága kell, hogy legyen az arisztokráciával és az uralkodóval. Orosz viszonylatban Szperanszkij tervezetében bukkan fel először a *hatalmi ágak szétválasztásának gondolata*: a törvényhozó feladatokat az Állami Duma látja el, a *végrehajtó* hatalmat a dumának *felelős minisztériumok* jelentik, a *bírói hatalmat* pedig a *Szenátus* gyakorolja. A teljes közigazgatási rendszert választott önkormányzati jellegűvé, azaz *zemsztvo-alapúvá* kívánta átalakítani. *Négyszintű közigazgatási rendszerének* első lépcsőjében a parasztok és a helyi földesurak delegálták a képviselőket a járási dumákba, innen a körzeti, majd a kormányzósági dumákba küldték tovább a képviselőket, a legfelsőbb szintet pedig az Állami Duma jelentette. A *végrehajtó hatalmat* a fentihez hasonló módon, 4 szinten képzelte el, minisztériumi, kormányzósági, kerületi és járási *igazgatóságokban* gondolkodott, amelyek vezetését a helyi dumák választják, igazgatóját pedig a minisztérium nevezi ki. *A független igazságszolgáltatást* a létrehozandó rendszer harmadik elemeként álmodta meg, oly módon, hogy a Szenátust az Állami Duma, a helyi bíróságokat pedig a helyi zemsztvo-testületek választották volna meg, így a bíróságok élén választott bírák állnak, a bíróságok tagjai pedig ülnökök. *Választójog* szempontjából négy részre osztotta a lakosságot. A nemesség általános politikai jogokkal és kiváltságokkal rendelkezett, a polgárság – ahová ő a kereskedőket, iparosokat, ingatlanulajdonosokat sorolta – politikai jogokkal igen, de kiváltságokkal nem bírt. A harmadik rendbe a parasztokat, a negyedikbe a munkásokat tette, akik bizonyos személyi jogosultságokkal rendelkeztek ugyan, de politikai jogokkal nem. *Tervezetének sommázata, hogy Oroszország felemelése érdekében szükség van alkotmányra, mert az korlátozza az uralkodót, és szükség van a rabság megszüntetésére, mert az akadályozza egy törvényes rend kiépítését.*

A tervezetet az uralkodó 1810-ben jóváhagyta, mert Sándor saját ifjúkori álmainak megvalósulását, a Tikos Bizottság munkájának folytatását látta benne, igaz, hogy az életbeléptetés a nemesség ellenállása miatt erősen szűkített formában történt. Beépített fékként létrehozták az *Államtanácsot* (egészen 1917-ig állt fenn), amely kizárólag kinevezett és meghívott képviselőkkel állt, és eleinte az uralkodó személyes tanácsadó testületeként működött. A törvényt csomag, még így is óriási felháborodást váltott ki az arisztokrácia köreiben, *Karamzin* konzervatív történész egész dolgozatot írt ellene. A kibontakozó ellenszenvhullám közepette *Szperanszkij 1812-ben* egy udvari intrika következtében *kegyvesztett lett*, és büntetésből kinevezték Szibéria kormányzójává, ami kétségteljesen jót tett Szibéria lakosságának, hiszen ottani reformjaival normalizálta a távol-keleti állapotokat, és sokat tett a hatalmas területek békés birodalomba integrálásáért. Reformjai távozása után az ország többi részén is folytatódott, I. Sándor az ő elképzelései alapján szabadította fel *1816-ban az észtföldi, 1817-ben a kurlandi, 1819-ben a livóniai parasztságot*, mintegy tesztelve, hogy hogyan működik a személyileg szabad parasztság intézménye. A felszabadítási folyamatot az ukrán nemesség tiltakozása miatt leállították, de a balti területek lakóinak viszonylagos szabadsága megmaradt.

REGRESSZÍV FORDULAT— AZ „ARAKSEJEVCSINA” ÉS MAGNYICKIJ

Az orosz történelemben a „scsina” jelzőt olyan személyek neve mellé illesztik, akik rossz emléket hagytak maguk után, a kifejezést araksejevi érának, vagy *araksejevi korszaknak* lehetne lefordítani. *Pjotr Araksejev* először még I. Pál környezetében bukkant fel, mint a gárda kiképzőtisztje, 1803-tól a tüzérség főfelügyelője, 1806–1810 között hadügyminiszter. 1812-ben, nem sokkal Napóleon támadása előtt Sándor kinevezett egy szándékosan kis hatáskörrel

rendelkező miniszterelnököt, Arakcsejev pedig a helyettese lett 1815-ig. A személye iránti gyűlölet több forrásból táplálkozott: egy részről féltékenyek voltak rá, mint több uralkodót kiszolgáló udvari karrieristára, „a *hízelgés ördögi nagymesterének*” tartották, másrészt azonban rettegetek tőle, mert az uralkodó bizalmasaként *biankó parancsok* birtokába jutott, és ezekkel tetszése szerint válthatott le, vagy nevezhetett ki embereket, még kormányzókat is, vagy akár elfogathatta, bebörtönöztethette őket. Kegyetlensége egyébként is közmondásos volt. Tusinói birtokán sós vízben áztatták a magyarórpálcát, hogy a parasztokra nyilvánosan kiszabott botbüntetés még hatásosabb legyen.

A nevével fémjelzett időszak legrettenetesebb alkotása azonban a **katonai telepek** létrehozása volt. Már a rendszer 1809-es kipróbálása több tízezer ember életébe került, ugyanis Mogiljov térségébe letelepítettek több ezer katonát azzal a céllal, hogy majd – ókori római mintára – egyszerre lesznek földművelők és határőrök. Ehhez a mogiljovi parasztokat egyszerűen kitelepítették, többségük az úton elpusztult. A rendszert végül is 1816–21 között építették ki a novgorodi, mogiljovi, harkovi, jekatyerinoszlavi határőrvidéken; 375 000 embert telepítettek le, a telepek főparancsnoka Arakcsejev lett. A földműves katonák egyenruhában és vezényszóra dolgoztak, életük minden elemét aprólékos katonai szabályok írták elő. Engedéllyel házasodhattak, évente egy gyereket kellett produkálniuk, ha nem, feleségük köteles volt 7 vég vásznat szőni. Gyermeküket 7 éves korukban kantonista zászlóaljukba írtatták be, majd az alaptanulmányok elvégzése után, 12–18 éves koruk között szüleik gazdaságában dolgoztak, 18 évesen már felvették őket apjuk ezredébe. A katonai telepek erős *Patyomkin-jelleget* mutattak: a szemre mutató házakban tilos volt befűteni, mert az összekoszolta volna őket, a folyókon épített hidakat nem használták, mert az tönkretette volna őket stb. Miután a még az orosz hadsereg mércéjével mérve is embertelen rendszer ellen 1820 körül több helyütt is lázadások törtek ki, szigorították a büntetéseket; szintén római mintára bevezették a *vesszőfutást* és a *tizedelést*.

Ugyanakkor Arakcsejev sem volt ördög, bármennyire is annak tartották kortársai. Eredetileg miniszterelnök-helyettesi tisztségét azért kapta, hogy folytassa Szperanszkij reformjait, mégpedig a legégetőbb félbehagyott intézkedést, a *jobbágyfelszabadítás* koncepciójának kidolgozását bízták rá. Arakcsejev ebben is ambiciózus volt, bár tervezetét – amelynek lényege, hogy a megváltási összeg szabott legyen, azt 5%-os tőkésített *obrok* (adó) alapján számolják ki, és a parasztok számára a megváltás kifizetéséhez az állam nyújtson hitelt – figyelmen kívül hagyták, 1861-ben azonban, a II. Sándor féle jobbágyfelszabadításnál mégis ezt vették elő, és ez vált a tényleges reform elméleti alapjává. *Saját zsebből támogatta a kultúrát is*, Novgorodban saját költségén kadetiskolát állított fel, több mint 150 alapfokú tanintézet és ipariskola létrehozását finanszírozta, nevéhez fűződik az első orosz tanítóképző szeminárium létrehozása is. Arakcsejev a kor gyermeke volt: kemény, elvtelen karrierista, aki „felfelé hízelgett, lefelé taposott” de a rábízott feladatokat ambícióval és igényesen hajtotta végre.

A regresszió másik, talán még ennél is látványosabb jelensége **Magnyickij kulturális ellenforradalma** volt. A századelői egyetemalapítási hullámot az orosz kultúra aranykora követte; ebben az időszakban alkotott *Puskin*, *Gogol*, *Lermontov*, *Turgenyev* stb. Új újságok jelentek meg, kulturális egyesületek, bibliatársulások alakultak, magániskolákat hoztak létre. Ekkor jelent meg Karamzin nagyszabású és nagyhatású műve az orosz történelemről. Másrésztől megmozdulnak egyre erőteljesebben azok az erők is, amelyek féltették a szláv kultúrát és az ortodoxiát a „nyugati liberális mótelytől”, ennek az irányzatnak legmarkánsabb képviselője **Mihail Magnyickij** volt. Eredetileg szabadkőművesként indult, Szperanszkij hívei közé tartozott, majd hamar feladta ideáljait, és Arakcsejev és a hatalom új urainak köreiből csatlakozott. A renegátok lélektana szerint többszörös bizonyítási vágy fűtötte; Szimbirszkben anonim módon közzétett leveleiben az *inkvizíció bevezetését* (katolikus intézmény!), *szigorú cenzúrát*, a *szabad-*

közművesség betiltását követelte. Mégis akkor vált hírhedtté, amikor a Szimbirszki Tankerület kurátoraként kiküldték a *Kazanyi Egyetem felülvizsgálására*. Jelentésében az *oktatás betiltása, a professzori kar szélnek eresztése* mellett nem kevesebbet javasolt, mint hogy *az egyetemet zárják be, és épületét rombolják porig, „mert tele van forradalmárokkal”*. A józanabb politikai erők és maga az uralkodó is a lerombolás helyett az egyetem szent szövetségi szellemiségű újjászervezésére adott megbízást, a kitüntető feladatot furcsa módon a felszámolást javasló Magnyickij kapta. (!)

„Reformjai” sorában betiltotta a nyugati filozófia oktatását, római jog helyett a bizánci jog tanítását vezette be, megtiltotta a boncolásokat, a matematikában a háromszög fogalmát csak a szentháromság példáján keresztül lehetett tanítani, indexet állított össze a nemkívánatos művekről. Kikerült az oktatható tantárgyak köréből a geológia és a csillagászat is, *„mert elvei nem feleltek meg az ortodoxia szellemiségének”*. Kísérletet tett a színház és a színjátszás betiltására is, de ebbéli törekvései már nem jártak sikerrel. Elméleti munkássága az *eurázsiai gondolat* kimunkálására irányult, amelynek lényege, hogy a tatár hódítás Oroszország történetének pozitív aktusa volt, ugyanis *nem az oroszok mentették meg Európát a tatároktól, hanem a tatárok Oroszont Európától*. Magnyickij felfogásában minden káros volt, ami nyugatról érkezett, így az európai hatások kiküszöbölését, és ennek érdekében, Oroszország teljes izolációját kívánta. Példája követőkre talált, Dmitrij *Runyics*, a Szentpétervári Egyetemet felülvizsgáló kurátor jelentésében Magnyickijhoz hasonló következtetésekre jutott. Kettejük és követőik tevékenysége is hozzájárult ahhoz, hogy *1823-ban ismét megtiltották a külföldi egyetemeken történő tanulmányokat*, a korábban külföldön tanult diákokat nem vették át orosz egyetemre. A regresszió vezéralakjainak karrierje Sándor halála után 1826-ban ért véget, mert sikkasztáson érték őket, s egykori patrónusuknak, Arakcsejvnek sem volt már inyére növekvő befolyásuk.

A DEKABRISTA MOZGALOM

A fiatal orosz értelmiségiek és katonatisztek tömegesen a napóleoni háborúk során lépték át először az Orosz Birodalom határát, s bármennyire háborús körülmények között is, de megismerkedtek Európa középső és nyugati felének valóságával, a kontraszt mellbevágó volt. Eleinte bíztak I. Sándor reformjaiban, ám a szent szövetségi folyamat beindulását és az Arakcsejev–Magnyickij-féle belpolitikai retrográd fordulatot követően, önálló szervezkedésbe kezdtek. Elsőként a *Honmentő Szövetség* jött létre 1816-ban titkos szabadkőműves páholy formájában, Alekszandr *Muravjov* ezredes irányítása alatt, mintegy 25–30 tag részvételével. Programjuk még nem sokban tért el a sándori reformok eredeti programjától: jobbágyfelszabadítást és alkotmányos monarchiát követeltek. Ebben a csoportban tűnt fel egy harcosabb, radikálisabb irányvonalat képviselő fiatalember, Pavel *Pesztyel*, aki az 1818-ban alakult új szervezetben, a *Közjó Szövetségében* már meghatározó szerepet játszott. Nekik már kb. 100 tagjuk volt, programjuk középpontjában a köztársaság gondolata állt, s megkezdték vidéki hálózatuknak, az *intézőségeknek* a kiépítését, legjelentősebbé a Tulcsányiban létrejött illegális *Déli Intézőség* vált, lényegében innen irányították a mozgalmat. 1821-ben, Moszkvában a szabadkőműves páholyok illegális kongresszust tartottak, ahol a mérsékeltek, félve Pesztyelék szélsőséges nézeteitől az intézőségeket feloszlattottnak nyilvánították. A szétválás után Pesztyel most már önállóan szervezte meg saját táborát, így jött létre *Odesszában a Déli Társaság*. Pesztyel programja végtelenül radikális volt. A hatalmat *államcsínnnyel* kellett volna átvenni, amit a *cári család likvidálása* követett volna, majd ki kell kiáltani az *oszthatatlan köztársaságot*, ideiglenes kormányt kell létrehozni, s az átmenet biztosítására *katonai diktatúrát* kell bevezetni. Az új hatalmat 50 000 rendőr és csendőr garantálta volna, a *választójogot* általánosnak és cenzus

nélkülinek képzelték el, a földet megváltás nélkül odaadták volna a parasztnak, tehát lényegében eljutottak a *földosztás* gondolatáig. Az 1822-ben Szentpétervárott létrejött **Északi Társaság** Rilejev és Muravjov irányítás alatt állt, ők egy *alkotmányos monarchiát* elfogadhatónak tartottak volna kétkamarás parlamenttel, cenzusos választójogot, a jobbágyrendszer eltörlését akarták oly módon, hogy a föld a nemesség tulajdonában maradjon. Rilejev és társai adták ki 1823-tól a „*Sarkcsillag*” című lapot, amely formailag irodalmi újság volt, de ebben jelent meg első ízben az arakcsejevi rendszer nyílt bírálata. 1823-ban, az *ukrajnai Volhíniában* jött létre a harmadik jelentősebb illegális szervezet, az „*Egyesült Szlávok Társasága*”. A *Boriszov fivérek* irányítása alatt álló szervezetnek nem volt részletesen kidolgozott programja, másokhoz hasonlóan ők is jobbágyfelszabadítást és a cárizmus eltörlését kívánták, legfontosabb alapgondolatuk a pánszláv eszme egy korai formája volt, mely szerint „*az összes szlávot egyesíteni kell egy demokratikus köztársaságban*”. A Szláv Társaság hamarosan a déliekhez csatlakozott, és szervezetenként összeolvadt vele.

A megmozdulásra hirtelen jó alkalmat kínált *I. Sándor váratlan halála*. Az uralkodó 1825. december 1-jén *sárgalázban elhunyt*. Miután a trónöröklés kérdésében bizonytalanságok merültek fel (Sándor idősebbik öccse, *Konysztanytin*, mivel katolikus lengyel hercegnő volt a felesége, lemondott a trónról), a kisebbik testvér, *Miklós december 14-ére* tervezett felesketése napján az Északi Társaság kirobbantotta a felkelést. Az előkészítetlen akcióhoz azonban sem a pétervári helyőrség, sem a többi alakulat nem csatlakozott, a diktátorra kikiáltott *Trubeckoj* herceg meg sem jelent a Szenátus téren, ahová a felkelők kivonultak, és katonai négyyszögbe állva követeléseiket hangoztatták. Így több sikertelen megegyezési kísérlet után, melynek során a felkelők tüzet nyitottak még a tárgyalni kívánó új uralkodóra is, este szétlőtték a felkelőket. A fővárosi megmozdulás kudarca után január 3-ig leverték a néhány vidéken fellázadt alakulatot, és rendőri eszközökkel felszámolták a Déli Társaságot. Alapos bírósági eljárás után a felkelés öt vezetőjét – *Muravjov-Apostolt*, *Besztuzsev-Rumint*, *Peszttyelt*, *Rilejevet* és *Kahovszkijt* kivégezték, 31 főt Szibériába száműztek, de a felkelés és a per nemcsak az orosz értelmiség és a közvélemény, hanem az új uralkodó számára is komoly tanulságokat hordozott.

I. SÁNDOR KÜLPOLITIKÁJA – OROSZORSZÁG A NAPÓLEONI HÁBORÚKBAN

Trónra kerülése után a cár első intézkedéseinek egyikeként rendezte *Angliával* az apja politikája miatt megromlott viszonyt, és a szigetországgal *kölcsönös barátsági egyezményt* kötött, amit elősegített, hogy Franciaország is békét kötött Angliával *Amiens-ben, 1802-ben*. Visszahívta az I. Pál által közép-ázsiai expedícióra küldött kozákokat, felmérvén, hogy a katonai kaland csak kudarccal végződhet. A franciákkal és az angolokkal egyidejűleg fenntartott jó viszony politikája 1804-ig tartott, ekkor angol kezdeményezésre katonai szerződést kötöttek Napóleon ellen, amelyhez Ausztria és Svédország is csatlakozott. Ebben, már nemcsak a forradalmi Franciaország legyőzését, hanem a Bourbon restaurációt is célként tűzték ki. A háborút Ausztria indította meg, a támadást *Kutuzov* tábornok vezetése alatt egy 150 ezer fős orosz hadsereg támogatta, a kontinentális akció Napóleont tervezett angol inváziójának feladására készítette. *Mack* tábornok azonban *Ulmban* megadta magát, ezért *Kutuzov* is visszavonult, ráadásul egy 6000 fős, *Bagratyion* tábornok irányítása alatt álló utóvédet a franciák lényegében megsemmisítettek. A maradék orosz és osztrák erők *Austerlitz mellett* egyesültek, ahol 1805. december 2-án súlyos vereséget szenvedtek, többek között a két uralkodó hadvezetésbe történő felesleges beavatkozása miatt. Ausztria legyőzése után Napóleon bevonult Bécsbe, majd Poroszország ellen fordult, Oroszország most a porosz szövetséges segítségére sietett, de elkésett, *Frigyes Vilmos Jénánál* 1806-ban vereséget szenvedett, még ebben az évben elesett *Berlin*, 1807 januárjában pedig, a

francia csapatok már elfoglalták *Varsót* is. A cári monarchia a Visztula középső folyása mentén koncentráta erőit, azonban két ízben is vereséget szenvedett: először februárban *Eylaunál* Kelet-Poroszországban, majd június 26-án *Friedland* mellett. A két ütközetben az orosz hadsereg több mint egynegyede odaveszett, ezért Sándor rákényszerült a *békekötésre*, amire *Tilsitben* került sor. Ebben az orosz uralkodó kénytelen volt Napóleon valamennyi hódítását elismerni, csatlakozni a még 1806-ban meghirdetett Anglia elleni kontinentális zárlathoz, s tudomásul venni Lengyelország elvesztését, a Varsói Hercegség (később Nagyhercegség) megalakítását.

A béke hírére az orosz közvélemény ellenségesen reagált, a Titkos Bizottság tagjai lemondtak, hiszen Sándor lényegében vazallusi viszonyt vállalt „*a korzikai jöttmentel*” szemben. Ekkor ívelt fel Sziperanszkij karrierje, aki az uralkodó tolmácsa volt, és akit joggal a francia vonal emberének tartottak. Az Angliával való szakításhoz a francia katonai sikerek mellett az is hozzájárult, hogy a szigetország csak töredékét nyújtotta az eredetileg megígért anyagi támogatásnak, s orosz vélekedés szerint csak csekély részt vállalt a konkrét hadműveleti erőfeszítésekből. 1807–1812 közt a belpolitikában folytatódtek a reformok, a külpolitikában pedig Sándor a *Balkán és Skandinávia* felé fordult, mivel a tilsiti békében Napóleonról e területek tekintetében szabad kezet kapott. A román fejedelemségekben a törökkel történő hosszas háborúskodásban Kutuzov 1811-es Ruszcsuki győzelmét követően megszerezte *Besszarábiát*, ezzel párhuzamosan *1808-tól hadat üzent Svédországnak*, és sikeres hadműveletek után birtokba vett egy fontos tartományt, *Finnországot*. Ezek a sikerek némileg kompenzálták a franciáktól elszenvedett vereségeket, s nem jelentéktelen területi gyarapodással jártak. Sándor 1809-es finn parlamentben elmondott beszédében létrehozta a *Finn Nagyhercegséget* és egyúttal garantálta autonómiáját, a finneknek saját parlamentjük, közigazgatásuk, pénzük lehetett, különleges helyzetüket a Sziperanszkij által kidolgozott alkotmány garantálta. 1808-ban súlyos kudarc érte az orosz balti hadiflottát, egy vihar következtében elkeveredtek az Atlanti-óceánra, és Lisszabon kikötőjében megadták magukat az angoloknak. *1808-ban Sándornak* kínos kötelezettséget kellett teljesíteni, meg kellett jelennie az *erfurti találkozáson*, ahová Napóleon összehívta a csatlós és kliens államok uralkodóit, s ezen az orosz uralkodó személye iránti megkülönböztetett figyelem is csak némileg enyhített. *1809-ben Ausztria* ismét megtámadta Franciaországot, ezt kihasználva *Oroszország bevonult Galíciába*, s a független Krakkói Városköztársaságot megadásra kényszerítette. Maguknak a további hadműveleteknek a során a cári csapatok passzívak maradtak, de a felhatalmazás nélküli lengyel akció feszültté tette a francia–orosz viszonyt. Ehhez hozzájárult, hogy Oroszország a kontinentális zárlatot kezdettől csak tessék-lássék módon tartotta be, ugyanis a blokádnak az orosz gazdaságnak rendkívül súlyos károkat okozott; csökkent a gabonaexport, ennek megfelelően az ipari import is, egy csomó árutertermelő nemes tönkrement, a visszafizetetlen hitelek következtében pénzügyi válság alakult ki. Napóleon 1811-ben jegyzékben követelte az angol és amerikai hajók kitiltását az orosz kikötőkből, amit Sándor lényegében nem hajtott végre. Innentől kezdve nyilvánvalóvá vált, hogy a két legerősebb európai hatalom között a háború elkerülhetetlen. Mindkét fél koncentráta erőit, az oroszok a *bukaresti békével* lezárták a török háborút, majd békét, sőt szövetséget kötöttek a svédekkel annak érdekében, hogy minden erőt a várható nyugati támadás kivédésére tudjanak fordítani.

A támadás előtt Oroszország diplomáciai úton kívánta enyhíteni a nyomást, és felajánlotta Ausztriának Galícia átengedését, cserébe Szerbiáért és a román fejedelemségekért, Metternich azonban visszautasította az ajánlatot. *A Grande Armée 1812. június 24-én kelt át a Nyemanon*, mintegy 600 000 főt vonultatott föl, kb. 300 000 francia mellett 30 000 osztrákot, 20 000 poroszt, a többiek a német csatlósállamokból kerültek ki, valamint olaszok és lengyelek voltak. Velük szemben *Barclay de Tolly* orosz fővezér 110 000 emberrel rendelkezett, ehhez jött Bagratyion grúz herceg 37 000 harcosa, valamint az a kb. 50 000 katona, akik a Balkánról tartottak hazafelé

az ottani hadműveletek lezárulása után. A franciák sorra elfoglalták az orosz erődöket, ugyanakkor a hatalmas hadsereg létszáma rohamosan fogyott, egyrészt, mert az elfoglalt erősségekben helyőrséget kellett hagyniuk, másrészt az oroszok *Gyenisz Davidov* vezetésével partizánháborút kezdtek ellenük, mire Vityebszk alá értek, már kb. 60 000 fő volt a veszteségük. Sándor erőteljes személyes fellépésére a moszkvai kereskedők óriási összegekkel, a nemesek pedig, mintegy 80 000 paraszt besorozásával támogatták a honvédő erőfeszítéseket. Barclay az ellenség kifárasztására, szétzilálására építette stratégiáját, és a „*felperzselt föld*” taktikáját alkalmazta. A kívülről gyávának tűnő hadvezetést a közvélemény nem fogadta el, és augusztusban Sándor Kutuzovot, a balkáni győzőt nevezte ki főparancsnokká. Ő elődje taktikáját tartotta helyesnek, de mivel azért nevezték ki, hogy megütközzön, csatát vállalt *szeptember 7-én Borogyinánál*. Napóleon 130 000 emberével és 587 ágyújával szemben Kutuzov 100 000 emberrel és 640 ágyúval rendelkezett, a csata „döntetlen körüli” volt, ám a következő napon a franciák nyomultak előre, és ők foglalták el a fontosabb stratégiai pontokat, így az ütközet tényleges győzteseinek ők tekinthetők. A visszavonuló Kutuzov kénytelen volt feladni Moszkvát, „ahol gyalulnak, ott hullik a forgács” mondta, *Rosztocsin*, a város polgármestere azonban azzal a néhány tízezer lakossal, akik Moszkva negyed millió polgárából nem menekült el, a város védelmére próbált berendezkedni, amikor belátta, hogy ez reménytelen, akkor felgyújtották a várost.

Napóleon a Kremlben október 19-ig várta a békeajánlatot, hamis pénzt veretett, kinyomtatták a plakátokat a jobbágyfelszabadításról, s már készen állt az oroszokat különösen gyűlölő litvániai nemesség köréből felállítandó új kormány is a hatalom átvételére. Békeajánlat azonban nem érkezett, így a korán jövő októberi fagyok miatt a francia császár a visszavonulás mellett döntött: először délre kívánt vonulni, hogy melegebb területen, és nem az egyszer már felperzselt földön haladjon végig, de *Vinkovónál* Kutuzov seregei megállították, így kénytelen volt az eredeti útvonalon haladni, fagyban, élelem nélkül és állandó gerillatámadások közepette. A francia uralkodó december 5-én magára hagyta csapatait, amelyekből *december 30-ra*, a Nyemanon való újbóli átkelésre mintegy *30 000 fő maradt*. A korábban visszafordult osztrákokkal és a hátrahagyott helyőrségekkel együtt mintegy 100 ezer emberrel rendelkezett, ehhez adódik még az Oroszország által 1814-ben elengedett mintegy 30 000 hadifogoly, ennyi maradt a Nagy Ármádiából. Az orosz seregek nem álltak meg a határon, hanem gyorsan nyomultak tovább előre, a támadáshoz Anglia és Poroszország is csatlakozott, a Napóleonnal dinasztikus házasságba kényszerített *Ausztria* még habozott, de több kisebb győzelem után az *1813. február 28-án megkötött hármasszövetséghez már csatlakozott*. Ez év októberében a három napig tartó *lipcsei népek csatájában* a kétségbeesett sorozásokat elrendelő, mintegy 300 000 újoncot mozgósító Napóleon vereséget szenvedett, és *1814. március 4-én Chaumont-ban* Anglia, Poroszország, Oroszország és Ausztria *megkötötték a négyhatalmi szerződést*. Március 30-án a főként orosz erőkből álló szövetségesek bevonultak Párizsba, XVIII. Lajos visszatért, Talleyrand kormányt alakított, Napóleont császári címe megtartása mellett Elba szigetére száműzték, Franciaország megtarthatta 1792 előtti területeit.

ÚJ NAGYHATALOM AZ ÚJ EURÓPAI RENDBEN: A SZENT SZÖVETSÉG MEGALKOTÁSA

A bécsi kongresszuson folytatott tárgyalásokon Szentpétervár ambíciói a Varsói Nagyhercegség beintegrálása helyett az első lengyel felosztás utáni területek megszerzésére irányultak, partnert talált ebben a poroszokban, akik szerették volna megszerezni a Napóleon mellett utolsóként kitartó Szászországot. I. Sándor úgy érezte, hogy diktálhatja az európai rendezést, hiszen szavai-

nak a Párizsban állomásozó orosz hadsereg külön nyomatékot adott, ráadásul a békekötés értelmében 30 ezer embernek 5 évig továbbra is ott kellett állomásoznia. Metternich, félve Oroszország nagyhatalmi szerepének túlzott megerősödéstől, Castlereagh és Talleyrand felé közeledett, s formálódóban volt az *orosz–porosz tengellyel* szemben egy *osztrák–francia–angol szövetség*, amikor Napóleon visszatérése véget vetett a további titkos egyezkedéseknek. Bár a visszatérő Napóleon megtalálta, s el is küldte az ominózus egyezmény szövegét Sándornak, a koalíciót nem tudta megbontani, a diplomáciai aknát hatástalanították. *1815. június 18-án* egy kis belgiumi falu mellett, *Waterloonál*, Napóleon ősi ellenfelét, *Wellingtont* megverte, de *Büchler* utolsó pillanatban érkező poroszai végérvényesen pontot tettek a francia uralkodó pályafutására, Szent Ilona szigetére száműzték, amely a legközelebbi lakott parttól 2000 km-re helyezkedik el. Sándor kitűnő pozíciókkal rendelkezett ahhoz, hogy a „haramia” bukása után kitöltse a keletkező hatalmi vákumot, s ezt a **Szent Szövetség** létrehozására használta fel. Az 1815. szeptember 26-án alakult, I. Ferenc, III. Frigyes Vilmos, novembertől pedig XVIII. Lajos csatlakozásával létrejött szervezet lényegében az európai uralkodók keresztény erkölcsi értékrend alapján szerveződött szövetsége volt a forradalmi mozgalmakkal szemben, működését katonai értelemben a négyhatalmi szerződés szabályozta, s amelyhez a pápa, Anglia és Törökország kivételével valamennyi európai uralkodó csatlakozott.

1814-től a négyhatalmi szövetség kongresszusai irányították Európát. Az elsöre *1818-ban, Aachenben* került sor, ahol döntöttek a francia megszállási rendszer megszüntetéséről, Sándor pedig megkísérelte szorosabbra fogni az európai monarchiák szövetségét oly módon, hogy kölcsönösen garantálják a fennálló abszolutista rendszereket. Az 1820-tól kibontakozó spanyol, olasz, portugál forradalmak esetében az *1820-as troppai kongresszus* döntött, amelynek ülését 1821 januárjától *Laibachba* helyezték át. Az itt elfogadott, *Metternich-formula* néven ismertté vált tétel lényegében realizálta Sándor két évvel korábbi elgondolásait, hiszen feljogosította katonai beavatkozásra a Szövetség tagjait egymás területén, ha önerőből nem boldogulnak a lázadással vagy forradalommal. Az itt született „abszolutizmusvédő” határozatok értelmében a piemonti és a nápolyi forradalmakat Ausztria, a spanyolt pedig az *1822-es veronai döntés* alapján Franciaország verte le, a franciákat ezzel a megbízással teljes körűen rehabilitálták az új európai hatalmak rendszerében.

Sándor a távolság miatt aktívan és közvetlenül nem vett részt a hadműveletekben, megelégedett azzal, hogy diplomáciailag irányíthatta az eseményeket. 1821-től viszont súlyos dilemma elé került a *görög szabadságharc* kérdésében, mert bár Törökország nem volt keresztény, és nem volt a Szent Szövetség tagja, a felkelő görögök azonban ortodox vallásúak voltak, ugyanakkor egy legitim uralkodó elleni lázadásról volt szó. Tovább bonyolította a kérdést, hogy a felkelés élén több oroszbarát, korábban az orosz hadseregben és diplomáciai testületben szolgált katonatiszt állt (*Alexander Ypsilanti, Giovanni de Istrias* gróf stb.), s Oroszország geostratégiai érdekei is a beavatkozást kívánták volna, ám Sándornak ennek érdekében szembe kellett volna fordulnia az általa kreált rendszerrel, vagy legalábbis annak alapelveivel. Végül is az egyiptomi beavatkozás és az azt követő genocídiumok készítették cselekvésre az orosz uralkodót, de 1824-ben csak egy nemzetközi konferencia összehívásának javaslatáig jutott, amelyen három kis görög vazallusállam létrehozását kezdeményezte. A konferencián a többi tagállam képviselőiben nem uralkodók vettek részt, Anglia el sem fogadta a meghívást, Metternich pedig szándékosan ellenjavaslattal állt elő, így megoldást az erőltet próbálkozás nem hozhatott, a görög kérdésben majd csak utódja, kisebbik öccse, I. Miklós fog határozottabb lépéseket tenni.

I. MIKLÓS ABSZOLUTISTA RENDŐRÁLLAMA

I. Miklóst (1825–1855) porosz katonai szellemben nevelték, mérnöki képesítést szerzett, s mint legkisebb fiút, nem készítették fel az uralkodásra, idősebbik bátyja I. Sándor halála, és középső testvére, Konsztantyin lemondása után, szinte váratlanul lett cár. Uralkodásának három évtizedét meghatározták trónra kerülésének körülményei, a dekabrista felkelés, valamint szigorú katonás neveltetése. Feljegyezték róla, hogy olyan rendmániás volt, hogy lánya esküvőjén nemcsak a násznépet, de még a függönyöket is elrendezte. A dekabristák perét naprakészen nyomon követte, Borovkin főállamügyész minden nap összefoglalókat készített a számára, ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Oroszországot ne csak a hatalmon lévő elit nézőpontjából lássa. Elsődleges célja a további rendbontások megakadályozása lett, ezért már 1826. június 3-án létrehozta a hírhedt **harmadik ügyosztályt** Benkendorf generális vezetésével, aki „*Őfelsége saját kancelláriájának*” szervezetével megtagadta az együttműködést, az személyében a cárt sértette meg. A kékkabátos, háromszögletű kalapos politikai rendőrség és csendőrség uralkodásának szinte szimbóluma lett. Az országot hét csendőrségi körzetre osztották, mindegyik élén egy-egy tábornok állt (dekabrista elképzelés szerint!), az ő feladatuk volt a titkos társaságok és az okirat-hamisítás felderítése, „az emberek észjárásának kifürkészése”, annak megállapítása, hogy ki nyilatkozik tiszteletlenül az államról, uralkodóról, vallásról. Speciális alakulata volt a rendőrségnek az úgynevezett *obszervációs hadtest*, amely egyrésztől megfigyelte a külföldön élő oroszokat, másrésztől az Oroszországban élő külföldieket.

A rendőrség mellett másik leghírhedtebbé vált, és leginkább kiterjedt *hivatal* a **cenzori** volt. Mindent ellenőriztek előzetesen és utólag is, a könyvkiadástól és színelőadásoktól kezdve a magánleveleken át az egyetemi előadásokig mindent, ahol gondolatok fordulhattak elő, vagy kerülhettek nyilvánosságra. Az irodalomtörténet érdekessége, hogy a cenzorok száma meghaladta a publikáló irodalmárokat, valóságos *cenziúraértelmiség* alakult ki, amelynek tiszte volt örködni az orosz állam szellemi alapértékei, az „*önkénturalom, pravoszlávia, népiség*” dogmái fölött. Ha a cenzorok hibáztak, hamar Szibériában találhatták magukat, ha írni akartak, műviket egy másik cenzornak kellett bemutatniuk. Szintén a Miklós által bevezetett szigorítások közé tartoztak az *utazási korlátozások*, az országot csak gyógykezelés, vagy kereskedés céljából lehetett elhagyni, de a kereskedői útlevelé 500 rubel volt. *Tilos volt* már Sándor utolsó éveitől a *külföldi egyetemek látogatása*, kivételt képezett Poroszország, amelynek katonás, autoriter rendjét összegegyeztethetőnek ítélték az oroszországi viszonyokkal.

Ugyanakkor a *társadalom*, mint mindenhol, ahol értelmetlen korlátozások garmadája sújtja védekezett, s *számos kiskaput talált*. A műveket nem hivatalosan „előcenzúráztatták”, így a tényleges eljárás már könnyen átment, óriási szerepe volt a baksisnak is, közismert volt, hogy a pétervári cenzorok engedékenyebbek, mint a moszkvaiak. Sokan betegségeket diagnosztizáltak maguknak, egyedi mentességeket jártak ki, vagy kiváltották a kereskedőigazolványt, ha nem volt rá pénzük, akkor hamisították, nem véletlenül tartozott a rendőrség kiemelt feladatai közé az okirat-hamisítás leleplezése. S bármennyire cenzúrázták is az egyetemeket, gyakorlatilag tehetetlenek voltak, ugyanúgy, mint a magán salonokban tartott felolvasóestekkel vagy az illegálisan megjelentetett és terjesztett röplapokkal, folyóiratokkal, a kor „szamizdatjaival” szemben, és különösen nem tudtak mit kezdeni a külföldön szabadon megjelenő orosz orgánumokkal.

Szigorítottak az **oktatási rendszeren** is, 1818-tól bevezették a *rendek szerinti oktatást*, *visszaállították a tandíjat*, és újból lehetővé tették a tanulók testi fenyegetését. Minden középiskolában kötelezően tanítottak hittant, ugyanakkor a görög, latin is szerepelt a tantárgyak között, és megjelentek az első reálgimnáziumok is, amelyek már elsősorban természettudományos műveltséget oktattak. Az 1835-ös *egyetemi szabályzat* megemelte a tandíjat, Uvarov kultuszminisz-

ter indoklása szerint azzal a határozott céllal, hogy megakadályozzák az alsóbb néposztályok beáramlását az universitasokra, ugyanakkor a nemesség tanulmányainak elősegítésére körzetenként *internátusokat* hoztak létre. Az egyetemeket ismét a tankerületi felügyelők irányítása alá helyezték, az ő hatáskörükbe került például ez egyetemi tanárok kinevezése is. Bekeményített a miklósi rendszer a **vallás** tekintetében is: üldözni kezdték a I. Sándor által még kiválóan tolerált szektákat, az *unitusokat* 1839-ben betiltották, a *raszkolnyikokat* azzal kényszerítették áttérésre, hogy gyerekeik csak akkor járhattak iskolába, ha felvették a pravoszláviát. Megfigyeltek és ellenőrzésük alá vontak minden társaságot, még 1847-ben a művelődés, festészet és szépirodalom terjesztésével foglalkozó *Cirill–Metód Társaságot* is betiltották, és büntetőpert indítottak a kor híres művelődési egyesülete, a *Petrasevszkij Kör* ellen. *Erőszakos pravoszláv térítőmozgalom* indítottak birodalomszerte, ami érdekes módon a balti parasztság körében feltűnően eredményes volt, a 40-es években mintegy 74 000 paraszt tért át, ők ugyanis védelmet reméltek ezáltal az orosz államtól, földesuraikkal szemben.

Mindeközben Miklós *a reformokat is folytatni kívánta*, hiszen ezek szükségessége számára is nyilvánvaló volt, ám intézkedései legfeljebb *kiigazításokként* értékelhetők. Az *Államtanácsot* egy lengyel ügyekkel foglalkozó osztállyal bővítette, a *Szenátus* két városi ügyosztályt kapott, a *minisztériumok* számát eggyel növelte, az új tárca az állami földek, a kincstári vagyon és parasztok kezelését és felügyeletét látta el. Létrehozott egy kormány szervektől független *saját kancelláriát, négy ügyosztállyal*. Az *első* az irat-előkészítést, és a már elfogadott törvények ellenőrzését látta el, a *második* foglalkozott a törvény-előkészítéssel, a már említett *harmadikhoz* tartoztak az állambiztonsági ügyek, a *negyedik* pedig, a népjóléti intézményeket felügyelte. Az államapparátust rendkívüli módon felduzzasztotta, katonai módra működő egész *csinovnyikhadseréget* hozott létre, az 50-es évek közepére több mint 90 ezer ember dolgozott különböző állami szervekben, még a századelőn alig néhány ezer. Mindemellert I. Miklós nem hagyott fel a valódi reformokkal sem, sürgető feladatként értékelte a **törvénykezelés rendbetételét** és a **jobbágykérdés rendezését**. A száműzetésből visszahívott *Szperanszkijt* bízta meg az előbbivel, az 1821-ben rehabilitált, és az Államtanács tagjává választott tehetséges politikus *háromszintű tervezet* dolgozott ki: az elsőben foglalta volna össze az „*Összes Törvények Gyűjteményét*,” azaz mindent, amit az Orosz Birodalom története során alkottak. A második kötet a „*Törvénytár*” nevet kapta volna, és ebben a hatályos törvények összegyűjtésére került volna sor, a harmadikban olyan „*Törvénykönyv*” megalkotását tartotta szükségesnek, amely a törvényeket összhangba hozza az ország aktuális gazdasági-társadalmi állapotával. Az első feladatot 1830-ra oldotta meg, 45-kötetbe foglalta össze az addigi orosz jog természetét, ebben mintegy 30 ezer cári ukázt és rendeletet gyűjtött össze. 1832-ben jelent meg a második csomag, amely mindazokat a törvényeket tartalmazta, amelyek megőrizték hatályukat, a legfontosabb, új alaptörvényt megfogalmazó harmadik rész munkálatait azonban Miklós leállította. A parasztkérdés megoldásának kidolgozásában visszatért elhunyt bátyja tikos bizottságosi gyakorlatához, s különböző testületeket kreált a feladat megoldására. Az elsőnek egy „igazi” egykori szabadkőműves, *Kocsubej herceg* lett a vezetője, aki 1827–1834 között a miniszterelnöki teendőket is ellátta, 1839-től működött a *Kiszeljov-bizottság*, 1846-tól pedig, újabb parasztbizottságot hozott létre. A különböző testületek nagyszámú tervezetet dolgoztak ki, működésük jelentős pénzeket emésztett fel, de tevékenységük áttörést nem hozott. Ennek oka egyrészlől Miklós hozzáállásában keresendő, aki alapelvként fogalmazta meg Kiszeljov tábornoknak, az 1839-es bizottság vezetőjének, „*hogy olyan tervezetet dolgozzanak ki, amelyben a nemesi földbirtoklásnak érintetlenül kell maradnia*”, másrészlől az elkészült tervezeteket nem vezették be. Mindamellert *néhány enyhítő intézkedés* azért született: így 1833-tól tilos volt a jobbágyot piacon adni-venni, az 1842-es rendelete megerősítette az 1803-évit, ezzel lehetőséget

nyújtott arra, hogy a jobbágy a saját földjét megvásárolja – ez felgyorsította a megváltási folyamatot – az 1844-es rendelet lehetőséget biztosított arra, hogy a belső szolgálatra rendelt cselédek fel lehetett szabadítani föld nélkül, az 1848 márciusában kelt cári ukáz pedig, lehetővé tette a parasztok földszerzését. A *Kiszeljov-tervezet* egyik sarkalatos elgondolása az volt, hogy az állami és kincstári parasztok helyzetét jogilag egységesíti a magánföldesúri birtokon élőkével, mert így a jobbágy legalább földesurától nem függött volna közvetlenül. Elképzelése éppen fordítva valósult meg, az addig szabad állami parasztok fölé is kiépítettek egy „Állami Vagyon” elnevezésű minisztériumot, amely létrehozta az addig szabadnak számító parasztok fölé azt a hierarchiát (felügyelőházak, sztarsinák, adóbeszedők stb.), amelyekkel eddig csak a magánföldesúri parasztok életét nehezítették. Miklós a *nemességet* is igyekezett minél szorosabb állami függésbe vonni, az egyes területek öngazgató nemesi szervezeteinek vezetőit állami szolgálatba léptették, így a belügyminisztérium fennhatósága alá kerültek, egyenruhában kellett járniuk, tehát gyakorlatilag *államosította* a nemesi öngazgatás még meglévő szerveit.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK OROSZORSZÁGÁBAN

A század első felének **kereskedelmét** a gabonakivitel jellemzi, amit Sándor alatt a kontinentális zárlat megszűnése, Miklós időszakában pedig az angol gabonavám felfüggesztése (1846) és eltörlése segített elő. A gabonán kívül len, kender, kötél, nyersbőr, sörite stb., tehát alacsony feldolgozottságú, illetve nyerstermékek járultak még hozzá az exporthoz, az import ipar- és luxuscikkekéből, illetve magasabb technológiájú termékekből állt. Az orosz kereskedők piacbővítési szándékkal Belső- és Közép-Ázsia felé is terjeszkedtek, itt elsősorban angol érdekekkel találták szembe magukat. Bár a század első felében a külkereskedelmi forgalom fokozatosan nőtt, az 1840-es években a századelőinek a 275%-át tette ki, s mérlege aktív volt, a nemzetközi kereskedelemnek mégiscsak 3,6%-át jelentette, a hatalmas ország fejletlensége miatt messze elmaradt a lehetőségeitől. *A belső piac* viszont ennél jóval dinamikusabb növekedésnek indult, mind a gabona, mind a nyersanyag, mind az iparcikkek iránti kereslet jelentősen bővült. Jelentős szerepre tettek szert az *országos vásárok*, amelyek óriási tömeget és árut mozgattak meg, leghíresebbek a Nyizsnij Novgorodiak, illetve az ukrán városokban tartottak voltak, nőtt *a házaló, a felvásárló kereskedelem*, és *helyi piacok* jelentősége is.

Az iparban az 1840–1850-es évektől terjedt el a nagyüzemi termelés, ekkor váltak ismertté a gépesített termelési eljárások, a gépeket még főként külföldről hozták, 1835–1860 között a gépbehozatal 25-szörösére növekedett. Nőtt az üzemek száma, s ezzel párhuzamosan szinte azonnal megindult koncentrációjuk is, megjelent az új társadalmi réteg, a *nagyüzemi munkásság*. A fejlődés itt is a *textiliparban* volt a leggyorsabb. Míg 1825-ben, 484 üzemben 47 000 munkás, addig 1850-ben, 365 gyárban már 110 000 munkavállaló dolgozott. A munkásság kb. fele ekkor még jobbágy volt, aki munkajáradékát dolgozta le ebben a formában, mintegy 50 ezerre tehető a már csak munkabérükből élők száma. Az ipar együttes termelési volumene az 1840-es évek közepére hozzávetőleg 8 millió rubelt tett ki. Megjelent az orosz vállalkozó „prototípusa”: *Szava Morozov* 1820-ban váltotta meg magát, kereskedésbe fogott, majd az 50-es évekre az egyik legnagyobb gyáros lett, aki 17 000 munkást foglalkoztatott. A textilipar mellett fejlődésnek indultak a nehézipari ágazatok, főként a *vastermelés*. A nyersanyaglelőhelyek környékén jelentős iparközpontok alakultak ki, jelentős centrummá vált a két főváros és Kijev is, az *Urál-vidék* pedig önmagában annyi vasat termelt, ami Anglia és Európa össztermelésének 12%-át adja. A húszas évektől *protekcionista gazdasági intézkedések* védték a gazdaságot, az 1822-ben bevetett új vám- díjszabás 3110 termék behozatalát, és 11 kivitelét tiltotta meg. Az ipar munkaerőigényének biztosítását *tanintézet-alapítási hullám* segítette elő, a korszak alkotásai a Technológiai Intézet,

az Erdészeti Intézet stb. Az orosz ipar elsőként az 1851-es Londoni Világkiállításon jelent meg külföldön. A gazdaság fokozatos fejlődését *valutareformmal* támogatták meg, a papírrubelt 4:1 arányban ezüsttrubellé alakították át, stabilizálva ezzel az árfolyamot, és szilárd csereeszközt állítva a gazdaság mögé. A leglátványosabb fejlesztési eredmények közé itt is a *vasútvonalak* tartoztak. Míg 1837-ben csak a Pétervár–Pavlovszk vonal létezett 24 verszta távolsággal, ez lényegében a Carszkoje Szeló-i rezidenciát kötötte össze a fővárossal, addig 1855-ben a teljes vasúthálózat már 980 versztát tett ki, ami a korabeli francia sínrendszer egyötödének, a német egyhatodának felelt meg. Megindult az oroszországi mozdonygyártás is, a Cserepanovok, apa és fia kezdték az első lokomotívokat összerakni 1833–1835 között Nyiznyetagilban, ám a cári kormányzat jobban bízott a Stephenson-féle mozdonyokban, és minden protekciónizmusa ellenére Angliából vásárolt. *A belső víziúthálózat* gépesítése az 1840-es évektől indult meg, ekkor a Volgán teherhajók, az 50-es évektől pedig, az utasszállító gőzhajók tűntek fel.

Az **urbaniztikát** tekintve fejlődés tapasztalható a városi lakosság lélekszáma és összetétele tekintetében. 1833-ra kb. 2 millió ember mondhatta városi polgárnak magát, 1811-ben az összlakosság 7%-a, addig 1850-ben már 9%-a, de jelentős részük nem volt valódi városlakó, csak a különböző kedvezmények miatt városi lakóingatlanl rendelkező, ott magát regisztráltató kereskedő vagy jobbágy. Voltak egyes dinamikusan fejlődő városok, például az 1794-ben alapított kikötőváros, *Odessza*, amelynek 1809-ben 9000 lakosa volt, 1852-ben már 100 ezer volt tehető a település lélekszáma. *Szentpétervár* és *Moszkva* voltak a legnagyobb városok, a maguk 586 ezer, illetve 378 ezer lakosával. Az összesen 492 város átlaglakossága azonban 1000 és 10 ezer fő között mozgott, 13 olyan városnak nevezett település is volt, amelynek lakosság nem érte el az 500 főt. A városi társadalom elitjének a kereskedők számítottak, 180 ezren tartoztak közéjük, 1 millió 685 ezren viszont a 4–5. rendbe, azaz a városi alsóbb osztályok közé.

A **társadalmi tagozódás** élén továbbra is a *nemesség* állt, számuk az 1858-as utolsó nagy revízió szerint 604 ezer főt tett ki, ami az összlakosság kb. 1%-ának felelt meg. Az egy nemesre jutó átlagos jobbágyszám 8 volt, a nagyobb birtokok 400–4000 jobbágyot foglalkoztattak. A nemesség 16%-a volt képes megélni birtokai jövedelméből, 84%-ának állami állást kellett vállalnia, ami nyilvánvalóvá tette a hatalomtól való függőségüket. A nemesség számát korlátozta, hogy a birodalomba került nagy tömegű lengyel nemességét nem ismerték el, és a rangtáblázatban is csak őrnagyi rangtól felfelé lehetett nemességet szerezni. A helyi nemesi önkormányzat még részlegesen fennállt, bár láttuk, hogy vezetőiket állami szolgálatba léptették. Az urbanisztika kapcsán már tárgyalt *városi polgárság* szerkezete nem változott, ugyanakkor feltűnő, hogy a nagykereskedők között nagyon sok az angol, a német és az örmény. Új társadalmi réteggé terjedt el a 19. század első felében az ún. *raznocsinyec* értelmiség mint vegyes társadalmi csoport, ide tartozott a pap fia, a felszabadított jobbágy gyermeke, a személyes nemességet szerzők leszármazottai, akik atyáik privilégiumát nem, de a jobb indíttatást örökölték, s ezt általában tanulásra használták föl, belőlük alakult ki a *nem nemesi származású értelmiség*. *Falun* differenciálódtak a szolgáltatás és adóformák, az obrok és robot továbbra is fennáll, a pénzjáradék átlagos mértéke 5 rubel. Az 1842-ben megerősített 1803-as rendelet alapján mintegy 150 ezer fő szabadult fel az 50-es évek végéig, ők az újonnan alapított 5. városi rendbe, a „mescsanye” *kispolgárok* rendjébe kerültek, és a vállalkozók, az önálló egzisztenciák számát növelték. Bizonyos kormányzóságokban dinamikusan fejlődött a *háziipar*, a legsikeresebbek felhagytak a földműveléssel, és csak ezzel kezdtek foglalkozni. Például *Ivanovo* 9000 lakosából már senki sem folytatott agrártevékenységet, máshonnan hozták az élelmiszert, és közülük voltak arányaiban a legtöbben milliomosok. *A falusi átlaglétszám* 50–500 fő között mozgott, az összes falu 22%-ában legfeljebb 5 háztartás volt. 1848-tól már a saját nevükre szerezhetek földet. A parasztság három rétegét különíthetjük el tárgyalt korszakunkban, az *állami paraszto*két, ez a

legkedvezőbb helyzetben lévő réteg, ide tartoztak, akik rendelkeztek legalább egy telekkel és csak az államnak adóztak. A *kincsiári parasztok* a cár magánbirtokán élő földművelők voltak, akik számára a magánföldesurat is az uralkodó jelentette, és természetesen a harmadik réteg a nemesi fölbirtokon élő jobbágság volt. A Kiszjeljov-féle módosítás, igaz, hogy felügyeleti szervet rendelt az állami parasztok fölé, viszont csak pénzjáradékot, és abból is a korábbiaknál kevesebbet követeltek tőlük, ezenkívül iskola és egészségügyi hálózat felállítását kezdték meg számukra, így gyakorlatilag szabadnak voltak tekinthetők, de a privát szektor csak 1861-után követte őket. Hogy a felsorolt nem csekély változás ellenére az agrárkérdés megoldatlan, azt az I. Miklós uralkodása alatti 547 parasztfelkelés is jelzi. A legújabb társadalmi réteg, a *bérmunkásoké*, tárgyalt korszakunkban még csekély létszámú volt, a század közepén alig 50 ezer főt tett ki, s sanyarú helyzetük ellenére szabad embereknek számítottak.

SZLAVOFILEK ÉS ZAPADNYIKOK

Az egyetemalapítási hullám, minden belső ellentmondás ellenére az 1830-as évekre kitermelt egy relative magas számú *értelmiséget*, akik a dekabrizmus bukása után, az abszolutizmus viszonyai közepette foglalkozni kezdtek Oroszország helyével, szerepével, önazonosságával, küldetésével és perspektíváival. A folyamatot egy *Csaadajev* nevű fiatalember indította el, aki a „Tyeleszkop” című folyóiratban, 1836-ban publikált egy provokatív tanulmányt, amely Puskin szerint „*úgy csattant, mint pisztolylövés az éjszakában*”. A „*Filozófiai levelek egy hölgyhöz*” címet viselő dolgozatban (a hölgy áttételesen maga Oroszország) Csaadajev nem kevesebbet állított, mint hogy *a hatalmas birodalom eddig még semmivel nem járult hozzá az emberi civilizáció történetéhez*. A cikk kavarta indulatos viták közepette az 1838–48-ig tartó „*csodálatos évtized*” parázs szellemi párbajában létrejött az orosz értelmiség két nagy szellemi irányzata, annak alapján, hogy hogyan értékelték az ország múltját, helyzetét és jövőjét. A *szlavofilek*, (*szlávbarátok*) – jelesebb képviselőik, az ún. „ötösfogat” – az *Akszakov testvérek*, a *Kirejvszkij* fivérek, és *Homjakov* – azt állították, hogy Oroszországnak megvan a maga sajátos, autochton fejlődésmenete, ami eltér az európai államok többségétől, és lényegesen jobb annál. Ezt a szerves-organikus fejlődésben lévő harmóniát azonban megtörte I. Péter, aki erőszakos, és az orosz valóságtól távoli reformjaival, idegen eszméket, szokásokat és intézményeket kényszerített az országra, az állam alá rendelte az addig szabad társadalmat. A szlavofil csoport nem vitatta, hogy a Birodalom súlyos problémákkal küzd, sőt szavá is tette ezeket, de a gondokat a péteri erőszakos külső reformokra vezette vissza.

Velük szemben a *zapidnyikok*, (*nyugatosok*) jelesebb képviselőik – *Herzen*, *Ogarjov*, *Csernisevszkij*, *Dobraljubov*, *Belinszkij* – úgy tartották, hogy Oroszországot a tatár hódítás nagymértékben visszavetette, és letéritette az európai fejlődési iránytól, és éppen Nagy Péter volt az, aki civilizációs és kulturális reformjaival az ország felemelését, felzárkóztatását elvégezte, aki oroszshont birodalomná, európai hatalmi tényezővé tette, aki nélkül Oroszország talán már nem is létezne. A két irányzat egyetértett a fennálló viszonyok kritikájában, csak míg egyikük az európai reformok abbamaradására, addig a másik éppen ezekre a reformokra vezette vissza a problémákat. A szlavofilek megoldási javaslata, hogy vissza kell térni a Péter előtti harmonikus állapotokhoz, és helyreállítani az ország organikus fejlődését, míg a nyugatosok Oroszország fennmaradását az európai civilizáció értékeinek és eredményeinek minél gyorsabb átvételétől várták. *Az Oroszország és Európa-vita* napjainkig meghatározza az orosz értelmiség két nagy csoportjának szellemi alapállását, de a korszak konkrét polémiája 1848-ban végetért, mert I. Miklós a „népek tavasza” közepette mindenféle sajtóterméket betiltott, így haláláig, a „hét komor esztendőben” a vita már nem folytatódhatott, utána pedig egészen más keretek között zajlott tovább.

A MIKLÓSI KOR KÜLPOLITIKÁJA

Az első külpolitikai probléma, amellyel Miklósnak szembe kellett néznie, a **görög szabadságharc** ügye volt. Ebben a kérdésben az I. Sándor féle óvatos, csak a konferenciák kezdeményezőségéig jutó orosz álláspontot felváltotta az új uralkodó határozottabb, az ortodox görögöket egyértelműen támogató magatartása, amelyet természetesen a cárizmus balkáni ambíció is motiváltak. Az aktivitáshoz hozzájárult a török–egyiptomi genocídiumok híre is, ami az angol diplomáciát is cselekvésre készítette, *Wellington* személyesen utazott Szentpétervárra. *A létrejövő brit–orosz tengelyhez 1827-ben Franciaország is csatlakozott.* Felszólították a törököket a népiirtás befejezésére, csapataik visszavonására, cserében autonómia biztosítása fejében megtarthatták volna fennhatóságukat a görög területek fölött. A továbbra is a törököket támogató osztrák diplomácia biztatásának hatására a szultán visszautasította a békés megegyezés lehetőségét, ezért *1827. október 20-án egy orosz–angol–francia flotta hajózott be a Navarinó-öbölbe, s miután a törökök tüzet nyitottak rájuk, lényegében megsemmisítették a török–egyiptomi hajóhadat.*

Az angol és francia diplomácia hajlandó lett volna további tárgyalásokra a törökökkel, s Ausztriával sem szerették volna tovább élezni a viszonyt, Miklós azonban végleges döntésre kívánta vinni a dolgot, ezért *1828-ban hadat üzent Törökországnak.* *Gyibics* tábornok hadserege sikeres műveleteket követően 1829-ben már Konstantinápoly falainál járt, így a törökök kénytelenek voltak békét kérni, amelyet *1829. szeptember 14-én Drinápolyban* kötöttek meg. Ennek értelmében Oroszország megkapta a Duna-deltát, az észak-kaukázusi partvidéket, és Törökország örménylakta területeinek jelentős részét, valamint a szultán engedélyezte az orosz kereskedelmi hajók kijutását a Földközi-tengerre. A Porta kijelentette, hogy aláveti magát a nagyhatalmak határozatainak, így elismeri Görögország függetlenségét, szavatolja Szerbia önállóságát, megerősíti a román fejedelemségek autonómiáját. *Görögország függetlenségét a nagyhatalmak 1830 februári londoni konferenciája* hivatalosan is elismerte mint önálló királyságát, élére a *bajor Wittelsbach-házból* származó tízéves herceg, *Ottó* került.

1830 júliusában a háromnapos **francia forradalom** hírére Miklós 250 ezer katonát helyezett készenlétebe, s hasonlóképpen nem kívánt passzív maradni a közvetlenül ez után kirobbant **belga függetlenségi harc** idején sem, ám a távolság, az események gyors lezajlása, az egykori szent szövetségi alapítók közötti egyetértés hiánya, s főként az időközben orosz fennhatóság alatti területen kirobbant **lengyel szabadságharc** nem tették lehetővé a tényleges beavatkozást.

A *lengyel ügy* a Varsói Nagyhercegség területén a dekabrista mozgalomhoz hasonló illegális szabaddóműves szervezkedéssel kezdődött, melynek *Seweryn Krzyzanowski* volt a vezetője, és *1830 novemberében* a kozák altisztképző körül kialakuló csoportosulás robbantotta ki a felkelést, amelyhez a vodka és a kenyér árának emelése miatt tiltakozó kézművesek is csatlakoztak, így egy nap alatt elfoglalták Varsót, és lefegyverezték a helyőrséget. A helytartó, a lengyelbarát *Konsztantyin Pavlovics*, aki lengyel felesége kedvéért még az orosz trónról is lemondott, nem lövetett, ennek ellenére csak egy véletlennek köszönhetően úszta meg a lincselést a kormányzó-sági palota elfoglalásakor. A sikeres felkelés után egy *Közigazgatási Tanács* elnevezésű szervezet, kvázi kormány vette át hatalmat *Chłopicky* tábornok vezetésével, ami lényegében a lengyel nemesség mérsékelt köreinek katonai diktatúráját jelentette, céljuk a még 1818-ban I. Sándor által a szejmben kihirdetett alkotmány betartatása volt. A velük szembeforduló radikálisok azonban Lengyelország teljes függetlenségének helyreállítását követelték, ezért 1830 novemberében országgyűlést hívtak össze Varsóban, amely kimondta a *Romanov-ház trónfosztását*, és *1831 januárjában kiáltványban deklarálta a lengyel területek függetlenségét*, ezért a mérsékelt *Chłopicky* lemondott.

I. Miklós nem kívánt az 1815-ben neki juttatott területekről lemondani, már csak azért sem, mert a felkelés nem terjedt át Galíciára és Kelet-Poroszországra, tehát Ausztria és Poroszország is békésen birtokolták a nekik juttatott országrészeket. A török háború hőse, Gyibics tábornok vezetésével egy 115 000 fős hadsereget indítottak a lengyelek ellen, akik kb. 100 000 fős erőt tudtak ezzel szemben kiállítani, és hét hónapon keresztül eredményesen védekeztek, majd az időközben elhunyt Gyibicset váltó *Paszkievics Osztrolenkánál* döntő győzelmet aratott, és *szeptember 8-án elfoglalta Varsót*.

A megmozdulás bukásának egyik oka a közönyt tanúsító lengyel parasztság volt, amelyet már a századelőn felszabadított egy cári ukáz. Mivel azonban a föld a lengyel pánok kezében maradt (akik a szolgáltatásokat ugyanúgy megkövetelték), a nemesség iránt érzett ellenszenv miatt nem alakult ki népfelkelés, sőt, egyes helyeken a parasztok a cári csapatokkal működtek együtt. A *megtorlás* során 5000 nemesi családot száműztek a Kaukázusba, 260 egyetemi hallgatót kényszorosítottak, 30 felkelésben résztvevő nőt kolostorba zártak, az egyetemeket és a társaságokat felszámolták. A halálos ítéletek tekintetében azonban önmérsékletet tanúsítottak, mert hosszabb távon kívántak berendezkedni a lengyel hercegségben, így az ilyen verdiktek közül egyet sem hajtottak végre, s eleve csak olyan személyek ellen hozták őket, akiknek sikerült külföldre menekülniük. *Paszkievics mint helytartó 1832-ben bevezette I. Miklós szervezeti szabályzatát*, amely a korábban érvényben lévő alkotmányos önállóságot annak minden elemével együtt megszüntette, és a „kongresszusi Lengyelországot” az Orosz Birodalom elválaszthatatlan részének nyilvánította, ezt az időszakot a lengyel történelemben „*Paszkievicsi éjszakának*” nevezik.

A felkelés utójátékaként 1833-ban sor került még egy erőtlen lázadási kísérletre, ezt az orosz hatóságok azonban már csírájában elfojtották. Az Oroszországhoz került lengyel területek sorsa lényegében a *teljes annexió* lett, de a személyes polgárjog, illetve a kisebb helyi autonómiák fennmaradtak. Erőteljesen folytatták a már húszas években megkezdett *oroszosítást*, 1837-től az orosz tettek meg hivatalos államnyelvvé. Keményen felléptek a katolikus egyház ellen is, *1842-ben elkobozták* – igaz, pénzbeli kárpótlás fejében – *a katolikus kolostorok földjeit*, a kolostorok többségét feloszlatták. A felkelés nemzetközi következménye volt az **1833-as münchengrázi konferencia**, ahol az orosz, az osztrák és a porosz uralkodók megerősítették szentszövetségi elköllezettségüket, hiszen a lengyel területek megtartása mindhárom hatalom közös érdeke volt.

Oroszország a **népek tavasza** idején meglehetősen *passzív* magatartást tanúsított, bár februárban a francia forradalomról érkező első hírek hatására elrendelték a mozgósítást, később azonban Miklós úgy vélekedett, *„hogyan egy csepp vért sem áldozunk a szánalmas franciáért”*. Amikor a forradalmi hullám Ausztriát és Poroszországot is elérte, az orosz cár arra szorítkozott, hogy lezárja a határokat annak érdekében, hogy a „*felforgató eszméket*” távol tartsa birodalmától. Ausztriát 6 millió rubellel segítette a „*rendteremtésben*”, Poroszországnak pedig politikai támogatást nyújtott. *Miklós 1848-ban minden társadalmi együletet és szervezetet betiltott, minden újság megjelentetését leállította, sőt komoly formában felmerült az egyetemek végleges felszámolásának gondolata is*, erre azonban nem került sor, ez volt az a bizonyos „*hét komor esztendő*”.

Külpolitikai téren némi aktivitást tanúsított a cár a *román fejedelemségek* ügyében, ahol a megmozdulásokat ugyan törökök verték le, de az orosz csapatok mindkét fejedelemségbe bevonultak *„rendteremtés és a török túlkapások megakadályozása céljából”*. Bár a Birodalmat nem érte támadás, s nem volt olyan erő, amely képes lett volna forradalmat kirobbantani, a Baltikumban, Ukrajnában és Fehér-Oroszországban terjedő propaganda mégis nyugtalanítólag hatott, mert ez elől nem lehetett lezárni a határokat. 1849-re már csak két fegyveresen küzdő forradalom maradt, a magyar szabadságharc és a velencei Szent Márk Köztársaság. Utóbbi leve-

résének feladata Ausztriára várt, előbbihez azonban Ferenc József I. Miklós segítségét kérte. Az orosz cár némi hezitálás után az 1833-as münchengräzi-berlini szerződés szellemében megígérte a segítséget, mert a lengyel területek túlságosan veszélyeztetettnek tündek, s mert a magyar forradalom vezetői között számos olyan lengyel tiszt küzdött, akik az 1831-es felkelésnek is vezetői voltak. A cár az ilyen ügyekben már tapasztalattal rendelkező Paszkievics herceget küldte egy 200 ezer fős hadsereggel, amely május 9-én lépte át a magyar határt, és 9 hét alatt verte le az osztrák erőkkel közösen a forradalmat. Kossuth végső kétségbeesésében felajánlotta Miklósnak a Szent Koronát, elfogadása azonban háborút jelentett volna Ausztriával, ezért Miklós nem foglalkozott komolyan az ajánlattal, Görgey pedig Paszkievics előtt tette le a fegyvert, hogy ezáltal is fokozza a Habsburgok megalázását, és mert a tisztikar büntetlenségében reménykedett.

A KRÍMI HÁBORÚ

A kezdeményező fél Oroszország volt, mert Miklós úgy gondolta, hogy 1848–49-es szerepvállalásával lekötelezte európai szövetségeseit, másrészt a Török Birodalom olyan állapotban van, hogy már nem fog tudni érdemi ellenállást kifejteni, s Oroszország megvalósíthatja évszázados álmát, a tengerszorosok megszerzését. A cár 1853-elejn nyújtott át egy ultimátumot a Portának a jeruzsálemi nagytemplom kulcsainak pravoszláv egyház számára történő visszaszolgáltatása tárgyában, másrésztől egy katolikusok javára történő török helytartói döntés kapcsán azt követelte, hogy a birodalom ortodox vallású alattvalói a cárhoz fordulhassanak jogorvoslatért, ha sérelem éri őket. Ez gyakorlatilag Törökország lakosságának jelentős részét, mintegy 9 millió embert kettős uralom alá helyezett volna, az orosz hadsereg pedig nyomásgyakorlás céljából június elején bevonult Moldvába és Havasalföldre. Miután a tárgyalási kísérletek sikertelenek maradtak, *októberben* a Porta 14 napos határidővel ultimátumot nyújtott be Szentpétervárnak a román fejedelemségek kiürítésére. Mivel ez vasutak híján eleve képtelenség lett volna, *Oroszország hadat üzent, és kitört az újabb orosz–török háború.* Miklósnak súlyosan csalatkoznia kellett az európai hatalmakban: Anglia gyarmatait és a tengerszorosokat féltette, III. Napóleon nagybátyja katonai dicsőségére vágyott, Ausztria alapvetően érdekelt volt a balkáni terjeszkedésben és egy balkáni szláv túlsúly kialakulásának megakadályozásban, Poroszország pedig tartott Franciaországtól. Így támogatás helyett – amikor *1853. november 18-án Nahimov* tengernagy *Szinopénál* megsemmisítette a török flottát –, az egykori szent szövetségi partnerek még abban a hónapban megtartott *bécsi konferenciájukon* Törökország támogatása mellett kötelezték el magukat. Az angol–francia hajóhad hamarosan megjelent a térségben, hogy a további orosz terjeszkedést megakadályozza, s az együttműködést a *konstantinápolyi szövetségi szerződésben* a következő év elején újólág megerősítették. Miklós *1854 februárjában* deklarálta, hogy beállt a hadiállapot egykori szent-szövetségi partnereivel.

Sokáig nem volt világos, hogy hol a háború súlypontja, hiszen svéd seregek vonultak fel Finnország visszafoglalására, Ausztria 80 ezer fővel 1854 augusztusában bevonult Moldvába és Havasalföldre, angol hajók támadták a Távol-Keleten Kamcsatkát, a Jeges-tengeren pedig a szolovecki kolostort. Mindez az orosz hadviselő felet erői szétforgácsolására kényszerítette, csak északon 200 000 embert voltak kénytelenek állomásoztatni Szentpétervár védelmére. A *török–nyugati koalíció* végül is a Fekete-tenger térségére lokalizálta a háborút, és *1854 szeptemberében Jevpatorijánál szálltak partra a Krimben.* A történelem addigi legnagyobb invázióját hajtották végre, amikor a 62 000 katonát és 207 löveget gőzhajóflottával juttatták a helyszínre, és helyben felépíthető vasutat létesítettek. Velük szemben *Mensikov herceg* 35 000 emberrel és 98 löveggel védekezett, az Alma folyó mellett vereséget szenvedett, és visszavonult Bahcsiszerájba. Ezzel

OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN...

Szevasztopol, a Krím-félsziget kulcserődítménye magára maradt. Végül keserves ostrom után, 1855. június 7-én ürítettette ki a romhalmazzá lőtt várost.

Időközben még ebben az évben a *Szárd Királyság* seregei is bekapcsolódtak a konfliktusba az oroszellenes szövetség oldalán. A háború során nyilvánvalóvá vált az orosz hadsereg műszaki elmaradottsága, hiányoztak az ipari forradalom vívmányai, kiderült, hogy az angol–francia haditechnika (vontcsövű, hátultöltős puskák stb.) nagyságrendekkel korszerűbb. Mindeközben az oroszok a Kaukázusban sikeres hadműveleteket folytattak a török ellen, elfoglalták például *Karszt* erődjét. 1855-ben máig tisztázatlan körülmények között elhunyt Miklós, utódja, II. Sándor kezdetektől a *békekötés* híve volt, s mivel az ellenfél is kimerült, erre 1856 februárjában *Párizsban* nyílt lehetőség. A vesztes Oroszországnak súlyos feltételeket kellett vállalnia (ld. nemzetközi kapcsolatok II.), a Szent Szövetség kora visszavonhatatlanul véget ért, a sértett nagyhatalom érdeklődése a Távol-Kelet felé fordult.

16. OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN (1856–1914)

Oroszország a krími háborúban egykori szent-szövetségi partnereitől elszenvedett, katonai értelemben is fájó, de politikai-diplomáciai kihatásában megalázó veresége után átmenetileg kikerült az első osztályú hatalmak sorából. Az 1856-os párizsi béke kemény feltételeket szabott a cári monarchia számára, amelynek érdeklődése – kiszorulván az európai politikából – átmenetileg a közép-ázsiai és távol-keleti terjeszkedés felé fordult. *Alapvető reformokra* volt szükség azonban a belpolitikában is, hiszen a hatalom számára is nyilvánvaló volt, hogy a krími vereség fő oka az ország ipari, infrastrukturális, és általában véve gazdasági elmaradottsága volt, amely katonai gyengeséget, technikai-technológiai lemaradást eredményezett. **II. Sándor cár** (1855–1881) és környezete reformokra szánta el magát, ebben egyik elődjének, névrokonának, I. Sándornak a példáját kívánta folytatni, és elsősorban azokra a területekre koncentrált, amelyek átalakítása gazdasági, ipari-technikai értelemben felemeli, felzárkóztathatja Oroszországot európai partnereihez, megszünteti katonai gyengeségét és technológiai elmaradottságát. Ugyanakkor világos volt az is, hogy a gazdaság modernizációja önmagában nem lehetséges, ehhez szükséges a társadalom demokratizálása, kulturális felemelése is. Az uralkodó lassú, fokozatos, de az ország lakossága tűrőképességének megfelelő, nagypéteri mértékű áldozatokat nem kívánó, békés átalakítási folyamat megindítása mellett döntött.

A REFORMOK KORA

A jobbágyfelszabádítás és az agrárkérdés 19. század 2. felében

A reformokat az ország legégetőbb kérdésének, a **jobbágyfelszabádítás** problémájának a megoldási kísérletével indították. Az előkészületek – a nemesség erőteljes ellenállásának közegében – már 1857 óta folytak, a Konsztantyin herceg vezetésével dolgozó Főbizottság, amely a szervezőbizottságok munkáját fogta össze, 1861 januárjában nyújtotta be az elkészült tervezetet az Államtanácshoz, II. Sándor pedig január 28-i trónbeszédében világossá tette, hogy nincs mód a törvény bevezetésének további halogatására. A két részből álló dokumentum érdemi része a *„Rendelet a jobbágyi függőség alól kikerült parasztokról”* címet viselte, és bevezetőjében leszögezte, hogy érvényessége a nagyorosz, a kisorosz, a fehérorosz és a litván kormányzóságok parasztjaira terjed ki, s az ukázban foglaltak megvalósítására két év átmeneti idő áll rendelkezésre. (A többi kormányzóságban telkes földbirtoklás volt érvényben, így őket a rendelet nem érintette.) Ez alatt az átmeneti időszak alatt az obrokot és a barscsinát, azaz az adót és a robotot *ideiglenes kötelezettségként* továbbra is fizetni kellett, miközben „békeközvetítők” dolgozták ki azokat a szabályzati iratokat, amelyek az egyes földesurak és parasztjaik helyi megállapodásait tartalmazták. A reform alapelve az volt, hogy a jobbágyot szabadnak nyilvánították, automatikusan tulajdonául írták házáat és a körülötte lévő telkét, az obscsina osztásföldjének megvásárlására – megváltására – pedig lehetőséget biztosítottak. A rendelet záró részében fenntartotta az obscsinát, és előírta, hogy annak szervezetével, a mir-rel szembeni kötelezettségeik a parasztnak a szabaddá, illetve tulajdonossá válás után is fennmaradnak, csak ezek megváltása után hagyhatják el a faluközösséget. Az osztásföldek megvásárlásának a lehetőségével a parasztság mintegy 10%-a volt képes élni, a többiek nem rendelkeztek az ehhez szükséges pénzeszközökkel. *A megváltási díj* kiszámítása olyan módon történt, hogy az adott kormányzóságban szokásos éves

obrok összegét az akkori általános banki kamatlábnak, azaz 6%-nak tekintették, és ebből visszatőkésítve határozták meg a fizetendő összeget. Ha például az adott kormányzóságban az éves adó összege 9 rubel volt, akkor azt a számot keressük aminek a 6%-a azonos 9-el, tehát a megváltási összeg 150 rubel, ha az obrok mértéke 15 rubel évente, akkor 250 rubel stb. A nemesség szempontjából ez azt jelentette, hogy ha a jobbágyok által megváltott telekrész értékét bankba helyezték volna, akkor az még 16–17 évig biztosította volna az elveszett jobbágyi szolgáltatások értékét.

A mindkét fél szempontjából korrektnek tűnő megoldással az volt a probléma, hogy az ilyen metódussal számított érték jóval meghaladta a szabad földek valós piaci-forgalmi értékét. Például a Pétervári kormányzóság adatai szerint egy gyeszjatyina (orosz hektár, 1,0925 Ha) föld megváltási ára 61,5 rubelre jött ki, ugyanakkor a szabadpiaci forgalomban 24 rubelért lehetett egy ekkora földdarabhoz jutni. Egyes agrártörténeti számítások szerint az ún. nem fekete földi kormányzóságokban 1861 és 1906 között a jobbágyok 340 millió rubel megváltási összeget róttak le, miközben a birtokukba került földek forgalmi értéke csak 180 millió rubelt tett ki. Az egész országra vonatkozó, becslés jellegű számítások azt mutatják, hogy a parasztok megváltási folyamat során mintegy kétmilliárd rubel összeget fizettek ki, és ennek fejében hozzávetőleg fél milliárd rubel forgalmi értékű föld birtokába jutottak. Ezért a parasztok jelentős része eleinte nem is szorgalmazta a neki juttatandó osztásföld átvételét, másrészt, mint utaltunk rá, 90%-uk nem rendelkezett ehhez megfelelő forrással.

Ennek a problémának a megoldása érdekében azok a parasztok, akik a megváltási összeg legalább 20%-át le tudták róni, a fennmaradó 80%-ra kincstári hitelt kaptak, amelynek 6%-os kamatát 49 év alatt kellett a tőkével együtt letörleszteniük, ehhez a pénzhez a földesurak kamatozó kötvények formájában juthattak hozzá. Egyes vidéken a nemesek elengedték a 20% önrészt, annak érdekében, hogy a kincstári kárpótláshoz hozzájuthassanak. Nem kellett a 20% saját részt a parasztnak megfizetnie akkor sem, ha földek átadását csak a földesúr szorgalmazta. Amennyiben a parasztok sem a saját rész megfizetésére, sem a törlesztések vállalására nem voltak képesek, illetve hajlandók, akkor a korábbi osztásföld 25%-a minden további kötelezettségtől mentesen a tulajdonukba került, így jöttek létre az ún. „*koldustelkek*”, amelyek egy család megélhetését nem, vagy csak nagyon szűkösen biztosíthatták, és így indult meg a paraszti földek elaprózódása. Tovább nehezítette a tulajdonossá vált parasztok életét, hogy a tulajdonukba került földeket a kormányzat indokolatlan többletadóval sújtotta: míg a megváltott föld minden egyes gyeszjatyinyája évi 1,56 rubel egyenesadóval tartozott a kincstár felé, addig ugyanez az adófajta 0,23 rubelt tett ki a földesúri tulajdonban maradt földek után. Amennyiben valaki elfogadta az osztásföldet, de kiderült, hogy terheinek viselésére nem képes, úgy leghamarább 9 év múltán szabadulhatott meg tőle. Miután a vázolt körülmények miatt a parasztság 15%-a még mindig az ideiglenes kötelezettség állapotában volt, a cári kormányzat 1881-ben kénytelen volt újabb ukázt hozni, amelyben már kötelezte a parasztokat a nekik felkínált föld elfogadására. A folyamat közgazdasági eszközökkel történő elősegítésére megalapították a Paraszti Földbankot, amelynek az volt a feladata, hogy kedvezményes, az átlagos kamatszint alatti hitelekkel segítse az önálló gazdaságok kialakítását, igaz, a nyújtott összeg fejében azonnal jelzálogot jelzett be az ilyen módon birtokba vett földekre.

A jobbágyság másik két kategóriájára, a cári család *koronaparasztojaira*, illetve az *állami jobbágyokra* csak 1863-ban, illetve 1866-ban terjesztették ki a reformot. Előbbiek számára kötelező volt a megváltás, utóbbiak választhattak a terhek további fizetése és a megváltás között, mivel azonban ez a réteg személyileg már korábban szabaddá vált, döntő többsége a tulajdonossá válás mellett döntött. 1866-ban II. Sándor a katonai telepeket is feloszlatta, így megszüntette a jobbágyság utolsó speciális formáját is Oroszországban.

A kétségkívül jó szándékú és nagy volumenű, nagyon várt jobbágyfelszabadtás ellentmondásai meghatározták a 19. század második felének történéseit, és nemcsak az agráriumban. Hamarosan újabb problémaforrás jelentkezett, a *juttatott földek nagysága*. Oroszországot mezőgazdasági szempontból a szakirodalomban elfogadott módon három fő termőterületre lehet osztani: a kiváló termőképességű feketeföldű vidékre, mely nagyjából a mai Ukrajnának felel meg; az északi rész gyengébb minőségű, inkább ipari hasznosításra alkalmas területeire; valamint a keleti és déli részben bővebben rendelkezésre álló, átlagos minőségű sztyepei földekre. Az eltérő adottságokat az egyes területeken nem feltétlenül vették figyelembe: így a csernozjomon 2–12, az északi kormányzóságokban 3,5–8, a sztyepei vidéken pedig, 11–12 gyeszjatyina földet osztottak ki. Az átlagosan juttatott föld nagyságrendjére vonatkozólag a 3,17 gyeszjatyinás adat a legelfogadottabb. A korona és állami parasztok lényegesen jobban jártak, esetükben 4,9 illetve 6,74 százados juttatott földátlagról beszélhetünk.

A *földhiány* jelensége előtt a kortársak, sőt sokáig az elemzők is értetlenül álltak, hiszen a parasztok mindenütt megkapták a számukra előirt földet, sőt sok helyütt még többet is. A probléma a megváltható föld *mértékének* a megállapításban volt, ez ugyanis a legtöbb helyen kevesebb volt, mint a korábbi osztásföld. További gondot jelentett, hogy az *erdőket* továbbra is ab ovo földesúri tulajdonnak tekintették, ezért a megváltható földek köréből eleve kivették, igaz, használatát a parasztnak továbbra is megengedték. Gondot jelentett a *tagosítás* kérdése is: a reform végrehajtása során törekedni próbáltak arra hogy a megmaradt földesúri földek egy tagban maradjanak, (bár nagyon sok helyütt nem sikerült, és a paraszti telkek közé benyúló nyúlványok még sok probléma forrásává váltak), és természetesen a folyamat során a jobb minőségű földek maradtak a nemesúrnál, és a gyengébbeket mérték ki, így parasztság művelése alatt maradt területnek mind a mennyisége (kb. 20%-kal), mind pedig a minősége csökkent. Jogi probléma volt, hogy a parasztnak a megváltással, illetve a részletekben fizetett kárpótlással, csak a földek használati jogát szerezték meg, annak tulajdonjoga az egykori földesúrnál maradt.

Mint utaltunk rá, a reform nemcsak megőrizte az *obscsinát* és annak politikai szervét, a *mirt*, hanem bizonyos többletjogosultságok birtokába is juttatta. Így hatáskörébe kerültek egyes állami-közgazgatási, illetve rendőri-bírói feladatok, dönthettek például a katonaállításról, a földek újrafelosztásáról, vezetőt (*sztarosztát*) választhattak, formális önállósággal rendelkeztek, képviselőket delegálhattak a járások (*volosztjok*) öngazgatási szervezeteibe, a *zemsztvókba*, lefolytathatták a kisebb adózási, igazgatási, illetve büntetőpereket. Mindez azt is jelentette, hogy a formálisan már szabaddá és tulajdonossá váló parasztnak fennmaradtak a mir szervezettel kapcsolatos kötöttségei, igaz, előjogai is, ám ezek a korlátok a polgárosodást erősen akadályozták. Elhagyni a falut csak az obscsina engedélyével lehetett, ekkor 5 évre szóló ideiglenes személyigazolványt állítottak ki a távozó számára; ám ez alatt az 5 év alatt bármikor hazarendelhettek, ha a közösség igényt tartott a munkájára, és fordítva is: bármikor hazatérhetett, és kikövetelhetette földjét a közösből. Véglegesen elhagyni a mirt csak a megváltási összeg felének a faluközösség számára egy összegben történő kifizetésével lehetett, hogy a távozó obscsina tag földje után a terheket ne társainak kelljen viselniük. Így 1861 után, ha a paraszt meg akarta magát váltani, akkor egyszer a földesúrnak, egyszer pedig a saját közösségének kellett teljesítenie a fizetési kötelezettséget.

A reformok hatása, és Oroszország agrárfejlődése 1905-ig

1861 után megindult az *átrendeződés* időszaka, mind az új feltételek közé került parasztagazdaságok, mind a megcsonkult nemesi birtokok óriási erőfeszítéseket tettek a megváltozott körülményekhez történő alkalmazkodáshoz. A mezőgazdasági termelés lassú növekedésnek indult, a

felszabadítás utáni 20 évben 60%-kal nőtt a termés, emellett 33%-kal a népesség, így jelentősen javultak az egy főre eső termékmennyiségi mutatók, búzából 20%-kal, kukoricából 50%-kal. Az első 20 évben akadályozták a további fellendülést az elmaradott művelési módszerek és technológiák. A földet továbbra is háromnyomásos rendszerben, lóvontatással művelték, az ekék harmada még mindig fából volt. Ebből következően alacsonyok maradtak a termésátlagok, 1860–1870 között 29 pud (1 pud = 16,38 kg) gabonát tudtak termelni egy gyeszjatyinán, 1880–1890 között is csak 39 pudra tudták növelni a termésátlagot. Az egyoldalú művelési szerkezetet jól érzékelteti, hogy még az 1870-es években is a művelt földterület 97%-át gabonaneműekkel vetették be, s csak 3%-án termeltek kereskedelmi és ipari növényeket.

Az 1880-as évektől azonban *jelentős gyorsulás* következett be a fejlődésben, egyrésztől, mert addigra bejárátódott az új szisztéma, másrésztől ekkoriban kezdtek elterjedni az új művelési eszközök és módszerek (vetésforgó, gőzgép) harmadrészt, mert a kormányzat adminisztratív és közgazdasági eszközök együttes alkalmazásával megkísérelte lezárni az átalakulási folyamatot és ösztönözni a termés növekedését. A 80-as 90-es évek felkészült orosz gazdaságpolitikusai, például *Bunge, Vitte* – felismerték, hogy Oroszország csak mezőgazdasági exportja révén tud a világkereskedelem vérkeringésébe bekapcsolódni, s az elkerülhetetlen iparosítás fedezetét is – a külföldi tőkebevonás mellett – a mezőgazdasági termés bővülésének kell fedeznie. Emellett az orosz gazdaság, amelyet 1885–1886-ban 33%-nyi hadikiadás, és 28%-nyi adósságszolgálat terhel, csak a mezőgazdasági export növelésében kereshette a kitörési pontot. A helyes felismeréshez azonban nem mindig a megfelelő eszközöket választották: mivel a termés nem bővült olyan ütemben, ahogy az exportlehetőségek, illetve a kincstár bevételi igényei kívánták volna, *többletadók kivetésével*, illetve gabona őszi eladási kötelezettségnek előírásával (amikor alacsonyabb az ára) „erőből” vonták el a parasztoktól a terményt, amellyel nehéz helyzetbe hozták a parasztgazdaságokat, veszélyeztették létfeltételeiket, holott éppen ezek a többletjövedelmek lehettek volna az agrármodernizáció forrásai. Jól mutatja a fentieket, hogy míg a reformtól a századfordulóig a gabonatermelés 217%-ra nőtt, ugyanezen időszak alatt a kormányzat 550%-kal növelte az exportot. A túlzott terhelés miatt a századforduló környékén már komoly zavargásokra is sor került, ezért 1902-ben egy bizottságot hoztak létre a parasztok terheinek megvizsgálására: kiderült az összesített adatokból, hogy a különböző közvetett és egyenes adók, a megváltási kötelezettség, a hiteltörlesztés, a bérleti díjak stb. együttesen tájegyestől függően a parasztság jövedelmének 50–100%-át szívták el.

A szűkös fejlesztési források miatt *érezhető változás* csak a századforduló környékén indult el: ekkor a vetésforgó elterjedésével, az ugar csökkentésével nőtt a művelés alá vont terület és nőttek a termésátlagok, és kezdtek elterjedni az ipari növények, így a gyapottermesztés kétszeresére nőtt, bővült a takarmánynövények s a napraforgó vetésterülete is. Folyamatosan nőtt a gépbehozatal, de ez azt jelentette, hogy még a századfordulón is 12 millió mezőgazdasági üzemre csak 12 ezer cséplőgép jutott. Talajerőjavítással alig foglalkoztak, műtrágyahasználat a franciaországinak 5, a németországinak 10%-át tette ki, a termés hozamok össz-egészüben a fejlett nyugati országok egyharmada, egynegyede körül mozogtak.

Az orosz szabad paraszti gazdálkodást az exportkényszer, a többletadók és törlesztések és az elhúzódozó ledolgozási rendszer mellett elképesztő mértékű *népességnövekedés* terhelte, amellyel a termés bővülése adott művelési színvonal mellett nem volt képes lépést tartani. A 19. század második felében Oroszország születési rátája 50%-os volt, csak a századforduló után mérséklődött 44%-ra, ezzel párhuzamosan a halálozási mutató 36%-ról 22%-ra csökkent. A birodalomnak 1905-ben 90%-kal (mintegy 61 millió fővel) több lakosa volt, mint 1861-ben, ez 1,7%-os évi növekedési ütemnek felel meg, ami még az ipari forradalom korának Európáját is meghaladta. Mivel az iparban kevesebb új munkahely keletkezett, mint amennyivel a falun élő

népesség nőtt, a vázolt demográfiai folyamat *túlnépesedést* eredményezett, ez pedig újból földéhséget szült, újratermelte a jobbágyfelszabadítás előtti állapotokat. (1880 körül a lakosság 75%-a még mindig mezőgazdaságból élt.) Részleges megoldást jelentett a problémára a szibériai áttelepülés engedélyezése; míg 1860 és 1885 között évi átlagban 12 000 ember települt át, 1886 és 1905 között évi 91 000. A távoli területeken bőviben jutott föld, a kormányzat pedig adókedvezményekkel, vetőmaggal támogatta az áttelepülőket, hiszen így biztosítva volt a gyarmatosítás emberanyag szükséglete, de ez magára a földkérdésre nem jelentett tartós gyógyírt.

Mint utaltunk rá, a reform során a parasztság kezébe mintegy 20%-kal kevesebb föld került, mint korábbi osztásföldjeinek nagysága, (kb. 112 millió gyeszjatyina) s általában ez is gyengébb minőségű volt. A parasztok a földéhségen egyrésztől lehasított területeik visszaszerzésével, másrésztől a saját földek *vásárlással történő gyarapításával* igyekeztek enyhíteni. 1861 és 1905 között a vállalkozó új agrárréteg mintegy 13 millió gyeszjatyinát vásárolt fel a nemesi birtokokból, becslések szerint az összes piacra kerülő föld 60–90%-át, valamint ők bérelték – tájegységtől függően – az összes föld 49–83%-át. 1905-re már a művelt területek kb. fele ismét paraszti kézben volt, az összes mezőgazdasági vagyonnak, pedig mintegy 20%-a felett rendelkeztek. *A szerzett földeken* gazdálkodó réteg bér munkát alkalmazott, korszerűbb módszerekre tért át, képes volt megfelelni a tőkés gazdaság kihívásainak. Számarányuk mintegy 10%-ot tett ki, emlékeztetőül: ennyien voltak, akik 1861-ben képesek voltak megváltani magukat. A századfordulón már mintegy 1,6 millió gazdaparaszt kb. 70 millió gyeszjatyina földet birtokolt, szemben a 10,5 milliónyi szegényparaszttal, akik összesen 75 millió felett rendelkeztek. Így a kérdésnek ez az aspektusa megmutatja, hogy a nemcsak a földek mennyiségével, hanem legalább annyira a *megosztásukkal* is baj volt.

A további fejlődének gátja volt az *obscsina fennmaradása*, illetve a *földek állandó újrafelosztása*, mert ez gátolta a meliorizációt, s nem segítette elő a tulajdonosi érzés kialakulását sem. Ugyan az 1861-es törvény lehetőséget biztosított arra, hogy a faluközösségek kétharmados többséggel áttérjenek az egyéni telkek rendszerére, de ez nagyon kevés helyen valósult meg. Egy 1893-as rendelet már előírta, hogy az obscsina földjei csak 12 évente oszthatók fel újra, ez adott helyzetben félmegoldásnak számított. Az új orosz gazdaságpolitikai réteg a 90-es években már erőteljesen szorgalmazni kezdte, hogy a paraszt kiválhasson a mir szervezetből és egyéni telkes gazdává, amerikai típusú farmerré válhasson, de ezt csak a sztolipini földreform valósítja majd meg 1906-ban.

Különösen érzékeny szociális kérdésként jelentkezett a *szegényparasztság helyzete*. Ők az induláskori hátrányukat nem tudták ledolgozni, s mivel az ipar nem volt képes felszívni őket, és a demográfiai fejlődés is erőteljes volt, számarányuk 25%-kal, nőtt, 4 millióról 5 millióra. A tartalékokat képezni képtelen agrárnincstelenek bér munkát vállaltak saját földjeik művelése mellett, de egy rossz termésű év így is végzetes volt számukra: ilyenkor éhségjárványok söpörtek végig a falun, mint 1891-ben. Hiába lehetett a Paraszti Földbanktól relatíve kedvező feltételekkel hitelt felvenni földvásárláshoz, nem tudtak fedezetet felmutatni a bank felé és nem voltak képesek a törlesztés fizetésére. A 90-es években már sorozatosak voltak az *éhséglázadások*, Poltava és Tambov kormányzóságokban 1898-ban 36, 1901-ben 155, 1902-ben 365, 1903-ban 322 alkalommal történt megmozdulás, s ezek olyan súlyosak voltak, hogy katonaságot kellett bevetni a felkelések elfojtására. 1903-ban a kormányzat már kénytelen volt nagyobb katonai erővel összevonni a térségben, mint amekkorát 1812-ben Napóleon ellen mozgósított.

Ritkábban tárgyalt, bár legalább ilyen fontos aspektusa a kérdésnek a *nemesek 1861 utáni helyzete*, hiszen, 1905-ben még mindig mintegy 300 ezer nagybirtok létezett mintegy 70 millió gyeszjatyina területtel, az összes művelés alatt álló föld 30%-val. A reform során az orosz földbirtokosok elvesztették területeik 40-60%-át, elestek a parasztoknak nyújtott uszora kamatok

hozadékától, s mivel csak a parasztság 10%-a volt képes kifizetni a megváltási összeget, nem jutottak modernizációs forráshoz sem, amivel maradék földjeiket versenyképessebbé teheték volna. A kincstári kárpótlásnak csak a kamatait kapták, a tőkéhez sorsolás útján lehetett hozzájutni, és még így is, ennek megszerzése érdekében sok helyütt még a 20%-os paraszti önrésztől is kénytelenek voltak lemondani. A kormányzat a Paraszti Földbank megalapítása után egy évvel *Nemesi Földbankot* alapított, de a hiteleket kevesen vették igénybe és nem feltétlenül birtokkorszerűsítésre fordították. Földjeiket általában egykori jobbágyaikkal műveltették, árendába adva ki a területet, a bérleti díjat a parasztok vagy ledolgozták, vagy kifizették, elterjedt volt a *felesbérlet* intézménye. Így a nemesek a birtokot erőfeszítés nélkül tudták műveltetni, és jövedelméhez is gond nélkül hozzájutottak, de a korszerűsítésre nem futotta, Aki még így sem tudott talpon maradni, az eladogatta földjeit, amelyet vállalkozó parasztok és városi kereskedők vásároltak föl, 1861 és 1905 között a nemesi birtok területe több mint egyharmadával csökkent. Modernizálni csak azt a mintegy 2000 nagyterületű birtokot tudták, amelyek mintegy 7 millió gyeszjatyina területet tett ki, s amelyekre reformszellemű tulajdonosaik komoly összeget költöttek. Az itt alkalmazott korszerűbb módszerek és eszközök az orosz mezőgazdaság egészében azonban nem tudtak általánossá válni. *Az agrárkérdés megoldatlansága egyik döntő tényezője volt az első orosz forradalom kirobbanásának, s a helyzet különös jellemzője volt, hogy mindegyik vidéki társadalmi réteg elégedetlen volt.*

II. SÁNDOR TOVÁBBI REFORMJAI

Fontos lépés volt a társadalmi önállóság növelésében a **zemsztvo-reform**, amely lényegében önkormányzati rendszert vezetett be a közigazgatás négy szintjén. Alapja az *obscsina* volt, amelynek régi tradíciói új jogosultságokkal egészültek ki, ezek az agrárresznél olvashatók. *A zemsztvo nem más, mint választott testület, amely átveszi a korábbi állami-közigazgatás legtöbb jogosultságát, sőt újabb hatásköröket kap melléje.* Az 1864-ben a *Miljutyin bizottság* által kidolgozott és bevezetett reform lényegében az *önigazgatást* kiterjesztette felsőbb szintekre is, így a *járásokra*, a *kerületekre* és a *kormányzóságokra*. A volosztjok, az obscsinákhoz hasonlóan működtek azok delegáltjaiból, illetve a helyi nemesekből álltak, az egyes falusi mir szervezetek fellebbviteli fórumaiként, felsőbb igazgatási szerveiként működtek. *A kerületekben három kúriában működött a zemsztvo*, a nemesek valamennyien választók voltak, és 42%-át adták a testületnek, a városi polgárok census alapján kerültek a választók közé és 10,5%-ot tettek ki, a papság 6,5%-ot kapott, a parasztok 38%-át adták az önkormányzatnak. Utóbbiak három lépcsőben juttathatták be jelöltjeiket a testületbe, először a gazdák elektorokat választottak, ők delegálták a járási képviselőket, ők pedig a kerületieket jelölték. A kormányzósági zemsztvókba, a legmagasabb szintre a kerületek delegálták a tagokat, ezek 74%-a nemes, 10,5%-a paraszt, 11%-a városi polgár, 4%-a pap volt. Látható az egyes társadalmi rétegek számára megszabott kvótákból, hogy a rendszer a vagyonos, és a tradicionálisnak vezető rétegeknek kedvez, ugyanakkor áttörés jelentőségű volt a *népképviselési és önkormányzati elv megjelenése* az orosz közigazgatásban. Már csak egy lépés hiányzott volna egy zemsztvo alapú parlament létrehozása felé, egy országos zemsztvo létrehozása, amelyet a legnagyobb városok, így Moszkva és Szentpétervár kezdeményeztek is, hiszen adottságaiknál fogva sok képviselőt delegálhattak volna. Ez azonban túlnőtt a hatalom pillanatnyi elképzelésein, túl gyors haladás lett volna, így a kérdés lekerült a napirendről, a zemsztvok törvényi felügyelete pedig megmaradt a belügyminiszternél, illetve az egyes kormányzóknál.

A zemsztvók alapfeladatai – minden szinten az adminisztráció és a közigazgatás teendőinek ellátásán túl a rendfenntartás, a közegészségügy és a közoktatás megszervezése voltak. Az ülések

közötti időszakban választott *végrehajtó testület* vitte az ügyeket, szükség esetén az államhatalom helyi eszközeit is igénybe véve a feladatok ellátáshoz. A zemsztvokhoz került a helyi rendőrség is, minden szinten *iszpravnyik* – kinevezett helyi előljáró – képviselte a karhatalmat. Az önkormányzat adót vehetett ki, ennek 51%-át fordíthatta állami feladatok ellátására, a többit automatikusan oktatás és egészségügyre kellett költenie. A zemsztvo elnöke mindig a helyi nemesség köréből került ki, személyére nem vonatkozott a választási rendszer és a delegációs elv, mindig a helyi nemesség *marsallja* kapta meg ezt a tiszteletet.

A **bírósági reform** az európai jogrend felé mozdította el a cári monarchia ítélkezési gyakorlatát. 1864-ben írta alá a tervezetet II. Sándor, és fokozatosan, először a két fővárosban, majd a vidéki városokban, végül országosan vezették be. A reform implicit formában elismeri a *törvény előtti egyenlőség fogalmát*, mert rendi hovatartozástól függetlenül ítélkezik. *Elválasztotta egymástól a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat, intézkedett a bírák elmozdíthatatlanságáról* és illetményük jelentős mértékű növeléséről, a korrupció megakadályozása érdekében. Nyilvánossá tette a bírósági eljárásokat, bevezette az *ügyvédi kar* intézményét (eddig jogi végzettség nélküli „ügykijárók” képviselték informálisan a felek érdekeit), valamint bevezették amerikai mintára az *esküdtek* rendszerét. A szisztéma viszonylag nyitott volt, mert az esküdtté válást alacsony cenzushoz kötötte. Az esküdtek rendőri felügyelet alatt álltak, egyrésztől, hogy megvédjék őket, másrésztől, hogy ne lehessen megvesztegetni, befolyásolni őket. Egyhangú szavazással kellett dönteniük ártatlanság vagy bűnösség kérdésében, a konkrét büntetési tételt az eljáró bíró szabta ki. A bírákat és a szakbírákat az igazságügyi miniszter nevezte ki, kizárólag arra alkalmas jogi végzettséggel rendelkező emberek közül. A kisebb horderejű büntető és polgári pereket a *városi és a körzeti békebíróságok* intézték, őket a városi dumák illetve a kerületi zemsztvok választották meg 3 évre. Szervezeti értelemben minden kormányzóságban kineveztek egy folyamatosan működő, szakképzett bíróságot, fellebbviteli fórumként pedig *10 bírói kamarát* hoztak létre. *Legfelsőbb bíróságként* a Szenátus Polgári, illetve Büntető Osztálya működött, együttes ülésükön ellátták a Semmitőszék funkcióját is. Az állami hivatalnokok bűnügyi automatikusan a Büntető Osztályra kerültek. 1872-től külön osztály jött létre az *államellenes bűncselekmények* elbírálására, innen csak a másik két osztály együttes üléséhez lehetett fellebbezni.

A **városi reform** előkészítése már 1862-től folyt, 1864 után hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a zemsztvo reform a városok öngazgatásának problémáját nem oldja meg, ennek ellenére az 1866-ra elkészült tervezetből csak 1870-ben lett törvény. Első lépésként a két fővárost és a nyolc legnagyobb vidéki várost kormányzósági szintre emelték, a többit pedig kerületire. A városok *Dumát* választhattak, a Duma pedig megválasztotta a *városfőt* és az *intézőséget*. A tulajdonképpeni *városvezetőt* (gradonacsalnyik) továbbra is a belügyminiszter nevezte ki. (Szentpétervár és Moszkva megkapták azt a jogot, hogy a városvezető személyére kettős jelölést tettek, és a cár közülük választotta ki a tényleges vezetőt.) A városi dumaválasztásokon porosz minta és a timokratikus elv alapján a lakosságot három csoportba sorolták, ennek alapja a befizetett adó volt. Választó csak az lehetett, akinek háztulajdona volt a városban, vagy kereskedelmi adót fizetett. Választhatók csak a saját ingatlannal rendelkezők köréből kerültek ki. A városi választók első csoportjába a legtöbb adót fizetők kerültek, a középsőbe az átlagos adót fizetők, a harmadikba a „kevés” adót lerovók, közöttük egyharmad-egyharmad arányban lettek elosztva a mandátumok, ami nyilvánvalóan erős vagyonos túlsúlyt eredményezett az irányításban, nyilvánvalóan ez is volt a törvény célja. A *dumák hatásköre lényegében azonos volt a zemsztvókéval*, de hatékonyságuk messze elmaradt tőle, mivel a városokban nem éltek vagyonos nemesek. A századfordulóra még egyik alapfeladatukat, az utcák kikövezését sem tudták teljeskörően megoldani.

A **hadügyi reform** hivatalosan csak 1874-től lépett életbe, de már lényegében 1861-től, Miljutyin hadügyminiszterre történő kinevezésétől kezdve folyamatosan zajlott. 1864-ben az országot 15 katonai körzetre osztották, ezek lettek a hadsereg és a hadügyminisztérium közötti összekötőkapcsok. A katonákat még egyelőre toborozták, a kellő tartalék biztosítás érdekében a létszámot 25%-kal felemelték. 1867-től csökkentették a hadügyminisztérium ügyosztályainak létszámát, és megszüntették a tüzérség Nagy Péter óta fennálló különállását. *Katonai középiskolák* országos hálózatát hozták létre, amelyekben több mint 1500 diák tanult, ezekben már élő nyelveket és korszerű természettudományos ismereteket oktattak. A kadet hadtesteket felszámolták, csak az udvari apród alakulatokat hagyták meg. *Megszüntették a katonai telepeket*, és velük egyidejűleg az itt szolgálók gyerekei számára létrehozott ún. kantoni iskolákat is. A reformnak tulajdonképpen csak betetőzése volt az 1874-es rendelet, amely bevezette az *általános hadkötelezettséget*, ezzel párhuzamosan új katonai főiskolákat hozott létre, amelyek a katonai középiskolákhoz hasonlóan korszerű szellemben mintegy 600 hallgatót fogadtak a falaik közé. A rendelet szerint 20 éves kortól automatikusan mindenkit besoroztak, kivéve, ha egyedüli gyerek, vagy családfenntartó volt, és szüleit vagy testvéreit tartotta el, vagy egy fiútestvérük már szolgált a hadseregben. Hat évben állapították meg az alap szolgálati időt, amit kilenc év tartalékos állomány követett. Ekkoriban Oroszországban rendkívül megérte tanulni, mert a *műveltségi census csökkentette a katonaidőt*: ha valaki elvégezte az elemi iskolát, akkor 4 évre csökkent a szolgálati ideje, a középiskola sikeres befejezése esetén már csak két esztendő, aki pedig egyetemet végzett, annak mindössze fél évet kellett a hadseregben leszolgálnia. A katonaságnál igyekeztek emberségesebb viszonyokat teremteni, megszüntették a polgári személyekkel szemben a testi fenytést, és a vesszőzést eltörölték a katonák esetében is. *A reformok összességükben egy modern európai tömeghadsereg kialakulása irányába mutattak.*

Az **egyetemi reform** hivatalosan 1863-tól lépett életbe, de ténylegesen ez is egy hosszabb folyamat eredménye volt. 1855-től megszüntették a felvételik korlátozását, 1857-től ismét engedélyezték az európai jogrendszer oktatását, sőt 1860-tól a filozófiáét is, a felvételi vizsga és tandíj viszont maradt. *1863-tól az egyetemek autonómiát kaptak*, maguk választhatták meg professzoraikat és lektoraikat, az oktatási miniszter megerősítési joga csak névleges volt. Megszüntették az egyenruhát, egyensapkát, és a többi formális kötöttséget is. A tankerületi felügyelőknek és kurátoroknak az egyetem életébe történő beleszólási lehetőségük megszűnt, bár maguk a funkciók megmaradtak, a továbbiakban csak az alap és középfokú oktatás ellenőrzésre volt jogosultságuk. *1863-tól eltörölték a felvételi vizsgát*, ezzel párhuzamosan megszigorították a záróvizsgákat, hogy a képzés színvonala fennmaradjon. Az egyetemen belül a diákok *köröket, egyleteket* szervezhettek, ezekben *autonóm* módon ténykedhettek.

Az egyetemi reformot a **középiskolai és elemi oktatás** nagyszabású átalakítása követte. Az 1864 végén bevezetett intézkedés meghagyta a *nyolc osztályos gimnáziumokat*, de a klasszikus, görög-latin műveltséget oktató alma materek mellé új *reálgimnáziumokat* szerveztek, amelyekben már a természettudományos tárgyak oktatására helyezték a fő hangsúlyt. Mindkét iskola-típusnak voltak *négyéves algimnáziumai*, ezek elvégzése után a tanulást be lehetett fejezni. A meglévő kerületi iskolákat vagy megszüntették, azokból vagy algimnáziumot, vagy *kétosztályos egyházközségi iskolát* alakítottak ki. A felvételiknél a *rendi megkülönböztetést eltörölték*. Az új típusú elemi iskolákban az írás-olvasás, a számtan, és a hittan voltak a fő tárgyak, és azokban csak papok taníthattak. A tanítókat a *kerületi iskolaszék* nevezte ki, amelynek tagjai a Belügyminisztérium képviselője, a Szinódus, és két zemsztvo képviselő voltak. Egy szinttel feljebb a *kormányosági iskolaszékek* fogták össze az elemi oktatást, ennek tagjai a kormányzó, a helyi püspök, az oktatási igazgató valamint két zemsztvo képviselő voltak.

A **sajtó- és cenzúra-reform** is lényeges mértékben enyhített a korábbi hatalmi présen. A cenzúrát 1860-tól kivették az Oktatási Minisztérium hatásköréből, és külön cenzori igazgatóságot hoztak létre, amelyet 1862-től a Belügyminisztérium alá rendeltek. Az állami cenzúra mellett továbbra is működött *katonai és egyházi cenzúra* is, de a *könyvek és az időszakos kiadványok előzetes cenzúráját eltörölték*, igaz a brosúrákét fenntartották. A könyvkiadónál és a sajtóban bevezették a *felelős szerkesztő* intézményét, aki nevének megfelelően felelt a kiadvány tartalmáért, tehát tulajdonképpen egyfajta szakmai belső cenzorra vált. Megszüntették a magánlevelek és egyéb kirívó dolgok cenzúrázását is. A 10 ívnél hosszabb irodalmi műveket teljes körűen mentesítették mind az előzetes, mind az utólagos ellenőrzés alól. *A cenzúra tehát megmaradt, de utólagosan, büntető cenzúráként működött*, a megjelenéseket előzetesen már nem akadályozták meg, ugyanakkor a külföldieket, azok levelezéseit, iratait továbbra is ellenőrizték.

A NARODNYIK ANARCHIZMUS MEGJELENÉSE, AZ ÚJ ÉRTELMISÉG TÁMADÁSA A HATALOM ELLEN

„A 19. század Pugacsovjai az egyetemekről jönnek majd ki” írta *Kljucsevszkij*, a korszak ragyogó történésze. Valóban a század közepére kezdtek beérni a reformok, és megjelent egy új „*raznocsinyec*” (vegyesrendű) értelmiség, amely rendkívül kritikusan viszonyult mind a kor orosz valóságához, mind a nyugat-európai korai kapitalizmushoz. A természettudományos és közgazdasági műveltséggel rendelkező „*új emberek*” meggyőződéses ateisták voltak, a kortársak ezért Turgenyev nyomán *nihilistáknak* nevezték őket. Egy-egy illegális, vagy néhány számot megérő legális folyóirat köré tömörülve publikálták radikális nézeteiket Oroszország átalakításáról, és a kapitalizmus átugrásának szükségességéről, legismertebb volt ezek közül a *Szovremennik* (Modern Ember)-kör, innét kerültek ki a korszak vezető publicistái, *Csernisevszkij*, *Dobroljubov*, *Piszarjev* és mások. Konzervatív-szlavofil szellemi gyökerekből táplálkoztak, úgy vélték, hogy a birodalom jövője az obscsina, és ezt a sajátos orosz intézményt kell kiterjeszteni országos szintre és egy sajátos *obscsina-szocializmust* kell létrehozni. Ennek megvalósítását rendkívül radikális eszközökkel, *forradalommal* képzelték el, az ennek megvívására alkalmas osztályt a parasztságban vélték meglelni. Programadó műnek *Csernisevszkij* „*Mit tegyünk*” című dolgozata számított, amelyben kifejtette, hogy a kapitalizmus rendkívül káros lenne Oroszország számára, ezért a jelenlegi fejlettségi szintről, a tőkés fejlődés átugrásával közvetlenül át kellene térnie a szocializmusra.

Az 1860-a évekre az irányzat radikalizálódott, megjelent az *orosz jakobinizmus*, amely már a hatalom megszerzésben gondolkodott, és ennek alkalmas eszközét a terrorban látta. Legismertebb figurája *Zaicsnyevszkij* azt írta, hogy jóval következetesebbnek kell majd lenniük, mint a francia jakobinusok voltak, és nem kell megijedni a vérontástól. A *Szovremennik*-körből kiváló másik csoport mérsékelt maradt, ők a parasztsággal történő kapcsolatfelvételben, a műveltség vidéki terjesztésében gondolkodtak, ez a szervezet lett *1861-ben a Zemlja i volja*. (Föld és szabadság), megjelent ezzel a **narodnyikizmus**, a parasztság felvilágosításának és forradalmisításának irányzata. Legjelentősebb alakja **Mihail Bakunyin** (1814–1876) volt, aki „*Államiség és anarchia*”, valamint „*Gyónás*” című műveiben kifejtett gondolatai szerint egy gyors áttérést akart az obscsina-szocializmusra, és bízva az orosz paraszt lázadó természetében egy azonnal kirobbantandó forradalom mellett tett hitet. Ő fogalmazta az elsők között valamennyi szláv egyesítésének szükségességét is egy nagy orosz vezetésű konföderatív államban, ezzel a *pánszlávizmus* egyik apostolává vált. A mérsékelt Bakunyinnal szembenálló vezéralakjává P. L. *Lavrov* (1823–1900) vált, aki a korszak másik alapdokumentumát, a „*Történeti levelek*” című művet írta, ebben megalkotta az *értelmiség* új értelmezését, eszerint az tekintheti magát annak,

aki a népért, a változásokért tenni akaró, cselekvő ember. Szintén parasztforradalmat kívánt, de Bakunyinnal ellentétben megértette, hogy a parasztság jelenleg erre nem alkalmas, ezért az első lépés a vidéki tömegek felkészítése. A Londonban élő *Herzen*, a korszak kiemelkedő szellemi vezetője és publicistája 1873-ban adta ki a jelszót: „a nép közé” s ezzel 1874-től megindult egy népközé járó egyetemista mozgalom, amely a parasztság felvilágosítását tűzte ki célul. A kísérlet csúfosan megbukott, az idegen városi fiatalokat a bizalmatlan parasztok elkergették, vagy rendőrökre adták. A mozgalom kudarca tovább polarizálta a narodnyikokat, a mérsékeltebb szárny *Kropotkin herceg* vetésével igyekezett kidolgozni egy olyan módszert, amely a fiatal agitátorokat elfogadhatóvá teszi a parasztság számára. A jeles teoretikus „*Hogyan folytassunk forradalmi propagandát*” című művében azt írja, hogy a narodnyiknak le kell telepednie falun, el kell fogadtatnia magát az adott közösséggel, és utána lehet csak elkezdeni „téríteni”. A radikalizálódó vonal leghíresebb figurája Pjotr *Tkacsov*, aki úgy gondolta, hogy meg kell fordítani a sorrendet, és egy jól felkészített összeesküvő csoportnak puccsal át kell vennie a hatalmat; ennek birtokában egy átmeneti diktatúrát bevezetve végre lehet hajtani a szükséges társadalmi változásokat. (Sokan őt tartják Lenin igazi előfutárának.) A keményvonal másik hírhedtje vált alakja *Szergej Nyecsajev*, aki önálló szervezet hozott létre 1869-ben Moszkvában, és fanatizmusa már odáig terjedt, hogy csoportjának egyik árulóvá lett tagját meggyilkoltatta.

Ezzel az anarchisták az elméletről a tettek mezejére léptek, megkezdődött Oroszországban a merényletek, gyilkosságok időszaka. Miután a nép közé járás továbbra sem hozott megfogható eredményeket, a radikálisok 1878-ban létrehozták a *Zemlja i volja* (Föld és szabadság) nevű szervezetet, amely már illegális politikai pártként működött, öt szekciója közül a hírhedtje vált ötödik az árulók megbüntetését, a börtönökből történő szöktetéseket, és hatalom képviselőinek likvidálását szervezte. A mérsékeltek 1879-ben a voronyezsi kongresszuson kizárták a radikálisokat, és új békés célokat, a földreform felülvizsgálatát követelő szervezetet a *Csornij peregyelt* (Fekete újrafelosztás) hozták létre. A kizártak viszont megszervezték a *Narodnaja volja*-t (Nép-akarát), amely már nemcsak hatalom képviselőinek megsemmisítését kívánta, hanem elsőszámú célpontként magát az uralkodót, mind a rendszer szimbólumát és összetartóját jelölte meg, ezzel megkezdődik Oroszországban a forradalminak nevezett terror kora.

A narodovolec terroristák merényletek sokaságát hajtották végre a hatalom prominens képviselői, s maga az uralkodó ellen is. A leghírhedtebbek közül felemlítve néhányat Sztjepnyak *Kravcsinszkij* a nyílt utcán hátulról leszúrta *Mezencev* tábornokot Pétervár rendőrfőnökét, Vera *Zaszulics* a dolgozószobájában lőtt rá *Trepov* tábornokra a Pétervári kormányzóra. II. Sándor rendre túlélte az ellene elkövetett merényleteket, pedig számos módon megkísérelték eltenni láb alól: fel akarták robbantani a vonatát, bombát helyeztek el az ebédlőjében, megpróbálták megmérgezni az ételét, több esetben pedig a nyílt utcán, palotája kertjében, vagy éppen a párizsi világiállításon – 1867-ben – egyszerűen rálöttek. Az uralkodó sorozatos szerencséjének köszönhetően kapta a „halhatatlan” melléknevet kortársaitól, a merényletek nem készítették a reformok felfüggesztésére, sőt az 1880-as évek elején *Lorisz-Melikov belügyminiszter* egy alkotmánytervezet kidolgozására kapott uralkodói megbízást, amely lényege szerint a zemsztvo rendszert emelte volna országos szintre. A hatalom szervezetei is meglepően toleránsan reagáltak eleinte a terrorra, Vera *Zaszulics*ot például a bíróság felmentette, de a többi esetben is csak börtönt szabtak ki, az uralkodó elleni direkt merényletek kivételével nem született halálos ítélet. A cár és környezete bízott a reformokban, a társadalom megbékélésében, s szilárdan hitte, hogy az állam-ellenes merényletek mögött egy gonosz, idegenekből álló kisebbség áll, amely semmiképpen sem azonosítható az orosz néppel. A hatalom toleranciáját a narodovolecek gyengeségként értékelték, s tovább radikalizálódtak; *Isutyin* „*Organizacija*” (Szervezet) nevű csoportjának akciómagja „*Pokolnak*” hívta magát, s nemcsak fizikailag, hanem lelkileg is terrorizálta a hatalom embereit;

minden merénylet előtt proklamációt bocsátottak ki, amelyben közölték, hogy le fognak csapni, de hogy hol és kire, azt nem lehetett tudni. A sikeres merényletek után, pedig újabb közleményben üdvözölték a merényletet, s a gyilkosságok folytatását helyezték kilátásba, a terror, a rettenetes légkörét teremtve meg az orosz nagyvárosokban. A halhatatlan cár szerencsésje is véget ért: *1881. március elsején* Szentpétervárott egy lovasparádéra tartott, amikor a nyílt utcán a bányászati főiskola két anarchista hallgatója, Riszakov és Grinyevickij tankönyvcsmagnak álcázott bombával megölték.

KONZERVATÍV FORDULAT A HATALOMBAN

A népszerű uralkodó meggyilkolására akkor került sor, amikor a társadalom döntő többsége az eltelt évtizedekben kezdett hozzászokni a reformok által létrehozott új rendhez, és egyre jobban alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez. A fáziskésésben lévő, saját sikertelenségüktől frusztrált anarchisták kezében öncéllá, önigazolássá vált a terror, s így véget vetettek Oroszország békés modernizációja lehetőségének, a hatalmat erőszakos fellépésükkel „bekeményítésre”, konzervatív fordulatra készítették. Maga a társadalom is mélyen felháborodott, s még olyan csoportok is az anarchisták ellen fordultak, amelyeknek egyébként erőteljes problémáik voltak a cári rendszerrel. Az uralkodógyilkosságot követő dühös hangulatban első reakcióként visszavonták a *Lorisz-Melikov-féle alkotmánytervezetet*, ezt *Pobedonoszcev*, a megváltozott éra konzervatív teoretikusa így fogalmazta az új uralkodó, **III. Sándor (1881–1894)** beiktatásakor mondott beszédében: „semmi szükség állami szócsepeldékre”, és egyúttal elhárították a terroristák párbeszédre felszólító békülékeny ajánlatát is. Bevezették a *Lex Ignatyevet*, a *rendkívüli törvényt*, amely lényegében biankó felhatalmazást adott a hatóságoknak házkutatásokra, letartóztatásokra, demonstrációkkal, megmozdulásokkal szembeni fellépésre, az időlegesnek tekintett jogszabály egészen 1917-ig érvényben maradt. Felismerték, hogy a hatalom hagyományos eszközei nem alkalmasak a terrorizmussal szembeni hatékony fellépésre, mert nem ezzel a céllal hozták létre őket, ezért életre hívták az **Ohranát**, a Védelmi Osztályt, amely 13 kormányzóság politikai és titkosrendőrsége volt egyidejűleg, és alkalmasabbnak tűnt a narodovolecek elleni küzdelemre. A tömegek reakcióit a *dél-orosz pogromok fejezték ki*, a pusztító tömegrohamok, az orosz történelem tatár korból megörökölt sajátos hagyományai, amelyek a letelepedési övezet városaiban élő zsidó negyedek ellen robbantak ki 1881–1884 között, egyértelművé téve, hogy a lakosság többsége őket teszi felelőssé a cárgyilkosságért. A nemesség, érezve, hogy az államgépezet hagyományos eszközei csődöt mondtak, öntevékeny módon, szabadkőműves mintára saját titkos és legális szervezeteit kezdte létrehozni, amelyek közül egyesek, mint a „*Szent Csapat*” az anarchisták saját módszereikkel történő likvidálását, mások, mint a „*Templomi zászlóvivők társasága*” az uralkodó életének megvédését tűzték ki célul. Az új eszközök mellett a hagyományosakat is sokkal erőteljesebben alkalmazták, a 70-es 80-as években valóságos perhullám söpört végig az országon, az ún. *nihilista perekben* több ezer ember állítottak bíróság elé, s itt már sok esetben valóban nagyon súlyos ítéletek születtek. A *II. sándori reformok többségét visszavonták*, pontosan azokat, melyek a társadalom és az állami élet demokratizálását tették volna lehetővé, csupán a gazdaság kapitalizációját biztosították továbbra is. A szellemi életben a *neoszlavofilizmus*, illetve a *kincstári konzervativizmus* válik ismét uralkodóvá, ezúttal azonban a II. Sándor előtti állapotokhoz, az I. miklósi önkényuralmi államhoz történő visszatérés gondolatát hirdetik tehetséges publicisták, mint *Katkov* és *Gringmut*, akik lapjaikban színvonalas érvelést kerekítettek az egyeduralmi állam védelméhez, és a klasszikus konzervatív eszméket erőteljes Európa-kritikával egészítik ki. Folytatták a

gyarmatosítás politikáját is, amelyet dinamikus *oroszosítás* kísért, csökkentették az autonóm területek, elsősorban Finnország önállóságát.

1894-ben váratlanul, aránylag fiatalon meghalt III. Sándor. Utódjától, **II. Miklóstól** (1894–1917) a regresszió leállítását, és a sándori reformok folytatását várta mind az értelmiség, mind a közvélemény. 1895 januárjában azonban az új uralkodó a zemsztvo-küldöttek előtt mondott beszédében eloszlatta az illúziókat: egyértelműen közölte, hogy az apjától örökölt *autokráciát változatlan formában fenn kívánja tartani*, így tehát a küldöttek hagyjanak fel az alkotmányosságról szóló értelmetlen álmodozással. Miklós uralkodása más szempontból is rosszul indult: 1896 májusában az ünnepélyes koronázás alkalmából a *Hodinka mezőn* az ingyenkenyér és vodkaosztogatás hírére hatalmas tömeg gyűlt össze, amelynek körében pánik tört ki, s a meglódult tömeg a környéken folyó földmunkák árkaiba taposott rengeteg embert, estére, mire lecsillapodtak a kedélyek 1282 halottat, és mintegy 500 sebesültet számoltak össze, ezért kapta Miklós kortársaitól a „véres” jelzőt. A századfordulóra világossá vált, hogy Oroszországban legálisan az alkotmány és a jogállam mellett fellépni nem lehet, de ugyanakkor az elmúlt évtizedek fejlődése következtében megváltozott a politikai erőtér is. Új szereplők, irányzatok és elképzelések jelentkeztek, amelyek valamennyien a birodalom sorsának alakításából kívántak részt vállalni.

OROSZORSZÁG KAPITALIZÁCIÓJA A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1861 után megindult a külföldi tőke beáramlása Oroszországba, a századfordulóig 4732 millió rubelnyi beruházás érkezett. A külföldi vállalkozók hatszor annyit fektettek be, mint az eleinte gyengébb orosz vállalkozórétég, a tőkebefektetés volumene csak századforduló környékén egyenlítődt ki. A beruházók sorában első helyen franciák álltak, őket követték a belgák, majd a németek és az angolok következtek. A kicsi Belgium nagy befektetési volumenét magyarázza, hogy mint Majoros István kutatásaiból tudjuk, a belga cégek nagyobbik része is francia többségi tulajdonban volt. Az első megrendelő, az első vállalkozó maga a cárizmus volt, a nagy volumenű befektetések gyors koncentrációt hoztak létre, a századfordulóra az összes profit 45%-a a vállalatok 1–2%-ának kezében volt, további 8–9% osztozott a másik 50%-on, és az összes többi a maradékon. A fejlesztések húzóágazata itt is, mint Európa más országaiban, a vasút volt. A *vasútépítést* különösen aktuálissá tették a nagy távolságok, a keleti gyarmatosítás, az infrastruktúra általános elmaradottsága, és a krími háború tanulságai. Az 1870-es évek végére a Moszkva-központú vasútvonalak behálózták az európai Oroszországot. 1891-től kezdték el építeni híres *transzszibériai vasutat*, az emberiség addigi leghosszabb ilyen jellegű létesítményét, amely összesen 30 723 km pályatestet tartalmazott, és az Urálon keresztülhaladva átszelte Ázsiát, s egészen Vlagyivosztkóig haladt, összekötve a meleg- és hidegtengeri orosz kikötőket. Fejlődött a korabeli közlekedés másik kulcságazata, a *gőzhajózás* is: míg 1860-ban csak 399 „füstökádó szörny” szelte az orosz folyókat, addig 1895-ben már 2539. A nagyarányú fém- és szénzükséglet előmozdította új ipari központok kialakítását, illetve a régebbieket továbbfejlesztését. A *Donyeck-medence* lett a szénbányászat új központja, *Krivoj Rogban* bányászták a legtöbb vasat, *Baku* pedig a kőolajtermelés centrumává vált, a régebbi központok közül az *Urál-vidék* is dinamikusan fejlődött. A szénbányászat volumene a századfordulóig 5390%-kal, az acélé 1280%-kal nőtt az 1860-as állapotokhoz képest. Az orosz ipari fejlődés kvantitása óriási volt, e tekintetben még Amerikát is felülmúlta, de minőségében messze elmaradt mind tőle, mind pedig a nyugat-európai fejlődéstől. A költségtakarékosság miatt az új ipari központok a nyersanyaglelőhelyekre települtek, ahol többnyire megfelelő infrastruktúra hiányában nem volt alkalmas településszerkezet, ez később súlyos szociális feszültségek forrásává vált. A könnyű és textilipar

is fejlődött, de kevésbé voltak látványosak az eredményei: a pamutipar termelése 1028%-kal, a gyapotipar 571%-kal, a posztóipar 261%-kal nőtt.

A századforduló környékére véget ért a vasútépítési konjunktúra, innentől a jelentősebb befektetések a kohászat és a bányászat felé áramlanak, összességében mintegy 344 millió rubel. A 19–20. század fordulóján már *Belgium* áll a befektetők között az első helyen a vázolt okok következtében, Franciaország formálisan a második helyre szorult, Németország és Anglia pozíciói nem változtak. *Az ipari növekedés volumene* figyelemreméltó volt, 1883 és 1911 között mintegy 30%-ot tett ki, ez 16,5%-os népességnövekedés mellett mintegy 12%-os egy főre jutó termelésbővülést jelent. A monopolformák közül a legfejlettebbnek számító *részvénytársaságok* terjedtek gyors ütemben az erőteljes koncentráció miatt: 1886-ban 462 Rt. működött 594 millió rubel tőkeállománnyal, 1900-ban már 990 Rt. 686 milliónyi vagyonnal. Dinamikusan fejlődött a *bankszektor* is, jelentősen nőtt az orosz bankok tőkeállománya: 1881-ben 749,8 millió rubelnyi takarékbetétet és folyószámlát tartottak nyilván, 1900-ban már kb. egymilliárdot. A külföldi bankok, hogy pozícióikat biztosítsák, és vezető szerepüket megőrizték, egyrésztől érdekeltségeket szereztek az orosz bankokban, másrésztől a gazdaság egy meghatározott szegmensének a finanszírozására álltak rá. Így ha francia befektetők az Urál vidékén jutottak komoly pozícióhoz, akkor azt francia érdekeltségű bankkal finanszíroztatták meg, ily módon csökkentették az állami kisajátítás veszélyeit, és megteremtették a tőke repatriálásának feltételeit is. A vázolt fejlődés eredményeképpen *Oroszország az első világháborút közvetlenül megelőző időszakra a világ negyedik ipari és hatodik kereskedelmi hatalmává nőtte ki magát.*

A FEJLŐDÉS ÁRA

Az orosz kapitalizáció egy ellentmondásos, újabb problémákat generáló mezőgazdasági reform környezetében, félbehagyott társadalmi reformok közepette, egy már önmagában is, korábbi elmaradottságából fakadóan számos ellentmondást, konfliktust hordozó gazdasági-társadalmi környezetben játszódott le. Ehhez járultak a korai kapitalizmus „gyermekbetegségei” és a külföldi tőke gyors megtérülési és repatriációs taktikát követő gyarmati jellegű viselkedése. Ezek a *problémák, konfliktusok egymásra torlódtak a századfordulóra*, és az orosz társadalomban robbanásveszélyes helyzetet alakítottak ki. A századforduló környékén a lakosságnak még mindig csak 13%-a élt városokban, az export 3/4-ét továbbra is mezőgazdasági cikkek és nyersanyag tette ki. *Az összes ipari munkavállaló 25%-a városokba koncentrált*, nagyon gyorsan kialakult az orosz ipar nagyüzemi karaktere. Szerkezeti megoszlását tekintve a századfordulón már a közvetlen fogyasztást szolgáló iparágak megelőzték a hagyományos nehézipari ágazatokat: az élelmiszeripar került az első helyre a maga 29%-ával, a textilipar 26%-kal követi, majd a vas- és fémipar következett 20%-kal, a kohászat 8,3%-kal, az olajipar 6,4, a bányászat pedig 5,5%-ot tett ki. Emellett azonban fennmaradt a hagyományos orosz *kustáripar*, sőt nagyon sokan a nagyipar bedolgozóivá válnak, a számuk a századvégen még kb. négymilliónyi.

A létrejövő *nagyüzemi munkásság helyzete* még orosz mércével mérve is elképesztő volt. Mintegy 23,8 milliónyi ember dolgozott a gyáriparban és a bányászatban, és 450 ezer a vasútnál. A nyersanyagra települt koncentrált jelleg, a településszerkezet fejletlensége, az infrastruktúra hiánya, a befektetett tőke gyors visszatérülésének igénye, a munkaadónak történő teljes kiszolgáltatottság, az ipari munka kemény fegyelme katasztrofális állapotokat eredményezett a többnyire faluról származó, s a mezőgazdasági munkában bizonyos szabadságot, öntevékenységet élvező munkások számára. Babuskin visszaemlékezéseiben a Bogorodszki Morozov gyárról azt írja, hogy a munkások három, egyenként 800 fős bérkaszármájában laktak. Két emeletes ágy volt összetolva, ezeket deszkával választották el, egy ember számára egy arsin (kb. 70

cm) széles fekhely jutott. A munkaidő általában napi 14–16 óra volt, a hétvégi pihenőnap fogalma ismeretlen volt, csak a vallási ünnepeket tarthatták meg. A női és gyermekmunka elterjedt volt, bérezése még a férfimunkánál is alacsonyabb volt. A csekély fizetés egy részét is utalványban kapták, amit csak a gyári kintinban lehetett a tulajdonos által szabott áron levásárolni. Munkástörvényhozás nem létezett, legális politikai erőter nem volt, szakszervezetet nem lehetett alapítani, bármiféle szervezkedést vagy megmozdulást *rendőri ügynek* tekintettek. A 90-es években a gyártulajdonosok külön *gyárfelügyelőséget*, afféle privát hadseregeket hoztak létre a munkások sakkbantartására, a rendőrség kiemelt feladatai közé tartott a munkásmegmozdulások megfékezése. A 19–20. század fordulóján sorra építették a *kozáklaktanyákat* a gyárak mellé, ennek költségeit többnyire a gyárosok viselték, arra az esetre gondolván, ha már sem a saját erejük, sem pedig a helyi karhatalom nem volna elegendő a munkástömegek fékentartásához. *Ilyen körülmények között a munkásság szerveződése csak illegálisan és radikális eszmék jegyében mehetett végbe*, hiszen a mérsékelt megoldásoknak nem volt gyakorlati lehetősége, nem véletlen, hogy Oroszországban a nyugati munkásmozgalom legradikálisabb irányzata, a *marxizmus* terjedt el.

ÚJ ESZMÉK ÉS IRÁNYZATOK A 90-ES ÉVEKBEN ÉS A SZÁZADFORDULÓN

A cárgyilkosság keltette felháborodás, a hatalom újjászerveződése és erőteljes fellépése átmenetileg a narodnyik terrorizmus válságát és hanyatlását hozták, a merényletek megszűntek, a tisztogatási akciókat megúszó anarchisták Nyugatra menekültek. A 90-es évektől a megváltozott körülmények közepette az ismét autoriterré válláló állammal szembenálló irányzatok a parasztság helyett immáron a városi nagyüzemi munkásságban látták azt az erőt, amely alkalmas lehet a cárizmus megdöntésére. Munkásszervezetek már a 70-es évek közepétől alakultak Oroszországban, az első *1875-ben* a nemesi származású *Zaszlavszkijnak* a *Dél-orosz Munkásszövetsége* volt, a másik *1878-ban* a Viktor *Obnorszkij* és Sztjepan *Halturin* által létrehozott *Északorosz Munkásszövetség*. Jól látható az elnevezésekből és a szervezettségéből a dekabrista párhuzam. A narodnyikok egy része is „áttért” a marxizmusra, *Plehanov* például, a békés narodnyik megoldások híve, a lavrovista vonal követője, a marxizmus egyik oroszországi apostolává vált. Az orosz nagyüzemi munkásság jellegének és körülményeinek megfelelően a munkásság szerveződése illegálisan, földalatti mozgalomként, mint egy radikális félkatonai szervezeté ment végbe. Jól mutatja ezt első jelentősebb csoportjának már a neve is, amely *1895-ben* a *Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására* elnevezést kapta. Ebből nőtt ki a már egyértelműen forradalmi, marxista, illegális **Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt**, az **OSZDMP**, *Lenin, Martov, Plehanov vezetésével; a párt 1898-ban, Minszkben alakult meg*. Programja már egyértelműen a cári rendszer munkásforradalommal történő megdöntését, majd a proletárdiktatúra bevezetését tartalmazta.

A narodnyikok kései leszármazottainak másik csoportja továbbra is az egyéni terrorban bízott, de a faluról már ők is a városba helyezték át működésük súlypontját, és bázisuknak ők is a munkásságot tekintették. *1894-ben Népjog* néven hoztak létre szervezetet, innentől kezdik **szociálforradalmároknak**, orosz rövidítésükből **eszereknek** nevezni magukat. 1896-ban Szaratovban, 1897-ben Moszkvában Uniót hoztak létre a különböző eszer csoportok, vezetőjük „az orosz forradalom nagymamája”, *Bresko-Breskovszkaja* lett. 1898-as „*Feladataink*” című programtervezetük már egyértelműen megfogalmazza, hogy a szociális változásokat a munkásságra támaszkodva kell végrehajtani, és az alapvető cél a politikai szabadság és az alkotmányosság kivívása. A mérsékelt vonal mellett *újjaalakul a „neoterrorista” szárny is, 1901-ben Berlinben*, két zsidó származású munkás, *Gersunyi, Glotz*, valamint a kezdetektől beépített

rendőrségi provokátor Jevno *Azef* (Azov) vezetésével. A terrorista eszer szárny újból meghirdette a merényleteket, s századforduló után újból megindultak a gyilkosságok, az erőszakos politikai akciók.

Nemcsak a munkásságra építő erők, hanem a társadalom más rétegei is szervezkedtek. A *zemsztvók* a rendszer országos kiterjesztését, és egy zemsztvo-parlament megalkotását sürgették, vezetőjüknek a moszkvai *Sipov* számított. A tveri *Petrunkevics* köré tömörülő orvosi, mérnöki, jogászi és más *szakmai szervezetek* közigazgatási és szociálpolitikai reformokat követeltek egyre erőteljesebben. Az európai mintájú állam hívei csak külföldön tudták közzétenni gondolataikat, 1902-ben Stuttgartban megjelent az *Oszvobozsgyenyije* (Felszabadulás) első száma, és megalakult a *Felszabadulás Szövetsége*, amely elsősorban a radikálisan gondolkodó demokratikus értelmiség irányzatává vált.

Sokáig csak a hatalom ellen szerveződő erőket illetett számbavenni egy történeti áttekintésben, ám ugyanolyan spontán módon, ahogy egyes rendszerellenes társadalmi csoportok megfogalmazták követeléseiket, és legálisan vagy illegálisan szervezeteket hoztak létre, a cárizmus hívei is zászlót bontottak. 1901. január 21-én jegyezte be a belügyminiszter az **Orosz Gyűlés** (Russzkoje szobranyije) nevű szervezetet, amely alapszabályának tanulsága szerint az 1600-as évek elejének, a *szmuta* (zavaros időszak) korának monarchiamentő, ún. *feketeszásas* tradícióit kívánta folytatni, egyelőre a nacionalista nemzeti népnevelés eszközeivel. Mint írták: „*meg akarják ismertetni az oroszokat mindazzal, amit az oroszok a kultúra, a tudomány és a művészet területén alkottak*”. A hamar népszerűvé váló szervezetnek több mint 50 városban jöttek létre fiókjai, különösen az egyetemi központokban erősödött meg. Ezek a részlegek lettek a feketeszászasság szellemi iskolái, s óriási szerepük volt abban, hogy az első orosz forradalom idején egy rájuk épülő monarchista tömegmozgalom meg tudta menteni a cárizmust.

A HATALOM VÁLSÁGMEGOLDÓ KÍSÉRLETEI: A RENDŐRSZOCIALIZMUS

A hatalom köreiben jól érzékelhetők voltak a válság tünetei, s a kormányzat próbálkozott is bizonyos megoldásokkal. Pénzügyi tekintetben volt előrelépés, hogy a 90-es években Vitte pénzügyministersége idején aranyalapra helyezték a rubelt, az alkoholizmus problémájára jelentett részleges megoldást, hogy üvegben kezdték árulni a vodkát, (korábban favödörben mérték ki) az agárproblémát kezelte a Paraszti és a Nemesi Földhitelbank, és hogy 12 évente engedték csak az obscsina földjeit felosztani, de mindenekelőtt az, hogy óriási erőket állomásoztattak vidéken. Ez utóbbival kapcsolatban úgy gondolták, hogy mivel a megmozdulások csak a szegényparaszság egy bizonyos rétegére jellemzőek, a vallásos cárhű többség nem csatlakozik hozzájuk, a megmozdulásokat pedig kézben tudják tartani. E részleges problémakezelési technikák mellett azonban más volt a helyzet a *munkássággal*, amelynek tömegessé válása és koncentráltága jól megfogható veszélyeket rejtett magában. A 90-es években egy-két intézkedés már született, a munkaidő hosszáról, a női és a gyermekmunka korlátozásáról, de a munkabért a „két fél szabad egyeztetésére bízta” ami nyilvánvalóan komolytalan megközelítése volt a kérdésnek, mint ahogy az sem sokat használt, hogy a kormányzat a gyárosokat önmérsékletre szólította fel. A rendőrség elemzői megértették, hogy a kilátástalan helyzetben lévő munkásság a radikális nyugati ideológiák, elsősorban a marxizmus felé fordul, s ez óriási veszélyeket rejt magában. *Zubatov* moszkvai rendőrfőkapitány kidolgozta ezért 1898-ban a *rendőrszocializmus* tervét, amely lényege szerint némi szociális engedményt és szervezkedési szabadságot biztosított volna a munkásságnak, cserébe a mozgalmat a gyárfelügyelőségekkel közösen rendőri ellenőrzés alá helyezte volna. Tulajdonképpen a parasztsághoz hasonlóan, kihasználva a munkásság vidéki gyökereit, vallásosságát, cárhű szellemben kívánták kézbe tartani a

mozgalmat, azt remélve, hogy ily módon a munkástömegek immunissá válnak a radikálisabb eszmékre. Rendszerének bevezetésére 1900-ban kapott engedélyt, s az, az első néhány évben jól működött. Másik elgondolása szerint az eszerek közé titkosügynököket, provokátorokat építettek be, akik számára még sikeres akciók végrehajtását is megengedték, majd láthatóvá téve, előcsalva a kis terrorista eszerek sejteket, lehetővé vált letartóztatásuk vagy megsemmisítésük. 1903-ban azonban a rendszer megbukott, mert olyan sztrájkok robbantak ki néhány dél-orosz városban, amelyeket monarchista munkásszervezetek indítottak, s a belügy nem volt képes leállításukra, az eszerek likvidációs programot pedig az hiúsította meg, hogy Pleve belügyminisztert egy olyan merénylő – Szazonov – ölte meg, aki eredetileg beépített ügynök volt. 1903–1905 között a szintén rendőrügynök *Gapon pópa* kísérletezett még a monarchista munkásszervezetek vallási közösségekként történő életben tartásával, de az orosz–japán háború eseményei, a rossz termésű év, a kemény hideg, a háború alatti elbocsátások radikalizálták a munkásságot. Amikor *1905. január 9-én* Gapon pópa vezetésével egy alkotmánnyal felérő petíciót kívántak átnyújtani a cárnak békés demonstráció keretében – a pópa így vélte kézmentarthatónak a mozgalmat – a cári palotaőrök tüzet nyitott, s az államilag manipulált munkásmozgalom végleg összeomlott. Megkezdődött az első orosz forradalom, amelynek paradoxona az volt, hogy bár alapvető okai a torlódott orosz társadalmi szerkezetben és az egymásra rakódó konfliktushalmazokban voltak, de közvetlenül az a szisztéma robbantotta ki, amelyet ennek megelőzésére, illetve elkerülésére hoztak létre.

AZ ELSŐ OROSZ FORRADALOM 1905. JANUÁR 9 – 1907. JÚNIUS 3.

A sortűzt követően Oroszország-szerte sztrájkok és demonstrációk robbantak ki, kitört a forradalom. A hatalom krízishelyzetben gyengének mutatkozott, az infrastruktúra nem működött, az ország gyakorlatilag szétesett, az események alakulása az egyes helyeken nagymértékben a helyi kormányzóktól, illetve a helyi erőviszonyoktól függött. A fellázadt munkások lakóhelyükön, illetve termelési üzemeikben *szovjeteket* (munkástanácsokat) hoztak létre, amelyek egyszerre voltak gazdasági és politikai, majd a forradalom során egyre inkább katonai szervezetek is. Februárban az uralkodó megbízta *Buligin* belügyminisztert egy alkotmánytervezet kidolgozásával, amely a kedélyek lecsillapítását hivatott volna szolgálni, de magának a demokratizálásnak a kísérlete is a monarchia legszélsőségesebb erőit készítette aktivitásra: márciusban megalakult az **Orosz Emberek Szövetsége**, az első *feketeszásas párt*. A nyár folyamán a hatalom az eseményeken nem tudott úrrá lenni, a helyi karhatalom erői mindenütt elégtelennek bizonyultak, pedig *Ridzejevszkij* hadügyminiszter mobil katonai alakulatokat, ún. „repülő osztagokat” szervezett, amelyeknek az egyes helyszíneken a helyi erőket kellett volna kisegíteni, ám a vasúti közlekedés megszakadása után ők sem tudtak mozdulni. Összel már elkerülhetetlennek látszott egy alkotmány kihirdetése, mert az események másképp nem tűntek megfékezhetőnek, erre az orosz–japán háborút a vereség mértékéhez képest sikeresen lezáró új miniszterelnök, **Vitte** kapott megbízást, az általa készített tervezetet II. Miklós nem csekély vonakodás után aláírta, s azt *október 17-én* mint az *orosz történelem első elfogadott alkotmányát* ki is hirdették, ez lett az **októberi manifesztum**.

Az év folyamán, kihasználva az események okozta társadalmi földindulást, aktivizálódtak és párttá szerveződtek azok az erők, amelyek már a századforduló óta bontogatták szárnyaikat. Létrejött az *alkotmányos demokraták*, orosz nevükből **kadetok** pártja, amely elsősorban a liberálisan gondolkodó oroszországi nagytőkét tömörítette, politikai elképzeléseik egy nyugati mintájú demokrácia felé mutattak. Az októberi manifesztumban foglalt mérsékelt alkotmányossággal elégedett középosztálybeli erők létrehozták az *Október 17-i Szövetséget*, ők lettek az

oktobristák. Az oroszországi *szociáldemokraták* a *Trockij* vezetete szovjetek köré tömörültek, és egy nem kellően előkészített felkeléssel Moszkvában 1905 decemberében megpróbálták átvenni a hatalmat, ám ez a kísérletük még korainak bizonyult, a karhatalom és a monarchia spontán módon szerveződött irreguláris erői, a *feketeszázas harci druzsinák* felszámolták őket. A szociáldemokratáktól is balra álltak az *eszerek*, akik a forradalom körülményei között is folytatták egyéni terrorakcióikat, súlyos események, megtorlások előidézőivé válva ezzel. A paletta szélsőjobboldalán az ultrakonzervatívok álltak, a feketeszázak, akik a monarchia bármilyen eszközzel és módon történő megvédését tekintették a feladatuknak, 1905 októberének végén jött létre *Puriskevics* besszarábiai kisenemes, belügyi hivatalnok vezetésével gyűjtőpártjuk, az **Orosz Nép Szövetsége**. Az októberi manifesztum mindkét oldal erőit aktivizálta; a liberálisok és szociáldemokraták eufórikusan ünnepeltek, a monarchisták ugyanilyen elkeseredetten vonultak az utcára, több helyütt rendkívül súlyos összecsapásokra került sor. *1905 novemberének* első felében játszódott le az *orosz történelem legsúlyosabb pogromhulláma*, a provokációk által is felheccelt feketeszázas tömegek megtámadták egyes városokban a zsidónegyedeket, és ott irtózatos pusztítást vittek végbe, a halottak száma megközelítette a négyezretet. A karhatalom nem avatkozott az eseményekbe, sőt sok helyütt a pogromistákat támogatta. Ősszel időközben lezajlottak az *első дума-választások* is, 1906 januárjában összeülhetett az orosz történelem első legálisan választott parlamentje, a „*népi reménység dumája*”. Bár a választási kúriák rendkívül aránytalanul voltak felállítva, és a szocdemek, valamint a feketeszázak is bojkottálták a választásokat, a testület összetétele még így is túl radikálisra sikeredett. Miután a *trudoviknak* nevezett parasztküldöttek az első ülésnapokon élesen felvetették a földosztás és a nemesi birtok végleges felszámolásának kérdését, II. Miklós 6 hét után úgy döntött, hogy a dumát feloszlatja. Tovább szűkített választójog alapján kiírták ugyanakkor az alkotmányosság látszatának fenntartása miatt a második дума-választásokat, amelyet már az egyes politikai erők sem bojkottáltak, így összetétele még az elsónél is radikálisabbra sikeredett, ez lett a „*népharag dumája*”. Ezt a testületet, miután követelése nem kevésbé voltak élesek, mint az elsőé, az uralkodó már nem akarta feloszlatni, hanem a feladatot az új miniszterelnökre, *Sztolipinra* bízta. A korábban szarotvi kormányzói tisztelet betöltő tehetséges fiatalember a szociáldemokratákat vádolta meg a terrorizmussal történő együttműködéssel, (miközben nyilvánvaló volt, hogy a „terroristákat” a szociálforradalmárok soraiban kel keresni) és követelte kiadatásukat, majd ennek megtagadására hivatkozva *1907. június 3-án szétkergette a második Állami Dumát* is. Az új дума, sorrendben a harmadik – tovább szűkített, tovább szigorított választójog alapján – már megfelelt a hatalom igényeinek, ez lett az „*urak, pópák, lakájok dumája*”, s ez már nem lépett fel radikális követelésekkel a kormánnyal szemben, így ki is tudta tölteni ötéves mandátumát. Ezzel a miniszterelnöki puccsal véget ért az első orosz forradalom, és megkezdődött a cárizmus utolsó időszaka, a **Júniusi Monarchia** (1907–1917).

A CÁRIZMUS VÉGJÁTÉKA: A JÚNIUSI MONARCHIA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG

Sztolipin ambiciózus és tehetséges ember volt, ahogy írták, Oroszország utolsó utáni reménysége. Kemény kézzel felszámolta a forradalom maradványait, a súlyos bűncselekményeket keményen megtoroltatta, igyekezett elérni, hogy mindkét oldal bűnösei az igazságszolgáltatás elé kerüljenek, nem rajta múlt, hogy míg az eszer és szociáldemokrata résztvevőket sok esetben kivégezték, addig a feketeszázás pogromisták a cári bíróságok részrehajlása miatt csak formális büntetéseket kaptak. Tisztában volt vele, hogy a birodalmat csak *hatékony reformok* menthetik meg, s ezeket próbálta olyan módon megoldani, hogy jó kompromisszumokkal minél kevesebb

érdeksérelmet okozzon. *1906-os agrárreformjával* lezárta az 1861 óta húzódo földkérdést.

Az obscsinákat két részre osztották, egyikben továbbra is felosztották a földeket, a másikban azonban, ha a közösség tagjainak egyötöde úgy kívánta, véglegesen ki kellett mérni a földeket, és át kellett térni az *egyéni telkek* rendszerére. Am az első esetben is bárki kikérhette a földjét a közösből, és önálló gazdálkodásba foghatott, minden további díj fizetése nélkül. Ha az obscsina fennmaradt, de valaki önálló gazdává vált, akkor *otrubnyiknak*, külön telkesnek nevezték, ha az obscsina felszámolta önmagát, akkor mindenki *hutornyik*, azaz tanyás gazda lett. A modell főbb vonásaiban az amerikai farmgazdaságokra emlékeztetett, ami mindenkinek az álma volt a századelő Oroszországában. A kormányzat hitelekkel, vetőmaggal támogatta az új egyéni gazdákat, igyekezett elősegíteni megerősödésüket, mert ez nemcsak gazdaságilag stabilizálta a hatalmat, hanem politikai értelemben is lehetőséget nyújtott egy szilárd középosztályszerű bázis megteremtésére. További zsenialitása volt reformjának, hogy parasztság földigényének kielégítését, a földéhség problémájának megoldását a nemesi birtok érdeksérelme nélkül vitte végbe, úgy, hogy végre felszámolta a fejlődés gátját jelentő, sokáig érinthetetlennek gondolt obscsinát.

Egy szarlatovi jobboldali lapnak ekkortájt adott nyilatkozatában úgy fogalmazott, hogy ha Oroszország kap húsz békés esztendő, akkor problémái reformok és békés átalakítás útján megoldhatóak. Az *obnovlenista* (megújuló, a korlátozott alkotmányos monarchiát politikai realitásként elfogadó), monarchista és nacionalista erők támogatásával szilárd parlamenti többségre tett szert, s ez kormányzatának stabil támaszt biztosított. Sztolipin veszte az lett, hogy a reformokat túlságosan is komolyan gondolta. Igyekezett fejleszteni az öngazgatási rendszert, növelni a bíróságok önállóságát, megszüntetni a lakosság egyes csoportjainak hátrányos megkülönböztetését, így például emancipálni a zsidókat, rendezni a jövedelemadót. Akkor lőtt túl a célon, amikor a *nemzetiségi területekre is ki akarta terjeszteni a zemsztvo-rendszert*, illetve a hadsereget és a flottát a kormányzat irányítása alá kívánta vonni. Ekkor a szélsőséges és konzervatív erők időszerűnek érezték eltávolítását a hatalomból, meggyőzve az uralkodót, hogy Sztolipin párhuzamos hatalmi központot csinál a kormányból, és köztársasági elnöki címre tör. Ez azonban nem ment békésen, ugyanis az első miniszteri válság idején már egyszer 1909-ben lemondásra kényszerítették, ám mivel úgy tűnt, hogy nem mennek nélküle a dolgok, kénytelenek voltak visszahívni, s ekkor II. Miklós írásos, nyilvános ígéretet tett, hogy nem fogja többé leváltani. Ezek után *1911-ben a Kijevi Operában egy Bogrov nevű eszer merénylő agyonlőtte*, miközben a cár két székkal arrébb ült mellette. Bogrov két napja volt tagja az eszer pártnak, színházjegyét a kijevi Ohrana főnökétől kapta, ezért már a kortársak körében szilárdan tartott magát a meggyőződés, hogy a miniszterelnök meggyilkolását a hatalom legfelsőbb köreiből rendelték meg.

Ugyanebben az évben robbant ki a *Bejlisz-ügy*, a 20. századi orosz történelem egyik legnagyobb botránya. Kijevben megöltek egy 12 éves kisfiút, s a gyilkossággal a közeli téglagyár zsidó származású művezetőjét, Mendem *Bejliszt* vádolták meg. Bár a nyomozás során már a legelső napokban kiderült, hogy a tettet Bejlisz nem követhette el, a francia Dreyfus-ügyhöz hasonlítható jelentőségű per az orosz belpolitikai élet erőinek nyíltzúni mérkőzésévé vált. A konzervatívok és a jobboldal követelték az elítélését, az orosz liberálisok, radikálisok, alkotmányosok és szociáldemokraták pedig a tárgyilagos és igazságos ítéletért küzdöttek, de a jobboldal legjobbjai, például *Sulgin* is belátták a per kutyakomédia-jellegét, és a befejezésére szólítottak fel. Végül 1913-ban a bíróság felmentő ítéletet hozott, ami önmagában a sztolipini konszolidáció sikerét bizonyította. Oroszországnak azonban az a 20 év, amelyre annyira szüksége lett volna, az első világháború miatt nem adatott meg, s Sztolipinhez hasonló formátumú államférfit sem sikerült a kormányzat élére találni. A cári család misztikusok, sarlatánok befolyása alá került, *Rasputyin* volt közülük a leghírhedtebb, a cárné kegyence, aki gyakorlatilag

az egész birodalom sorsát érintő kérdésekben befolyásolta az uralkodópárt. A reformok még nem tudtak megerősödni, időre, és folytatásukra, valamint újabbakra lett volna szükség. *Bár az első világháború kitörésekor a politikai pártok látványosan békét kötöttek egymással* a háború sikeres megvívása érdekében, már országhatárokon belül és kívül készülődtek azok az erők, amelyek szerették volna végigvinni azt, amit 1905-ben elkezdtek. A roskatag cári rendszer a háború nyomását nem bírta ki, s 1917-ben látványosan összeroppant, hogy aztán a huszadik század egyik legkülönösebb, az egész korszak sorsát befolyásoló képződményének, a monarchia romjain létrejött Szovjetuniónak adja át a helyét.

17. AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK A 19. SZÁZADBAN A POLGÁRHÁBORÚ ELŐTT

A NEMZETI PIACGAZDASÁG KIALAKULÁSA

A 18. században az amerikai gyarmatok, majd államok gazdasága vagy önellátó volt, vagy a nyersanyagok exportján alapult. Ez az állapot az 1812–1815-ös amerikai–brit háború után változott meg, több tényező következtében. Egyre több természeti erőforrást tártak fel (föld, erdők, vízi energia, ásványok stb.), amelyek rendkívül bőségesen álltak a termelők rendelkezésére. A háború leállította a késztermékek behozatalát Nagy-Britanniából, s ez lehetőséget biztosított a fejletlenebb amerikai textil- és vasipar számára a belső kereslet kielégítésére.

Gyors fejlődésnek indult a közlekedés: utak, csatornák épültek, majd elterjedt a gőzhajó és a vasút. Az *Erie-csatorna* 1825-re már összekapcsolta a Nagy-tavak vidékét New York kikötőivel. Az áruszállítás költségei rohamosan csökkentek. A gyapottisztító-gép tökéletesítése (*Eli Whitney*, 1793) és a brit textilipar növekvő gyapotszükséglete nemcsak a déli államok gazdaságát lendítette fel, hanem az észak-keleti államok kereskedelmét is. A kormányzat tudatosan támogatta a gazdaságot, segítette az útépitést, a távírvonalak létesítését, a bankok szaporodtak, a bankhitel növekedett. 1817-től működni kezdett az *Egyesült Államok* (második) *Bankja*, amely kölcsönöket nyújtott, és segítette az állami bankokat is. 1816-tól védővámokkal is segítették a nemzeti ipart.

Az iskolák sikerei is hozzájárultak a fejlődéshez. Olyan oktatási rendszer volt ez, amely az általános írástudás terjesztésére és az újításokra való készség erősítésére törekedett. A siker vitathatatlan volt: 1850-re az USA lakosságának négyötöde írástudó volt (beleszámítva a rabszolgákat is!), vagyis a szabadok 90 százaléka. Nagy-Britanniában ekkor csak a lakosság kétharmada, Dél- és Kelet-Európában mintegy egynegyedük volt írástudó. A legfontosabb találmányok 93%-a pedig a szabad (nem rabszolgatartó) államokban született meg – ez volt a jele annak a híres, sokat emlegetett „*jenki találékonyságnak*”.

Minden tényező következtében egy új korszak vette ekkor kezdetét, az úgynevezett **nemzeti piacgazdaság kora**. A modern nagyiparon alapuló gazdasági rendszer még nem jöhetett létre, csak a 19. század második felében, a polgárháború után. Az amerikai gazdaságra még több mint fél évszázadon át a kisváros, a kisipar és a kistermelő gazdaság volt a jellemző. A legtöbb gazdasági tevékenység mindenek ellenére is beépült a nemzeti piac rendszerébe. Önellátás vagy nyersanyag-exportálás helyett immár érdemesebb volt egy-egy termékre vagy szolgáltatásra specializálódni, amelyre nemzeti szinten volt kereslet, s amely ezért a legnagyobb hasznot ígérte. E nemzeti méretű piacgazdaság pedig átalakította a korábban oly konzervatív gazdasági elképzeléseket. Korábban a vállalkozás csak egy szűk rétegre volt jellemző, most viszont a nemzeti piacgazdaság demokratizálta az üzleti életet. Már nem az önellátó gazda, hanem a merész, individualista vállalkozó volt a társadalom többségének ideálja.

A 19. század közepére már megjelentek egy új gazdasági rendszer körvonalai, amely tömegtermelésen, tömeges fogyasztáson és a tőke intenzív felhasználásán alapult. Csak a körvonalai – Nyugaton még gyakori volt az önellátás. De az Egyesült Államok már a század közepén a világ második ipari nagyhatalma volt.

A TÁRSADALMI SZERKEZET SAJÁTOSSÁGAI

Az amerikaiak lakossága gyorsabban nőtt az európainál, magasabb életszínvonalon élt, mint ők, és jóval mobilabb, *egalitáriusabb* társadalmat alkottak. Az Egyesült Államok népessége 1800-ban 5,3 millió volt, akár Írországé. 1860-ban viszont már 32 millió (ebből négy millió fekete

rabszolga), majdnem annyi, mint Franciaországnak. E rendkívüli népességnövekedés nem a bevándorlásnak tulajdonítható, bár ez sem volt jelentéktelen: fél évszázad alatt kb. 5 millió személy érkezett a tengerentúlról. Inkább azzal magyarázható, hogy itt 50 százalékkal magasabb volt a születési arányszám, mint Európában. Rengeteg föld állott ugyanis a farmerek rendelkezésére, akik így több élelmet termeltek, korábban házasodtak, és nem próbálták korlátozni a születések számát, hiszen sok munkáskézre volt szükség a családban. A halálozási arány is alacsonyabb volt: a nagy területen szétszórt, jobban táplált és ellenállóbb lakosságot nem pusztították a járványok, a gyermekek nem haltak meg oly nagy számban, mint Európában. Így aztán a társadalom jóval „fiatalabb” volt az európainál: 1830-ban a népesség 45 százaléka még nem érte el a 15. életévét. Mindez természetesen növelte a dinamizmust és a vállalkozó kedvet.

A gyors gazdasági fejlődés a lakosság többsége számára az életszínvonal emelkedését jelentette. A három kisebb gazdasági válság (1819, 1837, 1857) ellenére 1820 és 1860 között az egy főre eső nemzeti össztermék évente (!) 1,7 százalékkal nőtt, ami annyit jelent, hogy fél évszázad alatt majdnem megduplázódott. Az átlagjövedelem 102 százalékkal nőtt, s bár ez természetesen nem oszlott el egyenletesen, a reálbér is 40 és 65 százalék között növekedett. A társadalom „csúcán” elhelyezkedő csoportok természetesen jóval nagyobb hasznot húztak a fejlődésből, mint a középrétegek. A társadalom „alján” elhelyezkedő indiánok és a fekete rabszolgák pedig aligha éreztek valamit a fejlődésből. Mindez azonban nem változtat az összképen: itt volt a legmagasabb az életszínvonal.

A gazdagodás hatására tovább erősödött az amerikai társadalomnak az a jellegzetessége, amely már a 17. században is nyilvánvaló volt: a lakosság többsége a középrétegekhez tartozott, nem a legszegényebbekhez, mint Európában. Így aztán a középréteghez illő szokások átvétele társadalmi normává vált. Az európai utazók első benyomása mindig az volt, hogy az amerikaiak túlonúl egyformán öltözködnek, nem lehet olyan élesen elkülöníteni egymástól a különböző társadalmi rétegeket, mint Európában, túl közvetlenek, és nem tartják tiszteletben az előkelőséget.

Természetesen Amerikában is **rétegezett volt a társadalom**. Még a legtávolabbi, nyugati közösségekben is elkülönültek egymástól a „*jobb félék*” (a leggazdagabbak és legműveltebbek), az „*egyszerű emberek*” (a farmerek és városi kisvállalkozók középrétege) valamint a *lenézett faji és nemzeti kisebbségek* (indiánok, mexikóiak, feketék stb.). A keleti nagyvárosokban a bevándorlás növekedésével egyre nőtt a nyomorgók rétege, és volt egy gazdag, művelt elit is, amely szinte teljesen zártkörű maradt. Ugyanakkor azonban ez az elit sem volt élőködő, ebben a körben is sokra értékelték a munkát és a szorgalmat. A felső rétegek körében pedig nem illett fitogtatni a gazdagság és műveltség külső jegyeit. A gazdag embernek illett eljátszania (főleg ha politikai hivatalra vágyott!), hogy ő is éppen olyan egyszerű ember, mint a többi. A szegényebekben pedig nagyobb volt a büszkeség, kevésbé tisztelték a felsőbb rétegek tagjait, szolga (*servant*) helyett inkább *kisegítőnek (hand)* nevezték magukat, s a cselédlányok igyekeztek úgy öltözni, mint a ház asszonya.

A társadalom tehát minden megosztottságának dacára is egységesebb volt, mint Európában és nagyobb volt a társadalmi mobilitás (az egyes rétegek közti átjárás). Ez a mobilitás a nyugatabbra fekvő területeken egyre jobban felerősödött: a ritkábban lakott vidéken könnyebb volt egy fokkal feljebb lépni a társadalmi ranglétrán, mint keleten. Itt kevésbé érdeklődtek az egyén múltja iránt, s ha valaki tanárként, orvosként vagy ügyvédként kívánt tevékenykedni, nem kérték el az oklevelét. A nagyvárosi civilizáció terjeszkedésével ez a mobilitás nyugaton is csökkent, de az Egyesült Államokban még így is jóval könnyebb volt feljebb jutni a társadalmi ranglétrán, mint Európában.

A gazdagabb, egyenlőbb, dinamikusabb társadalom kulturális téren is önállósult. Előbb a vallási tevékenység vált intenzívebbé: ezt nevezték a „**második nagy vallási ébredés**”

mozgalmának. Támogatni kezdték az iskolarendszert, majd *Washington Irving, Cooper, Hawthorne, Melville, Poe, Emerson, Whitman* és mások tevékenysége nyomán önálló irodalmi élet bontakozott ki. Az 1830-as és 1840-es években a vallási szenvedélynek, nagyobb gazdagságnak, erősödő nemzeti öntudatnak és több szabad időnek köszönhetően országszerte megindultak az utópista szocialisták, vallási szekták, emberbarátok, antialkoholisták és abolícionisták (a rabszolgaság ellenfeleinek) reformmozgalmai. Külön említést érdemel a nők mozgalma: Amerikában több joggal rendelkeztek és szabadabbak voltak, mint Európában. A női egyenjogúságért itt indult meg először a szervezett küzdelem. A nőket különösen a nyugati területeken övezte nagy tisztelet, ahol létszámuk egy ideig nem érte el a férfiakét – aligha véletlen, hogy itt kaptak először választójogot, Wyoming államban (1869).

A POLITIKAI ÉLET

A fiatal, dinamikus társadalom egyre fontosabb értéknek tekintette az egyenlőséget. Ez a politikában is megmutatkozott, ahol a régi, *jeffersoni demokrácia* fokozatosan átadta helyét az új, *jacksoni típusú demokráciának*.

A köztársaság vezetőinek első nemzedéke, *Washington és Jefferson* még úgy vélte, hogy a születés arisztokráciája, a nemesség ugyan mélységesen megvetendő, de a vezető szerep a társadalomban mégiscsak a vagyon és a tehetség „arisztokráciáját” illeti meg, vagyis a műveltebbeket és gazdagabbakat. A kormányzás tevékenységét a minimálisra kell korlátozni, s egyáltalán nem baj, ha az emberek közül csak kevesen foglalkoznak a politikával – a többség nem ért hozzá, nem elég művelt, s elég szabad ideje sincs. Ezért nincs szükség szoros kapcsolatra a politikus és választói között. A választójogot az államok többségében vagyoni cenzushoz kötötték, mert úgy vélekedtek, hogy kizárólag azok rendelkezhetnek az ország ügyeiről, akik adóikkal hozzájárulnak az állam fenntartásához. E nemzedék számára ezért természetellenesnek tűnt a politikai pártok megszerveződése, mert úgy vélekedtek, a tisztességes hazafiaknak, akik közt amúgy sincs nagy gazdasági és műveltségi különbség, azonos nézeteket kell vallaniuk. Az 1812–1815-ös háború után egy ideig úgy tűnt, álmodunk meg is valósul: a Federalista Párt elsorvadt, a Republikánus Párt vezetői kormányozták az országot, s a pártviszályok megszűnte miatt az újságírók az 1810-es évek végén „**a jó érzések korának**” eljövételéről írtak cikkeket.

A felgyorsult gazdasági fejlődés azonban új ellentéteket teremtett, s a különböző regionális, gazdasági, etnikai és politikai csoportok képviselői mind a kormányzattól vártak segítséget. Az amerikai politikusok második nemzedéke ezért ráébredt, hogy a hatalmat úgy biztosíthatja legjobban, ha országos pártszervezetekkel hoz létre együttműködést a különböző csoportok között, s minél több választót mozgósít.

Az elnöki hatalomnak volt akkora vonzereje, hogy megszerzése érdekében a legellentétebb csoportok is készek voltak együttműködni egymással. Egyre szélesebb körű koalíciókat kötöttek, s ez végül oda vezetett, hogy az 1820-as évek végén újra két nagy párt harcolt egymással. Ezek azonban már szervezett tömegpártok voltak: az egyenlőség nevében sorra felszámolták a politikai jogok vagyoni előfeltételeit. **Andrew Jackson elnöksége** idején (1829–1837) vált általánossá az a meggyőződés, hogy a politikai vezetés nem a műveltek és vagyonosok feladata, hanem minden tisztességes ember képes ellátni minden politikai tisztséget. Szoros kapcsolat épült ki választó és politikus között: a pártszervezetek segítségével minél több választót mozgósítottak, a politikusoknak választói igényeinek megfelelő törvényeket kellett ígérniük, sőt, győzelmük esetén a patronátus gyakorlatával szerződéseket, állásokat vagy más juttatásokat biztosítottak híveiknek. (Ezt nevezték „*prédarendszernek*”: nyíltan kimondták, hogy a préda a győztest illeti

meg!) A közélet sokkal demokratikusabbá, s ugyanakkor vulgárisabbá, korruptabbá, intoleránsabbá vált.

Andrew Jackson híveit előbb demokrata republikánusoknak nevezték, majd az 1830-as évektől **Demokrata Pártnak**. Az erős, személyes elnöki hatalom és az olcsó kormányzás fontosságát hangsúlyozták, a nép pártjának tekintették magukat, s általában a gazdagokat, a kiváltságosokat támadták. A demokratákra szavazó szegényebb munkásokat, nem piacra termelő farmereket, értelmiségieket, katolikusokat, bevándorlókat és déli rabszolgatartókat az kapcsolta össze, hogy a bankokat, nagyvárosokat, nagyvállalkozókat és általában a gazdagokat tekintették ellenfeleiknek. A párt legfontosabb üzenete, a legkülönbözőbb problémákra adott válasza az volt, hogy az egyenlőség nevében meg kell szabadulni minden gazdasági és politikai kiváltságtól.

A másik oldal híveit előbb nemzeti republikánusoknak, majd 1834-től **Whig Pártnak** nevezték. E név arra utalt, hogy a párt ugyanúgy szembeszáll Andrew Jackson személyes hatalmával, mint a 18. századi brit whigek a monarchia megerősítésére tett kísérletekkel. A whigek ugyanis úgy vélték, az országot a Kongresszusnak, s nem az elnöknek kell irányítania. Általában a gazdasági fejlődés kedvezményezettjei, az üzletemberek, protestánsok, az északiak, a szakmunkások, a vállalkozók, a reformok hívei és a piacra termelő farmerek szavaztak rájuk. A párt legfontosabb üzenete, s a problémákra adott válasza az volt, hogy a gazdasági fejlődés a tőkés és a munkás közös érdeke. Ezért gazdasági téren aktívabb szerepet szántak a kormánynak: a nemzeti bank, a belső fejlesztések és a védővámok fontosságát hangsúlyozták.

Az 1830-as években a pártok főleg ez utóbbi problémákról vitatkoztak. Az 1840-es években azonban a területi terjeszkedés vált a legfontosabb vitatémává – a whigek óvatosak voltak, a demokraták heves nacionalisták. A terjeszkedés sikerei azonban az 1850-es évekre új problémát vetettek fel: a rabszolgaság kérdését.

A TERÜLETI TERJESZKEDÉS

1800-ban az Egyesült Államok nyugati határát a Mississippi képezte, délen pedig Florida és a Mexikói-öböl partvidéke még spanyol kézen volt. 16 államból állt, amelyekben 5 308 483 ember élt. 1860-ra nyugati határa a Csendes-óceán volt, államainak száma 33-ra emelkedett, amelyeknek lakossága megközelítette a 31,5 milliót. Minek köszönhette az ország ezt a példátlan gyarapodást?

Az elsődleges meghatározó tényező e szempontból is a felhasználható erőforrások rendkívüli bősége és a lakosság viszonylag kis létszáma volt. A szövetségi kormányzat ezért tudatosan elősegítette a fehérek által ritkán lakott területek minél gyorsabb betelepítését. Már 1787-ben eldöntötték, hogy e területeket nem a meglévő államokhoz csatolják, hanem **új államokat** alakítanak ki rajtuk. Az Ohiótól nyugatra a földet felmérték, hatszor hat négyzetmérföldes, négyzetes területekre, úgynevezett *township*ekre osztották, az ezen belüli, 36 egy-egy négyzetmérföldes, úgynevezett *szekciókat* pedig kiarsúsították. A ritkán lakott területeket *territóriumnak* nevezték, és a szövetségi kormányzat fennhatósága alatt álltak. Amikor a territórium lakosságának száma elérte a 60 000-et, lakói önálló államot hozhattak létre, képviselőket és szenátorokat küldhettek a Kongresszusba.

A szövetségi kormányzat a század folyamán fokozatosan könnyítette a **telepések** helyzetét. A földeket először árverezték, ami természetesen a gazdagoknak kedvezett. Az *1841-es elővásárlási törvény* viszont lehetővé tette, hogy a még fel nem mért, gazdátlan földeken lakó bevándorlók olcsó áron megvásároljanak egy negyed-szekciót, amennyiben azon laknak, s javításokat eszközöltek rajta. Az 1840-es években népszerűvé vált a területi terjeszkedés politikája, amelynek alaptételét, a „*nyilvánvaló elrendeltetés*” (Manifest Destiny) tanát egy újságíró így fogalmazta meg: „*Nyilvánvaló elrendeltetésünk, hogy tovább terjeszkedjünk azon a*

kontinensen, amelyet a Gondviselés jelölt ki évente megsokszorozódó millióink szabad fejlődésére.” A telepesek egyre nagyobb számban vándoroltak nyugat felé. Helyzetüket az **1862-es telepes-törvény** (Homestead Act) könnyítette meg, amely kimondta, hogy egy negyedszekciót szinte ingyen, névleges kezelési költség lefizetése ellenében is birtokba vehetnek. A területi terjeszkedés legfontosabb lépései a következők voltak:

1803 – Louisiana megvásárlása. *Thomas Jefferson* kormánya 15 millió dollárért megvásárolta a Mississippi nyugati vízgyűjtő medencéjét (2 144 520 km²). Ezt a területet ekkorra Napóleon szerezte meg Spanyolországtól, de belátta, hogy a britekkel kiújuló háborújában nem fogja tudni megvédelmezni. Jefferson azt hitte, ez a terület évszázadokra elegendő lesz a nyugati terjeszkedés számára, de alábecsülte hazája fejlődési dinamikáját. Ő küldte el az újonnan megszerzett területre az egyik leghíresebb expedíciót, Merriwether Lewis és William Clark vezetésével (1804–06). A telepesek először a középső területeken tudtak új államokat alapítani (Kentucky, Tennessee, Ohio). A „régie északnyugat” csak Tecumseh sóni indián széleskörű szervezkedésének felszámolása (1811) és az 1812–1815-ös amerikai–brit háború után kezdett benépesülni. Ekkor alakultak államok a „régie délnyugaton” is, az „öt civilizált törzs” (szeminol, krik, csoktó, csikászó és csiroki indiánok) területein.

1819 – Florida megvásárlása. A szeminol indiánok ellen vívott első háborúban (1817–1818) *Jackson* tábornok, a későbbi elnök ellenfelei üldözése közben behatolt a spanyol kézen lévő Floridába. Az ügyből nemzetközi konfliktus lett, de *Monroe* elnök külügyminisztere, *John Quincy Adams* rábeszélte Spanyolországot, hogy adja el 5 millió dollárért a területet. Az „öt civilizált törzset” az 1830-as években több-kevesebb erőszakkal áttelepítették a mai Oklahoma területére. A csirokik sok áldozattal járó kitelepítését nevezték „a könnyek útjának”. Csak a szeminolok egy része tudta kivívni két háború árán, hogy Floridában maradhasson.

1845 – Texas annektálása. Az 1820-as években több ezer amerikai telepedett be a függetlenné vált Mexikó tartományába, Texasba. Önkormányzati törekvéseik miatt hamarosan konfliktusba kerültek a centralizált kormányzásra törekvő mexikói hatóságokkal. 1836-ban Texas kimondta függetlenségét. *Santa Anna*, Mexikó diktátora hadsereggel vonult a felkelők ellen. A Texas nemzeti jelképévé váló Alamo erőd 200-nál is kevesebb védőjének 13 napon át sikerült feltartóztatnia mintegy 4000 katonát. A védők vezetői (Travis ezredes, James Bowie és Davy Crockett) legendás személyiségekké váltak. *Santa Anna* seregére pedig a texasiak a San Jacinto-folyónál vívott csatában *Sam Houston* vezetésével mérték vereséget ezzel a csatakiáltással: „Emlékezzetek Alamóra!” (*Remember the Alamo!*) Texas csatlakozni kívánt az USA-hoz, annak kormányai azonban egy ideig nem akarták a nagy területű, rabszolgatartó Texas annektálásával kielélezni Észak és Dél ellentéteit. Ezért csak elismerték (1837), de nem kebelezték be a független Texas Köztársaságot (ezért nevezték a „Magányos Csillag Köztársaságának”). Az 1840-es évekre azonban a területi terjeszkedés egyre népszerűbb, hazafias programmá vált, s *Tyler* elnök úgy döntött, nem engedi át utódának Texas megszerzésének dicsőségét. Az államközi szerződéssel való egyesüléshez a Szenátus kétharmados többségére lett volna szükség, ezt azonban a nem rabszolgatartó államok szenátorai nem biztosították. Ezért 1845-ben a két ház határozataival hajtották végre az annexiót, mert ehhez elég volt a pusztá szótöbbség is.

1846 – Oregon megszerzése szerződéssel. A Sziklás-hegység, a Csendes-óceán, Alaszka és Kalifornia közötti területet nevezték Oregonnak. A század elején négy nagyhatalom tartott rá igényt, Oroszország, Spanyolország, Nagy-Britannia és az USA. Spanyolország Florida megvásárlásakor engedte kijelölni Kalifornia északi határát (1819), Oroszország pedig Alaszka déli határainak kijelölésével (1824–1825) mondott le róla. 1818-ban brit–amerikai szerződéssel mindkét állam polgárai számára megnyitották Oregont. 1841-től felgyorsult az amerikaiak bevándorlása az úgynevezett Oregon-ösvényen. 1845-re 5000 amerikai és 750 brit élt itt, az

utóbbiak jórészt a Hudson-öböl Társaság prémvadász alkalmazottai voltak. A brit kormány a Columbia-folyó mentén hajlandó lett volna kettéosztani Oregont, *Polk* elnök viszont 1845-ben a kanadai–amerikai határ nyugati irányba történő meghosszabbítását javasolta. Némi huzavona után az 1846-os brit–amerikai úgynevezett Oregon-szerződéssel a 49. szélességi kör mentén megosztották a területet.

1848 – a **Délnyugat** annektálása. *Polk* elnök mindenképpen meg akarta szerezni a csendes-óceáni kereskedelemhez oly fontos Kaliforniát, San Francisco kikötőjével. 25 millió dollárt is felajánlott érte, a mexikói nacionalisták azonban Texas elvesztése után erről hallani sem akartak. Végül *Polk* háborút provokált: hadsereget küldött Texas vitatott nyugati határához, amelyet a mexikóiak megtámadtak. Egy amerikai hadsereg győzelmet aratott Észak-Mexikó területén, egy másik Kaliforniába vonult, s a flottával együttműködve elfoglalta. Az **amerikai–mexikói háborút (1846–1848)** végül csak Mexikóváros elfoglalásával sikerült befejezni (1847). A *Guadalupe Hidalgo-i békeszerződéssel (1848)* Mexikó átengedte Kaliforniát, Új-Mexikót, elismerte a Rio Grande-folyót Texas nyugati határának, s mindennek fejében az USA 18 250 000 dollárt fizetett Mexikónak. A békeszerződés aláírása után pár nappal megtalálták a világ legnagyobb aranylelőhelyét Kaliforniában. A világ minden részéből áradni kezdtek a szerencsevadászok, s a régióban rendkívüli gazdasági fejlődés vette kezdetét.

1853 – **Gadsden-féle vásárlás**. A mai Arizona és Új-Mexikó államok déli határán *Gadsden* nagykövét megvásárolt az USA részére egy 45 535 négyzetmérföldnyi területet, mert az akkori kormány déli tagjai azt tervezték, hogy itt halad majd a kontinentális vasútvonal.

Alaszkától és Hawaitól eltekintve tehát az USA fennhatósága 1860-ra már akkora területre terjedt ki, amelyet ma is birtokol. A gyors területi gyarapodás viszont veszedelmesen kiélezte a szabad és rabszolgatartó régiók ellentétét. A déliek ugyanis nem csak megőrizni kívánták a rabszolgaságot, hanem terjeszteni is, amit az északi társadalom már meg akart akadályozni.

ÉSZAK ÉS DÉL ELLENTÉTE

A rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodás fokozatosan eltérő társadalmi és gazdasági fejlődés útjára terelte a Pennsylvania és Maryland határától (a földmértőiről **Mason–Dixon-vonalnak** nevezett határtól) délre fekvő államokat. Innen származott a világ gyapotkészletének több mint fele. A déli fehéreknek csak egynegyede birtokolt rabszolgákat vagy tartozott rabszolgatartó családba. 1850-re mindössze 1733 családnak volt száznál több rabszolgája, s e szűk uralkodó réteg sajátította ki a társadalmi és politikai vezető szerepet. A föld gyorsan kimerült, aki kevésbé bírta a versenyt, elvándorolt, a gazdagok gazdagabbak, a szegények szegényebbek lettek. A fő probléma az volt, hogy a sajátos értékrendszer miatt a társadalom csak a rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodást tekintette úriemberhez méltó tevékenységnek. Ezért kevés pénz jutott az iparra és a kereskedelemre, a bevándorlók többsége elkerülte ezt a vidéket, az ültetvényesek pedig gazdasági függésbe kerültek az északi kereskedőktől és bankároktól, a megvetett „*jenkiktől*”. A szabad államok gyors fejlődése nyilvánvalóvá tette a déli államok lemaradását. A déli vezetők attól tartottak, hogy hamarosan kisebbségbe kerülnek az Unión belül – hacsak nem terjeszthetik ki a rabszolgaságot új területekre, ahol új államokat alakíthatnak.

Az első konfliktus 1820-ban bontakozott ki, amikor Missouri rabszolgatartó államként kérte felvételét az Unióba. Idáig egyszerre vettek fel rabszolgatartó és szabad államokat, hogy a Szenátusban (ahol 2–2 szenátor képviselt minden államot) ne boruljon fel az egyensúly, most azonban Missourival a rabszolgatartó államok többségbe kerültek volna. Az északiak a rabszolgaság felszámolását követelték Missouriban, ami nagy felzúdulást váltott ki Délen. A konfliktust *Henry Clay* javaslatával oldották meg. A **Missouri-kompromisszum (1820)** szerint

Missouri rabszolgatartó államként, az eddig Massachusetthez tartozó Maine pedig szabad államként csatlakozott az Unióhoz, Missouri déli határától északra pedig eltiltották a rabszolgatartó államok alapítását.

A második konfliktusra az 1830-es évek elején került sor, és **érvénytelenítési válságnak** nevezték. Dél-Karolina állam azzal fenyegetőzött, hogy kilép az Unióból, ha az északi iparnak kedvező védővámok miatt továbbra is magas árat kell fizetnie az iparcikkéért. A déli *John C. Calhoun* alelnök röpirata azt terjesztette, hogy minden államnak jogában áll érvénytelenítenie saját területén azt a szövetségi törvényt, amelyet alkotmányellenesnek talál. Dél-Karolina ennek megfelelően 1832-ben eltörölte a vámokat, Andrew Jackson elnök viszont ezt nem volt hajlandó eltérni. Szerinte nem az államok, hanem a nép alkotta meg az Uniót és a szövetségi kormányzatot, ezért állam nem semmisíthet meg törvényt, és nem is léphet ki az Unióból. Végül újra Clay közvetítésével született meg a kompromisszum: 1833-ban ígéretet tettek a vámok 10 éven belüli csökkentésére, Dél-Karolina pedig visszavonta érvénytelenítő határozatait.

A harmadik konfliktust a területi terjeszkedés sikere váltotta ki. 1846-tól azon vitázott a Kongresszus, lehet-e rabszolgákat vinni a Mexikótól elhódított területekre. Az északiak ezt szerették volna eltiltani. A déliek viszont úgy érveltek, hogy az új territóriumok az államok közös tulajdonát képezik, s nem lehet eltiltani, hogy bármelyik állampolgár tulajdonával (vagyis rabszolgáival) ide átköltözzék. Egy harmadik csoport az úgynevezett „*népszuverenitás elve*” megfogalmazásával próbálta áthidalni az ellentétet: bízzák a döntést az új territóriumok lakosságára! Eközben az aranyláz miatt felduzzadt lakosságú Kalifornia máris állammá kívánt válni, a texasiak Új-Mexikó nagy részét is maguknak követelték, az északiak pedig be akarták tiltatni a fővárosban a rabszolgáságot. A polgárháborúval fenyegető válságnak végül az (újra Henry Clay nevéhez fűződő) **1850-es kompromisszum** vetett véget. Kalifornia szabad államként az Unió tagja lett, Utah és Új-Mexikó territórium lakossága azonban a „*népszuverenitás jegyében*” maga dönthetett, engedélyezi-e a rabszolgatartást. Texas lemondott területi követeléseiről, s ennek fejében a kormány kifizette államadósságát. A fővárosban csak a rabszolga-kereskedelmet tiltották be, a rabszolgáság felszámolását viszont Maryland álláspontjától tették függővé. Szigorú törvényt hoztak a szökevény rabszolgák visszaszolgáltatásáról, s kimondták, hogy a kormány nem avatkozik bele a belföldi rabszolga-kereskedelembé.

E kompromisszummal sikerült 11 évvel elodáznia a konfliktust, s ez idő alatt az északi államok tovább erősödhetek. A viszonylagos nyugalomnak a **Kansas–Nebraska törvény (1854)** vetett véget. *Stephen A. Douglas*, Illinois állam szenátora azt szerette volna elérni, hogy a tervezett kontinentális vasútvonal északon haladjon, s ehhez látszólagos engedménnyel próbálta megnyerni a déli államok támogatását. Azt javasolta, hogy az állammá szerveződés meggyorsítása érdekében Nebraska territóriumot osszák fel Kansas és Nebraska territóriumokra, s a „*népszuverenitás elve*” szerint a helyi lakosság döntse el, engedélyezi-e a rabszolgatartást. Úgy vélte, a rabszolgáság amúgy sem fog megszilárdulni ezen a vidéken, amely nem kedvez az ültetvényes gazdálkodásnak. Az északiak egy része azonban nem gyakorlati, hanem elvi alapon szállt szembe e törvénnyel, amelyet a Missouri-kompromisszum (1820) megszegésének és a rabszolgáság elterjesztésére tett kísérletnek tekintett. Kansasben kisebb polgárháború bontakozott ki, a Whig Párt a viták során széthullott, s whigekből, abolicionistákból, Unió-párti demokratákból, s a Kansas–Nebraska törvény más ellenfeleiből létrejött a **Republikánus Párt (1854)**, amely programjába iktatta a rabszolgáság terjesztésének megakadályozását. (Nem az azonnali felszámolását!) A federalisták és republikánusok, majd a whigek és demokraták pártharcai után megszületett az úgynevezett „harmadik kétpártrendszer”, amely tulajdonképpen napjainkig fennmaradt.

1857-ben a Legfelsőbb Bíróság ítéletet mondott egy huzamosabban szabad territóriumon tartózkodó rabszolga, **Dred Scott ügyében**. A főbíró úgy vélekedett, hogy nem vált szabaddá. A

rabszolga magántulajdon, s minden territóriumra átvihető. E döntéssel a régiók ellentéte véglegesen kiegyezt. Az északiak úgy értelmezték, hogy a kompromisszumok sorozatával tulajdonképpen csak egyre újabb területeken engedélyezték a rabszolgatartást, s a Dred Scott-ügyben hozott döntés pedig a folyamatot betetőzve mindenhol engedélyezi. A déliek viszont azon háborodtak fel, hogy az északiak eszerint már a Legfelsőbb Bíróságot sem tisztelik. Amikor *John Brown* 1859-ben esztelen kísérletet tett Harpers Ferryben rabszolgafelkelés kirobantására, a déliek az északi törekvések képviselőjének tekintették, több északi pedig a szabadság mártírjának. Pedig csak egy véres kezű, fanatikus, félőrült terrorista volt.

AZ AMERIKAI POLGÁRHÁBORÚ KIROBBANÁSA

A déli vezető rétegeket rendkívül bosszantotta, hogy bármilyen nagy erőfeszítéseket tesznek államaik gazdasági életének fejlesztésére, az északi államok rendkívüli fejlődésének következtében nem csökkent, inkább nőtt az elmaradásuk. Nyilvánvalóvá vált, hogyha az északi államok gazdasága és népessége tovább nő, nyugaton pedig szabad államok alakulnak, akkor a déliek kisebbségbe kerülhetnek a Kongresszus mindkét házában, amely így fel is számolhatja a rabszolgaságot. A republikánusoknak nem a tetteik dühítették a délieket, (hiszen csak a rabszolgaságnak a terjesztését tiltották volna el, a felszámolásáról nem voltak konkrét terveik) hanem az, amit képviseltek: a szabad munka fölénye.

Észak és Dél ellentéte a pártokat is megosztotta. Az 1860-as elnökválasztásra a Demokrata Párt északi és déli politikusai más személyt jelöltek elnöknek, s a párt híveinek szavazata megosztott. Kizárólag ennek köszönhetően a Republikánus Párt jelöltje, **Abraham Lincoln**, hogy győzelmet aratott, hiszen csak 40 százalékát szerezte meg a népi szavazatoknak. Mivel pártja programjába foglalta a rabszolgaság kiterjesztésének a felszámolását, hét déli állam (a „*Mély Dél*”: Dél-Karolina, Georgia, Florida, Alabama, Mississippi, Louisiana, Texas) kilépett az Unióból, s megalapította az **Amerikai Konföderált Államokat (1861)**. Az új elnöknek sikerült elkerülnie, hogy kormánya kezdje meg az ellenségeskedést: amikor kormánya élelmet küldött a Dél-Karolina partjainál fekvő, az Unió hadserege által birtokolt *Sumter-erődbe*, 1861. április 12-én a Konföderáció parti ütegei Charlestonból löni kezdték az erődöt. Ezzel kitört a fegyveres harc, és négy újabb déli állam (Észak-Karolina, Virginia, Tennessee és Arkansas) csatlakozott a Konföderációhoz. Az északi államokban viszont hatalmas felháborodást keltett, hogy a déliek „rálóttek a csillagos-sávós lobogóra”. Hazafias láz tört ki, s oly sokan csatlakoztak a hadsereghez, hogy évekig nem volt hiány újoncokban. Lincolnnak pedig a finomabb és keményebb módszerek váltogatásával sikerült megakadályozni, hogy a „Felső-Dél” rabszolgatartó határállamai (Missouri, Kentucky, Delaware, Maryland) csatlakozzanak a Konföderációhoz, amelyből Virginia nyugati része kivált, s önálló állammá alakult az Unión belül. Ha ezek a gazdag és stratégiaileg is fontos államok a Konföderációt erősítették volna, a Dél jóval nagyobb erőforrásokkal és kedvezőbb helyzetben harcolhatott volna a függetlenségéért – amelyet talán meg is tud őrizni.

18. AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK 1861 ÉS 1914 KÖZÖTT

AZ AMERIKAI POLGÁRHÁBORÚ (1861–1865)

Az Unió minden szempontból fölényben volt a Konföderációval szemben. Néppessége 22 milliós volt, hadserege 1,5 millió fős, a Konföderáció lakossága 9 milliós (ebből 3,5 millió rabszolga), hadserege 1 milliós volt. Az Unió össztermelése háromszorosan, vastermelése 15-szörösen, fegyvergyártása 32-szeresen múlta felül a Konföderációt.

Csakhogy megtörtént már néhányszor a világtörténelemben, hogy egy gyengébb államnak sikerült kivívnia a függetlenségét, mint például Svájcnak a Német-római Császársággal, Hollandiának a Spanyol Birodalommal vagy éppen az Egyesült Államokban a Brit Birodalommal szemben. Ráadásul a Konföderáció győzelméhez nem volt szükség az északi államok megszállására, vagy hadseregének teljes megsemmisítésére, mindössze arra, hogy elvegye az Unió kedvét a területe elleni támadásoktól, s ezzel elérje háborús célját, a déli államszövetség fennmaradását. Tekintetbe véve a Konföderáció hadseregét irányító, kiváló tiszteket (Robert E. Lee, Thomas J. Jackson, James Longstreet stb.) és a lakosságnak a katonáskodásra való készségét, erre minden esély megvolt. A Konföderáció abban reménykedhetett, hogyha jelentős győzelmeket arat, akkor több állam is kiválhat az Unióból, az északi lakosság megelégedheti a háborús terheket, az európai nagyhatalmak pedig a déliek segítségére siethetnek. A Konföderáció veresége tehát nem volt olyannyira bizonyos.

Abraham Lincoln kormányzatának (1861–1865) azonban sikerült meggátolnia több rabszolgatartó állam (Missouri, Kentucky, Maryland, Delaware) csatlakozását a Konföderációhoz. Az északiak egy része valóban megelégedte a háborús terheket, *New Yorkban 1863-ban felkelés* is kirobbant a sorozás ellen. A kormány azonban maga mellé tudta állítani az északi közvéleményt: törvényt hozott a váмок megemeléséről, a telepések földhöz való juttatásáról, a transzkontinentális vasútvonal megépítéséről, és iskolák létesítésére földet juttatott az államoknak is. Átalakították a bankrendszert, adórendszert, s papírpénzt hoztak létre. A hazafias, háborúpárti érzelmek olyannyira erősek maradtak Északon, hogy az Unió hadseregének 90 százalékát önkéntesek alkották. A harcok pedig szinte kizárólag a Konföderáció területén folytak, így az itteni lakosság viselte a háborús terhek nagy részét.

A háborút végül az döntötte el, hogy az Unió a Lincoln képviselte, magasabb színvonalú kormányzatának köszönhetően eredményesebben tudta megszervezni jóval bőségesebb erőforrásainak kihasználását. **Jefferson Davis**, a Konföderáció elnöke nem versenyezhetett vele.

Abraham Lincoln megnövelte a végrehajtó hatalom jogkörét a háborús intézkedések hatékonysága érdekében, és ő alakította ki az Unió katonai stratégiáját is. Elnöki rendeleteivel a háború első éveiben ő adott újra meg újra kisebb „lökéseket” a túlságosan passzív és óvatos tábornokoknak. Jó stratégiai érzéke volt, az elsők között ismerte fel, hogy a győzelmet nem az ellenség fővárosának elfoglalásával, hanem a hadseregének a megsemmisítésével lehet kivívni. Tisztában volt azzal is, hogy a Konföderáció győzelmét leginkább egy európai szövetséges biztosíthatná, ezért ügyes lépésekkel meg tudta akadályozni, hogy a nagyhatalmak támogatásban részesítsék a déli államokat. III. Napóleon éppen mexikói beavatkozását készítette elő, és érdekében állott volna, hogy támogassa a Konföderációt. Brit szövetségese nélkül azonban nem akarta elkötelezni magát, s Lincoln mindent elkövetett a londoni kormány megbékítésére. Miután egy amerikai hadihajó a nyílt tengeren megállította a *Trent* nevű angol gőzöst, és foglyul ejtette a Konföderáció Európába utazó diplomatáit, Lincoln kijelentette, hogy „*Egyszerre csak egy háborút!*”, s a brit tiltakozás után azonnal szabadon engedte az elfogottakat. Amikor pedig a háborús célok közé a nemzeti egység

mellett a rabszolgák felszabadítása is bekerült, a brit kormány már nem bízhatott abban, hogy a parlament és a társadalom támogatná a Konföderáció kormányának elismerését.

Lincoln újra meg újra felhívta honfitársai figyelmét arra a tényre, hogy az amerikai polgárháborúnak még a nemzeti egységnél és a rabszolgaság felszámolásánál is nagyobb a tétje. 1861. július 4-én tartott beszédében így fogalmazta meg kormánya háborús céljait: *„Népi kormányzatunkat gyakran nevezték kísérletnek. Két szempontból népünk már bizonyított: sikeresen megalapította, és sikeresen működtette e kormányzatot. Még egy feladat maradt: sikeres megőrzése a megdöntésére irányuló, nagy erejű belső kísérlettel szemben... Itt nem csak az Egyesült Államok sorsáról van szó. Az emberiség egész családja számára feltették a kérdést, hogy vajon egy alkotmányos köztársaság vagy demokrácia... képes-e fenntartani területi integritását saját belső ellenségeivel szemben.”*

Kezdetben a Konföderáció aratta a katonai győzelmeket. 1861-ben a virginiai **Bull Run** mellett verték vissza az Unió jóval nagyobb hadseregét. *George B. McClellan* főparancsnok 1862-ben a déli főváros, Richmond ellen indított egy hatalmas északi hadsereget (*„fél-szigeti hadjárat”*), de visszavonulásra készítették. *Lee* tábornok ezután megpróbálta északra áttenni a hadszínteret, de az **antietami csata** után kénytelen volt visszavonulni.

Lincoln ekkorra belátta, hogy a nagyobb belföldi és külföldi támogatás érdekében neki kell felszabadítani elnöki kiáltvánnyal a rabszolgákat. Az Antietamnál aratott, első jelentősebb északi győzelmet használta ki arra, hogy közvétegye **emancipációs nyilatkozatát**: 1863. január 1-től szabadnak nyilvánította a *„lázadók”* területein élő rabszolgákat. Ezután több mint 180 000 fekete harcolt az Unió hadseregeiben, 29 500 pedig a haditengerészetnél. Ők alkották az Unió hadseregének 10%-át. Az északi hadseregek azonban továbbra is vereséget vereségre halmoztak, s a fordulat csak 1863 nyarán következett be.

Lee tábornok újra megpróbálta északra áthelyezni a hadszíntert, de a **gettysburgi csatában** (július 1–3.) súlyos csapást mértek hadseregére Pennsylvania területén. *Lee* ezután kénytelen volt védekezésre korlátozni tevékenységét. Ezzel egy időben *Ulysses S. Grant* elfoglalta *Vicksburgöt*. Ezzel az Unió kezére került a Mississippi, s gyakorlatilag *„kettévágták”* a Konföderáció területét. Az év végén pedig *Grant Chattanoogaánál* megnyitotta az utat Georgia felé.

Lincoln hosszas kísérletezés után *Grant* személyében találta meg végre azt a tábornokot, aki képes volt győzelmet aratni. 1864 tavaszán az Unió seregeinek főparancsnokává nevezte ki. *Grant* két oldalról indított támadást: ő maga Richmond felé indult meg egy hadsereg élén, *Sherman* tábornok pedig benyomult Georgiába.

Bár kortársai közül sokan úgy látták, hogy Lincoln riasztóan megnövelte a végrehajtó hatalom hatáskörét, ő mindvégig hangsúlyozta, hogy erre kizárólag a háború miatt van szükség. A demokrácia alapelveihez szigorúan ragaszkodott, s hallani sem akart arról, hogy a harcokra való tekintettel el lehetne halasztani az 1864-ben esedékes elnökválasztást. Pedig minden jel arra mutatott, hogy vereséget fog szenvedni: Északon egyre terjedt a békevágy, s az Unió csapatai hatalmas véráldozat árán sem vívták még ki a döntő győzelmet. Lincoln 1864 augusztusában a következő sorokat vetette papírra: *„Ezen a reggelen, ahogy pár napja már, rendkívül valószínűnek tűnik, hogy ezt a kormányzatot nem fogják újraválasztani. Akkor az én kötelességem az lesz, hogy úgy működjek együtt az elnökké választott személlyel, hogy a választás és a beiktatás között megmenthessük az Uniót.”* Az elnök tehát meglepően önzetlennek és nagylelkűnek bizonyult abban a történelmi pillanatban, amelyben kormánya sorsa forgott kockán. Nem függesztette fel a szeptemberi behívóparancsot, pedig azt tanácsolták neki, hogy ezzel növelhetné támogatói számát. Nem siettetett két újonnan megalakult állam, Colorado és Nebraska befogadását az Unióba, pedig az itteni választók biztosan órá szavaztak volna. Nem rendelte el, hogy a megszállt déli területek lakói is vegyenek részt az elnökválasztáson, pedig így is nyerhetett volna néhány szavazatot. Vagyis

személyes politikai túlélésénél fontosabbnak tartotta a népakarat minden külső manipulációtól mentes érvényesülését, a demokrácia intézményeinek érintetlen fennmaradását. „*Választások nélkül nem lehet szabad kormányzatunk!*” – jelentette ki. Nem politikai manővereinek, hanem Atlanta elfoglalásának köszönhető győzelmét az 1864-es elnökválasztáson. Ezzel ugyanis nyilvánvaló lett, hogy a háborút hamarosan meg fogják nyerni, s a kormány politikája sikeresnek bizonyult. Ahogy azt Lincoln is megfogalmazta: „*Ezzel bebizonyosodott, hogy a nép kormánya fenn tudja tartani a választást egy nagy polgárháború közepette is. A világ idáig nem tudhatta, hogy ilyesmi lehetséges.*”

Sherman serege Atlanta elfoglalása után nagy pusztítás közepette eljutott az Atlanti-óceánig. Grant pedig véres ütközetek árán felőrölte Lee hadseregeit, elfoglalta Richmondot, a Konföderáció fővárosát, s végül Lee 1865. április 9-én **Appomattoxnál** letette a fegyvert.

A háború eldöntött több kérdést: az Egyesült Államok egységes nemzet maradt, a rabszolgaságot felszámolták, a legfelsőbb hatalom az északiak kezén lévő szövetségi kormányzat kezébe került. Az is nyilvánvaló volt, hogy az északiak életmódja és modern, ipari civilizációja fog elterjedni a kontinensen. Nagy eredmény volt, hogy a demokratikus választásokon alapuló, képviseleti rendszert a háború folyamán is sikerült megőrizni.

Az ár azonban rettenetes volt: 360 000 északi és 260 000 déli katona esett el, a polgári áldozatokkal együtt több mint egymillió ember halt meg. A közvetlen anyagi veszteséget 15 milliárd dollárra becsülték, az északiak és déliek közti gyűlölködés pedig csak egy emberöltő múlva kezdett oldódni.

DÉL: A REKONSTRUKCIÓ KUDARCA

A győzelem közeledtével Lincoln közzétette rendkívül nagylelkű elképzeléseit a déli államok rekonstrukciójáról, az Unió helyreállításáról. A Konföderáció főtisztviselőinek kivételével minden „lázadónak” kegyelmet akart adni, a rabszolgáktól eltekintve tulajdonuktól sem kívánta megfosztani őket, s azt tervezte, hogy amikor az 1860-ban szavazati joggal rendelkező állampolgárok (vagyis a felnőtt, fehér férfiak) 10%-a hűségesküt tesz az Uniónak, államuk visszakapja önkormányzatát. Nem akarta radikálisan átalakítani a déli államok társadalmi rendszerét sem: azt tervezte, hogy egyelőre kizárólag a műveltebb és a hadseregben harcoló feketék számára biztosít politikai jogokat. A győzelemmel az elnök minden bizonnyal szert tett akkora tekintélyre és befolyásra, hogy széles körökben elfogadtathatta volna elképzeléseit a háború utáni rekonstrukcióról. Minden gesztusa a békét és a kiegyezést szolgálta. Az 1865. április 10-én tartott győzelmi ünnepen például felszólította a zenekart, hogy játssza el a déliek legnépszerűbb indulóját, a *Dixie*-t. Meggyilkolásával a mérsékelt és nagylelkű rendezés lehetősége semmisült meg: John Wilkes Booth színész agyonlőtte őt a washingtoni Ford Színház elnöki páholyában.. Helyét az alelnök, **Andrew Johnson** vette át. Ő azonban szembekerült a Republikánus Párt radikális szárnyával, képtelen volt irányítása alatt tartani a kormányzatot, s ügyetlenségei miatt még vád alá is helyezték. A déli államok pedig semmi jelét nem mutatták a megbánásnak: korlátozni próbálták az egykori rabszolgák jogait, a Konföderáció egykori tisztviselőit küldték a Kongresszusba, s még véres faji zavargásokra is sor került.

A rekonstrukció vezetését ezért 1867-től a radikális republikánusok vették át. Ők már nem csak a feketék polgárjogainak biztosítására törekedtek, ahogy Lincoln tette volna, hanem politikai jogokat is követeltek a számukra. A déli fehér lakosság ezt sohasem fogadta volna el, ezért Tennessee kivételével az egykori konföderáció területét északi katonák szállták meg, a fehér vezető rétegek tagjai közül tízezreket megfosztottak politikai jogaiktól, s a feketék támogatásával **republikánus bábállamokat** állítottak fel. A fehér lakosság gyűlölte ezeket a rendszereket, s

létrehozta titkos terrorista szervezetét, a **Ku Klux Klánt**. A megszállást addig tartották fenn, amíg az államok olyan új alkotmányokat fogadtak el, amelyek biztosították az egykori rabszolgák polgári és politikai jogait.

A déli feketék számára azonban nem lehetett megteremteni e jogok gazdasági alapját, földet nem kaphattak, hiszen a tulajdont északon is szentnek és sérthetetlennek tekintették. Gazdasági, társadalmi és intellektuális téren egyaránt a fehér lakosság volt fölényben. A feketék jogait csak a katonai megszállás biztosíthatta, de ezt az északiak sem kívánták a végtelenségig fenntartani. Az új alkotmányok elfogadása és az északi hadseregek visszavonása után ezért a politikai hatalom fokozatosan visszakért a hagyományos, fehér vezető rétegek kezébe.

Az **1876-os választás** idején már csak három déli államban maradt megszálló csapatok. Mivel a választás eredménye attól függött, hogyan értelmezik e három állam ellentmondásos választási eredményeit, a politikusok hónapokon át vitáztak, s végül megkötötték az úgynevezett 1877-es kompromisszumot. Eszerint a republikánusok jelöltje, **Hayes** lett az elnök, de ennek fejében kivonták a csapatokat az utolsó három déli államból is. A déli demokraták így ezeknek is átvehették a kormányzatát.

Ezután a déli államokban a feketéket kiszorították a politikai életből, s minden szempontból alsóbbrendű helyet biztosítottak számukra a társadalomban. A Legfelsőbb Bíróság egyik 1896-os döntése arra hivatkozva szentesítette a **faji megkülönböztetés** gyakorlatát, hogy a feketék számára biztosított „*elkülönített, de egyforma*” helyek az iskolákban, vasutakon, szállodákban és éttermekben nem sértik jogaikat. (Az elkülönített helyek persze távolról sem voltak egyformák.) A faji megkülönböztetés ellen csak a 20. század közepén indult meg a harc.

ÉSZAK: A MODERN NAGYIPAR GYŐZELME

A polgárháború után az Egyesült Államokban kiteljesedett az ipari forradalom. A termelés egyre nagyobb szervezeti egységekben volt kifizetődő, megjelentek a nagyvállalatok, majd létrejöttek a trösztök. Három kisebb gazdasági válság (1873, 1880-as évek, 1893) dacára 1894-re az Egyesült Államok a világ vezető ipari nagyhatalmává vált. Bár a leggazdagabbak és legszegényebbek között nőtt a társadalmi szakadék, s az egyes etnikai csoportok esélyei sem voltak egyenlők, az életszínvonal általános emelkedése tagadhatatlan volt. Milyen tényezőknek tulajdoníthatjuk ezt a rendkívüli fejlődést? Az ország erőforrásai és nyersanyaglelőhelyei kimeríthetetlennek bizonyultak. Új szén- és vasbányákat tártak fel, hatalmas területeket nyitottak meg a gabonatermelés számára. A munkaerő-kínálat is növekedett. A népesség tovább gyarapodott, 1870 és 1900 között 40 millióról 76 millióra nőtt. Ebben a bevándorlás növekedése is szerepet játszott: az 1870 utáni ötven évben 26 millió bevándorló érkezett, akik közül 20 millióan Amerikában is maradtak. A nagyvárosok lakossága megháromszorozódott.

A fejlődés felgyorsításában igen nagy szerepet játszottak a *vasutak*. Nemcsak összekapcsolták a nyersanyaglelőhelyeket a termelési központokkal, nemcsak felgyorsították a Nyugat betelepítését, hanem önmagukban is hatalmas keresletet képviseltek a vas, a szén és a fa iránt. 1900-ra az USA területén több vasútvonal volt, mint egész Európában.

Rengeteg tőke áramlott át az óceánon, de ebben a korszakban maguk az amerikaiak is a nemzeti jövedelemnek példátlanul magas (mintegy 13 százalékát) fektették az iparba, ahelyett, hogy a fogyasztásra fordították volna.

Az alkotó szellem sem szorult háttérbe: 1860 és 1890 között kb. 440 000 szabadalmat jegyeztettek be. Itt született meg a telefon, az írógép, a hűtőkocsi, a villanykörte, a lyukszalag, a Bessemer-féle acélgártási eljárás, a szedőgép, a pénztárgép, a számológép és még sok más találmány. A sokoldalú feltalálók leghíresebb képviselője *Thomas A. Edison* volt.

NYUGAT: A HATÁRVIDÉK VISSZASZORÍTÁSA

Az 1849-es kaliforniai **aranyláz** biztosította, hogy a következő évtizedekben a legkülönbözőbb helyekről felröppent hírek hatására tízezrek induljanak el a vélt vagy valóságos aranylelőhelyekre. A városi civilizáció az aranylázaknak köszönhetően nem egyenletesen „nyomult” nyugat felé, hanem váratlanul és rendkívül gyorsan jelent meg a legtávolabbi területeken. Mielőtt még a farmerek megsokasodtak volna egy territóriumon, az aranylelőhelyek hírére máris városok épültek fel a lakatlan hegységekben vagy síkságokon. Öt állam köszönhette az aranylázaknak gyors benépesedését: Kalifornia, Nevada, Colorado, Montana és Idaho. A bányászat megjelenése természetesen mindenhol serkentően hatott az iparra, kereskedelemre és közlekedésre.

Előbb postakocsival lehetett keresztülutazni a kontinensen (1858), majd a *Pony Express* nevű postaszolgálat jutatta el tíz nap alatt a leveleket a Missouritól Kaliforniába (1860). A következő évben azonban a távírvonal kiépítése már feleslegessé is tette. 1869-re pedig megvalósult a régi álom: a *Union Pacific* és a *Central Pacific* vasúttársaságok által épített vasútvonalak Utah Territóriumban találkoztak Promontory Pointnál, s az egész nemzet ünneplése közepette aranszög beverésével tették emlékezetessé a kontinensen átívelő vasútvonal befejezését. Huszonöt éven belül négy másik transzkontinentális vonal is kiépült, s a telepések áradata özönlötte el a nyugati földeket.

Külön színfoltot jelentett a *marhatenyésztés* fellendülése. A polgárháború után az elszegényedett texasiak ráébredtek, hogyha északra hajtják a szarvasmarhákat, az áruk tízszeresére emelkedik. 1866 és 1886 között mintegy tízmillió állatot tereltek a vasúti csomópontokra a cowboyok. A vasútvonalak terjeszkedése és a hűtőipar fejlődése jóvoltából az amerikaiak „*marhahús-evő*” néppé váltak, s a vasútvonalak egyik csomópontján fekvő Chicago a húsipar központjává fejlődött.

A Nyugat meghódításának az **indiánok** voltak a kárvallottjai. Jelentősebb ellenállást csak a Nagy Síkság harcias, vadászathoz és háborúzáshoz szokott törzsei tudtak kifejtteni. Az indiánok legnagyobb győzelmére a nagy sziú háború (1876–1877) idején került sor. 1876. jún. 25-én a montanai *Little Bighorn-folyó* mellett a híres *George Armstrong Custer* tábornok 215 katonájával együtt elesett a szíúkkal és északi sájenekkel vívott harcban. Az indiánok azonban végül mindenhol vereséget szenvedtek. Az utolsó harcos apacs főnököt, *Geronimót* 1885-ben fogták el, az utolsó csatára pedig Wounded Knee mellett került sor 1890-ben. Az amerikai társadalom nem az indiánok „kiirtására” törekedett, hanem arra, hogy magántulajdonban lévő földeken élő, keresztény farmereket neveljenek belőlük. Az indiánok többsége azonban az egyre csökkenő területű, törzsi tulajdonban maradó rezervátumok lakója lett, ahol kormánytámogatásból tengette életét.

A farmerek letelepedését az **1862-es telepes-törvény** (Homestead Act) könnyítette meg. 1900-ig a szövetségi kormányzat 80 millió acre (1 acre = 0,406 hektár) földet juttatott egyéneknek, de több mint hatszor ennyit, 521 millió acre-t vasút-társaságoknak és államoknak, amelyek már a szabadpiaci ár szerint értékesítették a földet. Természetesen az egyéni földigénylők jó része is spekulálási szándékkal, marhatenyésztő vagy bányatársaságok képviselőjeként adta be igénylését. A fátlan síkságon élő telepések szimbóluma már nem a gerendaház volt, hanem a gyeptégla-ház és egy új találmány: a szögesdrót. Nebraska volt az első territórium, amely már nem az aranylázaknak, hanem a farmerek sokasodásának köszönhette állammá szerveződését (1867), akárcsak később Washington, Észak- és Dél-Dakota, valamint Wyoming. Oklahoma földjeit kezdetben öt „*land run*” segítségével osztották szét, vagyis hatalmas versenyfutás keretében (1889–1895).

1890-ben a népszámlálás főbiztosa bejelentette, hogy „a lakatlan területet annyira felaprózták már [...], hogy ezentúl aligha beszélhetünk a határvidék vonaláról”. Szabad föld természetesen volt még (ma is van), de a legjobb minőségűek már gazdára találtak. Az országot megrázta a hír, amelyet úgy értelmeztek, hogy a „Vadnyugat” kora véget ért. Az 1893-as chicagói történelmi konferencián egy fiatal történész, *Frederick Jackson Turner* elsőként fogalmazta meg azt a tézist, hogy a nyugati terjeszkedésnek igen fontos szerepe volt a tipikusan amerikaiak tekintett tulajdonságok (a vállalkozó szellem, az újtási hajlam, az optimizmus, az állandó munkálkodás, a nők tisztelete stb.) kialakulásában.

A BELPOLITIKAI ERŐVISZONYOK

A polgárháború után szilárdult meg a „harmadik kétpártrendszer”, amely napjainkig is fennmaradt. A **Republikánus Párt** vált a gazdasági és politikai hatalomhoz közel álló csoportok pártjává: az északkeletiek, a középnyugatiak, az üzletemberek és az erkölcsös protestánsok pártjának tekintették. E párt ápolta következetesen a polgárháború emlékét, ezért számíthatott a veteránok és a feketék szavazataira is. Támogatták a különböző reformmozgalmak hívei is, mint például az antialkoholisták. (E mozgalom ebben az időszakban kezdett egyre több államot meghódítani.) A republikánusok hajlottak a központi hatalom megerősítésére és az aktívabb külpolitikára. Ideológiájuk szerint a gazdaság és társadalom szabad fejlődése oldja meg a társadalmi problémákat, amely lehetővé teszi, hogy a dolgozó és takarékos munkás maga is munkaadóvá, vállalkozóvá váljon. A republikánus politikusok azzal háborították fel ellenfeleiket, hogy rendkívül magasra sófolták a vámokat, amivel az amerikai ipart is védelmezték, a befolyt összegekből pedig nagylelkűen támogatták a belső fejlesztéseket és a polgárháborús veteránokat, hogy biztosítsák szavazataikat.

A **Demokrata Párt** ereje az egykori Konföderáció államainak és a nagyvárosok bevándorolt közösségeinek politikai szövetségén alapult – vagyis azokén, akik úgy érezték, hogy távol állnak a gazdasági és politikai hatalomtól. E pártot támogatták a katolikus írek, a német lutheránusok, a zsidók és a szabadgondolkodók, s gazdasági válságok idején a farmerek és a munkások is a demokratákra szavaztak. Mivel nem támogatták az antialkoholistákat, egyes ellenfeleik „a rum, a római katolicizmus és a rebellió” (*rum, romanism and rebellion*) pártjának nevezték a demokratákat. A párt a vámok csökkentését, a központi kormányzat hatalmának és költségeinek korlátozását, s a legteljesebb egyéni szabadság biztosítását követelte.

A két párt az 1890-es évek közepéig nagyjából egyforma támogatással rendelkezett a Kongresszusban. Ekkor azonban a republikánusok megszerezték a többséget, és a 20. századi nagy gazdasági világválságig nem is veszítették el többé. Az elnöki hatalmat 1861 és 1933 között csak két demokrata párti politikusnak sikerült megszereznie, *Grover Clevelandnek*, (1885–1889, 1893–1897) és *Woodrow Wilsonnak* (1913–1921).

Az 1865 és 1897 közötti időszakot *Mark Twain* egyik regényének címét felhasználva sokáig „aranyozott kor” néven emlegették. Ezzel arra utaltak, hogy ekkoriban erkölcstelen módon hatalmas vagytonokat harácsoltak össze, a politikusok pedig a társadalmi problémákat elhanyagolva, kisszerű hatalmi harcokkal foglalkoztak. Ma már igazságtalannak tarjuk ezt a somnásan elítélő minősítést. A politikusok a tagadhatatlan korrupció dacára is jelentős erőfeszítéseket tettek a problémák megoldására. 1883-ban például a *Pendleton*-féle közhivatali törvénnyel véget vetettek a „*prédarendszernek*”, vagyis a hivatalok politikai alapon történő osztogatásának. Ezután kétpárti bizottság előtt tett vizsgákkal lehetett megszerezni a közhivatalok egyre nagyobb százalékát. Már 1887-től hozzáláttak a nagyvállalkozók üzleti ügyeinek szabályozásához: elsőként a diszkriminatív vasúti árakat vizsgálhatta felül a kormány.

A század végén pedig a reformtörekvések felerősödtek, és megindult a **progresszív mozgalom**. Egyaránt voltak hívei mindkét pártban. Céljai közé tartozott a korrupció visszaszorítása, a trösztök megrendszabályozása, a női választójog, a környezetvédelem, a közegészségügy fejlesztése, a vámok csökkentése, a munkakörülmények javítása és a legszegényebbek szociális támogatása. Nem volt ez forradalmi mozgalom, hiszen hívei morális oldalról közelítették meg a problémákat, és valamennyit a kormány támogatásával igyekeztek megoldani. Reformjaikkal mégis jelentős eredményeket értek el.

Első győzelmeit e mozgalom **Theodor Roosevelt** elnöksége idején (1901–1909) aratta. E népszerű politikust „trösztpusztító” néven emlegették, mert 44 eljárást indított a trösztök törvénytelenségei ellen. Az élelmiszeripart higiénikusabb munkakörülmények kialakítására kényszerítette, átfogó természetvédelmi tevékenységet folytatott, s ő volt az első elnök, aki egy sztrájk idején személyesen tárgyalt a munkások és munkaadók képviselőivel.

Utódja, **William Howard Taft** elnöksége alatt (1909–1913) már 90 eljárást kezdeményezett a kormány a trösztök ellen. A progresszív mozgalom azonban a demokrata **Woodrow Wilson** elnöksége idején (1913–1921) teljesedett ki. Ekkor vezették be a jövedelemadót, csökkentették drasztikusan a vámokat, legalizálták a sztrájkot és a békés sztrájkórséget. Hosszú távú kölcsönt nyújtottak a farmereknek, korlátozták a gyermekmunkát, s bevezették a vasutasok nyolcórás munkanapját. A demokratizálódás fontos lépése volt, hogy 1913-tól a szenátorokat már nem az egyes államok törvényhozásai delegálták, hanem ugyanúgy, közvetlen módon választották őket, mint a képviselőket.

AZ AMERIKAI KÜLPOLITIKA

Az Egyesült Államok igen sokáig távol maradt a nemzetközi nagyhatalmi politikai vetélkedéstől, a külügyek iránt igen csekély volt az érdeklődés. A szomszédos államok ugyanis nem jelentettek fenyegetést, az európai ügyekbe pedig a társadalom nem kívánt beavatkozni, s az adott technikai viszonyok közepette ezt csak nagy nehézségek árán tehetné volna meg. Ezt a politikát sokáig Washington búcsúüzenetére hivatkozva igazolták, amelyben az első elnök arra figyelmeztette hazáját, hogy nem volna bölcs dolog beleavatkozni az európai államok gyakori konfliktusaiba.

Még az ötödik elnök, *James Monroe* tette közzé azt a híres nyilatkozatot, amely szerint „*az amerikai kontinenseket ezután nem tekintik európai hatalmak által gyarmatosítható területnek*”. Viszont biztosította az európai hatalmakat, hogy országa nem foglalkozik a még fennálló gyarmati rendszerekkel, s nem avatkozik európai konfliktusokba. A **Monroe-elv** (1823) közvetlen hatása azonban igen csekély volt. Hamar el is feledkeztek róla, és csak az 1840-es években idézték fel újra, a kontinentális terjeszkedés során.

Az amerikai–mexikói háború után a társadalmat több évtizedre újra csak a belpolitika, a gazdaság és a nyugati terjeszkedés foglalkoztatta. Az amerikai politikusok többsége évtizedeken át ellenzett minden aktívabb külpolitikát és a további területi terjeszkedést is. Amikor 1867-ben *Andrew Johnson* elnök külügyminisztere, *Seward* megvásárolta Oroszországtól **Alaszkát** 7,2 millió dollárért, a sajtó csak „*Seward örültsége*” vagy „*Seward jégszekrénye*” néven emlegette az értéktelennek tekintett vidéket. Hamarosan kiderült, hogy nagy mennyiségű arany, olaj és földgáz található területén.

Az USA külpolitikai aktivitása csak az 1890-es évek végén élénkült meg – stratégiai, gazdasági és pszichológiai tényezők együttes hatására. Az európai nagyhatalmak gyarmati terjeszkedése hasonló lépésekre készítette az amerikai kormányt is, több befolyásos csoport sürgette új piacok megszerzését, és széles körökben elterjedt az a meggyőződés, hogy csak a haditengerészet biztosíthatja a nagyhatalmi státuszt. A hódító politika kialakításához hozzájárult az angolszász

kultúra felsőbbrendűségébe vetett hit, valamint a háborús vetélkedés szükségességét hirdető szociáldarwinista tanítás is.

A spanyol gyarmatbirodalom régóta húzódo válsága biztosította az alkalmat az imperialista külpolitika megindítására. A spanyolok ellen lázadó kubaikat súlyos elnyomás sújtotta, s **William McKinley** elnök hiába próbált közvetíteni. Amikor pedig (valószínűleg a szén öngyulladásá következtében) Havanna kikötőjében felrobbant a Maine nevű amerikai hadihajó, az elnök engedett a háborús közhangulatnak, és hadat üzent Spanyolországna.

A spanyol-amerikai háború (1898) csak pár hónapig tartott: Kuba és a Fülöp-szigetek partjainál egyaránt elsüllyesztettek egy-egy spanyol flottát. Az év végén aláírt **párizsi békeszerződésben** az Egyesült Államok megkapta Guamot, Puerto Ricót és húszmillió dollár fejében a Fülöp-szigeteket is. Kuba független lett, de támaszpontokat engedett az Egyesült Államok hadseregének, s alkotmánya a Platt-féle kiegészítéssel kifejezetten lehetővé tette az amerikai beavatkozást. Az amerikai kormány elfoglalta a Hawaii-szigeteket (1898), Wake szigetét (1899), Szamoát pedig német és amerikai kézen lévő szigetekre osztották. *McKinley* államtitkára a „nyitott kapuk politikáját” hangoztatva követelt részesedést a kínai kereskedelemből, s a bokszerlábadást leverő nemzetközi hadseregbe 2500 katonát küldött. 1901-ben pedig a búr háború által lekötött Nagy-Britannia teljesen szabad kezet biztosított az Egyesült Államoknak az óceánokat összekötő csatorna megépítésére. Az Egyesült Államok egy csapásra csendes-óceáni és karib-tengeri nagyhatalommá vált.

Theodore Rooseveltnél még határozottabb külpolitikát folytatott. 1901-ben újradefiniálta a Monroe-elvet: szerinte az európaiak beavatkozásának elkerülése érdekében az USA-nak joga van beavatkozni más amerikai államok belügyeibe. Külpolitikáját a „*nagy bot politikájának*” is nevezték, az elnök által felidézett afrikai közmondás alapján: „*Ha finoman beszélsz és nagy botot hordasz magaddal, messzire jutsz!*” Kormánya beavatkozott Dominika és Kuba belügyeibe. Amikor pedig Kolumbia nem adta bérbe azt az övezetet, ahol az óceánközi csatornát kívánták megépíteni, Rooseveltnél az amerikai flottával támogatta az illető körzetben, Panamában kirobbantott felkelést (1903). A függetlenné vált Panama átengedte a csatornazóna használati jogát, s 1914-re el is készült a Panama-csatorna. Rooseveltnél aktív világpolitikai szerepét 1906-ban Nobel békedíjjal jutalmazták meg, mert békét közvetített az orosz–japán háborúban. Ő javasolta az első marokkói válság idején az algecirasi konferencia összehívását, s büszkén világ körüli útra küldte a világ második legerősebb hadiflottáját.

Ugyanez a külpolitika folytatódott Taft kormányzata idején is. Az ekkori külpolitikát neveztek „dollárdiplomáciának”, mert az elnök latin-amerikai és távol-keleti beruházásokra ösztökölte a bankárokat, s e befektetéseket politikai eszközként kívánták felhasználni. A „*dollárdiplomáciát*” a demokrata párti Wilson határozottan felszámolta, s mindent megtett a békés, kiegyensúlyozott kapcsolatok érdekében. Harminc országgal kötöttek szerződéseket a konfliktusok békés rendezéséről. Visszavonatta azt a törvényt, amely szerint amerikai hajók nem fizetnek a Panama-csatornán való átkelésért, és függetlenséget ígért a Fülöp-szigeteknek. A latin-amerikai országok destabilizálódása miatt mégis katonákat kellett küldenie Nicaraguába, Haitiba, Dominikára és Kubába. A mexikói diktátor, *Huerta* kormányát sem ismerte el, ellenfeleinek fegyvert szállított, s elfoglaltatta Vera Cruzt, hogy a németek ne avatkozhassanak be *Huerta* mellett. Ezután az amerikai–mexikói határon áttört banditavezér, *Pancho Villa* gyilkos csapatai után küldött *Pershing* tábornok vezetésével 6000 katonát (1916–1917). Minden jel arra utalt tehát, hogy a 20. században a megerősödött Egyesült Államok vezető szerepet fog játszani a nemzetközi politikai életben.

III. EURÓPA RÉGIÓI A 19. SZÁZADBAN

19. A SKANDINÁV ÁLLAMOK TÖRTÉNETE

Skandinávia államai közül három – Svédország, Dánia, Norvégia – a 19. század első kétharmadában *súlyos problémákkal* küzdött. Fejlődésüket gátolta a nemzeti problémák megoldatlansága: a svéd–norvég ellentét, a dán hercegségek ügye, a határkérdések lezáratlansága, a nagydán és a skandináv mozgalom, s ezen felül az uralkodóházak ellenállása a liberalizmus és alkotmányos eszmékkel, a haladással szemben. Az uralkodók ebben a szembenállásban a nagybirtokos és felsőhivatalnoki rétegre támaszkodtak. A *haladó eszméket* és a *gazdasági fejlődést* azonban nem tudták megállítani, az erősödő liberális mozgalom és a tőkés csoportok e fejlődés egyre szilárdabb bázisát adták. A negyedik állam, Finnország furcsa módon a despotikus, autoriter Orosz Birodalom keretei között formálhatta ki Svédországtól megörökölt alkotmányos berendezkedését.

19. 1. DÁNIA

Dánia a napóleoni háborúk idején

Svédországtól eltérően Dánia *nem csatlakozott* sem a harmadik, sem a negyedik *Napóleon-ellenes koalícióhoz*. Az ország viszont profitált a háborúból: virágzott a kereskedelem, s Dánia–Norvégia a britek után a legnagyobb flottát mondhatta magáénak. A *dán semlegesség* azonban nem tetszett a hadviselő feleknek. A tiltsi béke (1807) után *Napóleon* és *I. Sándor* is szorgalmazta, hogy Dánia csatlakozzon a kontinentális zárlathoz. Frigyes dán koronaherceg azonban mindaddig kitartott az angolbarát politika mellett, amíg az angolok követelni nem kezdték a dán flotta brit ellenőrzés alá helyezését, aminek nyomatékositására *Koppenhága bombázásába* fogtak. A britek ugyanis aggódtak, hogy a dánok esetleg csatlakoznak a kontinentális zárlathoz. A bombázás után nem volt kétséges, hogy a koronaherceg *elfogadja Napóleon szövetségi ajánlatát*.

A dán flotta nagy része elpusztult a bombázás ideje alatt, s Dánia 1807-től hétéves háborúba bonyolódott Angliával, majd 1808-ban hadat üzent Svédországnak is. A svédek elleni hadműveletek *1809 decemberében* zárultak le, a békekötésre *Norrköpingben* került sor. Az angolok elleni háború viszont tovább folyt. A flotta pusztulása után a dánok sebtében felépített és átalakított kereskedelmi hajókkal szálltak szembe az angolokkal. A háborús időszak így most már Dániát is kedvezőtlenül érintette. A háborús veszteségek és a kontinentális zárlathoz való csatlakozás lehervasztotta a korábban virágzó kereskedelmet. A városokban *élelmiszerhiány és infláció* alakult ki, 1813-ra az *állam teljesen csődbe jutott*. A flotta hiányában gyakorlatilag elveszítették a kapcsolatot az amúgy is jelentéktelen trópusi külbirtokokkal (Virgin-szigetek, guineai kereskedelmi telepek, nyugat indiai Tranquebar és Fredericknagore).

1813 áprilisában a svéd régens, *Károly János* megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Dániával és szeptemberében *hadat üzent* neki. 1813 őszén, a lipcsei „*népek csatája*” után seregével észak felé fordult és elfoglalta Lübecket, majd Holsteint. A dánok visszavonultak, majd még karácsonyig megkötötték a fegyverszünetet. A **békét** 1814. január 14-én **Kielben** kötötték meg, melynek értelmében Dániának Svédország javára *le kellett mondania Norvégiáról*, valamint kötelezettséget vállalt, hogy azonnal *bekapcsolódik a Napóleon elleni háborúba*. Végeredményben a britek és a svédek elleni háború Dánia számára katasztrofális vereséget jelentett. A korábbi nagy kereskedelmi- és hadiflotta elpusztult, veszteséglistára került Norvégia

(439 évig volt unióban Dániával), de megtarthatták Grönlandot, Izlandot, a Feröer-szigeteket és a korábban említett trópusi kereskedelmi telepeket is. Helgolandért cserébe, amelyet Angliának kellett átadni, megszerezték a német Lauenburg hercegséget.

Liberális–nacionalista mozgalom a 19. század első felében – út az új alkotmányig

A 18. században megkezdett *agrár- és polgári reformok* az új század elején, a napóleoni háborúk alatt s után is folytatódtak. Bár Dánia súlyos veszteségeket szenvedett, és gazdasága csak lábadozott a háború után, a század első fele a dán kultúra egyik virágkora volt. Ekkor alkotott Hans Christian Andersen (1805–1875) és a híres filozófus, Soeren Kierkegaard (1813–1855) is ebben az időben írta meg teológiai tételait. A háború, a flotta és Norvégia elvesztése felébresztette a dánokban a hazafias érzéseket, s mint mindenütt Európában, Dániában is beköszöntött a liberális és nacionalista eszmék kora.

A *liberális, nemzeti mozgalom* („*Eiderdánok*”) alapját a kereskedő és iparos városi polgárság adta, s szorosan összekapcsolódott Schleswig–Holstein kérdésével. A liberálisok tervei között szerepelt ugyanis az alkotmány liberális irányba történő módosítása, a céhek eltörlése mellett *Nagy-Dánia megteremtése* is. A kor egyik legfontosabb reformja a közoktatásra vonatkozott. 1814-ben Dánia volt az első európai állam, amely bevezette az *általános, kötelező elemi oktatást* 7–14 éves korú gyerekek számára. Az 1830-as francia forradalom új lendületet adott a liberálisok mozgalmának, s a skandináv kormányok *szűkre szabott reformokra* szánták el magukat. VI. Frigyes (1808–1839) 1831-ben bejelentette, hogy hamarosan vidéki, rendi-képviseleti gyűléseket hív össze. Aktív és passzív választójogot azonban csak a földbirtokos és vagyonos bérlők kaptak. 1834-ben először négy gyűlés ülhetett össze, külön-külön *a szigeteken, Jyllandban, Schleswigben és Holsteinben*.

1839-ben Dánia trónjára új uralkodó ült VIII. Keresztély (1839–1848) személyében. Az új uralkodótól mindenki azt várta, hogy új, liberális alkotmányt ad ki. VIII. Keresztély megfáradt, csalódott, középkorú férfi volt, s még 1839-ben levélben jelentette be, hogy *elzárkózik a liberális alkotmánytól*. Ezután 1846-ban a liberálisok összefogtak a parasztok pártjával, hogy alkotmányos követeléseiket közösen érvékre juttassák.

VIII. Keresztély halála után fia, VII. Frigyes (1848–1863) került a trónra, aki apja korábbi politikáját kívánta folytatni. *1848 forrongó tavasza* azonban Dániát is elérte. Februárban és márciusban **tüntetésekre került sor**. A liberálisok március 20–21-re gyűlést szerveztek a koppenhágai Casino Színházban, és népi felvonulást rendeztek a Christianborghoz, a királyi palotához. A követelések hatására március 22-én új kormány alakult, s a király összehívta az alkotmányozó gyűlést, amely Koppenhágában ült össze. A nyárra elkészülő **alkotmányt** az uralkodó 1849. június 5-én hagyta jóvá. A 189 évig fennálló **abszolút monarchia ezzel véget ért**. Eltöröltek minden nemesi kiváltságot. A nemesi–abszolútista Dánia helyébe a nagybirtokos–polgári, alkotmányos Dánia lépett. Az új alkotmány alapján *a parlament két házból állt*: alsóházat (*folketing*) *általános választójog* alapján (minden 30. életévét betöltött férfi választhatott), a felsőházat (*landsting*) két fordulóban *cenzusos választójog* alapján választották, emellett az utóbbi képviselőitől magasabb életkort követeltek meg. A király a törvényhozó hatalmat ezután megosztotta a parlamenttel, a törvényeket továbbra is ő szentesítette, de előtte a felelős miniszter ellenjegyzésére is szükség volt. A kormány tagjai az uralkodónak tartoztak felelősséggel, ő nevezte ki, s mentette fel őket. Az állampolgári jogok és az általános hadkötelezettség mellett kötelezték a kormányt, hogy gondoskodnia kell a rászorulókról és az általános közoktatásról is.

Schleswig–Holstein kérdése

A napóleoni háborúból vesztesen kikerülő Dánia területi veszteségei után figyelmét a két autonómiával bíró hercegség felé fordította. A dán uralkodó egyben Schleswig és Holstein hercege is volt. A dán liberálisoknak az volt a célja, hogy – a nemzeti monarchia jegyében – *felszámolják Schleswig különállását és beolvasszák Dániába*, hogy a továbbiakban Dánia integráns része legyen. Ezzel szemben a Schleswigben és Holsteinben ébredő *német szeparatista mozgalom* viszont azt tűzte ki maga elé, hogy a két hercegséget egyesítsék és leválasszák Dániáról. A német szeparatisták egyik hivatkozási alapja egy 1481-ben I. Keresztély által kiadott dokumentum volt, mely előírta, hogy Holstein és Schleswig oszthatatlan rész, de a német liberálisok megfélemlítették arról, hogy Schleswigit I. Keresztély annak idején Dánia ősi birtokának tekintette. A helyi német mozgalom természetesen élvezte Ausztria és Poroszország támogatását.

Míg a hagyományos dán–svéd ellentét elcsitult, sőt a 40-es években létrejött a skandináv polgári liberális mozgalom, amely a három skandináv állam kulturális és politikai közösségét hirdette, addig a dán–német vita egyre jobban elmérgesedett. A dán liberálisok 1842-ben terjesztették be programjukat Schleswiggel kapcsolatban, amelyben követelték annak Dániához csatolását. Innentől nemzeti liberálisoknak nevezték magukat, s fő céljuk a német egyesülési kísérletek megakadályozása volt. A dán uralkodó válasza a két mozgalomra az „oszthatatlan állam” állam dinasztikus politikája volt. 1846-ban VIII. Keresztély kihirdette a **trónöröklés rendjét Dánia és Schleswig számára**, amellyel német alattvalói között felháborodást keltett, mivel a németek a nőági örökösödést nem voltak hajlandók elfogadni.

Amikor a dán liberálisok 1848-ban bekerültek az új kormányba, egyik első feladatuk volt **Schleswig autonómiájának felszámolása**, amely kiváltotta mindkét tartomány felkelését. A Német Szövetség természetesen a felkelőket, Anglia és Oroszország viszont Dániát támogatta a konfliktusban. Schleswigit megszállták a norvég, a svéd és a porosz csapatok. 1848 júliusában a két fél svéd közvetítéssel Dánia számára előnyös **fegyverszünetet kötött Malmóban**. A harcok 1849 tavaszán azonban újra fellángoltak, a felkelők később viszont elveszítették Poroszország támogatását, így több helyütt vereséget szenvedtek. A harc Dániára nézve kedvezően ért véget, **1850 júniusában megkötötték a berlini békét**. Schleswig északi részén a dán lett a hivatalos nyelv, délen pedig a német. Az iskolákban viszont az oktatás nyelve a dán maradt.

A béke után a kérdés mégsem került nyugvópontra, mivel VII. Frigyesnek nem volt gyermeke, így az öröklés kérdése azonnal felmerült. Az öt nagyhatalom, valamint Dánia és Svédország végül 1852-ben aláírta **londoni jegyzőkönyvet**, melynek értelmében a dán monarchiát sérthetetlennek nyilvánították, és kimondták az Oldenburg-dinasztia fiatalabb (női) ágának trónutódlását Dániában és a hercegségekben (Schleswig, Holstein, Launeburg), *Glücksburgi Keresztély* herceg személyében. Holsteint és Schleswigit ketté osztották, Holstein és Lauenburg a Német Szövetség tagja maradt, elismerték a dán és a német népcsoport egyenrangúságát.

Az 1850-es években a dán kormányok igyekeztek megvalósítani az oszthatatlan állam politikáját. A berlini békét követően, 1854-ben *vámuniót* hoztak létre Dánia és a hercegségek között. 1855-ben elfogadták **Dánia és a hercegségek közös alkotmányát**. Az új alkotmány nagy felháborodást keltett a hercegségekben és a Német Szövetségben, de a dán közvéleményben is, mivel az szűkítette az 1848. júniusi alkotmány által deklarált jogokat.

1863 novemberében a dán parlament azonban újabb alkotmányt fogadott el a „*Dán Királyság és Schleswig Hercegség közös ügyeiről*”. Ez alapján a közös, kétkamarás, cenzus alapján választott államtanácsban (*rigsråd*) biztosították a dániai képviselők abszolút többségét. Az új

alkotmány elfogadása után pár nappal az uralkodó azonban meghalt, így az alkotmányt már IX. *Keresztély (1863–1906)* írta alá. A német államok követelték az alkotmány visszavonását, s **48 órás ultimátumot** adtak a dán kormánynak. A dán kormány elutasította az ultimátumot, erre 1864. február 1-jén Poroszország és Ausztria benyomult Schleswigbe. A túlerő hatására Dánia október 30-án kénytelen volt **békét kötni Bécsben**, amelynek értelmében Holstein, Lauenburg és majdnem egész Schleswig porosz–osztrák igazgatás alá került.

Dánia a 19. század második felében

A külpolitikai vereség, Nagy Dánia megteremtésének kudarca 1864-ben megdöntötte a Nemzeti Liberális Párt kormányzását, helyébe konzervatív parasztpárti koalíció lépett. A konzervatív kormány *1866-ban az alkotmányt is módosította*. Ennek értelmében a felsőház választójogi cenzusát megemelték, a kinevezett képviselők arányát növelték. Ugyanakkor a *parasztság számára engedményeket* tettek: földbérleteik tulajdonukká váltak, és a kormány támogatta a mezőgazdasági exportot.

1870-ben a nemzeti liberálisok részvételével megalakult a *Venstre Párt* (bal), azzal a határozott céllal, hogy keresztülvigye a kormány parlament alá rendelését és azt, hogy új kormányt az alsóház (folketing) többségének bizalmából alakítsanak. Követelték továbbá a választójog demokratizálását a landsting- (felsőház) és a helyhatósági választásokon is. Ugyanebben az évben a Parasztok Barátainak Társasága bázisán kialakult az *Egyesült Baloldali Párt*. 1876-ban létrejött a szociáldemokrata párt is. Tagsága elsősorban városi szegényekből és kisparaszti sorban élőkől tevődött össze.

1875-ben az uralkodó a konzervatív *J. B. Estrupot* jelölte miniszterelnöknek, annak ellenére, hogy az alsóházban baloldali többség volt. Emiatt a század utolsó harmadában *állandó feszültség* alakult ki a konzervatív kormány, a király és a baloldali parlamenti többség között. A parlament először megtagadta a költségvetés jóváhagyását és a hadsereg fejlesztését. Estrup emiatt kénytelen volt rendeletek útján kormányozni (1870, 1885, 1894). A kormány tíz éven keresztül (1885–1894) **ideiglenes törvényekkel** irányította az országot, ennek segítségével hajtotta végre a Koppenhága környéki erődítési munkálatokat. A király és kormányának önkénye természetesen ellenállást váltott ki a liberális baloldalon. A Venstre Párt tovább erősödött, és az 1884-es választásokon abszolút többséget szerzett a parlamentben, 102 mandátumból 81-et hódított el. 1894-ben a Venstre és a Høyre (jobboldali mérsékeltek) megállapodást kötött, hogy Estrup lemondása fejében jóváhagyják a katonai kiadásokat. A megállapodás nyertesei a konzervatívok voltak, mert kormányon maradtak, viszont az alku megingatta az ellenzék tekintélyét. Ennek következtében a baloldal kettészakadt, s 1895-ben a balszárny megalapította a Baloldali Reformpártot, melynek vezetője *Jens Christian Christensen* lett.

A 19. század végére Dániában teljesen *átalakult a mezőgazdaság*. A gazdaságok átalakultak modern farmgazdaságokká. A hagyományos gabonatermelés helyett átálltak az állati termékek exportjára, amelyek előállítását világszínvonalon végezték, és a gazdaság húzóágazata lett.

Szociáldemokrata és radikális kormányzás a 20. század első felében

Az uralkodó újabb és újabb konzervatív kormányokkal próbálkozott, azonban 1901-ben az ellenzék elsőprő győzelmet aratott: 8 jobboldali és 16 mérsékelttel szemben 76 baloldalt és 14 szociáldemokratát választottak be a parlament alsóházába. A király kénytelen volt *a Venstre Pártot megbízni kormányalakítással*, hogy az országnak működőképes kormányzata legyen. Az új kormány széles körű szociálpolitikai intézkedéseket fogantatosított – munkásbiztosítás,

nyugdíjrendszer –, szélesítette a helyi önkormányzatok jogait, *1903-ban autonómiát adott Izlandnak.*

Időközben a liberális pártban azonban ellentétes áramlatok bontakoztak ki, amelyek alapvető kérdésekben (adó, általános választójog) nem tudtak egyetérteni. A viták végül megbuktatták a kormányt. Így 1905-ben a mérsékelt liberális Jens Christian Christensen lett az új miniszterelnök. Az új kormány jóváhagyta a hadsereg fejlesztését, de emiatt a párt balszárnya kilépett, s *Zahle* vezetésével megalapították önálló radikális pártjukat.

Az ellenzék a reformok folytatását követelte, aminek a *Christiensen-kormány* (1905–1909) eleget is tett. A konzervatívok támogatásával növelte az ország katonai potenciálját. Az *új reformok* közül a legfontosabb az volt, hogy az alsóbb szintű helyhatósági választásokon felszámolták az egyenlőtlen rendszert, és 1908-ban olyan választójogi reformot dolgoztak ki, melynek értelmében minden 25 éven felüli állampolgár szavazati joghoz jutott, beleértve a nőket is.

A 20. század elején több korrupciós botrány rázta meg Dániát, amelybe liberális miniszterek is belekeveredtek. A szociáldemokraták *Thorvald Staung* vezetésével folyamatosan keresték a liberális–radikális polgárság szövetségét. 1905-től már támogatták a liberálisokat, majd 1909 után *Zahle kormányát* is. *Zahle* ebben az évben radikális kormányt alakított a liberális–konzervatív szövetséggel szemben. A korrump minisztereket bíróság elé állította, eltörölték a különböző rendjeleket és címeket. A radikális kormány nem sokkal később azonban megbukott. Az 1914 nyarán tartott választásokon a konzervatívok is elveszítették többségüket a landstingben, a felsőházban.

Az első világháború előestéjére Dánia politikailag és gazdaságilag példaértékű, modern állammá vált.

19. 2. SVÉDORSZÁG

Svédország a napóleoni háborúkban

A francia forradalom és Napóleon terjeszkedése Európában *IV. Gusztáv Adolf* (1792–1809) svéd királyt a *francia ellenes koalíciókba* sodorta. 1800-ra a tehetségtelen uralkodónak igen erős ellenzéke volt már a riksdagban, 1799–1800-as ellátási gondok zavargásokat okoztak a városokban. Így Svédország 1805-ben *csatlakozott a harmadik koalícióhoz*, Anglia és Oroszország oldalán hadat üzent Napóleonnak. A svédek a pomerániai frontszakaszon hadakoztak (1805–1807), ahol a sereg főparancsnoka maga az uralkodó volt. Napóleon kelet-poroszországi győzelmei után és az 1807-es tilsiti béke után a svédek helyzete azonban erősen megromlott. *IV. Gusztáv Adolf* kitarzott Anglia mellett, *s nem kívánt csatlakozni a kontinentális zárlathoz*. Miután 1807 novemberében a cár hadat üzent Angliának, elkerülhetetlenné vált a svéd–orosz háború is, mint ahogy a dán–svéd háború is. Svédország harapófogóba került: keleten az orosz fronton, nyugaton és délen a dán–norvég fronton kellett helytállnia.

A háború éveit alatt kialakult a katonai és felsőhivatalnoki ellenzék, amely eljutott odáig, hogy akár megfossza az uralkodót hatalmától. 1808–1809-re az uralkodó ellen készülöben volt egy titkos szövetség. Tagjai olyan magas katonai vezetők voltak, mint *Carl Johann Adlercreutz*, a liberális arisztokrata *Carl Johann Anckarsvärd* és *Georg Adlersparre* (a norvég front egyik tisztje). Céljuk az volt, hogy *alkotmánnyal korlátozzák az uralkodó hatalmát* és csatlakozzanak Napóleon kontinentális zárlatához. Az orosz seregek közben gyakorlatilag megszállták egész *Finnországot*. Egyre több sérült, rokkant katona érkezett haza. Az uralkodó 1809-re inváziót

tervezett Finnországban, de még az angolok is a békét tanácsolták neki – az oroszok 1808 folyamán teljesen berendezkedtek Finnországban.

1809 márciusára tarthatatlanná vált a helyzet. Március 13-án Adlercreutz tábornok hat társával együtt a királynál kért kihallgatást, és letartóztatták. Az országban mindenki megdöbben, de senki sem kívánt tenni ellene semmit. Mindeközben Georg Adlersparre fegyverszünetet kötött a norvég fronton, és közel 3000 emberével Stockholmba menetelt. Március 22-én érkezett a fővárosba, hogy biztosítsa a helyzetet. Az **uralkodó lemondott** a trónról, és május 1-jén a riksdag megfosztotta őt és utódait a svéd koronától. Az új alkotmány előkészítésére egy alkotmánybizottságot hoztak létre. Új uralkodónak Gusztáv Adolf nagybátyját, Károly herceget választották, akit *III. Károly* (1809–1818) néven koronázták királlyá. Gusztáv Adolf Svájcba költözött, és soha nem tért vissza Svédországba, magányosan halt meg 1837-ben St. Gallenben.

Az új vezetés első lépése volt, hogy fegyverszünetet ajánlott fel valamennyi ellenfelének. A **svéd–orosz békét** még 1809. szeptember 17-én aláírták *Frederikshamban*. Ennek értelmében Svédország átengedte a finn területeket és a stratégiai jelentős, svédek által lakott Åland szigetét. Finnország autonómiát kapott a birodalmon belül, ami fontos lépés volt az állammá válás folyamatában. *Dániával Norrköpingben kötötték meg a békét 1809 decemberében.*

1812 januárjában *francia csapatok szállták meg Svéd Pomerániát. Károly János* régens-trónörökös (XIII. Károly szelűtése miatt választottak új trónörökös) az események arra sarkallták, hogy kinyilvánítsa Svédország semlegességét az angol–francia háborúban. Norvégiáért cserébe titokban szövetséget ajánlott Angliának. 1812 áprilisában Károly János *titkos szövetséget kötött Oroszországgal*, amelyben kölcsönösen szavatolták egymás birtokait, Norvégiáért cserébe Svédország lemondott a finn területekről. A szerződés kimondta, hogy ha Dánia csatlakozik a Napóleon elleni háborúhoz, akkor Norvégia elvesztéséért német területekkel kárpótolják. A svéd trónörökös foglalkozott a *katonai előkészületekkel* is, visszaállította az újoncállítási kötelezettséget, ami 1811-ben zavargásokhoz vezetett, de ezeket kegyetlenül elfojtottak.

Napóleon oroszországi veresége után Svédország elhatározta, hogy *megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Franciaországgal*, amire ürügyként Pomeránia megszállását használta fel. 1813-ban Angliával és Poroszországgal szövetségi egyezményt kötött. A szerződésekben ígéretet kapott arra, hogy a szerződő felek segítséget nyújtanak Norvégia elfoglalásához, ennek fejében a svédek pedig belépnek a franciák elleni hadműveletekbe. A napóleoni háborúk után Svédországnak viszont végleg le kellett mondania a finn területekről, de cserébe 1814 novemberében Svédország és Norvégia perszónálunióba léphetett egymással.

Az 1809-es alkotmány és a Bernadotte-dinasztia megalapítása

Az alkotmánybizottság két hét kemény munkájával megalkotta az új alkotmány szövegét, amely kisebb módosításokat és átértelmezéseket kivéve egészen az 1970-es évekig fennmaradt. Az **1809. évi alkotmány** a nemesi és polgári rétegek között létrejött kompromisszum volt.

Az alkotmány az állam végrehajtó hatalmát a királyra bízta, viszont hatalmát lényegesen korlátozták. Az uralkodó által kinevezett **államtanács** (*statsråd*) büntetőjogilag felelős volt a riksdagnak a király számára tett ajánlásokért, amelyeket jegyzőkönyvbe foglaltak, ezáltal nyomomonkövethetőek voltak. Valamelyik felelős miniszter vagy államtitkár aláírása nélkül egyetlen királyi határozat sem volt jogerős, a katonai rendelkezéseket kivéve.

A királyt és az államtanács tagjait megfosztották a riksdag szinte valamennyi bizottságának látogatásától. A király továbbra is főparancsnok maradt. Ő nevezte ki a hivatalnokokat, amihez a szakmai felkészültséget vette alapul. Hivatalnokot és bírót elmozdítani viszont csak bírósági ítélettel lehetett. Ez alól kivételt képeztek a legmagasabb hivatalnokok és bírák.

A *törvényhozói hatalmat* a király megosztotta a riksdaggal. Mindkét fél kezdeményezhetett törvényeket, de mindkét félnek vétőjoga is volt egyben. Az adókivetés jogát a birodalmi gyűlés megtartotta magának, valamint a Központi Bank és az Államadóssági Hivatal ellenőrzését is.

A riksdag határozatait továbbra is a három rend szavazattöbbségével hozták, és csak a kiváltságok megváltoztatásához volt szükség a négy rend (nemesek, papok, kereskedők, parasztok) beleegyezésére. Az alkotmány elfogadása előtt a nemesség lemondott az adózás, a földtulajdon és a legmagasabb tisztségek betöltése terén élvezett jogairól. Az alkotmány ezen felül *számos szabadságjogot* hirdetett ki: az egyén, a tulajdon szabadságát, a vallás- és a sajtószabadságot, és megszüntette a sajtócenzúrát.

Az alkotmány kihirdetése és az új uralkodó trónra kerülése után nem sokkal *XIII. Károly* (1809–1818) *szélütést kapott*, így az ország gyakorlatilag uralkodó és trónörökös nélkül maradt. Az első jelölt a dán herceg volt, akinek korai halála után azonban más jelölt után kellett nézni. A svéd vezető körök több jelöltben is gondolkodtak. Szóba került a dán uralkodó, *VI. Frigyes* (1808–1839), de őt azért nem tartották alkalmasnak, mert Dániában abszolút hatalma volt, s valószínűleg hasonlót épített volna ki Svédországban is, így az új alkotmányt hamar negligálta volna. Abban mindenki egyetértett, hogy a kérdéstről konzultálni kell Európa akkori urával, Napóleonnal. Napoleon jelöltje szövetségese, *VI. Frigyes* dán király volt.

A Párizsba utazó küldöttséget *Carl Otto Mörner* hadnagy vezette, aki saját kezdeményezésére a svéd trónt **Jean-Baptiste Bernadotte** marsallnak ajánlotta fel. Mörner a marsallt a pomerániai háború során ismerte meg. Nem tudni, miért változtatta meg Napoleon véleményét Frigyesrel kapcsolatban, de némi hezitálás után beleegyezett Bernadotte megkoronázásába. A marsallt 1810. augusztus 21-én a riksdag *Karl Johann*, azaz **XIV. Károly János** néven a svéd trón örökösévé választotta. A marsall mellett szólt több érv is: Napoleon jól ismerte, jó katonai vezető volt, így támaszkodhattak rá a háborúkban, Dániában áttért az evangélikus vallásra, idegen (nem skandináv) származása miatt el lehetett vele fogadtatni az új alkotmányt, s felül állt a skandináv belső csatározásokon.

A konzervativizmus és a liberalizmus harca

XIV. Károly János (1818–1844) nem váltotta be teljesen a liberálisok reményeit. *Nem állt a reformok pártján*, s nem tűrte az ellenzéki hangokat sem. Titkosrendőrséggel figyeltette az általa nem kívánatos ellenzéki politikusokat, betiltatta a kritikát megfogalmazó újságokat. Norvég királyként több beleszólást kívánt a norvég ügyekbe is, s ezt az 1814-es eidsvollli alkotmány megnyirbálásával és az abszolút uralkodói vétőjog bevezetésével kívánta elérni. Terve azonban sikertelen maradt. A király 26 éves uralkodása során nem tanulta meg alattvalói anyanyelvét, egyre jobban ellenszenvenné vált körükben. Alkotmányellenes terveiben a legfőbb támasza *Magnus Brahe* volt, aki az államtanácsban fő szószólója volt az uralkodónak. Emiatt az időszakot *Brahe-korszaknak* is nevezik.

Az 1820-as évek végére Anckarsvärdék mellett egy új liberális generáció nőtte ki magát, akik sokkal keményebben szálltak szembe az uralkodó és a konzervatívok akaratával. Az új éra liberális vezetője *Lars Hierta* volt. 1830-ban indították lapjukat, az *Aftonblandet*-et, ahol keményen kritizálták az államtanács és a konzervatívok működését. A liberálisok és a konzervatívok között a riksdagban is kemény harcok folytak a reformokért.

1827-ben sikerült megszavazni a „**törvényes feloszlásról**” szóló **törvényt**. Ennek értelmében, ha a faluközösség egy tagja is a közföldek felosztását kívánta, akkor azokat fel kellett osztani a falu lakói között. 1870-re a legfontosabb gabonatermelő körzetekben megtörtént az áttérés a tanyarendszerre, éppúgy, mint a legnagyobb erdőségek felosztása a kincstár és a

magántulajdonosok között. A reformok hamar éreztették hatásukat, Svédország nagy gabona-, fa- és burgonyaexportórré vált.

A 30-as évek végére a harc tovább fokozódott. 1838-ban nagy port kavart fel, hogy három év börtönre ítélték az egyik ellenzéki újságírót, *C. M. Crusenstolpe*-t. 1840-re a liberális frakciók, minden rendben szövetséget kötöttek, mindannyian egyetértettek abban, hogy az *uralkodónak le kell mondania a trónról* a reformpárti Oszkár herceg javára. Hiértáék összehangolt támadást indítottak az államtanács több tagja ellen, több esetben bíróság elé vitték az ügyeket, így néhány miniszternek le kellett mondania. (Az államtanács tagjai a 30-as évek végétől miniszterek voltak, 7 miniszter saját tárcával rendelkezett, 3 pedig ún. tanácsadó miniszter volt.) Komolyabb eredményt azonban nem sikerült elérniük, köszönhetően a konzervatívok jó szerveztségének. *1842-ben törvényt hoztak a népiskolák kötelező látogatásáról*. 1843-ban pedig részben demokratizálták a helyi önkormányzatokat, amelyekben ezek után nem csak a földbirtokosok vehettek részt.

1844-ben Oszkár herceg ült Svédország trónjára, *I. Oszkár* (1844–1859) néven. Az új uralkodó kezdetben reformpárti volt. 1844-ben megszüntették a *céhrendszert*, és törvények születtek a *sajtószabadság* biztosítására (1845–1846). E reformok azonban nem voltak elegendők. **1848** márciusában **Stockholm utcáin tüntető tömeg** követelte az anakronisztikus rendi gyűlés eltörlését. A hatalom a katonaság bevetésével válaszolt a tüntetésre és feloszlatta azt. I. Oszkár kénytelen volt liberálisok bevonásával új kormányt alakítani, amely az 1848. évi riksdag elé terjesztette parlamenti reformjavaslatát. Az uralkodó beleegyezésével a riksdag konzervatív rendjei elhalasztották a reformtervezet tárgyalását, és törvényt fogadtak el a lázadások elfojtásáról. Az uralkodó gondolkodása az 1848-as európai események láttán *konzervatív fordulatot* vett. A rendőri felügyelet és a megtorlás fokozódott. Az ötvenes évek elején a parlamenti reformtervezetet a riksdag megbuktatta.

I. Oszkár liberalizmusa abban mutatkozott meg, hogy pártolója volt a **pánszkandináv mozgalomnak**, így jó kapcsolatokat tartott fent az eiderdánokkal is. 1848-ban ígéretet tett a dán liberális kormányzatnak 14 000 svéd katona küldésére a schleswigi konfliktus megoldására. Oszkár tervei között ott volt, hogy egy egységes skandináv monarchiát hoz létre, így jelöltként tekintett magára a dán trón elfoglalásában, de végül aláírta a londoni jegyzőkönyvet. Svédország–Norvégia és Dánia összehangolt semlegességet fogadott el a krími háború ügyében, ami Oroszország számára kedvezőtlen volt. A svédek mindenképpen hangsúlyozni szerették volna, hogy távolodni kívánnak az orosz birodalomtól. 1855-ös párizsi béke hiúsította meg a svéd–orosz összecsapást, a svédeknek viszont sikerült elérniük, hogy Åland szigetét demilitarizálják.

Svédország a 19. század második felében – parlamenti reform

Svédország a 19. század közepétől jelentős fa- és burgonyaexportórré vált, az 50-es és 60-as években az ország *gazdaságilag jelentősen megerősödött*. Folyamatosan fejlődött az évszázadokra visszanyúló fémfeldolgozás, a svéd kohászat hamar átvette a technikai újításokat is. Ezzel párhuzamosan haladt a vasúthálózat kiépítése is.

A 60-as évek elejére a *parlamenti reform* egyre égetőbb kérdéssé vált. A svéd rendi gyűlés a 15. században formálódott ki, de a 19. század közepére már csak a múltat képviselte. A négy rend anakronisztikus képződmény volt a svéd politikai életben. Az 1809-es alkotmányban azonban nem foglalkoztak a kérdéssel, mert a fő feladat akkor az uralkodó abszolút hatalmának korlátozása volt. Az új társadalmi rétegek, mint a vállalkozók, hivatalnokok, szabad foglalkozásúak és a növekvő munkásság, nem voltak képviselve a politikai palettán. A 60-as évek elején a reform hívei újra és újra felléptek a változások érdekében. Aláírásokat gyűjtöttek és *petíciókat* nyújtottak be a

kormányhoz. A reform kérdésével több miniszter is foglalkozott (például Johann August Gripenstedt, 1848-ban „tanácsadó miniszter”, később pénzügyminiszter), de a koncepciót *Louis Gerhard de Geer* báró, igazságügyi miniszter dolgozta ki 1863 elején. 1865 decemberében a riksdag elfogadta a reformtervezetet, amelyet az uralkodó, *XV. Károly* (1859–1872) is támogatótt. 1866-ban az új „szabályzat a riksdagról” törvényerőre emelkedett, és az ország alkotmányának szerves részévé vált. A négy rendből álló gyűlést ettől kezdve a két kamarából álló riksdag váltotta fel. Az alsóház választásain *aktív választójogot kaptak a 25. életévüket betöltött férfiak*, de ezt magas *vagyoni cenzus korlátozta*, amelyet a vidéki kerületek javára differenciált fokozatokban állapítottak meg. *A felsőházat közvetett módon választották* az 1862 óta létező *landstingek* (vidéki gyűlések) és a városi gyűlések. A törvények elfogadásához mindkét ház beleegyezésére szükség volt, ezenfelül a felsőház megvétózhatta az alsóház döntéseit. Az 1866-os reform kedvezett a nagypolgárságnak és a földbirtokosoknak. A cenzust nagyon magasra emelték, így a lakosság 5,6 százaléka volt csak választó. Az új rendszer nem volt demokratikus, de lehetőséget nyitott a későbbi módosításokra. A kétkamarás rendszer végleg 1970-ben szűnt meg, amikor is egykamarás törvényhozássá alakult át.

Az 1867-es választásokon a konzervatív és liberális párt mellett megjelent egy új erő, a *Parasztpárt*. Az ellenzéki földművesek csoportja 1867-től került be a riksdag második kamarájába. A gazdák sürgették a régi földadók és a parasztok állami munkakötelezettségének eltörlését, a hadsereg telepes-katonaság utánpótlás rendszerének felszámolását és annak általános hadkötelezettségre való cserélését, az állami eszközök takarékos felhasználását és a hivatalnokok fokozottabb ellenőrzését.

1872-ben az ország trónjára *II. Oszkár* (1872–1907) lépett. Az új uralkodó külpolitikailag eltávolodott a hagyományos franciabarátságtól és fokozatosan közeledett az egyre erősödő Német Birodalomhoz. A hetvenes években az *iparosodás* rohamléptekben haladt előre. Az ipari munkásság számaránya 15 év alatt kétszeresére növekedett, és 1880-ra elérte a százezer főt. A 80-as években alakultak az első szociáldemokrata szervezetek, majd *1889-ben* megalakult a *Szociáldemokrata Párt* is, vezetője *Hjalmar Branting* lett. A Svéd Szociáldemokrata Párt politikája a német erfurti programon alapult. Az 1890-es évek elején a Parasztpártban belső átszerveződések következtek be, melynek eredményeképpen a párt közeledett a konzervatívokhoz. A két párt végül egyesült, megszüntették a földadót, és lépéseket tettek a hadsereg megerősítésére.

A 80-as években megerősödtek a *svéd liberálisok* is, s 1884-ben győzelmet arattak. A svéd liberálisok közel álltak a norvég baloldalhoz, a Venstrehez. Az uralkodó ezzel egyidejűleg kénytelen volt Norvégiában Venstre-kormányt kinevezni. A farmerek és a nagybirtokosok egy része a szabad kereskedelem mellett tört lándzsát, mások védővámokat követeltek az egyre növekvő olcsó import ellen. 1888–1892 között behozatali vámot róttak ki a gabonára, a lisztre, a zsírra, az öntöttvasra, gépekre és még néhány termékre. Mindezt 1896-ban ismét bevezették a svéd ipar és mezőgazdaság védelmében.

A szociáldemokraták megerősödése és a katonai kérdés kiéleződése a 20. század elején

A kormányok számára az 1890-es évektől egyre több gondot okoztak a munkások szervezkedései. Több **munkásellenes törvényt** hoztak a szervezkedés megnehezítésére és a sztrájkok ellen. A szociáldemokrata párt azonban folyamatosan erősödött, ami az 1893-as és 1896-os választásokon is megmutatkozott. 1896-ban Brantingot parlamenti képviselővé választották. A szociáldemokraták parlamenti sikerei után igyekeztek bizonyítani, hogy parlamentáris módszerekkel kívánják céljaikat elérni, de éltek a sztrájk adta lehetőséggel is. Folyamatosan küzdöttek a választójogi reformért, céljuk az általános választójog elérése volt.

Az **1902-es országos sztrájkhullám** kudarcra végződött, de a norvégok elszakadásával (1905 után) hatalmas sztrájkhullám söpört végig az országon, amely egészen 1909-ig tartott. A konzervatív és a liberális pártok felismerték, hogy ha nem változtatnak, társadalmi robbanás következhet be. A liberális kormány előbb meghirdette, majd 1907-ben a konzervatívok végrehajtották a **választójogi reformot**, amelynek eredményeképpen megnőtt a szociáldemokrata képviselők aránya a riksdagban. Két évvel később, 1909-ben a második kamara képviselőinek megválasztásában is megadták az általános választójogot. Ugyanebben az évben alakult meg a svéd munkáltatók szövetsége. A szövetség valósággal provokálta a munkásokat. Az általánossá váló munkáselbocsátások miatt 1909-ben minden eddiginél nagyobb *sztrájkhullám* söpört végig az országon, amely 300 ezer munkást érintett és mintegy egy hónapig tartott.

Svédországban az új uralkodó, *V. Gusztáv* (1907–1950) környezete, valamint a vezérkar jelentős része hajlott a Németországhoz való közeledésre, és ezzel egyidejűleg fokozták a háborús előkészületeket. A politikai harcokban a szociáldemokraták a liberálisokat támogatták az agrárius konzervatívokkal szemben. A konzervatívok fokozatosan növelni szerették volna a *katonai kiadásokat*, amit a szociáldemokraták és a liberálisok elleneztek. Az új választójogi törvény következtében 1911-ben a szociáldemokraták 64 mandátumot szereztek. Az új liberális *Staaft-kormány* Brantingnak tárcát ajánlott fel, amit ő elutasított, de több munkásvédő törvény megszavazását kényszerítette ki (munkanélküliségi, öregségi és betegbiztosítási törvény). Ebben az időszakban a Svéd Szociáldemokrata Párt az angol Munkáspárthoz hasonlóan a liberális párt helyébe lépett, és fő szorgalmazója lett a reformoknak.

Az 1910-es évek elején a katonai kérdés kiéleződött a riksdagban. 1913-ban Staaft beleegyezett a háborús előkészületek fokozásába. Ez azonban nem elégítette ki a konzervatívokat és a liberálisok jobb szárnyát sem. 1914. február 6-án 31 000 ember gyülekezett a királyi palota előtt, hogy egy több mint 40 000 aláírással ellátott petíciót adjanak át V. Gusztávnak, melyben támogatásukról biztosították a királyt a katonai kiadásokról. Stockholm munkásai tömegtüntetéssel válaszoltak a petícióra, és üzenetet adtak át Staaft miniszterelnöknek a demokrácia védelmében. Az 1914-es rendkívüli választásokon a liberálisok veszítettek, és a konzervatív *Hjalmar Hammarskjöld* vezetésével új kormány alakult (1914–1917). 1914 őszén elfogadták az új törvénytervezetet a katonai reformokról, amihez hozzájárult az első világháború kitörése.

19. 3. NORVÉGIA

Norvégia a napóleoni háborúkban

Norvégia – Koppenhága bombázása után – a perszonálunió következtében Dániával közösen vett részt az Anglia és Svédország elleni háborúban. *VI. Frigyes* (1808–1837), dán király előre látta a Svédországgal kötendő súlyos béke feltételeit, és már 1813-ban helytartóvá nevezte ki unokafivérét, *Keresztély Frigyes herceget* (a későbbi dán királyt).

1813–1814 telén a norvég politikai közvéleményben fokozatosan kialakult az az általános nézet, hogy Norvégia önálló és alkotmányos állam legyen. *1814. február 19-én Keresztély Frigyes régenssé nyilvánította magát*, kinevezte Norvégia kormányát, kitzúzte az alkotmányozó gyűlés választásait, és felszólította a norvégokat, hogy védjék meg önállóságukat. A külső körülmények kedvezőek voltak a norvégok számára. A kielői béke után a svédek fő erőiket Belgiumba helyezték át, s figyelmüket csak az *1814. május 30-i párizsi béke* után irányították újra Norvégiára.

A nagyhatalmak a korábbi megállapodások érelmében Svédországnak juttatták Norvégiát. A svéd és a norvég fél ezután 1814. augusztus 11-én kötötte meg a fegyverszünetet Mossban. Egyedül Anglia nem nézte jó szemmel, hogy Svédország ráteszi a kezét az új, független Norvégiára, mert attól tartott, hogy a dán–norvég északi hatalom után egy svéd–norvég északi tengeri birodalom nővi ki magát.

Az 1814-es alkotmány és a svéd–norvég unió

Mindeközben az *eidsvolli alkotmányozó gyűlés* 1814. április 10-én elkezdte munkáját, majd május 17-én elfogadta az **alkotmányt**, *Keresztély Frigyes* dán herceget az ország királyának választották. A főként hivatalnokokból álló gyűlés résztvevői két részre oszlottak, a kisebbség a Svédországgal való unió, a többség viszont az önálló monarchia mellett foglalt állást.

Az alkotmányozó gyűlés által elfogadott új alkotmányt elsősorban – a montesquieu-i elveknek megfelelően – a hatalom szigorú megosztása jellemezte. A parlamentre bízta a törvényhozói és adókievetési jogot, a királyra a végrehajtói hatalmat, a független bíróságokra pedig az igazságszolgáltatást.

Az *egykamarás parlamentet* (*storting*) kétfordulós választásokon három évre választották meg. Szavazati joga csak a hivatali osztálynak, a tulajdonos, vagy legalább öt éve bérlő farmereknek és a városi háztulajdonnal vagy elegendő vagyonnal rendelkezőknek volt. A minisztereket, a magas rangú hivatalnokokat és a királyi udvar közeli személyeit tilos volt a *storting* tagjává választani. A *storting* magán belül választott egy *lagtinget*, mely a képviselők egyharmadát tette ki, azonban ez nem úgy működött, mint egy igazi felsőház. A maradék képviselők pedig az *odelstingnek* voltak a tagjai. A leggyakrabban azonban együtt ülészetek, és közösen hozták a döntéseket. Az uralkodónak csupán halasztó vétőjoga volt. Az alkotmányba belefoglalták az emberi szabadságjogokat és az iparúzés szabadságát is.

A nagyhatalmak viszont időközben *Károly János* kezére játszották Norvégiát, így *Keresztély Frigyes* kénytelen volt elhagyni az országot. 1814 októberében Kristiániában (1925-től Oslo) a *storting* rendkívüli ülésén majdnem egyhangúlag megszavazták a Svédországgal való uniót.

Formálisan az ország mindkét tagja önálló állam volt, csak perszónálunióban álltak egymással. *XIV. Károly János* (1818–1844) ígéretet tett a májusi alkotmány betartására. A két országot a Bernadotte-dinasztiából származó közös uralkodó fűzte össze. Bár jogilag deklarálták, hogy Norvégia független, önálló állam és csak az uralkodója közös Svédországgal, mégis bizonyos ügyekben nem rendelkezett önállósággal. *Norvégiának lehetett saját hadserege*, amely szövetségben állt Svédországgal, de *nem rendelkezhetett saját diplomáciai szolgálattal*, a király pedig **helytartót nevezett ki a norvég fővárosba**. Több miniszter Stockholmban székelt, hogy segítse az uralkodót a norvég ügyek intézésében. Belügyekben az ország függetlenségét vívott ki, de a külügyekben nem – a norvég–svéd unió sok tekintetben hasonlított az 1867-es osztrák–magyar berendezkedéshez.

A norvég autonómia kiépülése

Norvégia politikai struktúrája sokkal demokratikusabb volt, mint Svédorszáé (Norvégiában nem létezett földbirtokos arisztokrácia sem). Az uralkodó uniópárti politikusokat emelt miniszteri posztra, köztük *Peder Ankert* és *Hermann Jarlsberg Wedelt*, akik Stockholmban segítették az uralkodót a kormányzásban. *Károly János* célja az volt, hogy abszolút vétót szerezzen a norvég parlamentben, ez azonban soha sem sikerült neki.

1815–1821 között a király ellenzését megtörve sikerült a *stortingnek* keresztülvinnie, hogy **eltöröljék a nemesség előjogait**. Az első évtizedek így a hivatalnokok korszaka volt a

politikában. Ők foglalták el a legfontosabb pozíciókat a kormányban, a stortingben és az egyházban.

Az 1830-as években sok farmer (paraszt) került be a stortingbe, annak köszönhetően, hogy kampány indult a farmerek politikai életbe való beemeléséért. Az elgondolás szerint a farmerek alkották az ország gerincét, így több joguk volt nekik beleszólni a politikai életbe is. Az 1833-as választásokon a 96 képviselői helyből 45-öt a farmerek töltöttek be. A mozgalom lapja a *Statsborgeren* (Az állampolgár) volt. A 30-as évek végére a farmerek száma csökkent a parlamentben, de a kampány lehetőséget teremtett a későbbiekben, hogy farmer származású politikusergeneráció nője ki magát. A korszak híres politikusa a farmerek egyik vezetője, *Ole Gabriel Ueland* volt. Évtizedeken át harcolt a helyi és az országos politikai élet demokratizálásáért.

1837. január 14-én szavazták meg az *önkormányzatok megalakulásáról szóló törvényt*, melynek értelmében a városok és a vidéki települések önkormányzatokat alakíthattak. A városoknak már a 18. századtól kezdve volt némi önkormányzatuk, ezt most kiszélesítették. Az önkormányzatokról szóló törvény utat nyitott a parasztok számára, hogy helyi, esetleg országos szinten a politikával foglalkozhassanak.

Norvégia az unióban – parlamenti csatározások

XIV. Károly János halálával (1844) némiképp megváltozott a helyzet. Norvégia vezető körei végképp elfogadták az uniót Svédországgal. A norvég politikusoknak tetszett, hogy az új uralkodó, *I. Oszkár* (1844–1859) angolbarát, ez megfelelt a hagyományos norvég külpolitikai elképzeléseknek. Nem nézték jó szemmel viszont, hogy az uralkodó a pánszkandináv elképzeléseknek megfelelően szorosabbra fűzte volna a viszonyt Norvégiával; mindez azonban csupán elképzelés maradt. Oszkár idején szimbolikus kedvezményekben is részesült Norvégia: a norvég állami dokumentumokban előrevették Norvégia nevét, s csak ezután következett Svédország; a norvég állami pecsétet egyenrangúan használták a svédde; a norvég zászló bekerült az egységes lobogóba.

Az ötvenes évek vége felé a norvégiai belpolitikai helyzet és a svéd–norvég viszony egyaránt bonyolulttá vált, és lassan *megváltozott Norvégia társadalmi képe*. Az 1840-es évektől nagy igény támadt Európában, de főleg Angliában a jó minőségű fára. Norvégia egyre jobban növelte faexportját, gyarapodóban voltak a fűrészmalomok. *Norvégia kereskedelmi flottája* is egyre nagyobb lett, 1870-re csak Nagy-Britannia és az Egyesült Államok előzte meg. 1842-ben meghirdették a szabadkereskedelmet. Ennek ellenére lakosság nagy része még mindig mezőgazdasági munkából élt, de egyre növekedett a városi lakosság aránya is, amely főként a kis- és középpolgársághoz tartozott: kishivatalnokok, értelmiségiek, kiskereskedők, iparosok voltak. Emellett erősödőben volt a vállalkozói réteg is. Elsősorban e rétegek követelték a reformokat: a politikai élet demokratizálását és teljes egyenlőséget Norvégiának az unión belül.

1859-ban *XV. Károly* (1859–1872) lépett Svédország–Norvégia trónjára. Az új uralkodó még ebben az évben megszüntette a helytartói tisztséget. A svédek *szerették volna felülvizsgálni az 1814-es uniós okmányt is*. A norvégok ezt nem fogadták el, mivel a svéd konzervatív körök ezt a norvég autonómia korlátozása végett tették volna. 1871-ben így a storting elutasította az uniós bizottság javaslatát, hogy fűzzék szorosabbra a kapcsolatokat közös intézmények felállításával Norvégia és Svédország között. A norvég ellenzék legfőbb követelése az 1860-as évek vége felé az volt, hogy *a kormányt rendeljék alá a stortingnak*.

1869-ben *Johan Sverdrup* és *Søren Jaabæk* megalapították a liberális pártot, közismertebb nevén *Venstre*-t (azaz baloldalt). Sverdrup korábban együtt dolgozott a már említett Gabriel

Ueladdal is. A stortinget háromévente választották, de összeülni is csak háromévente ült össze. Johan Sverdrup terve az volt, hogy a *storting legalább évente egyszer üljön össze tanácskozássra*. Szélesíteni kívánta továbbá az ország demokratikus jellegét, és nagyobb függetlenséget szánt Norvégiának.

A jobboldal – vagy közismertebb nevén *Høyre* – csak 1884-re tudott igazán megszerveződni. Vezéralakja a konzervatív gondolkodású (nem ultrakonzervatív) *Fredrik Stang* volt, aki 1861–1880 között a miniszterelnöki bársonyszék birtokosa volt. A *Høyre* bázisát a hivatalnokréteg alkotta, s mindazok, akik előnyét élvezték az uniónak.

1887-ben alakult meg a *Norvég Munkáspárt*, melynek fő célkitűzései között szerepelt az általános választójog bevezetése, a közvetett adók eltörlése és szociálpolitikai reformok bevezetése. A munkásság létszáma fél évszázad alatt 12 ezerrel 70 ezerre emelkedett, nagy része a század végéig még mindig a baloldali liberálisok (Venstre) befolyása alatt állt, mivel a liberálisok voltak a reformok fő szorgalmazói. A szociáldemokraták már 1903-ban bejutottak a parlamentbe, arányuk a munkásság növekedésével párhuzamosan folyamatosan nőtt.

Az 1890-es évek választásait (1893, 1895) a Venstre nyerte, s 1895-ben Venstre-kormány alakult. 1898-ban a storting elfogadta a férfiak általános választójogáról szóló törvényt. A norvégok önállósági törekvése egyre jobban növekedett, és mindig Venstre-kormányzatot állított Norvégia élére.

A független Norvégia megteremtése

A norvégok számára a legfőbb probléma az unióval kapcsolatban az volt, hogy kifelé nem látszódtott állami önállóságuk, mivel a külpolitikában mindig együtt jelentek meg Svédországgal. 1905-ben a *storting megszavazta az önálló norvég követségek felállításáról szóló törvényt*, amelyet persze *II. Oszkár* (1872–1905: Norvégia királya, Svédországban 1907-ig uralkodik) nem fogadott el.

Ezután a storting 1905. augusztus 13-ra **referendumot írt ki Norvégia függetlenségéről**. 184 ellenszavazattal a norvégok megszavazták az unió felbontását Svédországgal, amit a svéd kormány szeptemberben kénytelen volt elismerni. Még 1905 novemberében újabb népszavazáson döntöttek az államformáról, amely továbbra is monarchia maradt. A trónra pedig Károly dán herceget hívták meg, *VII. Haakon* néven, aki *VII. Edvard* angol király veje volt. Az új monarchia sérthetlenségét 1907-ben garantálták a nagyhatalmak.

Az 1906-os választásokon újra a baloldali liberálisok törtek előre, akik folytatták a reformokat. Az új kormány külpolitikailag semleges volt. 1913-ban megszavazták a nők választójogát.

19. 4. FINNORSZÁG

A nagyhercegség betagolódása a cári birodalomba

I. Sándor (1801–1825) orosz cár és Napóleon a tilsiti béke értelmében (1807) megegyeztek az érdekszférák felosztásában. Ennek következtében a cár 1808. február 21-én hadat üzent Svédországnak. A finn emigráció több tagja, mint például *Sprengtporten* és *Jägerhorn* még a háború kezdete előtt kapcsolatba léptek az orosz vezetéssel az autonóm Finnország megteremtése érdekében. *Sprengtporten* részletes tervezetet készített I. Sándor cárnak a svéd fennhatóság alól függetlenné váló, állami önkormányzatot elnyerő Finnországnak a cári birodalomba való beépítéséről. *1808. március 28-án* a cár beleegyezésével a **katonai főparancsnokság kiáltványal** fordult a finn lakossághoz, melynek értelmében az addig Svédországhoz tartozó finnlakta területeket az orosz birodalom részének nyilvánították, és elrendelték a hűségeskü

letételét. A kiáltvány garantálta az evangélikusok szabad vallásgyakorlatát, a finnországi rendek jogainak tiszteletben tartását, és felszólította a lakosságot, hogy vidékenként jelölje ki képviselőit és delegálja őket Turkuba, a finn tartományi gyűlésbe (a svéd uralom alatt a 18. században egyszer sem hívták össze a gyűlést). A március 28-i kiáltványt a cár megküldte az európai hatalmaknak is.

1808 júniusában a cár saját nevében újabb kiáltványban megerősítette, hogy a Finnország Svédországtól elszakadva Oroszország kötelékbe került, majd felszólította a finnországi rendeket, hogy menesszenek követséget Szentpétervárra. A meghívás értelmében a követség 1808 novemberében érkezett meg Szentpétervárra, vezetője *Carl Erik Mannerheim* báró, a finn függetlenségi mozgalom egyik ismert híve volt. A finn–orosz tárgyalások megkezdődtek. Később Sándor cár Erfurtban egyeztetett az ügyben Napóleonnal, és a császár beleegyezett abba, hogy Oroszország annektálja a finn területeket. Visszatérésekor az orosz uralkodó biztosította Sprengtportent, hogy a **finnországi autonómiát** engedélyezni fogja, ezután felajánlotta neki a finnországi fő kormányzói megbízatást. 1808. december 1-jén I. Sándor rendeletet adott ki, hogy a finn ügyekben az orosz kormányt megkerülve közvetlenül vele referáljanak. A cár maga kívánta felvenni a finn nagyhercegi címet, hogy ezzel perszonaluniót hozzon létre Oroszország és Finnország között, és így személyesen kormányozhassa Finnországot is.

1809. február 1-jén hivatalosan is megjelent a *finnországi rendi gyűlés összehívásáról szóló rendelet*, az előzőekhez képest annyi módosítással, hogy a rendeket Porvooba hívták össze. A rendi gyűlés március 25-én ült össze. A rendi gyűlés összetételét tekintve a nemesség túlnyomó többségben volt: hetvenen a nemességet, heten a papságot, tizenkilencen a polgárságot, huszonkilenc képviselő a parasztságot képviselte. A finnországi rendi gyűlésen való részvétel az orosz politika részéről is feltűnő lépés volt, mivel a 17. század óta nem jelent meg minden orosz cárja semmilyen képviseleti szerv ülésén. A cár *Szperanszkij*, *Sprengtporten* és mások kíséretében március 27-én érkezett Porvooba, ahol fogadalmi okmányt írt alá, amelyben esküszóval megerősítette, hogy az autonóm Finn Nagyhercegség alaptörvényeit, rendejeinek régi jogait és privilégiumait, valamint az evangélikus vallást tiszteletben fogja tartani. Az országgyűlésben egyetlen zavaró körülmény történt csak, amikor is Sprengtporten összekülönbözött a finnországi orosz csapatok parancsnokával, és 1809 júniusában lemondott a fő kormányzói tisztségről. A cár a későbbiekben mindig az aktuális katonai főparancsnokot nevezte ki finnországi fő kormányzóknak.

1809. augusztus 18-án az uralkodó a fő kormányzó mellé rendelt egy államtanácsot. Lényegében ez a szerv gyakorolta a végrehajtó hatalmat, később pedig mintegy kormányként működött. Az **államtanács** két osztályból, egy jogi és egy gazdasági részlegből állt. A jogi osztály végezte a legfőbb igazságszolgáltatás ügyeit, a gazdasági részleg pedig az ország közigazgatását irányította öt bizottságra osztva (közrendi, katonai, pénzügyi, egyházügyi, kamarai, számviteli). Az államtanács tagjait (8–10 fő) az uralkodó nevezte ki háromévenként, felerészben a nemesség, felerészben pedig a polgárság képviselőiből állt. Az államtanács munkáját a prokurátor vezette.

1809. szeptember 19-én aláírták *Haminában* a svéd–orosz békét, amely jóváhagyta a Finnországban végbement változásokat. Az államtanács első ülésére október 2-án került sor, ahol megjelent az új fő kormányzó, a skót származású *Barclay de Tolly*, és elfoglalta elnöki székét. Az ügyek referálására Szperanszkij vezetésével a cári udvarban létrehozták a Finn Ügyek Bizottságát. A bizottság tisztviselőit finnekből válogatták ki, de dolgoztak benne orosz hivatalnokok is.

A finn önkormányzat kiépülése

A finnországi államtanács és a szeptérvári finn bizottság legfontosabb gondként a valutaproblémát örökölte a porvoói gyűléstől. Az uralkodó az újonnan alakult finn szervek véleményét kikérve, 1809 decemberében hozott rendeletében megtiltotta svéd valuta elfogadását. E döntésével a finn nemességnek szeretett volna kedvezni. A svéd fizetőeszközt a magánforgalomban még húsz évig elfogadták.

A másik nagy probléma a katonaság kérdése volt. A megoldásra a következő évben kinevezett főköormányzó, *Fabian Steinheil* idején került sor. I. Sándor 1810. március 17-i és augusztus 1-i rendeleteivel meghatározatlan időre *felmentette a finnországi lakosságot a katonai szolgálat teljesítése alól*. A katonaság megszüntetése és a tisztek, altisztek javadalmazása példátlan volt a korban.

1811-be Turkuban megalakult a *Finnországi Bank*, amely 1819-től kezdve Helsinkiben működött. 1812. április 8-tól az új főváros is *Helsinki* lett, ezzel is jelezve, hogy valami új korszak kezdődött el Finnország történetében. 1816-ban I. Sándor írásban utópai nevében is megerősítette a porvoói gyűlés határozatait. Ugyanebben az évben a *finn államtanácsnak a császári szenátus nevet adta*, s ezzel – ha csak papíron is – egyenlővé tette azt az orosz szenátussal. 1818-ban elkezdték a finn felsőház létrehozását és összegyűjtötték azon nemesi családokat, amelyek igényt tarthattak arra, hogy részt vegyenek a főrendiház munkájában.

Az 1820-as évek elején új korszak kezdődött a nehezen kivívott önkormányzat életében. A *szenátus átköltözése Turkuból Helsinkibe* azt is jelentette, hogy az amúgy is Helsinkiben tartózkodó főköormányzó és a szenátus között közvetlen kapcsolat jött létre. 1823-ban *Zakrevszkij* (1823–1830) személyében orosz nemzetiségű főköormányzója lett Finnországnak, ettől kezdve majd egy évszázadig általában oroszokkal töltötték be a posztot. 1825-ben a főköormányzó már annyira önállósította magát, hogy a szenátus és a finn bizottság tudta nélkül terjesztett elő ügyeket a cárnak.

1825-ben új cár került hatalomra, *I. Miklós (1825–1855)* személyében. A cár beleegyezett abba, hogy egy régi svéd esküszöveget dolgozzanak át finnre, és aszerint tegyék le az esküt a finnek.

A viszonylagos önállóság és demokratizmus korlátozása

A cárizmus lépésről lépésre szilárdította meg hatalmi pozícióit, és közben erélyes harcot kezdeményezett a demokratikus gondolatok megnyilvánulásai ellen. 1826. március 29-én **feloszlatták a Finn Ügyek Bizottságát**. 1829-ben Finnországban is *bevezették* a finn és a svéd nyelvű kiadványokra *az előzetes cenzúrát*. A rendelet kerekén kitiltotta a finn nyelvű művekből a politikai jellegű eszmefuttatásokat. *Turkuban cenzori főhivatal létesült*, amelynek széles alhivatal-hálózata volt országszerte.

Az egyre **erősödő nemzeti mozgalomnak** a fő fészke húsz éven át az egyetem volt, amely 1827-ben költözött át Helsinkibe. Ezt a két évtizedet hívja a szakirodalom a „*helsinki romantika*” időszakának. A tanítás nyelve ebben az időszakban is a svéd volt. A „*helsinki romantika*” legnagyobb alakja *Elias Lönnrot* (1802–1884) volt, mellette kiemelkedett még mozgalom politikai vezéralakja, *Juhana Vilhelm Snellman* (1806–1881). Snellman a polgári szabadságjogok oldaláról közelített a közélet problémáihoz. Az önkényuralom és ennek befolyása ellen irányult a „*Nyilvánosság!*” snellmani jelszava, amely pontosan azonos volt a reformokat sürgető oroszországi demokrácia kiáltásával („*Glasznoszt!*”). A polgári szabadságjogok hangsúlyozása jól összefért a finn nemzeti nyelvprogram átvételével – egy nemzetnek csak egy anyanyelve lehet.

A társadalmi reformiránnyal összefonódott finn nemzeti szervezkedést I. Miklós kormányának sikerült visszaszorítania, s ebben segítségére voltak a finnországi arisztokraták, akik előnyöket láttak a cári uralomban. Belőlük alakult a cárhű hivatalnokréteg. 1841-ben A.

Armfelt került a fő kormányzói székbe, aki 1876-ig döntő szerepet játszott az ország irányításában. A szenátus tényleges irányítója a tehetséges *Lars Gabriel Hartmann* báró volt, aki egyidőben a szenátus pénzügyi osztályát is vezette. 1840-ben a nemzeti bank beváltotta a svéd pénzt, így Hartmannak sikerült elérnie, hogy Finnországnak saját *finn rubelje* legyen. Hartmann támogatta az ipart és a kereskedelmet. A 40-es, 50-es években ugrásszerűen megnőtt a fűrészipar teljesítménye, és a rokon ágazatok is fejlődésnek indultak.

A cári uralom finnországi megszilárdulását látva, és ugyanakkor lassan mégis terjedő demokratikus, nemzeti szellemre felfigyelve, I. Miklós kormányzata egyre türelmetlenebbül kezelte a nagyhercegséget. 1847-től kezdve egészen haláláig, 1855-ig az uralkodó rendszeresen hadsegédeket nevezett ki a fő kormányzó mellé, és a fő kormányzó helyett ezen alacsonyrangú személyek irányították a szenátus munkáját. A 40-es évek végére építették ki a *titkosrendőrség hálózatát* birodalmi mintára.

Az orosz uralkodó a negyvenes évek végén, az európai forradalmi hullám kezdetén az óvatosabb politikát választotta Finnországban. A finnországi egyetemisták nagy rokonszenvvel fogadták az 1848-as februári párizsi forradalmat. 1850 márciusában a cár rendeletében megtiltotta finn nyelvű eredeti vagy lefordított publikációk megjelenését, majd egy hónappal később már csak a politikai jellegű napi sajtó és az idegen nyelvű szépirodalomra tartotta fenn a tilalmat. Az orosz uralkodó finnországi politikájának ingadozásába az idők során a krími háborút (1853–1856) megelőző és kísérő külpolitikai feszültség is belejátszott. Az 1850-es évek derekán az egész birodalom, így Finnország történetében is fordulópontot jelentett 1855-ben I. Miklós halála, majd pedig Szevasztopol esete, vagyis Oroszország veresége a krími háborúban. I. Miklós életének utolsó éveiben rendkívül **feszültté vált a finn–orosz viszony**. A nagyon kicsinyesnek mondható intézkedések, mint a *Finn Irodalmi Társaságnál* elrendelt tagzárlat és a rendőri zaklatás a Helsinki Egyetemen, nagy elégedetlenséget keltettek az ifjúság körében. Ebben a légkörben érte utol az 1855. március 2-i trónváltás híre a finneket, a trónt *II. Sándor* (1855–1881) foglalta el.

Az enyhülés és a reformok időszaka

A finnországi változások első jele 1855-ben *Mensikov herceg felmentése* volt. 1856 márciusában *II. Sándor* finnországi látogatása során *megjelent a szenátus ülésén* és felszólította annak tagjait, hogy terjesszenek elé a népművelés megjavítását, az ipar és a kereskedelem fejlesztését szolgáló javaslatokat. 1858-ban pedig az *első finn nyelvű középiskola* megnyitotta kapuit.

Az 50-es évek végén és a 60-as években Finnországban **alkotmányválság** alakult ki, melyet a cár kompromisszummal kívánt megoldani. 1861. április 10-én a cár kiáltványban rendelte el, hogy 1862. január 20-ra minden rend küldje el 12 képviselőjét a *finnországi rendek bizottságának megalakítása* céljából. Az áprilisi manifesztum azonban nem felelt meg a finnországi politikai erőviszonyoknak. A reformmozgalom ragaszkodott a *teljes országgyűlés összehívásához*. A finnországi közvéleményben nagy felháborodást váltott ki *II. Sándor „játéka”*, így 1861. április 22-én a finn történelemben először került sor *utcai tüntetésre* Helsinkiben. 1861 őszén új fő kormányzót nevezett ki az uralkodó *Platon Ivanovics Rokoszozszkij* személyében. 1862 januárjában *elrendelte az országgyűlés összehívását* és az ott megtárgyalandó törvények előkészítését szolgáló 48 tagú választott képviselőkből álló testület felállítását.

1863 márciusában *II. Sándor* kiadta *nyelvrendeletét*. A kiáltványban közzétett utasítás engedélyezte, hogy a közigazgatási szervek és a bíróságok az ügyfelekkel finn nyelven is érintkezhetnek. 1863 szeptemberében öt évtized óta először újra *megnyitották az országgyűlést*. A hét hónapig ülésező (1863–64) parlament képviselői alakították meg Finnország *modern politikai*

pártjait. Erős képvisellel rendelkezett a gyűlésen a *svéd párt (svekománok)*, amely főleg nemesi, részben polgári jellegű volt és szoros kapcsolatban állt a szenátusi bürokráciával. Velük szemben jött létre hivatalosan is a *finn párt (fennománok)*, a papok és a paraszti rend irányzata.

Az 1860-as évek végétől a 70-es évek végéig a cárizmus bel- és külpolitikai pozícióinak megerősödése kedvezőtlen módosulásokat idézett elő II. Sándor finnországi kormányzatában. 1872-ben összehívták ugyan a nagyhercegség *rendi gyűlését*, de ez már nem tudott reformokat alkotni. Az 1870-es évek első felében főleg a művelődés terén mutatkoztak meg a haladás jelei. Ezek közé tartozott az 1872-ben megalapított *Finn Nemzeti Színház*. Az 1877–78-as országgyűlés hozta tető alá a *városok választójogának módosításáról szóló, 1879-ben érvénybe lépett rendeletet*. Újabb városi rétegek nyertek ezzel szavazati jogot, feltéve, hogy bizonyos, helyileg meghatározott censzusnak megfeleltek. A gyűlés legjelentősebb alkotása a cár által is megerősített katonai reform volt. A rendelet kimondta az önálló *finn hadsereg felállítását*, és a finnek számára előírta az *általános hadkötelezettséget*. Az 1881-es uralkodóváltás azonban szigorításokhoz vezetett a finnországi politikai életben.

Cárvaltás és újbóli szigorítások

A cár 1890 decemberében az érvénybe lépése előtt megvétózta az új finnországi *büntetőtörvénykönyv* tervezetét, amelyre indokként azt hozta fel, hogy nem felel meg az Orosz Birodalom törvényes gyakorlatának. 1891-ben az 1846-os cenzúrarendelethez visszatérve újra főkormányzói hatáskörbe helyezte a finnországi nyomdaternékek előzetes cenzúráját. Ebben az évben *újra feloszlatták a Finn Ügyek Bizottságát*. A szigorítások megkoronázásaként előírták a fő hivatalok betöltésénél az *orosz nyelv* ismeretét, és azt a személyek kiválasztásánál kedvező tényezőként kellett figyelembe venni.

1894-ben III. Sándor halálával *II. Miklós* (1894–1917) lépett a birodalom trónjára. Miklós letette az esküt a finn alkotmányra. Ezt követően megkezdődött a *tisztogatás*. A nagyhercegség politikáját addig irányító cári főtisztviselők egymás után távolították el pozícióikból. 1898 augusztusában új főkormányzót nevezett ki az uralkodó *Nyikolaj Ivanovics Bobrikov* személyében. A főkormányzó programnyilatkozatában bejelentette a képviselőházban, hogy az uralkodó *„szorosabban” a birodalomhoz szeretné fűzni Finnországot*. Ennek érdekében *új hadviselési törvényt* adott ki amelyben birodalmi egységekbe tagolta a finnországi hadsereget és ehhez nem kérte ki az országgyűlés véleményét. II. Miklós 1899. február 15-én uralkodói levelében közzétette, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően *új törvényhozási rendet* vezet be.

1901. július 12-én megjelent az 1899. évi „februári manifesztummal” összhangban lévő, de azt túlteljesítő *véderőtörvény*, amely feloszlatta a finnországi hadsereget. 1902. szeptember 20-án a cári rendeletek *hatályon kívül helyeztek több régi finnországi törvényt*, köztük a bírók és az államhivatalnokok elmozdíthatatlanságáról szóló cikkelyt. Ez szabad utat jelentett Bobrikov számára, hogy *üldözze az ellenzéki mozgalomban résztvevő tisztviselőket*. Ősszel megkezdődtek a *száműzetések*. 1903-ban a szenátus nyelve az orosz lett.

Az 1905–1906-os forradalom révén elért eredmények

A nagyhercegség zilált politikai helyzetének rendezését az 1905 januárjában kirobbant első oroszországi polgári forradalom segítette elő, de csak részlegesen. 1905 márciusában az uralkodói leirat arra korlátozódott, hogy *visszaállította a bírák elmozdíthatatlanságát, és ideiglenesen felfüggesztette az 1901-es honvédelmi törvényt*. 1905. november 1-jén emelkedett a népi forrongás a tetőpontjára. Országszerte városi gyűléseket tartottak. A legjelentősebb azonban

a *tamperei munkások és polgárok megmozdulása* volt. A finnországi demokrácia igényeit összegző tamperei manifesztumot magáénak vallotta a helsinki sztrájkolók serege is.

A **Vörös Kiáltványnak** elnevezett dokumentum az 1905. évi finnországi politikai sztrájk alapvető okmánya lett. A Vörös Kiáltvány követelte a szenátus feloszlatását, és javasolta, hogy helyébe válasszanak demokratikus kormányt, amely általános és egyenlő választójog alapján megválasztott nemzetgyűlésnek legyen felelős. A cár egyezkedni kényszerült.

1905. november 4-én jóváhagyta a finn alkotmányosokkal egyeztetett kibontakozási tervet, és azt kiáltványként közzétette. E „*novemberi manifesztum*” vagy a címe alapján „**Kegyelmes Kiáltvány**” az előzetesen októberben kiadott manifesztum tételeit alkalmazta a nagyhercegségre. A kiáltvány visszavonta a bobrikovi idők diktatúra-dekrétumát, s az 1899. évi februári manifesztum érvényét is felfüggesztette. *Menesztette Obolenszkijt és a régi szenátust.* Elvileg engedélyezte, hogy Finnországban bevezessék *az általános, egyenlő választójogot, módosítsák az alkotmányt,* és a törvényesség szempontjából ellenőrizhessék a kormány tevékenységét. Ám mindezt úgy tette, hogy az új szenátust bízta meg a törvénytervezetek kidolgozásával, így lehetősége volt a késleltetésre.

A rendi gyűlés kamarái 1906 nyarán elfogadták az eléjük terjesztett javaslatot. Noha a törvény még cári jóváhagyásra várt, a rendi gyűlés döntése történelmi jelentőségű volt: a finnországi parlament a népmozgalom nagy győzelmeként az **akkori Európa legdemokratikusabb választási eljárását** szavazta meg. A törvény értelmében a nagyhercegség minden 24. életévét betöltött lakosa az urnákhoz járulhatott, egyenlően és titkosan választhatta meg az egykamarás nemzetgyűlést, amelyben relatív többséggel kellett meghozni a határozatokat. A nők és a férfiak egyenlő politikai jogokat kaptak, ami először fordult elő a nemzetközi politika színterén. Az utolsó rendi gyűlést 1906. szeptember 18-án berekesztették, majd a cár november 6-án közzétett alaptörvénnyel jóváhagyta a választójogi reformot, amellyel **Finnország parlamentáris nemzetté** ált. A népnyelv által „*Vörös Parlamentnek*” nevezett demokratikus országgyűlést 1907. május 22-re hívták össze. A cárizmus 1907 és 1911 között öt alkalommal újraválasztotta a nagyhercegség képviselőházát. A baloldal javára történő lassú eltolódás haszonélvezője a Parasztpárt volt.

A továbbiakban a *parlamentari élet jelentősége gyorsan csökkent*, főleg 1911–12-ben. Az ülészek megnyitását követő tiltakozások miatt azonnal feloszlatás következett. A baloldal és a polgári erők megtörése érdekében az orosz jobboldal által támogatott *Zejn* főkormányzó gépezete működésbe lépett, *a szociáldemokraták ellen mindennaposakká váltak* a felségsértések címén indított perek. A polgári pártoknál is hasonló folyamat ment végbe, különösen azok után, hogy a reformpárti Sztolipin miniszterelnök Kijevben merénylet áldozata lett, és a cár 1912. január 23-án szentesítette a katonamilliókról szóló 1909. október 7-i manifesztumát birodalmi törvény rangjára emelő dumabeli határozatot.

Ezzel egyidejűleg hagyta jóvá a cár az ún. **egyenlőségi törvényt**, lehetővé téve, hogy az orosz állampolgárok finn állampolgárság nélkül is hivatalt vállalhassanak Finnországban és minden tekintetben egyenlőek legyenek a finnekkel. Az intézkedés fekete napként vonult be a finn történelembe. A finnek a hagyományos skandinávizmus felé fordultak, és a svédektől vártak segítséget *szeparatista törekvéseik* elérésében. A svéd politika és egyetlen hatalom sem volt hajlandó támogatni a finn mozgalmat. 1914. november 17-én született döntés a **birodalmi állapotok teljes „egységésítéséről”** – a döntésben közrejátszott az első világháború kirobbanása – akkor úgy tűnt, hogy a nagyhercegség a birodalom integráns részévé válik.

20. KÖZÉP-EURÓPA TÖRTÉNETE

20. 1. AUSZTRIA 1804–1914*

A napóleoni korszak következményei Ausztriában

A napóleoni háborúk különösen súlyos következményekkel jártak a legnagyobb, legerősebb és legtekintélyesebb német államban, Ausztriában. Miután Poroszország 1795 után tíz évre kivált a *koalíciós háborúból*, a Habsburg Birodalom maradt az egyetlen jelentős közép-európai hatalom, amely mindvégig ellenállást tanúsított Napóleonnal szemben. Mind a háborúk kimenetele, mind pedig a *Német-római Császárság felbomlási folyamata* azonban mélyen érintette a szebb napokat is látott monarchiát, amely így új keretek között találta magát.

Napoleon császárrá koronázását követően *II. Ferenc* 1804. augusztus 10-én ünnepélyes keretek között deklarálta az „**Ausztria örökletes császára**” cím felvételét, de 1806-ig még a *német-római császári címet* is megtartotta, amelyről *Napoleon ultimátuma* következtében kényszerült *lemondani*. Ferencnek ugyan nem okozott nagy fájdalmat a német császári cím elvesztése, hiszen a birodalom ügyét mindig is terhesnek érezte, az osztrák császári cím felvétele és a birodalmi címről való lemondás azonban *alkotmányellenes lépésnek* minősült, mert arról csak császár és Birodalmi Gyűlés együttesen dönthetett. A birodalmi színek és a címersas átvétele azonban azt a benyomást keltették, hogy az óbirodalom egykori nimbuszát az új császárságra kívánják átültetni. Összességében azonban nem kizárólag a császár döntése, a *Rajnai Szövetség* megalakulása vezetett a birodalom bukásához, hanem a „*német nemzet*” *birodalomhoz való akaratanak megszűnése*, amellyel egy több évtizedes széthullási folyamat ért véget.

Ausztria számára a „java” azonban csak ezután következett, hiszen az 1809-es év felszabadító próbálkozásai minden korábbinál lesújtóbb területi veszteségekkel jártak, ami egyúttal arra is fényt derített, hogy a korábbi évek *Stadion gróf* és *Károly főherceg* által elindított félszeg, Ferenc által amúgy is feleslegesnek ítélt *reformjai* nem voltak elégségesek ahhoz, hogy az országot politikai, közigazgatási és a szorult időkből főleg katonai téren megerősítsék. Az *1809-es vereség* még inkább felszínre hozta a *pénzügyi válságot* is, amely a valuta elértéktelenedése következtében *államcsődhöz* vezetett, amelyből csak a háborúk után tudtak, de akkor is csak felszínesen kilábalni. Stadion utódja, **Metternich** posztjához mérten elsősorban a diplomácia terén próbált előrelépést elérni. A hadisarcfizetés kitolása mellett az egyedüli jelentősebb eredményt azonban csak *Napoleon és Mária Lujza* (Ferenc lánya) *házasságának* nyelvbe ütése jelentette. Így a két ország kvázi *szövetségre lépett*, ami Ausztria szempontjából csak a további területi és hatalmi veszteségek elkerülése miatt lehetett előnyös.

A szövetség végül nem maradt hosszú életű, hiszen az oroszországi hadjárat után, s főleg az 1813-as megegyezési kísérletek következtében a mindaddig óvatosan mozgó Ausztria is csatlakozott a Napoleon ellenes szövetséghez (reichenbachi konvenció), s így komoly szerepvállalással járult hozzá a döntő *lipcsei csatával* kezdődő *európai felszabadításhoz*. Napoleon legyőzése és a *párizsi béke* után a negyedszázados háborús korszak lezárására az osztrák szerepvállalás elismeréseként a **bécsi kongresszus** teremtett alkalmat, amelyen az európai és a német rendezés mellett döntöttek az egykori osztrák területek visszacsatolásáról.

* Készült az MTA–PTE „Magyarország és Európa” Kutatócsoport támogatásával.

Bécs után – a Metternich-éra

A Metternich rendezésében lezajló bécsi kongresszus után az osztrák külügyek irányítója, a későbbi államminiszter külpolitikai sikon teljes figyelmét a Bécsben létrehozott, részben visszaállított *európai rend védelmének* szentelte. Erről még 1832-ben is a következőket írta *Apponyi grófnak*: „Európában csak egyetlen komoly kérdés van, s ez a forradalom.” A *Németország* és *Itália* irányában rendkívül aktív, a *Balkán* felé – főleg az orosz érdekek tiszteletben tartása miatt – tartózkodó külpolitikájának homlokterében az a küldetésudat állt, hogy az európai rend és nyugalom első számú védelmezője kizárólag Ausztria lehetett, amely e nagyszabású feladat elvégzésére a **Szent Szövetség** keretében lelt partnerekre, jóllehet Sándor cárnak e szövetség misztikus jellegébe vetett hitét sosem osztotta. E rend megóvása azonban nemcsak rendkívül sok teendőt adott a szövetkezett hatalmaknak, de azzal is szembesülniük kellett, hogy az idő sodrával szemben ez a feladat nem bizonyult egyszerűnek.

A fokozott Európa felé figyelés egyben azt is megkövetelte, hogy Ausztria a restauráció rendjének megszilárdabb bástyává váljon. A legfőbb problémát a belső feszültségek féken tartása okozta, hiszen már 1848 előtt szembesülni kellett azzal, hogy a szigorú politika ellenére miként erősödnek meg a liberális és a nemzetiségi mozgalmak, s miként szorul ki Ausztria egyre inkább, kezdetben gazdasági (vámunió), később már politikai téren is a *Német Szövetség* irányításából. A kifejezetten *konzervatív belpolitika* a szigorú rendőri ellenőrzés („rendőrállam”), az önkényes letartóztatások, a *cenzúra* révén igyekezett elfojtani a liberalizmus minden csíráját, s ugyanebből a célból korlátozták a *tartományi gyűlések* kompetenciáit, illetve nélkülük vezették be az osztrák polgári törvénykönyvet. E gyűlések tényleges jogköre jobbra csak császár felé eljutott, a központi hatalom elleni tiltakozó beadványokban merült ki; ezt mutatták az új tiroli, krajnai és lombard alkotmányok. A magyar országgyűlés azonban komoly fejlődésre adott okot Bécsben, különösen az 1840-es évektől, amikor egyre inkább az ország gazdasági és politikai függetlenségét követelő *Kossuth* került előtérbe.

A mozdulatlanág jele volt az is, hogy Poroszországhoz hasonló reformokra nem kerülhetett sor. Ausztriában továbbra is elavult volt a kormányzati rendszer, az egymásba érő kompetenciák zűrzavarát nem váltották fel világos feladatmegosztással működő, az állam egységes irányítását kézben tartó minisztériummal. A császár nem volt része az államigazgatásnak, hiszen a kormányzati munkában csak közvetett módon vett részt, a túlerjengő **abszolutista rendszer** bürokráciája sem működött megfelelő határfokkal, s a császár sem volt igazán cselekvőképés. Az **Államtanács Kaunitz** törekvései ellenére sem töltötte be a minisztérium funkcióját, s az intrikák övezte felső vezetésben Metternichnek is többnyire csak a külpolitikára volt jelentős befolyása, különösen a cseh származású **Kolowrat**(–Liebsteinsky) felbukkanása után. Ezt maga is belátta, amikor úgy nyilatkozott, hogy Európát irányította néha, Ausztriát azonban soha. A kormányzati szervek egyre inkább közigazgatási szintre süllyedtek, miután a császár mindenről egy személyben döntött, s az Államtanács és a kancelláriák leginkább e döntések tudomásul vételére voltak hivatva, és a végrehajtásukról gondoskodtak. Ez az államigazgatási kuszaság mutatkozott meg az alsóbb szinteken is, ahol akár tartományonként is más közigazgatási rendszer működött.

E rendszernek 1835-ben a szellemi teljesítőképességében erősen korlátozott I. Ferdinánd trónra lépése vetett véget, átadva helyét egy **Államkonferenciának** (Staatskonferenz), amelyben az elnöklő *Lajos főherceg* mellett *Ferenc Károly* főherceg, Metternich és Kolowrat képviseltette magát, jóllehet az ügyek tényleges intézése a Metternich–Kolowrat duó kezében összpontosult. Bár Metternich a bürokratikus anarchia megszüntetésére *összbirodalmi kormány*nak szánta ezt az intézményt, a benne megjelenő eltérő felfogások lehetetlenné tették a terv megvalósulását. A

fő ellentét a *rendi és föderalista birodalmat* maga elé képzelő Metternich és a *liberálisabb, központosított államigazgatást* sürgető Kolowrat között húzódtott.

Állam és egyház viszonya 1815 után kedvezőbben alakult, hiszen Metternich rendszere fenntartásához szükségesnek tartotta az egyház támogatását, de végrendeletében maga Ferenc is a *Rómával* megkötendő *konkordátum* mellett érvelt. Bár az egyházi birtokok igazgatása továbbra is az állam kezében maradt, s *Galiciában* és *Velencében* szekularizálták a kolostorokat, de visszatérhettek a *jezsuiták*, és az egyház jogot kapott azon iskolák felügyeletére, ahol vallásoktatás folyt. A püspökök viszont továbbra sem folytathattak közvetlen levelezést a *Szentszékkal*, az állam tartózkodott a válás legalizálásától, de lehetővé tette a házasságon belüli különválást.

A társadalmi élet részeként szigorú ellenőrzés alatt álltak az *egyetemek* is, amelyeket a császár által kinevezett *tanügyi igazgatók* (Studiendirektor) *felügyelték*. Ausztria szándékosan tartotta magát távol a felsőoktatás Humboldt szellemében való megreformálásától: az oktatás és a kutatás továbbra is külön utakon járt, miután az oktatás feladatát az engedelmes alattvalók képzésében látták. E maradiság jele volt az is, hogy az *Osztrák Tudományos Akadémiát* csak 1847-ben hozták létre, jóllehet *Leibniz* már 1700-ban javaslatot tett erre vonatkozóan I. Lipótnak. A restauráció visszafelé mutató törekvései között a haladás apró szikráját jelentették a jogrendszer terén elért eredmények. Az 1803-ban bevezetett *büntető törvénykönyv* kisebb változtatások, s 1852-ben egy nagyobb átdolgozás után 1976-ig az osztrák jogrend egyik alapkövét képezte. Hasonlóan hosszú távon bizonyult életképesnek az 1812-ben elkészült *polgári törvénykönyv* is.

A korszak minden szigora ellenére 1831-ben *Romagnában* és az egyházi államban *forradalmi mozgalom* tört ki, amely később *Pármára* és *Modénára* is *áttért*. Leverése nemcsak Metternich forradalomellenes elveinek védelméért, de egyben az osztrák uralom fenntartását is szolgálták, amit a kancellár csakis az abszolút uralom révén tartott lehetségesnek. Az itáliai szintéren az olasz nemzeti mozgalom mellett a legfőbb fejtörést azonban továbbra is *Franciaország* jelentette. Az egyházi állam túlzott osztrák befolyása kiküszöbölésére csapatokat küldő *Lajos Fülöp* egyelőre azonban még nem állította Franciaországot az olasz nemzeti mozgalom oldalára, sőt mind a szárd (Károly Albert), mind a nápolyi (II. Ferdinánd) király a Habsburg Birodalom oldalára helyezkedett, ami lehetővé tette az utóbbi uralmának további megőrzését mind a liberális **carbonarik**, mind pedig a franciák ellenében. A Balkán is csakhamar újra az államközi kapcsolatok homlokterébe került. *Oroszország*, a Szent Szövetség szelleme atyja, amely továbbra is az *Oszmán Birodalom* felosztására törekedett, potenciális ellenfelet látott Ausztriában a balkáni szintéren.

Hasonlóképpen oda kellett figyelni a magyar törekvésekre, de egyre komolyabb méretet öltött a *szlávok nemzeti ébredése* is, akik közül különösen az ausztrószláv csehek és a nemzeti függetlenséget, illetve a lengyel állam feltámasztását célul kitűző lengyelek jártak élen. Utóbbiak mozgalma az **1846-os galíciai felkelésben** érte el csúcspontját, mely azonban nem találkozott a szélesebb tömegek egyetértésével, s hamar leverték. *Krakkó* szabad várost *annektálták* a *Habsburg Birodalomba*.

A gondolatait minden év végén papírra vető Metternich, Európa kissé elhalványuló szürke eminenciása 1847-ben a következőket mondta az európai kilátásokról: „*1848 sok meglepetést fog hozni. A köd mögül, amelyen a tapasztalt megfigyelő tekintete sem tud áthatolni, különös jelenségek fognak kibontakozni. A társadalom még megközelítőleg sem állt olyan nagymérvű átalakulás előtt, mint ezúttal. Ami minket illet, mi rendületlenül kitarunk azon az örhélyen, amelyre kötelességünk helyezett bennünket, azt a politikát követve, amellyel magunknak és a világnak tartozunk, megtántorodásunk elkerülhetetlenül maga után vonná az általános felfordulást.*”

A birodalom gazdaságát a 18. századhoz hasonlóan a *megosztottság* jellemezte. Az iparilag fejlettebb, az ipari forradalom küszöbén álló örökös tartományok, illetve cseh–morva területekkel szemben ott állt az erősen agrárjellegű Magyarország és Galícia. A *tradicionális nehézipar forradalma* csak a század második felében következett be, amit leginkább a *vasútépítés* ösztönzött. (Az első vasútvonal 1832-ben létesült *Linz és Budweis között*.) A *pamut- és textilipar* az állami szubvenciók következtében nem fejlődött oly mértékben, mint Nyugat-Európában, de a század közepére már a gépesített termelés dominált. A könnyűipar egyéb ágainak fejlődése mellett egyik legfontosabb termelési ágáá fejlődött a *sörfőzés*. Az ipari fejlődést a *szállítás forradalma* kísérte, amely a vasútépítési láz mellett a vízi szállítás, vagyis a legfőként a *dunai gőzhajózás* elterjedését jelentette. 1834-ben Bécsből már egészen a Fekete-tengerig lehetett hajózni.

A *mezőgazdaság*, különösen a Lajtától keletre, komoly bajokkal küszködött. Míg a lakosság száma folytonos növekedést mutatott, s a fölöztható földek elfogytak, az egyetlen megoldást a termelés produktivitásának növelése jelentette volna, amit mind a jogi kötöttségek (ösiség), mind pedig az alacsony szintű iparosodás hátráltatott.

A gazdasági fejlődés leginkább a városok életében hozott komoly változást, Ausztriában is megindult az *urbanizáció*, amely azonban jóval szerényebb volt, mint Nyugat-Európában. *Bécs* lakossága 1785 és 1828 között 213 ezerről mindössze 300 ezerre nőtt. Jellemzőbb volt ez a folyamat a közepes nagyságú városokban, amelyek lakossága többszörösére nőtt (Brünn, Pest).

Miután az állam krónikus pénzsűkében szenvedett, s a költségvetés minden évben többet költött a bevételeknél, s ennek folytán az infláció is jelentős volt, különösen fontos szerepe volt a vámoknak, amely a *vámközösségben* is fontos változásokat eredményezett. Az 1796-ban a közös vámterületbe vont lengyel terítóriumok után 1817-ben a Lombard–Velencei Királyság területe, 1826-tól pedig Tirol, Salzburg és az illír területek is csatlakoztak. 1850-ig fennmaradt viszont az a belső vámhatár, amely a Lajtán túli területeket választotta el Magyarországtól és Erdélytől, vagyis a porosz reformok egyik nagy vívmányát, az egységes vámterületet Ausztriának több évtizedes lemaradással sikerült csak megvalósítania. A pénzügyek rendezetlensége, a mindinkább *elburjánzó államadósság* azonban mindvégig súlyos koloncként lógott az állam nyakán.

A *társadalom* továbbra is erősen *rendi jellegű* volt, amelyben a *nemességen* kívül egyik réteg sem vállalhatott komolyabb szerepet az állami élet irányításában, a *polgárság* aránya a közigazgatásban is többnyire rendkívül alacsony szinten állt. Az udvar azonban „kinevelt” egy főként polgári származású, szakmailag képzett, udvari szolgálatban álló nemességet is, amely ugyancsak elengedhetetlen volt Ausztria életben tartásához.

Ausztria tehát egy soknemzetiségű, régi, dinasztikus birodalom volt, ahol a nemzeti és liberális törekvések még nagyobb ellenkezést váltottak ki az állami vezetésben, hiszen azok a birodalom alapjait is érintették. Az ezek ellen folytatott elhárító harc viszont meglehetősen leszűkítette a kompromisszumos lehetőségeket, és erősen korlátozta a modernizálás lehetőségeit.

Forradalom Ausztriában

A „népek tavasza” a *restauráció mintaállamát*, Ausztriát sem kerülhette el. A *galíciai felkeléssel* korábban még megbirkózó, *Lombardiában* viszont annál nagyobb problémákkal küszködő Ausztriában nemigen beszélhetünk előforradalmi mozgalmakról, s az örökös tartományok többsége a bécsi események ellenére megmaradt konzervatív beállítottságában. A nem kedvelt *Metternich-rendszer* nemigen tűnt veszélyeztetettnak. A polgári egyesületek március 6-á óta tartó *petíciós mozgalma* mellett a bécsi egyetemi ifjúság március 12-én fogalmazta meg a többi német

államból ismert *márciusi követeléseket*, amelyeket szerény keretek között a császárnak is előadtak. Másnap az itáliai események hatására a csödben lévő államtól pénzt feltő tömeg megtámadta a bankokat, majd az aznap estére összehívott *alsó-ausztriai rendi gyűlésnek* betérjesztett követelésekben összausztriai rendi gyűlés összehívását szorgalmazták, s az államvezetésnek óhajaikat beadványban kívánták eljuttatni. Még aznap estére spontán *népgyűlés* toborzódott a rendi gyűlés épülete elé, amelynek túlnyomó része „jó társaságból” való volt. Itt a követelések megfogalmazása mellett felolvasták Kossuth március 3-i, a pozsonyi országgyűlésen megfogalmazott alkotmányt követelő beszédét. A békésen kezdődő népgyűlés azonban mégis eskálálódott, s a tömeg egy része *megtámadta a rendi gyűlés épületét*, amire a katonai parancsnok sortűzzel válaszolt. Az utcai felfordulásokkal Bécsben is kezdetét vette a forradalom.

Az eseményeket tehetetlenül szemlélő Metternich láttán felbátorodó liberális és demokratikus erők Ausztria *alkotmányos monarchiává alakítását*, a csapatok visszavonását, a cenzúra megszüntetését és polgárőrség felállítását, s nem utolsósorban Metternich menesztését követelték. Az udvar meghátrálni kényszerült, a forradalom győzött. Az események akkor csúsztak ki az ellenőrzés alól, amikor elterjedt az a híresztelés, miszerint az udvar minden engedményt visszavon. Bécs *újabb forradalmi hullám* rázta meg, a város közigazgatását az *Alexander Bach* vezetése alatt felálló „*polgárbizottság*” vette kézbe, amely fő feladatának a liberális alkotmány kidolgozását tekintette. Az udvar végül megerősítette alkotmányra tett ígéretét, március 15-én elismerték a sajtószabadságot, megerősítették az időközben *Nemzeti Gárdának* nevezett polgárőrséget. Bár ezek az eredmények szerényebbek voltak a többi német államban elérteknél, a polgárság és a nemesség a rend helyreállításának szándékával megelégedett az engedményekkel és a monarchista alapon szerveződő kormányrendszer felszámolásának ígéretével. A március 21-én a császár az Államkonferencia helyett **felelős kormányt** alakított *Kolowrat* vezetésével, amelynek azonban mindössze egy liberális minisztere volt, *Franz von Pillersdorf belügyminiszter*, így az új kormányt nem lehetett márciusi kormánynak tekinteni.

Időközben délen is rosszra fordult a helyzet, *Radetzky* kénytelen volt kivonulni Milánóból, *Károly Albert* szárd király segítségével Lombardia legyőzte az osztrák seregeket. Lombardia és Velence csatlakozott a Szárd Királysághoz, s itt kedvező fordulatot már csak a nyár folyamán sikerült elérni. Júliusban *Custozza* mellett *Radetzky* visszavágott a vereséért, majd bevonult Milánóba, s fegyverszünetre kényszerítette az ellenfelet. Csehországban Osztrák Sziléziát és Morvaországot magába foglaló autonóm *Nagy-Csehország* felállítását, a birodalom föderatív és alkotmányos átalakítását célzó követeléseket Bécs egyelőre kénytelen volt elfogadni. *Galiciában* a lengyel függetlenedési törekvéseket mindvégig sikerült kordában tartani.

Az új kormány a forradalmi lendület hatására minden téren engedményekre kényszerült, április 25-én még az új alkotmányt is kihirdette. Az oktrojált, ún. **pillersdorfi alkotmány** csak az osztrák örökös tartományok számára lépett életbe, s ezzel a bécsi kormány kvázi elismerte a március 15-i események folyományaként a magyar autonómiát. A belga alkotmány mintájára személyi szabadságjogokat biztosító alkotmány a törvényhozásban kétkamarás parlamentet vezetett be, amelyben a népkamarát censusos választójog alapján választották volna, de az uralkodó a legfontosabb kérdésekben abszolút vétőjoggal bírt volna. Az udvar többre nem volt hajlandó, s így a márciusi erők újabb ellenállásához kétség sem férhetett, az általános választójog és az egykamarás parlament követeléséből ugyanis nem engedtek.

Az időközben átalakult, s immár *Pillersdorf* vezetése alatt álló kormány nehéz helyzetbe került, s megpróbált a mérsékelt erőknek tett további engedményekkel felszínen maradni. Ez viszont olaj volt a tüzre, s május 15-én Bécsben kitört az újabb forradalmi hullám. A kormány az alkotmány visszavonására kényszerült, és beleegyezett egy általános választójog alapján

választott egykamarás **alkotmányozó birodalmi gyűlés** összehívásába, erre az udvar viszont Innsbruckba menekült. A visszatérés feltételül az egyetemi csoportosulások (Akadémiai Légió) feloszlását követelte, amelyet a kormány május végén végre is akart hajtani. Az újabb összecsapásokat kiváltó kormánydöntés után Bécsben *Közbiztonsági Bizottság* alakult, amely tulajdonképpen forradalmi árnyékkormányként működött, s a hallgatók fegyveres csoportjaiban, valamint a Nemzeti Gárdában komoly erővel rendelkezett. A bizottság hatása azonban szinte csak a fővárosra korlátozódott.

További bécsi felkelések közepette *János főherceg* vette át a régensséget, akinek először még sikerült elérnie a közvetett választási eljárás bevezetését. A júniusi *prágai felkelés* leverése (Windischgrätz) viszont tovább borzolta a kedélyeket, s János július elején kénytelen volt a követeléseknek engedve egy **liberális–demokrata minisztérium** felállítását jóváhagyni, amelyet ezúttal már *Anton von Doblhoff* vezetett. Alexander Bach igazságügyi miniszter lett. A hatalmas közöny közepette megválasztott, működését júliusban megkezdő Birodalmi Gyűlés (Reichstag), amelyben a németek – a magyarok távolmaradása ellenére is – kisebbségben voltak, erős polgári többséggel rendelkezett. A megválasztott alkotmányügyi bizottság ellenére a bécsi tárgyalások alatt azonban nem sikerült még egy alkotmánytervezet sem elfogadni. Nagy eredményt könyvelhetett el a Reichstag azonban az alattvalóság és **az úrbéri terhek megszüntetésének** ügyében, törvényi keretek között rendezték a *kárpótlás* kérdését is.

A demokratikus elvek iránt nyitott kormányban reménykedve *Bécs a baloldali és szociális mozgalom központjává* vált. Ennek hatására a kormány orvosolnia kívánta a szociális problémákat, intézkedéseket foganatosított a munkanélküliség kezelésére. Miután a zilált államháztartásra tekintettel ezzel egy időben azonban kiadáscsökkentést is foganatosítottak, ezáltal csökkentv a nők és a fiatalok bérét, újabb ellenállás volt a válasz. Az augusztus végén a Prátertől a városközpontba tartó tömeget katonai erővel állították meg: az összecsapás két tucat halottat s számos sebesültet követelt.

Augusztus 11-én az *udvar visszatért Bécsbe*, s az olasz sikereken felbátorodva elérkezettnek látta az időt a magyar probléma megoldására, amelyben jelentős támogatóra talált az új hadügyminiszter, *Latour* személyében. A kormány ugyan nem hajlott a konfrontációs megoldásra, tárgyalásos úton viszont hajlandó volt a magyaroknak tett perszonáluniós engedmény revíziójára. Ennek hatására a demokratikus erők a magyar nemzeti mozgalommal szimpatizálva a nyugatalanságok újabb hullámát indították el. A pokol október 4-én szabadult el, amikor is *Latour* elrendelte egy Bécsben állomásozó zászlóalj elküldését a magyarok ellen harcoló csapatok kiegészítésére. A demokratikus egyesületekből és Reichstag-képviselőkből szinte polgárháborús front alakult ki, s a felbőszült tömeg felkoncolta *Latourt*, és fegyvereket zsákmányolt magának. Az *udvar és kormányzat* ezúttal *Olmützbe* menekült, a *birodalmi gyűlés Kremsierbe* költözött, a császár pedig felhívást tett közzé, amelyben felszólította Ausztria népeit a bécsi forradalom elleni harcra. *Alfred von Windischgrätz* diktatórikus hatalommal ruházták fel a forradalom leverésére, aki október végére teljesítette misszióját.

Felix von Schwarzenberg november 21-i miniszterelnöki kinevezésével a centralista–bürokrata felsőbbrendűségű állam megeremtése került előtérbe, amely a birodalom törzsei számára egyenjogúságot és az állampolgári jogok biztosítását jelentette. *Schwarzenberg* mellett – bár kormányában liberális erők és az előző kabinet tagjai is helyet kaptak (*Stadion*, *Bruck*, *Kraus*, *Bach*) – a visszarendeződést az új császár, **Ferenc József trónra lépése** tette nyomatékosá (1848. december 2.).

Kremsierben a különböző nemzetiségeknek a birodalom jövőjére nézve meglehetősen eltérő álláspontja következtében csak nagyon nehezen született meg az **alkotmánytervezet**. A tervezet megtartotta a történelmi tartományokat, amelyeket a nemzeti szempont

figyelembevételével osztottak körzetekre, amelyeket magas szintű politikai és kulturális autonómiával (iskolaügy, nyelvhasználat, igazságszolgáltatás stb.) ruháztak fel. Így az „egy és oszthatatlan” monarchiának 14 tartománya lett, s a választókerületeket is a nemzetiségi megoszlás figyelembe vételével állapították meg. A tervezet kimondta a monarchia néptörzseinek egyenjogúságát, a birodalomban használt nyelvek hivatalos nyelvvé változtak mind az iskolában, mind a hivatali berkekben és a közéletben. Ezáltal a kremsieri alkotmánytervezet megteremtette volna Ausztria népeinek békés együttélését. Mindez viszont sem a kormány, sem pedig Ferenc József tetszését nem nyerte el.

Míg mielőtt a tervezetet az alkotmányügyi bizottság a plenáris ülés elé terjeszthette volna, 1849. március 3-án feloszlatták a Reichstagot. A *Stadion gróf* által alkotott új, ún. **olmützi alkotmányt** oktrojált formában ismét a kormány vezette be. Az alkotmány minden tartományt egyenrangúnak minősített, de egyúttal közigazgatási kerületek szintjére süllyesztette őket. Kimondták minden nemzetiség egyenjogúságát, a politikai jogok biztosítása az osztrák parlament megválasztásában mutatkozott meg, melynek felsőháza a tartományok képviselőiből tevődött össze. A végrehajtó hatalom továbbra is a császár kezében maradt, aki egy személyben nevezte ki minisztereit, helytartóit és hivatalnokait. A törvényhozás tekintetében abszolút vétőjoggal rendelkezett, joga volt kihirdetni a rendkívüli állapotot. S miután Ausztria nem volt hajlandó a német egység kedvéért a Német Szövetségen kívüli területein uralmát perszónalunióra korlátozni, képviselőit visszahívta Frankfurtból, s ezzel a nagynémet egység lehetősége meghiúsult.

A forradalom nagy vívmányát, a feudális terhek felszámolását továbbra is komolyan vették. Kialakították a birtokmegváltás körülményeit, az új bírósági rend megszüntette a patrimonális bíraskodást. A feudális rendszerrel való szakítás a *közigazgatás átalakítását* is jelentette, hiszen már nem arról volt szó, hogy a császári közigazgatásnak a császári magánbirtokok igazgatása a feladata, hanem olyan, az egész birodalomra kiterjedő hivatalnoki kar létesítése, amely közvetlenül a császár és király alá tartozott. A kerületi vezetőségektől a járási hivatalokon át a helytartóságokig egységes rendszer épült ki, amely a belügyminisztérium felügyelete alá tartozott. A *bíróságok* hasonlóképpen egymásra épülő rendszerét hozták létre, elválasztva őket a közigazgatástól. Az 1850-ben bevezetett büntető perrendtartás előírta a szóbeli és a nyilvános eljárást, esküdtbíróságokat állítottak fel. Az 1849-ben életbe léptetett *középi statútum* a korábbiánál nagyobb autonómiát biztosított. Mindenek előtt lehetővé tette a polgármester és a bizottságok ügyében az önrendelkezést, az adóbeszedés, az összeírás és a törvénykiadás stb. módjának meghatározását. Néhány újítást – a bíróságok és a közigazgatás különválasztását kerületi szinten, az esküdtbíróságokat, a középi statútumot – ugyan ismét eltörölték az újabszolutizmus idején, de az 1870-es években újra bevezették őket.

Ferenc József új abszolutizmusa

Ferenc Józseffel újra az abszolutizmus honosodott meg a Habsburg Birodalomban, az új császár és király Ferenchez hasonlóan a nyugodt mozdulatlanságot tekintette kormányzása legfőbb elvének. Az uralkodása kezdetén anyja, *Zsófia főhercegnő* és miniszterelnöke, Schwarzenberg befolyása alatt álló császár, felvállalva a magyar szabadságharc véres leverését is, egységes és koherens birodalomban gondolkodott, s Ausztriát egy rendkívül központosított monarchiává alakította. 1859-ig még megfontolni sem volt hajlandó, hogy engedjen az általa mélységesen megvetett liberális törekvéseknek, birodalmát a dinasztiaira, a hadseregére és az egyházra alapozva látta fenntarthatónak.

A császár nem tűrte autoritása korlátozását. 1851. december 31-én az ún. **szilveszteri pántensben** – nem utolsósorban Lajos Napóleon hatására – visszavonta az olmützi alkotmányt,

amelyet már 1851 nyarán felfüggesztett. Életre hívta viszont a központi *Birodalmi Tanácsot* (Reichsrat), amely azonban mindössze tanácsadói funkciókat és semmiféle képviseleti szerepkört nem látott el. Kihasználva Schwarzenberg korai halálát, 1852-től nem nevezett ki miniszterelnököt sem, tulajdonképpen maga állt a kormány élére. *Buol-Schauenstein gróf* csak formálisan töltötte be a *miniszteri konferencia* (Ministerkonferenz) elnöki tisztét, így jobbára csak a külügyminiszteri funkciókat látta el. Az üléseken a császár nem vett részt, a neki küldött jelentések alapján maga döntött, amit írásban közölt a miniszterek testületével. A forradalmi hullámok leverése után a „felforgató erőket” jó időre kikapcsolták a politikai életből, a sajtót ismét résmentes cenzúra alá vonták. A hadsereg mellett a rend legfőbb garانتálója az 1849-ben alapított *csendőrség* lett.

Ausztria a német kérdésben is új álláspontra helyezkedett, s a kisméret egység megvalósulásának megakadályozására Schwarzenberg és *Bruck kereskedelmi miniszter* megfogalmazta egy olyan új, Ausztria vezetése alatt álló német szövetségnek a létrehozását, amely magába foglalta volna a német területek Német Szövetségen kívüli birtokait is, s így egy *70 milliós birodalommal* számolt, amelynek partjait négy tenger mosta volna.

A korszak történetében több meghatározó személyiség játszott szerepet. A korán elhunyt Schwarzenberg mellett talán legfontosabb alakja a liberális táborból induló, a forradalomban is szerepet vállaló **Alexander Bach** volt, aki a forradalmi kilengéseket látva arra a meggyőződésre jutott, hogy valódi reformokat csakis a rend helyreállításával lehet elindítani. Bár hivatalosan a belügyminiszteri tárca birtokosa volt, az elkövetkezendő 10 évben az osztrák politika legfőbb meghatározójává vált. A monarchia hatalmának helyreállítását megerősített központi hatalommal képzelte el, s csak azután gondolt a kormányzati forma liberalizálására, ami számára annyit jelentett, hogy a rendőri önkény és az elnyomás csak eszközök voltak a végső cél elérésére. Bach az alkotmány helyettesítésére mindazonáltal már 1850-ben *országos statútumokat* készített, amelyek lehetőséget adtak volna a korona országainak a törvényhozásban való részvételre. Javaslatát azonban nem hajtották végre.

A *közigazgatás reformja* a visszalépések ellenére tovább folyt. A koronaországok igazgatása a helytartók irányítása alatt állt, akik a belügyminiszter alá tartoztak. Reformokra leginkább Magyarországon volt szükség, ahol a megyei közigazgatás még szilárdan a nemesség kezében volt. Bach rendszere a centralizmus szellemében Magyarországot ideiglenesen nemzetileg elkülönített területekre osztotta: Erdély (a déli határvidék ideeső részével), Horvátország és Szlavónia (Fiumével), a Bánát, valamint a Vajdaság önálló koronaországokká váltak. Magyarország fennmaradó részét öt körzetre osztották, amelyeket a főkormányzó révén (Generalgouverneur) közvetlenül Bécs alá rendeltek. Miután ide többségében a Monarchia más tartományaiából érkező, német nyelvű – főleg cseh – hivatalnokokat neveztek ki, a közszaj hamar rájuk ragasztotta a Bach-huszár elnevezést.

Bachhoz hasonlóan mértékadó személyiség volt a cseh származású kultuszminiszter, **Leo Thun** gróf. A forradalom idején Csehország kormányzójaként (Gubernialpräsident) arra a döntő lépésre szánta el magát, hogy Prágában hozzájárult egy provizórikus felelős kormánytanács felállításához, de az azt követő kihágások őt is eltérítették a forradalmi megoldás oldaláról. Minisztersége alatt jelentős **oktatási reform** valósult meg: kiépültek a gimnáziumok, bevezették az érettségi vizsgát, az oktatási és tanulmányi szabadság elve alapján újjászervezték a felsőoktatást.

A *katolikus egyház* továbbra is a császár hűséges támogatójának bizonyult, s mivel még mindig nagy befolyása volt a lakosságra, a liberalizmus elleni harcban az államhatalom egyik legfőbb szövetségesévé lépett elő, amit Ferenc József egykori nevelőjének (Rauscher prelátus) bécsi érseki kinevezésével (1853) is megerősített. Az *egyház nagyobb mozgástérhez jutott*,

visszanyerte a népiskolák feletti ellenőrzési jogát, amely nemcsak a hittanoktatásra, hanem más tantárgyak felügyeletére is kiterjedt. Lehetőséget kaptak arra, hogy a középiskolákban oktassák a katekizmust, ismét közvetlenül érintkezettek az egyházi állammal, a püspökök ismét szuverén dönthettek az egyházi és liturgikus rendről. Az egyházi állam ismét visszakapta szinte korlátlan jogát a püspökségek és plébániák alapítására. Az 1848-ban beszüntetett jezsuita rendet ismét engedélyezték.

1852-től a fő kérdés a konkordátum ügye volt. Thun, bár készséges partnernek mutatkozott, semmilyen körülmények között nem volt hajlandó a felsőbb oktatást egyházi ellenőrzés alá vonni, de támogatta egy katolikus és konzervatív egyetem felállítását. A felsőoktatásra mint önálló intézményre tekintett, ahol az egyháznak legfeljebb professzori állásokat ajánlott. Engedélyezte viszont az egyháznak a katolikus szellemet sértő kiadványok indexre helyezését, s a házassági ügyeket az újonnan felállított egyházi bíróságok hatáskörébe utalta, amivel viszont lehetetlenné tette a válást.

A békülés csúc sát, a **konkordátumot** 1855. augusztus 18-án Ferenc József születésnapján kötötték meg, és három hónappal később császári pátensben hirdették ki. A konkordátum révén Ferenc József visszaadta az egyháznak azt a mozgásszabadságot és hatalmat, amelyet II. József reformjai vettek el tőle.

A korszak harmadik emblematisz személyisége **Karl von Bruck**, a rajnai származású kereskedelmi miniszter volt, Friedrich List tanítványa, aki mestere nyomán a vámunió megteremtésében látta a közép-európai gazdasági felemelkedés lehetőségét. Bár nem sikerült elérnie, hogy a Poroszország vezette Német Vámunióba felvegyék Ausztriát, abban mindenképpen sikeresnek bizonyult, hogy eltörölte a Monarchia tartományai közötti vámkorlátokat, s azt először a történelemben **egységes vámterületté** alakította. Együttal feloldotta a behozatali korlátozásokat, és jelentősen csökkentette a külső vámokat. E politika révén Ausztria mégiscsak közeledett Poroszországhoz, s 1853-ban a vámuniós kudarc ellenére sikerült *kereskedelmi szerződést* kötnie *Poroszországgal* és több más német állammal.

A császár környezetében azonban szép számmal akadtak *reakciós elemek* is, amelyek többsége a hadsereg berkeiben tevékenykedett (Kempen rendőrminiszter; Grünne, a hadi kancellária főnöke), akik nem könnyítették meg a liberális törekvések érvényesülését. 1853-ban azt is elértek, hogy újra feloszlassák a forradalom egyik vívmányát, a hadügyminisztériumot, s a vezérkari főnök félreszorításával a császár a Habsburg-ház hagyományaitól eltérően maga vegye át a hadsereg főparancsnoki tisztét. Így a katonai ügyek teljesen a minisztertanácson kívül rekedtek.

A *hadsereg* sikeresen emelte presztízsét azzal, hogy a forradalom idején és a magyar szabadság harc leverésével egyben tudta tartani a monarchiát. Így egyre inkább a belső rend garantálója volt, nem pedig a külső ellenség elleni védelmet szolgált. Az idők folyamán elavulóban lévő hadsereg, amely az 1850-es évek végén a legnagyobb kihívást jelentő piemonti háborúból vesztesen került ki, képtelen volt a gyökeres átalakulásra és modernizálódásra, csak kevésbé jelentős intézkedések történtek ezügyben. A polgárság általános hadkötelezettségét még inkább kiterjesztették, egyben nyolc évre mérsékeltek, amelyet két év tartalékos szolgálat követett. A katonai képzésen és felszereltségen azonban vajmi keveset tudtak javítani. Így a hadsereg egyik szimbóluma volt a Ferenc József-i kor mozdulatlanságának, de egyben a bürokráciához hasonlóan olvasztótégelyt jelentett a monarchia különböző nemzetiségei számára.

Komoly előrelépések történtek viszont a jogrendszer területén. Egységesítették és *modernizálták az ingatlan-nyilvántartást*, az 1803-as büntetőtvénykönyv átdolgozása 1852-re készült el. Bevezették az *iparrendtartást*, amely a kézműipar mellett a kisüzemekben dolgozó munkásoknak is korlátozott védelmet nyújtott. A jogi előrelépések mellett *egységesült az adórendszer*, amely általános telekadóból, a városokban házadóból, s úttörő módon általános

jövedelemadóból tevődött össze. 1858-ban rendezték a *hivatalos fizetőeszközt* is, amely az egységes ezüstalapú forint lett.

Az új abszolutizmus összességében tehát nem volt minden téren maradi és eredménytelen: a községi, a járási és a megyei szintek egységesítésével megszüntette a feudális közigazgatási viszonyokat, de egyúttal ismét a német lett a közigazgatás kizárólagos nyelve (az itáliai birtokokat kivéve), befejezte a mezőgazdaság feudális rendszerének felszámolását, drasztikusan csökkent a régi nemesség befolyása mind a közigazgatásban, mind pedig a hadseregben. A kárpótolt nemesség jó arányban fektette be tőkét az iparban, a bankokban és a vasútépítésben. A feudális rendszer felbomlása érzékenyebben érintette azonban a parasztságot. Míg a nemességnek csak az alsóbb rétege volt e folyamat veszteségének tekinthető, hiszen a csekély kárpótlásból nem tudtak irányt váltani, a paraszti szolgáltatások elmaradása viszont az egzisztenciájukat ásta alá, addig a parasztságnak csak 15 százaléka rendelkezett annyi földdel, amelyből meg tudott élni. 31 százalékuk a megélhetéshez kevés birtokkal rendelkezett, 54 százalékuk viszont birtok nélkül jutott el a személyi szabadság állapotába. Mindez pedig előrevetítette, hogy a Monarchiához képest dinamikusan fejlődő, európai viszonylatban a lépést viszont tartani nem tudó ipar nem volt képes az így felszabadult rétegek teljes körű foglalkoztatására.

A rendet és a növekvő jólétet kezdetben értékelő polgárság idővel azonban kifogásolni kezdte a rendszer működését, a választások halogatását, és a lakosság többségében a passzív ellenállás állapotába került, erőszakos cselekedetekre (mint a császár elleni 1853-as merénylet) csak ritkán került sor.

Az osztrák–piemonti háború

1848 lendülete nem váltotta be az Apennini-félsziget népeinek azt a reményét, hogy az északi területeken megszabaduljanak az osztrák uralomtól, s megalapítsák az egységes *Olasz Királyságot*. A Habsburg-területeken helyreállított rend ellenére Ausztriának a pozitív intézkedések ellenére sem sikerült megnyernie az itáliai polgárságot. 1853-ban egy újabb felkelési kísérletet még egyszer véresen sikerült ugyan leverni, de *Miksa főherceg* kinevezése a Lombard–Velencei Királyság főkormányzói székébe ugyancsak nem hozta meg a kívánt enyhülést.

Az évtized végén Itália lakói újabb kísérletet tettek erre. Az olasz államok közül liberális alkotmányát egyedülként megtartó, s az egyesítés motorját jelentő, piemonti központú Szárd Királyság emiatt állandó veszélyt jelentett az itáliai Habsburg-uralom számára. A nyíltan háborúra készülő *Cavour* miniszterelnöknek tervei megvalósításához először azonban szövetséges után kellett néznie. *III. Napóleon* az Ausztria ellen nyújtandó támogatásáért cserébe francia befolyás alatt álló föderatív Olasz Királyságban reménykedett, s szemet vetett Nizzára és Savoyára is.

A háborút 1859 tavaszán egy **ultimátum** váltotta ki, amelyet Ausztria az osztrákellenes tevékenység és a piemonti mozgósítás ellen tiltakozva intézett Torinóhoz. A piemonti elutasítást követő osztrák hadüzenet után a háború döntő ütközeteire júniusban **Magentánál és Solferinónál** került sor, ahol az osztrák csapatok előbb a franciáktól, majd a piemonti hadseregtől szenvedtek vereséget. Közben a Habsburg-bábercegségek, *Toscana, Modena és Parma* is csatlakoztak Piemonthez.

Ferenc József (Magenta után személyesen vette át a főparancsnokságot), látva a háború lefolyását, kis veszteségekben reménykedve, és tartva Kossuthnak a magyar függetlenség kivívására irányuló szervezkedésétől, hamar beleegyezett *III. Napóleon* fegyverszüneti feltételeibe, aki a porosz beavatkozástól tartva maga is hajlott a gyors megegyezésre, amelyről

viszont nem értesítette szövetségését. A júliusi *villafrancai fegyverszünet* után a háborút lezáró **békét** novemberben kötötték meg **Zürichben**, amelyben Ausztria kénytelen volt lemondani *Lombardiáról*, Toscanáról és Modenáról, Velencét viszont egyelőre még megtarthatta.

A párbeszéd politikája – alkotmányos engedmények

A külpolitikai események hatására és belátva azt, hogy a Bach-féle centralizált, a germanizálást alaptörekvésként megjelenítő rendszer nem lehet sikeres, a bécsi udvar hajlandóságot mutatott a neoabszolutizmus rendszerének feladására, és engedményeket tett az alkotmányos átalakulás javára, amelyet az udvar belső liberális ellenzéke is forszírozott. A döntő fordulat 1859 nyarán következett be, amikor a Piemonttól elszenvedett vereségek után Ferenc József laxenburgi kiáltványában tett ígéretet a képviselheti kormányzati rendszer bevezetésére, a törvényhozás és a közigazgatás időszerű megjavítására. A régi rendszer népszerűtlen embereit menesztette – köztük Bach belügyminisztert és Kempen rendőrminisztert –, helyükre azonban rendkívül konzervatív minisztereket nevezett ki. A minisztertanács elnöke Johann Rechberg gróf lett, aki külügyminiszterként is Buol örökébe lépett, Bachot a lengyel Agenor von Gólurowski követte a belügy élén.

A személycserék mellett a császár az alkotmányos rendben is módosításokra készült. 1859. március 5-én bejelentette, hogy az 1851-ben létrehozott, tanácsadó testületként, hat osztrák és két magyar méltóságból álló Reichsratot lényegesen kibővíti. Új tagként főhercegeket, világi és egyházi méltóságokat szánt, akiknek megbízatása élethossziglan szól. A Reichsrat második kamaráját egy 38 tagú testület alkotta, amely a tartományok küldötteiből tevődött össze, akiket a császár választott ki a jelöltek közül, s nevezett ki hat évre. A teljes Reichsrat továbbra is tanácsadó testület maradt, főleg pénzügyi kérdésekben, de akár alkotmányos módosítások megtárgyalásában is. A kibővített Reichsrat élére a császár a liberális Rainer főherceget állította. Bár a tanács működése csak egy legislatív testület árnyékát jelentette, mégis jelezte, hogy az abszolút időszak a végéhez közeledik. Az 1860 májusától szeptemberéig működő kibővült Birodalmi Tanács azonban bebizonyította, hogy az alkotmányos kormányzásra tett javaslatai a liberális erőket nem elégítik ki, a konzervatívok számára viszont már ez is túl sok volt. A döntő fordulatot végül az 1860. október 20-án kiadott októberi diploma jelentette.

Az októberi diploma ismét életbe léptette a régi tartományi alkotmányokat, az ismét helyreállított és kiegészített tartományi gyűlésekre és a most már 100 tagú Reichsratra ruházta a törvényhozást a diploma által felsorolt ügyekben, továbbra is főleg gazdasági és pénzügyi kérdésekben. Mivel ezek az engedmények mindenképpen szükségesek voltak, de nem elégségesek, hiszen többek között a parlamentáris kormányzati rendszert sem vezették be, az udvar is belátta, hogy a felülről bevezetett alkotmányok nem valósíthatók meg a lakosság egyetértésével. Ferenc József így a frankfurti múlttal rendelkező Anton von Schmerlinget bízta meg, hogy új alkotmánytervezet dolgozzon ki. Az ennek nyomán 1861-ben kiadott februári pátens az októberi diploma kiegészítésének szánták, de inkább jelentett visszalépést a centralizmus irányába, mint előrelépést a teljes föderalizmus megteremtésére. A pátens bevezette a cenzusos választójogot, amelyet a közvetlen adók és a tulajdon alapján állapítottak meg. Választójoggal rendelkezett minden legalább 10 forint évi közvetlen adót fizető polgár, akiket azonban négy eltérő súllyal bíró kúriába (nagybirtokosok, városok, kereskedelmi kamarák és vidéki községek) osztottak, így az arisztokrácia továbbra is jelentős erővel tudta érvényesíteni érdekeit.

A pátens elrendelte egy kétkamarás (képviselőház és főrendi ház) Birodalmi Tanács (Reichsrat) felállítását is, amelynek alsóházát a tartományi parlamentek küldöttei töltötték ki, a

felsőházba pedig a császár nevezte ki a tagokat. Az „összbirodalmi” Birodalmi Tanács – mint eddig is – minden olyan ügygel foglalkozott, amelyek az egész monarchiát érintették, a „szűkebb” Birodalmi Tanácsban viszont nem vettek részt a magyar korona képviselői. Ezzel már ekkor elvetették a későbbi dualista rendszer magvait. Minden birodalmi tartományt érintő kérdések voltak az adó- és a katonai törvények. A kormány a Birodalmi Tanács ülészakán kívül szükségrendeletek útján is kormányozhatott, anélkül, hogy azokat később szentesíteni kellett volna vele. A miniszterek nem tartoztak felelősséggel a Birodalmi Tanácsnak. Az októberi diplomával ellentétben a Reichsrat tényleges törvényhozói hatalommá való kiépítéséhez egy fontos lépéssel járult hozzá, amennyiben biztosította a tanács számára a törvénykezdeményezés jogát. Schmerling összességében egy centralizált német birodalomban gondolkodott, korlátozott alkotmányos engedményekre ugyan hajlandó volt, de minden liberális követelés elfogadására nem.

Magyarországon azonnali tiltakozást váltott ki a pátens, amely nem teljesítette a magyar „alkotmány” elismerésére, s ebből kifolyólag a Monarchián belüli teljes függetlenségre irányuló magyar kívánalmakat, így Magyarország nem volt hajlandó képviselőket küldeni a Birodalmi Tanácsba, amely így gyakorlatilag mindvégig csak szűkebb formában ülésezett, jöllehet, a horvátok és az olaszok s később már a csehek is bojkottálták. A horvátok kevesellték a részleges autonómiát a magyarokkal szemben, a csehek számára a pátens viszont visszalépést jelentett az októberi diploma föderatív elképzeléseihez képest.

Schmerling összbirodalmi, korlátozottan alkotmányos centralizációja tehát megbukott, mégpedig leginkább azon, hogy a történeti hagyományokat és a nemzeti törekvéseket nem vette figyelembe. Elképzeléseit csak szuronyok hátán lehetett megvalósítani, s erre igazából már a Lajta nyugati oldalán sem volt lehetőség. Így 1865-ben e provizorikus időszak lezárásaként a *Richard Belcredi* által vezetett kormány visszavonta az alkotmányt, amely a gyakorlatban megvalósíthatatlannak bizonyult.

Magyar részről fordulatot *Deák Ferenc 1865-ös húsvéti cikke* hozta meg, amelyben késznek mutatkozott a tárgyalásokra. 1865-ben végül Ferenc József maga utazott Budára, hogy tárgyaljon Deákkal, eltörölte a hadbíróságokat, s 1865 decemberében újra megnyílt a magyar országgyűlés. A végső megoldást a königrátrzi vereség és Velence elvesztésének katalizáló hatása nyomán 1867-ben az osztrák–magyar kiegyezés hozta meg. Ausztria kiszorult „Németországból” és a dunai–közép-európai térségben kellett tartósan berendezkednie.

A kiegyezés alternatívájaként Richard Belcredi miniszterelnök, aki a cseh és lengyel igényeket is igyekezett felkarolni, megfogalmazta egész Ausztria föderatív átalakítását, amelyet az egyenrangú birodalomrészek (a német alpesi rész, a cseh–morva vidék, a magyar közép-dunai rész, a lengyel–rutén Galícia és a délszláv területek) pentarchiájával kívánt elérni. Miután a kiegyezés megkötése feltartóztathatatlannak volt, 1867-ben lemondott.

A kiegyezést követően a birodalom hivatalos neve 1868 decemberétől Osztrák–Magyar Monarchia lett, röviden Ausztria–Magyarország, amelynek a magyar koronához nem tartozó területein a kemsieri alkotmány, az októberi diploma és a februári pátens alapján kihirdették az 1867. évi decemberi törvényeket, amelyek végeredményben Ausztria új alkotmányát jelentették, s bevezették a liberális kormányzati formát. Proklamálták minden etnikai csoport törvény előtti egyenlőségét, anélkül hogy konkrétan meghatározták volna a nemzetiségi hovatartozás kritériumait, s ez jelentős feszültségekhez vezetett. A decemberi törvények biztosították a tartományi parlamentek és a bécsi Reichsrat működését, de az utóbbi alsóházában továbbra is a négy kúria szerinti választást hagyták meg, ami erős német túlsúlyt jelentett a birodalmi parlamentben. Az 1867-es Reichsrat minden korábbinál szélesebb kompetenciával rendelkezett, képviselői Ausztriában először mentelmi jogot kaptak.

A miniszteri felelősség azonban csak közvetett úton érvényesült, s elvileg csak alkotmányellenes magatartás esetére vonatkozott. A miniszterek elsősorban még mindig az uralkodótól függtek, hiszen ő nevezte ki, s mentette fel őket, s ezt a parlamenttel fennálló viszony tekintetbe vétele nélkül tehette meg. Miután azonban a Reichsrat minden korábbiánál komolyabb törvényhozói hatalmat kapott, a vele szemben való kormányzás hosszú távon mégsem volt lehetséges. Átmenetileg fennállt a szükségrendeletek útján való kormányzás lehetősége is, amennyiben a Reichsrat nem ülésezett, de ezeket később a Reichsrat elé kellett terjeszteni megerősítésre. Szükség esetén császár is felmenthette a kormányt, és újat nevezhetett ki helyére, illetve a parlamentet is feloszlathatta. Bármikor jogában állt, hogy hivatalnokokból alakítson kormányt, ha a parlamentáris kormányzás nem volt működőképes. Emellett a császár döntött háború és béke kérdésében, ő birtokolta a legfőbb bírói, a végrehajtó és a parancsnoki jogkört, döntött szerződések megkötése esetén, s saját hatáskörében nevezte ki a hivatalnokokat és a tiszteket. A törvényhozással szemben továbbra is szentesítési és abszolút vétőjoggal rendelkezett, de minden császári cselekedethez miniszteri ellenjegyzésre volt szükség.

Az alkotmányos rend mellett törvény született a legalapvetőbb polgári jogok biztosításáról is: törvényelőtti egyenlőség, azonos esély a hivatalok megszerzésénél, petíciós és egyesülési jog, a tulajdon sérthetatlensége, a tudomány és az oktatás szabadsága, gondolati és lelkiismereti szabadság. Legfőbb bírói fórumként létrejött a Birodalmi Bíróság.

A liberalizmus útján

Az 1867-ben beköszöntő liberális korszak szellemében Ferenc József 1868-ban a liberális Karl Auersperget bízta meg kormányalakítással, aki felállította polgári kormányát, amelynek mindössze két arisztokrata minisztere volt. Auersperg rövidéletű kormányát (1868 szeptemberéig) Eduard Taaffe kormánya követte. Ferdinand von Beust, a kiegyezés utáni első osztrák miniszterelnök továbbra is vezető beosztásban maradt mint a császári és királyi ház minisztere, „birodalmi kancellári” címmel, mintegy jelezve, hogy ő a dualista monarchia miniszterelnöke, s megtartotta a külügyek irányítását is. A hadsereg újjászervezésével (3 éves általános hadkötelezettség bevezetése és 9 éves Landwehr-szolgálat), az oktatás reformjával és a köztartozások rendezésével komoly problémákat sikerült orvosolni. A két kormány megpróbálta helyreállítani a katolikus egyházzal a konkordátum következtében megromlott viszonyt is. Az 1867-es, de csak 1868-ban szankcionált „május törvények” néhány, számára hátrányos rendelkezést eltöröltek, de az anyakönyvezést kivették a hatásköréből, amely ismét lehetővé tette a válást is. Az iskolarendszer ellenőrzése végleg az állam kezébe került, csupán a vallásoktatás maradhatott az egyház felügyelete alatt. Az 1869-ben elfogadott birodalmi népiskolai törvény 14 éves korig terjesztette ki a tankötelezettséget, vagyis bevezették a nyolcosztályos iskolát. A felekezeti törvény minden állampolgár számára biztosította a jogot, hogy a 14. életév betöltése után szabadon döntsön felekezeti hovatartozásáról. Ezzel elérték a különböző vallások teljes egyenjogúságát. A törvények összességében azonban többet vettek el az egyháztól, mint amennyit adtak neki, így a válasz nem lehetett más, mint elutasítás és pápai tiltakozás.

A következő kormányok (Alfred Potocki, Karl Hohenwart, Alfred Auersperg) legfőbb törekvését a nemzetiségi feszültségek enyhítése képezte. Korábbi törekvések eredményeként a *lengyelek is különstátushoz jutottak*. Biztosítottak a maguk számára egy államminiszteri posztot a bécsi kormányban, a lengyelt hivatalos nyelvként ismerték el, csak a központi hivatalokkal való érintkezés zajlott németül. Az oktatást, beleértve a krakkói és a lembergi egyetemet, lengyel közigazgatás alá helyezték, a birodalmi helytartó is lengyel volt ezentúl. Mind a galíciai parlament jogai nőttek, mind pedig a közigazgatás mozgásterét, ami egyre inkább közelítette a

területet az autonóm státus felé. A lengyel nyelv mind az oktatásban, mind a közigazgatásban elsőbbséget élvezett, a krakkói és a lembergi egyetemen például csak lengyel professzorok dolgoztak. E kedvezmények hatására a lengyelek a Monarchia elkötelezett híveivé váltak.

Hasonló megoldás született a csehek számára is, s maga a császár ugyan nem volt hajlandó a dualizmust trializmussal felváltani, arra azonban késznek mutatkozott, hogy az osztrák alkotmányos renden belül ismerje el a cseh államjogot. Miután ez a cseheknek nem elégítette ki, mivel ők már nem csak saját kormányt, hanem önálló királyválasztási jogot követeltek. A cseh városokban kialakuló nyugtalanság következtében 1868-ban még a rendkívüli állapotot is ki kellett hirdetni. A tárgyalások azonban tovább folytak, amelyek végén közös megegyezés révén elfogadták az ún. *alopcikkelyt* (Fundamentalartikkel). Ennek értelmében bevezették a cseh korona országai számára (Csehország, Morvaország és Szilézia) az általános parlamentet, míg a cseh küldötteket nem a Reichsratba küldték volna, hanem egy központi kongresszusba. A cseh közigazgatást a birodalmi kormánnyal együttműködő udvari kancellária alá rendelték. Az államközi szerződések, a jogi konfliktusok és az alkotmányrevízió ügyében azonban egy osztrák szenátus lett volna illetékes. Az alopcikkelyhez egy új nemzetiségi törvény társult, amely a korábbinál szélesebb jogokat biztosított a cseh nyelv alkalmazására: a cseh parlament két nemzeti kúriára osztását tűzte ki célul, az akadémiai és állami tisztségekhez előírták mindkét nyelv ismeretét, a közigazgatásban pedig ott, ahol a lakosság legalább egyötöde cseh volt. A csehekkel való megbékélés a rövidlátó magyar hozzáállás miatt bukott el, Andrássy Gyula magyar miniszterelnök ugyanis teljes súlyát latba vetette egy második kiegyezés megakadályozására, amivel a birodalom föderalizációját kívánta megakadályozni. Így nem jött létre egyezség, s Ferenc József ünnepélyes prágai koronázása is elmaradt. A kormány lemondott, s a cseh kérdés 1918-ig napirenden maradt.

Belpolitikai téren a liberális korszak eredménye volt a *választójogi reform bevezetése*, amelyet már az 1873-as választásokon alkalmaztak. Ennek értelmében a Birodalmi Tanács tagjait már nem az egyes tartományi gyűlések küldték, hanem közvetlen módon a négy kúria választotta meg, így a lakosság 6 százaléka jutott szavazati joghoz. A módosítástól sikert remélő liberálisok viszont meggyengültek, ami előrevetítette 1879-es vereségüket, amire még nagyobb hatással volt az 1873-as tőzsdekrach. 1877-ben a kiegyezés első felülvizsgálata során egyeztek meg a Nemzeti Bank dualista alapokra helyezéséről, amelynek neve így Osztrák–Magyar Bank (1878) lett. 1871-ben Ausztria felmondta az egyházi állammal kötött konkordátumot, miután a pápa tévedhetlenségi bulláját még az osztrák katolikusok sem támogatták.

Külpolitikai téren a Monarchia 1866 után először Franciaország felé orientálódott, amelynek legfőbb eredménye az 1866 decemberében megkötött osztrák–francia kereskedelmi szerződés volt. A francia ösztönzésre készülődő poroszellenes revánsból Ausztria azonban már nem kívánt részt vállalni, sőt a következő évtized első felében már ismét Németország oldalára pozicionálta magát.

A korszak legjelentősebb külpolitikai eseménye *Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupálása* volt, amelyre Ausztria a nagy keleti válságot lezáró berlini kongresszuson kapott jogot. Az akció végrehajtása azonban nem bizonyult sétagaloppnak, mert a bevonuló csapatok nemcsak török, hanem erős szerb ellenállásba is ütköztek, így a veszteség meghaladta a 4 ezer főt. A két tartomány birtokbavételére szabályszerű támadóháborút kellett folytatni. Mégis ez maradt a Monarchia utolsó győzedelmes hadjárata. A tartomány közigazgatását a hadseregre bízta, a török hivatalnokokat családjaikkal együtt hazaküldték. A tartományt végül a közös pénzügyminiszter, Kállay alá rendelték, aki ebben a minőségében 20 évig igazgatta azt. Bécsben úgy érezhették, hogy az új terület kárpótlást jelent az itáliai területekért, s egyúttal elejét vette a további balkáni orosz térnyerésnek is, egyben jó pozíciókat nyújtott a délkeleti gazdasági expanzióhoz, de Dalmácia keskeny parti sávjának védelmében is fontos stratégiai értékkel bírt.

A konzervatív korszak

1879-ben a választójogi reform ellenére a liberálisok nem tudták kompenzálni a gazdasági pangás és a boszniai akció ellenében kifejtett tevékenységük révén elvesztett szimpátiájukat: Andrássy és a kormány menesztésével véget ért a liberális korszak. Egy átmeneti kormány után, amely *Karl von Stremayr* vezetésével jött létre, az 1879-es választások után a császárral baráti viszonyban álló *Taaffe* alakított kormányt, amely a konzervatívok mellett számíthatott – a cseh kérdés megoldását ígérve – a Reichsratba visszatérő csehek, valamint a lengyelek támogatására is, akik a kormányban is helyet kaptak. Miután az osztrák alkotmány a magyartól eltérően a császár hatáskörét meghagyta a kormányzatok kijelölésében, Taaffe pártok felettinek érezte kormányát, s hogy csak a császárnak tartozott felelősséggel. Politikája fő irányvonala az összm monarchia érdekeinek védelmét jelentette, de a nemzetiségek problémáira is nyitott volt.

A cseh támogatásért cserébe a kormány azonban kénytelen volt rendezni a régóta húzódo cseh nyelvhasználat ügyét. Végül az 1880-ban elfogadott két nyelvrendelet kimondta, hogy Csehországban és Morvaországban a bírósági érintkezésben a hatóságokkal lehetséges a cseh nyelv használata, ha a beadványok cseh nyelven érkeztek, de nem tették azt a bíróságok belső hivatali és az írásos érintkezési nyelvévé. 1882-ben az addigi német Prágai Egyetemet, német és cseh nyelvű részre osztották, s ezt követően számos cseh középiskola is létesült.

Taaffe folytatni kívánta a már tíz évvel korábban megkezdett osztrák–cseh békülesi politikát is. 1890-ben egy átfogó, általános rendezéssel kívánt pontot tenni a kölcsönös sérelmek végére. A kiegyezési javaslat előzékenynek mutatkozott a kisebbségi oktatás és igazságszolgáltatás terén. A nemzeti parlamentet egy német és egy cseh nemzeti kúriára osztották volna, amelyben mindkettőnek vétőjogot biztosítottak. A megállapodás, amelyre a cseh parlament is áldását adta, végül azon bukott meg, hogy az „ifjú” csehek nem tudták elfogadni az ország cseh államjoggal össze nem egyeztethető elvi kettéosztását, távlati céljuk amúgy is egy önálló Csehország volt. A németek elleni kirohanások olyan fokra értek, hogy 1891 októberében Prágában ismét rendkívüli állapotot kellett kihirdetni.

Szakítva a liberális hagyományokkal, amelyek a magas választási cenzus fenntartásával csak a vagyonosabb rétegek számára kívántak politikai befolyást biztosítani, a Taaffe-kormány az idők szavára hallgatva a társadalom alsóbb rétegei felé fordult, s az 1882-es választójogi reformmal a cenzust megfelelve, azt 5 forintra csökkentette. A reform a városokban 34, vidéken 26 százalékkal emelte a választójoggal rendelkező polgárok számát. A reform igazi nyertese a kispolgárság lett, a munkásság legnagyobb része azonban továbbra is kirekesztett maradt.

A Taaffe-korszak másik nagy vívmánya a német példák nyomán folytatott szociálpolitika volt. 1885-ben az ipari rendtartásról szóló törvény kiegészítése jelentette az első lépést, amely szakított a munka szabadságának elvével, s a gyárakban a munkaidőt 11 órában maximálta. Megtiltották a gyerekmunkát, a nők éjszakai alkalmazását, s korlátozták a fiatalok munkavállalását. A rendelkezések ellenőrzésére a kereskedelmi miniszter alá rendelt gyárfelügyelőket küldtek ki. 1887 és 1889 között életbe léptették a munkások balesetbiztosítását, amelyet a munkások többsége számára kötelezővé tettek, s a rendszer működtetésében a paritás elvén a munkások képviselői is szóhoz jutottak. Az ugyancsak bevezetett betegbiztosítást igénybevevők száma is drasztikusan növekedett. A szociálpolitikát Németországhoz hasonlóan a forradalmi szocialista elemek visszaszorításának szándéka is ösztönözte, s 1886-ban ugyancsak német mintára szocialista törvényt is elfogadtak, amely azonban csak 5 évig volt érvényben (13 szocialista per, 379 kiutasított).

A Taaffe-kormány az *új védelmi törvény* elfogadását is elérte, amely az 1868-as reform cseréjét és a katonai szolgálat alóli kibújás lehetőségét akarta megszüntetni. A törvény 800 000

fős háborús létszámmal, s 10 éven keresztül évi 55 000 újonccal számolt. Miután a liberális oldal jelentős része is szükségét érezte, hogy növeljék a monarchia katonai erejét, a javaslat már első körben megkapta a szükséges kétharmados többséget.

A cseh kérdés végül azonban osztrák belpolitikai válságot is eredményezett, mivel a csehekkel szemben mutatott békülékenység következtében a kormány bázisa megcsappant, így Taaffe kénytelen volt a liberálisok felé nyitni, ami a kabinet átalakítását eredményezte. A kormányba belépett egy liberális miniszter, akinek a választójog további kiszélesítésének előkészítése volt a legfőbb feladata. A javaslat a negyedik kúria minden adófizető és állandó foglalkozással rendelkező tagja számára biztosította volna a választójogot, amennyiben az illető elmulrt 24 éves, tudott írni és olvasni, s természetesen férfi volt. Ez a javaslat azonban ugyancsak elbukott, mivel az a konzervatív körök számára már túl messzire ment, a liberálisok viszont kevesellték. A *választójogi reform* alkalmat adott arra, hogy a liberális erők a lengyelekkel és a német konzervatívokkal karöltve megbuktassák a kormányt, így Taaffe 14 év után kényszerült távozni. Virágzó országot hagyott maga után, 1892-ben sikeresen bevezette az aranyalapra helyezett új közös osztrák–magyar valutát, a koronát, melynek árfolyamát 2:1 arányban állapították meg a forinthez képest. Adóreformot bocsátott útjára, amihez a Birodalmi Tanács viszont csak 1896-ban járult hozzá.

Taaffe utóda *Alfred Windischgrätz* lett, az 1848-ban hírnevet szerzett tábornok unokája, akinek kormányában lengyelek és liberálisok egyaránt helyet kaptak, de az idő már nem volt alkalmas arra, hogy Ausztria ezzel visszatérjen a régi liberális korszakhoz. A kabinet legnagyobb erőpróbájának a haderőreform mutatkozott. A Monarchiában erre az időre három hadsereg fejlődött ki teljes egészében: a közös „császári és királyi” (k. u. k.) hadsereg mellett, a birodalom mindkét felének volt önálló hadserege is, amelyet Magyarországon *Honvédségnek*, Ausztriában *Landwehrnek* hívtak, amelyek egyre inkább hivatásos hadsereg jellegét kezdték öltetni. A törvény a *Landwehr* szolgálati idejét végül két évben határozta meg, s ami ennél fontosabb volt, létszámát a közös hadsereg létszámára akarta fejleszteni, amivel leginkább az alsóbb társadalmi rétegek ellenszenvét sikerült kivívnia a kabinetnek.

A választójogi reform kérdése a korábbi előkészítés után most újra napirendre került, amelynek során egy ötödik kúriát létrehozva tovább szélesítették a választójogot. Az ötödik kúriában, amely 72 mandátumról döntött, minden legalább 24 éves önjogú polgár rendelkezett választójoggal 6 havi helybenlakás után. A második és a negyedik kúria számára is tovább csökkent a cenzus (4 forint).

A Kielmannsegg gróf vezetése alatt álló átmeneti hivatalnokkormány után Ferenc József 1895-ben a galíciai helytartó, *Kasimir Badeni* gróf miniszterelnöki kinevezésével látott esélyt arra, hogy az ország nemzetiségi obstrukció által megbénított irányítása visszatérjen abba mederbe, amelybe Taaffe bukása után került ki. Badeni hivatali ideje kezdetén mindjárt két problémát is megoldott: feloldotta a rendkívüli állapotot Csehországban, s véget vetett a bécsi polgármesteri válságnak, amikor kétéves huzavona után elérte Ferenc Józsefnél, hogy a keresztényszocialista, antiszemita *Karl Lueger* 1897-től betölthesse főpolgármesteri tisztségét. A Badeni-kormány hajtotta végre a még Taaffe idején előkészített adóreformot, amely az 1849-es rendelkezéseket váltotta fel, s hozzáigazította az ipari korszak igényeihez. A progresszív, jól rétegzett jövedelemadó mellett a kormány bevezette az ingatlanadót is. 1895-ben került elfogadásra a modernizált jogrendszer utolsó fontos eleme, a polgári perrendtartás. A kabinet kétségtelen sikerét hozta, hogy a korábban bevezetett ötödik kúria az 1897-es választásokon választhatott először, s ezzel a választópolgárok köre újabb három millió fővel bővült. A demokratikus és szociáldemokrata pártok általános választójogra irányuló törekvése még nem ért

ezzel célba, de helyzet lényegesen jobb volt, mint Magyarországon. A választójogi reform következtében erősen megnőtt a demokratikus pártok súlya.

A cseh kérdés is újra napirendre került. Miután a kormánynak szüksége volt a csehek támogatására a Birodalmi Tanácsban, Badeni olyan nyelvrendeletben gondolkodott, amely alkalmas volt ez ellentétek orvoslására, jóllehet az ifjúcsehek jelentős része a maximális kiegyezés híve volt, s a korábbi mértéktartó cseh képviselők („ócsehek”) mind a Birodalmi Tanácsból, mind a cseh parlamentből kiszorultak. A hatás azonban éppen ellentétes volt, s súlyos feszültségeket váltott ki, s a rendelettervezet végül elbukott. A javaslat lényegét két pontban foglalhatjuk össze: A hivatalok és a bíróságok kötelesek voltak a felekkel azon a nyelven érintkezni, amelyiken azok hozzájuk fordultak, vagyis minden cseh nyelven beadott kérvényt stb. cseh nyelven kellett regisztrálni és elintézni. Másodszer minden 1901 után kinevezett hivatalnoknak és bírónak mind írásban, mind szóban német és cseh nyelvismerettel kellett rendelkeznie. A rendeletek viszont felháborították a csehországi németeket, akik továbbra is Csehország megosztását tartották kívánatosnak, s kiváltották más nemzetiségek követeléseit hasonló nyelvi szabályozások foganatosítására. A Birodalmi Tanácsban ezúttal a németek nyúltak az obstrukció intézményéhez, s az indulatok odáig fajultak, hogy a parlament is szinte csatatérre változott. Közben a német nemzeti erők mind Ausztria, mind Csehország jelentősebb városaiban gyűléseket, demonstrációkat szerveztek, amelyekhez rendőri és katonai beavatkozásra volt szükség.

Az utca nyomásának engedve a császár 1897 novemberében menesztette a kormányt, ami viszont a csehek elkeseredettségét növelte, a nyugtalanság tovább folytatódott, s a prágai egyetem után az ország többi egyetemére is áterjedt.

Paul von Gautsch hivatalnokkormányza a helyzet hatására először nyúlt az alkotmány azon pontjához, hogy szükség esetén a parlament hozzájárulása nélkül kormányozzon. A németek megnyugtatóra két új nyelvrendeletet adtak ki Cseh- és Morvaország számára, mindazonáltal átmeneti jelleggel, amelyek a területet cseh, német és vegyes nyelvű területre osztották. A hivatalnokok nyelvi felkészültségéről a rendeletek már csak homályosan annyit mondtak, hogy „a tényleges igényeket” kell figyelembe venni. A rendelkezés megnyugtatta ugyan a németeket, de feleltébb bosszantotta a cseheket. *Gautsch* kormánya misszióját teljesítvén három hónap után távozott, s átadta helyét az ugyancsak tiszavirág-életű (1898–1899) *Thun-Hohenstein-kabinetnek*. A cseh arisztokrata kormányában liberálisok ugyanúgy helyet kaptak, mint a csehek és a németek, s legfőbb célja az ellentétek csillapítása és óvatos reformok útra indítása volt. Időközben szinte minden párt belátta, hogy a radikalizmus, a parlament munkájának akadályozása akár a Monarchia létét is fenyegetheti. Nem véletlenül a századforduló környékén jelentek meg erőteljesebben azok a gondolatok, amelyek a centralista államot egy föderalista alapokon nyugvó rendszerrel kívánták felváltani.

E törekvések központja a trónörökös, *Ferenc Ferdinánd és köre* volt. Az ide tartozó *Aurel Popovici* román képviselő a Monarchiát 15 kisebb, lehetőleg zárt és autonóm testre osztotta volna fel, míg a szociáldemokrata *Karl Renner* (1918 után osztrák miniszterelnök, majd elnök) a kemsieri alkotmányhoz visszanyúlva a Lajtán túli területek számára nemzeti közösségek létrehozását javasolta, amelyek autonómiával is rendelkeztek volna. Sort kerített volna az egész Monarchia államszerkezeti fellazítására is, vagyis a Monarchia országgyűléssel rendelkező területekre osztására (alpesi területek, Szudéta-vidék, Magyarország, Erdély, Kárpátalja). Mind ezek a területek, mind pedig a nemzeti közösségek saját kormánnyal és saját képvisellel rendelkeztek volna, ami egyértelműen a birodalom föderalista átalakításával ért fel, a Monarchia legfőbb szerveit pedig a birodalmi törvényhozás és kormány jelentették volna. *Renner* nem számolt viszont a konzervatív ellentörekvések erősségével, viszont egyre inkább belátta, hogy az udvar alkalmatlan a konstruktív reformra.

Eközben a kormány elsősorban a parlamenti rend helyreállításán fáradozott, de miután nem járt sikerrel, két újabb, rövid ideig regnáló kormány jött (*Clary-Aldringen*, majd *Witte* vezetésével), amelyek erejéből csak a nyelvrendelet eltörlésére futotta. Az 1900-ban hivatalba lépő *Ernest von Koerber* több elődjéhez hasonlóan a cseh kérdés végső megoldását kívánta elérni. Koerber alatt a nemzetközi érdeklődést kiváltó zürzavar után Ciszlajtánia ismét visszatért a stabilitáshoz. Miután a Birodalmi Tanács elvetette azt a javaslatát, hogy a cseh parlamentet nemzeti kúriákra osszák, más úton próbált meg megoldást találni. A nemzetiségi összecsapások megszüntetésére a gazdaság fejlesztéséhez nyúlt, amitől az életszínvonal jelentős emelkedését is várta. Ecélből nagyszabású beruházási programot indított el, amely a középítkezésekre helyezte a hangsúlyt (vasútépítés, alagutak építése, Odera–Duna, majd Duna–Moldva közötti csatornaépítés).

Ezzel párhuzamosan szociális intézkedéseket is hozott: csökkent a bányászok munkaideje, bevezették a rokkant- és az öregségi nyugellátást. A Birodalmi Tanács is visszatért a normális kerékvágásba. A cseh kérdésben is elmozdulás történt. A kiegyezési tárgyalások tovább folytak, ideiglenes megállapodásokkal teremtettek nyugodtabb légkört, amelyhez Ferenc József csehországi látogatása is hozzájárult. Most azonban ismét a magyarok kerültek a középpontba, akik a közös hadsereg Magyarországon állomásozó alakulatínál a magyar nyelvet akarták vezényleti nyelvként (a Honvédség már 1867 óta magyar nyelvet használta) bevezetni.

Koerber végül is nem tudta megvalósítani nagyszabású gazdasági programját, nem rendelkezett hozzá elegendő anyagi forrással, s a Birodalmi Tanács nyugodt periódusa is csak átmenetinek bizonyult. Így levonta következtetéseket, s 4 év után távozott posztjáról. A permanens bizonytalanság a császárt is arra a belátásra bírta, hogy a Birodalmi Tanácsot az általános választójoggal lehet visszatéríteni a megszokott munkájához és légköréhez. Ferenc József nem demokratikus meggyőződéséből szorgalmazta ezt, hanem abból a pragmatikus megfontolásból, hogy a nép széles körei által választott parlament, s a benne nagyobb súlyra szert tevő demokratikus pártok kevésbé fognak hevesen egymásnak esni. Mindezt azért is vállalhatónak tartotta, mert meg volt győződve mind a szociáldemokraták, mind pedig keresztényszocialisták Monarchia iránti hűségéről. Még két évig tartott, amíg álláspontját a kormány és a parlament is elfogadta. A választójogi reform végig viteléhez ismét *Paul von Gautschra* bízta a kormányzást (1905–1906).

Gautsch sem volt elkötelezett híve az általános választójog bevezetésének, mert attól inkább a politikai helyzet romlását várta. Ferenc József azonban meggyőzte, így két hónappal hivatalba lépése után beterjesztette a törvényjavaslatot, amely a Birodalmi Tanácsban forró vitát váltott ki. A kormány a támadások összützébe került, s lemondott.

Egy átmeneti kormány után (Hohenlohe) *Max Wladimir von Beck* vállalta annak ódiúját, hogy meggyőződése ellenére megszavaztassa a választójogi reformot a birodalom ciszlajtán részének. Ennek érdekében sikerrel tárgyalta meg a nemzetiségek közötti képviselőhely-elosztást. Végül a Birodalmi Tanács 1906. december 1-jén elfogadta a reformot, s miután a főrendi ház a császár tekintélyének latba vetése árán ugyancsak elfogadta a törvényt, egy régóta húzódo harc végére tett pontot. Általános, egyenlő és közvetlen választójogot kapott minden olyan legalább 24 éves férfi, akinek állandó lakhelye volt Ausztriában.

A parlament új összetétele viszont még inkább lehetetlenné tette egy működőképes többség létrehozását, így Beck arra törekedett, hogy minden ügyben külön teremtse meg azt. Ecélből alakította át kormányát, amely Ausztria történetében először koalíciós kormány volt a pártok tagjaiból. Az új kormány és Birodalmi Tanács Morvaországban kompromisszummal oldotta meg a nyelvhelyzetet, majd sikeresen ismételten megújította a magyar–osztrák kiegyezést. Beck

kormányá végül a keresztényszocialisták kiválása miatt bukott meg, akik nem nézték jó szemmel a kormány antiklerikális magatartását.

Mindazonáltal a politikai helyzet stabilizálódását mutatta, hogy 1908-tól 1914-ig két kormány volt már csak hivatalban. *Bienerth* hivatalnokkormányának legnagyobb eredménye volt, hogy Bukovinában bevezették a tartományi gyűlés kúriák (német, zsidó, román és rutén) szerinti választását. 1911 novemberében *Stürgkh* gróf kabinetje lépett hivatalba, de érdemleges eredményt már nem tudtak elérni, inkább csak igazgatták az országot, mintsem alakították volna azt. A választójogi reform az osztrák kormányzat utolsó nagy vívmánya maradt. A Birodalmi Tanács ismét visszatért a „jól bevált” obstrukcióhoz, s parlamenti többség az 1911-es választások után sem jött létre, sőt a demokratikus erők még veszettek is támogatottságukból. *Stürgkh* levonta a végső konzekvenciát, s 1914 márciusában feloszlatta a parlamentet, s az alkotmány szükségkormányzást biztosító cikkelye értelmében kormányzott. Ez az új, átmeneti abszolútizmus a kormányfőt is túlélte, 1917 májusáig tartott, ami egyben ahhoz is hozzájárult, hogy az Ausztria–Magyarország népeinek képviselőiként működő Birodalmi Tanácsot nem kérdezték meg az 1914. júniusi válság kapcsán, s később sem kapott lehetőséget arra, hogy a háború legfőbb szószólói (Conrad és Berchtold) ellenében hallassa hangját. Az 1914-ben a lengyelek és a rutének közötti kiegyezés az első világháború miatt már nem valósult meg a gyakorlatban. 1908-tól viszont már leginkább a külpolitika állt az események középpontjában, amire a kabinetnek csak közvetett befolyása volt.

Az 1880-as években a Szerbiával, Romániával kötött megállapodások, illetve a baráti viszony Bulgáriával feledtették a bosznia-hercegovinai eseményeket. A szerb fordulat, s az orosz befolyás növekedése azonban előrevetítette, hogy a Balkán nem tartható meg a status quo szintjén. E fejlemények leginkább Bosznia-Hercegovinában érintették, mivel ott megerősödött az ellenállási mozgalom az osztrák közigazgatás ellen. A szerb fordulatnak azonban jelentős gazdasági vonzata is volt, hiszen Szerbia már nem a Monarchiában kívánta beszerezni a hadsereg felszerelését, s szerb–bolgár vámunió kapcsán Bécs megszakította a tárgyalásokat az osztrák–szerb kereskedelmi szerződés meghosszabbításáról, s megpróbált nyomást gyakorolni a vámunió felmondása végett. Ennek nyomatékosságára a Monarchia leállította a szerb élőállat-szállításokat, ami komoly gazdasági válságot idézhetett volna elő. Az 1906 és 1911 között zajló gazdasági konfliktus („disznóháború”) végül nem vezetett eredményre, Szerbia más piacokat keresett, s még szorosabba fűzte kapcsolatait Franciaországgal és Oroszországgal.

1906-tól a külügyek élén a mérsékelt *Goluchowskit* az orosz és balkáni ügyekben meglehetősen járatos *Aehrenthal* váltotta fel, aki aktív külpolitikát kívánt folytatni. Az osztrák–szerb viszályt erővel akarta megoldani, amelynek első lépéseként Bosznia-Hercegovina teljes annexióját helyezte kilátásba. Elképzeléseit Bécsben egy jelentős háborúpárti csoportosulás támogatta, illetve Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök, valamint Ferenc Ferdinánd is, de Ferenc József határozottan ellenezte azt. Mind a trónörökös, mind pedig a külügyminiszter azt az elgondolást vallotta magáénak, hogy minden délszlávot a birodalom keretein belül egyesítsenek. Az elgondolást határozottan elutasította a budapesti kormány is, hiszen egy ilyesfajta lépéssel a szlávok végérvényesen többséget szereztek volna a birodalomban, de II. Vilmos német császár is örülségnek tartotta a tervet, Bosznia-Hercegovina anektálását egy „hadnagy államcsínyének” minősítette.

Az annexió válság a bonyodalmak ellenére Ausztria–Magyarország diplomáciai győzelmével zárult, bár igazi hasznot nem hozott. Sem a Lajtán innen, sem azon túl nem nézték jó szemmel négy millió délszláv felvételét a Monarchiába, így az közös osztrák–magyar irányítás alatt álló birodalmi tartomány (Reichsland) lett, amely ráadásul a nyugtalanság forrását jelentette a kettős monarchia számára. Az európai fogadtatás ugyancsak nem volt túl kedvező.

Gazdaság és társadalom a 19. század második felében és a 20. század elején

A birodalom gazdaságának fejlődése a 19. század második felében vett nagyobb lendületet. Az első válságkorszak (1857–1859) után hosszú fellendülés periódus kezdődött, amely a kiegyezés idején és után érte el csúcspontját a *gründerzeit* idején. Mind a termelés, mind a külkereskedelem többszörösére nőtt, s rendkívül jelenős volt a külföldi tőkebeáramlás. A gazdaság túlfűtöttségével jellemezhető időszakot az 1873-as gazdasági csőd, majd hosszabb depresszió követte, ami azt eredményezte, hogy a gazdaság hagyományos szektoraiban (textil-, vas- és acélipar) csökkent a beruházás és a termelés, de egyúttal gazdasági struktúraváltásra is sor került, előretörték az új tőkeigényes iparágak. Felfutott az élelmiszeripar, s egyre jelentősebb szerephez jutott az elektromos ipar, a vegyipar és a gyógyszergyártás. Ennek kapcsán az ipari termelés súlypontja az alpesi tartományokból áthelyeződött a cseh–morva vidékekre.

A gyors ütemű iparosodás elősegítette az urbanizáció folyamatait, a legnagyobb központok (Bécs, Budapest, Prága, Brünn) és a regionális központok lakossága is jelentős mértékben növekedett. Az általános népességnövekedés, valamint a kedvező kiviteli lehetőségek elősegítették a mezőgazdaság modernizációját is. A különböző gazdasági ágak fejlődése együtt járt a monarchián belüli specializálódással is. Magyarország a birodalom éléskamrája lett. Ennek ellenére a nyugati provinciákban is jelentős maradt az agrárjelleg, s a kiegyezés után Magyarországon is fontos pozíciója volt az iparnak.

A birodalom azonban rendkívüli heterogén volt a gazdasági fejlődés tekintetében is, míg az alpesi és a cseh–morva vidékek 35 és 50%-os mezőgazdasági és ipari foglalkoztatottságot mutattak, s ebben szorosan követték a nyugat-európai trendeket, addig a másik végletet Dalmácia, Bukovina és Galícia képezték 70–80%-os agrártársadalommal.

A boldog békeidők Ausztria–Magyarország legvirágzóbb korszakát jelentették, amelynek öröksége a mai napig jelen van az utódállamokban. Ennek ellenére a dunai kolosszus egyre kevésbé tudott lépést tartani a legfejlettebb nyugati és tengerentúli gazdaságokkal, s a világháborúig Oroszország mellett a leggyengébb nagyhatalommá vált.

A gazdasági folyamatokkal párhuzamosan haladtak a társadalom változásai is. A teljes birodalmat tekintve még mindig a parasztság képviselte a legnagyobb réteget, s a régi rend másik rétege, az arisztokrácia is megőrizte hatalmi befolyását, s egyben alkalmazkodott az új idők kihívásaihoz. A 19. század második fele ennek ellenére a Habsburg Birodalomban is a polgárosodás időszaka volt, amely ismét csak szoros kapcsolatban állt az urbanizáció és a gazdasági fejlődés folyamataival. Mindazonáltal nagyon heterogén polgárság volt kialakulóban, hiszen az azt alkotó főbb nemzetiségek mellett (osztrák, magyar, cseh, zsidó) jóval korlátozottabb mértékben, de erre az útra léptek más nemzetiségek is.

20. 2. SVÁJC A 19. SZÁZADBAN*

A világ nagy eseményeitől a mai napig csöndben visszahúzódó Svájc a 19. században mozgalmas történelmet mondhatott magáénak, amely a francia forradalmat követő 100 év során elvezette az önálló köztársaságok régi államszövetségétől a központosított szövetségi államig.

SVÁJC ÉS A FRANCIA FORRADALOM

A régi államszövetség nagy részén nem láttak követendő példát a nagy forradalom eszméiben, azok többnyire csak egy vékony *liberális honorácior- és patriciusréteg* körében leltek táptalajra. Ez egyben azt is jelentette, hogy Svájc elmulasztotta az utolsó alkalmat is arra, hogy az idő szavára hallgatva reformokkal óvja meg az államszövetség addigi rendszerét. Míg a reformokra

törekvő helyi erők inkább a lassú és megfontolt változások és reformok oldalán álltak, addig a *párizsi emigráns körök* a radikálisabb változások mellett szálltak síkra, amelyekkel leginkább az alattvalói viszonyok megszüntetését kívánták elérni. Az ellentétek csak azután váltak igazán kritikussá, amikor a meginduló koalíciós háborúk kapcsán dönteni kellett, hogy Svájc kitartsone hagyományos *semlegességi politikája* mellett, vagy csatlakozzon a forradalomellenes táborhoz. A kialakuló, főleg Bernben erős *háborús párt* az ellenforradalom oldalára kívánta állítani az országot, míg a főleg *Bázelban* és *Zürichben* jelentős *békepárt* annak a lehetőségét kereste, hogy miként modernizálhatná a helyi viszonyokat békés úton, szoros kapcsolatban a szomszédos nagyhatalommal.

A döntést végül maguk a franciák hozták meg, akik a *Franciaország és Itália* között fontos stratégiai területnek számító Svájcból *1797-ben először elfoglalták Bázelt és Jurát*, majd *1798-ban Genfet* is, amit azonban csak a *Cisalpine Köztársaság* megalakítása után követett az államszövetség többi részének behódolása, miután az ténylegesen katonai felvonulási területté vált. Másrészt a francia uralmat maguk a svájciak is megkönnyítették, hiszen a reformer erők az államszövetség tehetetlenségét és ellenálló képességének erőtlenségét látva maguk is a forradalmi Franciaországban látták a megújulás lehetőségét. A francia seregeknek így már csak a jobb belátásra nem térő, *arisztokrata kantonokkal* (Solothurn, Fribourg) kellett megküzdeniük. A hasonlóan arisztokrata Bernben még a franciák bevonulása előtt kikiáltották *Bern felszabadítását* és a **Lémani Köztársaságot** (Lemanische Republik). Miután 1798-ban hamarosan *Lausanne* is elesett, s mivel a Szövetségi Gyűlés nem tudott egységre jutni a franciák elleni magatartás mikéntjéről, a legtöbb kanton ezután a forradalom útjára lépett, megvalósítva ezzel a „**helvét forradalmat**”, mely során a régi kormányok és egyházi kormányzók elhagyták tisztségeiket, s lehetőség nyílt a francia típusú képviseleti demokrácia kiépítésére. A hatalom a felvilágosult liberális centralista, a vagyonosabb rétegek és az értelmiség támogatását bíró körök kezébe került, melynek két vezéralakja az alkotmányt kidolgozó bázeli *Peter Ochs* és a vaud-i *Frédéric César de La Harpe* volt. A régi rend utolsó bástyáját jelentő Bernbe a francia csapatok végül a győztes *grauholzi csata* után, 1798 márciusában vonultak be, ami egyben megpecsételte a régi szövetség sorsát is.

Míg a francia csapatok fosztogattak és gyűjtogattak a kezükbe kaparintott területeken, s *Guillaume Brune* tábornok 1798. március 22-én proklamálta az egységes és oszthatatlan **Helvét Köztársaságot**, a párizsi direktórium kidolgoztatta a *köztársaság alkotmányát*, amely a régi lazább államszövetséget egységállammal váltotta fel, melyet a képviseleti demokrácia elveit meghazudtolva, a svájciak megkérdéze nélkül, oktrojált formában vezettek be. Az alkotmány biztosította a polgárok egyenlőségét, személyes és politikai szabadságjogait (aktív és passzív választójog, lelkiismereti és sajtószabadság, kereskedelmi, ipari, tanulmányi és letelepedési jog), elismerte a népszuverenitás elvét, amely a képviseleti demokrácia útján érvényesült, és szigorú hatalommegosztást vezetett be. Eltörölték az egyházi különjogokat, a feudális terheket, a kínzást, a céhkötelezettséget. Az alkotmány a korábbi alárendelt és egyesült területeket önálló kantonoknak ismerte el, amelyek száma így 23-ra nőtt.

Az alkotmány értelmében az állam legfőbb szerveit – a francia minta alapján – a törvényhozói hatalmat ellátó *Nagytanács* és a *Szenátus*, illetve a végrehajtó hatalmat megtestesítő *ottagú direktórium* képezték, az állam területét a régi kantonok és a hozzájuk kapcsolt területek alapján egymáshoz hasonló közigazgatási egységekre osztották.

A helvét posta, az egységes érmerendszer, a népiskolai és büntetőjogi törvénykezés terén biztató és előremutató kezdeményezések jelentkeztek. A fiatal köztársaság azonban sosem tudott kilépni Franciaország árnyékából, s a népszuverenitás elvének biztosítása ellenére a tényleges

hatalom a *francia komisszár* kezében volt. A védő hatalommal megkötött *védelmi és támadó szövetség* pedig félrerúgta a hagyományos helvét semlegességet.

A francia forradalom, a háború és az oktrojált alkotmány következtében kialakuló belső és külső bizonytalanság, melynek egyértelmű jele volt a kormány helyszínének gyakori változása (Aarau, Luzern, Bern, Lausanne) és a direktórium tagjainak erős fluktuációja, végül *Nidwalden* és *Schwyz*, valamint *Vaud* (Waadt) *felkelésébe* torkollott, amelyet a franciák levertek, bár az utóbbi kanton parasztjai inkább francia szellemben a földek lassú felszabadítása ellen léptek fel. S a helyzetet csak súlyosbította, hogy Svájc, feladva addigi semlegességét, a 2. koalíciós háborúban maga is csataterévé vált (zürichi csaták, 1799. június és szeptember).

A rendezetlen viszonyok közepette a lakosság a helvét direktóriumot tette felelőssé a háború által okozott éhínségért és szenvedéséért, s **1800-ban államcsíny** útján megdöntötte azt, amit azonban az egymással hadakozó pártok harca és a továbbra is kétségbeejtő, további puccsokat eredményező helyzet követett. A politikai szintéren három csoportosulás rajzolódott ki: a régi rendszert megtartani szándékozó patrióták, a forradalmi elveket valló franciabarát párt, s a reformokat sürgető, egységes és erős köztársaságot akaró oldal. Végül azután két fő csoport maradt a palettán: a centralizált államot megtartani kívánó *unitáriusok*, s a lazább államszövetségben gondolkodó *föderalisták* csoportja, akiknek egymással szembeni konfliktusuk a francia csapatok elvonulása után polgárháborúig éleződött.

Így a francia csapatok kénytelenek voltak visszatérni Svájcba, s végül 1803 februárjában **Napóleon visszaállította a régi kantonális szuverenitást**, az alattvalói alárendeltség és a patriciusi előjogok megszüntetésének kivételével (*mediációs alkotmány – Mediationsakte*). Svájc így ismét az *államszövetség rendszeréhez* tért vissza, amelyet a 13 régi (a városi patriciusi kantonok: a területileg részben megcsonkított Bern, illetve Luzern, Fribourg és Solothurn; a céhvárosok: Zürich, Bazel, Schaffhausen; a vidéki kantonok: Uri, Schwyz, Unterwalden, Glarus, Zug, Appenzell) és 6 új kanton (St. Gallen, Graubünden, Aargau, Thurgau, Tessin és Waadt) alkotott. 1803-ban kapta az államszövetség a mai napig használatos **Svájci Államszövetség** (Schweizerische Eidgenossenschaft/Confédération suisse) elnevezést is. Genfét és Vaud-t 1810-ben a franciák ismét annektálták, a porosz kézen lévő *Neuchâtel* (*Neuenburg*) a jénai vereség után a francia vezérkari főnök, *Berthier marsall* jutalma lett.

Az új napóleoni rendszer a korábbiakhoz képest a továbbra is itt-ott megmutatkozó zavargások és szűkös életkörülmények ellenére viszonylagos nyugalmat hozott, 1804-ben végleg távoztak a francia csapatok is. A legfelsőbb szövetségi hivatalt a 19 kanton által delegált tagokból összeülő **Szövetségi Gyűlés** (Tagsatzung) jelentette, amely – Napóleon számára is kedvező módon – némi egységességet kölcsönzött a laza államszövetségnek: a hat legnagyobb kanton (Bern, Zürich, Vaud, St. Gallen, Aargau, Graubünden) kettős szavazati joggal rendelkezett. A Franciaország számára fontos kérdésekben, mint a háború és a béke ügye, a külpolitika, az ország védelme, a szövetségi hadsereg (15 000 fő) feletti rendelkezés joga, a tábornok kinevezése, szövetség kötése, kereskedelmi és katonai szerződések, a szövetségnek többségi döntésre kellett jutnia, viszont nem rendelkezett további törvényhozói jogkörrel. A Szövetségi Gyűlés elnökét (Landamman) évente váltakozva a hat legtekintélyesebb kanton (Bern, Bazel, Fribourg, Solothurn, Zürich és Luzern) képviselői közül választották, akit Napóleon saját parancsai fogadójának szeretett volna látni. Feladatai közé tartozott a rend és a nyugalom fenntartása, a diplomáciai érintkezés, munkáját kancellária segítette. Mindez további mozzanatát mutatja annak, hogy az elviekben a császár által semlegesnek elismert Helvét Köztársaságot továbbra is inkább **francia protektorátusnak** tekinthetjük, mint szuverén államközösségnek, s Napóleon kalandjaihoz 4 ezred (16 ezer fő) kiállítására kötelezték; a kontinentális zárlatnak való alárendelés pedig rendkívül káros hatással volt a svájci textilipar számára. A többnyelvűség továbbra is

érvényben maradt, a határozatokat két nyelven (német, francia) tették közzé, 1821-ben azonban a német változatot nyilvánították jogérvényessé.

A kantonokban a demokratizálódás látszata ellenére a *közvetett és magas cenzussal ellátott választójog* révén a vékony felső réteg tartotta kezében a kormányzást, mi több, a kis vidéki köztársaságokban újra bevezették a régi kantonális alkotmányokat, St. Gallen kivételével visszaállították az egyházi birtokokat, az itt-ott lázongó parasztokat hallatlan keménységgel szorították vissza. Az új kantonok viszont kivétel nélkül a liberális rendszert tartották meg.

A mediációs alkotmány értelmében a kantonok állították a csapatokat, beszedték a vámokat (belső vámok továbbra sem voltak), a híd- és útdíjakat, hatáskörükbe tartozott az érmék kibocsátása és a posta, illetve minden olyan terület, amely nem tartozott szövetségi hatáskörbe, így különösen az adóbeszedés és az igazságszolgáltatás joga. Az alkotmány viszont továbbra is biztosította az *általános svájci állampolgárságot*, a *jogegyenlőséget*, a letelepedési, a kereskedelmi és az iparszabadságot, jóllehet az utóbbiak erős korlátozás alá estek.

Az régi-új államszövetség jelentős törvényhozási törekvései a továbbra is zaklatott körülmények (háború, zavargások, éhínség, államcsőd) miatt nem tudtak maradandó változásokat elindítani, az új, szabad gazdasági és szociális rend megteremtése éppúgy kudarcba fulladt, mint az állam és az egyház viszonyának tisztázása. Teljes balsikernek mégsem nevezhetjük ezeket a kísérleteket, hiszen azok előkészítették a talajt a későbbi, 1830–1848 közötti nagy reformkorszak számára. A francia befolyás egyúttal a *nemzeti megújulást*, a „svájci” kultúra felvirágzását is elősegítette.

A NAPÓLEON UTÁNI RESTAURÁCIÓ

Napóleon 1813-as vereségével megszűnt Helvetia fellett a külső rendező és kényszerítő erő, 1813 decemberének végén *hatályon kívül helyezték a napóleoni rendszert*, s az újonnan fellángoló, főleg a semlegesség kérdését érintő belső viták eredményeként a Svájc most már deklaráltan is feladta semlegességét, és felvonulási területként nyújtott segítséget a koalíciós erőknek Napóleon végső leverésében. Napóleon bukása egyben ismét két táborra osztotta a svájci kantonokat. A maradiak Bern vezetésével a régi államszövetség helyreállításán túl a személyi kötöttség visszaállítása, vagyis a forradalom előtti viszonyok maradéktalan restaurálása mellett törtek lándzsát, míg a haladó szellemiségű kantonok minden eszközzel ennek megakadályozását tekintették feladatuknak. A polgárháborút végül is a többségében az új kantonok oldalára álló koalíciós erők közbeavatkozásával sikerült elkerülni. Napóleon újbóli felbukkanása Svájcban is hozzájárult a franciabarát irányvonal átmeneti megerősödéséhez, de a többség döntése nyomán Svájc ismét nem tanúsított ellenállást a koalíció átvonulási kérelmével szemben, sőt ezúttal még egy sikertelen katonai kalandot is vállalt Burgundia felé, hogy segítkezzen a „korzikai szörny” megfékezésében.

Időközben az ún. „*hosszú szövetségi gyűlés*” megkezdte a tárgyalásokat (1815. április-augusztus) a szövetség újjáformálásáról és nemzetközi státusának kérdéséről, s nem sokkal később el is fogadta a 22 kantonra bővült államszövetség számára a **szövetségi szerződést** (Bundesvertrag), amely 1815 márciusában megkapta a bécsi kongresszus jóváhagyását, s augusztusban a kantonok képviselői is esküt tettek rá. A bécsi kongresszuson résztvevő svájci delegáció viszont nem tudta elérni, főleg saját érdekkülönbözősége miatt, hogy a szövetséghez csatoljanak korábbi szövetséges területeket (Veltnin, Bornimo, Chiavenna), valamint Savoyát, de Bécsben elismerték három új kantonnak Valais-t (Wallist), Neuchâtel és a francia és savoyai községekkel kibővített Genfet, de kikötötték, hogy Neuchâtel továbbra is a porosz király birtokát képezi. Észak-Savoyát bevonták a svájci semlegességbe és vámszabad területté vált, s Svájc jogot

kapott arra, hogy háború esetén megszállja. A bázeli püspökség területét (Jura) a korábbi veszteségek pótlásaként (vaud-i és aargai területek) legnagyobb részben Bernhez csatolták. Az új svájci államszövetség legnagyobb sikerét Bécsben mégis a második párizsi békében kimondott formula garantálása jelentette, vagyis *Svájc örökös semlegességének és területi sérthetlenségének elismerése*.

Az 1815-ös szövetségi szerződés az államberendezkedés szempontjából Svájcot visszavezette a francia forradalom előtti időkbe. A szerződés garantálta a 22 kanton korlátozás nélküli szuverenitását, amelyek szövetségi szinten a **Szövetségi Gyűlésbe** küldött képviselőik útján képviselték érdekeiket. A szövetség hatáskörébe tartozó ügyek (a kantonok katonai kontingensei (33 ezer fő) feletti rendelkezés, vagyis a szövetségi hadsereg irányítása, tábornokok kinevezése, háború és béke kérdése, az ország védelmének biztosítása, szövetségek és kereskedelmi szerződések kötése, diplomáciai érintkezés a külfölddel stb.) felett örökös Szövetségi Gyűlés elnöki tisztét a három „fő” kanton, Zürich, Bern és Luzern adta két évente váltakozva, munkáját a **Szövetségi Kancellária** segítette. A kantonok csak akkor köthettek egymással külön szövetséget, ha azok nem tartalmaztak káros szándékot a szövetség, illetve tagjai számára. A szerződés garantálta továbbá a kolostorok fennmaradását. Legnagyobb hiányossága a revízió lehetőségének tisztázatlanságában mutatkozott.

Még inkább megmutatkozott a visszarendeződés a **kantonális alkotmányok** esetében. A régi kantonok teljes mértékben megerősítették a patríciusi réteg elsőbbségi helyzetét, a céhkantonokban visszaállították a kedvezőtlen kereskedelmi és ipari monopóliumokat, újra eltörölték a letelepedési és iparszabadságot. Az új kantonokban a magas cenzus következtében megszilárdította hatalmát a vagyonos és értelmiségi felső réteg. A francia hatásra bevezetett hatalommegosztást ismét eltörölték. E folyamatok hatására nevezte el a berni államjogász, az 1815-ös szövetségi törvény szellemi atyja, *Karl Ludwig Haller* az 1813 és 1830 közötti korszakot restaurációnak, amelynek jogosságát a Svájc esetében még az is alátámasztotta, hogy a metternichi európai rendszerben az államszövetséget is árgus tekintetek követték, hogy az nehogymint ismét a forradalmi eszmék hálójába kerüljön. Így került sor arra, hogy Svájcot kötelezték arra, hogy a főleg a sajtóban és a menekültek felvételében jelentkező szabadelvű megnyilvánulásokat az 1823-as *sajtó- és idegenügyi záradékkal* (Press- und Fremdenconclusum) szorítsa vissza.

A HALADÓ MOZGALMAK FELERŐSÖDÉSE ÉS A JÚLIUSI FORRADALOM HATÁSA

A több helyen kialakuló haladó mozgalmakat, amelyek egyrészt az ortodox református államegyház megreformálását tartották szem előtt, másrészt a sorra alakuló hallgatói, ének-, tornász- és lövészegyletek szabadelvű gondolkodását éppen úgy nem lehetett teljes mértékben visszaszorítani, mint Európa többi államában.

Miután Ticino (Tessin) kanton már 1829-ben a liberalizmus felé fordult, Svájcban is a franciaországi júliusi forradalom adta meg a jelet a további haladó törekvések támogatói számára. 1830-ban tíz jelentős kantonban (Thurgau, Aargau, Luzern, Solothurn, Zürich, St. Gallen, Fribourg, Vaud, Bern és Schaffhausen) az alulról jövő, hol erősebb, hol mérsékeltebb nyomás hatására az arisztokratikus rezsimeket a nép által választott kormányok váltották fel. Az új alkotmányok révén képviseleti demokráciák jöttek létre hatalommegosztással, a törvény előtti egyenlőség elvének kimondásával, s a korábbihoz képest meglehetősen alacsony cenzushoz kötött általános választójoggal. Néhány kantonban (Valais [Wallis], Neuchâtel, Schwyz) a liberális törekvéseknek erővel akarták útját állni a hatalmon lévő csoportok, *Bázelban véres*

polgárháborúra került sor a kanton városi és vidéki része között, aminek következtében *Bázelt két félkantonra* (Bázel-város, Bázel-vidék) osztották (1833).

A júliusi forradalom hatására kialakult helyzet előre vetítette az újból fellángoló vitát a régi és az új rend hívei között, s a szövetségi szerződés azon hiányosságát, hogy az nem rendelkezett a későbbi módosítás lehetőségéről, s ez 1832–1834 között végig elsőrendű kérdés maradt. A szövetségi szerződés módosításának elérésére a hét vezető liberális kanton megkötötte az ún. **hetes konkordátumot**, hogy legális úton segítsék elő a szerződés felülvizsgálatát, s rendezzék az állam és az egyház viszonyát, amelynek érdekében 1834-ben a badeni cikkekben svájci érsekség alapítását tűzik ki célul. Ennek megakadályozására és a status quo megtartására a *konzervatív kantonok* (Uri, Schwyz, Unterwalden, Neuchâtel és Bázel-város) ugyancsak *szövetséget hoztak létre* (Sarner Bund). Emellett a kantonális keretek közül kilépve a nemzeti egység hívei létrehozták azokat a sejteket, amelyek később a radikális párt megalakulásához vezettek el, amely a nemzeti egység, s a szövetségi szerződés módosítása mellett az egyház állam alá rendelését kívánta elérni. Az újonnan alapított berni és zürichi főiskolák ennek az eszmevilágnak a melegágyaivá váltak.

A helyzetet a szent szövetségi rendszer, az egyre feszültebben Svájcra tekintő Metternich is súlyosbította, s Svájc helyzete különösen a francia viszonyok rendeződése után vált labilissá. Az „*Ifjú Németország*” és az „*Ifjú Olaszország*” (Mazzini) mozgalmak menekültjeinek több esetben radikális megnyilvánulásai kellő alapot szolgáltatottak az európai rend őrei számára ahhoz, hogy megnyissák Svájc ellen a diplomáciai háborút, sőt később már katonai beavatkozással is fenyegettek. 1838-ban már mozgósításra sor került, miután Svájc nem volt hajlandó kiadni az odamenekült *Louis Napoléon* herceget (a későbbi III. Napóleont), aki végül önként távozva helyezte nyugvópontra a feszülésig pattant helyzetet.

Végül a júliusi forradalom utáni időszakban sem sikerült előrelépni a legfontosabb kérdésekben. Visszás volt a helyzet a külföldi hatalmakkal, nem tudtak dűlőre jutni a szövetségi törvény módosításáról, nem rendezték az állam és az egyház viszonyát, s ez oda vezetett, hogy a liberális kormányok is hitelüket veszítették a nép körében. Az elégedetlenség olyan pontra jutott, hogy a helyzet békés rendezése egyre kilátástalanabbnak tűnt. A politikai csatározások a gazdasági életre is kedvezőtlen hatással voltak, s így a svájci gazdasági tér sürgős egységesítésére sem kerülhetett sor. A kantonális megosztottság az egyre erősödő iparosítás, főleg a rohamosan fejlődő, világhírnevet szerző textilipar számára jelentett komoly nehézségeket. A pénzek, a súly- és egyéb mértékek különbözősége, a belső vámhatárok nemcsak a modern közlekedési rendszer és az életképes, erős és egységes svájci gazdaság kiépülését hátráltatták erőteljesen, hanem Svájc tranzitország szerepére is kártékony hatással voltak. A textiliparon belül a pamutipar mellett a selyemfeldolgozás vívott ki magának fontos pozíciót. Bár a politikai körülmények nem hatottak kedvezően a svájci ipar fejlődésére, a gépesítés révén mégis meg tudta őrizni versenyképességét.

Állam és egyház kérdése, a kettő szétválasztása, az egyház állami felügyelet alá rendelése elsősorban a vegyes vallású kantonokban (Aargau, Bern, St. Gallen, Thurgau, Genf) és azokban a katolikus kantonokban feszítették túl a húrt, ahol a katolikus vallás ellenére a liberalizmus hívei mutatkoztak erősebbnek (Luzern, Solothurn). A visszás helyzet következtében, a liberális erők tehetetlensége miatt sok helyütt újra a konzervatív oldal erősödött meg. Míg azonban egyes kantonokban (Solothurn, Valais és Ticino) a liberális erők preventív módon léptek fel e tendencia ellen, s ezáltal képesek voltak hatalmon maradni, addig két fontos kantonban (Zürich, 1839; Luzern, 1840–1841) *hatalomváltásra* került sor, mely során Luzernban még a demokratikus alkotmány revíziójára is sor került. Aargauban a két oldal közötti, katolikus felkelésig fajuló viszályt a liberális erők a kolostorok szekularizációjával látták lezárhatónak, ami viszont a szövetségi törvény súlyos megsértését jelentette, hiszen abban garantálták a kolostorok szabad

működését. A Szövetségi Gyűlés tiltakozása mellett végül a női kolostorokat visszaállították. Az általános zűrzavart csak tetézte a gazdasági válság, s a rossz mezőgazdasági évek és gabonatermés miatt 1845-től érzékelhető éhínség.

A kényes helyzetet jól jellemezte, hogy a Szövetségi Gyűlés ezt a nyilvánvaló törvénysértést nem a kellő szigorral bírálta el, ami további olaj volt tűzre, így az államszövetség a *polgárháború* szélére sodródott. 1845-re a helyzet odáig fajult, hogy a *hét katolikus kanton* (Schwaz, Uri, Unterwalden, Luzern, Zug, Fribourg és Valais) kantonális jogaik védelmére **különszövetséget** (Sonderbund) kötött, ami viszont a kolostorállamosításhoz hasonlóan szintén a szövetségi törvény megsértésével volt egyenlő, kiváltképp azért, mert a szövetség saját haditanácsot állított fel, s külön kapcsolatokat létesített külföldi országokkal.

AZ EGYSÉGES SZÖVETSÉGI ÁLLAM MEGTEREMTÉSE ÉS ELSŐ ÉVTIZEDEI

Ebben a helyzetben a szövetségi gyűlés sem halogathatta tovább a kardinális kérdések napirendre tűzését. Az ehhez szükséges 12 kanton egyetértését, azonban csak 1847-re sikerült elérni, amikor is két további kantonban, Genfben és St. Gallenban is a liberális erők kerekedtek felül. Így a Szövetségi Gyűlés többségi határozattal döntött a különszövetség feloszlásáról, a jezsuita rend kiutasításáról és a szövetségi törvény módosításáról. Mivel a különszövetség nem volt hajlandó feloszlani önmagát, a Szövetségi Gyűlés döntött a szövetségi hadsereg bevetéséről a különszövetség ellen. Élére *Henri Dufourt* nevezték ki, aki 1847 novemberében alig egyhavi, komolyabb harcokat és veszteségeket nem hozó háborúban véget vetett a viszálynak. Bár Ausztria és Franciaország fegyveres beavatkozással fenyegetett, Svájc angol támogatással viszont minden belügyeibe való beavatkozási kísérletet vehemensen visszautasított; végül a kérdést a forradalmak oldották meg végleg.

Ezt követően a Szövetségi Gyűlés néhány héten belül elvégezte a szövetségi törvény módosítását, s az *új szövetségi alkotmányt* hamarosan (1848. szeptember 12.) el is fogadta (15,5 igen, 6,5 nem szavazattal), a döntést a svájci nép népszavazáson erősítette meg. Az új alkotmány elfogadása szerencsés körülmények között történt, hiszen a restaurációs nagyhatalmak fellépését a forradalmi hullám lehetetlenné tette.

Az akkoriban megalapított szövetségi állammal Svájc örök időkre véget vetett a laza és viszályos államszövetségi korszaknak, hiszen az akkor létrehozott szövetségi forma alapvonásaiban a mai napig fennmaradt. Az új alkotmány kiegyensúlyozott viszonyt teremtett a szövetség és a 22 kanton között, átláthatóvá tette a hivatali viszonyokat. Svájc 1848-tól kezdve a kétkamarás rendszert honosította meg, a **Szövetségi Gyűlés** (Bundesversammlung) a teljes lakosságot képviselő *Nemzeti Tanácsból* (Nationalrat) és egy, a korábbi Szövetségi Gyűléshez hasonló *Rendi Tanácsból* (Ständerat) tevődött össze. Míg az előbbit közvetlenül a nép választotta (egy képviselő kb. 20 000 polgárt képviselt), addig a Rendi Tanácsba minden kanton – kiterjedésétől függetlenül – két képviselőt küldhetett (A két fél kanton 1–1 főt), akik szuverén módon dönthettek, tehát nem kellett a kantonok utasításai alapján cselekedniük, mint azt megelőzően. Törvények csak mindkét ház egyetértésével születhettek, amelyek különleges esetekben (választások, kegyelmi ügyek stb.) együtt, Szövetségi Gyűlésként ülészetek. Az alkotmány teljes revíziójáról legalább 50 000 svájci polgár kezdeményezésére referendum keretében döntöttek.

A végrehajtó hatalmat a héttagú **Szövetségi Tanács** (Bundesrat) képviselte, amely a kantonkormányzatokhoz hasonlóan kollegiális módon kormányozta a szövetséget. Tagjait három évre választották, elnöke egy-egy évre kapta megbízatását, s egyben a **Svájci Köztársaság**

elnöke is volt (Bundespräsident). Bár a Szövetségi Tanács nem volt kabinetjellegű minisztertanács, hiszen a parlamenttől nem függött, tagjai mégis szakminiszterek jellegét öltötték, hiszen egy-egy szakterület felett rendelkeztek irányítási joggal. A szövetségi törvényhozó és végrehajtó hatalom a szövetség hatáskörébe tartozó kérdésekben dönthetett, amelyekhez a kül- és védelmi politikát, a kontingentális szövetségi hadsereg feletti rendelkezést veszély esetén, a vám-, az érme- és a postaügyet, a súly- és mértékrendszert, a szövetségi pénzügyeket sorolták. A szövetség kiadásait a vámokból és postai jövedékekből fedezték. Az új államszövetség jelképe végérvényesen a vörös mezőben szabadon lebegő fehér kereszt lett, amely így elnyerte az elsőbbséget a kantonális jelképekkel szemben. Időközben a francia nyelv is kivívta magának a némettel egyenrangú szerepet, az olasz nyelvnek Ticinóban (Tessin) és környékén volt jelentősége, míg a rétoromán Grischun (Graubünden) kanton belső használatában maradt meg. Az alkotmány biztosította a legfontosabb polgári alapjogokat: a sajtó- és az egyesülési szabadságot, a petíció jogát, a törvény előtti egyenlőséget, korlátozott mértékben a hitéleti szabadságot, mivel azt a gyakorlatban csak a két elismert keresztény egyháznak biztosították, mint ahogy a letelepedési szabadság is csak rájuk vonatkozott. 1866-tól az izraelita vallás hívei is megkapták ezeket a jogokat, miután addig csak Aargau kantonban telepedhettek le szabadon.

A szövetséggel szemben a **kantonok** is jelentős területeken őrizték meg önrendelkezésüket: a jogrend, az oktatási és kulturális ügyek, valamint a kantonális pénzügyek az ő hatáskörükbe tartoztak. Bár az alkotmány értelmében a kantonok szuverének voltak, alkotmányaikat elfogadásra a szövetség elé kellett terjeszteniük, vagyis nem lehettek ellentétesek a szövetségi köztársasági alkotmánnyal. Nem köthettek politikai megállapodásokat más országokkal és más kantonokkal sem, vita esetén az önvédelem is tilos volt. A legfelsőbb bírói fórum az egyelőre még korlátozott jogkörrel, s nem állandóan ülésező **Szövetségi Bírótság** lett. A szövetség *fővárosául* pedig *Bernt* választották.

Az *első választások* a rendszer megalkotóinak hatalmas győzelmét hozták, s a választási törvényhozás következtében a *liberális–radikális oldal többsége* egészen 1919-ig biztosított maradt mindkét kamarában. Az 1848. november 6-án Bernben összeülő első Szövetségi Gyűlés a Szövetségi Tanács, s így a köztársaság első elnökévé *Jonas Furrert* választotta. A választási siker ellenére a mérsékelt liberális és a radikális oldal szövetsége az elsődleges célok megvalósítása után csak nagy konfliktusok árán tudott fennmaradni, a két oldal felfogásbeli különbözősége többnyire a gazdaság- és a külpolitikában mutatkozott meg a legmarkánsabban. A svájci politikai paletta harmadik ereje a *konzervatív oldal* volt, amelynek nem túl befolyásos szerepe abban is megmutatkozott, hogy 1891-ig nem voltak képesek kiharcolni, hogy tagot küldhessenek a Szövetségi Tanácsba. A svájci pártok a kormányzati rendszer miatt azonban csak laza érdekszövetségek maradtak, amelyeken gyakorta túlmutattak a pártokon átívelő nyelvi-kulturális, területiális csoportosulások. A katolikus és református konzervatív ellenzék cselekvési színterei a szövetségi viszonyok következtében a kantonok voltak, ahol nagy csaták árán sor került konzervatív kormányok megalakítására is, de az ötvenes évektől terjedőben volt a sokpárti kormányzás is, vagyis hogy a kormányokban mindegyik párt közreműködött.

Az új szövetségi rendszer meghozta Svájc számára nemcsak a tartós *belső békét*, hanem a *gazdasági virágzást* is. Az egységes gazdasági tér, a közlekedés állami beavatkozástól mentes fejlesztése (1850 és 1870 között 2000 km hosszára növekszik a *vasúthálózat*, miközben 1848 előtt csupán a Bázelt St. Louis-val [1844] és a Zürichet Badennal [1847] összekötő vasútvonal létezett), a posta, a távíróhálózat, a pénz- és a mértékrendszer egységesítése, az egységes szövetségi kereskedelmi és gazdaságpolitika, a legnagyobb kedvezmények elvére helyezett külkereskedelem és az 1873-ig terjedő konjunkturális időszak meghozta a helvét köztársaság számára az első gazdasági virágzást, melynek húzó ágazatai a *textilipar*, az egyre nagyobb

hírnevet szerző *óragyártás*, valamint a *gépipar* voltak. Az újonnan létrejövő részvénytársasági bankok révén elsősorban a textilipar további gépesítésére és a közlekedés fejlesztésére jutott nagyobb tőke. E lélegzetelállító fejlődés következtében Svájc *Európa egyik legfejlettebb és legiparosodottabb országává fejlődött*, amely számára is meghozta az ebből adódó társadalmi problémákat és szociális nehézségeket. A nyugtalanságok azonban mérsékeltek maradtak, hiszen a nagyvárosi nagyipar egyelőre hiányzott Svájcból: itt a vidéki-paraszti háttérrel ren-delkező háziipar volt jellemző, s a liberális–radikális vezetés is fogadóképes volt a szociális feszültségek enyhítésére.

A közlekedés fejlődése viszont rendkívül káros hatással volt a svájci *mezőgazdaságra*, amely a tengerentúlról és Kelet-Európából érkező olcsó gabonával szemben nem tudott versenyképes maradni. Mivel ennek következtében a szántóföldi termelés jelentősen csökkent, a parasztok a hegyvidéki állattartásban, tejtermékek előállításában, szövetkezetekbe tömörüléssel, illetve a kivándorlásban kerestek új megélhetést maguknak. Mindez egyértelműen alátámasztotta azt a szerte Európában megfigyelhető trendet, hogy a mezőgazdaság egyre kevesebb embernek nyújtott megélhetést. Svájcban az arányuk 1888 és 1914 között 36-ról 25 százalékra csökkent, így ez az arány Európában csak Angliában és Belgiumban volt alacsonyabb.

A fiatal köztársaság *külpolitikai helyzete* viszont nem volt könnyű, hiszen 1848-ban a forradalommentesség szigete maradt, s szerte olyan országok vették körül, ahol 1848-ban forradalomig hágtak az indulatok. Így a határvédelem mellett a restauráció időszakához hasonlóan a menekültek befogadása okozta Svájc számára a legnagyobb problémát, s végül a nagyhatalmak erősödő nyomására – különösen a forradalmak leverése után – és belpolitika radikalizálódásától való félelmében nagyobb részük befogadását elutasította.

A legfőbb külpolitikai és egyben belpolitikai megrázkódtatást azonban a **neuchâтели** (vagy **neunenburgi**) **royalista felkelés** jelentette 1856-ban. Az ügy itt is 1848-ra vezethető vissza, mivel az 1707 óta Neuchâtelben (azaz Neuenburgban) fejedelemsként regnáló porosz király nem volt hajlandó elismerni uralkodói jogainak megszüntetését az 1848. márciusi forradalom következményeként. Az uralkodói jogai védelmében megmozduló fejedelempárti felkelőket viszont elfogták, s kiadásukra a teljes svájci államot maga mögött tudó kanton nem volt hajlandó. Végül Franciaország és Nagy-Britannia közbenjárására a foglyok elengedéséért cserébe a porosz király egyszer s mindenkorra lemondott uralkodói jogairól Neuchâtelben.

A korszak másik nagy nemzetközi megrázkódtatását az 1815-ben svájci semlegesség alá vont **Savoya ügye** okozta, amelynek északi részére a Szárd Királyságnak nyújtott segítségéért cserébe III. Napóleon tehetett rá a kezét. Az esemény után azonban erős nacionalista mozgalomtól támogatva a svájci Szövetségi Tanács a radikális *Jakob Stämpfli* vezetésével – korábbi szerződésekre hivatkozva – bejelentette igényét Észak-Savoyára, amelyért még katonai akcióra is vállalkozott volna. Végül a merész lépést a Szövetségi Gyűlés határozata hiúsította meg, s az időközben megrendezett népszavazás is Franciaország mellett foglalt állást. Észak-Savoya 1919-ig megőrizte semlegességét, s továbbra is vámszabad terület maradt.

Svájc aggodó tekintettel figyelte a tőle északra és délre folyó német, illetve olasz egységfolyamatot is, amelyek következtében stratégiai helyzete jelentősen megváltozott, ráadásul a porosz–francia háborúban a poroszok által kiszorított francia déli hadsereg a svájci határt is megsértette Jurában, ami sokakban új katonapolitikai és védelmi koncepció szükségességét vetette fel, ami azonban egyben a központi hatalom erősítését is előtérbe helyezte, s elvezetett *a szövetségi alkotmány módosításáért folytatott belpolitikai csatározásokhoz* (1872–1874).

A TÖRETLEN FEJLŐDÉS ÚTJÁN

A hatvanas évektől kezdve megjelent egy ún. *demokratikus mozgalom* is, amelynek legfőbb célkitűzése az volt, hogy a nép számára nagyobb befolyást harcoljon ki a törvényhozásban, ami elsősorban a kötelező és fakultatív referendum, az alkotmánymódosítás, s a legfőbb tisztségviselők kinevezése, az adórendszer és a munkásvédelem, valamint az iskolarendszer egységesítése terén szánt volna nagyobb beleszólást az állam ügyeinek intézésébe. Több kantonban ez a mozgalom fogékonnyá vált arra is, hogy a vagyonos polgársággal szemben az alsóbb, gazdaságilag gyengébb, politikailag egyelőre inaktív rétegeket képviselje, ami szociális vonásokat is kölcsönzött törekvéseinek. A mozgalom zürichi kantonban olyan erősségre tett szert, hogy megdöntötte az addigi kormányt, s 1869-ben hatására bevezették a **közvetlen demokrácia** két alapintézményét: a törvényhozás népszavazással való szentesítését és törvénykezdeményezési jogot. Zürich példáját később a legtöbb kanton követte, utolsóként 1921-ben Fribourg.

A nemzetközi helyzet, a demokratikus mozgalom, a fejlődés elősegítésének igénye nemcsak katonai téren tette szükségessé az 1848-as alkotmány módosítását. Az oktatási rendszer egységesítésének óhaja, ami egyúttal a **kultúrharc** fellobbanásához is elvezetett, a svájci jog egységesítésének igénye, a katonai hatalom és a központi hatalom erősítése voltak a legfontosabb alkotmánymódosítás irányába mutató javaslatok és követelések. Az alkotmánymódosítás első nekifutásra főleg a francia nyelvű és egyéb katolikus részek ellenállásán hiúsult meg, akik kisebbségi létüket szem előtt tartva nem kívánták erősíteni a központi hatalmat. A kérdés viszont a katolikus egyház kérdését is újra felvetette, amely több helyen a különszövetségi háború után sem tért nyugvópontra. A kultúrharc végül 1873-ban a liberális–radikális többség katolikus egyház elleni támadásával indult, s központjává Genf vált, de jelentős összeütközésekre került sor tulajdonképpen a bázeli egyházmegyéhez tartozó kantonokban is (Soothurn, Aargau, Jura, Luzern). A konfliktus a katolikus ellenes genfi kormány és az ottani apostoli helynök között pattant ki, miután az utóbbi Genfet – leválasztva Lausanne-ról és Fribourg-ról – önálló püspökséggé akarta emelni. Az eset nyomán a Szövetségi Tanács kiutasította a helynököt Svájból, és megszakította a diplomáciai kapcsolatokat az egyházi állammal. A svájci kultúrharcban is jutott némi szerep a tévedhetetlenségi bullának, amely Bazelban forrósította fel a hangulatot, miután a püspök az egyházmegyei gyűlés tilalma ellenére kihirdette a bullát, amiért eltávolították tisztségéből. A püspök leváltása ellen tiltakozó 97 papot viszont már a berni kormány függesztette fel állásából.

A kultúrharc eredményeként végül az alkotmány egyházzal és oktatással kapcsolatos részeit is módosították. *1874-ben elfogadott és népszavazással megerősített szövetségi alkotmány* erősítette a szövetség hatáskörét a hadügy, az oktatás- és a vallásügy, a jogrendszer, a gazdaság- és közlekedéspolitikára terén is. Megerősítette a szövetségi hadsereget, amely a korábbi kantonális kontingensek helyett egységes szövetségi hadsereggé vált, a csapatok kiképzése és felfegyverzése a szövetség hatáskörébe ment át. A jogrendszer egységesítése (széles szövetségi jogok a polgári jog, később már a büntetőjog terén is) mellett a Szövetségi Bíróság elnyerte az állandó bíróság státusát, székhelyül Lausanne-t választották. Megtiltották új kolostorok alapítását, s a korábban megszüntetteket sem lehetett újra helyreállítani. Új püspökségeket kizárólag a szövetség egyetértésével lehetett felállítani, ami súlyosan sértette az egyházi autonómiát. (Az alkotmány öt svájci püspökséget ismert el: Bazel-Lugano, Chur, St. Gallen, Lausanne-Genf és Sitten.) Különösen nagy vérvesztésgépet jelentett a katolikus egyház számára a *hit- és lelkiismereti szabadság* deklarálása, valamint a szövetségi felügyelet bevezetése a kantonális oktatásügy felett, ami magában foglalta azt is, hogy a kantonok kötelesek voltak *vallásilag független, állami nép-*

iskolákat működtetni. A szövetség további jogokat szerzett a gazdaságpolitika terén is, ami kiterjedt a vasútépítésre és -üzemeltetésre, a munkavédelmi és szociális törvénykezésre. 1891-ben a bankjegykibocsátás joga is szövetségi hatáskörbe került, mint ahogy oda tartoztak az adósság-, a váltó- és a csódtörvények is. A növekvő vámbevételek pedig megalapozták a *szövetség pénzügyi függetlenségét* is. Az állampolgárok szövetségi szinten is megszerezték a *fakultatív referendum jogát*, amelyre akkor kerülhetett sor, ha harmincezer választópolgár vagy 8 kanton kérte azt. Az 1848 óta meglévő kezdeményezési jogot az alkotmány teljes revíziójára 1891-ben kiegészítették a *részleges alkotmánymódosítás* lehetőségével is, vagyis lehetőség nyílt arra, hogy a svájci nép népszavazás útján döntsön az alkotmány új cikkeivel való kiegészítéséről.

Az 1874-es alkotmány, amelyet az azóta eltelt 130 évben többször pontosítottak, a mai napig érvényben van a Svájci Köztársaságban, így Európa egyik legrégebb alkotmányának számít. Bevezetésével szövetségi szinten is meghonosodott a közvetlen demokrácia intézménye, bár továbbra is megmaradt a hatékonyabb és gyorsabb képviseleti demokrácia túlsúlya, míg a kantonokban messzemenően az előbbi érvényesül. Mindenesetre a közvetlen demokrácia jelenléte szövetségi szinten is lehetővé tette, hogy a konzervatív erők befolyása a korábbinál jobban érvényesüljön, az 1874 és 1891 között megtartott 19 referendum során a liberális kormányzat csak hat ízben tudta megvédeni elfogadott törvénycsomagjait a nép nyilvánossága előtt. A törvényhozás konzervatívok általi blokkolását csak 1891-től sikerült visszaszorítani, amikortól a Szövetségi Tanácsba rendszeresen egy konzervatív tagot is választottak. Az első világháborúig olyannyira mérséklődtek az ellentétek a liberális és a konzervatív oldal között, hogy a társadalmi konfliktusok színtere egyre inkább a munkásság és a polgári rétegek közé helyeződött.

Az alkotmányozási viták elülte után ismét békés, a korábbinál is hosszabb, nyugodt periódus köszöntött a helvét köztársaságra, amely „a boldog békeidők” alatt *újabb gazdasági virágzást* és gyarapodást ért meg. Az ipari fejlődés további nagyarányú előrelépése mellett egyre inkább előtérbe került az *idegenforgalom* fellendülése is, illetve folytatódott a mindkettőt szolgáló, sok vitát kiváltó vasútépítés is. A gazdasági fejlődés, az egyre élénkülő verseny következtében az állam a korábbinál kiterjedtebb **szociális politikára** kényszerült. Az 1877-ben elfogadott szövetségi „gyártörvény” („Fabrikgesetz”) bevezette a 11 órás munkanapot a gyári munkások számára, 14 év alatt megtiltotta gyerekmunkát, ám a beteg- és balesetbiztosítás törvénybe iktatására csak 1912-ben került sor, tehát közel harminc évvel később, mint az ebben élenjáró Németországban.

Az ország gyarapodását mutatta az infrastruktúra gyors fejlődése is, amely továbbra is elsősorban a vasútépítésben mutatkozott meg, amelynek csúcsát az 1882-ben átadott, svájci, német és olasz tőkéből épített *Gotthard-vasút*, valamint a másik alpesi alagút, a *Simplon* (1906) jelentette. Az 1873-as nagy válság, az egyre erősödő verseny következtében azonban egyre kevésbé volt jövedelmező a vasútvonalak építése és fenntartása, s a vasúttársaságok gazdasági nehézségeit a „Nemzeti Vasúttársaság” (Nationalbahn) 1878-ban bekövetkezett csődje hozta felszínre. E történések következtében egyre nagyobb tábor érvelt amellett, hogy a további problémák elkerülése végett az állam lépjen közbe, s államosítsa a vasúttársaságokat. Az 1898-ban megtartott népszavazás jóvá is hagyta az öt legjelentősebb svájci vasúttársaság államosítását, amely 1909-ig valósult meg, s létrejött a *Svájci Szövetségi Vasutak* (1902).

Svájcban a politikai rendszer következtében európai mércével mérhető, szervezett, s elnevezésükben is pártként jelentkező politikai erők koncentrációjára csak 1874-et követően került sor. Az alapítási kezdeményezések is főleg a kantonok szintjéről indultak ki. 1878-ban deklarálták az állam sorsának legfőbb irányítói, a liberálisok „a radikális–demokrata csoport” megalakulását a Szövetségi Gyűlésben, majd 1894-ben Oltenben alapították meg a *Szabadelvű-*

Demokrata Pártot (Freisinnig-demokratische Partei). Ugyancsak 1894-ben jött létre Luzernben a *Katolikus Néppárt*, amely 1912-ben *Svájci Konzervatív Néppártra* cserélte elnevezését. Protestáns jellegű pártok ezzel szemben nem alakultak.

A politikai élet hagyományos eszmék szerint szerveződő erői mellett a munkásság is egyre inkább politikai tudatra ébredt. Miután már 1838-ban létrejött a munkások mellett, kézműveseket és parasztokat is tömörítő, a munkásság szellemi, anyagi színvonalát emelni szándékozó „*Grütli-egyesület*” (Grütliverein), 1873-ig kellett várni az újabb szervezet, a *Munkásszövetség* (Arbeiterbund) megalapítására, amely félig szakszervezeti, félig pártfunkciókat töltött be. 1880-ban szakszervezeti funkcióját átvette az újonnan létrejövő *Általános Szakszervezeti Szövetség* (Allgemeiner Gewerkschaftsbund), a Munkásszövetség politikai szerepét *Svájci Szociáldemokrata Pártja* (Sozialdemokratische Partei der Schweiz, 1888) örökölte meg, amely 1904-től zürichi programjában átvette a marxi osztályharcot hirdető elveket. A katolikus és evangélikus munkások külön szakszervezetek megalakítását is megvalósították.

Jól szervezett volt a munkaadói oldal is. Elsőként jött létre 1869-ben a *Svájci Kereskedelmi és Iparegylet*, 1879-ben a *Svájci Kisiparos Egylet*, 1897-ben megalakult a *Svájci Parasztszövetség* és a *Paraszttitkárság*. E gazdasági szervezetek hamarosan nagy befolyásra tettek szert, megkerülhetetlenek voltak a vám- és kereskedelmi szerződések ügyében, s érdekeiket megfelelően tudták képviselni a politikában. Egységes parasztpárt azonban csak kantonális szinten, s ott is meglehetősen későn jött létre, inkább a szabadelvűekről való leválással (először 1918-ban a viszonylag nagy paraszti lakossággal rendelkező Bernben), ami csak 1937-re vezetett az egységes szövetségi szinten működő *Svájci Paraszt-, Iparos- és Polgári Párt* megalapításáig.

A kisebb politikai szerveződésekre tekintettel az 1890-es években néhány kantonban áttértek az arányos választási rendszerre, hogy e pártok is hozzájussanak az őket megillető politikai képviselthez. A szövetségi szinten is felmerülő választójogi reformot az 1900-ban és 1912-ben e kérdésben tartott népszavazások vetették el, így a többségi választójog továbbra is érvényben maradt, ami a liberálisok hatalmának megőrzését jelentette.

A gazdasági fejlődés együtt járt az életkörülmények javulásával is, így a 19. század utolsó negyedében Svájc lakossága dinamikusan növekedett (1860 és 1914 között 2,5 milliőről majdnem 4 millióra nőtt), amely szociális átrendeződéshez (1860 és 1914 között 2,5 milliőről majdnem 4 millióra nőtt), amely szociális átrendeződéshez, az urbanizáció erősödéséhez vezetett. Közben a mezőgazdaság aránya tovább csökkent, s válságán az elégtelen szövetségi vám- és támogatási politika sem segített. Erőteljesen növekedőben volt a második mellett a harmadik szektorban foglalkoztatottak aránya is. Így még inkább előtérbe került az exportorientált svájci minőségi termékek előállítás, vagyis az állattartás, a gyümölcsstermesztés mellett leginkább a tejtermékek, illetve a csokoládé- és konzervgyártás. Az iparban, amely az óragyártást kivéve egyre inkább kilépett a háziipar keretei közül, s igazi *gyáriparrá* fejlődött, a textilgyártás és a selyemkészítés további visszaszorulása figyelhető meg, miközben a svájci óra már az Európán kívüli piacok is meghódította. A svájci gépgyártás fejlődése az 1873-as bécsi világiállításon lelt először nemzetközi visszhangra. S e fejlődés folytatódhatott tovább a 20. században is, miután Svájc az első világháborúban semleges maradt, s e státusát minden hadakozó fél elismerte.

A világ nagy eseményeitől a mai napig csöndben visszahúzódó Svájc a 19. században mozgalmas történelmet mondhatott magáénak, amely a francia forradalmat követő 100 év során elvezette az önálló köztársaságok régi államszövetségétől a központosított szövetségi államig.

21. A BALKÁN TÖRTÉNETE*

A MOHAMEDÁN BERENDEZKEDÉS

A 15. század végére a Balkán egésze tartós oszmán uralom alá került. Berendezkedését és az alávetett keresztény népekkel szembeni álláspontját alapvetően az iszlám határozta meg. Célja nem a „gyaurok” elpusztítása volt, hanem a meghódított népek felett, az iszlám számára előnyös hatalomgyakorlás. Ez pedig azt jelentette, hogy a területek katonai elfoglalását követően igyekeztek tartós és szilárd uralmat kiépíteni, mégpedig úgy, hogy a közigazgatásban jelentős mértékű autonómiát engedélyeztek a meghódított népeknek. Ezzel a politikával volt összefüggésben az, hogy az oszmánok, eltekintve egyes kivételektől, nem erőltették a meghódított népek áttérését az iszlámra, bár a keresztény népességet sújtó különadók és egyéb korlátozások mindenképpen az áttérésre ösztönözheték a nem muzulmán lakosságot. Egyik legfontosabb keresztényeket sújtó „adó” a véradó volt, amely a muzulmánokat terhelő katonai kötelezettségeket volt hivatott a keresztények felé is érvényesíteni. A **devsirme-rendszer** révén összegyűjtött keresztény fiúgyermekek többsége az Oszmán Birodalom fénykorának leghatékonyabb alakulatát, a janicsárságot látta el utánpótlással, míg a begyűjtöttek legtehetségesebbnek, legértelmesebbnek ítélt tagjai a birodalmi adminisztrációban játszottak fontos szerepet.

A janicsárok mai terminológiával élve „profi” katonák voltak, akiknek ellátását a háborúban szerzett zsákmányon túlmenően az állam által biztosított, elsősorban pénzbeli juttatások jelentették. Ezzel szemben a lovas katonai szolgálatot ellátó szpáhik javadalmazása nagyban hasonlított ahhoz, ahogy a középkori nyugati feudalizmusban a vazallusokat jutalmazták: földbirtok (tímár/ziamet) juttatásával. Ez a rendszer működött is (természetesen soha sem tökéletesen) mindaddig, amíg a Birodalom terjeszkedett, s amíg élén olyan kiváló képességű uralkodók álltak, akik képesek voltak a hatalmas birodalom ügyeit kézben tartani. Amikor azonban a szultáni trónra gyengébb adottságú uralkodók kerültek, illetve a nemzetközi körülmények is kedvezőtlené váltak, mint a tárgyalt időszakban, a 18–19. században, a rendszer felbomlása elkerülhetetlenül felgyorsult.

Az alapproblémát a pénz, bővebben a **föld-adók-katonaság** háromszöge jelentette, s az egész összefüggött a Birodalom katonai terjeszkedését jelentő korszak lezárulásával. Leegyszerűsítve ugyanis az volt a helyzet, hogy a Birodalom terjeszkedésének ideje alatt a szpáhik, akik a földet haszonélvezetbe kapták, az összes föld a szultán tulajdona lévén, meglehetősen szabadságot adtak a földet művelő parasztoknak, és az általában gazdag zsákmány miatt nem törődtek különösebben birtokaik jövedelmével. A győztes, hódító háborúk elmaradásával azonban a hadizsákmány is elmaradt, és a szpáhik mind jobban érdekeltté váltak birtokuk jövedelmezővé tételében. Ennek elősegítésére elsősorban nem annyira a termelés hatékonyabbá tételével, hanem a járandóságok és robot növelésével próbálkoztak, méghozzá sikerrel, mivel a lakóhelyük az esetek többségében, ellentétben a nagyvárosokba, főleg Konstantinápolyba koncentrált janicsároktól, földbirtokok közelében volt. Nem mellékesen az egyébként haszonélvezetbe kapott tímárbirtokot megkísérelték, s a hanyatló központi hatalomnak köszönhetően legtöbbször sikerrel, örökölhető csiftlik-birtokká alakítani, ami szintén a paraszttal szembeni pozíciójukat erősítette. Ezzel egyidejűleg a központi kormányzat égető pénzszükségletének kielégítésére közvetlen irányítása alá vonta a tímárbirtokok jelentős részét,

* Készült az OTKA TS 040695 számú kutatási program és a Bólyai János Kutatási Program ösztöndíja keretében

amelyeket bérbe adott, s amelyeken a bérlő az adót beszedhette. Ez természetesen szintén visszaélésekhez és a túlnyomórészt keresztény parasztság helyzetének romlásához vezetett.

Az oszmán kormányzat tehát meglehetősen szabadságot, legalábbis **helyi szinten nagyfokú autonómiát** biztosított a Balkán keresztény népeinek. A közigazgatás terén ez úgy jelentkezett, hogy a vidék, a falvak lakossága saját maga választotta előljáróit, s saját maga intézte ügyeit. Az előljárók idővel kiváltságokhoz jutottak, és meggazdagodtak, főleg az adó begyűjtésében játszott szerepüknek köszönhetően. A helyi keresztény előljárók ugyan közvetítő szerepet tölthettek be az oszmán felsőbb közigazgatás és szűkebb pátriájuk között, és a korrupció őket sem kerülte el, szerepük összességében azonban mégis pozitívnak értékelhető. Vidéken nekik köszönhetően ugyanis mégis keresztény kézben maradt a vezetés.

A helyi ügyek intézésében a fent említett, meglehetősen nagyfokú autonómia mellett a keresztényeknek volt egy másik, elsősorban spirituálisnak tekinthető, de a valóságban nagyon is gyakorlati szerepet betöltő autonóm „szerve”, az ortodox **millet**, azaz az ortodox egyház, amely a keresztények életét magasabb szinten szervezte, irányította, s amely a keresztények együvé tartozását fejezte ki. Az oszmán vezetés a bevett vallásfelekezeteket milletnek nevezett közösségekbe szervezte, voltaképp érintetlenül hagyva azokat. Az ortodox egyház/millet feje a konstantinápolyi pátriárka volt. Rajta kívül még két népnek volt független, „*autokefál*” egyházi szervezete, a szerbnek a peći, és a bolgárnak az ohridi patriarkátus. Az egyház vezetését az oszmán kormányzat integrálta államszervezetébe, s az szorosan kapcsolódott a török államhoz, szükségképpen tükrözve ezáltal a birodalom egyéb intézményeiben felbukkanó problémákat, elsősorban a korrupciót.

Mindezek ellenére az egyház megőrizte szellemi és nem kis mértékben világi vezető szerepét a keresztények között. Amellett, hogy igyekezett tartani a „leket” a keresztény hívekben a török uralommal szemben, egyik legfontosabb feladata a katolicizmus elleni küzdelem volt. Álláspontja az volt, hogy még az oszmán uralom is jobb a katolikusnál. Mivel az egyház ilyen fontos szerepet töltött be, érthetően nem volt mellékes, hogy ki áll az élén. Az ortodox egyház is univerzálisnak tekintette magát, amely az oszmán uralom alatt élő összes ortodoxot magába foglalta, s ez a nézet tartotta is magát, annak ellenére, hogy a vezetésében gyakorlatilag kizárólag görög származásúak voltak. A 18. század végére azonban megbomlani látszott ez az ortodox „univerzalizmus”, és a nemzeti ébredés idején a különböző nemzetek egyre inkább sérelmesnek találták a görögöknek az egyház vezetésének kisajátítását, s főleg annak a görög nemzeti célok megvalósításának szolgálatába állítását.

A GÖRÖGÖK HELYZETE

A balkáni népek közül a legfejlettebb anyagi és kulturális szintre (már helyzeti előnyüknél fogva is) a görögök jutottak. Diaszpóráik nemcsak az Oszmán Birodalomban, de Európa-szerte fontos gazdasági-kereskedelmi jelentőségre tettek szert. A Birodalmon belül legnagyobb jelentőségük az úgynevezett fanariótáknak volt (Konstantinápoly egyik negyedének görög lakói), akik nemcsak gazdasági, de politikai hatalommal is bírtak. A konstantinápolyi pátriárkák szinte kivétel nélkül közülük kerültek ki, és az államigazgatásban is komoly szerephez jutottak, mint fődragománok vagy a román fejedelemségek kormányzói. E jelentőségüket igyekeztek konkrét eredményekre váltani, és amikor kedvező alkalom kínálkozott, tovább erősítették a görög befolyást, egyelőre az egyház berkeiben. 1760-ban a peći, majd 1770-ben az ohridi patriarkátus megszüntetésével már egyedüli ortodox patriarkátusként a konstantinápolyi maradt fenn, leszámítva a montenegróit, amely súlyát tekintve azonban jelentéktelen volt. Ez különösen azért volt rendkívül nagy jelentőségű, mert a keresztények számára az egyház nyújtotta szinte az

egyetlen oktatási lehetőséget, s a görög dominancia, az egyház „görög” színezetűvé válása elfogadhatatlan volt a többi balkáni nemzet számára.

A fanarióták elképzelésében a hajdan volt Bizánci Birodalom felélesztése szerepelt, amelyet a görög nemesség (értsd: ők) kormányoznak, s amelynek nyelve a görög lesz. Ez vált az ún. Megali Idea (Nagy Eszme) alapjává, és a 20. század elejéig fontos szerepet játszott a görög politikai közgondolkodás formálásában.

A BALKÁN „EURÓPA” ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM KÖZÖTT

Az oszmán kormányzat egyes, nem is olyan ritka, esetekben engedélyezte, sőt szorgalmazta a Balkánon **keresztény katonai egységek** felállítását. Amikor ugyanis bebizonyosodott, hogy a Balkán egészét nem lehet, illetve nem célszerű teljes egészében saját katonai erővel ellenőrizni, az oszmán kormányzat egyes falvak lakosságát, keresztény csoportokat bízott meg azzal, hogy fontos stratégiai pontokat ellenőrizzenek, vagy csak biztosítsák a békét és rendet a térségben (gyakran albánok voltak ezek a keresztények, ezért az albánellenesség nem kis mértékben erre is visszavezethető). E csoportoknak egyik feladata volt a banditizmus elleni harc is, ami azonban meglehetősen keves eredménnyel járt. Nem egyszer nem lehetett tudni, ki a bandita, és ki az, akinek a banditák üldözése a tiszte és a feladata.

A 17. század végén, a 18. század első felében a Birodalom folyamatos katonai kudarcokat szenvedett, ami komoly hatással volt a félsziget keresztény lakosainak sorsára. A háborúk következtében a térség elnéptelenedett, a központi hatalomtól való függése egyre lazábbá vált, fokozódott a *szegénység* és a *banditizmus* mindennapos jelenség lett. A majd két évszázadig a térség iránt indifferensnek mutakozó keresztény hatalmak ekkor ismét érdeklődést kezdtek tanúsítani a félsziget iránt, s előbb csak katonailag, majd nem sokkal később politikailag is megjelentek a Balkánon.

A legnagyobb érdeklődést már elhelyezkedésénél fogva is a *Habsburg Birodalom* és *Oroszország* mutatta, de nagyhatalmi partnerei érdeklődésének élénkülésével párhuzamosan Anglia figyelme is fokozott mértékben fordult a Balkán (tágabb értelmezésben az Oszmán Birodalom) felé. A történelemben először a napóleoni háborúk során *Franciaország* is közvetlen érintkezésbe került a Balkánnal, és a francia uralom alatt megszervezett **Illír provincia** révén (1809), amely jelentős területeket foglalt magába a Balkán észak-nyugati részén, az oszmán állam szomszédja lett.

Franciaország rövid balkáni jelenléte és az általa közvetített, „exportált” eszmék komoly hatással voltak a Balkán további belső fejlődésére. Azokon a területeken, ahol franciák rendezkedtek be, a parasztok megkapták az általuk művelt földet, eltörölték a robotot és a dézsmát, bevezették a Code Napoléont, és kinyilvánították a törvény előtti egyenlőséget. A lakosság mélyebb rétegei is új eszmékkel ismerkedtek meg, és többé nem lehetett visszatérni a régi rendhez.

A legjelentősebb mindenképpen a *liberalizmus* és a *nacionalizmus* térhódítása volt, amelyek ekkoriban nemcsak a Balkán, de Európa középső és nyugati részein is virágkorukat élték. A nacionalizmus szelleme kiszabadult a palackból, és többé senki sem volt képes oda visszazárni. Kezdetben ez a liberalizmus jelszavaival ötvözőtt nacionalizmus kimerült a dicső történelmi múlt, a török elleni küzdelem fényes és tragikus eseményeinek dicsőítésében, és nem ment más nemzetek rovására. A nemzeti önmeghatározás fő kritériumai a nyelv, a történelem és a vallás voltak. Amint azonban a hangsúly áttevődött az egyén szabadságáról (liberalizmus) a kollektív, vagyis a nemzet szabadságára (nacionalizmus), a konfliktus a török–balkáni mellett az egyes balkáni nemzetek között is óhatatlanul jelentkezett. A nacionalizmus ugyanis magába foglalta annak vágyát, hogy a közös nyelvet beszélő és közös történelmi hagyománnyal rendelkező népek

egy államban éljenek. Márpedig ez, az átfedések miatt, nemcsak a Habsburg és az Oszmán Birodalom feldarabolásával, hanem az egyes nemzetek közötti rivalizálással is együttjárt.

A nemzeti mozgalmak kialakulásában az új eszmék felbukkanása mellett fontos szerepet játszottak a gazdasági helyzetben beállt változások is. Az Oszmán Birodalom *kereskedelmi kapcsolatai* gyorsan fejlődtek a nyugati hatalmakkal és Oroszországgal, s e fejlődés fő hasznélvezője legtöbbször a birodalom keresztény lakosságából kikerült kereskedőréteg volt. E kereskedők eljutottak a keresztény hatalmak fővárosaiba, ott kiterjedt kereskedelmi tevékenységet folytattak (becslések szerint a 18. század derekán a Habsburg Birodalomban kb. 18 000 szerb, görög, cincár kereskedő élt, főleg a határvidéken). E réteg természetesen látta a külföldön jelentkező kormányzati törekvéseket, módja volt összehasonlítani a két birodalom közötti állapotokat, és előbb vagy utóbb a nemzetük felemelkedését célzó kulturális tevékenységekkel is kapcsolatba kerültek.

A **nemzeti ébredés** érthetően nem egyszerre következett be a balkáni nemzeteknél. Időbeli eltérések voltak, attól függően, hogy a kulturális fejlettség mely fokán álltak, illetve mikor találtak a Nyugatról származó eszmékkel. Mint arról szó volt, a balkáni nemzetek közül a szellemi műveltség legmagasabb fokán a görögök álltak, akik Európa-szerte kolóniákkal rendelkeztek, s akik a fanarióták révén vezető szerepet töltöttek be a balkáni ortodox keresztények között, gazdasági kulcspozíciókra tettek szert a birodalomban, s akik körében a régi bizánci birodalom érthetően görög vezetéssel történő felélesztésének gondolata már a 18. században megjelent. Ahhoz, hogy a Balkán népeinek nemzeti ébredése olyan sikeresen történjen, mint az történt, a minimális belső fejlődési-gazdasági szint elérésén és a már említett eszmerendszerek megjelenésén túl, oroszlanrész jutott a nagyon is prózai és tőlük független tényezőknél, nevezetesen a politikai érdekeknek és a nagy-hatalmaknak nem is annyira a Balkánnal, mint inkább az Oszmán Birodalom egészének további sorsával kapcsolatos elképzeléseinek.

A KELETI KÉRDÉS

A 19. századra a Balkán félsziget a nagyhatalmi érdekek egyik ütközőpontja lett, s a Balkán az európai, tágabb értelemben a világ hatalmi egyensúlyának egyik fontos összetevőjévé vált. A térség különböző okokból kifolyólag felértékelődött az egyes hatalmak szemében, amelyek közül nem egynek gyökeres fordulat állt be balkáni politikájában a korábbi időkhöz képest.

A *Habsburg Birodalom* a 18. század végéig *Oroszországgal* karöltve, szinte mindig vele egyetértésben terjeszkedett az Oszmán Birodalom rovására. Ennek az idillinek nevezhető állapotnak azonban a 19. században vége szakadt. A bécsi kongresszuson az Osztrák Birodalom jelentős pozíciókra tett szert a Balkánon (megszerezte a dalmát tengerpartot), és a továbbiakban már nem törekedett újabb balkáni területek megszerzésére. Célja inkább a status quo fenntartása és ennek értelmében az oroszok túlzott térnyerésének megakadályozása volt, egy szóval a Balkán tekintetében diplomáciai passzivitásba vonult. Ez az állapot lényegében a német egyesítésig tartott, amikor is, ekkor már Osztrák–Magyar Monarchia néven, Bécs nagyhatalmi ambíciói kieléséhez terepet keresve a Balkán felé fordította figyelmét.

Az oroszok balkáni térnyerésének megakadályozásában Anglia partnere volt a Habsburg Birodalomnak, miután a 18. század végére London ártértékelt közel-keleti politikáját. A franciákkal vívott évszázados küzdelemből végérvényesen győztesen kikerülve (legalábbis ami a gyarmati terjeszkedést illeti) hatalmas távol-keleti birtokai és a keletre vezető kereskedelmi vonalak védelme érdekében, tartva Oroszországnak az Oszmán Birodalom rovására történő túlzott megerősödésétől, Anglia lényegében átvette Franciaország korábbi „*törökbarát*” politikáját, és ezt követően az Oszmán Birodalom fennmaradásáért és túlzott meggyengítése ellen

állt ki. Attól tartott elsősorban, hogy a török állam összeomlását követően Oroszország teszi rá a kezét a Boszporuszra és a Dardanellákra, s ezáltal Anglia vezető szerepe a Földközi-tengeren – és ezzel együtt ázsiai birodalma is – veszélybe kerülhet.

Franciaország Angliához és Ausztriához hasonlóan fontosnak tartotta az orosz terjeszkedés megakadályozását, de, s ez új volt korábbi török politikájához képest, ekkor felmerült benne, legalábbis eljátszott annak gondolatával, hogy az Oszmán Birodalom feldarabolása révén szerezzék meg Egyiptomot, Szíriát és Algériát.

Az a hatalom, amellyel szemben az összes többi kész volt együttműködni, Oroszország viszont már bő száz éve egyértelművé tette, mely irányokba kíván terjeszkedni, s ebbe *Nagy Péter* óta a Balkán is beletartozott. E terjeszkedés nem történhetett másként, mint az Oszmán Birodalom rovására, akár annak feldarabolása árán is. *Katalin cárnő* vetette fel először a keleti kérdés végleges rendezésének, azaz az Oszmán Birodalom feldarabolásának gondolatát. Ez kezdetben egyedül Ausztria megértésével találkozott (II. József), majd valamivel később egyiptomi akciójával Napóleon is szakított a hagyományos törökbarát francia politikával, s őt követően már Párizs sem zárkozott el teljesen a gondolattól.

A napóleoni háborúk révén nemcsak francia, de orosz csapatok is megjelentek a Balkánon, és bekapcsolódtak a román fejedelemségek mellett Szerbia és Montenegró ügyeibe is. A **bukaresti békével (1812)** Szentpétervár szert tett első jelentős balkáni területére: Besszarábiára. Mindazonáltal Oroszország tisztában volt korlátaival. Vagyis azzal, hogy katonai erejénél fogva, noha bármikor megdönthette volna az Oszmán Birodalmat, és elfoglalhatta volna a tengerszorosokat, nem lett volna diplomáciai ereje azok megtartásához, és az új állapotok elfogadtatásához. Ezért bár, mint látni fogjuk, a Balkán népei az éppen aktuális orosz külpolitikai célkitűzéseknek megfelelően különböző mértékben ugyan, de mindig számíthattak Oroszországra törökellenes harcaikban, Szentpétervár arra mindig gondosan ügyelt, hogy ezzel ne sértse túlságosan más nagyhatalom érdekeit. Az orosz külpolitika a nyílt beavatkozás helyett a korábban kötött nemzetközi szerződések egyes, orosz beavatkozást lehetővé tévő cikkelyeinek felhasználásával igyekezett az Oszmán Birodalom irányítóit a neki tetsző politikai irányvonal elfogadására kényszeríteni, másrészt e cikkelyek betartatása érdekében történő fellépése, melyek Szentpétervárt mintegy felhatalmazták a balkán ortodoxainak *vallási és politikai védnöki* szerepének betöltésére, lehetővé tették Oroszország számára, hogy elnyerje a Balkán ortodox népeinek szimpátiáját. A 18. századtól kezdődően szinte nem is volt olyan megmozdulás a Balkánon, amely ne Oroszországban látta volna megsegítőjét. Mindenesetre Szentpétervár a nyílt katonai konfrontáció helyett, amely találkozhatott nagyhatalmi társai nemtetszésével, a diplomáciai presszió, az oszmán belpolitikai élet manipulálásának eszközét választotta a Balkánon elért hatalmi pozícióinak a megerősítésére.

Ez a felállás, dacára annak, hogy a 19. század első fele a Balkán nemzetjeinek mozgalmaitól és törökök elleni harcától volt hangos, a gyakorlatban kisebb-nagyobb zökkenőkkel, de a krími háborúig működött.

A NEMZETI MOZGALMAK

Szerbia

A 18. század végére az Oszmán Birodalom egyre nagyobb belső és külső nehézségekkel küzdött, ami egyenesen vezetett a központi hatalom gyengüléséhez, s vele párhuzamosan a helyi kormányzatok, kezdetben általában tartományi méretű egységek megerősödéséhez. Helyi

igazgatási központok alakultak ki, amelyek képesek voltak ugyan biztosítani a rendet és biztonságot hatalmi körzetükben, de éppen, mert saját erőből oldották meg e feladatokat, a továbbiakban vonakodtak alárendelni magukat a központi kormányzatnak, és hatalmukat igyekeztek kiterjeszteni további területekre. E helyi centrumok kialakulásai egyúttal azzal a következménnyel jártak, hogy más területeken is meggyengült a központi hatalom, és bár nem feltétlenül alakultak ki szilárd alternatív központok, a közbiztonság és a helyi lakosság életkörülményei jelentősen romlottak, nem egy esetben pusztá léte is veszélyben forgott.

A helyi centrumok kialakulására példa **Ali janinai pasa** albán területeken kialakított külön territóriumra vagy **Pazvandoğlu** bolgár területen, Vidin központtal létrehozott rablóállama. Míg a közties állapotra, azaz ahol a központi kormányzat már nem volt tényező, de a helyi központ még nem erősödött meg, példa a szerb pasalik. Szerbiában az utolsó osztrák–török háborút lezáró **szisztovói béke (1791)** óta az oszmán vezetés több kedvezményt is tett ortodox alattvalóinak. Így a szerbek beszedhették adóikat, fegyvert viselhettek, milíciát szervezhettek. A gondot azonban az jelentette, hogy Konstantinápoly képtelen volt biztosítani ezen ígéretek betartását. A Szerbiában állomásozó janicsárok nem voltak hajlandók teljesíteni a megítélésük szerint a török hatalom gyengülését jelentő rendelkezéseket, amelyek egyúttal az ő pozícióik és jövedelmeik megnyirbálását is jelentették. A központi kormányzat ugyanis a mind veszélyesebb és egyre inkább önálló politikai tényezőként megjelenő janicsárságtól úgy igyekezett megszabadulni, hogy Konstantinápolyból a vidéki központokba küldte ki őket. Ezek a korábban vasfegyelműkről és vitéségükről híres alakulatok ekkorra jelentős átalakuláson mentek keresztül. Noha tilos volt, gyakran családot alapítottak, mesterséget folytattak, földbirtokra tettek szert, vagyis fokozatosan utat törtek a „civil” szférába, ami a hódoltsági területeken értelemszerűen nem a fair play szabályai alapján történt.

A szultáni rendeletek (*fermánok*) értelmében a janicsárok nem térhettek vissza Belgrádba. A janicsárok azonban a már említett *Pazvandoğluval* szövetségben nem voltak hajlandók engedelmesskedni a szultáni parancsok és **1797-ben ostrom alá vették Belgrádot**. A szerbek a török kormányzat jóváhagyásával eredményesen szálltak szembe a janicsárokkal és a vidini pasa seregeivel, ám a nagypolitika beleszólt e távoli vidék sorsának alakulásába. 1798-ban ugyanis Napóleon sort kerített a már említett egyiptomi hadjáratára, és a szultánnak (*III. Szelim*) ki kellett egyeznie a lázadókkal, hogy Egyiptom védelmére koncentrálhasson. Ennek köszönhetően a janicsárok visszatérhettek Belgrádba, ahol rövidesen leszámoltak a hivatalos kormányzóval, s a tartomány káoszba zuhant.

1802-ben négy janicsár, a **dáhi**k szereztek meg a hatalmat, és terroruralmat vezettek be. Miután a szerbek hiába kértek segítséget a központi kormányzattól, kénytelenek voltak a maguk kezébe venni jogaik védelmét, és 1804-ben fellázadtak a janicsárok ellen. A lázadók helyi vezetők, *oborknezek* irányítása alatt álló „*parasztikatonák*” voltak, akiknek többsége rendelkezett harci tapasztalatokkal. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nem a központi kormányzat ellen keltek fel, hanem a helyi janicsáruralom ellen, s alapvető követelésük a korábbi ígéretek betartására irányult. Hamarosan azonban a szerb vezetők úgy döntöttek, hogy megszerzik valamely nagyhatalom garanciáját autonómiájuk és kiváltságaik garantálására, ami nem volt precedens nélküli, miután Oroszország ekkorra már kezekkedett a román fejedelemségek autonómiájáért. E célból *1804 végén küldöttséget menesztettek Oroszországba*, ami viszont a Porta nemtetszésével találkozott. Konstantinápolyban ugyanis nem nézték volna jó szemmel azt, hogy Oroszország egy újabb tartomány életének belügyeibe nyer beavatkozási lehetőséget. Miután a szerbek az Osmán Birodalom más területein élő szerbeket is felkelésre szólították fel, Szelim szultán kényszerhelyzetbe került. Amennyiben enged a szerbeknek, a birodalom reformokat ellenző konzervatív erőnek ad adut a kezébe, miután saját alattvalói, a janicsárok

elleni renitenciát elnézi. Ezt értelemszerűen nem tehetette, tehát 1805-től a szultán a lázadókat már nem megbékíteni akarta, hanem leverni. Az oroszok 1806-ig a szerbeket a Portával való megegyezésre ösztönözték, azonban miután Szentpétervár ekkor maga is háborúba keveredett az Oszmán Birodalommal, jól jött neki a szerbek felkelése, akik összeköttetést biztosítottak neki az Adriai-tengerhez. (Kotor és Budva kikötőjében ekkor az orosz flotta részei tartózkodtak.)

A felkelés sorsát alapvetően a nagyhatalmak egymás közötti viszonya határozta meg (a napóleoni háborúk), de jelentősen befolyásolták a vezetők (obroknezek) belső villongásai, hatalmi harcai is. A lázadók ugyanis, noha megválasztották **Petar Karadordét** vezetőjüknek, de mivel egy volt közülük, vonakodtak feltétel nélkül engedelmeskedni neki. Az egyes körzetek vezetői éppen a korábban részletezett oszmán berendezkedésnek köszönhetően nagyfokú helyi önállóságra tettek szert, és ezt vonakodtak egy azonos státuszú személynek, egy központi hatalomnak alárendelni. Karadörde 1805-ben beleegyezett egy *kormányzótanács* létrehozatalába, amely az ő személyi hatalmát volt hivatott ellensúlyozni. Két évvel később kikiáltotta magát örökös fővezérré. Helyzete azonban ennek ellenére sem volt szilárd. A felkelést végül is a török csapatoknak sikerült elfojtaniuk, miután Oroszország Napoleon támadásának hatására békét kötött a Portával. Annyit azért az oroszok megtettek a szerbek érdekében, hogy a Portát olyan feltételek elfogadására kényszerítették, amelyek biztosították a szerb felkelésben részt vevők számára az amnesztiát. Ugyanakkor a török seregek ismét birtokba vehették Szerbiát, de a belügyek igazgatását és az adó összeszedését meghagyták a szerbek kezében. A szerb vezetők nem is tudtak e béke rendelkezéseiről, s csak akkor értesültek róla, amikor a Porta végrehajtásukat követelte. A Porta ugyanakkor, látva a számára kedvező nemzetközi helyzetet, három irányból indította meg támadását a lázadó szerbek ellen. A magukra maradt szerbek ezt követően hamar *letették a fegyvert*, s a felkelés vezetői Karadördével az élen Ausztriába menekültek.

Az első szerb felkelés elbukott. Visszaállt a török uralom, de a helyzet ezt követően sem rendeződött. A szerbek továbbra is fegyverben maradtak, és törökellenes lázadások robbantak ki. Az egyik ilyen lázadás elfojtására önként jelentkezett **Miloš Obrenović**, az egyik, az oszmán hatóságokkal együttműködő obroknez, cserébe amnesztiát kérve a felkelők számára. A török hatóságok azonban ígéretükkel ellentétben nem kegyelmeztek meg a felkelőknek, ami 1815 tavaszán a **második szerb felkelés** kirobbanásához vezetett, immár Obrenović vezetésével.

Ezúttal a nemzetközi helyzet lényegesen kedvezőbb volt, mint korábban. Véget értek a napóleoni háborúk, és Bécsben ülésezett a kongresszus. Konstantinápolynak érthetően nem állt érdekében az, hogy az egybegyűlt nagyhatalmak birodalmon belüli rendetlenség láttán török ügyeket is napirendre tűzzenek. A Porta megegyezési hajlandóságát növelhette ugyanakkor Obrenović mértékletessége is. Ő ugyanis nem kért mást, mint amit az korábban már Karadördének is megadott, nevezetesen Szerbia fejedelmének való elismerését, a janicsárok eltiltását a földtulajdonlástól, hogy az adókat a szerbek szedhessék be, s megtarthassák fegyvereiket. Létrehozták a **12 tagú Nemzeti Kancelláriát**, amely a legfelsőbb bíróság funkcióját töltötte be. Szerbia ennek értelmében félig autonóm státusú állammá vált.

A *Marasli Ali* ruméliai vezírral kötött szóbeli egyezmény alapján a Szerb Fejedelemségben Miloš Obrenović lett a fejedelem. Címe azonban nem volt örökletes, illetve ellentétben a román fejedelemségekkel, a török csapatok még mindig jelentős számban voltak jelen a fejedelemség területén. Az elkövetkező évtizedekben Miloš és az őt követő fejedelmek fő törekvése is helyzet megváltoztatására irányult. Ennek első sikere az **1826-os akkermani egyezmény** egyes rendelkezései voltak. Ebben egyebek mellett a szerbekre ruházták a muzulmán tulajdon kezelését, továbbá megtiltották a muzulmánok letelepedését a fejedelemségekben, kivéve a helyőrségeket. Ennek köszönhetően azok a parasztcsaládok, amelyek korábban a muzulmán tulajdonú birtokhoz kötődtek, most a megművelt föld tulajdonosai lettek. A következő lépést a **drinápolyi**

békeszerződés jelentette, amikor is hat kerülettel (nahia) növelték Szerbia területét. Majd **1830-**ban a szultán fermánjában **teljes autonómiát** biztosított a fejedelemségnek, elismerte örökletes fejedelemnek Miloš, s minden muzulmán köteleztek az ország elhagyására és vagyona eladására.

Miloš teljhatalomra tört, s úgy igazgatta a fejedelemséget, mint saját tulajdonát, s ez megmutatkozott a közpénzek kezelésében is. Nem volt hajlandó elfogadni hatalma korlátozását, amit a helyi vezetők, az úgynevezett alkotmányvédők kívántak (ekkor még nem volt alkotmány, csak 1835-ben fogalmaztak meg egy tervezetet). A hatalmi harc e két fél között folyt, de tétje értelemszerűen nem a demokrácia volt, hanem az, hogy egy korrump fejedelem vagy az oligarchia uralkodjon-e az országban.

A nagyhatalmak közül a briteknek és a franciáknak Miloš törekvései teljességgel megfeleltek, ellenben Oroszország az alkotmányvédők pártját fogta. Jelentős mértékben Szentpétervár hatására aztán a Porta 1838-ban alkotmányt, az ún. **török alkotmányt** kényszerítette rá Milošra, amely 1869-ig szabályozta Szerbia kormányzását. Miloš ezt az alkotmányt nem volt hajlandó elfogadni, és távozott Szerbiából. Fiai követték a trónon, majd 1842-től az ellenséges dinasztia tagja, *Aleksandar Karađorđević*, *Petar Karađorđe* fia lépett hatalomra. Ezt követően az uralkodói hatalom, a két rivális dinasztia között váltakozott egészen 1903-ig, a legkritkább esetben zökkenőmentesen.

A görög és a román forradalom

Végeredményét tekintve tehát a szerb felkelés, különösen a második, szerb szempontból pozitív eredménnyel zárult. Hogy ilyen nehezen sikerült elérni a fentebb említett eredményeket, az elsősorban a terület meglehetősen szerény geostratégiai fontosságának tudható be. A nagyhatalmak szemében ugyanis ekkor még csekély fontossággal bírt Szerbia. Márpedig a Balkán történetét, ekkor is és később is, elsősorban a nagyhatalmi politika határozta meg. Ennek köszönhetően maguk a felkelések csekély jelentőséggel bírtak a kor egyéb „európai” eseményei mellett.

A szerb felkeléshez hasonlóan összeurópai méretekben csekély jelentőségük volt a román fejedelemségekben, Moldvában és Havasalföldön lezajlott forradalmi megmozdulásoknak is. Ezzel szemben a **görög szabadságharc**, nem csekély mértékben a görög földek stratégiai jelentőségének, a 19. század húszas éveiben az európai politika meghatározó eseményévé vált.

Ellentétben Szerbiával, ahol – mint láttuk – a felkelés társadalmi bázisa egységesnek volt nevezhető, hiszen maga a szerb társadalom is jórészt egységes volt, a görög felkelés esetében két élesen szétválasztható társadalmi rétegről beszélhetünk. Az egyik a „*vidéki*”, helyi görögség, amely a társadalom teljes spektrumát magába foglalta a halásztól a helyi elitig, míg a második csoportot a konstantinápolyi görögök, a fanarióták – beleértve a román fejedelemségek fanariótáit – és a diaszpóra görögsége alkotta. A két csoport végső célját tekintve eltérő álláspontot képviselt. Míg az első a török uralomtól való megszabadulást tűzte ki célul, addig a második nagyobb távlatokban, merészebb célkitűzésben, nevezetesen a Bizánci Birodalom visszaállításában gondolkozott.

1814-ben három elszegényedett kereskedő megalakította a **Philiki Etairiát**, amely a felkelés megszervezését és a görög állam létrehozását kívánta elősegíteni. Kezdetben e szervezet nem tett szert sem nagyobb népszerűsége, sem pedig nagy jelentőségre. Amikor azonban a társaságnak sikerült elhítenie azt, hogy bírja Oroszország támogatását (kapcsolatba léptek Oroszország görög származású külügyminiszterével, *Ioannisz Kapodisztriasszal*), illetve székhelyüket Odesszából a fővárosba, Konstantinápolyba tették át, a szervezet látványos fejlődésnek indult. 1820-ban ismét

megpróbálták elnyerni az orosz kormány jóváhagyását ügyükhöz, s bár *Kapodisztriaszt* ekkor sem sikerült rábírnia a csatlakozásra, a külügyminiszter – a jelek szerint a cár tudta nélkül – hozzájárult ahhoz, hogy felvegyék a kapcsolatot *Alexander Ypszilanti* tábornokkal, a cár szárnysegédjével. Az összeesküvők terve a felkelés központjául a Peloponnészoszt jelölte ki, de előzőleg elterelő hadművelet gyanánt felkelést kívánt kirobbantani a román fejedelemségekben is. Fontos szerepet szántak Szerbiának is, azonban Miloš Obrenović a saját hatalma megerősítésén fáradozott, és nem kívánt ujjat húzni a szultánnal. A felkelés szervezői, akik egyébként orosz területről, Odesszából szövögették terveiket, számítottak a többi balkáni nemzet csatlakozására is. Ebből a szempontból tehát helyes volt az elképzelés, hogy olyan fejedelemség(ek)ben kezdjék a felkelést, amely(ek) szomszédos(ak) volt(ak) Oroszországgal is.

A **dunai fejedelemségekben** a felkelésnek nemcsak földrajzi, de politikai, társadalmi szempontból is kedvező adottságai voltak, bár nem úgy, ahogy azt az *Etairia* vezetői elképzelték. Élén fanarióta kormányzók álltak, akik értelemszerűen felkarolták az önálló Görögország létrehozására irányuló szervezkedést, és jó kapcsolatban álltak az *Etairiával*. Voltak azonban ennek hátulütői is. Nevezetesen a helyi román bojárok és általában a románság fanariótákkal szemben érzett gyűlölete. A bojárok készek lettek volna az oszmánokkal való együttműködésre is, ha visszakapják befolyásukat a fejedelemségekben. A legszélesebb társadalmi réteg, a parasztság céljai viszont nem annyira nemzetiek, mint inkább szociálisak voltak.

Ypszilanti Besszarábiából szervezte a felkelést, és sikerült megnyernie Moldva vajdáját, továbbá megegyezett a havasalföldi milícia, a *pandúrok* egyik egyre befolyásosabb vezetőjével, *Tudor Vladimirescuval* is abban, hogy együttműködnek a törökök elleni küzdelemben. **1821** februárjában elkezdődött a **Vladimirescu vezette felkelés**, amely azonban társadalmi forradalom volt, szociális követeléseket fogalmazott meg, s elsősorban a bojárok ellen irányult. Ez pedig nem esett egybe az **Etairia** elképzelésével, amely a maga részéről szintén akcióba lépett, és március elején átvette a hatalmat Moldvában. Mindkét mozgalom Oroszország támogatásában bízott, az azonban március közepére egyértelműen elutasította (a cár elítélte Ypszilantit, akit a konstantinápolyi pátriárka is kiátkozott). A cár magatartását alapvetően meghatározta a szent szövetségi tagsága, amelynek elveit a legkomolyabban vallotta, nevezetesen, hogy a fennálló rendet meg kell őrizni, és mélységesen elítélt minden olyan megmozdulást, amely a törvényes uralkodó (legyen az akár a török szultán is) ellen irányult.

A két sereg, Ypszilanti kb. 5 ezer és Vladimirescu kb. 65 ezer fős serege Bukarestnél találkozott. Miután a vezetők nem tudtak megegyezni céljaikat illetően (Ypszilanti a török elleni harcot szorgalmazta, míg Vladimirescu a visszaélések elleni fellépést akart az oszmán kormányzattól), és mert mindkét fél tartott az oszmán seregek megjelenésétől, visszavonultak. Közben Ypszilanti megpróbálta átvenni az irányítást Vladimirescu csapatai felett, és néhány elégedetlen alvezérral együttműködve meggyilkoltatta Vladimirescut. Erre a pandúr és paraszti felkelők serege bomlásnak indult, és a török csapatok megsemmisítő csapást mértek Ypszilantira, majd az oszmán csapatok teljesen ellenőrzésük alá vonták a fejedelemségeket. Az egykori cári szárnysegéd ezt követően Erdélybe menekült, ahol letartóztatták, és élete hátralévő éveit osztrák börtönben töltötte.

Időközben **görög földön is kirobbant a felkelés**. A Peloponnészoszon a görög felkelők török civileket mészároltak le, mire válaszul az oszmán hatóságok tömeges megtorlást alkalmaztak, és a janicsárok egy csoportja hűsvét előestéjén felakasztotta a konstantinápolyi pátriárkát és több püspököt. Ezt követően az orosz magatartásban változás állt be. Szentpétervár ugyan továbbra is elítélte a törvényes uralkodó elleni lázadást, azonban felelősséggel tartozott az Oszmán Birodalom ortodox keresztényei sorsáért. Mindez azt eredményezte, hogy 1821-ben a diplomáciai kapcsolatok megszakadtak a két nagyhatalom között.

A **görög forradalom** kitörésének időpontjában a fejedelemségekben zajló események mellett párhuzamosan folytak a központi kormányzat már említett, Ali janinai pasa elleni hadműveletei, ami ugyancsak a görög felkelők malmára hajtotta a vizet. 1822-ben a Porta azonban leszámolt *Alival*, és ezt követően a görög felkelők ellen összpontosíthatta erőit. Ennek ellenére a görög felkelők gerillaharcmodora eredményesnek bizonyult, és Konstantinápoly kénytelen volt segítségül hívni a felkelők leverésére egyiptomi hűbéresét, *Muhammad Alit*. Muhammad Ali, aki Ali janinai pasához hasonlóan szintén albán származású volt, készséggel sietett a szultán megsegítésére, cserébe azonban Krétát és a Peloponnészoszt kérte, amit meg is kapott. Az egyiptomi csapatok sikerrel harcoltak a felkelők ellen, és 1826-ra lényegében levették a felkelést, melyet belső ellentétek is gyengítettek. Hamarosan megjelentek a színen a nagyhatalmak: Anglia, Franciaország és Oroszország is, akik érdekeiket hol közvetve, egyes csoportok mögé állva, hol közvetlenül igyekeztek érvényesíteni. Az egyes pártok, pontosabban politikai csoportosulások közötti folytonos hatalmi harc arra készítette a nagyhatalmakat, hogy átvegyék az irányítást, és közvetlenül is beavatkozzanak az eseményekbe, noha eredetileg egyik nagyhatalom sem volt felkészülve a felkelésre és a nemzetközi válságra.

Beavatkozásukat indokolta a terület stratégiai jelentősége, amellyel sem Szerbia, sem a román fejedelemségek nem rendelkeztek, s így a felkelés európai jelentőségű üggyé dagadt. Abban azonban, hogy a felkelés az európai politika és közvélemény figyelmének középpontjába került a geopolitikai elhelyezkedésen kívül sokkal elvontabb ok is szerepet játszott. Nevezetesen az, hogy az európai országok vezető politikusai és egyáltalán a művelt közvélemény azonos klasszikus nevelésben részesült, amelyben a klasszikus görög kultúrának meghatározó szerepe volt. Ezek az emberek úgy tekintettek Görögországra, a görögökre, mint a klasszikus görög múlt letéteményeseire. A görög bandita–szabadságharcos Héraklész és más mitológiai hősök korabeli megfelelője, aki a barbár török ellenében a civilizációt védelmezi. (A romantika korában vagyunk!) Anglia 1823-ban elismerte a felkelőket hadviselő félnek, majd 1827-ben Oroszországgal szövetségben, a Navarinói-öbölben szétverték a rájuk tüzet nyitó török–egyiptomi flottát. Ezt követően a Porta megszakította diplomáciai kapcsolatait a keresztény nagyhatalmakkal. Az addig a görög kérdésben együtt haladó orosz–brit politika ezt követően kettévált. Anglia egy időre kivonult a görög ügyek rendezéséből, míg Oroszország háborúba bonyolódott a Portával.

A NAGYHATALMI BEFOLYÁS „LEGITIMIZÁLÁSA” A BALKÁNON

Már korábban, 1826-ban a Porta aláírta Oroszországgal az **akkermani egyezményt**, amely a Balkán vonatkozásában is fontos rendelkezéseket tartalmazott: Havasalföldet, Moldvát és Szerbiát egyértelműen orosz védnökség alá helyezte. Ezt az egyezményt Konstantinápoly a navarinói ütközet után felmondta, és háborút indított Oroszország ellen. Szentpétervár ugyan viszonylag könnyen győzelmet aratott a Porta felett, azonban éppen, mert tisztában volt azzal, hogy a nagyhatalmak soha sem adnák hozzájárulásukat Törökország túlzott meggyengítéséhez, viszonylag mérsékelt követeléseket fogalmazott meg az **1829-es drinápolyi békében**. Lényegében az akkermani egyezmény pontjait kívánta ismét érvényre juttatni. Emellett megkapta a Duna-deltát, és kártérítés fizetésére kötelezték a Portát. Konstantinápolynak emellett hozzájárulását kellett adnia Görögország autonóm státuszához, majd nem sokkal később függetlenné válásához is. Görögország státuszát véglegesen az **1830-as londoni szerződés** rendezte, ahol Franciaország, Anglia és Oroszország megállapította határait és kormányformáját is. Az állam végül is angol nyomásra független monarchia lett. Területét meglehetősen kicsire szabták, összesen 800 ezer lakossal, s mindhárom állam protektort delegált az országba. Az

ország uralkodója 1833-tól a helyi politikai csoportok széthúzása miatt külföldi herceg, mégpedig a mindössze 17 éves *bajor Ottó* lett.

Noha ekkor, az évtizedes küzdelem után végül is létrejött a független görög állam, a görögség összességében, legalábbis rövid távon, mégis kudarccal zárta ezt az évtizedet. Elvesztették a dunai fejedelemségek feletti uralmat (a Porta és a bojárok közötti egyezség értelmében a fanariótákat kizárták az uralomból), a birodalmon belüli pozícióik és kiváltságaik is csorbultak, miután a törökök a felkelést követően nem bíztak többé bennük.

Mindhárom tárgyalt terület 19. század eleji történetében (mint majd látni fogjuk, azt követően is) számos hasonlóság mutatkozott. Lényegében egyik helyen sem a török hatalom elleni harcnak indult a felkelés, hanem vagy a helyi hatalom visszasságai (janicsárok Szerbiában), vagy a szociális elégedetlenség (Vladimirescu Havasalföldön), vagy adott esetben a megtorlástól való félelem, mint a Peloponnészoszon (bár itt kétségtelen, hogy volt céltudatosság is a felkelésben) váltotta ki. A viharos évtizedek eredményeként mindhárom területen létrejött a majdani nemzeti önállóság alapját képező autonómia, Görögország esetében a függetlenség is. Ez pedig az első két esetben sem mindig merült ki az autonómia biztosította jogok kihasználásában, sokszor túlmutatott azon. Így, noha elvileg a fejedelemségeket és Szerbiát külföldön a Porta képviselte, és ugyancsak elvileg nem folytathattak önálló külpolitikát, a gyakorlatban ennek ellenére maguk tartottak kapcsolatot a külföldi hatalmakkal (a nagyhatalmak ebben az időszakban sorra nyitották meg konzulátusaikat a balkáni fővárosokban). Egységesen elmondható, hogy miközben csökkent az oszmán függés, nőtt az orosz befolyás. A román fejedelemségek és Szerbia 1856-ig hivatalosan is orosz védnökség alatt, majd azt követően közös nagyhatalmi ellenőrzés alatt álltak. Görögország pedig, ha szorosan vesszük, egészen 1923-ig állt a három nagyhatalom védnöksége alatt.

A függetlenség különböző fokú állapotának elérését követően mindegyik állam kialakította a maga nemzeti külpolitikáját és politikai programját. Fontosnak tartották hazafiasságra, nemzeti érzésre nevelni az embereket, hogy a nemzeti politikát el tudják fogadtatni a társadalommal. Végrehajtották az állam és egyház szétválasztását, de ezt nem oly módon tették, mint Nyugaton, hanem orosz mintára az egyházat teljesen az államnak rendelték alá. Ehhez persze előbb le kellett választani az egyházat a konstantinápolyi pátriarkátusról, amit nehezített, hogy az szorosan kapcsolódott az oszmán kormányzathoz.

Mindegyik állam központosított kormányzati rendszer megvalósításán fáradozott, ami teljesen idegen volt az oszmán uralom alatt élvezett nagyfokú helyi önállósághoz képest.

A román egység kialakulása

Miként Szerbia, úgy a román fejedelemségek esetében is az akkermani, majd a drinápolyi béke volt döntő jelentőségű. Oroszország ezek révén legalizálta befolyását (1834-ig, az Oszmán Birodalomra kivetett sarc teljesítéséig orosz katonai kormányzás alatt álltak). Ennél is fontosabb volt azonban a további fejlődés szempontjából, hogy a drinápolyi béke egyik záradéka megszüntette az *oszmán állam elővásárlási jogát* a fejedelemségek termékeire. Ez pedig azt jelentette, hogy a termékeket a következőkben lényegesen magasabb áron lehetett értékesíteni, ami a földtulajdonosok nagyobb érdeklődését vonta maga után, és komoly társadalmi változásokat vetített előre.

Az oroszok stratégiailag fontos, felvonulási terepnek tekintették a tartományokat, és igyekeztek ennek megfelelően „felvirágoztatni” őket. Mindkét fejedelemségben alkotmány jelleggel bíró rendeleteket, úgynevezett *közigazgatási statútumokat* adtak ki, amelyek párhuzamos intézményeket hívtak életre, s amely ennek köszönhetően jelentős lépés volt az

egyesülésük felé. Az **1834-es szentpétervári egyezmény** szabályozta a fejedelem kinevezését, személyéhez mind Oroszországnak, mind pedig a Portának hozzá kellett járulnia (Havasalföldön Alexandru Ghica, Moldvában *Mihail Sturdza* lett a fejedelem). Ezt követően az orosz csapatok kivonultak. Oroszország céljai biztosítva voltak: a befolyása megmaradt, de nem kellett viselnie a közvetlen megszállás költségeit és bonyodalmait.

Az egyesülés felé vezető úton a következő lépést a két fejedelemség közötti vámunió megkötése jelentette 1847-ben. Jelentős változások következtek ugyanakkor a korábbi időkhöz képest a politikai gondolkodásban. Míg korábban elsősorban az orosz segítségre támaszkodva az oszmánok, illetve a fanarióták ellenében akarták kiterjesztését, addig ekkorra nem kis mértékben a nyílt és nem egyszer durva orosz beavatkozásnak következtében egyre inkább Oroszországban látták szabadságuk kiterjesztésének akadályozóját. Utat találtak ekkorra a nyugati eszmék is a fejedelemségekbe, és a nyugat-európai, az angol, de mindenekelőtt a francia befolyás vált mind erősebbé. Ennek az új politikai eszme- és feltételrendszerben felnevelkedő új nemzedéknek fő célja a két fejedelemség egyesítése és egy külföldi uralkodó trónra ültetése volt, miután belátták, hogy a hazai előkelők, a bojárok ellenállása miatt nem számíthat sikerre. Az egységesülés létrejöttéhez a feltételeket a krími háborút lezáró **1856-os párizsi békeszerződés** teremtette meg, amely megszüntette Oroszország kizárólagos védnöki státusát a fejedelemségekben (Szerbiában is), és helyébe az európai hatalmak kollektív felügyeletét léptette. Az orosz védnökség megszűnése egyben az oroszok által kidolgozott rendszert és státúumokat is idejét múlttá tette, és nyilvánvalóvá vált, hogy szükségessé vált egy másfajta berendezkedés. Erről az új berendezkedésről a nagyhatalmak a lakosság véleményét is ki kívánták kérni. A népszavazáson pontosan az az eredmény született, amit a nemzeti liberális – főleg emigráns – politikusok kívántak: egységesítés és külföldi származású fejedelem hatalomba helyezése.

Ennek ellenére 1858-ban a nagyhatalmak két fejedelem és két nemzetgyűlés mellett döntöttek, és nem engedélyezték az egyesülést. Miután a fejedelmeket a két nemzetgyűlés választotta, azok pedig **mindkét fejedelemségben** ugyanazt a személyt, **Alexandru Cuzát** jelölték, lényegében sikerült e tiltást kijátszani. A románok kihasználták a nemzetközi helyzet nyújtotta lehetőséget, a nagyhatalmak megosztottságát, és a kész tények elismerésére bírták őket. Két hatalom ellenzete elsősorban az egyesülést: az Oszmán Birodalom és Ausztria. Ahhoz, hogy a döntést megmátsítsák, vagy oszmán csapatokat kellett volna igénybe venni, amit nyilvánvalóan egyik keresztény nagyhatalom sem gondolhatott komolyan, vagy Ausztria fellépésére lett volna szükség. Bécs azonban ekkor háborúba keveredett Franciaországgal és a Szárd Királysággal, így beavatkozása szintén nem jöhetett szóba. Ennek köszönhetően a nagyhatalmak elismerték a perszonaluniót, de csak Cuza uralkodásának idejére. Ezt követően Cuza egységesítette a közigazgatást és a törvényhozást, és ezt **1861-ben** a nagyhatalmakkal is elfogadtatta. Az állam neve hivatalosan **Havasalföld és Moldva Egyesült Fejedelemségek** lett. Cuzát nyilvánvaló eredményei ellenére minden oldalról ellenségek vették körül, s 1866-ban puccsal távolították el az ország éléről.

Ez a momentum magában hordozta annak veszélyét, hogy a két fejedelemségnek ismét vissza kell térnie korábbi különállásához. Annál is inkább fennállt ennek veszélye, mivel ekkor Franciaországot leszámítva egyik nagyhatalom sem támogatta az egyesülést. Mint a 19. században már többször és a későbbi időszakban is oly sokszor, a körülmények mégis szerencsésen alakultak a román fejedelemségek számára. (Nem mellékes azonban az sem, hogy a román politikusok képesek voltak a kedvező körülményeket felismerni, és volt bátorságuk kihasználni azokat.) A Cuza helyére „talált” uralkodó végre az eredeti elképzeléseknek megfelelően külföldről érkezett. A porosz *Hohenzollern* család tagja volt, akinek pozícióját

jelentős mértékben megerősítette a poroszok Ausztria felett aratott diadala, ami a hatalmakat a választás elismerésére bírta. Tovább erősítette már megszerzett pozícióit, noha a román fejedelemségek további térnyerését nem támogatták, Poroszország 1870-es Franciaország feletti győzelme, és a Berlin vezetésével magvalósuló német egység.

A BERLINI KONGRESSZUS ÉS EREDMÉNYEI

A század harmadik negyedére a balkáni államok mindegyike elérkezett a de facto függetlenség szintjére. Ekkor a nemzetközi helyzet lehetővé tette, hogy gyakorlati függetlenségük nemzetközi jogi megerősítést nyerjen a nagyhatalmak részéről, amit az **1875-ben Bosznia-Hercegovinában** kirobbant **parasztlázadás** által kiváltott úgynevezett keleti kérdést (legalábbis ideiglenesen) lezáró berlini kongresszus tett meg.

A boszniai felkelés elhúzódása láttán a hazai közvélemény nyomására és a pánszláv propaganda hatására Szerbia és Montenegró 1876-ban hadba lépett Törökország ellen, a bolgárok pedig nem sokkal a boszniai felkelés kitörését követően ugyancsak felláztak. A nagyhatalmak közül leginkább érintett (az oszmán államot nem számítva) az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország volt. A két birodalom külügyminiszterei **1876** nyarán **Reichstadtban** találkoztak, ahol megállapodtak a további politikájukat illetően. Eszerint amennyiben a szláv államokat leverik az oszmán csapatok, akkor beavatkoznak a status quo megőrzése érdekében, míg ha Szerbia és Montenegró saját erejéből legyőzi az oszmánokat, úgy feloszthatja annak bizonyos területeit, de nagy szláv állam nem jöhet létre a Balkánon. Oroszország kap bizonyos területeket, és a Monarchia megszállhatja Bosznia-Hercegovinát.

Miután a törökök könnyedén leverték a szláv fejedelemségeket, és a Porta nem volt hajlandó engedni a nagyhatalmi nyomásnak, Oroszország engedve a közvélemény és a pánszlávok nyomásának, 1877 tavaszán hadba lépett az Oszmán Birodalom ellen. A kezdeti sikeres hadműveletek után azonban az orosz előrenyomulás Plevennél megakadt, és Oroszország kénytelen volt szövetségesek után nézni. Segítőit a balkáni államok között találta meg. Hosszabb-rövidebb habozás után Románia, Szerbia, Montenegró, sőt – voltaképpen a háború befejezését követően – Görögország is csatlakozott a hadviselő felekhez.

Az orosz csapatoknak decemberben sikerült áttörniük Plevennél, és hamarosan Konstantinápoly felé meneteltek. Szorongatott helyzetében a Porta hajlandó volt a békekötésre az orosz feltételek mellett, s **1878** márciusában Konstantinápoly egyik külvárosában aláírták az elhíresült **San Stefanó-i békét**, amely teljességgel az orosz igényeknek megfelelően fogalmazódott. Legfontosabb rendelkezése egy új, ráadásul nagy szláv állam, Bulgária létrehozása volt, amely magába foglalta szinte egész Tráciát és Macedóniát, ami így teljesen ellentétes volt a reichstadti megállapodással. A nagy vagy San Stefanó-i Bulgária létrejöttével felborult az erőegyensúly nemcsak a balkáni nemzetek, de a nagyhatalmak között is, mivel Oroszország túl nagy befolyásra tett szert a térségben. Nagyhatalmi nyomásra, Anglia és a Monarchia kezdeményezésére, a szerződő felek kénytelenek voltak „újrarendelni” a békét, és az **1878** nyarán **Berlinben** tartott **kongresszuson** a nagyhatalmakkal egyeztetve új szerződést kötöni.

A berlini kongresszus sorsdöntő volt a balkáni nemzetek szempontjából. Görögország után újabb három állam nyerte el de jure is függetlenségét (Szerbia, Montenegró és Románia). Bulgáriát feldarabolták, s három részre osztották: a Balkán-hegységtől északra fekvő területeken autonóm Bulgária, Kelet-Ruméliában egy félautonóm tartomány jött létre, míg a harmadik területi egységet jelentő Macedónia és Trácia ismét oszmán uralom alá került.

A nagyhatalmak sem távoztak üres kézzel. Az előzetes megállapodásnak megfelelően a Monarchia megszállhatta Boszniát és Hercegovinát és a Novi Pazar-i szandzsákot (ez választja

el Szerbiát Montenegrótól, s ennek révén Bécs megakadályozhatta egy nagy délszláv állam kialakulását). Oroszország visszaszerezte a krími háborút követően elveszített besszarábiai területek jelentős részét. Sőt Anglia is jogosítványokat kapott az Oszmán Birodalom rovására: megszállhatta Ciprust. A kongresszus területi rendezésével azonban gyakorlatilag egyik balkáni hatalom sem volt elégedett.

A szerbek sérelmezték Boszniának a Monarchia által történő bekebelezését. A bolgárok a San Stefanóban megvont határokat kívánták visszaállítani, és nehezményezték területeik feldarabolását. Montenegró sem volt elégedett a neki juttatott albánlakta területekkel (a San Stefanó-i szerződés háromszorosára növelte volna területét!). Összességében azonban a kongresszus helyreállította a hatalmi egyensúlyt a Balkánon, bár teljesen új alapokon. Nemcsak a nagyhatalmi egyensúly állt ugyanis helyre, de kiegyenlítődték az erőviszonyok a balkáni nemzetek között is. Ami a nagyhatalmak befolyási övezeteit illeti, Oroszország a Balkán délkeleti részére szorult vissza, Bulgária és Szerbia is a Monarchia érdekszférájába került. Mindazonáltal egyetlen állam sem volt teljesen elégedett a rendezéssel, s ezt követően egy időre mindegyik kormány a belső problémáira összpontosított, nemzeti külpolitikai céljai megvalósítását későbbi időpontra halasztotta, aminek köszönhetően a Balkánon is békésebb korszak köszöntött be. Főleg, hogy a század elejéig nem volt különösebb nagyhatalmi érdek a balkáni kérdések bolygatására.

A berlini rendezés másik nagy „eredménye” az volt, hogy miközben gyakorlatilag véget vetett az oszmánok balkáni hatalmának, egyúttal új nemzeti mozgalmakat is újtárra indított, illetve megerősített.

A berlini kongresszus által Montenegrónak juttatott albán területek albán lakosságának védelmére ezt követően alakult meg a **Prizreni Liga**. A Liga vagy Albán Szövetség nem sokkal későbbi elgondolásában azonban már jelen volt a majdani független albán állam megteremtésének gondolata is, és innen már csak egy lépés volt a minden nemzet elgondolásában megjelenő össznemzeti egyesítés nyomán a nagy nemzeti (jelen esetben nagy albán) állam megteremtése. A mozgalom kezdetben élvezte az oszmán kormányzat támogatását, de később, bel- és külpolitikai okokból (nem kívánt az albánok miatt konfliktusba keveredni a nagyhatalmakkal) 1881-ben a Porta a Prizreni Liga felszámolása mellett döntött.

A bolgár nemzeti ébredés, főleg a politikai célok megfogalmazása, az albánokat nem számítva, a legkésőbb következett be a balkáni nemzetek között. Szerepet játszott e késésben a bolgár területek elhelyezkedése, nevezetesen az, hogy meglehetősen közel feküdtek a Birodalom központjához, ennek következtében ellenőrzésük jobban megvalósulhatott. Voltak azonban ennek pozitív oldalai is, s valószínűleg ez nagyobb szerepet játszott a kései „ébredésben”, mint a katonai ellenőrzés hatékonysága. A terület elhelyezkedésének köszönhetően ugyanis gazdaságilag meglehetősen fejlett volt, legalábbis összehasonlítva más balkáni területekkel. Kifejezetten érvényes ez az 1830-as évektől, amikor Moldva és Havasalföld árutermelése jószerivel elveszett a Birodalom számára. Ez a viszonylagos gazdasági prosperitás egészen a század hatvanas éveiiig tartott, amikor is Konstantinápoly brit befolyásra áttért a szabad kereskedelemre, és a céhes technikával termelő balkáni üzemek képtelenek voltak felvenni a versenyt a nyugati gyári termékekkel.

A bolgár nemzet önmeghatározása felé és egyben a bolgár területek egységesítése felé vezető úton az első jelentős lépés a bolgár exarchátus 1870-es felállítása volt, majd 1872-es különválása a konstantinápolyi patriarkátustól. Ez jelentős eredmény volt, amit főleg a bolgár nemzeti mozgalom azon szárnya ért el, amely tárgyalásos, diplomáciai úton kívánta megvalósítani nemzeti céljait. Ezzel szemben a másik, a forradalmi út hívei szabadcsapatokat, **csetákat** szerveztek (elsősorban Havasalföldön), és felkelés kirobbantásával kívánták függetlenségüket

kivívni. 1870-ben megalakították a Bolgár Forradalmi Bizottságot, amelynek deklarált célja az autonóm vagy független bolgár állam megteremtése, majd lehetőség szerint föderációra lépése volt Szerbiával, Görögországgal, Montenegróval és Romániával.

A balkáni népek összefogásnak gondolata nem volt új keletű. A korábbi századok során, valahányszor egy keresztény nagyhatalom jelent meg a Balkánon, mindannyiszor az oszmánok elleni felkelésre szólította fel a balkáni nemzeteket, s mint láttuk, ugyanezt tette az Etairia is. Később előbb a lengyel, majd a 48-as forradalmak után, az emigráns politikusok dolgoztak ki elképzeléseket a kis nemzetek összefogására (például Kossuth Duna-konföderációs tervzete). Az előzetes tapogatózások után a tárgyalások 1866-ban vezettek eredményre, amikor is a nagy, egységes balkáni állam legvérmesebb ellenzőjét, Ausztriát legyőzte Poroszország. Szerbia ekkor egyezményt írt alá Montenegróval, s tárgyalások folytak Bukaresttel, továbbá Görögországgal is. Végül azonban az eltérő érdekek miatt az összefogásból nem lett semmi.

Ami a bolgárokat illeti, amikor 1875-ben Bosznia-Hercegovinában kirobbant a felkelés, a Balkán-hegységnél, Bulgáriában is kitört a lázadás, amely azonban teljes kudarcba fűlt. Nem volt társadalmi bázisa, nem dolgozott ki agrárprogramot, az oszmán hatóságok könnyűszerrel elfojtották. Hogy ennek ellenére mégis érdemes megemlíteni, az tulajdonképpen a leverését követő kegyetlenkedésnek és az általa kiváltott általános európai felháborodásnak köszönhető. Az irreguláris oszmán csapatok (jórészt a korábbi oszmán–orosz háború nyomán áttelepített kaukázusi elemek) ugyanis rendkívüli kegyetlenkedést rendeztek a keresztény lakosság körében, s a mézszárlásokról készült fotók bejárták a világsajtót, és a sokkolt közvélemény által az európai kormányokat beavatkozásra kényszerítették.

Bulgáriában a berlini kongresszust követően, a nagyhatalmi megállapodás értelmében teljesen nyílt orosz befolyás érvényesült (a kongresszus 9 hónapnyi orosz megszállást engedélyezett Oroszországnak). Szentpétervár igyekezett szilárdan megvetni lábát a bolgár fejedelemségben, ami kezdetben sikerrel járt. Legjelentősebb és egyben legnyilvánvalóbb jele az orosz jelenlétnek a hadseregben uralkodó állapotok voltak. Orosz volt a hadügyminiszter, és minden, a századosi rangnál magasabb tiszti fokozat birtokosa. Az állam uralkodója **Battenberg Sándor**, hesseni herceg lett, aki szoros rokoni kapcsolatban állt mind a brit, mind az orosz dinasztiával. Sándor kezdetben teljesen oroszbarát politikát folytatott, de amikor 1885-ben, engedve az események sodrásának, élére állt az autonóm fejedelemséget Kelet-Ruméliával egyesíteni kívánó (azt voltaképp ki is kiáltó) mozgalomnak, szemben találta magát Oroszországgal. Cserébe viszont megnyerte Nagy-Britannia és a Monarchia támogatását. Mindazonáltal a két terület egyesítése háborúhoz vezetett Szerbiával, amiben általános meglepetésre a bolgárok legyőzték a szerb hadsereget. A helyzetet lényegében a román fejedelemségek mintájára kompromisszumos megoldással igyekeztek rendezni: Sándort a Porta öt évre kinevezte Kelet-Rumélia kormányzójává is, és elismerte a perszonáluniót. Bulgária szembefordulása Oroszországgal, amely nem nézte jó szemmel, hogy közreműködése nélkül érték el az egyesülést, módosította a nagyhatalmi egyensúlyt, hiszen a bolgár államot egyértelműen orosz befolyási övezetnek szánták. Ez a bolgár–orosz szembenállás egészen 1896-ig tartott, amikor is a nagyhatalmak elismerték Ferdinánd fejedelmet Bulgária uralkodójának, lényegében elismerve Bulgária egyesülését is.

A VILÁGHÁBORÚHOZ VEZETŐ ÚT

A félsziget történetének a 20. század első felében meghatározó eleme az állammal nem rendelkező népek által lakott területek (albánok, macedónok), illetve a nemzeti identitás nélküli népesség által lakott területek (macedónok és boszniai muzulmánok) hovatartozása feletti versengés.

Bosznia-Hercegovina esetében a nagyhatalmi érdek szinte kizárólag a Monarchia részéről mutatkozott. Bécs szeretett volna területi nyereségre szert tenni Lombardia és Velence elvesztéséért cserébe, és a hadsereg így akart hátszínigot biztosítani Dalmáciának. Emellett a területek megszerzésének vágya mögött ott motoszkált a prevenció szándéka, nevezetesen annak megakadályozása, hogy a tartományokat a szerbek szerezzék meg. Ismeretesek az ezzel kapcsolatos magyar dilemmák is. A magyar politikai elit attól tartott, hogy amennyiben Szerbia kapja meg Boszniát és Hercegovinát, nagy délszláv állam jön létre a határán, amely befolyást gyakorol az ország délszláv kisebbségeire. Ha viszont a Monarchiához kerül, a szláv népesség aránya növekszik meg drasztikusan.

A balkáni népek közül a szerbeknek és a horvátoknak volt céljuk a terület megszerzése. Amikor a tartományokat a Monarchia okkupálta, nagy ellenállást váltott ki a szerbek körében. Hogy Belgrád mégis „szó” nélkül beleegyezett, az főleg annak volt tulajdonítható, hogy a nagyhatalmi érdekszférák meghatározásakor Szerbiát Bécs vonzáskörzetébe utalták. A szerb berzenkedés oka elsősorban abban keresendő, hogy a területeket a majdani Nagy-Szerbia integráns részének tekintették, részben történelmi, de alapos etnikai érvekkel támasztva alá igényüket. A szerbekhez hasonlóan vélekedtek a horvátok is, akik szintén sajátjuknak érezték a tartományokat, ezért arra törekedtek, hogy a Monarchia átalakítása után a trialista alapon betagoló Horvátország részei legyenek ezek a tartományok is. Ezzel szemben a Monarchia a gordiuszi csomót úgy kívánta megoldani, hogy megpróbálkozott az önálló bosnyák nemzet kialakításával. E törekvés azonban nem járt sikerrel, valójában csak még összetettebbé tette az amúgy is bonyolult boszniai etnikai és hatalmi viszonyokat.

A másik balkáni tüzfészek **Macedónia**, ez a kb. 100 ezer négyzetkilométer nagyságú, etnikailag kevert földrajzi tájegység volt. A területek feletti teljes, vagy részleges hegemonia megszerzésére és államukhoz való csatolására szinte mindegyik nép igényt tartott. Legjobban a szerbek és a bolgárok kívánták a területet megszerezni, de a görögöknek is voltak ilyen törekvéseik, sőt az albánok Nagy-Albániáról kialakított elképzelésében is helyet kaptak macedón területek. A szerbek és bolgárok azzal érveltek, hogy a terület döntő többségét alkotó szláv népesség szerb, illetve bolgár származású, így jogos azon igényük, hogy a területet államukhoz csatolják. Emellett kétségtelen történeti érvekkel is alá lehetett támasztani igényüket (a görögöt is!). Elég, ha a Bizánci Birodalomra, *Szamuiló* középkori Bolgár Császársága vagy Szerbia *Dusán* császár alatti kiterjedésére gondolunk.

Ellentétben Boszniával és Hercegovinával, itt a különböző balkáni államok „nemzeti” érdekei mellett markánsan jelentkeztek a nagyhatalmi érdekek is. Mind Anglia, mind pedig Oroszország a tengerszorosokhoz való közelsége miatt tartotta fontosnak a területek sorsát. Nem véletlen, hogy Nagy-Bulgária megteremtésekor a Monarchia mellett éppen Anglia volt az, amely a legelőnkebben követelte a San Stefanó-i béke „újragondolását”.

A BALKÁN-HÁBORÚK

A macedón kérdés rendezésének igénye vezetett végül is a törökellenes felszabadító harc árca mögé bujtatott **balkáni háborúkhöz 1912–13-ban**.

Előzményei között feltétlenül meg kell említeni az Oszmán Birodalom immár évszázadok óta húzódo katonai, pénzügyi, igazgatási téren egyaránt jelentkező, és ekkorra tetőző válságát. Az *Abdülhamid* szultán diktatórikus kormányzásával szemben alkotmányosságot követelő „**ifjútorok**” mozgalom által kirobbantott forradalom 1908-ban csak tetézte azt. A Birodalom elleni fellépésre a nemzetközi körülmények is kedvezőek voltak. Bosznia-Hercegovina 1908-as Monarchia általi anektálásával véget ért az Ausztria–Magyarország és Oroszország közötti

békés együttműködés a Balkán vonatkozásában, amelyet a két uralkodó között 1897-ben kötött megállapodás garantált. Az annexió voltaképp felrúgta a status quót szavatoló egyezményt. Noha volt előzetes megállapodás a két hatalom között az annexióra vonatkozóan, mégis váratlanul, egyeztetés nélkül következett be. Szerbia, amely ekkor már nem tartozott a Monarchia hatalmi befolyása alá, és a Karađorđević-dinasztia hatalomra kerülését követően (1903), mind jobban Franciaország és Oroszország barátságát kereste, és ekkoriban éppen egy vámháború kellős közepén volt a Monarchiával, a lehető legélesebben reagált. Miután azonban nagyhatalmi partnere, Oroszország képtelen lett volna hathatós támogatást nyújtani, Belgrád kényszeredetten meghajolt a kész tények előtt.

Ezt követően a sértett Oroszország másként viszonyult a balkáni helyzethez, és visszatért a keleti kérdés rendezésének gondolatához, azaz az Oszmán Birodalom felbomlásának ötletéhez. Minden olyan politikát, törekvést támogatott, amely ezt a célt szolgálta. A térség iránt egyre nagyobb érdeklődést mutató Olaszországgal egyezményt írt alá, amelyben a felek kötelezték magukat, hogy Balkánnal kapcsolatos politikájukkal kapcsolatban egyeztetnek egymással. Nem csekély mértékben ez a megváltozott orosz hozzáállás tette lehetővé Olaszország számára, hogy sikerrel vívja meg **1911-ben** a Portával szemben az úgynevezett **tripoliszi olasz-török háborút**. Ezen túlmenően, Szentpétervár összefogásra szólította fel a balkáni nemzeteket. A felhívás eredetileg ugyan a Monarchia elleni egységfront kialakítását célozta, azonban az irányítás hamarosan kicsúszott az orosz diplomácia kezéből, és a balkáni államok magukhoz ragadták a kezdeményezést.

Előbb Bulgária és Szerbia kötött 1912 márciusában egyezményt katonai segítségnyújtásról a törökök elleni háború esetére (bolgárok 200, a szerbek 150 ezer katonával), „mellesleg” titkos záradékban rendezték a macedón területek egy részének felosztását is. Ezt követően 1912 májusában Görögország kötött hasonló megállapodást Bulgáriával (területi záradék nélkül), majd végül Montenegró előbb Szerbiával, majd később Bulgáriával is. Ily módon 1912 késő nyarára kialakult a török elleni háborúra, s bár a nagyhatalmak figyelmeztették a szövetségbe tömörült balkáni államokat, hogy ne kezdjenek hadműveletekbe az Oszmán Birodalom ellen, *október 8-án* Montenegró mégis *megettámadta az Oszmán Birodalmat*, a többi balkáni állam pedig csatlakozott hozzá.

Az erőfölény egyértelműen a balkáni koalíciónál volt. 700 ezer főnyi szövetséges haderő állt szemben a 340 ezer főnyi oszmán sereggel. Ráadásul a török kormány nem tudott tengeri úton sem csapatokat átdobni, mivel a görög flotta ellenőrizte a tengereket. A török vereséget látva a nagyhatalmak beavatkoztak, és 1913 májusában a harcok beszüntetésére szólították fel a hadviselő feleket. A háborút záró **londoni egyezmény** lényegében lezárta a majd 600 éves török balkáni jelenlétet. Az oszmán birtokok Konstantinápoly és környékére szorultak vissza. Bulgária megkapta Edirnet (Drinápolyt), Görögország pedig Krétát.

A győztes szövetségesek között azonban nem sokáig tartott az öröm. A gondot a macedón területek felosztása, s ebből kifolyólag az albán területek sorsa, pontosabban a független Albánia megalakítása jelentette. Görögország és Szerbia ugyanis a háborút megelőzően abból indultak ki, hogy az albán területeket egyszerűen felosztják maguk között. A szerb területi követelések macedón területek megszerzésén kívül az adriai-tengeri kijárat megszerzésére irányultak, lehetőleg Durrësinél. Azonban a nagyhatalmak, Olaszország és a Monarchia gátat akartak szabni a szerb törekvéseknek, és előbb a Török Birodalmon belüli autonóm albán területekről, majd független Albánia megalakításáról határoztak, minek következtében Szerbia és Görögország hoppon maradt. Az „elveszített” albán területekért cserébe a két állam Macedónia Bulgáriának juttatott területeiből kívánt nagyobb részt megszerezni magának.

Itt ismét a balkáni államok közötti erőegyensúlyról volt szó. Akárcsak 1878-ban, a San Stefanó-i béke által kreált Bulgária esetében, szomszédai most is tartottak *Bulgária túlzott megerősödésétől*. Egy valamiben azonban eltérő volt a mostani a 40 évvel korábbi helyzettel. A balkáni államok ugyanis nem vártak a nagyhatalmi beavatkozásra, saját kezükbe vették a túlzottan megerősödöttnek tartott társukkal szembeni fellépést. Szerbia és Görögország titkos egyezményt kötött a macedón területek egymás közötti felosztásáról és a háborús segítségnyújtásról. Kapcsolatban voltak Montenegróval, Romániával, sőt Törökországgal is.

Bulgária érezte a veszélyt, de úgy vélte, megelőző csapással sikerülhet biztosítani frissen szerzett területeit. Azonban csalatkoznia kellett számításaiban, és amikor *június 29–30-án* megtámadta Szerbiát és Görögországot, a nagyhatalmi támogató nélkül maradt Szófia ellen fellépett Montenegró, Románia, sőt Törökország is. Így a háború teljes kudarccal végződött Bulgária számára. A második balkáni háborút lezáró **bukaresti egyezményben** a győztesek, konkrétan Szerbia és Görögország felosztották egymás között Macedóniát. Ennek köszönhetően Szerbia megduplázta területeit, és elvetette a viszály magvait Bulgáriával.

Szerbia és Montenegró felosztották a Novi Pazar-i szandzsákat (a Monarchia 1908-ban az annexió után mondott le róla), Törökország visszaszerezte Edirné (Drinápolyt), Románia pedig megkapta Dél-Dobruzsát. A balkáni háborúk eredményeként, a korábban a teljes Balkán-félszigetet birtokló Oszmán Birodalom csak Konstantinápoly és Trákia egy részét tudta megtartani a Balkánon. Teljesült a nemzeti mozgalmak évszázados vágya, megszabadultak a török igtától. Mellesleg területileg megnagyobbodtak, jelentős lépést tettek etnikumaik egyesítése felé.

22. A MEDITERRÁN TÉRSÉG TÖRTÉNETE

22. 1. SPANYOLORSZÁG

A spanyol királyság a 18. század vége felé eredményes évszázadot tudhatott maga mögött. Az 1713-ban trónra került **Borbónok** (a Bourbon családnév kasztíliai változata) nagy lépéseket tettek az ország egységesítésére. A francia mintára központosított államigazgatás megfosztotta középkori eredetű privilégiumaiktól (a „fueróktól”) a Reconquista korának királyságait, amelyek egy része a mórok kiűzése után, a Habsburgok idején alkirályságok formájában létezett tovább. A 17. század gazdasági krízise, háborúi, járványai után az ország lakosság száma növekedett (1797: 10,7 millió fő), gazdasága a felzárkózás jeleit mutatta. A korszerűsítés a felvilágosodott abszolutizmus politikai keretében, jórészt a felvilágosodás eszméi jegyében folyt. *III. Károly* királysága (1759–1788) idején fölülről jelentős reformok indultak: csökkentek a kereskedelmet terhelő belső vámok, telepítések kezdődtek, utak épültek, eltörölték az állattenyésztőknek (Mesta) a földművelők érdekeit súlyosan sértő jogait.

A francia forradalom és a napóleoni háborúk – Az 1789–1799-es párizsi események kisugárzó hatása véget vetett ennek a tendenciának, egyben a két, Bourbonok kormányozta ország jó együttműködésének is. **IV. Károlynak** (1788–1808) gyökeresen megváltozott külső és belső adottságokkal kellett szembenéznie. Az apjánál jóval gyengébb képességű király befolyásos miniszterére, a királyné kegyencére, *Manuel Godoyra* támaszkodva lavírozott a korábbi egyensúlyából kibillent Európa államai és dinasztiái között. 1793 márciusában hadat üzent a francia Nemzeti Konventnek, csatlakozva az európai koalícióhoz. Ennek veresége után azonban kénytelen volt szövetséget kötni a párizsi Direktóriummal, hadba szállva Anglia ellen. Az újabb háborúk megrendítették az államkasszát: külső kölcsönökhöz és adóemeléshez kellett folyamodni.

Napóleon (immár császárként) a spanyol hadseregnek szerepet szánt Anglia és Portugália elleni felvonulásában. 1805-ben azonban az angolok a Trafalgar-foknál súlyos hajóvesztéssel járó vereséget mértek a francia és a spanyol flottára. Mivel Portugália nem csatlakozott a franciák hirdette európai kereskedelmi zárathoz („kontinentális blokád”), *Napóleon* 1807 októberében titkos szerződést kötött *IV. Károllyal* Portugália közös megszállásáról. Az ország középső részét Spanyolországnak ígérte. A 70 000 spanyol és 15 000 francia katona hadműveletének az angol csapatok megjelenése és a portugál lakosság ellenállása vetett véget. Ez mégis alkalmat adott arra, hogy *Napóleon* seregei a spanyol terület mind nagyobb részét birtokukba vegyék. Miután 1808 februárjában *Napóleon Murat* tábornokot *Spanyolország helytartójának* nevezte ki, márciusban a királyi udvar tartózkodási helyén, *Aranjuezben lázadás tört ki*. *Godoyt* kis híján meglincselték, *IV. Károly* pedig kénytelen volt lemondani fia, (*VII.*) *Ferdinánd* javára. Május elején *Napóleon* Madridba behatoló hadai a lakosság elkeseredett fegyveres ellenállásába ütköztek. Miután ezt (amint *Goya* festményei ábrázolják) véresen letörték, megkezdődött a spanyol nép több mint ötéves függetlenségi háborúja. Később *IV. Károly* visszavonta lemondását. Emiatt a francia császár őt és fiát, viszályuk elsimítása ürügyén Bayonne-ba hívta, kicsikarta együttes lemondásukat, foglyul ejtette őket, öccsét, *Josephet* pedig júliusban **I. József** (Jose) néven spanyol királlyá tette.

Napóleon azonban nem várt ellenállásba ütközött. A megszállók elleni harcra helyi junták alakultak; ezek igyekeztek egyesíteni erőiket. A nép is fegyvert ragadott, soraiból kivált vezetők (*Empecinado*, *Mina* stb.) irányításával, függetlenségi és vallásos eszmék jegyében, *Ferdinánd* királyságáért. Július 19-én *Bailén* mellett a spanyol *Castañas* tábornok csapatai megadásra kényszerítették a francia sereget. *Napóleon* kénytelen volt százezres haderőt adni *Murat* kezére, hogy legalább a legfontosabb körzetekben megszilárdítsa uralmát.

Két alkotmány – Bayona és Cádiz

A császár a bailéni vereség után Bayonne-ba hívta a vele együttműködni hajlandó személyiségeket. Ezek spanyol gyűlést alakítottak, és elfogadták az ún. **bayonai** (a Bayonne helységnevének kasztíliai változata) **alkotmányt**. Ez francia közjogi megoldásokat alkalmazott, spanyol tanácsadók javasolta változtatásokkal (például a katolikus államvallás elismerésével, minden más vallás tilalmával, a jövőendő gyűlés rendi jellegének megtartásával, az inkvizíció megőrzésével). Erre az alaptörvényre júliusban I. József is fölesküdt; a következő években ezen a jogalapon uralkodott spanyol földön. (Igaz: bátyja, *Napóleon Madridba érkezve* bizonyos cikkeket hatályon kívül helyezett: eltörölte az inkvizíciót, fölöslatta a szerzetesrendeket és a spanyol „*grandok*” kasztját). A francia vezetésű igazgatásban közreműködő politikusokat az ellentábor elítélően „*elfranciásodottaknak*” (*afrancesados*) nevezte.

Az ellenállók közben megalakult **Központi Juntája** Madrid elestével a déli *Sevillába* vonult vissza, majd Ferdinándra hivatkozó Régenstanácsot létesített, egyházi személyiségekből, tábornokokból és politikusokból. Az alkotmányozás ügyét viszont otthon az angol csapatok által birtokba vett *Cádizba* visszavonult szabadelvűek vették a kezükbe. Az **1810** szeptemberére összehívott **alkotmányozó nemzeti gyűlés** (*cortes*, magyarul *cortez*) a bayonaitól (és a Régenstanács szándékától) eltérően nem rendi gyűlés volt: a képviselők politikai irányzatuk szerinti csoportokat alakítottak. Nem szabályosan választották, de mivel a zűrzavaros időszakban a napóleoni megszállás sohasem volt hézagmentes, a cortesbe az ország szinte minden részéből jutottak el küldöttek. Három irányzat vitázott: a *reformerek*, akik magukat (először a történelemben) *liberálisoknak* nevezték; az abszolutizmushoz visszatérni kívánók (a többség adta ragadványnevükön „*rabszolgák*”); végül az „*amerikaiak*”, akiket elsősorban a tengerentúli birtokokon kezdődő nyugtalanság izgatott, és rendszerint a liberálisokkal szavaztak. A cortes korszerűsítő törvényalkotásai között volt a sajtószabadság kinyilvánítása, a holtkézi birtok és a földesúri szolgáltatások részleges eltörlése, az inkvizíció megszüntetése. Végül, hosszas viták után, **1812** márciusában bocsátották ki a **cádizi alkotmányt**.

Az alkotmány a szuverenitás letéteményesének „*a Spanyol Nemzetet*” nyilvánította. A kormányzás formáját az **örökletes monarchiában** jelölte meg, ahol a törvényhozás jogát az egykamarás cortes és a korlátozott hatáskörű király együtt gyakorolta. Eltörölte a céheket, a belső vármokot. Célul tűzte ki minden községben iskola alapítását, ahol az olvasás, az írás, a számolás és a katekizmus mellett „*az állampolgári kötelességekre*” is oktatni kell a gyermekeket. Minden spanyol jogot kapott rá, hogy írott vagy nyomtatott formában, cenzúra és korlátozás nélkül tegye közzé „*politikai eszméit*”.

A restauráció

Napóleon vereségével a megszállás rendszere összeomlott. **VII. Ferdinánd** (a nép ajkán a „*várva vár*”) 1814 márciusában hazatért és elfoglalta trónját. Több politikai csoport versengett a támogatásért. A *liberálisok* a cádizi alkotmány királyi szentesítését szorgalmazták. Az *abszolutisták* az ancien régime teljes visszaállítását javasolták, olyan királyi hatalommal, amelynek birtokosa cselekedeteiért csak Istennek felel. Az *újítók* az utóbbit támogatták, de bizonyos kiigazításokkal (egyets reformok bevezetése, korlátozott feladatkörű tanácsadó cortes összehívása). Támaszkodhatott a király a korábbi gerillamozgalom iránta elkötelezett tömegeire is. Miután a cádizi alkotmány ellenfelei április 12-én levéllel (a „*perzsák*” kiáltványa) fordultak hozzá, Ferdinánd az újítók elgondolását mondta magáénak, hogy utóbb megfélemezzen minden általuk ajánlott kiigazításról. **1814. május 4-i dekrétumában** „*semmisnek, minden tekintetben hatálytalanak és érvénytelenek*” nyilvánította a cádizi alkotmányt és a cortes minden

rendeletét. A távollétében kibontakozott színes politikai élet cselekvőivel szembeni megtorlás kezdetben korlátozottan ígérkezett. Letartóztattak 24, az alkotmány elfogadtatásában különösen aktív liberálist, a Régenstanács néhány tagját, az *afrancesadók* egy csoportját; néhány száz embert száműztek. Később az üldözés szélesedett, végül már a cádizi cortes mérsékelt ellenzékére és a gerillamozgalom egyes vezetőire is kiterjedt, mivel ők sem szívesen bújtak vissza a régi rend szűkké vált ruhájába. A kor abszolutista gondolkodásmódja a bajok forrását nem pusztán a francia forradalomban, hanem a számára a talajt előkészítő felvilágosodásban vélte meglelni. Ennek szellemében a király rendeletileg helyreállította a rendi intézményeket. A tiszti rangot ismét nemességhez kötötték (így a korona szembekerült a ragyogó teljesítményeket felmutató gerillavezetőkkel és közrendű tisztekkel). Visszaállították a holtkézi birtokokat és a földesúri szolgáltatásokat, a Szent Hivatalt (inkvizíció), a céheket, az egyházi intézmények és a kolostorok régi státusát és vagyonát. Az amerikai gyarmatok kezdődő függetlenségi mozgalmai miatt a represszió a hadsereget kevésbé érintette.

A restauráció ilyen módszere miatt a Ferdinánd személye iránt a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben és politikai körökben táplált messzemenő illúziók igen hamar eloszlottak. Ezeket dühös, a helyzetből eredően konspiratív szembenállás, majd zendülések sora váltotta föl. Ekkoriban született a **pronunciamiento** (politikai háttérű katonai megmozdulás) 19. századi jelensége és fogalma. Az ilyen zendülésekkel a katonaság nem saját politikai hatalmára törekedett, hanem meghatározott politikai csoport követeléseinek adott nyomatékot, s ha ezek teljesültek, visszavonult a laktanyákba. 1820 elején *Rafael Riego* ezredes cádizi pronunciamientójához csatlakoztak a király által leverésére küldött katonai erők. *Ferdinánd* rákényszerült, hogy visszaállítsa a cádizi alkotmányt és fölesküdjön rá, összehívja a cortes és alkotmányos kormányzást ígérjen.

Amerika függetlenné válása

A 18–19. század fordulóján kibontakozott észak-amerikai és európai forradalmi és háborús események, nemkülönben a spanyol monarchia 1808 és 1814 közötti válságos katonai és közjogi helyzete megkondította a vészharangot a spanyol világbirodalom fölött. A több irányból jövő külső hatások a tengerentúli birtokokon egy ideje már elindult folyamatoknak nyitottak szabadabb utat. A tengerentúl számos igazgatási egységében élő mintegy 17 millió ember társadalma etnikai és szociális téren erősen tagolt volt. A 3,2 millió „*fehér*” közül csak 150 000 volt „*félszigeti*” spanyol. Ők birtokolták a fontosabb tisztségeket, a legjobb gazdasági és katonai pozíciókat, és az anyaországi cortes-képviselést is. A többiek (a „*kreolokat*”) a transzatlanti kereskedelem madridi monopóliuma is nyomasztotta. Az ötmillió mesztic társadalmi emancipációt kívánt. A helyzetet a hétmilliónál több indián és a 700 000 néger (rabszolgák és szabadok) törekvései is bonyolították. A *Borbónok* „*eltűnése*” nyomán a rivális hatalmak ki akarták terjeszteni hatalmukat a spanyol tengerentúlra is. A britek megpróbálták elfoglalni a mai Argentína és Uruguay területét, de ezt a törekvésüket helyi erők visszaverték. I. José és a cádizi cortes egyaránt elküldték megbízottaikat az Újvilágba. A mozgalmak három fő gócéban (Mexikó, La Plata és Új-Granada) a függetlenségi harc eredetileg nem a spanyol dinasztia, hanem a madridi trónbitorló ellen indult: itt is junták alakultak, Ferdinánd nevével a zászlaikon. Az **első független államot**, egyszersmind az első köztársaságot átmenetileg **Venezuelában** kiáltotta ki **Simón Bolívar**. Különböző tartós vagy átmeneti állami képződmények keletkeztek. 1815-ben, hazatérése után Ferdinánd tízezres hadsereget küldött a tengerentúlra, hogy visszaszerezze ottani hatalmát. 1816-ban egy történelmi pillanatra ez sikerülni látszott. Ahhoz azonban, hogy az 1808 óta kibontakozott óriási erőket itt is visszagyömöszölje a régi zsákba, ez az erő kevés volt. Nyolc évés,

hullámozó sikerű küzdelemben, ahol immár a latin-amerikai „*patrióták*” és a „*royalisták*” álltak szemben, az Újvilág egykori alkirályságai **1824-re kivívták függetlenségüket**. A spanyol visszatérés esélyeit semmivé tette egy új, erős kontinentális hatalom, az Egyesült Államok megjelenése, amelynek kormánya a **Monroe-elvben (1823)** kimondta, hogy „*Amerika az amerikaiaké*”. A Birodalom túlnyomó részének elvesztése a következő másfél évszázadban mázsás súllyal nehezedett a spanyol közgondolkodásra.

A **három liberális év** – Az 1820-as alkotmányos fordulat ingatag talajon állt. Az előtérbe került liberálisok erői megoszlottak. A mérsékelt „*1812-esek*” beérték a cádizi alkotmány helyreállításával, és jó kapcsolatra törekedtek a monarchiával. Ezt szükségessé tette, hogy az alkotmány a kormány kinevezését a király hatáskörébe utalta. A „*rajongók*” (*exaltados*) az 1814-es tapasztalat alapján korlátozni igyekeztek a királyi jogköröket. Az első két alkotmányos évben a mérsékelt kormányoztak. Igyekeztek mozgásba hozni a földpiacot, a megműveletlen földeknek és a királyi birtokok egy részének árverésre bocsátásával. A cádizi törvények érvényesítése során azonban két tűz közé szorultak. A király, a hivatali apparátusra támaszkodva, az első perctől konspirált ellenük, míg a „*rajongók*” szították a nép elégedetlenségét. A létrehozott *Királyi Gárda* bevetésével **Ferdinánd 1822-ben megkísérelte visszaállítani abszolút hatalmát**, de a rendszer védelmére létrehozott milíciák visszaverték kísérletét, elősegítve a „*rajongók*” kormányra jutását. Ekkor a király titokban a Szent Szövetséghez folyamodott segítségért, amely veronai kongresszusán a francia királyságot kérte föl a király korábbi jogaiba való visszahelyezésére. *XVIII. Lajos* 90 000 katonát küldött a félszigetre, akikhez csatlakozott a royalisták 30 000 embere. Így ért véget a három alkotmányos év. A cádizi alkotmányt és törvényeket ismét eltörölték. A király némely tanácsosai által javasolt „*oktrojált alkotmány*” meghirdetésére nem került sor, a választott cortest megszüntették. *Riego* ezredest fölakasztották. Az Antiguó Régimen szinte minden intézményét restaurálták.

A „*baljós évtized*”

Az 1815-ösnél is szélesebb körű megtorlás következett. Az ezt követő években a király megpróbált a felélesztett 1808 előtti Tanácsokra (minisztériumok) támaszkodva kormányozni, de utóbb a királyi kabinet titkárságát tette a legfőbb, közvetlenül általa irányított intézkedő szervvé.

Ennek a rendszernek a tarthatatlanságát rövidesen több tényező is nyilvánvalóvá tette. A kincstár kiürült, Ferdinánd fölfüggesztette a külföldi hitelek kamatainak a fizetését, mire elzárultak a hitel forrásai. Az emiatt szükséges pénzügyi reform miatt a király szembekerült az abszolutista erők zömével. Ellensúlyként **1824-ben amnesztiát** hirdetett, mérsékelt liberálisokat, sőt afrancesadókat vont be a kormányzásba.

Gazdaságilag az évtized nem volt teljesen terméketlen. Ekkor lépett a színre először a gyarapodó polgárság, politikusai gazdasági kormányozásokhoz jutottak. 1829-ben megszületett a kereskedés törvényes kereteit szabályozó törvény. 1830-ban létrejött az első nagy pénzügyintézet, a *San Fernando Bank*, és megrendezték az első ipari vásárt; kibocsátották a bányatörvényt és megalakult a madridi tőzsde. Bejöttek az országba az első korszerű gépek.

Progresszisták és mérsékelték küzdelme – Ferdinánd uralkodásának utolsó éveire az európai politikai színtér jelentősen átrendeződött. Franciaországban *X. Károly* hatalmát 1830-ban *Lajos Fülöp* liberális „*polgárkirálysága*” váltotta föl, javítva a spanyol liberálisok pozícióit. Ezt a tendenciát erősítette, hogy kieleződött a trónutódlás kérdése. VII. Ferdinánd negyedik házasságában (a Borbón-dinasztia nápolyi ágából származó *Maria Cristinával*) két leánygyermek született. Az idősebb, *Izabella* trónöröklését azonban *Ferdinánd* öccse, *Károly* megtámadta, azzal, hogy az 1789-es *pragmatica sancti*ót a francia forradalom okozta zavarban nem hirdették

ki szabályosan. 1833-ban, *Ferdinánd* halálakor nagyobbik, hároméves lányát **II. Izabella** néven királyné koronázták, *María Cristina* régenssége mellett. A „**karlisták**”, akiknek fő bázisa a Baszkföldön és Navarrában volt, erre polgárháborút indítottak. Mivel az abszolutisták zömmel *Károly* mellett foglaltak állást, *María Cristina* kénytelen volt a liberálisokra támaszkodni. Első kiáltványában még megpróbálta kisebb igazgatási reform ígéretével elhárítani a mélyebb változtatásokat. Később kidolgoztatta az 1834-ben kibocsátott, **Királyi Statútum** nevet viselő, igen korlátozott alkotmányt. A kétkamarás cortes tagjainak jelentős részét a királynő jelölhette ki, a másik részt a lakosság 0,15 százaléka (a 12 000 realnál több adót fizető 16 000 fő) választhatta. A Statútum nagy csalódást keltett, a provinciákban sokhelyütt „*progresszista*” junták alakultak, amelyek kezükbe vették az ügyek intézését.

A régensnő 1835 őszén, a helyzetet mentendő, *Juan Álvarez Mendizábal*, a három liberális év egyik politikusát kérte föl kormányalakításra. A gazdag polgári családból származó államférfi nagy energiával látott munkához. Bevezette a kötelező sorkatonai szolgálatot, ismét eltörölte a tiszti ranghoz szükséges nemességi igazolást. Csökkentette a választójog eléréséhez szükséges adóküszöböt, a szavazók száma a lakosság 2,2 százalékára nőtt. Legjelentősebb tette az ún. **dezamortizáció** radikális elindítása volt. Egyházi és faluközösségi földek kisajátításával és árverésre bocsátásával egyszerre teremtett komoly, jelentős hitel alapjául szolgálható földalapot, és hozta rendbe az államháztartás kasszáját. Mivel a földművesek helyzete csak szerény földvásárlást tett lehetővé, a piacra került földek nagyjából a városi polgárság, a bankok és a korszerűbb gazdálkodásra hajlamos földbirtokosok kezébe kerültek. (A kisajátítás miatt a Szentszék megszakította a kapcsolatot a spanyol kormánnyal.)

Az alkotmányos rendszer híveinek **1836.** augusztusi **La Granja-i felkelése** átmenetileg újra kikényszerítette a cádizi alkotmány visszaállítását, majd 1837-ben új alkotmányt fogadtak el. Ez kétkamarás cortest hozott létre, és előírta választott helyi önkormányzatok létesítését. Kompromisszum volt ez, amelyet a „*mérsékelt*” a változások elviselhető maximumának, a *progresszisták* pedig elengedhetetlen minimumának tekintettek. Ettől kezdve Spanyolországban folyamatossá vált az (ilyen vagy amolyan, olykor fegyveres összecsapásokkal tarkított) alkotmányos kormányzás. A karlisták katonai offenzívával válaszoltak. Ezt azonban *Baldomero Espartero*, az alacsony sorból jött nagy tehetségű hadvezér 1839-ben kudarcra kárhajtotta. *Don Carlos* külföldre menekült, lezárult az első karlista háború.

A progresszista Espartero előtérbe kerülése és *María Cristina* „*mérsékelt*” lépései konfliktusra vezettek, amely a helyi önkormányzatokról szóló, centralizáló szellemű 1840-es királyi rendelet kapcsán forradalmi mozgalomba torkollott. A régensnő kénytelen volt Esparterót megbízni a kormányalakítással, majd lemondott, és régensként is a tábornok lépett a helyébe. Az 1840–1843-as progresszista kormányzás ismét megnyitotta bizonyos, 1812-ben és 1820-ban elindult változások útját. Választójogi törvénye félmillióra emelte a szavazójogosultak számát. Eltörölték a cenzúrát.

A progresszista kormányzat hamarosan nagy nehézségekbe ütközött. Az államháztartás nagy hiányára nem talált megoldást. Az irányzat radikális szárnya fellépett Espartero perszonalista módszerei ellen. Katalóniában a textilipar válsága nyomán kirobbantak a munkásság első nagy munkabeszüntetései. 1843-ban a mérsékeltékhez tartozó **Ramón Narváez tábornok katonai felkelése** Madrid elfoglalásával végződött. II. Izabellát nagykorúnak nyilvánították, véget ért a regencia korszaka. Az új időszak politikai kulcsembere Narváez lett.

Az „izabelliánus” korszak

Az 1844–1854 közötti évtized konzervatív–centralista irányú kormányzata az 1845-ben kibocsátott újabb alkotmány révén korlátozta a politikai részvételt. Sikerült viszont a trón, a hadsereg és az egyház összefogásával egyfajta nyugalmat teremtenie. Ezen a hatalom éberem örködött: 1844-ben létrehozták a *Guardia Civilt* (csendőrség). A progresszizmus gyengülésére utalt az 1848-as európai forradalmakra reagáló megmozdulások erőtlensége is. A törvényhozás eközben utat nyitott az üzleti tevékenységnek, biztosítva az iparúzés szabadságát. 1845-ben korszerűbb polgári és büntetőtörvénykönyv született, egyszerűsítették az adórendszert. Megkezdődött az új spanyol iskolarendszer kialakítása. 1851-ben helyreállt a kapcsolat a Szentszékkal. A kormányzás a legmérsékeltebb progresszisták és a korszerűsítésnek elkötelezett mérsékeltek együttműködésén alapult. Mindez a spanyol társadalom jelentős átrétegződését tükrözte. A nemesség 1836-ban végleg elvesztette minden hűbéri eredetű privilégiumát; legdinamikusabb csoportjai fokozatosan az új, polgári elit részévé váltak, noha a nagy latifundiumok, főleg az ország déli részén nagy befolyást biztosítottak birtokosaiknak. Az olcsó bérmunkaerő bősége nem kényszerítette korszerűsítésre a külterjesen művelt nagybirtokok gazdáit. Ugyanez mondható el az ipari fejlődésről, amely tőke és széles belső piac híján erősen elmaradt az európai mögött. 1832 után azonban meggyorsult a gőzenergia hasznosítása, megkezdődött a kézi munka lassú visszaszorulása. Fellendült a baszkföldi kohászat, a katalán textilipar, az asztúriai szénbányászat. Ekkor kezdett komolyabban érdeklődni a spanyol piac iránt a külföldi (francia, belga, német és angol) tőke. Míg 1851-ben 94 százaléka francia volt, a hetvenes évekre ez 44 százaléka csökkent (43% már brit). A külkereskedelem 1850 és 1864 között jóval több, mint kétszeresére nőtt. Ugyanebben az időszakban bontakozott ki a vasútépítő láz. Az 1850-es 28 kilométerrel szemben 1865-ben már 4826 km volt a vasúti pályák hossza. Nőtt a gazdaság hiteligénye is. A negyvenes években a *San Fernando Bank* mellé fölzárkózott a madridi II. Izabella, és a katalán vállalkozók igényeit kielégítő *Barcelonai Bank*. Gyorsan szélesedett a helyi pénzintézetek hálózata is, amelyek a tőkehiány közepette fontos szerepet játszottak a lakossági megtakarítások összegyűjtésével.

Az újonnan létrejött *munkásság* helyzete rendkívül rossz volt. Az üzemekben a munkaidő a 14 órát is elérte, alig elviselhető munkakörülmények közepette. Szervezkedésekre és tiltakozó megmozdulásokra főleg az ipar legnagyobb koncentrációjának a körzeteiben került sor. Itt jelentek meg az első munkás kiadványok, újságok és röplapok is. A munkásmozgalom nemzetközi trendjeinek spanyolországi átvévése csak 1864-től, a Nemzetközi Munkásszövetség („*I. Internacionálé*”) megalakulása után mutatkozott. Akkor gyors egymásutánban megjelentek az anarchizmus és a marxista irányzat követői is, szélesedett a szervezkedés.

Az izabelliánus kormányzat törekvései, a politikai erők új megoszlása – Az 1843-ban keletkezett rendszer az '50-es évek közepére sokat veszített tekintélyéből. A vasútépítéseket kísérő súlyos korrupció, a parlament fokozódó kikapcsolása, majd Narváez lemondása ismét meggyengítette a mérsékeltek táborát. **1854** júniusában **Leopoldo O'Donnell tábornok katonai felkelése** nagy tömegtámogatással kerekedett felül. A győztes erők programja (a **Manzanaresi Kiáltvány**) a korábbi progresszisták és mérsékeltek egymáshoz közelítő csoportjainak a nézeteit tükrözte: alkotmányos tisztaságot, decentralizációt követelt. (A kiáltvány szerkesztőjeként lépett a politika előterébe a századvég legnagyobb spanyol politikusa, *Antonio Cánovas del Castillo*.) Ekkoriban zajlott le a dezamortizáció utolsó nagy hulláma is. 1855-ben *Francisco Pi i Margall* javaslatára elfogadták az **első munkaügyi törvényt**. Az 1854-es cortes-választáson új párt mutatkozott be, a Liberális Szövetség (Unión Liberal – UL). Ez nem annyira doktriner, inkább

pragmatikus és eklektikus nézeteivel a korábbi progresszista–mérsékelt ellentét áthidalására törekedett. Ebből a gyűjtőpártból nő majd ki 1875 után mind a konzervatív, mind a liberális párt.

Az 1854-es fordulatot követő „**két progresszista évben**” születtek ugyan merész reformtervek, sőt egy valóban korszerű alkotmányszöveg és a földbirtokosi dezamortizáció nagy ívű terve is, ezek bevezetésére azonban a kormányszatnak nem volt ereje. A királyi udvar és az egyház összefogásával, az ország első általános (barcelonai) sztrájkja, valamint a nemzeti milícia és a hadsereg közti összecsapás hatására ismét a mérsékelt liberálisok kerültek hosszabb időre kormányra. Ezúttal, a gyorsuló kapitalista fejlődés jegyében, igyekeztek jobban egyeztetni az érdekeket, ragaszkodni a parlamenti formákhoz, bár ezek értékét az ismét megnövelt cenzus és az immár állandósult tömeges választási visszaélések csorbították. A progresszisták radikális szárnyán létrejött a demokraták, illetve a republikánusok csoportja.

Ebben az időszakban a kormányzat megkísérelte reaktiválni az ország gyarmatpolitikáját. Néhány évre sikerült ismét birtokba venni Santo Domingót, kisebb pozíciókat nyerni Marokkóban. A kormány egy ideig részt vett *III. Napóleon* mexikói kalandjában, eredménytelen expedíciós hadjáratot indított Indokínában. Ez a törekvés, Marokkót leszámítva, utóbb teljesen elhalt.

Az Izabella-korszak utolsó évtizede

Az 1860-as években, noha a gazdaság eleinte kielégítően fejlődött, halmozódtak a kormányzat nehézségei. 1861-ben Andalúziában parasztfelkelés robbant ki. 1864–1865-ben Narváez újabb kormánya a rendcsinálás jegyében le akarta törni az egyetemek tiltakozását az ellen, hogy kimondták a katolikus nevelés kizárólagosságát az elemi és középiskolákban. Ez heves diáktüntetéshez, a **Szent Dániel-napi vérengzéshez** és Narváez bukásához vezetett. Később, az amerikai polgárháború miatt magasra szökött a gyapot ára, hosszú recessziót okozva a katalán textiliparban. Átmenetileg megszakadt a vasútépítő láz is, mivel a vasutak nem tudták fizetni a fölvevő hitelek kamatait. 1866-ban a bankok befagyasztották minden kifizetést. 1867-ben és 1868-ban igen rossz termést takarítottak be. Az udvar újra Narváezt kérte föl a kormányzásra, aki a kemény kéz politikáját próbálta alkalmazni. Ez váltotta ki az UL derékhadának a csatlakozását a progresszistákhoz és a demokratákhoz az 1867-es ostendei paktum keretében, amely célul tűzte ki II. Izabella és a Borbón-dinasztia eltávolítását. *Francisco Serrano* tábornok Cádizból indult felkelő csapatainak győzelme után, 1868 szeptemberében a királynő fiával, *Alfonzzal* Franciaországba menekült. A Borbónokat detronizálták, uralmuk másodszor is megszakadt.

A forradalom kirobbanásának és kezdeti békés lefolyásának okai között, a nyilvánvaló gazdasági tényezők mellett jelentős volt, hogy a korona mindvégig gátat emelt azoknak a reformoknak, amelyek szélesebb rétegek politikai részvételét, szilárdabb társadalmi konszenzust tettek volna lehetővé. Ez az ellenállás az időnként kormányra jutott progresszisták reformtörekvéseit is kudarcra kárhoztatta.

A „**hat forradalmas év**” – Az országban mindenütt forradalmi bizottságok alakultak. A közbizalmi cezurát először az első ideiglenes kormány (1868–1869) hidalta át. Ez meghirdette a „*feladatukat elvégzett*” junták föloszlatását, engedélyezte a munkás szervezkedést, föloszlatta az 1837 után alakult szerzetesrendeket, kimondta a vallásgyakorlás és az oktatás szabadságát, az általános választójogot, és összehívta az **alkotmányozó cortest**. Az újonnan választott cortesben republikánusok és konzervatív monarchisták, föderalista szocialisták, szabadgondolkodók és klerikálisok vitatták meg az új alkotmány szövegét. Ez az államformát demokratikus, parlamentáris és örökletes monarchiaként határozta meg. A törvényhozást a cortes jogává tette, amelyet a király föloszlatott, de nem szüneteltethetett. Első ízben kerültek megfogalmazásra

széleskörű emberi szabadságjogok: a személyi szabadság, az otthon és a levéltitok sérthetlensége, gyülekezési, egyesülési, sajtó-, vallás- és oktatási szabadság. A trónra a Savoyai-házból való *Amadeo* herceget hívták meg, aki 1870 decemberében érkezett Madridba. A bonyolult spanyol politikai kulisszák között azonban nem igen ismerte ki magát. A köztársaságiak és Alfonz hívei is támadták. 1872-ben a karlisták is újra kezdték a polgárháborút, mivel esélyt láttak a helyzetben. 1873 januárjában Amadeo lemondott a trónról, és elhagyta az országot. A cortes elfogadta a lemondását, és kikiáltotta a **köztársaságot**.

A köztársaság 11 hónapja alatt négy elnök követte egymást. Közülük a második, *Pi i Margall* beterveztette a cortes elé egy új, **köztársasági–föderális alkotmány tervezetét**. Ez az országot 17 egyenjogú (15 félszigeti és két karibi) „*államra*” (tartományra) tagolta, eleget téve a régiók önkormányzati igényének. Kimondta az egyház és az állam elválasztását. Az alkotmány bevezetésére a kirobbant belháborús események miatt nem került sor. Az anarchista „*kantonalisták*” alulról felépülő konföderális államberendezkedést követeltek, a mediterrán partvidék több városát fegyveresen birtokukba véve. Északról a karlisták fenyegettek. A nyugtalanság aláasta a köztársaság tekintélyét. 1874. december végén *Martínez Campos* tábornok sargentói pronunciamientója utat nyitott az újabb Borbón-restaurációnak.

A restauráció rendszere

A Restauráció igazi építőmestere nem a tábornok volt. A brit emigrációban tartózkodó *XII. Alfonz*t, *Izabella* fiát *Cánovas del Castillo* készítette föl a kormányzásra. (A népszerűtlen *Izabella* visszatérését a trónra megakadályozta.) Az általa fogalmazott „**sandhursti kiáltvány**” szellemében a király hazatérését szinte semmilyen megtorlás nem kísérte. Az új szisztéma az Unión Liberal örököséként fellépő két dinasztikus párt, a konzervatívok és a liberálisok békés váltógazdálkodásán alapult. (Az előbbi elismert vezére *Cánovas* volt, az utóbbié a forradalmi időszak egyik politikusa, *Práxedes Mateo Sagasta*.) Az **1876-os alkotmány** az 1845-ös „*mérsékelt*” és az 1869-es „*forradalmi*” alkotmány megoldásait vegyítette, az előzők némi túlsúlyával. A szuverenitást megosztotta a cortes és a király között. A kétkamarás cortes képviselőházának tagjait választották: a szenátorokat a király nevezte ki, választották vagy születési jogon lettek azzá. A vallásszabadság helyett a „*vallási türelem*” elvét mondták ki. (Nyilvánosan csak a katolikus államvallást lehetett gyakorolni, de otthonában mindenki szabadon követhette a vallását.) Meghirdették az oktatás szabadságát, de a többség elvetette a kötelező elemi iskolai oktatást.

A restauráció rendszere mintegy húsz éves nyugodtabb periódust biztosított a spanyol fejlődéshez. Gazdaságilag ez az ország némi felzárkózását hozta, a burzsoázia döntő erővé válását, erőteljes urbanizációt, a szellemi élet fölélnkülését. Politikai téren a stabilitás ára a „**kacikizmus**” gyakorlata volt. A kormány kinevezése és felmentése a király feladata volt. Ha ennek a szükségessége fölmerült, a király kinevezte az addigi ellenzéki párt vezetőjét, az megszervezte az új választást és a helyi hatalmasságok („*kacikák*”) döntő segítségével, többnyire a választási eredmények meghamisításával, óriási, a stabil kormányzáshoz előnyös többséget szerzett. A caciquismo rendszerét, morális züllesztő hatása miatt, a közélet fontos szereplői ostromozták, az „*újjaszületés*” (regeneráció) eszméje jegyében. Legkiemelkedőbb képviselőjük a polihistor *Joaquín Costa* volt.

Az így kialakult politikai rendszer nyugalmat sugallt, erős konszenzust keltett. A meghirdetett szabadságjogok szűkösségét elviselhetőbbé tette a korlátozások nagyvonalú kezelése. A politikai munkásszervezkedés tilalma dacára 1879-ben *Pablo Iglesias* és *Jaime Vera* vezetésével létrejött, és nyolc éven át így küzdött legalizálásáért a *Spanyol Szocialista Munkáspárt*. A betiltott

protestáns publicitás dacára 1880-ban a kálvinisták már nyilvános zsinatot tarthattak. Az egyetemekről a restauráció első hónapjaiban elbocsátott professzorok később, *Francisco Giner de los Ríos* vezetésével létrehozhatták a *Szabad Oktatás Intézetét*, egyfajta erős ellenkultúra fellegváraként. Utóbb, liberális kormányok éveiben helyreállították a sajtószabadságot (1883), kiszélesítették az egyesülési jogot (1887), 1890-ben pedig visszatértek az 1869-es szélesebb választójoghoz.

1878-ban összehangolt hadműveletekkel sikerült végleg lezárni a karlista polgárháborút. Cánovas a bosszú helyett lehetővé tette a karlisták beilleszkedését a parlamenti rendszerbe.

Cánovas, az ország korlátozott erejének tudatában, távol tartotta az országot a kor nemzetközi konfliktusaitól. Egyetlen fontos külpolitikai szereplése az 1880-as madridi Marokkó-konferenciához fűződött, ahol biztosította Spanyolország egyenlő jogait az ércekben gazdag észak-afrikai területen.

A rendszer nagy megrázkódtatása volt a súlyosan tüdőbeteg *XII. Alfonz* 1885-ben bekövetkezett halála. Fia, **XIII. Alfonz** csak hónapokkal később jött a világra. Ismét régensrendszer jött létre, az özvegy királyné, a Habsburg-házból való *María Cristina* régensségével.

A restauráció gazdasága – A Cánovas fémjelzte korszak legmaradandóbb vívmánya az volt, hogy (részben az európai gazdasági pangás éveiben) spanyol viszonylatban jelentős korszerűsítést tudott elindítani. Igaz, 1877-ben az aktív lakosság 70 százaléka még a mezőgazdaságban dolgozott (1900: 66%), de az ipari foglalkoztatottaké ebben az időszakban 12,5-ről 13,5 százalékra, a szolgáltatások dolgozóié 17-ről 26 százalékra nőtt. A legrohamosabb a vas-, az érc- és a higanybányászat növekedése volt. A kohászat különböző mértékben feldolgozott termékeinek kétharmadát exportálták. Az északi hajógyártás gyors fejlődése mellett a katalán textilipar fellendülése volt a legjelentősebb: a gyapotbehozatal háromszorosára nőtt, a gyapjúkereskedelmet pedig az állam monopolizálta. Itt ugrásszerű volt az üzemi koncentráció: a textilipar kis műhelyei javarészt kiszorultak. A külkereskedelem 1860 és 1900 között megháromszorozódott.

A fellendülés motorja a közlekedés, a hírközlés és a pénzügyi szolgáltatások előrehaladása volt. Ekkor épültek ki a vasút fontosabb szárnyvonalai. Nagymértékben fejlődött a posta, a távírószolgáltatás. A nagyobb városokban kiépülőben volt a villanyvilágítás, néhány helyen a villamosközlekedés. Nagy vásárcsarnokok épültek. Mindez a bankrendszer rohamos terjeszkedésével átalakította a fogyasztás szokásait, az élet mindennapjait, a szórakozás, a művelődés formáit, az öltözködést, mindenekelett a városokban. Madrid hatalmas igazgatási és kulturális központtá fejlődött. Nőtt viszont a különbség a fejlett és a fejletlen körzetek között.

A restauráció ellentmondásai – A restauráció rendszere keretet biztosított bizonyos, a spanyol társadalomban rejlő lehetőségek kibontakozásához. Ez a fejlődés azonban hamarosan olyan erőket hozott a felszínre, amelyek mozgása feszegette a Cánovas tervezte intézményi kereteket.

Az ipari és a pénzügyi fejlődés legkedvezőbb feltételei természeti és történelmi adottságok folytán nem az ország középső területein, hanem a **katalán és a baszk nemzeti kisebbség** lakta keleti és északkeleti periferián jöttek létre. Ezek nemzeti öntudatra ébredése és erősödő önkormányzati törekvése elfogadhatatlan volt a mereven centralista kasztíliai elit számára. A létrejövő kisebbségi civil és politikai szervezetek és a kormányzat között egyre feszültebb viszony alakult ki. Ez a feszültség a konzervatív–liberális vetélkedés mellett új ütközési pontokat hozott létre.

Elszakadási törekvések mutatkoztak az ország megmaradt **gyarmatain** (Kuba, Fülöp-szigetek, Puerto Rico). A madridi kormányzat a nádcukor és a gyapot olcsó behozatalát csak a kereskedelmet monopolizáló törvénnyel tudta biztosítani, ami a gyarmatok kreol birtokosait és

kereskedőit megfosztotta a közeli észak-amerikai piacon elérhető nagyobb haszontól. Emiatt 1868 októberében, az Izabellát eltávolító forradalom után Kubában fegyveres függetlenségi harc kezdődött. Ez ugyan 1879-ben kompromisszummal ért véget (zanjóni béke), de a messzebb látó politikusok autonómia-tervezetének bukása után, 1895-ben a felkelés kiújult, leplezett észak-amerikai segítséggel.

Az ipar fejlődése és a mezőgazdasági bérmunka általánossá válása többmillió bérmunkásréteget hozott létre, amelyet közjogi helyzete nagymértékben megfosztott az érdekvédelmi és politikai küzdelem lehetőségétől. Részben emiatt nyert teret a marxi ihletésű szocialista irányzat mellett az anarchista áramlat, amely a terror módszerét is alkalmazta az emancipációért vívott küzdelemben. Az 1890-es évek terrorcselekményei (1897-ben anarchista merénylő ölte meg Cánovast is) és a munkásmozgalmat általában sújtó durva rendőri atrocitások rendkívül feszült szociális harcokat eredményeztek, amelyek többször véres leszámolásba torkolltak.

A „katasztrófa” és következménye

A restauráció rendszerének ellentmondásait **1898-ban** tetézte az **Egyesült Államokkal kiobbant konfliktus**, amely a kubai és a távol-keleti vizeken a spanyol flotta szinte teljes pusztulásához és (a marokkói birtokok kivételével) a még megmaradt jelentősebb gyarmatok elvesztéséhez vezetett. A párizsi béke nyomán Madridnak le kellett mondania kubai felségjogairól; átengednie az USA-nak Puerto Ricót és a Fülöp-szigeteket. A közvélemény által „*Katasztrófának*” (Desastre) nevezett esemény felelőseinek meddő keresése évtizedeken át mindinkább elmérgesedő politikai és szellemi szembenállást eredményezett. Az egyik tábor a spanyol gyengeség és a vereség okát továbbra is a korszerű európai fejlődéstől való el- és leszakadásban, a másik az ősi spanyol értékektől való elkanyarodásban vélte fölfedezni. Ezt a vitát a legnagyobb erővel a szellemi alkotók egy csoportja, az ún. ’98-as nemzedék életműve hordozta. Legjelentősebb filozófusuk, *Miguel de Unamuno* alapozta meg az egzisztencializmus spanyol irányzatát.

1902-ben XIII. Alfonz nagykorúságával véget ért a régenség. A trónralépett fiatal király brit hercegnőt vett feleségül. Esküvői menetükre egy merénylő bombát dobott; számos halott és sebesült között a királyi pár sértetlen maradt.

A 20. század elején a konzervatív és a liberális politikusok újabb nemzedéke próbálkozott azokkal a **reformokkal**, amelyek a restauráció mind bizonytalanabbá váló építményét megtámaszthatták. A konzervatív *Antonio Maura* közigazgatási és választási törvényével a kacikizmus megszüntetését próbálta elérni. Megkísérelte beszüntetni a rendőrség indokolatlan beavatkozásait a munkáltatók és munkásaik munkaügyi összeütközéseibe. A katalán autonómia mérsékelt változatával a nemzetiségi probléma méregfogát akarta kihúzni. Javaslatai az ellenérdekelt erők obstrukciója miatt csak részben valósultak meg. A liberálisok (*José Canalejas* és mások) a vallási–egyházi elemekkel telített spanyol állami élet és oktatás laicizálását tűzték ki célul. A szocialisták, miután létrejött a *szocialista–köztársasági blokk*, 1910-ben juttatták be első képviselőjüket, *Iglesias*t a cortesbe. Az Általános Munkásszövetség révén bekapcsolódtak a miniszteriális szintű Szociális Reformintézet munkájába is (1904). Az anarchisták, miután merénylettaktikájuk nem hozta meg a várt eredményt, új, szakszervezeti központ (Országos Munkakonföderáció) alakításával kíséreltek meg tömegtámogatást szerezni (anarcho-szindikalizmus).

Gazdaságilag ezek az évek a mezőgazdaság szerkezetének eltolódását hozták. Kuba elvesztése miatt a kormány kénytelen volt erőteljesen támogatni a cukorrépa termelését. A ga-

bonatermelés rovására nőtt az olíva-, illetve a szőlő- és gyümölcstermesztés. A nagyipar gyorsuló fejlődésén belül erősödött a hadiipar.

A tragikus hét

Kuba elvesztése után a spanyol korona a korábbinál is nagyobb reményeket fűzött marokkói befolyási területéhez, ahol jelentős ércvagyont fedeztek föl. 1904–1912 között több lépcsőben biztosítani tudta az ország észak-keleti részén egy 28 000 négyzetkilométernyi terület birtoklását protektorátus formájában. Ám **1909** júliusában **Barranco del Lobo** térségében marokkói felkelők csapást mértek a spanyol katonaságra. *Maura* kormánya mozgósított, de a behajózást Barcelonában nagy tömeg próbálta megakadályozni. A katonaság sortűzzel válaszolt, ami egyhetes, több száz halottat követelő fegyveres harchoz vezetett a városban és környékén. A király *Maura* föllázásával igyekezett menteni a helyzetet, ám *Maura* ezután nem volt hajlandó eljátszani a lojális ellenzék szerepét. A békés váltógazdaság alapját képező két dinasztikus párt öt kisebb szervezetre bomlott, az új kormányok alakítása mind nagyobb nehézségekbe ütközött. Így érkezett Spanyolország az első világháború küszöbére.

22. 2. PORTUGÁLIA

A 18. század utolsó negyedében az Ibériai-félsziget mintegy hárommillió lakosságú kisebbik országa viszonylag jó helyzetben volt. Az 1760–1770-es évek Spanyolország és Franciaország ellen, angol szövetségben vívott harcai után megszilárdította uralmát a hatalmas Brazília fölött. Az afrikai partokon kiépített portugál hídfőállások segítségével bennszülöttek tízezreit hurcolták és adták el rabszolgának a brazíliai bányákba és ültetvényekre. Korszerűsödtek az igazgatás és a pénzügyek otthoni intézményei.

Az 1750-ben trónra lépett *I. József* és mindenható minisztere, *Sebastián José de Carvalho y Melo* (1750-től kormányfő, 1770-től Pombal örgrófja) bő negyedszázadában az ország a **felvilágosodás jegyében álló reformokat** élt át. *Pombal* politikailag *Nagy Frigyes* kormányzati módszereit, gazdaságilag *Colbert* merkantilista felfogását tekintette tájékozódási pontnak. Kemény, nem ritkán kíméletlen kormányzati módszerei a célba vett reformok megvalósítását szolgálták. Megszigorította az adók beszedését; drasztikusan véget vetett a kiterjedt csempészetnek; ellensúlyozva a hanyatló brazíliai aranykitermelést, megtiltotta az arany magánjellegű kivitelét; a teljes nemesfémimportra is az államkincstár tette rá a kezét. A királyi hatalom *megnyirbálta az egyház és a nemesség jogait* is. Jelentősen szűkítette Pombal a Szent Hivatal (inkvizíció) jogkörét, megszüntette a jezsuiták önálló bíraskodási jogát. A pusztító 1755-ös lisszaboni földrengés után a főváros központjában jólétet sugárzó modern városnegyed építését indította el. A brazíliai kereskedelmi jogaikban korlátozott nemesek által 1758-ban a király ellen megkísérelt merénylet után a kormányzat fizikailag is leszámolt legelszántabb ellenfeleivel. A támogatójuknak tekintett jezsuita rendet az országban felszabták, tagjait kiutasították Portugáliából. A felvilágosodás enyhén beszűremlő szellemi és kulturális hatásait elutasító irányzatok viszont az európai orientáció híveit a hazai élet és művelődés „*elidegenítésével*” („*estraneiramento*”) vádolták.

I. József lánya, az 1777-ben trónra lépett, mélyen hívő **I. Mária** királynő nem törölte el válogatás nélkül Pombal reformjait, de igyekezett rehabilitálni az általa üldözött családokat; enyhítette az egyházat visszaszorító intézkedéseket. Elbocsátotta az örgróf munkatársainak egyik csoportját, de sokakat megtartott. Uralkodása alatt folytatódtak a világias irányú oktatási reformok. Erősödött a központi hatalom igazgatási szerepe is. 1790-ben megszüntették a

földesúri ítélkezést. Ekkor jött létre a *Portugál Tudományos Akadémia* és a *lisszaboni Nyilvános Könyvtár*. A tisztikar jobb képzését szolgálta a *Haditengerészeti* és a *Katonai Műszaki Akadémia* alapítása. A békés külpolitikai törekvések jegyében megállapodtak Spanyolországgal a határ pontos kijelöléséről. Bizonyos reformok azonban lelassultak. Bár megjelentek a textilipar első korszerű berendezései, az állam a korábbinál kevesebb gondot fordított a manufaktúrák fejlesztésére, amelyeket az angol fém- és textilipari export is mind szűkebb térre szorított. A külkereskedelem viszont, jórészt a braziliai monopólium következtében, fellendült: az ország mérlege 1790 körül még Angliával szemben is többletet mutatott.

A portugál társadalomban a 19. század elején továbbra is a *mezőgazdasághoz* kapcsolódó rétegek voltak nagy többségben. A pombali reformok nyomán azonban első ízben formálódott vagyonos felső középréteg, mindenekelőtt a tengeri kereskedelemben, a brazil gyapot és az észak-német len behozatalában és feldolgozásában, a bortermelésben, nemkülönben a parafa- és a rabszolga-üzletágban. Visszaszorulóban volt ellenben a hagyományos arisztokrácia, részben mivel a gazdag vállalkozók kiterjesztették beruházásaikat a mezőgazdaságra (például a gyapjú és az olívaolaj termelésére), részben az érdekért juttatott nemesi címek növekvő száma miatt. A tisztikar hivatásos része a nemesség helyett mindinkább a fölemelkedő új rétegek soraiból került ki.

Portugália és a napóleoni háborúk

A belső és külső piaci tényezők okozta változásoknál is nagyobb befolyása volt Portugália helyzetére a **francia forradalom** által teremtett új nyugat-európai szituációnak. 1793 derekán, noha a párizsi Konvent küldötte igyekezett a portugál udvart semlegességre bírni, a kormányzat Angliához és Spanyolországhoz csatlakozott a forradalom letörésére. Erre indította, hogy Portugáliában is megjelentek a francia forradalom követését kívánó csoportok és politikusok („*francia párt*”). Erősen módosult viszont az ország helyzete, amikor a francia győzelmek nyomán a spanyol kormányzat, a francia Direktórium oldalára kényszerülve, 1796-ban hadat üzent Angliának. A spanyol udvar, *Godoy* főminiszter sugallatára, francia biztatásra Portugália katonai bekebelezését fontolgatta. Ez erősítette a portugál–angol együttműködést. 1799-ben a portugál flottának szerepe volt abban, hogy *Napoleon* nem tudott nagy haderőt partra tenni Egyiptomban. Ám a franciák Ausztriával szembeni sikerei a londoni kormányt átmenetileg tartózkodóbbá tették. A portugál trón is kénytelen volt tárgyalni Párizssal, s ehhez spanyol közvetítést vett igénybe. Az 1801-ben elkészített tervezet azonban az angol szövetség föladását írta volna elő, a kikötők lezárását az angol, megnyitását a francia és a spanyol flotta előtt. Ennek elutasítása eredményezte a „*narancsok háborúját*” (1801. május–június). A spanyol támadás által kikényszerített badajozsi egyezmény azonban csak csekély határmenti terület (Oliveña) átadását írta elő, illetve egy észak-brazíliai körzet átengedését Guyana térségében Franciaországnak. *Godoy* ugyanis tartott a francia csapatok spanyol területen keresztüli portugáliai inváziójától.

1799-ben a romló mentális állapotú Mária királynő átruházta a kormányzást fiára, *János* hercegre, mint régensre (formálisan csak 1816-ban koronázták meg, **VI. János** néven). A herceg, franciabarát beállítottsága dacára, nem fogadhatta el az 1806 őszen *Napoleon* által meghirdetett kontinentális blokád előírásait. 1807 októberében emiatt francia–spanyol megállapodás született a Portugália elleni invázióról. Ez az ország kettejük általi földarabolásán és minden részének a spanyol király védnöksége alá helyezésén kívül a **portugál gyarmatok** fölötti osztozkodást is tartalmazta. Ez háttérbe szorította a „*francia pártot*”, eldöntve az ország állásfoglalását. A királyi család brit kezdeményezésre és segítséggel, szinte a teljes államapparátus és kiszolgáló

személyzete (mintegy tízezer fő) kíséretében Brazíliába távozott. Goa, Macau és a Madeira szigetek angol megszállás alá kerültek, a Tejo folyó torkolatába pedig brit hadiflotta futott be. A brazil kikötőket tágra nyitották az angol áruk előtt.

1808-ban Spanyolország gyakorlatilag francia, Portugália egy része pedig átmenetileg **francia–spanyol megszállás** alá került. Mindkét országban gerillamozgalom bontakozott ki a megszállók ellen. Portugáliából az angol csapatok hazai segítséggel, hamarosan kiszorították a királynak kiszemelt *Junot* tábornok hadseregét, aki békekötésre kényszerült. János király távollétében az ország irányítása a brit csapatokat vezérlő *Beresford* báró kezébe került, ő korlátozott hatáskörű, a tartományi kormányzókból álló régenstanácsra támaszkodott, amely a Rio de Janeiro-i királyi udvar iránymutatásait próbálta követni. Portugáliát így is jóval kevésbé sújtotta az évekig tartó zaklatott időszak, amely 1808 és 1814 között Spanyolországot jellemezte. Az Atlanti óceán és az orosz határ között Portugália volt az egyetlen terület, amelyre tartósan nem terjedt ki Napóleon hatalma. Hadserege a brit fegyveres erők keretében küzdött a háborúkban, angol kiképzést és fegyverzetet kapott, egyensúlyozó tényezőként hatott. Hozzájárult a nagyobb stabilitáshoz a paraszti társadalom mozdulatlansága, a katolicizmus rendíthetetlen pozíciója, a kritikus értelmiség csekély ereje is.

Portugália *Palmela* államtitkár révén a győztesek sorában képviseltethette magát a **bécsi kongresszuson**. Ám háborús érdemei dacára a spanyolok és a franciák által elvett birtokainak visszaadásáról szóló jószándék-nyilatkozatot nem követték tettek. Visszaszerzésük csak újabb háborúval lett volna lehetséges. (Noha János király csapatai 1808-ban az egész Francia Guyanát megszállták, és csak 1817-ben vonultak vissza, az 1801-ben kialakított kedvezőtlenebb határ fennmaradt.) A britek a francia kárpótlás ügyében is lefaragták a portugál igényeket (kevesebbet kaptak, mint Svájc vagy Dánia). További gondot okozott a kongresszus határozata a rabszolgaság eltörléséről az Egyenlítőtől északra. Emiatt Bissau és a Zöldfoki-szigetek megszűntek az így szerezhető gazdagság forrásai lenni.

A brit függőség időszaka

A háborúk lezárulásakor az ország és külbirtokai erős brit befolyás alatt maradtak. Nagy-Britannia képviselői a Brazíliában tartózkodó királyi család lépéseit is befolyásolták. A bécsi kongresszus törölte az 1810-es, korlátlan angol behatolást biztosító kereskedelmi és hajózási egyezményt, de csak azért, hogy több hatalom kereskedői számára biztosítsa a szabad behatolást. 1815 és 1820 között rendeződtek a portugál–spanyol kapcsolatok, miután a riói királyi udvar fölhagyott a háborúk alatti kísérletekkel, hogy kiterjessze hatalmát Argentínára, Uruguayra és Chilére. A két ország között kiépülő dinasztikus kapcsolatok (a francia fogságból hazatérő VII. Ferdinánd király és öccse, Carlos infáns házassága egy-egy portugál hercegnővel) segítettek elsimítani az előző évek kölcsönös hódító tervei keltette feszültséget.

A portugál monarchia nyugalma azonban mind otthon, mind a tengeren túl egyre több veszély fenyegette. Portugáliában erősödött a követelés, hogy *János* király térjen haza, vessenek véget *Beresford* „*alkirályságának*”, s a hazai ipar szerezze vissza kedvező helyzetét a brazil piacon a versenytársakkal szemben. Sokan *János* hazatérését alkotmányos monarchia, választott nemzetgyűlés és korlátozott királyi hatalom keretében képzelték el. Az ellenállás jelképévé a kacskaringós életutat bejárta *Gomes Freire* tábornok lett, akit a régenstanács megdöntésére és a britek kiűzésére irányuló szervezkedés vádjával 1817-ben letartóztattak és kivégeztek.

A kortársak világosan látták, hogy az ország jelentős változtatásokra szorul. A király és a kormányapparátus távolléte, a hadsereg jelentősebb részének tengerentúli állomásoztatása mellett a legfőbb probléma a kereskedelem szorult helyzete volt. A brazil kikötők megnyitása véget vetett

a közel monopolisztikus állapotnak, amelyet a portugál kivitel és főlvásárlás a nagy, virágzó gyarmat területén élvezett. Az alacsony hazai adóbevételek számottevő részét az apparátus braziliai kiadásai emésztették föl. A rendkívül szegény parasztokat lehetetlen volt további adókkal terhelni.

Az 1820-as forradalom és az alkotmány

Az 1820-as évek eleje Dél-Európában a Szent Szövetség rendszerének több országra kiterjedő politikai-társadalmi válságát hozta. Januárban a spanyolországi **Cádizban forradalom** tört ki, amelynek nyomán márciusban VII. Ferdinánd kénytelen volt felesküdni az általa 1814-ben eltörölt 1812-es cádizi alkotmányra. (A spanyolországi események hatása az évszázad során többször is közvetlenül áttevődött Portugáliára.) Nyugtalanság kezdődött Itália több részén és Görögországban is. Ennek az 1823-ig húzódó időszaknak az eseményeibe illeszkedtek az **1820. augusztusi portugáliai forradalom** eseményei. A kezdeményezés művelt portói polgárok egy 1818-ban alakult csoportjától („*Sanedrín*”) indult, akik a spanyol események nyomán megnyerték terveikhez az észak-portugáliai helyőrségek támogatását. Céljuk az volt, hogy katonai felkeléssel ideiglenes kormányt alakítsanak, majd nemzetgyűlést válasszanak, amely alkotmányt dolgoz ki. A mozgalom augusztus 20-án Portóból indult. Szeptember 15-én csatlakoztak hozzá a lisszaboni helyőrség csapatai és a főváros plebejus lakossága. A felkelés nem ütközött ellenállásba. Az első meghirdetett cél az angol uralomtól való megszabadulás volt. Mivel azonban a király nem tért vissza, Ideiglenes Junta alakult, amely kiírta a választást. **Az első nem rendi jellegű portugál nemzetgyűlés** száz tagja között 39 volt jogász, 21 tanár és szabad foglalkozású értelmiségi, 16 pap, 10 katonatiszt, 6 orvos, 5 falusi gazdálkodó és 3 kereskedő.

A hazai eseményeket erősen befolyásolta a braziliai helyzet alakulása. A királyi ház ott tartózkodása első ízben helyezte egy európai ország központját egy távoli gyarmatra, amelyet 1815-ben királysággá nyilvánítottak. A gazdagodó helyi elit viszont mind terheesebbnek érezte függőségét a korlátozott cselekvőképességű Lisszabontól. A brazil fővárosban 1821 elején kirobbanó katonai zendülés vezetői és János király között a király idősebb fia, *Péter* közvetítésével megállapodás született: a király hazatér, elfogadva a születendő alkotmányt, bármilyen legyen is az; a brazil „*tartomány*” élére régensként fiát, Pétert jelöli ki.

Az **1822-ben született portugál alkotmány** mintája a cádizi spanyol alkotmány volt, a portugál sajtóságokat tükröző módosításokkal. A parlament javára korlátozta a király jogait, a szuverenitás letéteményesének a nemzetet nyilvánította. Egységes igazságügyi rendszert teremtett, megszüntetve minden különbíráskodást. A nemzetgyűlést (Cortes) általános szavazójog alapján választották, kizárva a nőket, a szerzeteseket és az analfabétákat – vagyis a lakosság túlnyomó részét.

Az alkotmányozó gyűlés többsége olyan státust akart Brazíliára kényszeríteni, amellyel az aligha érthette be. Ez váltotta ki Péter híres 1822. szeptemberi „*ipirangai kiáltását*”: „*Függetlenség vagy halál!*” **Brazília októberben önálló királysággá lett, I.** (Portugáliában IV.) *Péterrel* a trónon. Ez a lépés és az általa a tengeren túl gerjesztett katonai összetűzések hosszú időre megrontották Rio és Lisszabon viszonyát. Jórészt elvágták a kereskedelmi kapcsolatok útját is, csökkentve a liberális nemzetgyűlés és hívei népszerűségét. A „*vintismo*”, az 1820-as év szelleme eleve ellentétes volt az alkotmány ellenfeleinek szándékaival. Az utóbbiak két áramlata, a radikálisok és a mérsékeltek egyaránt elvetették az alkotmányt. A radikálisok élén János király felesége, *Carlota Joaquina*, VII. Ferdinánd húga állt. A király inkább a liberálisokkal való kiegyezésre hajlott. A királynő fő támasza, *Mihály főherceg*, a király második fia 1823 májusában *Vila Franca de Xirában* lázadást szított, amelyhez csatlakozott a lisszaboni helyőrség. A Cortest

föloszlatták, a király fölfüggesztette az 1822-es alkotmányt. Véget ért az alkotmányosság első időszaka. A király zömmel mérsékeltékből nevezett ki kormányt, de Mihály a hadsereg élén 1824 áprilisában újabb felkelést indított, a palotájába szorult király megmentése ürügyén. János brit segítséget kért, és visszaszerezte hatalmát. Mihályt száműzték az országból. A király azonban két év múlva meghalt. Az utódlás rendje szerint Péternek kellett követnie. Mihály hívei, az „*abszolutisták*” azonban kijelentették, hogy ő Brazília királyaként elvesztette utódlási jogát. Péter erre lemondott a portugál trónról, amennyiben Mihály házassági szerződést ír alá az ő akkor hétéves lányával, Máriával. Fogadjanak el új alkotmányt, amelyre Mihály fölesküszik.

Az 1826-os ún. **Alkotmányos Carta** lényegesen különbözött az 1822-es alaptörvénytől. A hatalom döntő emeltyűit a király kezébe adta. Létrehozta a felsőházat, amelynek tagjait a király nevezte ki, élethossziglan és örökölhetően, korlátlan számban. A minisztertanács nem függött a Cortes bizalmi szavazásától. Ezt a rendszert nevezték „**miguelizmus**”-nak Mihály neve után, aki 1828-ban hazatért és trónra lépett. Több ezer áldozatot követelő megtorlás kezdődött. Emellett 1833-ig 227 tisztet, 93 tanárt és diákot, 87 kereskedőt, 52 köztisztviselőt, 87 kétkezi dolgozót, 44 papot, 31 birtokost és földművest börtönöztek be. Sokan külföldre – Angliába vagy Brazíliába – menekültek. Az országban 1834-ig tartó polgárháborús helyzet alakult ki. Az északi országrészben liberális politikusok és katonák (*Palmela*, *Saldanha*) átmenetileg ideiglenes kormányt alakítottak, de hamarosan menekülniük kellett.

Az 1830. júliusi francia forradalom megváltoztatta az ország körüli nemzetközi erőteret. 1831 áprilisában Péter egy zendülés kapcsán lemondott a brazil trónról is, s azt fiára hagyva Londonba hajózott, hogy a remélt brit segítséggel visszaperelje hazai trónját vagy legalább lánya mellett régens lehessen. London habozott segíteni. Péter kölcsönpénzen hajókat bérelt és Porto térségében partra szállva erődrendszert épített ki. A kormánycsapatok egy éven át ostromolták a várost és környékét, mígnem a déli Algarve városában kitört Péter-párti felkelés csapatai bevonultak Lisszabonba. Ezzel **vége szakadt a polgárháborúnak**. 1834 májusában Mihály seregei letették a fegyvert, ő maga végleg száműzetésbe vonult. A liberálisok kézbe vehették a hatalmat.

„**Vintismo**” és „**cartismo**”

A Brazília elvesztésével megrendült portugál gazdaságot a polgárháborúk tovább gyengítették. A költségvetés bevételei a gyors európai fejlődés közepette az 1801-es szint körül mozogtak. A gazdasági növekedés üteme mélyen az európai átlag alatt maradt. Ennek felelt meg a lakosság vagyoni és egészségügyi helyzete; lélekszáma az európai népességrobbanás első évtizedeiben alig nőtt. Az ipar leromlott, a bevételek szinte egyetlen forrása a mezőgazdaság volt.

A királyi hatalmat a 15 éves **II. Mária** gyakorolta, apja segítségével. Péter azonban 1834-ben meghalt. A tapasztalatlan uralkodó környezete zömmel az 1828-as Carta híve volt, de a „*vintistáknak*”, az 1822-es alkotmány híveinek is voltak hadállásai. Tömeghárterük azonban hiányzott: a lakosság földből élő nagy többsége távol állt a politikától. A „*pártok*” egyike sem szorgalmazta határozottan az iskoláztatást, a falun általános volt az analfabetizmus. Az alacsony bérek miatt ismét nőtt a boldogulásukat az emigrációban keresők száma.

A szükséges **reformok** tervét *Mouzinho da Silveira*, a közigazgatás kiváló szakembere még Mihály uralkodásának az éveiben dolgozta ki; elindításuk 1832–1833-as miniszterelnökségéhez fűződik. Nem kötődött szorosan politikai táborhoz, a tennivalók érdekelték. Mindenekelőtt a rosszul működő, gyengébb majorsági gazdaságok kisajátítását kezdeményezte. Ezt rövidesen a szerzetesrendek birtokainak a kisajátítása követte. Nyilvános árveréseken jelentős földterület került piaci forgalomba. Eltörölte a hűbéri eredetű földesúri szolgáltatásokat és az egyházi tizedet.

Leszállította a közszükségleti cikkeket és a kivitt terhelő adókat, eltörölte a belső vámokat. A bíráskodást elválasztotta a helyi igazgatástól. Megszüntette a portói bor és a szappan monopóliumát. Új, központosító irányú közigazgatási rend alapjait rakta le. A gyakorlatban az ő kormánya vetett véget az „*ancien régime*” jogrendszerének. Ám a reformok egy része a kedvezőtlen adottságok miatt felében-harmadában sikerült. A föld iránti fizetőképes kereslet mélyen a várt alatt maradt. A költségvetés nem tudta pénzelni a rá háruló helyi igazgatási feladatokat. A következő kormányok decentralizáló lépései sem segítettek: a szegény helyi önkormányzatok sem birkóztak meg a tennivalókkal.

A „szeptembrizmus” és az 1838-as alkotmány

1836 szeptemberében, az előző hetek spanyol eseményei hatására, Lisszabonban is **forradalmi felkelés** tört ki, amely a királynőt az 1822-es alkotmány visszaállítására kényszerítette. Főleg oktatási és kulturális reformok kezdődtek. Lisszabonban létrejött a Szépművészeti Akadémia és a Műszaki Főiskola, Portóban az Orvosegyetem. Létrehoztak néhány középfokú „*liceumot*”. Megkezdték a Brazília pótlásának szánt Angola portugál betelepítését. A fordulatnak azonban ezúttal sem volt igazán erős társadalmi háttere. Sorozatban robbantak ki ellene a Carta visszaállítását célzó mozgalmak: 1836-ban maga a királyi udvar, 1837-ben katonai vezetők próbálkoztak ezzel („*a marsalok lázadása*”). A Nemzeti Gárda fiatal katonái („*arzenalisták*”) viszont, miután a királyi kormányzat nem a „szeptembrizmus” szellemében cselekedett, a másik oldalról támadták, még radikálisabb liberális hatalmat sürgetve. Végül 1838. március 18-án a kormánycsapatok Lisszabon főterén, a Rossión bekerítették, és lelőöldözték a felvonuló többszáz arzenalistát („**rossioi mészárlás**”). Ismét új alkotmány született, félúton az 1822-es alaptörvény és az 1826-os Carta között. A király vétőjogot nyert a parlamenttel szemben, a felsőházat viszont ettől kezdve választották, és megszűnt tagjainak élethossziglani mandátuma.

A rendezés ezúttal sem bizonyult tartósnak: 1842-ben a *Costa Cabral*, egy paraszti sorból jött politikus vezetésével lezajlott puccs után visszaállították az 1828-as Carta érvényét. *Cabral* rövid idő alatt a szélbalról sodródott a konzervatívok radikális szárnyára. A rend, a hatékony közigazgatás jelszavai jegyében vette át a kormányzást, véget vetve az igazgatás decentralizációjának. A földkataszter korszerűsítő célzatú bevezetése azonban megpecsételte a sorsát. A szegény kisparasztok, akik az adóprés szigorításától tartottak, 1846-ban fegyveres felkelést indítottak, elégették a tulajdonlistákat. A női vezéréről elkeresztelt „**María da Fonte**”-láadás főszereplői asszonyok voltak, akik szerepe az emigrációban munkát vállalt férfiak távollétében megnőtt. A felkelést követő polgárháborús eseményeknek 1847-ben angol beavatkozás vetett véget. 1849-ben Cabralt egy korrupciós ügy kapcsán elbocsátották.

A több zavargás során rendteremtőnek bizonyult *Saldanha* tábornok 1851-ben az „*újjászületés*” (*regeneração*) jelszavával gyűjtött maga köré csapatokat. *Don Fernando*, II. Mária férje a mozgalmat úgy pacifikálta, hogy csatlakozott hozzá. *Saldanha*t Lisszabonba hívta, és megbízta a kormányalakítással. Ez véget vetett az 1820-ban kezdődött forradalmi ciklus hullámozó hatalmi harcainak. *Saldanha* igyekezett kiegyezni a mérsékelt liberálisokkal. A Cartát is ebben a szellemben módosították. A képviselőket ettől fogva elektorok helyett a szavazók választották. A parlament jogot nyert rá, hogy bizottságokat nevezzen ki a kormány lépéseinek a vizsgálatára. *Sajátos kétpártrendszer* jött létre: a konzervatív tömb létrehozta a Regeneracionista Pártot, amely a Cartát tekintette a hagyományának. A „szeptembrizmusra” támaszkodó liberális tábor a Történelmi (később Progresszista) Pártot alakította meg. Békés politikai váltogazdaság alakult ki, amely abban különbözött brit változatától, hogy nem a parlamenti többség hozta létre a kormányt, hanem a kinevezett kormány alakította ki a maga parlamenti többségét. Mivel a „pártoknak” nem voltak

helyi szervezetei, a választási kampányokat a körzeti hatalmasságok („kacikák”) vezérelték, biztosítva az éppen kormánya jutott párt nagy többségét.

Az országra a polgárháborúk szabdalta előző évtizedektől eltérő hosszabb, viszonylag békés időszak köszöntött. Az 1848–1849-es forradalmak, noha eseményeiket az olvasni tudó lakosság ismerte, szinte semmi mozgást nem keltettek. Az 1853-ban elhunyt II. Máriát a trónon fia, **V. Péter** követte. Hosszú évtizedek mulasztásait kellett helyrehozni a gazdaság fejlesztésében. A „regeneracionista” korszak legfontosabb lépései a megrekedt gazdaságnak a holtpontról való kimozdítását szolgálták. Az első feladat a közlekedés korszerűsítése volt. Egyetlen szilárd burkolatú út létezett: a Lisszabon–Coimbra országút, ahol egy darabig menetrendszerű postakocsi közlekedett; most viharos útépités kezdődött, zömmel külföldi tőkével. 1853-ban kibocsátották az első postabélyeget, 1855-ben működésbe helyezték az első távírót. 1856-ban fölavatták az első, 36 kilométeres vasútvonalat Lisszabon és Carregado között. A „vasútépitő miniszter” szerepét *Fontes Pereira de Melo* mérnök-politikus játszotta. Erőfeszítései megkönnyítették, hogy az országban létrejövő termékek az ország sok, addig elzárt pontjáról eljussanak a városokba, illetve a kikötőkbe. Ezt a folyamatot nevéből „fontizmusnak” nevezték.

1850-től megkezdődött a falusi közösségi és parlagföldek magántulajdonba vétele, kórákásokkal való „bekerítése”. A falusi béresek járandóságában csökkent a természetbeni javak, nőtt a pénz aránya. A középkorból örökölt bérleti formákat a fejlettebb körzetekben a haszonbérlet váltotta föl. Immár a falun is formálódott egy erősödő középréteg. Megmaradtak azonban az elmaradott termelési és jövedelemszerzési formák nagy szigetei is, főleg az északnyugati körzetekben. A tulajdonhoz jutni vagy azt megtartani nem képes falusiak helyzete erősen romlott, tömegesen vándoroltak a városokba és Brazíliába. A városok, főleg Lisszabon és Porto lélekszáma gyorsan nőtt. A belvárosokban modern magán- és középítkezések kezdődtek, míg a városok peremén létrejöttek az olcsó munkaerőt szolgáltató, „szigeteknek” csúfolt nyomornegyedek. Az ipar növekedése is meggyorsult, bár piacot elsősorban falun és a gyarmatokon talált, az európai versenyt túlnyomórészt nem állta. A tőkés fejlődés motorjának nem is az ipar, hanem a kereskedelem bizonyult. Valamelyest előrehaladt a pénzügyek korszerűsítése. 1858-ban három, 1865-ben már tizenkét, 1875-ben pedig 51 bank működött. A pénzrendszer alig kapcsolódott az iparhoz: az emigránsok hazautalásainak a kezelése, az építkezések és a vagyonosabb falusi gazdálkodók hiteligénye tartotta fenn. A hazautalások növekvő összege évtizedeken át a hazai bevételek igen tekintélyes hányadát adta.

Mindezek a folyamatok, a technikai fejlődéssel együtt lassan *átalakították a portugál társadalom rétegződését*, életmódját, fogyasztási, iskoláztatási szokásait. Eközben nőtt az egyes osztályok és csoportok közötti szintkülönbség. A rosszabb években kiscgazdák ezrei váltak hitelképtelenné és adták föl a gazdálkodást. A falusi társadalom idillinek látszó békéje szertefoszlott. Bár a lakosság több mint 60 százaléka még a századvégen is falun élt, a városokban és az infrastruktúra nagy építkezésein megjelent a bérmunkások növekvő tömege, és vele az első szocialista, illetve anarchista szervezkedések.

Noha Brazília régóta független volt, a portugál társadalom nem jellemezhető az ottani emigráns kolóniák foglalkoztatási szerkezete nélkül. A brazil fővárosban a kiskereskedelmet szinte teljesen portugálok működtették. Az emigránsok létrehozták iskoláikat, kórházaikat, sportegyesületeiket, művelődési intézményeiket. Kevesen tértek haza, rendszerint azok, akik kinn nem boldogultak (ezeket csúfnéven „braziloknak” nevezték).

A „regenerációs” korszak a művelődésben is előrehaladást hozott. Már az 1820-as forradalom után hat napilapot alapítottak. S bár a visszatért abszolutizmus éveiben ezek közül több megszűnt, 1861 után már mintegy háromszáz központi és helyi lap terjesztette a híreket, a közélet és a művelődés legfontosabb hordozójaként. Az iskoláztatás kezdetleges volt. 1834-ban – bár az

1822-es alkotmány előirányozta minden településen iskola létesítését – a falvak négyötödében nem létezett tanintézmény. Másutt sem voltak erre a célra tervezett épületek, se tanítóképzés, se tankönyvek. Az iskolarendszerből sokáig hiányzott a középső láncszem. A lakosság 80 százaléka, a falvakban több mint 90 százalék írástudatlan volt. A gyerekeket dolgoztatták; az esti és vasárnapi iskolák is csak a városi szegények körében értek el valamelyes sikert. A regeneráció időszakában az elemi iskolák száma megkétszereződött; az egyetemre jutás előkészítésére a nagyobb központokban liceumok, a középrétegek gyermekei számára szakmai irányú középiskolák alakultak.

Portugál külkapcsolatok

A 19. században a félsziget mindkét országában föl-fölbukkant a két állam dinasztikus eggyé kovácsolásának az eszméje. Az „**iberizmus**” főképpen a liberálisok gondolatvilágának volt fontos mozzanata. 1857-ben azonban V. Péter házasságot kötött a Hohenzollern–Sigmaringen-házból való *Stefánia* hercegnővel, ami a királyi családon belül utat nyitott egy porosz–német orientációjú érdekcsoport kialakulásának, ami háttérbe szorította a spanyol tényezőt.

Az első évek bizonytalansága után a portugál közgondolkodás kényszerűen tudomásul vette Brazília elvesztését. Egyszersmind fokozódtak az erőfeszítések arra, hogy betelepítés útján **az afrikai gyarmatok** vegyék át növekvő teljesítményükkel a tengerentúli gyarmat korábbi szerepét. Új területek meghódítását is tervezték. 1855-ben Péter király csapatai behatoltak a Kongó torkolatától délre, illetve északra fekvő Ambriz és Cabinda területére. S bár a térségben érdekelt más hatalmak ellenezték ezt, végül belenyugodtak az expanzív műveletbe, mivel egyaránt számítottak Portugáliára egymás közti harcaikban.

A kiaknázás korszerűsítését követelte a **rabszolgaság** mind általánosabb elutasítása is. A portugál Cortes már az 1836-as forradalom után betiltotta a rabszolga-kereskedelmet. A sűrű kurzusváltások és az anyagi érdekből eredő heves ellenállás miatt ez a törvény az Egyenlítőnél délre jórészt papíron maradt. 1857 novemberében azonban nemzetközi botrány kerekedett abból, hogy egy francia hajó Mozambik egyik kikötőjéből 110 rabszolgát akart *Réunion* szigetére szállítani, hogy ott eladják őket. A kikötői szervek felfedték az ügyletet, a portugál hatóságok pedig kénytelenek voltak elkobozni a hajót, és lefogni a kapitányát. Ettől utóbb francia nyomás alatt el kellett állniuk. Mégis, **1869-ben törvényben törölték el a rabszolga fogalmát**, minden égvön. Mindebben ismét tükröződött az 1868. őszi spanyol forradalomnak, II. Izabella és vele a Borbónok átmeneti trónfosztásának a hatása is.

A monarchia nehézségei

Az 1860-as évektől a portugál királyságot, a társadalom szélesedő anyagi és szellemi kapcsolatai révén, mind erősebben érintették a világban végbemenő változások: a „*liberális*” amerikai Észak győzelme a „*konzervatív*” Délel szemben, a francia császárság bukása, a német és az olasz egyesülés, a párizsi kommun. A gazdaság több exportképes ágazatát (a bor és a ruhaipari termékek kivitelét) fojtogatta a külföldi konkurencia. A brazil piacon kialakult erős verseny miatt a kivitel 80 százaléka már Angliába irányult. Ez a korszak mégsem jellemezhető a megrekedés szakaszaként. Az 1851 utáni harminc évben megkilencszereződött az alkalmazott erőgépek teljesítménye. A 70-es években újra fellendült a parafadugó-gyártás és a textilipar. A kemény versenyhelyzet azonban a vállalkozókat a bérek leszorítására ösztönözte. Emiatt a portói dohánygyárakban ismételten hosszú sztrájkok robbantak ki. A gyárosok modernbb gépek beállításával, a feleslegessé váló munkaerő elbocsátásával, női és gyermekmunka alkalmazásával próbálták a mozgalmaknak útját állni.

A királyságot súlyosan érintette, hogy a Bragança-ház *brazíliai* uralmát 1889-ben *republikánus forradalom* döntötte meg. Otthon is erősödött a republikánus hangulat. A még 1876-ban létrejött a Köztársasági Párt nemcsak az értelmiség, a kishivatalnokok és a diákok körében, hanem a hadsereg tiszt- és altiszt karában is növekvő támogatásra talált.

A „**Rózsaszín térkép**” és az **ultimátum** – A portugál monarchia sorsára a századvégen (nem először és nem utoljára) a legerősebben a **gyarmatkérdés alakulása** hatott. Az 1884–85-ös berlini Kongó-konferencia 14 hatalma kimondta, hogy az országok gyarmati uralmának elismerését nem történelmi hagyományok döntenek el, hanem az, hogy ki hol képes katonailag és közigazgatásilag „*eléggé szilárd uralmat*” teremteni. Ez indította a portugál kormányzatot arra, hogy tervet dolgozzon ki egy Angolát és Mozambikot összekötő portugál folyosó kialakítására, a „*gazdátlan*” Matabeleföld és Mambundaföld területén (ezt rózsaszínnel ábrázolták egy külföldi megütközést keltő Afrika-térképen). Amikor azonban 1887-től hozzáláttak a terv megvalósításához, ez Anglia (*Cecil Rhodes* és *Lord Salisbury*) növekvő ellenállásába ütközött. Végül 1890 elején, egy *Antonio Serpa Pinto*, a híres Afrika-kutató katona vezette nagyobb akció után a brit kormány **ultimátumot** intézett Portugáliához, amelyet egy a liszaboni kikötőbe küldött cirkáló nyomtatékosított. A kormány kénytelen volt engedni. Ez tükrözte az ország nemzetközi pozíciójának gyengeségét, a közvélemény szemében pedig újabb bizonyítéknak tűnt a monarchia alkalmatlanságára. A királyság megdöntésének célja összefonódott a nemzeti sérelem okozta hazafias fölbuzdulással: „*Emeljétek ismét magasra / tündöklő Portugáliánk!*” – dalolták *Alfredo Keil* zeneszerző és *Lopes de Mendonça* költő alkotását, a köztársaság későbbi himnuszát.

Az ultimátum egyik következménye a republikánusok radikalizálódása volt. 1891 januárjában antimonarchista katonai felkelés tört ki Portóban. Ennek véres leverése nyomán mindinkább két kibékíthetetlen politikai tábor nézett egymással farkasszemet. Ráadásul mindkét „*váltópárt*” több kisebb szervezetre hasadt; a progresszisták radikális szárnya a köztársaságiakhoz közeledett. 1896-tól egyre nehezebb volt kormányt alakítani. *I. Károly* király (1889–1908) a parlamenti obstrukció és a korrupciós vádak fényében egyre kevésbé hitt az alkotmányos kormányzás célszerűségében. Végül 1907 májusában egy heves diáksztrájk kapcsán fölmozlatta a parlamentet, új választás kiírása nélkül. A hatalmat *João Franco* regeneracionista politikus kezébe adta, aki a problémákat a királyi hatalom megerősítésével, az alkotmány felfüggesztésével és a szociális kérdés bismarcki típusú kezelésével látta megoldhatónak. Cenzúrát vezetett be, az apparátust pedig leépítésekkel próbálta sakkban tartani; törölte a királyi család adósságait és 50 százalékkal emelte a civillistát. Az ellenállás egyik góca a helyi önkormányzatokban alakult ki, ezért *Franco* decemberben ezeket is fölmozlatta. 1908 januárjában antimonarchista felkelés robbant ki. A lefogott vezetőket *Franco* a gyarmatokra akarta száműzetni. Február 2-án azonban két merénylő meggyilkolta a királyt és *Lajos Fülöp* trónörökösét. Az ugyancsak megsebesült másik fiú, *Mánuel*, trónra kerülve fölmentette Francót, és visszaállította az alkotmányosságot. Ám az újra szabadon működő pártok kiújult viszáljai miatt két év alatt hétszer kellett kormányt cserélnie.

Ennek az állapotnak 1910. október 3–4-én furcsa forradalom vetett véget. A megmozdulásban katonáknak és a republikánusokat támogató ún. Portugál Carbonárik csoportjainak kellett volna részt vennie. A várt katonai osztagok nem érkeztek meg a fővárosba, így a civil felkelők döntöttek el a csatát, akik megakadályozták, hogy a helyőrség királpárti egységei elhagyják laktanyáikat. **Kikiáltották a köztársaságot** (Svájc és Franciaország után a harmadikat Európában). A király Angliába menekült. A Republikánus Párt vezetői alakítottak kormányt, a köztársaság ideiglenes elnökévé *Teofilo Braga*t tették meg. Nemzetgyűlést hívtak össze, amely **új, szabadelvű alkotmányt** fogadott el: általános (férfi) választójogot hirdetett, és kimondta a választott helyi testületek autonómiáját. Eltörölték az egyházi előjogokat, igazságosabb adórendszert vezettek be,

szélesítették az érdekvédelmi szervezetek jogait. *Új pártrendszer* jött létre, amelyben a Demokrata Párt messzebb menő, az Evolucionista Párt mérsékelt reformok tervével állt elő.

A portugál társadalom számos okra visszavehető nehézségei a köztársaság létrejöttével sem szűntek meg. Mire pedig a republikánusok legtehetségesebb politikusának, *Afonso Costának* 1913-ra sikerült úrrá lennie a költségvetés makacs deficitjén, és csökkentenie az anarchiát, kirobbant a világháború, amely – új választóvonalak mentén – ismét megosztotta a portugál társadalmat.

22. 3. OLASZORSZÁG

Itália nevű állam a 18. század végén nem létezett. Az egykori Róma fő tartománya helyén a nagyhatalmak európai háborúit lezáró 1748-as aacheni béke döntése óta (az addigi 18 helyett) *tíz kisebb-nagyobb állami képződmény* számolható össze, mintegy 15 milliós lakossággal. Ezeket az esetenként igen erősen különböző nyelvjárással beszélt neolatin nyelv, a katolikus vallás és az ókori Róma hagyománya kötötte össze. Közülük a **Szárd Királyság** (Szardínia szigete és az észak-nyugati Piemont, Torino székhellyel, 1815-ig csak keskeny tengeri kijárával, Nizza körül, melyet új központja miatt helytelenül Szárd–Piemonti Királysággént is emlegetnek) tekinthető független olasz állammak. Két, eltérő fejlettségű területével ez az alakulat lett a nemzeti eszme térhódítása nyomán a függetlenség és az itáliai egység gondolatának és törekvésének a hordozója. Erre alkalmassá tette, hogy a Savoyai-dinasztiához tartozó *III. Viktor Amádé (Vittorio Amedeo)* uralma idején (1773–1796) erős zsoldoshadsereget szervezett. Kialakult jól képzett hivatalnokrétege és önálló diplomáciai szolgálata is. A francia forradalom első éveiben Ausztria és Nagy-Britannia szövetségese volt. A nagy területű **Nápoly-Szicíliai Kettős Királyság** (Dél-Itália és Szicília) sokáig a spanyol Bourbonok uralma alatt állt, ám nemzetközi szerződések kizárták Spanyolországhoz csatolását. Az Alpokig terjedő, jóval fejlettebb, formálisan két részre tagolt ország rész – **Lombardia és Velence** – a Habsburg-birodalom igazgatása alatt állt. A Ligur-tenger partján elterülő **Genovai Köztársaság**, amelynek jelentős kereskedelmi kapcsolatai voltak Ausztria fő itáliai riválisával, Franciaországgal, a térségben érdekelt hatalmak között igyekezett semleges maradni. A Róma központú, Bolognáig terjedő **Egyházi Állam**, amelyet az Appeninek hegyláncja földrajzilag széttagolt, jelentős területe dacára sokat veszített korábbi nemzetközi jelentőségéből és erejéből. A „**központi hercegségek**”: Toscana (Firenze központtal), Modena, Parma-Piacenza és a kis Lucca különböző formákban Ausztria befolyása alatt álltak, bár különbözőképpen kormányozták őket. A 18. század utolsó harmadában szinte mindenütt sor került kisebb-nagyobb reformokra, amelyek azonban 1789 után „befagytak”.

A francia forradalom és a napóleoni háborúk hatása, mint Európa más országaiban is, igen erős volt, és az itáliai adottságoknak megfelelően érvényesült. A nacionalizmus föllángolása révén erősítette az olasz területek egyesítésére irányuló törekvést, az ancien régime lerombolásával pedig a társadalmi, gazdasági és politikai változtatások igényét. Az olasz földre 1796-ban behatoló, a fiatal Napóleon vezette francia csapatok megjelenése heves, három évig tartó forradalmi folyamatokat indított el. Ezek terméke volt az úgynevezett *Cisalpine Köztársaság*, amely először tűzte ki a zöld-fehér-piros lobogót. Az utóbb Napóleon, mint császár által létesített bonapartista királyságok, illetve a francia katonatoborzás és rekvirálás visszahatása azonban megosztotta a társadalmat (az olasz katonaság nagy veszteségeket szenvedett Európa csatáerein). Bizonyos időre, ilyen vagy olyan formában minden olasz terület (az egyházi állam is) *francia megszállás* alá került. Egy részüket betagolták Franciaországba. Az északi és egyes más részeken **Itáliai Királyság** néven új államalakulat jött létre 25 megyével. Délen a Bourbonok

az angolok által kézben tartott Szicíliára menekültek. Nápolyban előbb a császár testvére, Joseph, majd Murat tábornok uralkodott.

A franciák katonai vereségei nyomán ez a szerkezet összeomlott: 1814 áprilisában Ausztria csapatai behatoltak az országba. Rövid idő alatt **újjáalakultak a korábbi államok**. Ezt a visszarendezést (legitimizmus) bizonyos korrekciókkal az *1815-ös bécsi kongresszus* is magáévá tette. Területileg egyetlen jelentős kivételt tett: a *Genovai Köztársaságot a Szárd Királysághoz csatolta*. Az osztrákoknak el kellett hagynia a Pápai Állam általuk 1814-ben megszállt területeit (Bologna, Ferrara). Velence és Lucca köztársasági státusát is eltörölték.

Itália gazdasága a 19. század első felében

Az olasz gazdasági fejlődést nem indokolt az angol ipari forradalom mércéjével mérni; célszerűbb az Itáliától északra és nyugatra elterülő országok eredményeivel összevetni. Számos gátló tényező következtében az ország mögöttük is *elmaradt*. (Csak a 19. század utolsó évtizedében alakult ki olyan méretű fejlesztés, amely az egy főre jutó hazai termék tekintetében ellensúlyozni tudta az erős demográfiai növekedést, a külső versenyt és egyéb válságható hatásokat.) A politikai széttagoltság és az adatok hiánya miatt össztáitai folyamatokat a század első felében nehéz mérni. Az első évtizedekben a *legfejlettebb vidék Lombardia* volt, ahol a hegyes vidékeken munkaintenzív *gyümölcsstermesztés, selyemhernyó-tenyésztés* folyt. Az utóbbi egyszerre járult hozzá a földművelés és az ipar fejlődéséhez. A 19. század első évtizedeiben itt a *gazdag kereskedők* szívesen *vásároltak vagy béreltek földterületeket*, és ezek termékeivel kereskedtek. Ám még ezen a fejlettebb területen is a termékek nagyrészt helyben, részben természetes formában cserélődtek. Még a napóleoni időkben keletkezett némi *pamutipar*, amelyet egy ideig életben tartott a francia hadsereg egyenruha-szükséglete. Az 1820-as években az indiai angol és a Lyon környéki francia selyemgyártás fejlődése értékesítési nehézségeket támasztott; ezt osztrák utépítések révén svájci, német és holland irányú exporttal próbálták ellensúlyozni. Később, elsősorban Velencében, a *paraszti juhnyésztés* alapján a gyapjú lassan háttérbe szorította a selyemtermelést. A nyugatabbra és északabbra már megindult ipari forradalom nyomai a század első harmadában alig-alig mutatkoztak.

Itália más vidékein a korszerűbb ipar kiépülése csak a 19. század második felére tehető. Piemontba a század elején külföldi vállalkozók hoztak *textilipari gépeket*, amelyek működését a rendkívül alacsony bér tette kifizetődővé. Az 1830-as években a *bányászatban* és a *kőfejtőkben* mintegy 22 000 ember dolgozott. A vasútépítés első lépéseire az 1830-as évek végén került sor, a fiatal *Cavour*, a Szárd, majd az Olasz Királyság későbbi kulcsembere közreműködésével. A központi hercegségek közül a nagyobb Toscana tűnt ki *oliva- és bortermelésével*, amely a hercegség liberális kereskedelempolitikája mellett is kifizetődött. Az Egyházi Állam egyetlen ipari központja Bologna volt. Itt összpontosult a *selyem* és a *kendervászon gyártása*; a romagnai részeken *ként bányásztak* és exportáltak, Umbriában *papírt gyártottak*, kézműipari módszerekkel. Az egyházi földeknek a napóleoni időszakban végrehajtott kiárusítása létrehozott egy jobb módú birtokos réteget. A magas adók és vámok azonban nem serkentették a fejlesztést. A lakosság is jóval szegényebb volt itt, mint Lombardiában vagy Toscanában.

Itália a Szent Szövetség rendszerében

A **bécsi kongresszuson** 1815. november 20-án aláírt határozatok ismét (tízről nyolcra) **csökkentették az itáliai államok számát**. Genova beolvasztása mellett *Lombardiát és Velencét* a Habsburg-birodalmon belüli *egyesített királysággá* alakították, ausztriai kormányzók vezetésével, csupán felirati és javaslattevési joggal bíró képviselőtestületekkel („kongregációk”).

Bécs hallani sem akart önkormányzatról, mivel tartott az itteni fejlettebb polgárság mozgalmaitól. A Szárd Királyság életébe *Genova beolvasztása* hozott új szint: leginkább itt éltek tovább a francia forradalom és az Itáliai Királyság időszakának eszméi. Az Egyházi Állam a restauráció után szigorú egyházi kormányzást valósított meg. A Nápolyi Királyság a Bourbon-restauráció után továbbra is az ország legelmaradottabb területe volt.

A *restauráció* az állami intézményrendszerek területén messzemenő volt. Nem mondható el ugyanez a társadalmi és a gazdasági viszonyokról. A Code Napoléon mindenütt bevezetett intézkedései, a francia időszakban hozott rendelkezések sokhelyütt többé-kevésbé érvényben maradtak. Az itáliai államok fejlődését nem csupán elavult törvények gátló hatása, hanem elsősorban a szabad tőke hiánya és a szűkös belső piac korlátozta.

A haladás és az itáliai „feltámadás” (**Risorgimento**) eszméit sokáig a *szabadkőművesség* (massoneria) hordozta. A francia hatásra soraiban alakult „jakobinus” klubok a napóleoni megszállás előtt a köztársaság gondolatát is terjesztették. Csoportjaik szűk körben, titokban szerveződtek, majd a megszállás elleni harcban közülük vált ki a **carbonaria-mozgalma**. Ez 1816-ban az „*Egység, Szabadság, Testvériség!*” jelszavát tette programja alapjává. Számos földalatti csoportjuk – értelmiségiek, kézművesek, kiskereskedők, fiatal katonatisztek, jobbmódú földművelők, jogászok mellett – a nemesség egyes tagjait is vonzotta. Erős volt tevékenységük az Egyházi Államban, ahol a *Guelf Társaság* illegális lapokat is adott ki. Ám a mozgalom a függetlenség és az egység eszméje mellett a tarka itáliai politika térkép egyes alakulatainak a különállását, egymással szemben álló érdekeit is hordozta.

A mediterrán térség *1820-ban kezdődő* (spanyol, görög, portugál) *forradalmi mozgásai* Itáliát sem kerülték el. A gyújtószinór szerepét az 1820. újév napján Cádizban kirobbant spanyol forradalom játszotta. Júliusban **Nápolyban, majd Szicíliában is forradalom tört ki**. Az itt is bevezetett 1812-es spanyol alkotmányra III. Ferdinánd király is fölesküdütt. A nápolyi forradalmi kormány azonban nem volt hajlandó elismerni a szicíliaiak különállását. A királyi csapatok így 1821 márciusában föl tudták számolni a kísérletet, amely elsősorban alkotmányos kormányzás kialakítására irányult. Jelentősebb volt az **északi** (piemonti–lombardiai) **forradalmi mozgalom**, amelynek vezetői az osztrákok elleni küzdelemben I. Viktor Emánuel piemonti király rokonát, *Károly Albert* trónörökösét is bevonták. (A király a márciusban kitört felkelés során lemondott, és Modenába távozott.) Piemontban is bevezették a cádizi liberális spanyol alkotmányt. A trónörökös azonban visszaretent a felelősségtől, a király csapatai pedig áprilisban legyőzték a *Torinóban alakult forradalmi tanács* egységeit. A *megtorlás* különböző erejű volt, Piemontban viszonylag enyhébb. Lombardia–Velencében az osztrákok többszáz vádlottal rendeztek bírósági eljárást, és kemény ítéleteket szabtak ki. A karbonárikra azokban a tartományokban is lesújtott a rendőrség, ahol nem volt forradalmi megmozdulás. Sokan külföldre mentek, egy részük bekapcsolódott más országok forradalmi harcaiba.

A spanyol, a portugál és az olasz felkelések leverése után a Szent Szövetség csapatai (a török szultánátus ellen irányuló görög szabadságmozgalmat, amely nem zavarta vizeiket, engedték érvényesülni) még évekig a „megfékelt” államok és tartományok területén maradtak. Maguk az itáliai kormányzatok is igyekeztek szigorúan kézbe tartani a politikai mozgásokat. Néhány évi viharcsend után azonban a liberális csoportok tevékenysége ismét megélenkült. Társadalmi háttérük csekély ütőerejénél és méreteinél fogva ismét külső tényező nyitott számukra bizonyos lehetőségeket. 1830 júniusában Párizsban forradalom döntötte meg a Bourbonok restaurált hatalmát, amely korábban Spanyol- és Olaszországban is döntő katonai szerepet vállalt a liberális kormányzatok eltávolításában.

A **Modenából indult felkelési hullám** karbonári vezetői *IV. Ferenc* herceget is bevonták a szervezkedésbe. Remélték, hogy támogatni fogja őket az új francia uralkodó, *Lajos Fülöp* is,

akivel trónra jutása előtt kapcsolatban álltak. Az akció előestéjén azonban mindketten elfordultak a felkelőktől, értesítve az osztrákokat a készülő akcióról. Február 3-án letartóztatták a felkelés vezérkarát (vezetőjüket, *Menottit* ki is végezték). A mozgalom azonban addigra elindult, és hamarosan átfogta egész Közép-Itáliát, benne az Egyházi Állam északi területeit. 26-án kihirdették az **Egyesült Olasz Tartományok** létrejöttét. A felkelésnek osztrák katonai beavatkozás vetett véget. A csapatok ezután hét évig állomásoztak a Tartományok székhelyén, Bolognában.

Mazzini és a Giovine Italia

Az olasz liberális és forradalmi mozgalmak nagy dilemmája volt, hogy nagyjából azonos végcéljaik eléréséhez saját erejük nem volt elegendő. Ennek egyik legfőbb oka az volt, hogy (részben a szűk nyilvánosság és a helyi hatalmi viszonyok miatt) a falvakba nem jutottak el. A segítségül hívott belső és külső erőket (királyi, hercegi udvarok, idegen hatalmak) viszont saját céljaik mozgatták, s csak eszközként használták a forradalmárokat ezek eléréséhez. A legliberálisabb monarchikus erők is ellenzték a mély történelmi gyökerű republikánus törekvéseket. Ennek dacára a növekedésnek indult itáliai városok lakossága – szintén jelentős hagyományok nyomán – egyre komolyabb nyomást gyakorolt, és ideig-óráig számottevő tömegeket mozgósított. A függetlenségi harc és az egyesítés hívei sorában az ilyen körülmények között alkalmazandó taktika körül alakultak ki nézeteltérések.

Giuseppe Mazzini, a Risorgimento egyik kulcsfigurája, 1805-ben született. Orvosegyetemi tanár édesapja magánoktatásban részesítette, majd filozófiai, irodalmi és jogi tanulmányokat folytatott. 1827-ben csatlakozott a karbonárikhoz, de a szervezetben belüli ellenlábasai 1830-ban feljelentették a hatóságoknál. Három hónapos börtönbeli tartózkodás után szakított a carbonariával: 1831 júniusában **Ifjú Itália** (*Giovine Italia*) néven saját mozgalmat alapított. Az *egység* és a *függetlenség* értékei jegyében alakította ki a nyilvánosság elé tárt programját. Istenhívó volt, de nem hitte, hogy Isten szavát az egyház közvetíti; elvetette az emberfajok közti különbségtételt és az agresszív, romantikus nacionalizmust; bizott a haladásban. Meg volt győződve róla, hogy az olasz egység fő ellensége Ausztria, s megingatásával az olaszok összeurópai küldetést teljesíthetnek: megrendítik a népeket leigázó kontinentális hatalmi rendszert. Bécs nagy gyengeségének a birodalom nemzeti–etnikai tarkaságát tekintette. Mivel a jövő mozgalmi csak önerejükre támaszkodhatnak, föl akarta rázni a néptömegeket, amelyek nélkül a feladat nem teljesíthető. Eleinte csak az ifjúságot, később már a közép- és idősebbeket is számításba vette. Az 1831-es mozgalmak napjaiban *nyílt levélben* fordult Károly Albert új piemonti uralkodóhoz. Ebben felszólította: vállalja a nemzeti egységmozgalom vezetését. (Szemére vetette viszont 1831-es pálfordulását.) A király elrendelte letartóztatását, mire ő külföldre menekült. Programja jegyében Mazzini számos kísérletet tett felkelések kirombantására. Ezek sorra kudarcot vallottak, ám ez nem csüggesztette. Mozgalmából nőtt ki az olasz szabadságküzdelmek későbbi nagy alakja, *Giuseppe Garibaldi* is. Mazzininak Svájcban kezdeményező szerepe volt az *Ifjú Európa* mozgalom kialakításában. Tevékenysége miatt országról országra kellett menekülnie. Végül Londonban telepedett le, ahonnan csak az 1848-as forradalmak napjaiban tért vissza.

A nemzeti mozgalom más csoportjai és vezetői nem bíztak a népi mozgalom sikerében, részben nem is voltak érdekelve ebben. Ezek a monarchiák törekvéseinek támogatásával vélték elérhetőnek a függetlenség célját. Hasznos reformprogramokat dolgoztak ki az olasz fejlődés meggyorsítására. Tekintélyes szövegíró volt *Vincenzo Gioberti* apát. Olaszországnak ő is európai küldetést tulajdonított: a franciák visszaszorítását, akik megbontották a vallás és a kultúra

szoros kapcsolatát. Olaszország megújításának vezető erejét a katolikus egyházban látta, a pápaság irányításával. Más mérsékelt irányzatok azt javasolták, hogy nyissanak utat Ausztriának a Balkán felé, akkor talán lemond itáliai elsőbbségéről.

Az 1848–49-es forradalmak

Az itáliai gazdaság fejlődése az 1840-es években, számos akadály ellenében, lépéseket tett előre. Ilyen akadály volt, hogy Délen tovább élt egy oligarchia, amely nem volt érdekelt a föld széles körű szabad piacának kialakulásában, és a bőven rendelkezésre álló olcsó munkaerő a technika fejlesztésére sem ösztönözte. Az árucserét gátolta, hogy a félszigetet *vámhatárok sokasága* szelte át. A kor több közgazdásza az egységes olasz piac megteremtését sürgette, valamennyi itáliai állam vámszövetsége keretében. A *mértékrendszerek egységesítését* is javasolták. (Ezt sugallta a hasonló problémákkal küszködő német államok 1834-ben alakított vámszövetségének sikere.) Számos körzetből a termékek igen nehezen jutottak el oda, ahol lett volna kereslet rájuk. Ez tette jelentőssé a *vasútépítés megindulását*. 1839-ben indult az első szerelvény a Nápoly–Portici vonalon; ezt hamarosan követte a fontos Milánó–Venecia, majd a Livorno–Pisa vonal. Fejlődött a korszerűbb *kohászat, a gépgyártás, a fonóipar*, növekedett munkásaik száma. Magánvállalkozások alakultak talajjavítási és öntözési munkák elvégzésére, vidéken is nőtt a bérért dolgozók aránya. Erősödött a korszerűbb polgárság, a hozzá kapcsolódó szellemi és termelő középrétegek. Bár a fejlesztések középpontja a közvetlen Habsburg-uralom alatt álló tartományok körzete volt, az ország más vidékein is meggyorsultak a mozgások. Mind világosabb volt, hogy ezek egyik nagy akadálya a kisebb-nagyobb adminisztratív egységek partikuláris érdekeinek érvényesülése. Ez a felismerés tovább erősítette az itáliai egységtörekvést. Ezúttal az olasz mozgások nem egyszerűen külső folyamatokat tükröztek; ellenkezőleg: maguk is európai léptékű erjesztői lettek az 1848–49-es forradalmaknak.

Az elmozdulást elősegítették az Egyházi Államban végrehajtott reformok, amelyeket az 1846-ban trónra emelt *IX. Pius pápa* (minden bizonnyal a katolicizmus egyik legjelentősebb 19. századi személyisége) kezdeményezett. A pápa korábban a liberális neo-guelfekkel fenntartott jó kapcsolatáról volt híres. Az általa kiküldött reformbizottság javaslatai nyomán korszerűsítő intézkedéseket vezettek be: az *adókról* új Államtanács döntött, amelybe világi személyeket is bevontak; növelték a *sajtó szabadságát*; fegyveres polgári *nemzeti gárdát* alakítottak. Ennek hatására több itáliai államban már a forradalom kirobbanása előtt több-kevesebb reformlépés történt.

A robbanás végül a Nápolyi Királyságban következett be, amely távol tartotta magát a változtatásoktól. 1848. január 18-án a szicíliai főváros, **Palermo lakossága kelt föl**, elűzve a királyi helyőrséget. *Ideiglenes szicíliai kormány* alakult, miközben a harc áterjedt a félsziget közelebbi részeire. *Nápoly is megmozdult*, s mivel a közelben nem állomásoztak osztrák erők, *II. Ferdinánd* február 10-én rákényszerült, hogy **liberális alkotmányt** hirdessen. Már előbb, 8-án Piemontban is elfogadtak egy alkotmányszöveget; Károly Albert kétkamarás törvényhozó parlamentet létesített. 11-én Toscanában is napvilágot látott az alkotmány. Lassabban bontakozott ki a folyamat az Egyházi Államban. Itt március 24-én született új alaptörvény. A Szentszék habozása nem volt véletlen: addigi reformjai nem a forradalmat, hanem a megelőzését célozták. A forradalom azonban már jelen volt. Ez fordulatot okozott IX. Pius pályáján, ami jelentős tényezőjévé lett az itáliai események alakulásának is.

A forradalmárok számára roppant jelentősége volt annak, hogy február 24-én Párizsban a tömegek megdöntötték Lajos Fülöp „polgárkirályságát”, és kikiáltották a köztársaságot. Március 13-án Bécsben is kitört a forradalom. Az itáliai változásokat fenyegető két legfőbb erő

átmenetileg bénult állapotban volt. Március 18-án az Észak is megmozdult: *Milánó elűzte az osztrák katonaságot*, 22-én pedig a *felszabadult Velence* polgárai ismét **kikiáltották a köztársaságot**. Károly Albert úgy vélte, eljött a piemonti vezetésű egyesítés ideje. Hadat üzent Ausztriának, és feljánlotta hadseregét a függetlenségért küzdőknek. Lépését más itáliai államok is követték. Ekkor azonban közbelépett IX. Pius. Április 29-én visszahívta csapatait a frontról, és javasolta: inkább hozzanak létre Ligát az ő vezetésével. Döntése megtörte a függetlenségi harc lendületét. A bécsi forradalom első hullámának elültével Ausztria újra csapatokat küldött. Károly Albert serege július 22-én **Custozánál vereséget szenvedett**. Augusztus 8-án Piemont fegyverszünetre kényszerült, Lombardiában és Velencében (a város kivételével) ismét osztrák katonaság vette át az irányítást. A hercegségek elitje és a nápolyi király a helyzetet a felkelőkkel való leszámolásra használta föl.

Ez azonban radikalizálta a mozgalmakat. A tovább küzdő Velence példáját Toscana is követte, felkelői új, köztársasági kormányt alakítottak, amely összolasz alkotmányozó gyűlés összehívását követelte. Az őszi, újabb bécsi fordulat nyomán föllángolt a harc az Egyházi Államban is. A pápa rákényszerült *demokratikus kormány* kinevezésére, amit óriási néptömeg üdvözölt. November 25-én azonban IX. Pius titokban elhagyta Rómát, a nápolyi udvarba menekült, és hatályon kívül helyezett minden addigi liberális kormányintézkedést. A római választások nyomán alakult parlament kimondta a *pápa világi hatalmának megszűnését*, s kikiáltotta a **Római Köztársaságot**, vezetésére triumvirátust hozva létre (egyik tagja a hazatért Mazzini lett). Közben Firenzében IX. Pius példáját követte *II. Lipót* nagyherceg. Távollétében létrejött a *Toscanai Köztársaság* is. Piemont megkísérelte az egyesítést, de ez különérdekeken hajótörést szenvedett. Ausztriának javasolt kompromisszumát Bécs elutasította. Károly Albert, mindent egy lapra téve föl, hadat üzent Ausztriának, ám március 23-án *Novaránál döntő vereséget szenvedett*. A király lemondott a trónról, fiának, *II. Viktor Emánuelnek* engedve azt át. Ezután az uralkodók – osztrák segítséggel – sorra verték le a köztársaságokat. *II. Lipót* nagyherceg osztrák egyenruhában lovagolt be Firenzébe. Velence augusztus 23-ig harcolt, míg *Radetzky* tábornagy bevette a várost. A szabadságharc ezzel véget ért.

A restauráció évtizede

Nápolyban, Rómában és a levert köztársaságokban *súlyos megtorlás* vette kezdetét, helyreálltak az 1848 előtti állapotok. Ausztria itáliai hatalma és befolyása szinte teljes volt. Mégis, a vereség dacára, Itália helyzete különbözött más elfojtott forradalmak utáni országokétól: a *Szárd Királyság*, a *Risorgimento potenciális háterszága fennmaradt*. Hadserege létezett, területe mentes volt a megszállástól, és *II. Viktor Emánuel* fenntartotta az 1848-as forradalom napjaiban született „Statútumot”. Ide menekültek más itáliai államok száműzött politikusai is. Az 1848–49-es hónapok három fő cselekvő tényezője, a monarchia, a liberális polgárság mérsékelt erői és a radikális mazzinisták közül leginkább az utóbbiakat sújtotta a vereség. A dinasztia és a mérsékelt liberálisok egyetértettek abban, hogy az itáliai nemzeti erők központja Piemont. Ezért a királyság hadseregére, kormánya irányító szerepére, a társadalom életébe való beavatkozása elengedhetetlen a *Risorgimento* megvalósításához. Ez a történeti irodalomban „*Connubio*”-nak (házasság) nevezett felismerés a legmarkánsabban Camillo Benso di **Cavour gróf** személyében testesült meg, aki 1849-től látott el miniszteri megbízatásokat, majd 1852 novemberétől közel hét éven át vezette a királyság kormányát. Katonai pályára készült, de hadnagyként a jogi pályát választotta; volt gazdálkodó, bankember és vasútépítő is. 1847-ben ő alapította az „*Il Risorgimento*” című nevezetes lapot.

Cavourt legtöbbször az olasz *politikai egyesülés* kovácsaként emlegetik. Valójában ennél is nagyobb szerepet játszott. Megértette: az olasz polgárság anyagi ereje nem elegendő ahhoz, hogy a gazdaságot felzárkóztassák Európa középvonalaéhoz. Ezért *az állami költségvetést a gazdasági fejlesztés szolgálatába állította*. Szervezte, irányította, gyakran költségvetési eszközökből finanszírozta, szakmailag is figyelemmel kísérte a nagyobb beruházásokat. Nem rettent vissza attól, hogy az államadósság hét év alatt a hatszorosára emelkedett. (Eközben a külkereskedelem megkétszereződött.) Öntözőrendszerek, utak, alagutak, kikötők épültek. Erre az időszakra esik *a vasútépítés első nagy hulláma* is. E tevékenysége nélkül az olasz gazdaság a nyolcvanas évektől nem tudta volna kihasználni a számára kedvező tényezőket. Emellett a külügyekkel is közvetlenül foglalkozott. Segítőit jól képzett, a nemesség és a polgárság jómódú rétegeiből származó, vele egyetértő emberekből válogatta. „Pártalapító” is volt: ő hozta létre a liberálisok mérsékelt szárnyának a politikai szervezetét, a *Nemzeti Társaságot*, a későbbi Történelmi Jobboldal elődjét. Óvatos realizmusa szemben állt a Risorgimentót siettetni kívánó demokraták álláspontjával, de a király sem kedvelte, koncepciózus makacssága miatt. Valójában a Savoyai-ház érdekeit képviselte, az általa lehetségesnek tartott formában.

Külpolitikájának alapja az a felismerés volt, hogy az egyesítés megvalósításához a Szárd Királyság ereje kevés, ezért megfelelő nagyhatalmi támogatást kell biztosítani hozzá. Mivel az egység legfőbb akadálya Ausztria, Béccsel szemben álló kormányokra kell támaszkodnia. Ez elsősorban *III. Napóleon* Franciaországa lehetett. A krími háborúban a Szárd Királyság csatlakozott is az Oroszországra támadó angol–francia koalícióhoz, de csupán erkölcsi elismerést aratott. Ezután 1857-ben elrendelte a lombardiai határ megerősítését. *Bécs* érezte az ellene irányuló olasz előkészületeket, viszonzásként *megszakította diplomáciai kapcsolatait Piemonttal*. Cavour 1858 júliusában találkozott a francia császárral, akitől ígéretet kapott a támogatásra egy Ausztria elleni akcióhoz, területi engedmények fejében. Az osztrákok elfogadták a kihívást és hadat üzentek, de a piemontiak kitartottak a francia csapatok érkezéséig (Cavour vasúti szerelvényein). Ez a háború a **magentai és a solferinói ütközetben** aratott júniusi győzelem, Milánó elfoglalása után meghozta *Lombardia átadását* a franciáknak, akik a tartományt átengedték Piemontnak, *Nizza és Savoya ellenében*. III. Napóleon viszont *Villafrancában* olyan békét írt alá Ferenc Józseffel, amely Velencét Ausztria birtokában hagyta. Ráadásul a szerződés tiltotta a közép-itáliai hercegségek csatlakozását Piemonthez. Cavour tiltakozásul lemondott. Ám a forradalmi demokrata erők másként döntöttek. 1859 novemberében Modena, Parma és Romagna felkelt, Emilia néven egyesült és rövidesen csatlakozott Piemonthez. Példájukat követte Toscana is. Ezt a fejleményt a nagyhatalmak is kénytelenek voltak elfogadni.

1860 további nagy eseményei **Giuseppe Garibaldi** nevéhez fűződnek. 1806-ban nizzai halász családjában született. Nem végzett iskolákat, a szárd flottánál szolgált. Részt vett egy elvetélt mazzinista lázadásban, ezért Dél-Amerikába szökött, ahonnan 1848-ban tért haza. Lombardiában harcolt az osztrákok ellen, majd a Római Köztársaságot védte a francia behatolókkal szemben. 1860-ban, a kormányzat beleegyezését nem kérve, 1089 önkéntessel Genovában hajóra szállt. Szicíliába hajóztak, **elfoglalták Palermót**, majd szeptember 7-én *bevették Nápolyt*. Ekkor Garibaldi Róma felé vette az útját. Itt azonban útját állta Cavour, aki nemzetközi bonyodalmaktól tartott. *A királyi hadsereg*, megelőzve őt, elfoglalta az *Egyházi Állam* nagyobb és fejlettebb északi és adriai részét. Garibaldi részt vehetett a nápolyi bevonuláson, de II. Viktor Emánuel nem kért további szolgálataiból. Cavour is, aki elismeréssel vegyes ellenszennvel figyelte zabolátlan lépéseit, megnyugodott, amikor Garibaldi visszatért Caprera szigetére, földjét művelni. 1861. március 17-én viszont **megszületett az Olasz Királyság**. Első parlamentje Viktor Emánuel Torinóban Olaszország királyává kiáltotta ki.

A Risorgimento viszonylagos befejezését Ausztria újabb nehézségei tették lehetővé. A német hegemóniáért folytatott küzdelem Bécsset szembeállította a felemelkedő hatalommal, Poroszországgal. 1866 áprilisában az olasz kormány szerződésben vállalta, hogy porosz–osztrák háború esetén hadba száll Ausztria ellen. Ez meg is történt, bár az olasz hadsereg *Custozzánál ezúttal is vereséget szenvedett*. A poroszok sikere után kötött béke értelmében *Velencét* (kisebb területtől eltekintve) *Olaszországhoz csatolták*. A fővárost ezután hamarosan Firenzébe, a Pittipalotába helyezték át.

Hátra volt még **Róma meghódítása**. Az ókori Rómára is hivatkozó Olasz Királyság fővárosa sokáig nem lehetett másutt. Garibaldi ismét fölállított szabadcsapataival többször tett kéretlen kísérletet elfoglalására, de ennek útját állták, mivel a pápát francia csapatok védtek. A nemzeti hőst többször is letartóztatták. Ám 1870 szeptemberében, amikor a poroszok szorongatta francia császár hazahívta helyőrségét, az olasz királyi csapatok benyomultak a városba, és az Egyházi Állam megmaradt részét is a királysághoz csatolták. Az udvar és a kormány 1871 júniusában Rómába, a Quirinale-palotába tette át a székhelyét. Megszületett az **alkotmányos olasz nemzetállam**, Európa jelentős középhatalma.

A Szentsek, IX. Pius nem fogadta el az olasz állam ajánlatát a Vatikánnak biztosítandó politikai jogokról és anyagi juttatásokról (garanciális szerződés). Magát a *Laterán foglyának* nyilvánítva, kiadta „*Ubi nos*” enciklikáját, megtiltva az egyházi személyeknek, és „célszerűtlennek” (*non expedit*) nyilvánítva minden hívő számára a részvételt az új olasz állam politikai életében, így a választásokon is. Ezzel létrejött a „**római kérdés**”, amely 58 évig az olasz közélet egyik fontos feszültsége maradt. Az új királyság, félig-meddig akaratan kívül, *laikus államként* jött létre, a mélyen hívő lakosság tengerében, Cavour híres, 1861-es mondásához alkalmazkodva: „Szabad egyház szabad államban”.

Az új állam első évtizedei

Az új olasz állam olyan tartományokat egyesített, amelyek nyolc–tíz különböző jogrendszerben éltek előző évtizedeiket. Alkotmányaiktól az egyszerű helyi okmányok kitöltéséig mindent *egységesíteni kellett*. Az irodalmi olasz nyelvet, amelyet az előző évtizedekben nyelvújítók, szónokok, írók és költők igyekeztek pallérozni, a lakosság néhány százaléknyi töredéke beszélt. A magas kultúra fejlettsége kiálló ellentétben állt a néptömegek műveltségének állapotával. Dél és Észak között óriási fejlettségbeli különbség volt, agrárfejlődésük különböző utakon haladt: délen a latifundiumok érintetlenül maradtak, északon szaporodtak az árutermelő parasztgazdaságok. Tovább éltek a földrajzi régiókká lett egykori tartományok helyi szokásai és erőviszonyai. Délen a banditizmus különböző formái (maffia, camorra) jöttek létre és terjedtek.

Nagy gondot okozott, hogy Olaszország *híján volt a korszak több alapvető ipari nyersanyagának*, elsősorban a kőszénnek és a vasércnek. Ez megterhelte a külkereskedelmi mérleget, és eleve előnyt biztosított azoknak az országrészeknek, amelyek közelebb terültek el az európai szállítókhoz, a német szénbányákhoz és a francia vashoz, vagy tengeri úton megközelíthetők voltak. Enyhítette a problémát a vasútépítés újabb hulláma. 1859-ben 1808 km volt a vonalak hossza (ebből 1350 km északon); 1875-re ez 7670 km-re növekedett.

Pénzügyileg megterhelte az új állam első évtizedét, hogy nem csak a piemonti államadósság nyomasztotta; nyakába szakadtak az újonnan csatlakozott részek tetemes adósságai is. Emellett Olaszországnak, új hatalmi szerepének megfelelően, *erősebb hadsereget* is ki kellett építenie, hogy elfoglalhassa a helyét az európai politikában. Az adósságot a lakosság erősebb megadóztatása árán sikerült csökkenteni. Ez azonban, a növekvő szociális feszültség mellett, az

olasz áruk belső piacát is szűkítette. A falun különösen az őrlési adó (1868) keltett felháborodást, és gerjesztett tiltakozó mozgalmakat.

1870 után tizenöt évig a liberálisok mérsékelt szárnya, az ún. **Történelmi Jobboldal** kormányzott. Kormányainak tagjait a társadalmi elit jó képességű, liberális katolikus személyiségei közül toborozta. Ennek ellenére állandóan a fundamentalista katolikusok, illetve a liberális és a keletkező új típusú, munkás baloldal támadásainak kereszttüzeiben kellett manővereznie.

Az állam sokféle gondja a kormányokat az **erősen centralizált állami felépítés** irányába nyomta. Elvileg tervezték a helyi önkormányzatok megeremtését, de a feszültségek közepette politikájukat egyelőre a központilag kinevezett prefektusok közvetítették. A választási cenzus miatt (25 éven felüli, írástudó, legalább 40 líra adót fizető férfiak) a lakosság mindössze 2 százaléka szavazhatott; ennek is csak a fele élt a lehetőséggel.

1876-ban a Jobboldal a választásokon vereséget szenvedett. A kormányra jutott **Történelmi Baloldal** megpróbálta a liberalizmus demokratikus hagyományainak szellemében megreformálni az olasz társadalom életét. 1877-ben *elkobozták az egyházi földeket*, és megváltás ellenében kiárúsították a parasztnak. Bár a földhöz jutottaknak csak egy része tudta később jól kiaknázni tulajdonát, ez növelte a kisbirtokosok számát, és – nem mellesleg – 500 millió lírát hozott a kincstárnak. A közoktatás területén a *világi iskolákról* és a *kötelező vallásoktatás eltörléséről* hozott törvény eredményezett számottevő változásokat. A Baloldal *választási reformja* (az adócenzus csökkentése, a korhatár 21 évre való leszállítása) a szavazásra jogosultak számát 8,5 százalékra emelte.

A Történelmi Baloldal kormányperiódusának első felére, *Agostino Depretis* időszakára esett az olasz külpolitika egyik döntő elhatározása is. A gyarmatosítás nagy korszakában még saját problémáival küszködő Itália maga is megszerezhető területek után nézett. Miután 1881-ben a *francia kormány protektorátusi szerződést kötött a tuniszi bejjel*, a Rómához közel eső területek legfontosabbika kiesett a lehetséges irányok közül. Olaszország a franciák potenciális ellenfelei irányába tájékozódott: 1882-ben csatlakozott a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia 1879-ben létrejött szövetségéhez. Így jött létre az európai politika századforduló körüli egyik pólusa, a **hármasszövetség**. Az olasz kolonializmus első próbálkozása a kelet-afrikai terjeszkedésre felemás eredményt hozott. Bár sikerült a Vörös-tenger afrikai partjának néhány pontján megvetnie a lábát, a nagy területű **Abesszínia** meghódítására irányuló 1887-es kísérlete vereséggel végződött.

Depretis halála (1887) után a kormányokat *Francesco Crispi* vezette. Időszakát erősen befolyásolta a gazdaság hosszú visszaesése, amely ismét nagyra növelte az államadósságot, és akadályozta az *új társadalmi erők integrációját* az államéletbe. Az iparosítás révén mind nagyobb létszámú bérmunkás réteg jött létre, amelynek a beruházási verseny miatt igen alacsony béreket fizettek. Jelentős része nyomorúságos lakásviszonyok között élt. Szervezkedésük első kísérleteit (1882–1885) még betiltás szakította meg. Az 1892-ben létrejött **Olasz Dolgozók Pártja** (később Olasz Szocialista Párt – PSI) azonban, *Filippo Turati* vezetésével rövid idő alatt 130 000-es tagságot gyűjtött össze, és parlamenti erővé lett. A szociáldemokrácia erőteljes fellépése megszüntette az anarchizmus hegemón szerepét a munkások szervezésében, de ennek befolyása még sokáig jelentős maradt, mindenekelőtt a szakmai szervezetekben. Egyes tagjaik (például a nagytekintélyű *Andrea Costa*) a szociáldemokrácia álláspontjára helyezkedtek, mások megpróbálták megvetni lábukat a gyorsan fejlődő szakszervezeti mozgalomban (anarchoszindikalizmus).

A politikai életben, mindenekelőtt a falvakban igen erős szerepre tettek szert a **katolikus társadalmi szervezetek**, amelyek sok vezetője a szocializmus terjedése miatt sem értett egyet a

politikától való távolmaradást hirdető pápai utasításokkal. Az 1880-as években létrejött hálózatuk (Opera dei Congressi) élére került *Romolo Murri* markáns arculatú katolikus politikai mozgalom kialakítását sürgette. Törekvéseiket bizonyos mértékig előmozdította a IX. Pius halála (1878) után trónra emelt *XIII. Leó pápa* nagy jelentőségű „*Rerum Novarum*” enciklikája (1891), amely a társadalmi kérdések megoldásának új koncepcióját vázolta föl. Ennek alapja a szocialisták által hirdetett osztályharc elvetése, a munkáltatók és munkásaik közös munkálkodása, a kereszténység szociális hivatásának kibontakoztatása volt.

Az 1890-es években a növekvő társadalmi feszültségek több alkalommal vezettek robbanásokra, zendülésekre. Crispi kormányai ezeket rendőri eszközökkel, sortűzekkel, drákói perekkel, egyben törvényhozási döntésekkel verték le. Az anarchisták merényletei nyomán hozott *anarchizmus-ellenes törvényt* (1894) a legális munkásellenzék féken tartására, a parlamenti tevékenység szüneteltetésére is felhasználták.

Crispi kormányai folytatták a *gyarmatosító kísérleteket* is. 1889-ben *protektorátusi szerződést kötöttek II. Menelik etiópiai császárral*. 1894-ben elfoglalták a **Szomalipart** nagy részét és létrehozták az **Olasz Szomalífföldet**. Kialakították a Vörös-tenger partján **Eritreát** is. Az a kísérletük azonban, hogy Abesszíniát teljesen birtokba vegyék, 1896 tavaszán az **Aduánál** elszenvedett súlyos katonai vereséggel zárult.

A Giolitti-korszak

Az 1890-es évek második felétől Olaszországban végre megmutatkoztak az előző évtizedek gyötrelmes erőfeszítéseinek eredményei. Az elmaradt ipari forradalom több fázisát átugorva az olasz Észak és Közép viharosan kapcsolódott be az európai gazdasági fejlődés vérkeringésébe. A villamosság ipari és urbanizációs jelentőségének növekedése közepette az országot előnyös helyzetbe hozták az ország hegyvidékein bőségesen rendelkezésre álló víziergia-készletei. A technikai fejlődés mellett ez a szénbehozatal jelentős csökkentését is lehetővé tette, egyben megteremtette a gyorsan fejlődő ipar megbízható energiabázisát.

A liberálisok elismert vezetőjévé a zaklatott '90-es években mindinkább **Giovanni Giolitti** vált. Már első, 1892–93. évi miniszterelnöksége során erőteljes reformokat szorgalmazott, amelyek akkor még meghiúsultak pártja konzervatív szárnyának ellenállásán. Amikor azonban 1900-ban egy merénylő meggyilkolta *I. Umberto* királyt, fia, *III. Viktor Emánuel* véres megtorlás helyett az apja által háttérbe szorított politikusokra, *Zanardellire* és Giolittira bízta a kormány vezetését. Giolitti pártja konzervatív szárnyának vezetőjével, *Sydney Sonninoval* folytatott éles vitában indokolta meg **tervezett reformjait**, köztük a progresszív jövedelemadót, az örökösödési adó növelését, és munkásvédelmi törvények egész sorát. Figyelmeztetett: a liberális pártnak nincs országos hálózata, míg a „fekete” (katolikus) és a „vörös” Olaszország minden községben jelen van. Az alkotmányosság sáncai közé való beengedésük nélkül elnyeléssel fenyegetik a „nemzeti színű” Olaszországot. Érveit nyomatékosították a gazdaságilag nehéz 1901-es év nagy sztrájkharcai. 1900-ról 1901-re a munkabeszüntetések száma 440-ről 1671-re, résztvevőiké 43 000-ről 420 000-re nőtt. Falun is sikeres *bérmozgalmak* bontakoztak ki. Giolitti felhívta a prefektusokat: ne vállalkozzanak a törvényesen engedélyezett sztrájkok fegyveres letörésére, mivel az állam nem veheti magára a döntőbíró szerepét munkaügyi vitákban, és nem érdeke a bérek alacsonyan tartása. Ezzel szemben úgy vélte, hogy *a gazdasági életben* az állam nem lehet az események tétlen szemlélője. A század első évtizedében valóban jelentős állami tulajdonú vagy részesedésű szektor alakult ki, például a vasutaknál.

Az adóreform ezúttal is meghiúsult. Ezzel szemben 1902-ben *munkaügyi reformok sora* látott napvilágot. Korlátozták a női és a gyermekmunkát. Kötelezővé tették a vasárnapi munkaszünetet.

Szélesítették a balesetbiztosításra jogosult dolgozók körét. A gazdasági minisztériumok mellett Országos Munkatanácsot létesítettek, amelybe bevonták a munkavállalók képviselőit. Később nagyarányú közmunkákat finanszíroztak; megrendelésekkel támogatták a munkás szövetkezeteket; szélesítették a szakszervezeti jogokat. A gyülekezési, a szólás- és a sajtószabadság növelésével a szervezettebb szakmák munkásai számottevő béremeléseket vívtak ki. Giolitti célja az volt, hogy *a mezőgazdasági Olaszországból ipari államot faragjon*. Úgy látta, hogy ehhez az állam, a vállalkozók, a szocialista párt és a szakszervezetek folyamatos kapcsolata szükséges. Északon ez megvalósulóban volt („ipari blokk”).

Giolitti politikájának Achilles-sarka a Dél volt. Ennek problémáira csak korlátozott válasza volt: némi pénzügyi támogatást nyújtott egyes déli tartományok fejlesztéséhez. A szociális és a gazdasági szervekhez nem mert nyúlni, ehhez nem volt elég ereje. Ez azonban fenntartotta a Dél elitjének az ő szándékaival ellentétes politikai tendenciáit is.

A kormánnyal folytatott egyeztetés nagy vitát váltott ki a szocialista pártban. Vezetője, Turati a párt függetlenségének megőrzésével (például a kormányba való meghívás elhárításával) hajlandó volt megfelelő reformok ellenében támogatni a kormányt. A radikális szárny ideológusa, *Antonio Labriola* viszont amellet volt, hogy a PSI ne kompromittálja magát a kormánnyal folytatott együttműködéssel. Ráadásul Délen egyre erősödött a PSI-t kívülről bíráló szindikalista mozgalom. Ennek vezetői (és a párt balszárnya is) az északi polgárság és a munkásság kiegyezése helyett Észak munkásainak és Dél parasztjainak az összefogását hirdették. Az áramlatok éles vitákat folytattak a *Critica Sociale* című szocialista folyóiratban. A Turati vonalát ellenzőket igazolni látszott az 1902 utáni átmeneti gazdasági hanyatlás, amely erős munkanélküliséggel és a sztrájkok visszaesésével járt. 1906-tól viszont újra a reformista szárny kerekedett fölül.

Giolitti *az egyházat és a katolikus mozgalmat is megpróbálta integrálni az államrendszerbe*. Közös aggodalmuk volt a radikális munkásmozgalom erősödése, ami 1904 őszén riadalmat keltő, bár korlátozott sikerű országos sztrájkban is megnyilvánult. Az egyházat általában is rettentette a szocializmus terjedése. Az 1904. novemberi választások előtt ezért az 1903-ban trónra lépett *X. Pius pápa* enyhítette a hívekre rótt szavazási tilalmat, mondván: „*járjanak el lelkiismeretük szerint*”. Sok helyütt a katolikusok mérsékelt liberálisokat támogattak; első ízben két katolikus irányzatú képviselő is bekerült a parlamentbe. A tennivalók tekintetében a katolikus tábor is megoszlott. A pápaság szerette volna, ha a katolikus mozgalom a „római kérdés” megoldásának faltörő kosa marad. A mozgalmakban viszont létrejött egy szárny, amely úgy vélte, hogy a hívők mindennapi életének gondjaival kell foglalkoznia, az olasz társadalom dilemmáira keresve megoldásokat. Ez a **kereszténydemokrata irányzat** fellépett a túlzott állami beavatkozás ellen ott, ahol a „normalitást” társadalmi intézmények is fenntarthatják. A liberális individualizmussal a keresztény etikán alapuló szociális tudatot és kollektivitást szegezte szembe. Szorgalmazta az arányos, listás választási rendszert.

Ennek az áramlatnak a vezetői hozzáláttak a munkások *Szakmai Ligákba* tömörítéséhez. A kiemelkedő kereszténydemokrata vezető, *Don Luigi Sturzo* társaival már politikai párt alakítását is fontolgatta, de ez a Vatikán heves ellenállásába ütközött. Sturzo folyóirata, a *La Croce di Costantino* hasábjain élénk vita folyt a katolikusok feladatairól.

A Szentszék ingadozott: 1904-ben fölöszlatta a túl aktívnak látott legnagyobb katolikus központot, 1906-ben viszont új katolikus szervezetek egész hálóját hozta létre. A katolikus („fehér”) szakszervezetek 1910-ben már 104 000 tagot számláltak; néhány esetben sztrájkokat is vezettek. (Az Általános Munkásszövetség – CGL – osztályjellegű szakszervezeteinek akkoriban mintegy 380 000 tagja volt.)

1911 áprilisában Giolitti **újabb reformcsomaggal** állt elő. El akarta törölni a választási vagyoncenzust és állami monopóliummá tenni a biztosítási üzletágot. A folyamatot azonban megszakította az **olasz–török háború**.

Az olasz *politikai nacionalizmus* tárgya évtizedeken át az ország egyesítése, majd egységbe kovácsolása volt. Erőteljesebb kifelé irányuló, agresszív töltetet első ízben 1908-ban, Bosznia-Hercegovina osztrák–magyar annektálása kapcsán nyert, amely behatolást jelzett az olasz hatalmi aspirációk egyik legfontosabb övezetébe. Ekkor nacionalista tüntetések hulláma söpört végig az országon. Ez az áramlat a piacokat kereső, megnőtt ipari erő talaján a feszültebbé vált nemzetközi légkörben az olasz politikai színtér negyedik főszereplőjévé lett.

1910 decemberében Firenzében megalakult az **Olasz Nacionalista Szövetség** (ANI). *Idea Nazionale* című lapja az erő és a háború kultuszát terjesztette. A lap szerkesztője, *Corradini* Olaszországot „proletár nemzetnek” nyilvánította, amelynek a gazdag, „burzsoá” nemzetek elleni harcában a nacionalizmus „ugyanaz, ami a proletariátus számára a szocializmus”. Az ANI hamarosan közös nevezőre került a futurista művészek *Marinetti* vezetete mozgalmával, amely a háborút már 1909-es kiáltványában „a világ egyetlen egészségügyi szabályozójának” nevezte.

A nacionalizmus, a gyarmati terjeszkedés virulens gondolatai hamarosan híveket szereztek a radikális szindikalisták (Arturo Labriola) táborában, de magukkal ragadták a liberálisok egyes csoportjait is. 1911 körül bizonyos problémák megoldását még Giolitti is abban látta, ha az ország bekapcsolódik a megingott török birodalom örökségéért vívott küzdelembe. Így került sor 1911 szeptemberében a *Törökországnak küldött hadüzenetre*. A háború 1912 októberében *olasz győzelemmel* végződött. A nagyszámú áldozat, továbbá a háborút követő gazdasági bajok már ekkor utaltak arra, hogy az olasz ipari-gazdasági gépezet nem képes megalapozni az állam expanziós törekvéseit. Mindenesetre Olaszország megszállta, majd **Líbia** néven egyesítette *Kirenaikát és Tripoliszt*.

A háború után Giolitti visszatért *reformjaihoz*. 1912 áprilisában sikerült létrehoznia az állami tulajdonú *Országos Biztosító Intézetet*, amelyet tízéves távlatban az üzletág egyetlen birtokosává akartak változtatni. (A munkások nyugellátását a parlament leszavazta.) Giolitti 1912. júniusi *választójogi törvénye* szavazójoghoz juttatott minden 30 év fölötti férfit, illetve a 21–30 év közötti írástudó vagy katonaviselt férfiakat. A jogosultak száma az 1909-es 2,9 milliőről 8,4 millióra emelkedett.

Az 1913. októberi választás előtt Olaszországot a líbiai háború okozta gazdasági válság rázta meg. A munkásmozgalomban ez 1912-ben a CGL szakadására, új, „forradalmi szindikalista” központ alakulására, a PSI-ben pedig a mérsékeltek (Bonomi, Bissolati) kizárására vezetett: a radikális szárny kerekedett fölül, *Lazzarival* az élen. Ezáltal megingott Giolitti szociális paktumpolitikájának fő bázisa. Ekkor a tapasztalt, politikai manipulációkban járatos liberális vezér a mérsékelt katolikusok felé közeledett. A világi katolikus mozgalom ennek elébe ment: *Gentilone gróf*, a mozgalom vezetője a választások előestéjén bizalmas körlevelet intézett a helyi katolikus szervezetekhez, hogy bizonyos (az egyház és a vallás érdekeit szolgáló) feltételekkel kössenek helyi megállapodásokat a mérsékelt liberálisokkal. Az írásba nem foglalt megegyezések működtek: a liberálisok az 508 mandátumból 304-et nyertek el, a különböző irányzatú szocialisták 79, a radikális és republikánus csoportok 82, és a nacionalista párt 6 képviselői helyével szemben. Újdonság volt 29 katolikus képviselő megjelenése. A Gentilone-körlevél ügye azonban kiszivárgott. Egyes katolikus vezetők nyíltan hangoztatták, hogy 200 liberális jelölt katolikus támogatásnak köszönheti a mandátumát. Ez a laikus erők körében elemi felháborodást keltett. Az állam és az egyház összjátéka szemükben kétségessé tette a Risorgimentóból született világi államot. A liberális jobbszárny is a laicizmus feladásával vádolta Giolittit, 1914 februárjában pedig a befolyásos szabadkőművesek is megvonták tőle a támogatásukat. Giolitti le-

mondott, helyét a liberálisok konzervatív szárnyának vezetője, *Salandra* foglalta el. Ezzel véget ért az olasz állam demokratizálásának és korszerűsítésének igen fontos szakasza.

Olaszország külpolitikailag kényes helyzetben volt. A hármasszövetség tagjaként még 1912-ben is meghosszabbította az 1882-ben kötött megállapodást. Vezetőiben azonban 1908 óta mély bizalmatlanság élt a Monarchia iránt, mivel az ország nem kapta meg az ilyen esetekre kilátásba helyezett területi „kompenzációt”. Az érlelődő világháború előestéjén kiéleződött a vita a *semlegesség* és a *hadba lépés hívei között*. A *háború kitörésekor* a kormányzat semlegességet hirdetett, de ennek meg akarta kérni az árát a Monarchiától. A tárgyalások meddőek maradtak. 1915 áprilisában viszont Londonban a hadrakelt antant képviselői busás területi előnyöket helyeztek kilátásba, ha az olasz kormány oldalukon hadba lépteti az országot. Az ajánlat hatott: 1915 májusában **Olaszország hadba lépett**, s ezzel számára is új, viszontagságos történelmi korszak kezdődött.

23. NÉMETALFÖLD TÖRTÉNETE 1815–1914

ELŐZMÉNYEK

Az Egyesült Tartományok

Az 1648-ban nemzetközileg is elismerten függetlenné vált Egyesült Tartományok, melyet közkeletűen Hollandiának szokás nevezni, a 17. században a középkorból örökölt, fejlett városiasodott és polgári kultúrának, valamint a távol-keleti és a karibi gyarmatosítás révén az európai és a világkereskedelemben játszott szerepének köszönhetően jelentős hatalommá vált, s emiatt később gyakran aranykorként emlegették e századot. A 18. századra azonban kereskedelmi téren felemelkedett mellette Anglia, s Franciaországgal vívott háborúi is meggyengítették, miközben *a laza, föderatív berendezkedésű köztársaság* tartományaiban a vezető réteg megmerevedett, az ország *már csak másodrendű hatalomként volt jelen* az európai hatalmi versenyben. A reformok hívei (a *patrióták*) az 1780-as évektől próbáltak változtatni, velük szemben az ország helytartója, az Orániai–Nassau-házból való **V. Vilmos** és hívei (az *oranisták*) álltak, így ezt az 1781-től 1814-ig tartó időszakot a „holland forradalom” és a francia korszak fémjelzi.

1795-ben a forradalmi Franciaország megszállta az országot, a helytartó Angliába menekült, és a patrióták segítségével megalapítottak egy a franciáktól függő államot, a **Batáviai Köztársaságot** (1795–1805). Az országban, noha a francia forradalom eseményeinek hatására gyakran változott az alkotmány, s a lakosság nem volt elégedett az új rezsimmel, *francia mintára jelentős jogi, oktatási és közigazgatási reformokra került sor*. Napóleon nyomására 1805–1806-ban egy rendkívül központosított rendszer jött létre *Batáviai Közösség* néven az amszterdami ügyvéd, Rutger Jan Schimmelpenninck vezetésével, aki a „nagy nemzet” számára igyekezett az általános progresszív adóztatás bevezetése révén az ország erőforrásait, azaz katonákat, hajókat és pénzt biztosítani, de ez sem volt elégséges a francia császárnak, aki ezért 1806-ban öccsét, **Lajost** küldte Hollandiába, s megalakította a **Holland Királyságot** (1806–1810).

A hollandok által csak Jó Lajosként emlegetett uralkodó elnyerte a helyiek rokonszenvét (megtanult hollandul), mivel kijelentette, hogy *„abban a pillanatban, mihelyt a királyság földjére léptem, holland lettem”*, s bátyja bosszúságára többször is szembehelyezkedett vele. A már a köztársasági időkben elkezdett, központosított egységes állammá szervezés ekkorra ment végbe, s ennek során Lajos *nemzeti intézményeket hozott létre* (királyi, azaz országos levéltár, könyvtár, múzeum, tudományos akadémia), eltörölte a gildéket, valamint francia mintára, de *a holland sajátságokat figyelembe véve megreformálta a holland igazságszolgáltatást, az alapfokú oktatást*. A holland gazdaság azonban megsínylette a francia időszoakat, az államadósság hatalmas méretűvé vált, s az 1806-os kontinentális zárlat csak súlyosbította a helyzetet.

1810-ben Napóleon egy diplomáciai incidens ürügyén katonai megszállás után *beolvasztotta az országot a „nagy nemzetbe”*, július 2-án Lajos lemondott, és Csehországba menekült. A beolvasztás ellenére a vámunió csak 1812-ben, a holland gazdaság számára későn következett be, ugyanakkor az új „francia megyékbe” francia tisztviselők, bírák, tanárok stb. érkeztek, a kötelező újoncozás és a rekvirálások tovább növelték a franciákkal szemben az ellenszenvet, mely plakátokon és szórványos felkelésekben öltött testet.

1813. november 30-án a korábbi helytartó fia, VI. Vilmos a Gijsbert Karel van Hogendorppal az élen egyesült holland ellenzékiek hívására *Scheveningnél szállt partra* (ahol annak idején apjával a száműzetésbe távozott), miközben porosz és orosz csapatok érkeztek az országba. Vilmos a felkínált királyi címet visszautasította, helyette *fejedelemnek nevezte magát*. A

fejedelem és a többek között Hágában kirobbant felkelés résztvevői az önfelszabadítás hamis képzetét terjesztették, valójában azonban a Napóleon elleni koalíció csapatai készítették a franciákat az ország elhagyására.

Az Osztrák Németalföld

A németalföldi szabadságharc után megmaradt egykori Spanyol Németalföld a spanyol örökösödési háborút lezáró 1713-as utrechti békeszerződés értelmében Ausztriáé lett, s VI. Károly 1716-ban vette ünnepélyesen birtokba. (A területtel szoros gazdasági kapcsolatban állt a Német-római Császársághoz tartozó, földrajzilag beékelődött **Liège-i Hercegség**, amelynek az élén Liège mindenkori püspöke állt, s amely a németalföldi területeken zajló háborúkból fegyvergyártása és textilipara révén gazdagodott. Részben a Liège környékéről kivándorolt vallon mesterek teremtették meg Anglia, Svédország, Észak-Franciaország és a Rajna-vidék modern vas- és acéliparának alapjait.) Az Osztrák Németalföldön Mária Terézia alatt szintén jelentős gazdasági fejlődés ment végbe.

II. József központosító reformelképzelései és rendeletei itt is ellenállásba ütköztek, majd a francia forradalom hatására 1789 végén lázadásra került sor az osztrák uralom ellen (két irányzat, a reformpárti *vonckisták* és a konzervatívabb *vandernootisták* időleges egyesülésével), elűzték az osztrák csapatokat, és **1790 januárjában kikiáltották a független Egyesült Belga Államokat**. Azonban az osztrákok porosz segítséggel decemberre újra uralmuk alá vonták a területet. A franciák küzdelmében Ausztria ellen 1793-ban csillant fel ismét a független állam létrehozatalának reménye francia támogatással, azonban a francia álláspont megváltozása (a természetes határok koncepciójának felülkerekedése) ezt meghiúsította, és végül **1795. október 1-jén Franciaország annektálta a Liège-i Hercegséggel egyetemben**.

A Franciaországba betagolt területen eltörölték a belső vámokat, kiépült a központosított francia közigazgatás (a megyerendszer), igazságszolgáltatás és oktatás. A már a felvilágosodás időszakában is a társadalom felső köreiben beszélt francia nyelv még inkább teret nyert az érvényesülni vágyók körében, holott a lakosság döntő többségének az anyanyelve nem ez volt, hanem északon a holland nyelv különböző déli nyelvjárásai (melyeket közkeletűen, de tévesen flamandnak hívnak), a limburgi, délen a vallon, a luxemburgi, a pikárd és további kis nyelvek. Az egységesen szabályozott francia középfokú oktatásban azonban ezek a regionális nyelvek nem jelentek meg, adott esetben nem is volt szabályozott helyesírásuk.

A francia uralom alatt jelent meg a kontinensen az Angliában ekkor már zajló „ipari forradalom” első fecskéje a Liège környékén található Verviers-ben, ugyanis az angol iparos **William Cockerill** itt hozott létre textilipari üzemet, amelyből később hatalmas vállalkozás nőtt ki. Liège vidékén a fémkohászat volt még jelentős, mivel a közelben külszíni fejtésben lehetett szénét bányászni, és azt, valamint a fémipari késztermékeket a Meuse (hollandul Maas) folyón könnyen szállíthatták távolabbi vidékekre. A déli belga régió további, ekkoriban kialakuló iparvidékei (Namur környékének üvegipara, Charleroi bányászata) és a hagyományos genti és brüsszeli textilmanufaktúrák számára megnyílt az egységes francia piac.

1814-ben, Napóleon bukásával ismét felmerült az egykori osztrák terület önállóságának kérdése (ideiglenes kormány is létrejött), de az *1813. december 2-tól szuverén holland fejedelemnek nevezett uralkodó, I. Vilmos* által rábeszélte Nagy-Britannia meggyőzte Ausztriát, Oroszországot és Poroszországot, hogy Dél-Németalföldet (az egykori Osztrák Németalföldet) és az északi volt Egyesült Tartományokat egyetlen királyságban egyesítsék. (Saját biztonságát és így az európai egyensúlyt kívánta ezzel elérni. A déli régió korábbi tulajdonosa, Ausztria könnyen lemondott róla, mivel megkapta Velencét.) Az egyetértés még Párizsban létrejött, s az erről szóló

protokollt (jegyzőkönyvet) 1814. június 21-én hagyták jóvá Londonban. Vilmos 1814. július 31-én ünnepélyesen bevonult Brüsszelbe. A bécsi kongresszuson az új ország határaitban egyeztek meg. A létrejött hatalmat az *Orániai–Nassau-házra bízta*, hogy így az esetleges francia hódító törekvéseknek ellenálljon. I. Vilmos lemondott a német területen található családi birtokairól (Fulda, Nassau), cserébe megkapta a Luxemburgi Nagyhercegséget, Anglia pedig megtartotta a hollandoktól elfoglalt Fokföldet és Ceylont, valamint néhány kisebb területet a Nyugat-Indiákon. **1815. március 16-án** az addig fejedelemnek nevezett **I. Vilmos az Egyesült Németalföldi (Holland) Királyság trónjára lépett, és egyben Luxemburg nagyhercege lett.** Az alkotmány szerint Amszterdam volt a főváros, de a kormány felváltva hol Hágában, hol Brüsszelben ülésezett.

Közös ország: az Egyesült Németalföldi Királyság 1815–1830

Az új ország két, akaratauk ellenére összekerült része *több szempontból sem alkotott harmonikus egységet*, ami miatt sérelmesnek érezték az új helyzetet, noha gazdasági téren például egymásnak jó kiegészítői lehettek volna. I. (Orániai) Vilmos még 1814. március 29-én kiadott alkotmánya értelmében a minisztereket a király nevezte ki, és csak neki voltak felelősek, s a parlament (a *Staten Generaal*) csak a kormány javaslatairól és a költségvetésről szavazhatott. *Az országgal elfogadott alkotmány ugyan a kor egyik legliberálisabb alkotmánya volt, de egyben erősen autokratikus is*, az uralkodónak kizárólagos jogot biztosított a pénzügyek, a külpolitika és számos más terület gyakorlására (rendeleti úton való kormányzás). Az egyesülés után, 1815-ben némileg módosított alkotmányban a már kétkamarás parlament alsóházát közvetlenül a tartományi gyűlések tagjai delegálták, de a választójog cenzus alapján kevés alattvalót illetett meg (ami Európában a népesség arányát tekintve még mindig a legszélesebb kör volt), s a felsőházba a tagokat a király nevezte ki. Északon 80 000, délen 60 000 polgárnak volt választójoga, de az alsóházban az északi és a déli tartományokból azonos számú delegált foglalt helyet, holott a déli tartományokban jóval többen laktak. (Az alkotmány elfogadására létrehozott, előkelőkből álló testület déli tagjai többségükben ellene szavaztak.)

Az északi országgrész lakossága mintegy kétmillió fő volt, miközben a délié majdnem három és fél millió. A déliek, anyanyelvi sokszínűségük ellenére majdnem kizárólag katolikusok voltak, és az előkelő és művelt rétegekhez tartozók mind a franciát használták a társadalmi érintkezés során. Északon a többféle irányzathoz tartozó protestáns többség mellett majdnem 40%-os katolikus kisebbség élt, viszont nyelvíleg a viszonylag kis létszámú, északi partvidéken élő frízektől eltekintve homogén holland ajkú népesség lakott. Az állami hivatalokban azonban kizárólag a holland nyelv volt használatos, és az állásokat főként hollandok töltötték be.

I. Vilmos (1815–1840) porosz neveletésben részesült (anyja II. Frigyes Vilmos nővére volt), látásmódját a felvilágosult abszolutizmus erősen befolyásolta, ám országlását jellemezték már liberális despotizmusként, őt pedig mint polgárkirályt, üzletembert, a szociális ügyek reformerét és nacionalistát. Az állam identitása kapcsán a korábbi hivatkozási alapot, a 17. századot felváltotta a burgundi kör, a 16. század és V. Károly, továbbá Erasmus emlegetése. A király különösen *sok gondot fordított az oktatásügy reformja és az analfabetizmus felszámolása mellett a gazdaság fejlesztésére* (a gyarmatokon is), a hitelpolitikára, és már 1827-től a szabad kereskedelem politikáját folytatta (amely azonban a brit áruknak kedvezett a dél-németalföldiek rovására). A gyarmati területek közül a délkelet-ázsiai területeiket érintette a britekkel kötött 1824-es egyezmény: elhatárolták érdekszféráikat a Malaka-szorosban. Nem sokkal később, 1825-ben kitört az ún. *jávai háború*, mely egészen 1830-ig jelentős katonai erőket kötött le, valamint igen sokba került, utána viszont megszilárdult Hollandia uralma a térségben.

A király gazdaságélénkítő tevékenysége során a húszas években számos intézkedést tett. 1821-ben megalapította a Nemzeti Ipari Alapot és brüsszeli befektetőkkel 1822-ben a később szinte egész Európában mintának számító finanszírozó bankot, amelyet később csak *Société Générale*-ként ismertek (mely a központi bank szerepét is betöltötte), korszerűsítette a tengeri kikötőket, valamint részvényeket vásárolt a kelet-indiai gyarmataik kereskedelmét bonyolító NHM nevű társaságban, s általában bátorította az akkoriban még ritka vállalati forma, a részvénytársaság alakítását. Az északi országrész gazdasága jelentős külkereskedelmi hagyományaira, kereskedelmi hajóflottájára, szarvasmarha-tenyésztésére, tejiparára és kertészeteire támaszkodott. A belga terület déli – vallon – részén a századforduló óta beindult nagyarányú iparosodás, a flamand részeken pedig a hagyományos textilipar és a gabona- és takarmánynövény-termesztés biztosította az ország gazdasági alapjait. Mégis, a király intézkedései inkább a déli üzletembereket, így például a hozzá hű Cockerill családot és a brüsszeli pénzügyi elitet gazdagították, ami az északiakat bosszantotta, hiszen úgy érezték, a belga területeket hozzájuk csatolták. Északon pangás volt jellemző, a közvetítő kereskedelem élénkülésére vártak, miközben délen megduplázták a szénkitermelést, Antwerpen forgalma pedig lassan beérte Rotterdamét. A déli iparosodás azonban egyben jelentős létszámú, rendkívül alacsony munkabérű, kiszolgáltatott ipari munkásság megjelenését is magával hozta.

A déli tartományok lakóinak elégedetlensége fokozatosan növekedett, amiben közrejátszott, hogy a kortársak szemében is fejlettebbnek tűnt a déli országrész, miközben úgy tűnt, az uralkodó meghódított területként kezelte. Az uralkodó alapfokú oktatási reformja során a flamand régióban és Brüsszelben a holland nyelvet igyekezett támogatni, csakúgy, mint a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, ami ellen a napóleoni gimnáziumokban iskolázott és a francia divatot követő elit élénken tiltakozott. A fiatalabb liberálisok fokozatosan többre tartották az antiklerikalizmusnál a szabadságjogokat, így a szólás- és a vallásszabadságot. Gondolkodásukra a francia–svájci *Benjamin Constant* hatott. Egyebek között a bruggei *Charles de Brouckère*, a liège-i *Charles Rogier*, *Paul Devaux* és *Joseph Lebeau*, valamint a luxemburgi *Jean-Baptiste Nothomb* tűntek ki közülük. A katolikusok elégedetlenek voltak a király valláspolitikájával (noha az országban többségben voltak, az alkotmány egyenlőséget biztosított a felekezeteknek, de úgy vélték, protestáns hite miatt a vele egy hiten lévőeknek kedvez: a Leuveni Katolikus Egyetemen filozófiai fakultást hozott létre, a kis papképző szemináriumokat pedig megszüntette). Egy francia pap, *Robert Félicité de Lamennais* gondolatai hatották át őket, aki az állam és egyház szétválasztását hirdette, hogy így utóbbi ne függjön a mindenkori politikától, követelte a sajtó és a vallás szabadságát, és a katolikusok és a liberálisok szövetségét sürgette. Amint a Belgium történetét a 20. század első felében megíró kiváló belga történész, *Henri Pirenne* fogalmazott, „*Lamennais volt a belga katolikusok számára a liberálisokkal való rövid egyetértés eszköze, vagy inkább egy pillanatra liberálisokká alakította át őket. Nem számít, hogy az egyik [csoport] a hívő társadalom számára követelte a szabadságot, míg a másik a civil társadalom számára. A lényeg az volt, hogy együtt követelték.*”

A liberális és a katolikus csoport közeledett egymáshoz (*unionizmus*), és 1828-ban közösen fordultak az uralkodóhoz egy panaszlistával. I. Vilmos viszont közölte, hogy szuverenitása megelőzte az alkotmányt, tehát utóbbi nem korlátozhatja. 1829-ben fiát, Oránia hercegét nevezte ki a minisztertanács elnökévé és az államtanács alelnökévé, annak világos jeleként, hogy a miniszterek parlamentnek való felelősségébe nem egyezik bele. Noha 1830 elején néhány engedményt tett (a sajtócenzúra enyhítése, a szabad nyelvhasználat visszaállítása stb.), az 1830. július 27-i francia forradalom X. Károly ellen felszította a kedélyeket a belga területeken is. Az 1829-es rossz terméseredmények miatt nőtt az élelmiszerek ára, továbbá a gépesítés terjedése miatt a kétkezi munkások közt nőtt a munkanélküliség. A magas örlési és

vágási adók szintén növelték az ellenszenvet, ráadásul a napóleoni korszakban felhalmozott holland államadósság részleteinek nagyobbik részét a belga adófizetők fizették vissza.

A belga forradalom

1830. augusztus 25-én Brüsszelben a francia Auber 1828-as romantikus operájának, *A portici némának* a bemutatójára került sor. (A darab a nápolyiak 1647-es ellenállását mutatja be a spanyol uralom ellen.) A teltházas előadás egyik hazafias jelenete után többen kimentek a színház előtti térre (*place de la Monnaie/Muntplein*), ahol főleg fiatal tüntetők várokoztak botokkal. A tömeg megindult a kormánylap szerkesztősége, majd a rendőrbiztos és az igazságügyi miniszter háza ellen. A többi déli nagyvárosra is átterjedt a felkelés, a polgárok átvették a hatalmat a hatóságoktól.

Szeptember 1-jén a király idősebb fia, Vilmos, Oránia hercege Brüsszelbe érkezett, és a felkelő polgárság vezetőivel abban egyezett meg, hogy a déli és az északi tartományok köz-igazgatásilag szétválnak, de azonos jogar alatt maradnak. A király azonban nem volt erre hajlandó. Brüsszelbe hazafias csapatok érkeztek vidékről, és szeptember 19-én egy ideiglenes kormányt is felállítottak. A másik királyfi, Frigyes 23-án 12 000 emberrel megtámadta Brüsszelt, de vehemens ellenállásba ütközött. A védők 27-én reggel ellentámadásba akartak lendülni, de még az éjjel Frigyes csapataival elhagyta a várost, mivel nem látta értelmét további vérontásnak (csapatainak kétharmada ugyanis déli volt). A siker felbátorította a többi déli tartományt, és a városokban állomásozó holland csapatok októberben sorra elhagyták őrhelyüket, három kivétellel: Antwerpen, Maastricht és Luxemburg. *Az ideiglenes kormány* már október 4-én *kinyilvánította a belga tartományok függetlenségét*, nemzetgyűlés összehívását és egy új alkotmány szükségességét.

23.1 A BELGA KIRÁLYSÁG 1830–1914

Új állam születik

November 10-én került sor nemzetgyűlés első ülésére, mely szintén kinyilvánította a függetlenséget, és *november 22-én az új állam formájaként az alkotmányos monarchiára szavazott*. Ekkor még felmerült, hogy esetleg az Orániai-házból választanak uralkodót, de miután 28-án Antwerpent a citadellából ágyútűz alá vette a holland katonaság, kizárták őket a belga trónra esélyesek közül. A többség ezután Nemours hercegére voksolt, de a londoni konferencia rendelkezésének értelmében a francia király, Lajos Fülöp elutasította a második fia számára felajánlott koronát. Közben február 24-én régensnek választották Surler de Choquier bárót. Ezután az új külügyminiszter, Joseph Lebeau javaslatára a brit trón váratlanul elhunyt várományosának, Sarolta hercegnőnek az Angliában élő német özvegyéhez, **Szász-Koburg-Gothai Lipót** herceghez fordultak, aki elfogadta, június 4-én megválasztották, és **1831. július 21-én** felelősködött a még 1831. február 7-én elfogadott alkotmányra.

A belga alkotmány a kor egyik legmodernebb, liberális alkotmánya volt, amely jelentős mértékben támaszkodott az 1815-ös holland alkotmányra, merített az amerikaiból és a francia forradalom elveiből, egy kicsit az angol alkotmányjogból, és számos későbbi alkotmány számára szolgált mintaként. Elismerte a népszuverenitás elvét, az uralkodó helyzetét szabályozta, kétkamarás parlamentet hozott létre, melyben azonban mindkét ház tagjait választották a szűk cenzus alapján választójoggal rendelkezők (mintegy 50 000 fő). Nem ismert el államvallást, polgári házasságot írt elő, tiltotta az iskolák külső befolyásolását, kimondta a törvény előtti egyenlőséget, a bíróság függetlenségét, a magántulajdonhoz való jogot, a sajtó szabadságát, a

gyülekezési és egyesülési szabadságot, a kultuszok szabadságát és a szabad nyelvhasználatot (de 1831-től a francia volt az állam hivatalos nyelve). Az uralkodónak nem volt vétőjoga, rendeletei csak miniszteri ellenjegyzéssel voltak érvényesek, a kormány tagjai a képviselőháznak voltak felelősek.

A londoni konferencia

I. Vilmos még 1830 szeptemberének végén kérte a nagyhatalmokat, segítsenek neki az általuk 1815-ben létrehozott állam megmentésében. *Októberben az a döntés született, hogy Londonban gyűlnek össze a nagyhatalmak* (Nagy-Britannia, Oroszország, Poroszország, Ausztria) és Franciaország. Azt akarták elérni, hogy a lázadás ne fajuljon általános háborúvá. A hatalmak megoszlottak a kérdésben, hiszen a franciák a forradalmat támogatták (bár Talleyrand területi osztozkodásban is gondolkodott, de Lajos Fülöp a semlegességet támogatta), míg az oroszok (akik a varsói forradalommal voltak elfoglalva), a poroszok és az osztrákok a hollandokat, az angolok pedig bizonytalanok voltak (bár Palmerston külügyminiszter a belga függetlenség mellett állt). A britek eredetileg támogatták az ötletet, hogy a holland király idősebbik fia, Oránia hercege kerüljön a belga trónra, de a belga nemzetgyűlés novemberben ezt elvetette. A konferencia nagyhatalmai garantálták 1830 novemberétől a tüzszünet betartását a hollandok és a déli lázadók között.

December 20-án a konferencia is elfogadta a belga függetlenséget, s 1831. január 20-i jegyzőkönyvében azt követelte, hogy az új állam vállaljon örökös, önkéntes semlegességet, és adjon át a hollandoknak minden területet, amely 1790 előtt az Egyesült Tartományokhoz tartozott, valamint Luxemburgot is I. Vilmos vezesse tovább nagyherceggként. A belgák azonban mind Limburghoz, mind Luxemburghoz ragaszkodtak (alkotmányukban is benne voltak ezek a területek, amelyeknek a lakossága általában a forradalom híve volt). A konferencia 18 cikkelyben fogalmazta meg a béke feltételeit. A belga képviselők 1831. július 9-én fogadták el ezeket.

Az ellentámadás (helyreállítási kísérlet)

A holland uralkodó önkénteseket és külföldi zsoldosokat toborzott, s 1831. augusztus 2-án támadásba lendült. A belgák királya, I. Lipót (1831–1865) a függetlenséget garantáló nagyhatalmak segítségét kérte: az angolok mozgósították hadiflottájukat, a franciák pedig szárazföldi erőket küldtek a még új és gyenge belga sereg megtámogatására. A hollandok tíz nap elteltével kivonultak a belga területről. A londoni konferencia ismét összeült, és 24 cikkelyben fogalmazták újra a határok és a pénzügyi szétválás feltételeit. Anglia és Franciaország garantálták Belgium függetlenségét. 1831. október 14-én Belgiumnak le kellett mondania a zélandi Flandriáról, Észak-Brabantról, Kelet-Limburgról és Luxemburg németajkú részéről. Hollandia, mely az Escaut/Schelde folyó kijáratának ura volt, díjat szedhetett be az Antwerpenbe tartó hajóktól. Belgium, ha ugyan vonakodva is, de kész volt aláírni, ellenben Hollandia nem. Hiába voltak ezek a cikkelyek kedvezőbbek, I. Vilmos egy hozzá hű oranista felkelésben reménykedett, és az antwerpeni citadellából sem vonta ki csapatait.

A békeszerződés

I. Lipót Lajos Fülöp lányát vette el, így a franciák támogatása biztosítottá vált (azonban Lajos Fülöp bukása után néhányszor újból felrémlett az annexió veszélye), a britek pedig biztosak lehettek benne, hogy a franciák nem próbálják ezután megdönteni a királyságot. A franciák 1832-ben kiűzték az antwerpeni erődben maradt holland csapatokat, s 1833-ban egy új belga–holland fegyverszünetet írtak alá. *Belgium továbbra is megszállva tartotta Limburgot és Luxemburgot,*

kivéve e tartományok székhelyét, ahol a hollandok állomásoztak. Ez a *status quo* megfelelt a belgáknak. A harmincas évek a belgák és a hollandok között úgy teltek, mint két hadviselő fél között, de hiába, Belgium egyre nyilvánvalóbb módon megerősödött, sőt, az új közlekedési eszköz, a vasút 1835-ben elsőként nála jelent meg a kontinensen (Brüsszel–Mechelen), láthatóan azzal a céllal, hogy majd Oostendét a Rajna-vidékkel kösse össze.

A holland uralkodónak ekkor végleg be kellett látnia, hogy nincs értelme tovább húznia az időt, és **1839. április 19-én aláírták a londoni jegyzőkönyvet a békeszerződéssel együtt.**

Az unionizmus (1831–1847) és a liberális váltógazdaság (1847–1884) kora

I. Lipót király ellene volt a pártoknak, úgy vélte, minisztereinek az ő elképzeléseit kell szolgálniuk, és jó ideig sikerült is vegyes politikai összetételű kormányokkal irányítania országát. Azonban *a liberálisok és a katolikusok közös kormányzása (az unionizmus) lassan értelmét veszítette* a fokozatosan eltűnő, egyébként sem jelentős oranista, másrészt a franciákhoz való csatlakozást támogató, szintén marginális ellenzékkel (a „francia párttal”) szemben. A pápa ráadásul 1832-ben elítélte Lamennais-t és a modern szabadságjogokat, 1833-ban létrejött az első önálló belga szabadkőműves páholy, 1834-ben pedig a Leuveni Katolikus Egyetem ellenpólusaként megalapították a Brüsszeli Szabadegyetemet.

Igy fokozatosan erősödtek az ellentétek az unionistákon belül, és *1846-ban megalakult a Liberális Párt*, melyben már ekkor jelentős szerepet vállalt egy fiatal liège-i ügyvéd, későbbi miniszterelnök, **Walthère Frère-Orban**. 1847-re véget ért a belpolitikában az unionizmus korszaka, tisztán liberális kormány állt az ország élére. Ezután 1884-ig hol liberális, hol katolikus kormányok vezették Belgiumot, jóllehet a katolikusok sokáig nem érezték a késztetést, hogy önálló pártot hozzanak létre. *1884-től pedig, amikor létrejött a Katolikus Párt*, egészen 1917-ig végig katolikus kormányok voltak hatalmon. A belga politikai paletta harmadik nagy „színfoltja”, *a szocialisták 1885-ben alakítottak nemzeti pártot*. A szakszervezeti mozgalom jelentős részét azonban csak egy évtizeddel később sikerült irányításuk alá vonniuk.

A fél Európán végigsöprő újabb, *1848-as forradalmi hullám nem váltott ki Belgiumban nagy visszhangot*, a liberális alkotmány stabilizáló tényezőként hatott. A liberális kormány összefogott a katolikusokkal, és *számos mérsékelt reformintézkedéssel* (a választásra jogosultak számának közel duplájára való növelésével, pénzt pumpálva az iparba a munkanélküliek számának csökkentésére) kifogta a szelet a csekély számú radikális értelmiségi vitorlájából. Utóbbiak az ipari munkások szervezetlensége miatt egyébként sem számíthattak komoly tömegtámogatásra, s a kézművesek is, akik a középkorba nyúló érdekvédelmi hagyományaik (például önszegélyező pénztárak) miatt szervezettebbek és nemegyszer tanultabbak voltak, inkább a polgársághoz kötődtek.

Bár néhány városban kisebb megmozdulásra sor került, az erősen központosított állam rendőrsége a városokban újjáalakult polgárőrségekkel határozott és gyors intézkedéssel csírájában elfojtotta őket. Francia részről azonban egyes forrófejű forradalmárok és párizsi száműzetésben élő republikánus belga elvbarátaik úgy vélték, könnyű lesz egy új annexiót megvalósítani, és kora tavasszal két támadást is indítottak, de a belga sereg gyors és erőteljes válasza visszavonulásra készítette a szedett-vedett forradalmi csapatokat. A liberálisok megerősödtek mind belpolitikai, mind külpolitikai téren, s az országot a forradalom veszélyének sikeres elhárítása miatt az „európai koncert” teljes jogú tagjának tekintették.

Az ország és fővárosa viszont több európai értelmiséginek és politikusnak nyújtott emigrációjában menedéket. Megfordult Belgiumban a francia *Guizot*, *Victor Hugo* és *Metternich* osztrák kancellár is. Még 1845-ben, miután Párizsban a német **Karl Marx** IV. Frigyes Vilmos

porosz királyt sértő írást jelentetett meg, Guizot kormánya kiutasította, s Brüsszelben azzal a feltétellel maradhatott, hogy nem ártja magát a napi politikába. Ám 1847-ben megírta *A filozófia nyomorúságát* (válaszként Proudhonnak *A nyomor filozófiája* című művére), majd részt vett a belga kommunisták egyébként jelentéktelen szervezkedésében, és Friedrich Engelsszel elkészítette a jóval később nagy visszhangot kiváltó *Kommunista kiáltványt* (*A Kommunista Párt kiáltványa*). A belga nemzetbiztonsági szolgálat megfigyelés alá vonta Marxot, s mivel egy kis tüntetésben is részt vett, végül 1848-ban visszatoloncolták családostul Franciaországba, s onnan Kölnbe ment.

Az ország liberális politikusai igyekeztek a katolikus egyház hagyományos befolyását korlátozni, és szekularizációs politikájuk során különösen az általuk állami ellenőrzés alá vonandó oktatásügy kérdésében ütköztek a katolikus irányzat és az egyház papságának heves ellenállásába. Utóbbi például azzal próbált „revolverezni”, hogy a nem eléggé hithű liberális politikusoktól megtagadta a katolikus temetést. A liberális polgárság igyekezett kivonni magát az egyház hatalma (a dogmatikus katolicizmus) alól és saját társadalmi és politikai önállóságát megnövelni. Amikor éppen a katolikus irányzat volt kormányon, enyhített az egyházi iskolák állami felügyeletén. (A kötelező elemi oktatást csak 1914-ben vezették be, és magát az iskolakérdést csak 1958-ban sikerült rendezni egy hárompárti kompromisszum révén.) A század derekától mindkét oldalon a radikálisok hangja erősödött meg, így az ultramontánoké (1857–1881), akikkel az 1860–1870-es években utcai csetepatékba keveredtek a szekularizációs kérdések kapcsán az antiklerikális szabadgondolkodók, akik követeléseiknek egy része (a temetők – részleges – deszakralizációja, az oktatás állami felügyelete, az állami hivatalokban teendő vallásos eskü) révén együttműködőkre leltek a baloldali munkásmozgalmakban. A liberális párton belül két tendencia létezett, a doktriner, amely antiklerikális volt, és a szavazati jog kérdésében konzervatív álláspontot képviselt, félve a tájékozatlan tömegek feletti katolikusok befolyástól, valamint a progresszív, amely valódi választójogi reformot óhajtott, és ebben a szocialista irányzattal közös nevezőre jutott.

A hangnem élességére jellemző az 1878-as liberális Frère-Orban-kormány kultuszminiszterének, az iskolaháborút kirobbantó Pierre Van Humbeecknek az 1864-es, később többször is idézett kijelentése: „*Igen, a világon egy hulla fekszik, mely lezárja a haladás elől az utat, a múlt e hullája, nevezzük néven, nyíltan, kertelés nélkül, ez a katolicizmus.*” Mivel a liberálisok 1879-es, az elemi oktatást világivá tevő törvénye miatt a belga egyház kiátkozta az állami iskolát választó szülőket az ott tanító tanárokkal együtt (az egyházi iskoláknak az állam nem adott támogatást), s a Vatikán ezt nem ítélte el, Belgium *1880-ban megszakította a Pápai Állammal a diplomáciai kapcsolatot*, mely csak 1885-ben, a katolikusok hatalomra kerülésekor állt helyre. Ekkor azonban már nem a hajthatatlan IX. Pius (1846–1878), hanem az a **XIII. Leó pápa (1878–1903)** volt hatalmon, aki még Gioacchino Pecci néven éppen 1843–1846 között Belgiumban fiatal pápai nunciusként az iskolakérdésben főnökével, XVI. Gergely pápával (1831–1846) együtt szembekerült a protestáns I. Lipóttal, valamint közelről láthatta a modern kor új problémáját, az ipari munkások nehéz helyzetét. Tanulhatott elődeinek viszonylagos rugalmatlanságából, eljutott a keresztényszocializmus szintéziséhez, a párbeszédhez és a világi állammal való megbékélés hirdetéséhez. Így az *ultramontanizmusnak Belgiumban 1881-re leáldozott*, azonban szociális-karitatív téren igen aktívak maradt az ipari munkásság körében, így próbálva rivalizálni a baloldali eszmék térnyerésével.

A gazdasági fejlődés

Belgium gazdasági helyzetét tekintve igen előkelő helyen állt Európában, hiszen az ország 1830-ban kedvező helyzetet örökölt, a belső vámokat már korábban eltörölték, a termelési központokat még a holland és a francia uralom idején sűrű csatornarendszerrel kötötték össze. Az első hitelintézet, a már említett *Société Générale*, mely az első években az állam központi bankjaként is funkcionált, részvényesként jelentős mértékben hozzájárult a belga vasúthálózat kiépüléséhez, jelen volt számos fémipari, bányászati, hajózási, textilipari, élelmiszeripari vállalkozásban, az évszázad közepén a belga nehéziparban mintegy 40% volt a tulajdoni részesedése! Rendkívüli étvágygal terjeszkedett külföldön, valamint a század végén Kongóban is, s mivel az uralkodó nevezte ki a vezetőjét, szorosra vonta a pénzügyi-ipari magánszféra elitjének és az államnak a kapcsolatát. Hamarosan több másik finanszírozó (vagy részvénytársasági) bank is biztosította az ipari nagyberuházások tőkeigényét. Belgium az első húsz évében még sok tekintetben agrárország jelleget mutatott, de 1840-től már a kontinens legiparosodottabb országa volt Angliát leszámítva. Brüsszelben 1819-től már gázzal működött a közvilágítás, elsőként a kontinensen, öt évvel London után és tíz évvel Párizs előtt!

Belgium 1850-ig Európa legnagyobb széntermelője volt, I. Lipót alatt példa nélküli beruházási boomot vittek végbe: nagyolvasztókat, vasműveket, bányavállalatokat, textilgyárat, cukorfinomítókat, üvegyárakat létesítettek. Fontos szerepük volt ebben az „iparbárokknak”, azoknak a merész elképzelésekkel, kellő kapcsolatokkal és szerencsével rendelkező iparosoknak, akik vállalkozóként „levezényelték” a belga iparosodást, mint például a már említett **Cockerill családnak**, valamint a vegyiparban naggyá váló **Ernest Solvay**-nek. Az Európa legsűrűbb vasúthálózatát magáénak mondható ország a világ számos országában járult hozzá a vasúti és a villamosközlekedés kiépüléséhez tőkével és technológiával. (A kor első európai luxusvonalát, a legendássá vált Párizs–Isztambul vonalon járó *Orient Express*t is egy fiatal belga vállalkozó, Georges Nagelmackers álmodta meg, aki létrehozott egy vállalkozást az amerikai George Pullman mintájára, s a járat 1889-ben vált teljessé. II. Lipót belga uralkodó a tárgyalások során és részvényesként is segítette a társaság luxusjáratainak elterjedését.)

I. Lipót gyarmatosítani is próbálkozott egy részvénytársaság révén az 1840-es években Közép-Amerikában és a nyugat-afrikai partoknál, de ezek a kísérletek az előkészítetlenség és az egészségtelen éghajlat miatt nagyon gyorsan elbuktak. A belga közvélemény e balvégű „kalandok” miatt sem mutatott túl nagy lelkesedést a későbbiekben sem a gyarmatosítás iránt. Az uralkodónak volt még néhány, pusztán diplomáciai tapogatózás szintjéig eljutó kísérlete, de idősebb fia, a későbbi **II. Lipót (1865–1909)** annál lelkesebben igyekezett ezen a téren is a *nagyhatalmak nyomába lépni*. II. Lipót ugyanis uralkodója lett még egy államnak tekintett területnek, amely igen fordultatos körülmények között jött létre. II. Lipót az ország külszolgálatában dolgozókat a saját külügyminisztere háta mögött felhasználva apja gyarmatosító próbálkozásait folytatta, de sokkal erőteljesebben. A világ szinte minden szóba jöhető területén óvatosan érdeklődött – országa semlegessége miatt – konfliktust nem okozó, szabad területek után. 1884–1885-ben végül a nagyhatalmi törekvések ütközőzónájában fekvő Kongó-medence java részére sikerült szert tennie, mivel mindenkinek a semleges kézbe kerülése volt érdeke – jobb híján.

Kongó szuverén uralkodójává 1885. április 28-án vált a király a belga képviselők, 30-án pedig a szenátorok csaknem egyöntetű jóváhagyásával (a terület csak 1885 nyarától viselte hivatalosan a Kongó Szabad Állam elnevezést). A belga alkotmány (62. cikkelye) ugyanis a parlament beleegyezéséhez kötötte, hogy az ország uralkodója egy másik országnak is államfője lehessen. Ez az afrikai terület a kezdeti jelentős beruházások és áldozatok árán – melyek kényszermunka

jellegű adóztatással jártak –, az innen exportált kaucsuk és elefántcsont révén igen jelentős profitot hozott a királynak, aki ebből jelentős ingatlanvásárlásokba és középítkezésekbe fogott Belgiumban, főként Brüsszelben.

A szintén *semleges Kongó Szabad Állam (1885–1908)*, noha *jogilag* csak a király személye kötötte össze a két országot (*perszónálunió*), *ténylegesen ezer szállal kapcsolódott Belgiumhoz*, így a korabeli gyarmatosítók körébe a belgák is belekerültek. Még 1889–1990-ben Brüsszelben szerveztek meg egy nagyszabású nemzetközi rabszolgaság- és rabszolga-kereskedelem-ellenes konferenciát is. *1903-tól kezdve azonban jelentős nemzetközi emberi jogi botrány tört ki Kongó körül* (adópolitikája és a koncessziós cégek helybeliekkel szemben tanúsított embertelen bánásmódja miatt), melynek következményeként a jogilag független afrikai államot 1908. október 18-án engedte át Belgiumnak Lipót, s **1908-tól immár állami szinten is gyarmattartó lett Belgium**, mivel átvette a királyától a területet, így az hivatalosan is gyarmat lett **Belga Kongó néven**.

Az áruszállításban a vízi utak és a szárazföldiek mellett nagy szerepe lett a vasútnak is. Állami pénzen sűrű vasúthálózatot építettek (1843-ban már közel több mint 500 km volt a hossza, s a fővárost összekötötte Antwerpenrel, Franciaországgal és Poroszországgal), a fővonalak kiépítése után 1845-től magánvállalkozóknak adták ki a szárnyvonalakat (Az 1860-as években már több mint 2000 km volt a vonalak hossza), amelyeket 1870-től visszavásároltak.

A század közepétől újabb gazdasági fellendülés következett be, mert Európában a protekcionizmust mintegy két évtizedre a szabad kereskedelem váltotta fel. 1863-ban sikerült Belgiumnak egyszeri összeggel megváltania Hollandiától az Escaut/Schelde folyón a díjfizetést, így Antwerpen megint jelentős európai kikötővé válhatott. Az ország kereskedelme főként a szomszédokkal zajlott, hiszen Európa leghatalmasabb, legtökeerősebb, legnagyobb felvevő-képességű piaccal bíró országai egyszerűen körülveszik Belgiumot: Anglia, Franciaország, Hollandia és Poroszország, illetve Németország. A belgák tőkéjüket részben otthon fektették be, mert ott is nagy volt az igény, részben pedig Európa más országaiban, de más kontinenseken is jeleskedtek. Mindezen folyamatok oda vezettek, hogy az iparban foglalkoztatottak létszáma 1880 körül meghaladta a mezőgazdaságban dolgozókéét.

A mezőgazdaság a demográfiai robbanás következtében megnövekvő lakosság élelmiszerellátását nem volt képes fedezni, ezért a század második felében már behozatalra szorult az ország. Ráadásul még *1845–1847 között Flandriában súlyos éhínséget okozott az Amerikából behurcolt burgonyavész*, ami miatt a népesség növekedése néhány évig stagnált, és sokakat ösztönzött arra, hogy az állással kecsegtető fővárosba vagy a vallon iparvidékre költözzenek. Ettől függetlenül *1855-től 1875-ig a mezőgazdaság virágzott*, az árak növekedtek, és a termelők újabb földeket vásároltak a bevételeikből. De *az ipar fejlődésével a befektetések egyre inkább a fejlődő kőszénbányászatba, a vas- majd az acéliparba koncentráálódtak*.

Ez az *erőteljes iparosodás jelentős szociális feszültséget is gerjesztett*, a nagyiparban foglalkoztatott munkásság számottevő részének sanyarú sors jutott osztályrészül, amelyen egyrészt a különböző baloldali mozgalmak és pártok szerettek volna javítani, élükön a *Belga Munkáspárt* névadó alapítójával, **César De Paepéval** és az egyik első szocialista parlamenti képviselővel, **Émile Vanderveldével**. Másrészt az *1886-os év munkásmegmozdulásai*, sztrájkhulláma és országszerte megdöbbenést keltő véres leverésük azt eredményezte, hogy *az elit két nagy pártjának tagjai is felismerték a helyzet tarthatatlanságát*, és első, bizonytalan lépésként egy parlamenti vizsgálóbizottságot állított fel a katolikus **Auguste Beernaert** kormánya, majd ha lassan is, de *megindultak a szociális reformok* (a munkásság életkörülményeit javítva). Ezeknek az anyagi terheit az éppen konjunktúrában levő belga gazdaság könnyedén viselte, főként, mert a reformok távolról sem voltak radikálisak, az elit vállalkozó rétege ugyanis

fékezni, szabotálni igyekezett őket. A nagyipar mellett tovább éltek a hagyományos mesterségek is, a kézművesség nem tűnt el az iparosodás elkerülhetetlen fejlődést hozó mítosza ellenére, és művelői szintén hozzájárultak a gazdasági növekedéshez.

A flamand mozgalom

A flamand mozgalom **patrióta, alapvetően romantikus irodalmi irányzat volt kezdetben**, célja a népnyelv ápolása volt. Vezetői tanárok, kishivatalnokok, papok, orvosok, kispolgárok voltak. A mozgalom azt hirdette, hogy „*a nyelv maga a nemzet*”. Elindítói a katolikus **Jan Baptist David** és a liberális **Jan Frans Willems** azt szerették volna elérni, hogy a flamand tartományokban a helyi ügyeknek, az igazságszolgáltatásnak a nyelve *a flamand, azaz a helyi holland dialektus* legyen, s a még az I. Vilmos által alapított állami Genti Egyetemen a holland nyelv a franciával legyen egyenrangú. (Ennek érdekében először fog majd össze három flamand, de különböző politikai irányzathoz tartozó politikus 1910-től: a katolikus Frans van Cauwelaert, a liberális Louis Franck és a szocialista Camille Huysmans, ám a követelés csak 1930-ban valósult meg.) **Ekkoriban vált Flandria Belgium holland dialektusokat használó területeinek elnevezésévé** (s csupán csekély részben azonos a középkori Flandriai Grófsággal), mely így Kelet- és Nyugat-Flandria tartományokon kívül az 1860-as évektől már kiterjedt Antwerpenre, Limburgra és Brabant egy részére is.

A vallon kifejezést pedig kezdik a frankofon (francia ajkú) belgákra használni (a brüsszeli kivételével), noha eredetileg egy a franciával rokon, erős germán jegyekkel rendelkező neolatin nyelvet jelent; míg a területre vonatkozó **Vallónia szót először 1844-ben használják Belgium francia ajkú nyelvterületére** – szintén Brüsszel kivételével. A földrajzilag *Flandrián belül található főváros súlyos érzelmi problémát jelent(ett) a flamandoknak, mivel a 19. század elején még túlnyomórészt holland ajkúak lakták, viszont közigazgatási, pénzügyi ipari és kulturális szerepe miatt az új királyságban szinte teljesen elfranciasodott*. A 19. század végére már túlnyomórészt francia ajkúakból állt a lakossága, amit a központosított államban az érvényesülni vágyók csak még jobban elősegítettek (ahogy az akkori szólás tartotta: „*Franciát a szalonban, flamandot a konyhában.*”), amint a külföldről is odaáramló értelmiségiek, művészek is.

1847-ben megszületett a *Flamand Mozgalom Kiáltványa*, melyet részben az író Hendrik Conscience állított össze, s a flamand közösség társadalmi–kulturális–gazdasági egyenrangúságára törekedett a létező politikai kereteken belül. Az 1860-as évektől fokozatosan politikai mozgalommá vált, s a *Flandriai részen már nem a kétnyelvűséget, hanem a holland nyelv kizárólagosságát követelte*. 1862-ben megalakult Antwerpenben a haladó, főleg kispolgári elemeket tömörítő párt, a *Meetingpartij*, amely az 1860-as évek közepére szakított az antiklerikálisokkal, és katolikus irányt vett. Tagjai több helyi választáson szerepeltek sikerrel, és a parlament alsóházába is bejutottak, s noha létszámuk nem volt nagy, mégis *elindították a flamandok politikai egyenrangúsodását*.

A vallon régió ipari fellendülésében az 1880-as években lassulás állt be, részben a munkások tiltakozási hulláma miatt, továbbá megindult a fejlődés a korábban lemaradt flamand területeken is, ahol olcsó és a katolikus egyház által engedelmességre szorított munkaerőre leltek a vallon és a brüsszeli befektetők. Vegyi és hajóépítő üzemek létesültek, Antwerpen kikötőjén keresztül szén hoztak be. A flamandoknak azonban döntően a kis- és középvállalkozások maradtak, ezekből fejlődött ki az öntudatos vállalkozói réteg, amely a katolikus vidéki takarékpénztárak tőkájére támaszkodhatott. Egyik jellegzetes képviselője volt *Lieven Gevaert*, aki 1894-ben alapította meg saját vállalatát (1964-től Agfa-Gevaert néven létezik, mivel megvette a német

Bayer), s nem volt hajlandó a vállalatát elfranciásítani, a gazdaságban is a hollandosítást akarta elérni a flamand területeken: „*Ha nincs flamand nyelv, nincs pénz sem!*”.

Mivel a parlamentben mindkét nagy tömörülésben (a liberálisok és a katolikusok között) is jelen voltak a flamingánsok (a flamand egyenrangúságért küzdők), aktív szerepet játszottak **az első nyelvi törvények** megszületésében **az 1870-es évektől** az igazságszolgáltatás, az oktatás és a közigazgatás terén. (A problémára több, nagyobb felháborodást keltő jogi eset világított rá, mint például 1865-ben két franciául nem tudó vádlottat a franciául folyó perben halálra ítélték.) **1898-ban hivatalossá tették a kétnyelvűséget**, de *a politikai elit csak vonakodva, lassan – kényszerűségből – tett ennek eleget, hiszen alapvetően egy centralizált, jól irányítható adminisztrációjú állam volt az ideálja*, az 1789-es francia forradalom polgári hagyományainak nyomdokain.

A kulturális vonulat egyik kiemelkedő romantikus képviselője volt a század közepén az ultramontán pap, költő *Guido Gezelle*. A flamand értelmiség megosztottságát jól jelzi, hogy a brüsszeli liberális szabaddkőműves, *Charles de Coster* 1867-ben jelentette meg a flamand közegben ismert legendákra épülő, egy elnyomott nép ravasz ellenállását megjelenítő *Thyl Ulenspiegel* című eposzát – ám francia nyelven! *August Vermeylen* író és művészettörténész a kezdeti anarchista és avantgárd tendenciák után a flamand mozgalmat a szocialista, internacionalista európai keretekbe igyekezett beilleszteni: „*Flamandok akarunk lenni, hogy európaivá váljunk.*” Ő volt az egyik szerkesztője a nagy hatású *Van Nu en Straks* (Máról és holnapról/Mostról és közelgőről) című folyóiratnak, mely szintén a nemzetközi kulturális és művészeti élethez való felzárkózást segítette elő. A francia nyelv befolyását mutatja, hogy több szimbolista flamand művész továbbra is francia nyelven alkotott a századfordulón: **Maurice Maeterlinck, Émile Verhaeren, Max Elskamp**.

A népművelés terén sem volt egységes a flamand mozgalom, hiszen a vidékiek számára több könyvtári–közművelődési alapítványt hoztak létre, így 1851-ben az egyre inkább liberális jellegű *Willemsfonds*, majd 1875-ben a katolikus beállítottságú *Davidsfonds* látott napvilágot.

A francia ajkú vallon elit kezdte úgy érezni, hogy eddigi privilégiumait veszélyezteti a flamand területen a holland nyelv előretörése, árt a nemzeti egységnek, s ezért ellenreakcióként *létrejött a vallon mozgalom is 1890-ben*, de mint a flamand (amely az első világháborúban a németekkel való együttműködés kérdésében három irányzatra szakadt), ez sem volt egységes, és nem is értett vele mindenki egyet. Legismertebb képviselője Jules Destrée volt.

II. Lipót uralkodása, alkotmányreform, a művészetek és a külpolitika alakulása

Belgium második, az apja halála után, 1865 decemberében trónra lépő királyának személye a kortársak szemében is sok vitát váltott ki, mivel eleinte humanitárius elkötelezettségéről volt közsímet a gyarmati térségek iránt, majd a századfordulótól alattvalói az afrikai birtokán, Kongóban kirobbanó botrány következtében profitéhségét és megszállottságát a gyarmatok iránt ismerhették meg. Családi élete sem volt felhőtlen (három lánya közül a két idősebbel házasságkötésük miatt összeveszett), s élete vége felé francia szeretője miatt is sok kritikában részesült. Mindezeket túl a király az előírásoknak és a szokásoknak megfelelően uralkodott, „feladatkörének” eleget téve. A belpolitikában, mint már fentebb utaltunk rá, volt némi befolyása a parlamenti pártokra, általában igyekezett enyhíteni a felmerülő feszültségeket. Noha II. Lipót maga is katolikus volt, nem kedvelte némelyik szélsőségesen katolikus kormányát, és nem habozott élni alkotmányos jogával, miniszterei menesztésével, amint tette ezt éppen 1884-ben, ha azok ténykedése kimerítette a törvényes parlamenti többséggel való visszaélést.

Az 1893-ban elfogadott alkotmánymódosítás után a korábbi cenzusos választási rendszert felváltotta egy többes szavazattal „mérésékelt” általános választójog (plusz szavazatokat adhattak le a vagyonosabbak és a tanultabbak), amely tízszeresére növelte a korábbi szavazóbázist (közel 1,4 millió főre), és kötelezővé tette számukra a szavazást. Ennek révén kerültek be az alsóházba az első szocialista képviselők 1894-ben.

Az ország kedvező földrajzi helyzete – az angolszász, a germán és a neolatin nyelvű kultúrák-közöttisége –, a gazdasági virágzásból fakadóan a magára adó nagypolgárság megrendelése, valamint a társadalmat megosztó éles politikai, vallási és szociális ellentétek megtermékenyítőleg hatottak az ország művészeti életére, melynek képviselői az irodalom, a festészet, az építészet és szobrászat terén világviszonylatban is kiemelkedő alkotásokat hoztak létre többek között szimbolista, szecessziós és szürrealista stílusban (**Maurice Maeterlinck, Émile Verhaeren, Charles De Coster, James Ensor, Félicien Rops, Victor Horta, Constantin Meunier**). A századfordulón Brüsszel a kulturálisan is kiemelkedő fővárosok (Párizs, Berlin, Bécs) közé emelkedett, és az európai művészek szép számmal fordultak meg hosszabb-rövidebb időre a belga alkotói körökben, művészeti csoportosulásoknál (mint a *La Jeune Belgique*, a *La Wallonie* folyóiratok és körük, vagy a *Les XX* csoport).

Belgium az európai *status quo* fenntartásában volt érdekelt, eltekintve a vágytól a két „elveszített fél tartomány” után. *Az olasz egység létrejötte után már nem csak a III. Napóleon vezette Franciaország* (ahonnan az 1851-es puccs után többen is Belgiumba emigráltak: Auguste Blanqui, Victor Hugo, Alexandre Dumas), *de Bismarck Poroszországa is veszélyt jelenthetett a belga semlegességre*. Anglia pedig láthatóan igyekezett visszahúzódní a kontinentális politikától, így kétségesse vált garanciavállalásának súlya. Még a porosz–osztrák háború végén, 1866 augusztusában III. Napóleon arra gondolt, hogy esetleg Luxemburgot megszerezhetné, valamint hogy a poroszok támogathatnák Belgium francia annexióját. A belga diplomaták igyekeztek jó viszonyt kialakítani mindkét potenciálisan veszélyes szomszédal.

1867-ben Franciaország felajánlotta Hollandiának, hogy megveszi Luxemburgot. Hollandia elutasította, előállt viszont Belgium, amely régi reményeit látta megvalósíthatónak. 1867 áprilisában az osztrákok a belgák mellé álltak, azzal hogy cserébe néhány kantont a határ mellett a franciáknak adnának, melyek még 1814-ben francia fennhatóság alatt álltak. Belgiumnak ez nem tetszett, s attól tartott, fegyveres konfliktussá fajul a Luxemburg-kérdés. A londoni konferencián úgy oldódott meg, hogy a **britek elfogadták a kollektív európai felelősség vállalását Luxemburgért, melyet nagyhercegségként önálló és semleges állammá alakítanak**. A franciák utolsó „ötlete” az volt, hogy 45 évre koncessziót vesznek a luxemburgi vasúttársaságban, mely a belga hálózat egy jelentős részét is üzemeltette. A belga parlament ekkor megszavazta (1869), hogy a vasút nemzeti köztulajdon, és külföldieknek nem eladó.

A porosz–francia háborúban a britek felszólították a hadviselő feleket, hogy írjanak alá egy egyezményt, miszerint tiszteletben tartják Belgium semlegességét, ellenkező esetben a semlegességet megsértő ellen háborút indítanak, így mindkét hadviselő tiszteletben tartotta a belga határokat.

1871 után hosszú ideig nyugalom honolt a térségben, de a századforduló után a kialakuló antant világhossá tette, hogy a britek is a franciák szövetségi rendszerébe kerültek. 1904-ben egy találkozáson II. Vilmos német császár francia területeket ajánlott II. Lipótnak, ha melléáll, a király azonban ezt visszautasította, mire a császár nyíltan az ország elleni támadással fenyegetőzött. Ezután *a király még inkább igyekezett országának fegyveres erejét korszerűsíteni, de a politikusok közül sokan – mivel nem érzékelték a veszélyt – nem látták ennek értelmét*. A britek protektorátusszerűnek látták Belgiumot, és értesre adták, hogy német támadás esetén megelőző akcióként Antwerpent foglalnák el. Ez azonban kiprovokálta volna, hogy a németek a maradék

országot elfoglalják. A semleges álláspont így bénítólag hatott, ráadásul *a belga hadsereg nem volt korszerű, sem megfelelően felkészült a háborúra*. Mivel II. Lipót élő és törvényes fiú utód nélkül hunyt el, így az öccse fia **I. Albert** néven lépett trónra (1909–1934), aki rendkívül népszerű és közvetlen volt, azonban az ország védelmi állapotán ő sem tudott döntően változtatni a rendelkezésére álló rövid idő alatt, hiába vezette be 1913-ban az általános hadkötelezettséget. A németek 1914. augusztus 2-án küldtek ultimátumot Brüsszelbe, de ezt elutasították.

23.2 A HOLLAND KIRÁLYSÁG 1830–1914

I. és II. Vilmos uralkodása, az alkotmány 1848-as revíziója

I. Vilmosnak és a köréje csoportosuló politikusoknak hosszú ideig nem volt ellenzékük, mivel 1838-ig a király nem hitte el, hogy az új helyzet fennmaradhat. Az uralkodó és a politikai vezetés tagjai is úgy vélték, Hollandia a köztársasági határai közé szorítva nem képes a túlélésre, csak egy kellően megalapozott kontinentális területtel bíró monarchia létének van értelme.

A király belső ellenzéke nem volt jelentős (a stagnáló gazdaság miatt az elit alig cserélődött), s az északi katolikus kisebbség sem támogatta nagy számban a katolikus belgák függetlenségi küzdelmét. A közvélemény pedig nem sajnálta a szerintük kissé beképzelt déliek különválását, és úgy vélte, végre a maga ura az ország, nem kell többet a nagyhatalmak játékaiknak kiszolgáltatnia magát, mint 1814-ben és 1830-ban. A politikai vezetés még táplálta is ezt az elképzelést, miszerint Hollandia az egyetlen becsületes ország a korrump hatalmak gyűrűjében. Déli szomszédjuk politikai rendszere azonban korszerűbb volt, mint az övék, s Hollandiában *két, még hosszú ideig megoldatlan probléma maradt: miként és milyen mértékben vonják be a széles középosztályt a politikai életbe, s hogyan történjék meg a jelentős számú katolikus kisebbség emancipációja*, azaz egyéni (a liberális álláspont szerint) vagy kollektív módon (a felekezeti pártok vélekedése szerint) váljanak egyenrangúvá a protestánsokkal?

A holland vezetésnek a belga forradalom mellett *a kiterjedt gyarmatbirodalma miatt is fájhatott a feje*, hiszen 1825 és 1830 között Jáva szigetén a már említett nagyszabású háború folyt ellenük egy helyi állam hercegének vezetésével, s a hollandok jelentős pénzügyi áldozatok árán tudtak csak győzni. Belgium kiválása után felmerült a kérdés, hogyan kormányozzák tovább délkelet-ázsiai gyarmataikat, hogy azok ne csak vigyék a pénzt. A megoldást a *cultuurstelsel* (művelési rendszer) nevű új adóztatás 1830-as bevezetése jelentette, melynek révén Jáva hatalmas összegekkel járult hozzá az államkincstárhoz már az első év után is, **az éves állami bevételeknek mintegy három évtizeden keresztül több mint ötödét Jáva adta**, ez volt a *batig slot* (a mérlegzárási többlet) kora. A *gyarmati bevételek fölött azonban a király rendelkezett*, nem kellett a képviselőház előtt beszámolnia róla. Az innen befolyó összegekből költött külpolitikai tevékenységére, valamint később karibi gyarmataikon az 1863-as rabszolga-felszabadítás után ebből kárpótolták ültetvényeseiket is. (Hollandia délkelet-ázsiai gyarmatán a század utolsó harmadában fokozatosan felhagyott a *cultuurstelsellel* – részben a tiltakozások és Maltatuli 1860-as, *Max Havelaar* című regényének hatására –, ugyanakkor Szumátra északi részén **elhúzódozó háborúba keveredett** a holland uralomnak magát alávetni nem akaró **Aceh Szultánátussal**. **Vilma királynő 1901-ben meghirdette az ún. erkölcsös politikát**, melynek értelmében a gyarmatok lakosságát humánusabb körülmények között kellett igazgatni, saját nyelvükön kell őket tanítani.)

I. Vilmos a belga függetlenség nemzetközi elismerése után Európában elszigetelődött, s végül beadta a derekát a békeszerződés aláírására. A király mint „*országzsabadító*” sokáig politikailag „*érinthetetlennek*” tűnt, de *a hatalomgyakorlás magányos jellege, az erős adóztatás*, valamint az

1830-as évek végére (részben gazdaságélénkítő intézkedései és a nagyra duzzasztott had-sereg miatt) hatalmasra növekvő államadósság miatt hívei, így Hogendorp is *lassan eltávolodtak tőle*, a pénzügyi körök aggodalma is tapinthatóvá vált. (Az sem használt népszerűségének, hogy egy belga katolikus arisztokrata nővel folytatott viszonyt.) A déli szomszédoknál már végbement folyamat itt is bekövetkezett, vagyis a *politikai liberalizmus és az irodalmi-művészeti romantika összefonódott a De Gids* (A Kalauz) című lap köré csoportosulóknál, s a *liberális politikusok fő alakja évtizedekre a rendkívül tehetséges jogász-történész, Johan Rudolf Thorbecke* lett, aki *kedvezően nyilatkozott a patrióták és a franciák által levezényelt államreformokról*, melyeket korábban nemzetidegennek tekintettek, és 1839-ben a holland alkotmány reformjára tett javaslatokat. Szintén a romantika talajáról indulva a liberálisok és Thorbecke fő ellenfelévé egykori barátja, a *konzervatívok vezéralakja*, a szintén jogász-történész **Guillaume Groen van Prinsterer** vált, aki a bajokat a (francia) forrada-lomban vélte megtalálni, s inkább az ortodox protestantizmus mellett a régi köztársasági decentralizáció feléledését látta volna szívesen, mely fölött az uralkodó csak a rend és a hit öreként van jelen. Nézeteit a nyugat-európai protestáns evangéliumi keresztyénséget hirdető mozgalom *Het Réveil* (Ébredés) nevű holland szervezetének keretei közt is terjesztette. Ez utóbbi mozgalom egyébként politikai problémához is vezetett, mivel tagjai végül 1834-ben szakítottak a holland református egyházzal, és egy el nem ismert egyházat alakítottak (*de Afscheidenen*), mely ugyan nem részesült állami támogatásban, de az engedékenyebb II. Vilmosnak köszönhetően 1842-től tanítás után hittant oktathatott az állami iskolákban.

A romantikus liberálisok nem is remélték, hogy sor kerülhet a politikai rendszer reformjára, ám a király mégis rászánta magát *1840-ben az alkotmány mérsékelt revíziójára* (megjelent benne a miniszterek büntetőjogi felelőssége), viszont utána lemondott fia javára, és Poroszországba távozott (ahol feleségül vette katolikus szeretőjét). A fia, **II. Vilmos (1840–1849)** népszerű volt, értelmes, de a gazdasági kérdések iránt jóval kevésbé érdeklődött, s inkább a mérsékeltbb erőkre támaszkodott. Az 1840-es években a gazdasági helyzet fokozatosan romló tendenciát mutatott. Szerencséjére a gazdasági tárca élére a tehetséges *Floris Adriaan van Hallt* állította, aki sikeresen elkerülte a fenyegető államcsődöt, rendkívüli vagyon- és jövedelemadóval, valamint államkölcsönrel *talpra állította a költségvetést*. II. Vilmos ellentmondásos személyiség volt, keveredett benne a dinasztikus konzervativizmus, vágy a liberálisok szimpátiája iránt és Belgium visszaszerzésének reménye, s ezek meghatározták bel- és külpolitikáját egyaránt. 1844-ben Thorbecke vezetésével kilenc képviselő az alkotmány megreformálást javasolta a királynak, aki azonban ekkor még ezt visszautasította. Azonban *az 1845–1846-ban itt is pusztító burgonyavész és a nyomában járó éhínség komoly nyugtalanságot okozott a szegényebb rétegek körében*.

Az 1848-as forradalmi hullám nem érte el az országot, ám az élelmiszerben nem bővelkedő tömegek, valamint a rossz egészségi állapota miatt a trónt akár rövidesen öröklő fiának népszerűtlensége és kifejezetten reakciós nézetei arra készítették az uralkodót („*egyik napról a másikra konzervatívból liberálissá vált*”), hogy új, liberálisabb alkotmány készítésével bizzon meg egy Thorbecke által vezetett bizottságot, amelyben lelkesen vettek részt a doktriner liberálisok, akik azon igyekeztek, nehogy még náluk is radikálisabb fordulatra kerüljön sor. Ezzel sikerült új egyensúlyt teremteniük a politikai rendszerben közel egy évszázadra. Az 1848. november 3-án kihirdetett alkotmánnyal létrejött a parlamentáris monarchia, részben belga és angol mintát követve. A kormány politikailag az immár közvetlenül, de még cenzusosan választott alsóháznak volt felelős, mely jóváhagyta az éves költségvetést, s kezdeményezési, vizsgálódási jogot kapott. A király hatalmi túlsúlya valamelyest csökkent, kissé kiszélesítették a választójogot (közel 100 000-re növelve a választók számát), minden felekezet szabadon gyakorolhatta vallását, bevezették az egyesülési és sajtószabadságot. *A következő, 1849-es*

választásokat a liberálisok nyerték, és 1879-ig felváltva kormányoztak liberális és konzervatív kormányok. A több kormányban is miniszterelnök Thorbecke az ellenzéknek 1849-ben azzal válaszolt, hogy „Várják meg a tetteinket!”, amikor programját kérték tőle. Törvényben szabályozták a települési és a tartományi képviselőtestületek választójogát (1850, 1851), általános választójogot bevezetve ezeken a szinteken, a közvetlen adókat fokozatosan közvetett adóztatás váltotta fel, a vámtételeket csökkentették, és a Haarlem-tavat polderesítették. A nagybeteget uralkodó azonban 1849 márciusában elhunyt.

III. Vilmos, a liberálisok kora, az iskolaharc és Kuyper felemelkedése

A fia, **III. Vilmos (1849–1890)** úgy vélte, hogy a kormányok nem csak a parlamentnek, hanem a királynak is felelősek, így nemegyszer menesztett kormányokat (az 1867-es luxemburgi válságig), de alapvetően betartotta az alkotmányos parlamentarizmus szabályait. *Modern értelemben vett pártok továbbra sem léteztek az országban, csak politikai irányzatok, melyeknek tagjai hol ide, hol oda szavaztak.* Érdekes módon az ország katolikusai, mivel a liberálisoknak köszönhetően vallásuk elismerését, mi több, 1852-ben az egykori püspökségeik helyreállításáról is megegyeztek a pápával, velük léptek aránylag tartós koalícióra passzív partnerként a parlamentben a következő évtizedek során. *A katolikusok püspökségeinek helyreállítása és 1853-ban a pápa által provokatív módon kiválasztott székhelyek (több protestáns központ volt) felbőszítették a protestánsokat, enyhítette megosztottságukat, sőt, a katolikusellenes liberálisokat is melléjük sodorta, és a tiltakozási hullám (az „áprilisi mozgalom”) 1853 áprilisában az első liberális Thorbecke-kormány bukásához vezetett.* A Floris van Hall vezette új, mérsékelt kormány láthatóan katolikusokat célzó törvényekben megtiltotta, hogy a kormány jóváhagyása nélkül külföldiek bármilyen egyházi tisztséget töltsenek be az országban, valamint hogy nyílt utcán felismerhető egyházi ruházatot hordjon bárki.

Szintén kardinális kérdésként merült fel a következő évtizedekben az oktatásügy ellenőrzése és az állami iskolákban a vallásoktatás kérdése. Az 1854-es törvény az állami iskolákat „világéneket semlegesnek” nyilvánította, de engedélyezte felekezeti alapú iskolák alapítását, ami Goen van Prinstererek forradalomellenes mozgalma részéről heves tiltakozást váltott ki, s attól tartottak, hogy esetleg az állam ismét ellenőrzése alá vonhatja az összes egyházat.

Az 1866-os porosz–osztrák háború után a porosz vezetésű Északnémet Szövetség létrejöttével *kényessé vált Luxemburg és Limburg helyzete*, mivel mindkét terület a régi Német Szövetség részét képezte, ám uralkodójuk a holland király volt. *III. Napóleon*, aki az osztrákok és a jelentős területeket anektáló poroszok között közvetített, *tárgyalásokba kezdett III. Vilmostal annak érdekében, hogy Luxemburgot megvegye. A holland uralkodó eleinte még hajlott is erre, s mivel Bismarck kancellár részéről nem érkezett ellenvetés, 1867 tavaszán a tárgyalások megkezdődtek. Azonban ezt követően Poroszország kijelentette, hogy a francia annexió háborúhoz vezetne Poroszországgal mind a hollandok, mind a franciák ellen.* A nagyhatalmak májusban összeülő londoni konferenciáján végül úgy rendezték a kérdést, hogy Limburg Hollandia teljes jogú része lett, viszont Luxemburg a Nassau-ház uralma alatt álló független nagyhercegséggé vált, s a porosz katonaságnak el kellett hagynia. *Az 1870-es porosz–francia háború megmutatta, hogy a holland katonaság nincs megfelelően felkészülve egy esetleges határvédő háborúra, s a passzív semlegesség elvét nehezen tudnák fenntartani.* Thorbecke ekkor hatalomra kerülő utolsó kabinetje kötött 1871-ben a britekkel egy egyezményt, amelynek értelmében átadták utolsó afrikai birtokukat Aranyparton cserébe azért, hogy Szumátrán szabad kezet kaptak Aceh ellen. Thorbecke halála után *kiéleződött az ellentét az idősebb, doktriner liberálisok, és a fiatal progresszívek között.*

Amikor 1870-ben az olaszok Rómát megszerezték, a holland kormány nem reagált arra a katolikus kérésre, hogy segítsen a pápa hatalmát visszaállítani (számos holland katolikus fiatal szolgált a Pápaság hadseregében), sőt *1871-ben* úgy vélte, már nincs szükség az ország diplomáciai képviselőre a Pápai Államnál, mivel az már nem szuverén világi hatalom. Ez mélyen megsértette a *holland katolikusokat*, akik emiatt *eltávolodtak a liberálisoktól, és a reformátusok felé orientálódtak*. A következő választásokon a liberálisokkal szemben ott álltak a konzervatívok, a katolikusok és a forradalomellenesek, akik együtt szavaztak, ráadásul 1873-ban újra fellángolt a háború a hátsó-indiai szigetvilágban a hollandok és az Acehi Szultánátus között, ami miatt jelentős költségű katonai kontingenst kellett odaküldeni. *A gyarmati kérdés végig politikai vitatéma maradt a századfordulón.*

1877-ben a *progresszív liberálisok* jutottak hatalomra **Johannes Kappeyne van de Coppello** vezetésével, és *1878-ban egy liberális, az összes felekezet számára hátrányos iskolatörvényt hoztak*, amely minden nem állami iskolától megvonta az állami támogatást, ugyanakkor jelentős színvonalbeli fejlesztést várt tőlük, s ez nagy felzúdulást váltott ki. A kormány *1879-ben megbukott, és véget ért a liberálisok kora.*

Az elitista szemléletű Groen van Prinsterer halála után néhány évvel, **1879-ben a lelkész Abraham Kuiper megalapította az ország első igazi modern (tömeg)pártját**, a kispolgárság körében rendkívül sikeres **Forradalomellenes Pártot**, mely a kisemberek (*kleine luyden*) képviselőjévé vált, s a „*szabad egyház szabad államban*” jelszóval az állami támogatások ellen és az egyházi függetlenségért szónokolt (1880-ban létrehozta az ortodox protestáns Amszterdami Szabadegyetemet), megnyerte a választásokat, és az immár velük szövetséges katolikusokkal alakított kormányt. *Alakja rányomta bélyegét a századforduló politikai életére*: Kuiper volt egyben a feje a holland református egyházból (*Nederlandse Hervormde Kerk*) 1886-ban kivált független, ortodoxabb nézeteket valló egyháznak (*Gereformeerde Kerken in Nederland*) is, így tekintélye egyházi vezetőként még nagyobb volt.

Közben megalakult az első általános holland szakszervezet 1871-ben, s a haladó liberálisok kezdeményezésére *megszülettek az első törvények a gyermekmunka korlátozására, majd 1900-ban kötelezővé tették az elemi oktatást*. A városi munkások nyomora a század utolsó évtizedeiben vált szembeszökővé (főként a dokkmunkásoké), de a gazdasági válság vidéken is hatott. *1886-ban Amszterdam kikötőjében került sor az angolna-felkelésre*, mely látszólag a rendőrök ellen irányult, holott csak a *nyomor miatt tört fel az elégedetlenség dühe*. A *viszonylag szűk bázisú baloldal* széttagozottságát és a protestáns megújulásból merítkező misztikusságát jelzi, hogy szinte minden vezetője küldetéstudatban „szenvedett”. 1881-ben alakult meg a Szociáldemokrata Szövetség, melynek élére az *1888-ban első szocialista képviselőként a parlamentbe jutó* egykori lutheránus lelkész, **Ferdinand Domela Nieuwenhuis** állt, aki azonban az anarchizmus irányába tolódott el. Vele szemben **Pieter Jelles Troelstra** létrehozta 1894-ben a Szociáldemokrata Munkáspártot, az ebből kiváló marxisták 1909-ben a Szociáldemokrata Pártot alapították meg. A választójog szélesítése napirenden volt, bár szinte semelyik parlamenti irányzat nem örült neki. 1887-ben mégis megszavaztak egy kisebb alkotmánymódosítást, mely rendezte a hatalmi ágak viszonyát, valamint tovább szélesítette a választójogot (mintegy 350 000 szavazóra).

1890-ben elhunyt III. Vilmos s vele kihalt a család fiúága, emiatt a még kiskorú Vilma (Vilhelmina) helyett anyja, **Emma lett régensként az ország feje**, akinek sikerült visszaállítania a dinasztiának a férje uralkodása alatt erősen megkopott népszerűségét, lányával vidéki körutakat téve. *1896-ban hosszas belpolitikai küzdelmek után ismét bővítették a választók számát*, mintegy 700 000 főre, igen bonyolult feltételrendszer alapján.

Gazdaság

A 18. század végén még a hollandok a beérkező áruk mintegy kétharmadát újra exportálták, ez a 19. század első évtizedeiben már csak 10% körül volt. *A gépesítésben nagyon lemaradt nyugat-európai szomszédaitól, a gazdaság fejlődése egészen még a század utolsó harmadáig a kereskedelemre és a mezőgazdaságra, nem pedig az iparra épült* (ellentétben Belgiummal és szinte egész Nyugat-Európával), az első gőzgép 1830-ban jelent meg, míg Belgiumban már 1818-ban, ennek oka részben a jelentős kőszénhiány volt: még 1837-ben is mindössze 72 vállalkozásban használtak gőzgépet. Csak 1860-ban érte el Floris van Hall, hogy az állam vasútépítésbe kezdjen, addig úgy vélték, egy vízi utakkal ilyen jól ellátott országnak erre nincs szüksége. Ekkoriban indult el két nagy állami vízi építkezés, az egyik csatorna az Északi-tengert kötötte össze Amszterdammal (*Noordzeekanaal*), a másik pedig Rotterdam jobb tengeri megközelítését volt hivatott segíteni (*Nieuwe Waterweg*). Mindezek ellenére a holland kereskedelmi flotta a 19. század második felére a világ negyedik helyéről a nyolcadikra csúszott vissza. *A holland gazdaság számára kényelmes jövedelemforrást jelentett a Holland Kelet-Indiákról származó haszon, melyből ráadásul 1870 után már a magánvállalkozók is részesedhettek.*

Szintén évekig nem érezték szükségét a finanszírozó bankoknak sem, s ezután sem használták ki eléggé ezt a lehetőséget, a hajóépítés stagnált. Viszont a mezőgazdaság virágzott, 1870 körül azt állapították meg, hogy kereskedőnemzetből agrárnemzetté vált (1914-ben Európa leginkább intenzív állattenyésztő országa volt), mivel rengeteget exportált agrártermékeiből, és a városi népesség is még olyan arányú volt, mint Belgium kiválásakor. A mezőgazdaságban és a textiliparban végbemenő fejlesztések indították el az ipari fellendülést az 1870-es évektől. *A holland gazdaság csak a század utolsó harmadában tudott elérni jelentősebb gazdasági mutatókat, amit egy erősebb népességnövekedés is kísért* (1870: 3,6 millió, 1913: 6,1 millió lakos). A Ruhr-vidék gyors fejlődése is hatással volt a szomszédos holland gazdaságra, *Rotterdam Európa legnagyobb kikötőjévé vált. Itt is megjelentek az „ipari kapitányok” és a világméretekben is jelentőssé váló vállalkozások, mint a kakaó- és csokoládégyáros Coenraad Johannes van Houten* (az apja által feltalált kakaóvajprés tökéletesítője – a brit John Cadbury is tőle vásárolta,) vagy az acéliparban jeleskedő **Charles Theodoor Stork**, a világítás-technikában úttörő **Gerard Philips**, vagy a **Hendrik Ten Cate** által még a 17. században alapított textilipari vállalkozás. Valamennyinek jellemzője, hogy *jelentős megrendeléseik voltak a Holland Kelet-Indiákon*. A gyarmati gazdaságban a *cultuurstelsel* kifizetése után 1870 körül a korábbi termények mellett az ültetvényes gazdálkodásban a *gumifa* vált *jelentőssé a 20. században, és a kőolaj-kitermelésre* 1890-ben alapított állami vállalkozás, a *Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Exploitatie van Petroleum-bronnen in Nederlandsch-Indië*, (Királyi Holland Társaság A Holland Indiákon lévő Petróleumforrások Kiaknázására), amely 1907-ben egyesült (angolul **Royal Dutch Shell** néven) az 1897-ben Londonban alapított *Shell Transport and Trading Company* nevű céggel.

Külpolitika a századfordulón

Vilma (Vilhelmina) királynő (1898–1948) trónra lépéséig, azaz nagyjából *a század utolsó évtizedéig a holland külpolitikát a passzív semlegesség jellemezte*. Másodrendű tengeri hatalom volt, kis európai ország, mely nem akart a nagyhatalmak játékába beleszólni, gyarmatbirodalma jól jövedelmezett, így érdemes volt jó viszonyt fenntartania Angliával, miközben a kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok fokozatosan szorosabbra fonódtak a porosz, illetve a német állammal, ami egy németbarát áramlat megjelenését is eredményezte. *A századfordulós aktívabb külpolitika több okra is visszavezethető.*

Az 1870-es évektől beinduló iparosodás, *a holland művészet újbóli magára találása* (**Vincent van Gogh, Isaac Israëls, Piet Mondrian, Eduard Douwes Dekker, Willem Kloos, a De Nieuwe Gids** folyóirat, **Hendrik Petrus Berlage**), a kelet-indiai civilizatórikus küldetés a nemzeti érzés megerősödését hozta, s a vágyat, hogy *ideje újra dicső szerepet játszani a nemzetközi életben „két évszázad szégyen” után.*

1877-ben, amikor a britek a búr Transvaalt anektálták, a holland politika óvatos volt, nem háborodtak fel, mivel a búrokat egyébként is durva, veszekedős, megbízhatatlan, vallásilag merev, az őslakókkal embertelenül bánó társaságnak tartották. Ugyanakkor *a búr ellenállás szimpátiát keltett bennük*, számosan úgy vélték, a 17. században Hollandia elveszítette Amerikát, melyet az angolok „kaptak meg”, most majd a búrok visszaszerzik Dél-Afrikát a holland „fajnak”. Bár a kormány nem lelkesedett az ötletért, **1899-ben Hága adott otthon az első békekonferenciának**, mely az orosz cár indítványára ült össze, *hogy a hadijogra és a nemzetközi polgári jogra vonatkozó egyezmények szülessenek az államközi konfliktusok békés rendezésére.* Ennek érdekében *Állandó Választott Bíróságot állítottak fel.* A holland kormány később örült az eseménynek. Úgy vélekedtek, hogy egy kis országnak lehetőség szerint baráti viszonyra kell törekednie a világgal, de anélkül, hogy elkötelezné magát, ugyanakkor ne legyen túlzottan szerény sem. *Egy kis hatalom tiszteletre tehet szert, ha erősíti védelmét, támogatja a nemzetközi jog fejlődését, és kész közvetítőként fellépni a béke érdekében.* Hugo Grotius országának kötelessége fellépni a jobb világrendért. (**A második békekonferencia 1907-ben volt szintén Hágában**, 44 ország egyezett meg a szárazföldi és a tengeri hadviselés szabályairól, az államközi tartozások behajtásának erőszakmentességéről, a semleges hatalmak jogairól és kötelességeiről.) A megnövekedett aktivitást mutatta, hogy *több holland vett részt a Nemzetközi Vöröskereszt és a Nemzetközi Döntőbíróság munkájában.* *A bokszerlázadás idején három cirkulót küldtek Kínába*, de végül nem vettek részt a Peking elleni hadjáratban, mivel a nagyhatalmak egymás közt is vitáztak a hatalomról Kína fölött. A konzervatív Abraham Kuyper és pártja támogatták a kemény fellépést, de ezzel a britek által is támogatott nyitott kapuk elve mellé álltak, viszont *Kuyperék nem szerették a briteket.*

A britek 1899-es támadása a búrok ellen dühöt váltott ki, és megmutatta, milyen szégyenletes egy nemzetnek, ha kénytelen tétlenül nézni, amint legközelebbi rokonai a brit imperializmus áldozatává válnak. A liberális külügyminiszter úgy vélte, inkább nyugton kellene maradniuk, mivel távol-keleti gyarmatbirodalmuk védelme a brit támogatástól függött (ráadásul később angol–japán egyezmény született 1902-ben). *A holland kormány végül 1900-ban hajót küldött a Lourenço Marquesben menedéket kereső búr elnökért, hogy elvigye Marseille-be.* Ezzel két legyet ütött egy csapásra. Némileg csillapították a közvélemény kormányellenes hangulatát, egyben pedig a britek kedvére tettek, akik inkább akarták látni **Paul Kruger** elnököt Európában, mint Dél-Afrikában. 1902-ben az angol–búr háborúban Hollandia felajánlotta közvetítését.

1900-ra Németország lett Hollandia legnagyobb kereskedelmi partnere, számos német szakember dolgozott a holland iparban. Kuypernek rokonszenvesebb volt a német gondoskodó állam a „cinikus britnél vagy a dekadens franciánál”, hitt a németek erejében, abban hogy a vilmosi birodalom új egyensúlyt fog teremteni, így csökkentve a britek teljhatalmát Európán kívül, aminek következtében a kisebb hatalmak is előnyökhöz jutnak majd. Kuyper külpolitikája csak elképzelés maradt, mivel hiába volt népszerű a búr ügy, *a közvélemény ellenséges maradt a németekkel szemben*, az 1880-as és 1890-es években végbement diplomáciai közeledés ellenére. *1905-ben Vilma királynő leírta, hogy a semlegességi politika híve*, nem lenne jó a német szövetség, mivel nem tudnák megvédeni a holland tengeri érdekeket egy esetleges háborúban, a brit szövetség pedig a területi egységre nem jelent garanciát, ezért hacsak nem kényszerítik az országot, ne válasszon. Ez sikerült is az első világháború alatt.

23. 3 LUXEMBURG 1815–1914

Az 1815-ben létrehozott Luxemburgi Nagyhercegség, melynek élén a holland uralkodó állt nagyherceggként, a 39 államból álló, védelmi céllal létrehozott *Német Szövetség egyik tagja volt 1866-ig*, s ennek megfelelően porosz helyőrség állomásozott a főváros erődjében. Egyben a holland uralkodó nagyherceggként a Német Szövetség frankfurti Szövetségi Gyűlésében képviseltesse magát és érdekeit. **I. Vilmos** az országot Belgiumhoz hasonlóan kezelte, országa 18. tartományaként. Luxemburg képviselőket küldhetett a parlamentbe, a király itt is kötelezővé tette a holland nyelv oktatását, ami ellen nem is tiltakoztak túlzottan, de a pénzügyi és a gazdaságpolitikája ellen már annál inkább, így amikor a belgák 1830-ban elszakadtak, hozzájuk akartak csatlakozni. A hollandok csak a porosz helyőrség által védett luxemburgi várban maradtak, ahol kilenc éven át körülzárva dolgoztak, miközben körülöttük a belgák igazgatták az országot. *A területet nagyjából a nyelvi határ mentén az immár kettévált Hollandia és Belgium között a nagyhatalmak a londoni konferencián kettéosztották egy nyugati, Belgiumhoz került (zömmel vallon ajkú, majd elfranciásodó) tartományra és egy keleti, maradék (luxemburgi nyelven beszélő) nagyhercegségre.*

1839-től a holland király kénytelen volt megadni az immár területileg Hollandiával nem határos országnak az önálló közigazgatást. Amikor **II. Vilmos** 1841-ben látogatást tett a nagyhercegségben, kijelentette: „*Azt akarom, hogy Luxemburgot luxemburgiak kormányozzák!*” Még ebben az évben alkotmánylevelet adott a mintegy 170 000 lakosú országnak, melynek jogrendszere továbbra is erősen a napóleoni örökségét vitte tovább. Az országban további alkotmányos születtek 1848-ban, 1856-ban és 1868-ban, melyek megszilárdították a kis alkotmányos monarchia belső önállóságát. *1843-tól az elemi iskolában kötelezővé tették a francia nyelv oktatását a német mellett. A luxemburgiak a hétköznapiakban anyanyelvüket, a luxemburgit használták (a német egyik Rajna menti változatát), de az elit szívesen használta a franciát, ezzel is megkülönböztette magát az alsóbb néprétegektől. 1842-ben az ország tagja lett a Német Vámunió (Zollverein) 1918-ig, 1872-ben pedig az 1859-től kialakuló vasúthálózatát német kézbe került. Ezek a lépések kinyitották az addig elszigetelt agrárgazdaságot, és erőteljes fellendülés vette kezdetét. Az erős német gazdasági befolyás ellensúlyozására is igyekeztek a luxemburgiak a franciák felé (is) fordulni, ez is az oka a két-, sőt, háromnyelvűségüknek. A francia közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a kulturális élet nyelvévé vált. Amint egy német diplomata megjegyezte az első világháború előtt: „Németországgal ez a kis ország érdekházasságot kötött, viszont Franciaországgal szerelmi viszonyt tart fenn.”*

Az ország az 1866-os porosz–osztrák háború után kisebb válságot élt meg, amelyről a korábbi fejezetek részletesen szólnak. **1867-ben a londoni konferencián a nagyhercegséget örökösön semleges, demilitarizált független államnak nyilvánították.** Az 1870-es évektől az 1840-es években felfedezett vasérc bányászata hatalmas lendülettel fejlődött (igen jelentős mértékű német és olasz bevándorlást idézve elő), mivel 1879-ben a Thomas–Gilchrist-eljárás átvételével a túl foszforos ércből már kiváló acélt tudtak előállítani, s a világháború előestéjére a világ hatodik legnagyobb acéltermelőjévé léptek elő. Az ország az 1890-es évektől kezdődően a 1920-as évekre vált ipari országgá.

Az 1890-es évben az ország trónja az Orániai–Nassau-ház férfiágának **III. Vilmos**sal történő kihalása után a mai napig is uralkodó rokon Nassau–Weilburg-házra szállt át (akiket Bismarck fosztott meg Wiesbadentől 1866-ban), s első nagyhercege **I. (Nassau) Adolf (1890–1905)** lett, akit a nőági örökösödést elismertető **IV. Vilmos követett (1905–1912)**, majd **Mária-Adél (1912–1919)**. A politikai pártok (1902–3: szocialista, 1904: liberális, 1914: jobboldali) csak közvetlenül az első világháború előtt jöttek létre.

A kötet szerzői

Dr. habil. Bebesi György PhD, kutatócsoportvezető, tanszékvezetőhelyettes egyetemi docens, szerkesztő, PTE BTK TTI

Dr. habil. Vitári Zsolt PhD, intézetigazgató, tanszékvezető egyetemi docens, társszerkesztő, PTE BTK TTI

Dr. Bank Barbara PhD, tudományos főmunkatárs, NEB

Prof. Dr. Gerhard Seewann, nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanár, PTE BTK TTI

Dr. habil. Hahner Péter PhD, Intézetigazgató, Rubicon Intézet

Dr. Harsányi Iván, kandidátus, professor emeritus, PTE BTK TTI

Dr. habil. Hornyák Árpád PhD, egyetemi tanár, PTE BTK TTI

Miszler Tamás könyvtárigazgató, PTE Egyetemi Könyvtár

Dr. habil. Pilkhoffer Mónika PhD, egyetemi docens, PTE BTK TTI

Szabó Loránd, egyetemi adjunktus, PTE BTK TTI